

वीर सेवा मन्दिर दिल्ली

क्रम सं. ११

काल स

रूप

THE
BHAṬṬIKĀVYA

OF

BHATṬI

With The Commentary Jayamaṅgala

OF

JAYAMAṅGALA.

EDITED BY

THE LATE VINAYAK VIRAJAY SHASTRĪ JOSHI

AND

VĀSUDEV LAXMĀN SHASTRĪ PAṆŚĪKAR.

Eighth Edition.

PUBLISHED BY

PĀNDURANG JĀWĀJĪ,

PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA-SĀGAR' PRESS,

BOMBAY.

1934.

Price 2½ Rupees.

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher :- Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya-sagar' Press,
Printer :- Ramchandra Yeshu Shedge, } 28-28, Kolbhat Lane, Bombay.

॥ श्रीः ॥
महाकविश्रीभट्टिविरचितं
भट्टिकाव्यम् ।

जयमङ्गलकृतटीकया जयमङ्गलया समेतम् ।

स्वर्गनिवासिना नारायणात्मजेन विनायक-
शास्त्रिणा संस्कृत्य संशोधितम् ।

अष्टमं संस्करणम् ।

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा
वासुदेवशर्मणा संस्कृतम् ।

तच्च

मुम्बय्याम्

गणदुरङ्ग जावजी इत्येतेः

“निर्णयसागरा”ख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिभिः स्वीयेऽङ्कनालये
मुद्रयित्वा प्रसिद्धिं नीतम् ।

शकाब्दाः १८५६, क्रिस्ताब्दाः १९३४.

मूल्यं २॥ सार्धरूप्यकद्वयम् ।

श्री-भट्टिकाव्य-सुधारणा—

१. यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र ! व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत् ॥
२. अ-विदित-श-ष-स-विशेषा वाणी वक्रात् विनिर्गता येषाम् ।
गुद-वदन-विवर-भेदो रदनैरेवोपलक्ष्यते तेषाम् ॥
३. अष्टाध्यायी जगन्माता,ऽमर-कोशो जगत्पिता ।
भट्टि-काव्यं गणेशश्च त्रयीयं सुख-दाऽस्तु वः ॥
४. शब्द-वाक्य-पद-च्छेद-स्थूलाक्षर-विशेषदृक् ।
सुधारकैः सुधार्यासौ पुस्तक-स्थापने यदि- ॥
५. स्थाप्यते गद्य-पद्येषु सच्छात्रानुग्रहेच्छया, ।
मूलादेवार्थ-सिद्धिः स्यात् किं टीकायाः प्रयोजनम् ॥
६. अ-संस्कारं वि-कोशं चाऽपच्छन्दश्चानलङ्कृति ।
नीरसं तद्भवेत्काव्यमित्याहुः काव्य-कोविदाः ॥
७. व्याकृत्या कोश-छन्दोभ्यामलङ्कृत्या रसेन च ।
पञ्चकेनान्वितं काव्यं भट्टि-काव्यं विराजते ॥
८. व्याकृति-चषके पेयं राम-राज-कथामृतम् ।
शब्द-वाक्य-पद-च्छेद-स्थूलाक्षर-विशेषदृक् ॥
९. सर्वेषामेव ग्रन्थानामेवं भाव्या सुधारणा ।
अन्ततः शिक्षण-ग्रन्था अप्येवं स्युः सुधारिताः ॥

कै० वि० ना० शा०.

विशेष-सूचना.

१-सदहू ग्रंथ छापण्याची व्यवस्था अशी ठेविली आहे कीं—विद्या-
ध्यांना पदच्छेद करण्यास सुलभ पडावे म्हणून संच्यक्षरावर वैदिक स्वरित-
स्वराप्रमाणें '।' अशी उमी रेखा दिली आहे; तिचा अर्थ—ज्या अक्षरा-
वर ही '।' उमी रेखा दिली आहे तें अक्षर उभें चिरून त्याचा पूर्वभाग
पूर्वपदांत व उत्तरभाग उत्तरपदांत सामील करावा, असें समजावे. जसें
प्रथम श्लोकांत 'इत्युदाहृतः' आणि 'पितरमुपागमत्' ह्या दोहोवर '।'
ही रेखा आहे. आतां $त्यु=त्य्+उ=त्यु$; $मु=म्+उ=मु$; म्हणजे इत्य्,
(इति) उदाहृतः; पितरम् उपागमत् अशीं पदे समजावीत. इति याचे
इत्य् हें पाणिनीच्या 'इको यणचि' या सूत्रानें झालें आहे; ह्याप्रमाणे
पदच्छेद दाखवून सामासिक नामांत शब्द-(प्रातिपदिक) छेदही '—'
ह्या चिह्नानें दाखविला आहे. आतां जेथें संवीमुळे '—' ह्या चिह्नानें शब्द-
च्छेद दाखवितां येत नाही, तेथें संच्यक्षराखालीं वैदिकानुदात्तस्वराप्रमाणे
'—' अशी आडवी रेखा दिली आहे. म्हणजे तीच शब्दच्छेदरेखा खाली
ओढली आहे. जसे ३ श्लोकान (सर्वेषु-भृताम्) र्वे यांत र्व+इ=र्वे,
हणजे सर्व-इषु-भृताम् असें जाणावे. येथें सर्व+इषु=सर्वेषु हें पाणि-
नीच्या 'आहुणः' या सूत्रानें झालें आहे असें समजावे. स्वल्पविराम-
चिह्नाचा उपयोग करून वाक्येही निरनिराळीं तोडून दाखविली आहेत.
ह्याप्रमाणें मूळ ग्रंथाला बाध न येतां वाक्य-पदशब्दच्छेद दर्शविला; परंतु
कित्येक स्थली 'अभून् नृपः' (श्लोक ११). 'स्त्रीभिर् युतानि' (श्लो०
७), 'ज्ञाता ऽऽश्वयस् तस्य' (श्लोक ११). असा पदच्छेद दाखविला
आहे. त्या स्थळी 'अभूद्युपो', 'स्त्रीभिर्युतानि', 'ज्ञाताश्वयस्तस्य'
असेंच पाठकालीं म्हणावे. पदच्छेदबोधापेक्षां संयुक्त पाठ दुर्बोध नाही.

आतां पूर्वीच्या आवृत्तींत किलेक ठिकाणीं मूळ ग्रंथाची व टीकेची बरीच असंबद्धता दिसून आली. त्या ठिकाणीं मूळग्रंथ कायम ठेवून टीकेतच कोठें कोठें फेरफार केला आहे. किलेक ठिकाणीं टीका कायम ठेवून मूळांत फेरफार केला आहे. जसें १४५५ श्लोकांत 'अस्मर्यत महीपतेः' असा जयमङ्गलाटीकेचा पाठ आहे, परंतु मल्लिनाथाच्या टीकेत 'अस्मर्यत महीपतिः' असा पाठ आढळतो, आणि हा जरी (माझ्या अल्पमतीला) योग्य वाटतो तथापि सर्व पुस्तकांत जयमङ्गला टीका असल्यामुळे बरीलच पाठ (अस्मर्यत महीपतेः) घेतला आहे आणि दुसरा पाठ 'अस्मर्यत महीपतिः' हा खाली टीकेत दिला आहे.

'प्रायेण मुह्यन्ति हि ये लिखन्ति' ह्या नियमानें हा प्रथमच प्रसंग असल्यामुळे प्रकृत पुस्तकांत ज्या कांहीं चुका नजरचुकीने राहिल्या असतील, त्या मी विद्वद्सुद्धजनानीं पत्रद्वारा कळविल्यास आदरपूर्वक स्वीकारून आगामी मुद्रणांत सुधारीन.

क० वि० जो०.

भट्टिकाव्यस्य काण्ड-वर्ग-पद्य-संख्याऽनुक्रमः-

पानाः (काष्ठाः)	विभागाः (वर्गाः) २२	पक्ष- संख्या
४	व्याकरण-रीत्या परिच्छेदाः (वर्गाः)	कथानक-रीत्या सर्गाः
१-प्रकीर्ण-काण्डः- (संकीर्णः)	१-१७-१०० राधि, १०१-१०३ प्र०, १०४-४ आमधि०	१-राम-संभवः २-सीता-परिणयः ३-राम-प्रवासः ४-सीता-हरणः राम- प्रवासः
२-अधिकार-काण्डः प्रकीर्ण-सिंघः-	२-५-७, प्र०, ८-१० दुहादि-द्विकमाधि०, ११-१५ प्र०, १६-३४ नित्रधि०, ३५-३९ आमधि०, ४०-४५ प्र०, ४६-६७ कृत्याधि०, ६८-७० प्र०, ७१-८६ निरुपपदकृदधि०, ८७- ९४-१०८ स्वप्रधि०, १०९-१११ काधि०, ११२-१४३ सोषपदकृदधि०, १४४-१७७ नास्त्रील्लिङ्गकृदधि०, १८-३३ निरधिकाङ्गकृदधि० ३४-६७ भावेकृत् कृदधि०, ६८-७७ स्त्रीलिङ्गाधि०, ७८ -८५ कृदधि०, ८६-९० प्र०, ९१ -१०९ द्वित्वाधि०, ११०-१३७ प्रकी०-	६-सुमीवाभिषेकः ७-सीता-उन्वेषणम्
३-प्रथम-काण्डः-	१-अलङ्कार-दर्शनम्-शब्दाऽलङ्कारः १-२१, अर्थाऽलङ्कारः २२-७५, २-माधुर्य-प्रदर्शनम् ३-भाविकत्व-प्र० ४-भाषा-भयविशः	८-भृशोक्त-वक्तृ-भङ्ग ९-मारुति-सयमः
४-निघण्टु-काण्डः-	१-लङ्-सि० (पू. भू. का.)- २-लृट्-सि० (सा. भू. का.)- ३-लृट्-सि० (अ. भू. का.)- ४-लृट्-सि० (अ. भू. का.)- ५-लृट्-सि० (वर्त. का.) ६-लृट्-सि० (विधेयः) ७-लृट्-सि० (आधायः) ८-लृट्-सि० (सं. वः) ९-लृट्-सि० (अ. भू. का.)	१०-सीता-विभानन्दनम् ११-लङ्कागत-प्रभातवर्णनम् १२-विभीषणाऽग्रगमनम् १३-सेतुबन्धनम् १४-शर-वधः १५-कूर्मकण-वधः १६-रावण-विलापः १७-वधः १८-विभीषण-प्रलापः १९-विभीषणाभिषेकः २०-सीता-प्रत्याख्यानम् २१-संशोधनम् २२-जबोधा-प्रत्यागमनम्
२२	२२	२६२४

श्लोकानुक्रमणिका—

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अ.		अटाव्यमानः० ... .. १४०	
अकम्पनस्ततो० ... .. ११५०		अतत्वरश्च तान् १२४१	
अकुप्यदिन्द्रजित्० ... .. १३७८		अतस्तम्भदयम् १२६८	
अकूर्दिष्ट व्यकारी च० ... .. १२२६		अताप्यस्योत्तमम् ३२४	
अकृष्टपच्याः० ... .. ३४९		अतिकायाद्विना० ... .. १३०७	
अकोकूयिष्ट० ... .. १२९५		अतिकाये हते १३०६	
अकुध्वाभ्यधाद् १२००		अतिक्रान्ता त्वया १५९९	
अक्लेश्यमनिना ५१२		अतिप्रियत्वात्० ... .. ४०२	
अक्षारिषु शराम्भांसि ६८१		अतीते वपुर्के० ... .. ४५२	
अक्षेमः परिहासोऽयम् ३०६		अतुल्यमहसा० ... .. २१२	
अक्ष्णोः पतञ्जाल० ... .. ९२०		अतुषत्पीठम्० ... .. ११८९	
अखण्ड्यमानम् ९४८		अतुष्यजमराः सर्वे १३९३	
अगाधत ततो ५४३		अतुणेद् शक्रजित् १३६१	
अगोपिष्ठा पुरीम्० ... .. १२९४		अतौत्सीद्द्रव्या १२१८	
अग्निः प्रमादेन० ... .. ९५५		अथ क्लमात्... .. ४९२	
अग्निचित्सोम० ... .. ४१९		अथ जगदुरनीचैः २७	
अग्निष्टोमादि० ... .. ७५२		अथ तमुपगतम् १०१८	
अग्नीनवरिवत्संश्च १३९७		अथ तीक्ष्णायसः १८६	
अग्न्याहितजनप्रहे ७८४		अथ ददशुः... .. ८६०	
अग्रसिष्ट व्यधाविष्ट० ... .. १२४३		अथ नयन० ... .. ८८०	
अघानि ताडका० ... .. २२३		अथ पुरुजवयोगात्... .. ८२	
अधुरस्ते महा० ... .. १४०८		अथ मृदु० ... .. ८७४	
अद्भुतेन समं १२५८		अथ लक्ष्मण० ... .. ८५२	
अद्भुतेनाऽहसाताम्... .. १२९६		अथ लुलित० ... .. ८२४	
अचूर्णयन् यूपान् १४२५		अथ स वल्क० ... .. ८११	
अच्छेतां च महाऽऽत्मानौ० ... .. १२७२		अथ ससंभ्रम० ... .. १६२०	
अजिघ्रत्सम्० ... .. ६९		अथ संपततः० ... .. १७९	
अजिघ्रत्संस्थैव० ... .. १२९०		अथाशितोरस्कम् ९५२	
अजिहदत् सः० ... .. १२९१		अथानुकूलान् ९२२	
अजीगणद्वाश० ... .. ८०		अथाऽऽयस्त्रान् २६६	
अज्ञवचोत्सहेयाः० ... .. १५१६		अथार्थं मनु० ... .. ३६१	

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अथाऽऽलम्ब्य ३२६		अनुजिज्ञासतेवाऽयं ५७७	
अथाऽऽल्लोके ५१		अनुमन्तास्वहे नावां १६१३	
अथास्तमासेदुषि० ... .. ८८५		अनुष्ठाय यथादिष्टम् १५४९	
अथोपशरदे ४४८		अनृतोद्यं न तत्रास्ति ३४५	
अदालिपुः शिलाः १२१९		अनेकशो निर्जित० ... .. ७९	
अदिहंश्चन्दनैः १४००		अन्तःपुराणि पौलस्त्यम् १४९५	
अदीपिततो वीर्यम् १२६३		अन्तर्धरस्व रघु० ... .. २१५	
अदक्षताम्भासि ३७		अन्तर्निविष्टो ८	
अद्वयन्ताऽनिमित्तानि १४४६		अन्याऽऽसक्त्य ८०८	
अदेवीद्वन्द्वु० ... .. ६६४		अन्ये त्वलङ्घिषुः १२१३	
अदोहीव ३२५		अन्यान्यं स्म ५४८	
अदि त्वं पद्मगन्धम् १५४२		अन्वनेषीततो० ... .. ४२८	
अद्यो द्विजान् ६१		अन्वयाऽऽदि० ... .. ८०५	
अद्य सीता मया ६४२		अपङ्ककुम्भाविब ९७३	
अद्याश्च तं रघु० ... .. १२२०		अपध्यमायतौ १४६३	
अधर्माच्चात्रसः १३८०		अपप्रयद्गुणान् १२५३	
अधिगतमहिमा ८८२		अपमन्युस्ततो० ... .. १५०१	
अधिजलधि ८७६		अपरिमित० ... .. ८७१	
अधिय्यचापः ५८		अपरीक्षित० ... .. ८५०	
अधि रामे ६३५		अपलापयमानस्य ५८६	
अधीयन्ताःम २४६		अपहरदिब ८७५	
अध्यगीष्टार्य० ... .. १२६९		अपि तत्र रिपुः १५७०	
अध्यद् दाम् २१९		अपि स्तुत्यापिसेधा० ... .. ६३४	
अध्यायच्छक्रजित् १३७७		अपिस्फुटस्वसामर्थ्य १२८०	
अध्यासि सिवभाणे ५८०		अपूजयंश्चतुर्वेकम् १३५१	
अध्यासीत् ५९९		अपूजयन् कुलज्येष्ठाम् १३४८	
अध्यावास रथम् ११४३		अपूपुजन् विष्टर० ... .. ५३	
अध्वरैर्वभि० ... .. १९४		अपूरयन्मभः १४०२	
अध्वरैर्विधिनाम् २६२		अपृष्टो नु ब्रवीति १४७५	
अनंसीचरणी ७२४		अपौहद्वाणवर्षम् १४२९	
अनंसीभूभरेण १२०६		अप्रतिस्तम्भ० ... .. ७६२	
अनर्दिषुः कपि० ... .. १२१६		अवभाजततः १२६४	
अनिमित्तान्यथा० ... .. १३५५		अविभ्रजततः १२७४	
अनिर्वृतं भूतिषु १००९		अमायत वचा० ... .. ५४४	
अनुजानीहि १५३९		अभावे भवतम् ५११	

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अभिज्ञानं	४८४	अवसज्जरुचिम्	८४३
अभियोतिष्यते	६३१	अवसावो	३७२
अभिनच्छन्तु०	१४१२	अवसाव नगेन्द्रेषु	४३०
अभिन्यविक्षयाः	६२२	अवसितं हसितम्	८१६
अभिमानफलं जानन्	७९४	अवसेयाश्च कार्याणि	१५२८
अभिमानफलं प्रोक्तम्	८०३	अवाक्यिरसम्	१४१
अभियाता	८३०	अवाकीत्तिष्ठते०	६८२
अभिष्यन्तः	७४४	अवाकीन्माम्	११९०
अभीषयन्त	५८४	अवाद्यायुः	६०३
अभून्नृपो	१	अविवेष्टृमुपा०	१२४२
अमेदि च शरैः	१२४६	अवीततृष्णो०	९०१
अमेषुः कपयो०	१२३८	अवोचन्कुम्भ०	११९४
अमंस्त्यन भवान्	१५७७	अव्यग्रमुप०	५५६
अमन्दीश्च परानीकम्	१२२७	अव्यग्रो गिरि०	६९२
अमर्षितमिव	५३८	अशनिरयम्	८७७
अमर्षो मे परः	१३२५	अशप्त निह्वानो०	६१६
अमलमणि०	१०५७	अशान भरतात्	१५५३
अमितम्पचम्	३८८	अशिश्रवज्ञात्ययिकम्	१०७
अमृडित्वा	५३०	अशृण्वन्नन्यतः	१३६३
अम्भानि हवमकुम्भेन	१५२३	अशोभिष्ट	१२३५
अयुक्तमिदमित्यन्ये	१३९५	अश्वोतड्वधिरम्	१४२३
अयं नियोगः पत्युस्ते	१५४५	अश्रीतपिबतीयन्ती	२७५
अयं मैथिन्यभिज्ञानम्	६६०	अश्वान् वालिमुतो०	१२५९
अरण्ययाने०	१३३	अश्वान् बिभीषणो०	१४३६
अरविन्दरेणु०	१०३७	अष्टघण्टां महा०	१४३८
अरासिषुः	६८४	असंस्कृत्रिम०	१७५
अरोहीद्रक्षसानीकम्	१३९४	असद्वन्धु०	८०९
अर्थेन संभृता	१३३१	असंप्राप्ते	६५४
अर्थोत्थिता०	९०२	असितोमर०	१०६५
अलिगणविलोल०	१०३६	असीतो रावणः	२८८
अलोठिष्ठ च भू०	१२३७	अदुलमहरिसंचारम्	१०२९
अवगाढं गिरिजालम्	१०३५	असृष्ट यो०	९५
अवग्राहे	४८२	असौ दधद्	६६८
अवश्यपाव्यम्	३५५	अस्ताविषुः सुराः	१२५१
अवश्यायकणा०	३७१	अस्तुबन् देव	१०१६

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अस्तुषन् बन्धिनः ...	१३५४	आख्यंकरण० ...	४०५
अस्तृणादधिकम् ...	१४४८	आतिथ्यमेभ्यः ...	१२४
अस्त्रीकोऽमा० ...	१६७	आतिष्ठद्वा० ...	१५२
अस्पन्दिष्टाऽक्षि ...	१२०८	आत्मनः परि० ...	५२०
अस्माकमुक्कम् ...	१२५	आत्मम्भरिस्त्वं ...	६०
अस्यन्दशिन्दु० ...	६०८	आत्मानमपन्नाननः ...	५६८
अस्यवरुष० ...	७३८	आत्रिकूटम् ...	८०२
अस्यसन्नाऽऽहतो ...	१२६५	आदयीष्वं महाहर्षिणि ...	१५०८
अस्माधुरसम् ...	९९	आदरेण गमं ...	४९०
अहं राम० ...	३३९	आदिशदादीप्त० ...	८५
अहं क्षर्पणम् ...	१७०	आदिदेश स ...	११३२
अहं स्वप्नम् ...	४५९	आदित्यस्तेन ...	३४६
अहं तु क्षुधवान् ...	४२७	आनन्दयिष्यदागम्य ...	१५७९
अहं न्यवधियम् ...	३०७	आनन्दितारस्त्वाम् ...	१६०४
अहमन्त० ...	२८२	आपिङ्गुको ...	५७
अद्वत धने ...	८४६	आपीतमधुका ...	२५३
अद्वो जागर्ति ...	१४६९	आपारां भवता ...	१५९८
अद्वीपीकृष्ण० ...	१२७७	आप्यानस्कन्ध ...	२३९
आदिषातां रघु० ...	१४२	आबद्धनेत्रा० ...	९०७
आदिष्ट तानसंभान्य ...	१२०९	आबद्धसीम० ...	११२
आः कष्टम् ...	३०२	आबध्नन् कपि० ...	१४५८
आकर्ष्यामि यशः ...	१३३	आमन्त्रयेत् तान् ...	१५०७
आख्यन्मुनिस्तस्य ...	१९	आमिक्षीयं दधि० ...	१९५
आख्यातासि हतम् ...	१६०५	आमुखद्वर्गम् ...	१३५३
आचूर्णिष्टां कर्तौ ...	१२९९	आयान्त्यः स्वफल० ...	१५९०
आग्रन् मेरीः ...	१३५३	आयाससंभवाऽरुण ...	१०२८
आचक्ष्वे च वृत्तान्तम् ...	११२०	आयिष्ट माहतिम् ...	१२८५
आचाम्यं सन्ध्ययोः ...	३५६	आयोधने स्थायुकम् ...	४९
आविक्याते च भूयोऽपि ...	१११५	आरामदर्शनात् ...	६३०
आविचाय स तैः ...	१११४	आरूढं च सुवेल्म् ...	१०४९
आच्छादयन् व्यलि ...	१३४९	आरूढबाण० ...	१०६४
आजमस्तूर्य ...	११६४	आरोक्ष्यामि युगान्त ...	१३४६
आज्ञां कारय ...	६२६	आर्चयिष्यामीन् ...	१५
आज्ञां प्रतीपुद् ...	१२५	आर्चयन् वामम् ...	१३५६
आराधयताऽवमत्याऽद्यौ ...	१४२१	आशिक्षितायाः ...	८९७

श्लोकः	श्लोकाङ्काः	श्लोकः	श्लोकाङ्काः
आलोचयत्स० ... .. १४२७		इत्वं प्रथमम् ६३	
आलोचयन्तो ४७४		इत्वं कवचम् ३१०	
आवरीतुमिवा० ... .. ६९७		इदं नर्पतनम् ३०४	
आवासे सिक्त० ... .. २७३		इवमभिगतम् १६२२	
आशङ्कमानो० ... .. २९७		इन्दुं चषक० ... .. ५८१	
आशासत ततः १३४७		इन्दोः स्यन्दिभ्यते १३९१	
आशितंभवम् ३९७		इष्टमति रघुसिंहे २६	
आशीर्भिरन्यथ्य २४		इह सा व्यलिपत् ३१२	
आशुश्रूषन् ५७८		इहाऽजीव इहैव तम् १३७९	
आश्चर्यं यच्च यत्र त्वाम् १५१९		इहाऽऽसिष्टा० ... .. ३०३	
आश्चर्यं यच्च यत्र त्री १५७५		ई.	
आशुसीदिव ७२९		ईक्षां वकेऽथ १०८६	
आश्वस्याऽसः ७०७		ईयुर्मरद्वाज० ... .. १२२	
आश्वामयांकाराऽथ ११२९		ईर्याविरुणाः ८८९	
आसमञ्ज भयम् ११७२		ईश्वरस्य ६५७	
आसिष्ट नैकञ्च १०३		ईषदाव्यङ्करो ५१८	
आसीद् द्वारेषु १४०३		उ.	
आस्कन्दश्मणम् १४२८		उक्तवन्तौ ततो रामम् १६१२	
आन्ते स्मरन् ३४३		उक्तवान् राघवः १५३९	
आस्थावताऽस्य १३९६		उक्षान्प्रचकु० ... .. ८७	
आस्थान्नवज्रभाः १३५९		उग्रपदयाऽऽकुले १६१	
आस्व साकं मया ६२१		उग्रपद्मेन ३९१	
आहूय रावणो ७१९		उच्चरन्ताते मलेनाजौ ११००	
आहोपुरुषिकाम् २१०		उच्चरन्तुः परि० ... .. १०३९	
आह्वान्त स० ... .. ३१६		उच्चिक्वरे पुष्प० ... .. १२०	
आह्वस्यते विशङ्को १३१५		उच्चैरश्चित० ... .. ७१३	
इ.		उच्चैरसौ राघवम् ७८	
इच्छ जेहेन ६२०		उच्चैरारस्यमानाम् २७९	
इच्छन्त्यभीक्ष्णम् १०१०		उच्छ्रायवान् ४७१	
इच्छ मे परमानन्देः १५२५		उज्जुगरे ततः १११९	
इतरो रावणादेषः ६४८		उत्तण्दि ६४९	
इति चिन्ता० ... .. ६५९		उत्तिष्ठस्व मते १५४८	
इति निगदित० ... .. १३८		उत्तीर्णौ वा ३८६	
इति भुवाणो ६७		उत्तैरिष समुद्रम् ११२५	
इति वचनमद्यौ १०१८		उत्पल्ल खम् २१३	

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
उत्पातजं छिद्रम्	१००१	ऊर्ध्वनाभ स... ..	११७१
उत्पाताः प्राहतन्	१२०७	ऊर्ध्वं मुहूर्तादहो	१५४७
उत्पुक्कानीयतां	१५३८	ऊर्ध्वं त्रिये मुहूर्तादि	१४९४
उदक् शत०	४८५	कहिरे मूर्ध्नि	११५९
उदक्षिपन् पट०	११६	क्र.	
उदजीवन् सुमित्राभूर०	१४४१	कुर्यनुषम्	१४७
उदतारिषुः	१२१४	कृणादृढ०	६४५
उदतारिदुदन्वन्तम्	११९१	कृदिमान् राक्षसो०	८४८
उदपतद्वियत्	८२८	कृषमोऽदीन्	१२२५
उदरे चाऽजरन्नन्ये... ..	१२३१	कृष्यमूकम्	४११
उद्यस्यति हरिर्	१३०९	कृष्यमूके	३४१
उन्नसं दधती	१५६	ए.	
उन्नयानधि०	४७१	एकः पदातिः	९८७
उन्मीलिष्यति चक्षुर०	१३१२	एकहायन०	३७६
उन्मुख्य सजम्	१८९२	एकेन षडवः	६८८
उपवाम्यतु ते बुद्धिः	१५३५	एकेन बाली	९६८
उपशूरम्	६२९	एकेन सन्धिः	९६६
उपाभ्यकुरुताम्	३०६	एको द्वाभ्याम्	७२७
उपारंसीच	५९६	एता दैवानु०	४४३
उपासांचकिरे	२९०	एते ते मुनिजन०	१६१२
उपास्थितैवमुके	३३३	एता स्म मित्रावरुणौ	६८
उपास्थिषन्	७६८	एवं युवा मम	१६११
उपेक्षणीयैब	९५८	एवं विजिरये ताम्	११७४
उपेक्षिता देव०	९२७	एष वेदयाम्यरीन्	१३४२
उपेक्षिते बालि०	९४६	एष प्रावृषि	२३७
उभावकृन्तताम्	१४५०	एष रावणिः... ..	१२७०
उभौ मायां व्यतायेताम्	१४५१	एष शोकच्छिदो०	४६१
उल्का दहशिरे	१०८९	एश्वरमेषिता	७०४
उवाच चैनं क्षणदा०	१०१३	ऐ.	
उवाच मारुतिः	५१०	ऐक्षिष्महि	३०५
उष्णीषं मुमुचे	११६३	ऐदिप्रवदमानैः	५७२
उत्थेरन् यज्ञपात्राणि	१५१०	ऐन्द्रेण हृदये	१२५०
ऊ.		ऐ वाचं वेदि	३०९
ऊचे संवरिषीष्ठाः	७००	ऐयीः पुनर्जन्य	१८
ऊर्जस्वलं हस्ति०	१३७	ऐहिष्ठ तं करयितुम्	११

श्लोकः	श्लोकाः	श्लोकः	श्लोकाः
ओ.		कुमुदवनं ...	८७८
ओजायमाना ...	२५९	कुम्भकर्णस्ततो ...	१२०२
ओषांचकार ...	२९२	कुम्भकर्णसुतौ ...	१२९३
औ.		कुम्भकर्णे हते ...	१३२३
और्ध्वं त्यजेन्मध्यं ...	९९५	कुम्भकर्णो रणे ...	१३२२
क.		कुर्व बुद्धिम् ...	१९८
कः कृत्वा रावणा ...	७७८	कुर्याद्योगिनम् ...	४४४
कः पण्डितायमानः ...	२५८	कुर्यात्स्थाय येन ...	९३४
कथं दुष्टः ...	४२३	कुर्वन्ति परिसारिण्यः ...	४४१
कथं न्वजीविषुस्ते च ...	१२५४	कुर्वन्तो हवम् ...	४९५
कपयोऽविभयुः ...	१४०४	कुलभार्याम् ...	५६१
कपितोयनिधीन् ...	८३७	कृतं सर्वं यथोद्दिष्टम् ...	१५१५
कपिनाऽऽभ्योधि ...	६७९	कृताभिषेको ...	९८१
कपिपृष्ठगतां ...	८५३	कृती श्रुती ...	१३४
कपिर्जगद ...	८०१	कृते कानिष्ठिनेयस्य ...	२६७
कपिश्चक्रमणो ...	४५०	कृते नोपकृतम् ...	५५०
कमण्डलुकपालेन ...	२४५	कृतेषु पिण्डोदकं ...	११८
कम्बूनथ समादधुः ...	१०७०	कृते सौभागिनेयस्य ...	१७३
कम्भाभिरावृतः ...	४५८	कृतरपि हृदं ...	११०९
करित्यमाणम् ...	१९२	कृत्वा कर्म ...	६६९
करोति वैरम् ...	१०१४	कृत्वा लङ्का ...	२०९
कर्णेजपैराहितं ...	८९	कृत्वा बालि ...	४१२
कर्तास्मि कार्यम् ...	४६६	कुशानुवर्ध्मण्यधि ...	९४०
कलहुरिकण्ठं ...	१०५३	कृषीदं भर्तुं ...	७५०
कल्पिष्यते हरे ...	१३१६	केचित्संचुकुदः ...	११७३
का त्वमेकाकिनी ...	२४९	केचिद्विपयम् ...	१८१
कान्ता सहस्राना ...	८२६	केचिन्निन्दुः ...	९२
कान्तिं स्वाम् ...	५९१	केन संभावितम् ...	१३१९
कामो जनस्य ...	१५२०	केन संविदते नाऽन्यः ...	१४८६
कार्यसारनिभम् ...	४६७	केन संविदते वायोर् ...	५५९
कात्यमिदं विहितम् ...	१६२५	केनापि दौण्ड्येन ...	५२२
किञ्चिन्नोपावदिष्टां ...	५७०	केसानल्लक्षिणुः ...	११८४
किं दुर्नयैस्त्वद्युः ...	९९९	कोट्या कोट्या पुरं ...	१०९७
कुण्डपाय्यवताम् ...	३५८	कोऽन्योऽकर्त्स्यदिह ...	१५८४
कुतोऽभियासासि ...	६३२	कोपात्काशित ...	५७५

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
कौशल्यायाऽसावि०...	१४	गते त्वयि पयानेन...	१६०७
क्रियासमारम्भ०...	९९३	गतो वनं श्वो...	९३
क्रियेरैव दद्यात्सेन...	१५०३	गत्वाथ ते पुरीम्...	१५१४
क्रीडन् भुजङ्गेन...	१०१५	गदा सकञ्चिता...	११०४
कुक्षाननुनयेः...	१५२४	गन्तारः परमां प्रीतिम्...	१६०६
कुक्षोऽपीयि...	३२३	गन्तुं लङ्घातीरम्...	१०३०
कुप्यन् कुलम्...	२३	गम्भीरवेदिनः...	१०८१
कूराः क्रिया प्राप्य०...	९९७	गम्भीराः प्रावहन्...	१४०९
क्रिष्टाऽऽत्मभूतः...	९७५	गरुडानिल०...	८३४
कृ च कृयातो रघो०...	१५५४	गर्जनं हरिः...	२६
कृ ते कटाक्षाः...	४८७	गाढगुरुगुह्य०...	१०२१
कृ क्रीविसद्याः...	९९०	गाढसमीरण०...	१०६१
क्षणं भद्रावतिष्ठस्व...	५५३	गाधितासे नमो...	१५९२
क्षतैरसंचेदित०...	९०९	गाधेयदिष्टम्...	५९
क्षितिकुल०...	८६९	गान्धर्वेण न्यविष्यत्...	१४३४
क्षिप्रं ततोऽप्यन्य०...	७१	गिरिपङ्क्त्या०...	१०४७
क्षुद्राजजडुः...	५२	गिरिपरिगत...	८७०
क्ष.		गिरिभन्वसुपत्...	३१८
क्षमट क्षमट...	१५६०	गिरेर्नितम्बे...	३५
क्षम्युर्वसुधाम्...	११५२	गुरुगिरिवर०...	१०३४
क्षं पराजयमानो...	५५१	गुरुपणववेणु०...	१०६३
क्षरदूषणयोर्...	१७२	गुरुर्दधाना...	८९९
क्षरादिनिधनं...	७९०	गुरुश्चक्रत्...	९२५
क्ष.		गुह्या निरगात्...	४०९
क्षन्तु चार०...	१०३३	गृहमानः...	५८७
क्षन्तु वारीयि...	८३२	गृध्रस्यहा०...	३२२
गजानां प्रदङ्गुः...	१०७९	ग्रहमणिरसनम्...	८५७
गतमहुलि०...	७५१	घ.	
गतासु तासु...	६४४	घनगिरीन्द्र०...	८२५
गतास्यादबन्धिनाना...	३०१	घानिषीष्ट त्वया...	१५२९
गते तस्मिन्पु०...	७२५	घानिष्यते तेन...	२२
गते तस्मिन्पृथीताथै...	१६०	घोरब्रलदन्ति०...	१०२२
गते तस्मिन् बल०...	२४४	घोषेण तेन प्रति०...	९९२
गते तस्मिन् समा०...	६३९	घ्नन्तं मोपेक्षिषाधाम्...	१२२२
गतेऽतिभूमिम्...	९१३		

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
वकारावसू...	७३६	अगन्त्यमेयाद्भुतं ...	९५६
वकारावचक्रुः ...	१०८७	अगर्ज्ज्वह्वः ...	१०७५
वक्रन्दुरुधै० ...	११०	अगाद वानरात् ...	५२५
वक्राणाऽशङ्कितो ...	११५७	अगाहिरेऽम्बुधिम् ...	११३५
वक्ष्मि कान्तान्यपि ...	९०८	अग्नः प्रसादम् ...	६४
वक्षलतद्वहिरिण० ...	१०२४	अग्नौ दग्धौ ...	११२८
वक्ष्यन्तेऽसितो ...	१४८३	अटायुः पुण्यकृत् ...	५१५
वस्तुष्काष्टम् ...	७३५	अनानुरागेण ...	९५९
वन्दनमुमसच्छसा ...	१५९४	अस्तिवेष ...	७१४
वर्त्यन्ति बाल ...	१३२४	अलकामदन्ति० ...	१०६०
वलकिसलय० ...	१०५७	अवतीरतुङ्ग० ...	१०६७
वलपित्रल० ...	८३६	अलद हव ...	९३१
वापत्ययुक्तस्य ...	९५१	अलनिधिमममत् ...	८६१
वारुकलहंस० ...	१०४२	अले विक्रम० ...	५६६
वारुसमीरणरमणे ...	१०१९	अल्पाकीमिः ...	४५३
विकीर्षिते पूर्व० ...	९३७	अल्पितोत्कुष्ट० ...	५७१
विचेत रामस ...	११३०	अहसे च क्षणम् ...	११६१
वितां कुरु च ...	१५६४	अहीहि शोकम् ...	१५४०
विप्रं विप्रम् ...	७३१	जिगमिषया संयुक्तम् ...	१०३३
विन्तयचित्थम् ...	६०१	जिज्ञासोः शाक्तिम् ...	४०७
विन्तावन्तः कथम् ...	५०६	जिते नृपारी ...	८१
विरे ददित्वा ...	१३२	जृतिमिच्छय ...	५०३
विरकालोषिताम् ...	२२५	जेता बह्व० ...	१६५
विरे क्लिप्तिता ...	२३५	जेतुं न शक्यो० ...	९७७
विरेणाऽनुपुणम् ...	६३७	ज्ञात्वेन्नितैर् ...	९८
वुकोपेन्द्रजित् ...	१११२	ज्ञासिष्यन्ते मया ...	१३४५
वुकुधे तत्र ...	११७५	ज्योतिष्कुर्वन् ...	७३७
चेतसस्त्वयि ...	१५५८	ज्योत्स्नाऽमृतम् ...	६०४
छ.		ऊ.	
छलेन दयिता ...	३८९	डुडौकिरे पुनर् ...	११३९
छिन्नाक्षन्त ...	१४११	त.	
ज.		तं वाम्तं दुह्वुर् ...	११६५
जक्षिमोऽनपराधे ...	१७७	तं वायव्याः ...	४७
जगन्ति धत्स्व ...	१५६१	तं रजदायम् ...	८४२
		तं विप्रदर्शम् ...	५०

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
तं सुस्थवन्तः	११५	ततोऽद्विषुर्निरालोके ...	१४०७
तं जागरूकः	४५७	ततोऽधावन् सहा० ...	१४१९
ततः कथाभिः	१६१४	ततो नदीष्णान्	७०
ततः कपिषमाहारम्	४६८	ततो नीलहनुमन्तौ... ..	१२६१
ततः कपीनाम्	४६४	ततोऽभ्यगाद्वाधि०	१७
ततः कर्ता	४३५	ततो मातलिना	१४५५
ततः क्रोधानिल०	७९१	ततो मन्द्रगतः	५१३
ततः खड्गं समुद्यम्य	६३६	ततो मायामयान्	१४५३
ततः परं भरद्वाजो... ..	१६००	ततो मायामयीं सीताम् ...	१३३६
ततः प्रगदिता वाक्यम्	१५५६	ततो रामेति चक्रन्दुः ...	१११६
ततः प्रजघटे युद्धम्	११४५	ततो रामो हनुमन्तम् ...	१५९१
ततः प्रणीताः	१०४४	ततो रौद्रमयायुक्ताम् ...	१३९२
ततः प्रगदितो	१३०५	ततो बलिन्दम०	३९८
ततः प्रविश्राजयिषु... ..	९१	ततो बालिपशौ	४०८
ततः प्राकारम्	५९७	ततो बाह्यमानासौ ...	१६६
ततः प्रासुषताम्	११७०	ततो विजघटे	११३४
ततः प्रास्थिषता०	५३६	ततो विनिद्रम्	९३२
ततः प्रोदसहन्	१४४२	ततोऽक्षीति	६७६
ततः शतसहस्रेण	१५४५	तत्कर्म बालि०	११०५
ततश्चित्रीयमाणो०	२३१	तत्र जेतुं गमिष्यामि ...	१३३८
ततः सकोपम्	१०१२	तत्रेन्द्रजितम्	१३७६
ततः स गतवान्	१५२२	तथापि वक्रुम्	९९६
ततः समभवयुद्धम्	१४०५	तथाऽऽतोऽपि	३१५
ततः समाशङ्कित०... ..	८९०	तं दृष्ट्वाचिन्तयन्	६४६
ततः ससंमदास्त्र... ..	४९३	तं नो देवा विधेयास्तुः ...	१४०२
ततः ध्रुवेतीकृत०	८४	तमः प्रसुप्तम्	८९४
ततः सौमित्रिर्	१२७५	तमप्यासिष्ट	१२७८
ततश्चिरात्तमम्	१४३५	तमसाया महानिल० ...	१६०२
तुतुषुर्बानरा	११८०	तसुकृत०	२२९
ततोऽकुष्णाद्दश०	१४२६	तमेवंवादिनम्	१३३९
ततोऽकन्धीद्दश०	१२४६	तं शीतंकारम्	२२२
ततोऽभिप्रीयता०	१४१०	तं मनोहरम्	३८२
ततो जलधिगम्भीरान् ...	५०१	तं सीताघातिनम्	३३२
ततो दशास्यः	९४४	तयोर्बानर०	४१३
ततो दशास्यः स्मर०	१०६९	तरङ्गसङ्गात्	२९

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
तर्पणं प्रजनिष्पूनाम् ...	४३६	ता हनूमान् ...	५९२
तद्योपशायिका ...	६६५	तिग्मांशुरसिम० ...	३९
तत्तनुर्जज्वलद् ...	१०९८	तिरोबभूवे सूर्येण ...	११११
तस्मात्कुर्व त्वम् ...	१००६	तीव्रं स्यन्दिष्यते ...	१३११
तस्माभिरपतद्भूरि ...	१३९१	तीव्रमुत्तपमानो० ...	५५७
तस्मिन्कुशानु० ...	१४५	तुङ्गतकच्छाया० ...	१०५२
तस्मिन् कैलास० ...	५९३	तुङ्गमणिकिरण० ...	१०५४
तस्मिन्नन्तर्घणे ...	४९६	तुङ्गमहागिरि० ...	१०४०
तस्मिन्वदति ...	६५५	तुङ्गा गिरिवर० ...	१०२७
तस्य क्षेमे महा० ...	१२८४	तुरङ्गाः पुस्फुटुः ...	१०७४
तस्य निर्वर्त्य ...	४३३	तूर्याणामथ ...	१६१९
तस्याः सामथ्यमानायाः ...	१६९	तृणाहानि दुराचाराः ...	१५३३
तस्याश्रितसे ...	८४८	तृणाय मत्वा ...	६४१
तस्याप्यत्यक्मीत् ...	११९८	तृणेषु त्वद्वियोग० ...	१५४३
तस्याप्यबेभिदिष्टासौ ...	१२९७	तृणेषु देवम् ...	१४९१
तस्यातिषत ...	३१३	ते तं व्याधिषत ...	१२२४
तस्याहारिषत ...	१२६०	तेन बह्येन... ...	३४२
तथै स्पृह्य० ...	६१७	तेन सङ्गतम् ...	३४४
ताः मान्वयन्ती ...	१०५	तेनादुद्युषयत ...	२३२
तातं प्रसाद्य कैकेया ...	१५८६	तेनेऽग्निबन्धो ...	१०४५
तान् दृष्ट्वाति० ...	६९१	ते परस्परमावाद्य... ...	१३९०
तान् प्रत्यवादीन् ...	५५	तेऽभाषिषत ...	११८७
तान् विलोक्य ...	४३८	ते विज्ञायाऽसि० ...	७६३
ताभ्यामन्योन्यम् ...	१४४७	ते क्षुब्धन्तः ...	१२७
तामापतन्तीम् ...	१४३७	ते रामेण सरमसम् ...	१०६५
तामुवाच स ...	१५९	तेऽव्यरासिषुः ...	१२५३
तांश्चेतव्यान् ...	६८६	तेषां निहन्त्य० ...	६९४
तां पराजयमानाम् ...	६१३	ते हि जालैर् ...	४२६
तां प्रत्येच्छन् ...	१३७४	तेरजेषत सैन्यानि... ...	१२५७
तां प्रातिकूलिकीम् ...	२७७	तैर्वृक्षरुग्ण० ...	१८०
तां प्राविशत् ...	६०२	तां खड्गमुसल० ...	१८५
तालैः संपादित० ...	९०३	तो चतुर्दश० ...	१७८
तावभाषत पौलस्त्यो ...	१३७१	तौ नालिप्रणिधी ...	३७७
तावस्कावयताम् ...	१३८९	तौ हनूमन्तमानेतुम् ...	१२८६
तास्तया तर्जिताः ...	६४३	त्रयन्ती ताम् ...	२७८

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
त्रिवर्गपारीणम्	७३	दर्शनाचकिरे रामम्	११२२
त्रिशक्तमम्... ..	५२३	दक्षप्रोक्तम्	१३८४
त्वं मसर्जितम्	७२१	दक्षदन्तिसहस्राणि	१४१३
त्वं स्म वेत्स्य	१४७६	दक्षेऽहं मधुनो	३७३
त्वक्त्र. संविध्ययुः	१२४२	दातुः स्यादुद्विषाम्... ..	१४९८
त्वन्तु मीरु... ..	२२७	दिव्यालैः कवनम्... ..	१३६५
त्वन्मित्रनाशो	९७८	दिग्भ्यापिनीर्लोचन०	४०
त्वमजानन्निदम्	१४७३	दिदक्षमाणः परितः	१११
त्वमर्हसि आतुः	१५००	दिदक्षुर्मैथिली राम	१५३७
त्वं पुनीहि पुनीहीति	१५५९	दिद्विषुर्दुष्टवुर	११६९
त्वया तु श्लोके	९६७	दिशो द्योतयमानाभिर्	५८८
त्वयाद्य लङ्का०	१०११	दिशो व्यस्तुवते	१४८४
त्वयाद्रक्ष्यत किम्	१५७२	दीक्षस्व रामेण	१५४४
त्वयापि नाम रहिता	१४९०	दीपनुत्यः प्रबन्धोऽयम्	१६२३
त्वया संदर्शितासौ	१५९७	दीप्यमानम्	२६४
त्वयि नलिष्ठते	५५४	दुःखायते	२५७
द्व.		दुरुतरे... ..	९०४
दग्धशूल इवा०	१२०४	दुर्गाऽश्रितानाम्	९८३
दण्डकान्ध०	१८९	दुष्पानः पुनर्	७९१
दण्डकां दक्षिणेन	६५०	दुतयेकम्	७८३
दण्डेन कोशेन च	९७४	दूरं समाकृष्ट	४८६
दत्ताः स्वदोषैर्	१०१६	दूरगैरन्तर्गैर्... ..	४००
दत्तां न किं के	९९८	दुरात्प्रतीहार०	९३९
दत्तावधानम्	३४	दृष्ट्वा ताम्	७६१
दलाल भूर्नभो०	१०८८	दृष्ट्वा दमित्वा	५९७
दहशो पर्ण०	१५३	दृष्ट्वा राघव०	६००
दहैर्दुःखस्य... ..	३७०	दृष्ट्वा सुप्रसाम्	७५५
ददौ च दमिताम्	४३२	दृष्ट्वा पुनर्वानान्	१२९
दधाना बलिभम्	१५४	देवान्तकोऽपि०	१२५५
दधायाऽङ्गिः	११२८	देहं विभ्रष्टुः	२४०
दध्वान मेघकम्	६०८	देहप्रक्षन०... ..	५१४
दन्ताच्छदे प्रज्वलिता	९१७	देव्यक्षये महा०	१५८५
दमितारिः	६९३	देव्याभिभूतस्य	५४
दमित्वाप्यरि०	७१५	देवं न विदधे	४३१
दर्शनीयतमः	६५८	देवादिमीहि	१५५७

श्लोकः	श्लोकाङ्काः	श्लोकः	श्लोकाङ्काः
विषैरमरतैभिस्ते	१३८६	न चोभावप्यल्पयेताम्	१४५३
विवारिकाभ्याहत	१३८	न खिजीवाऽसुखी	११२९
शस्त्रिबाह्व्यमानम्	५६०	न खिह्वयाचकार	२९४
ह्याऽसि प्रीतिमानाराध	१५९६	न तज्जलं यच्च	६४
ह्यास्थस्तत्र तिस्रो	१६०९	न तं पश्यामि	२०४
एवं प्रक्रममाणः	५६७	न तानगणयन्	१३५७
इतं सखरिषीष्टाः	७०१	न वृणेक्षीति	३३०
इतं हुनम्	८२१	न स्वजायत मे	१३८३
इतमप्राप्त	१३०१	न त्वं तेनान्ध	२१८
इभक्तध्वनि	६७४	न निश्चिन्तार्यम्	९५४
द्विषन्वने	२८०	नन्दनानि मुनि	३६३
द्विरकुर्वताम्	७३६	न प्रणाय्यो	३५७
द्वेष्टि प्रायो गुणेभ्यो	१४६७	न प्राणिषि	७३०
ध.		न प्राबोचमहम्	११९२
धनानामीश्वरे	१४७८	न विभाय	२८५
धनुष्याशभृतः	७३३	न भवति महिमा	८७२
धनूंष्यारोपयाचकुर	१०७६	न भवाननु	६२८
धर्मैक्यरताम्	३५३	न भस्वान्यस्य बाजेषु	१४५६
धर्मं प्रत्यर्पयन्	७८८	न गोद्धुमशकन्	१२३०
धर्मोऽस्ति सत्यम्	६२	नरकस्यावतारोऽयम्	५१६
धर्म्यास्तु कामार्थ	९	न वानरेः	८२०
धारयः कुसुमो	३६९	नश्यन्ति ददर्श	८२२
धिग्दाशरथिम्	४१५	न सर्वरात्र	७८५
धिद्व्यां त्रिशिरसा	१३१३	नहि प्रेष्यवधम्	१५३६
धुन्वन्सर्व	२८४	नाकल्पस्यत्संनिधिम्	१५७८
धूम्राक्षोऽय प्रति	११४१	नाखेयः सागरः	३४७
धियास्तुं सुहृदाम्	१५२७	नागाकृमिदम्	११३३
ध्वजानुधुधुः	११२१	नाजानन्संदधानम्	१३६२
ध्वनीनामुद्धमेद्	३६८	नानुरोत्से जगत्	१३२७
न.		नाभक्षिष्यक्षियम्	१५६९
नखैरकर्तिषुः	११८५	नाभिज्ञाते महा	१३४०
न गच्छामि पुरा	१४९३	नाभिज्ञाते स यक्षेन्द्रम्	१३४१
नगजानगजा	८१९	नामग्राहं कपिमिद्	४३४
नगरस्त्रीस्तन	१६०३	नामोक्ष्याम वयम्	१५८१
न च काश्चन	८१५	नाबभूद्विजितुम्	५२६

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
नावास्वसि	३६०	नीवारफल०	४८०
नारीणामप०	८२३	नृपाऽऽत्मजौ	११३
नावकल्पमिदम्	१५१७	नेत्रेषुभिः	९९०
नाविविदिषुम्	५३३	नेदानीं शक०	१४८९
नावेत्याप्यायितारम्	४५१	नैतन्मतं मत्कम्	११४
नासां मातृ०	७५३	नैवं विरह०	१६१०
नास्ये पश्यति	२०२	नैवेन्द्राणी न	२०५
निकुजे तस्य	५३७	नोदकण्ठिष्यता०	२५५
निकुम्भो बानरेन्द्रस्य	१३०२	न्यकृन्तंश्चक०	१३५८
निकृतमत०	९२६	न्यवर्तयत्सुमित्रा०	२३१
निखिलाभवम्	८१३	न्यवसिष्ट ततो०	११८८
निषानिध०	४९९	न्यविश्रुत	७४९
निजधाना०	७९९	न्यश्यन् शस्त्राणि	१३५०
नित्यमुद्यच्छमानाभिः	५८९	न्यषेत्पावका०	१६३३
निन्दको रजनि	४४७	न्याय्यं यद्यत्र	४७५
निमित्तघ्नै	१०००	प.	
निरचामि यदा	१२८८	पक्षिभिर्विनृदैर्	३६७
निरवर्त्यञ्च	६११	पङ्कचाल०	७९३
निराकरिष्णवो	४३७	पञ्च पञ्चनखा०	४२२
निराकरिष्णुर्	९२८	पततिकोष्टु०	२६३
निराकरिष्णू	१८४	पतिवध०	८८१
निराकृत्य यथा	१३८१	पपात राक्षसो०	११४९
निरासू राक्षसाः	१०९१	पयोघटोद्गोरपि	१००४
निर्माणदक्षस्य	६	पयोधरांश्च	९११
निर्बलकुलिशाकुल	९४९	परस्त्रीभोग०	७९५
निर्लङ्घो विमदः	२७०	परिखेदित०	८३८
निर्वर्णं कृतम्	७६७	परिषेणावधिष्टाय	१२६२
निलित्ये मूर्ध्नि	११४४	परितः पर्यवाद्यायुः	१३९८
निवृत्ते भरते	१३९	परिपर्युदधे०	२५२
निशानुषारं	३१	परिभावम्	४८८
निष्कोषितव्यान्	७०३	परिभावीणि	३६५
निष्कम्प्य शिक्षया	५०५	परिशेषं न	६३३
निष्ठां गते	१३	परीक्षितुमुपा	५६५
निहतश्च	५०२	परेद्यव्यय	१५१
निहन्ता वीर०	२६१	पर्वशाप्सीव	१७१

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
परितोऽनु	७१२	प्रतन्वः क्रोमलाः	१५९५
पश्चिमं करवामैतत्	१५३४	प्रतीय सा पूर	१०१
पश्यामि रामात्	९८२	प्रतुष्टुः कर्म	५६
पस्पन्दे तस्य	११५१	प्रतुष्टुः पुनर्	७४२
पापकृत् शुक्रताम्	४१८	प्रतोदा जगलः	११६७
पारं जिगमिषन्	७१६	प्रत्यूचे मासतिः	३९०
पिप्रायादि०	४९८	प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रः	२०६
पिशाचमुख०	२८६	प्रत्यूचे बालिनम्	४२५
पिषिताशिनाम्	८१८	प्रददशुक्ल०	८६५
पीडाकरममित्राणाम्	१३६१	प्रबाधमानस्य	९३३
पीताम्बराणां	९०५	प्रबोधकाल्यत्	९२४
पीने भटस्यो०	८९२	प्रभातवाताहति	३३
पुंसा भक्ष्येण	८००	प्रमादवास्त्वम्	९९१
पुण्यो महाश्रद्धा०	४	प्रमेदिताः	६९०
पुत्रीयता तेन	१०	प्रययाविन्द्रजित्	१०८४
पुरःप्रवेशम्	३६६	प्रयाणमात्रेण	९६५
पुरुहुतद्विषो	७४०	प्रयातस्तव यम्यत्वम्	३४०
पुरो रामस्य	१४३	प्रयास्यतः पुष्य०	२५
पूतं शीतैर्	५३९	प्रलापिनो०	४४६
पूर्वेस्मादन्य०	६४७	प्रलुठितभवनी	२९१
पृथङ्मन्त्रस्वतः	६५१	प्रवपाणि वपुर्	१५६६
पृथुगुरुमणि०	८६२	प्रवपाणि शिरो	८७१
पारा निवर्तयम्	९७	प्रवहन्तं सदा०	५९४
प्रकुर्याम वयं देशे	१५०६	प्रविधाय श्रुतिम्	१६२१
प्रगृह्यपदवत्	३५२	प्रष्टव्यं पृच्छतः	३३७
प्रग्राहैरिव	४७८	प्रस्कन्दिकाम्	५०८
प्रचपलमगुरुम्	८५८	प्रस्थास्यमानौ	९४
प्रजागराचकार	२९३	प्रहस्तमर्थयाचके	११५६
प्रजागराताम्न०	९०६	प्रहस्तस्य पुरो०	११७०
प्रणमन्तं ततो	१५८३	प्रहीणर्जावितम्	७७७
प्रणमन् ब्रह्मणा	१५८०	प्राकारमात्रावरणः	९६९
प्रणयन्मपि	८०७	प्राधानिषत	७७५
प्रणिवस्य ततो	१०२६	प्राङ्मुहूर्तात्	१३३७
प्रणिशाम्य	७७३	प्राची तावद्भिः	४८६
प्रण्ययासीत्	७७२	प्रातुर्चूर्णम्	१२१७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
प्राच्यमाजिहिषाम् ...	१०८३	बहो वासर० ...	१०२०
प्राज्ञावाक्यान्यथा० ...	११९५	बन्धूनवाङ्मिष्ट ...	१०८
प्राज्ञास्तेजस्विनः ...	१४६४	बवावे च बलम् ...	१११३
प्राणयन्सम् ...	७७४	बभूव याऽऽदि० ...	५२९
प्राणा दधंस्तिरे ...	११२३	बभौ मरुत्पान् ...	८२९
प्राणिपुर्निहताः ...	१२८९	बलान्यभि० ...	७४३
प्रातस्तर्ता ...	९१५	बलिनावसुम् ...	३८३
प्रादमयन्त ...	६०५	बलिर्बन्धे ...	६६
प्रादिदृशत ...	५७६	बहुबलवार्ति ...	१०४१
प्रादुःषन्ति ...	७५४	बहुधा भिन्न० ...	७६६
प्रादुन्वजानुभिः ...	१३६०	विभ्रत्यकाणि ...	१४८२
प्राप्तचारिण्य० ...	१५५१	विभ्रागतस्त्रीर० ...	३०
प्राप्य चक्षुर्य० ...	१५७	बुद्धिपूर्वं ध्रुवम् ...	४२१
प्रायुक्त राक्षसीरु ...	६३८	ध्रुमुत्सवो हृतम् ...	५३४
प्रायोपासन० ...	५७७	बोद्धव्यं किमिव ...	८८३
प्रलोठन्त ...	१३६४	बोभवीति न० ...	१४९९
प्रावर्तिध्यन्त चेष्टाः ...	१५८३	ब्रह्मर्षिभिर्नूनम् ...	९८८
प्रावर्धत रजो० ...	१४०६	ब्रह्मादचाद्रधम् ...	१३७३
प्राक्षीक चातृपद ...	१२१०	ब्रूहि दूर० ...	७९६
प्रास्थापयत्पूग० ...	८६	भ.	
प्रियंवदोऽपि० ...	३९२	भजन्ति विपदस्तूर्णम् ...	१४६२
प्रियंभावुकताम् ...	४०६	भयसंहृष्ट० ...	६९५
प्रीतोऽहं भोज० ...	६२५	भग्नैश्च विभिदुः ...	१०१९
प्रीत्यापि दत्तेक्षण ...	९४१	भवत्यामुत्सुको० ...	६५९
प्रेता वरेण शक्यम् ...	१५८७	भवन्तं कार्ति० ...	२१६
प्रोदपादि नभस्तेज ...	१२८७	भिन्ननौकः ...	२७१
प्रोणोति शोक० ...	१४८६	भुजांसवक्षःस्थल० ...	९४७
प्रौर्णावीच्छर० ...	१३००	भुजौ चक्रततुः ...	३३६
प्रौर्णुवीत्तेजसा ...	१३०३	भुवनभर० ...	८६४
फ.		भूति लृणधि ...	३२९
फलभरमन्थर० ...	१०५९	भूमिष्ठस्यासमम् ...	१४४३
फलान्यादस्त ...	५५२	भूमौ शेते दबा० ...	१४६०
फलास्त्रिणो निर्भर० ...	९८०	भूयस्वं धिप्सुम् ...	७०६
ब.		सृष्टाली कोकिल० ...	३६४
बहो दुर्वल० ...	१६४	वृत्तनिखिल० ...	८६७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
येष्यते मुनिभिः	१३४४	मा न सावीरु	७२३
भ्रमरकुलाकुलो	१५८८	मानुषानभि	१६०
भ्रमी कदम्ब०	४३९	मानुषी नाम	१३३२
भ्रातरि न्यस्य	२६५	मानेन तल्पेषु	८८८
भृभञ्जमाधाय	१००७	मां दुष्टं ज्वलित०	१५६७
भ्रेजिरे क्षत०	११३६	मापराधोदियम्	१३६७
भ्रेमुः शिलो०	४८९	मामुपास्त	२०७
भ्रेमुर्ववल्गुः	१०४६	मायानामीश्वराः	६८५
म.		मायाभिः सुषिरम्	७११
मण्डलान्याहताम्	१४३०	मायाविभिन्नास०	९२९
मत्तेनामारि	१२६६	मारयिष्यामि	१३२६
मत्वा सहिष्णून्	९६३	मार्गं गतो गोत्र०	१००२
मत्पराक्रम०	२६९	मावमस्थाः	६२३
मधुकरविरतं	८५६	माशोषिष्ठ रघु०	१२८२
मधुमाद्भुत०	७५९	मा स्म तिष्ठत	१३७२
मध्वपाययत्०	५८३	मा स्म द्राक्षीरु	३०८
मन्तृयिष्यति	१३३५	मा स्म भूर्माहिणी	२७६
मन्त्रे जातु वदन्ति	१४७४	मितमवदत्	८२७
मन्दायमान०	६०७	मित्रघ्नस्य प्रचुक्षोद	११०१
मन्त्रियोगात्	७९८	मित्र्या मास्म	१३८२
मन्युं वध्या भट०	१५३०	मिथ्यैव श्रीः	२५४
मन्युं शेकुर्न ते	१११७	मिमेह रक्तम्	११६८
मन्युर्मन्ये	३२१	मुञ्चेताकाश०	१५०९
मन्ये किञ्जमहम्	४२४	मुदा संयुहि	१५४६
मम रावण०	१७४	मुषित्वा धनदम्	५७१
मया त्वमाप्याः	२१	मुष्णन्तामिव	७६५
मरिष्यामि द्विजेष्वे	१३१७	मूर्खास्त्वामिव	११९६
महाकुलीन०	२६०	मूर्धजान् स्म	१४९६
महीयमाना	६५	मूर्धा दिवमिवा०	१२०३
मांसं हतानामिव	१००३	मृगयुमिव	१८२
मांसविक्रयिणः	४२०	मृगाः प्रदक्षिणम्	१०८२
मांसान्यौष्टा०	१९७	मृदन्ना धीरम्	१०७२
मांसेनास्याश्वताम्	१२११	मृदुभिरपि	८७३
मांसोपभोग०	६८९	मृषासि त्वम्	४१७
मातामहा०	८८	मृषोद्यम्	२४३

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकः	श्लोकाङ्काः
मेघद्वारम्	३९५	यां कारिं राक्ष०	५०९
मेघनादः	७४८	यात यूयम्	४७०
मेघाः सविद्युतो	१४२०	यानैः समचरन्त	५७४
मोज्जिग्रहः सुनीतानि	१२०१	यायास्त्वमिति	२४२
मोदिष्ये कस्य	१३२८	यावर्जावम्	१५७३
मित्रमाणः	४२९	यावच्च संत्रासित०	९३५
मित्र्यामहे	५२४	युद्धाय राज्ञा	९५३
मित्रेयोर्ध्वं मुहूर्तात्	१५०५	युद्धोन्मत्तं च	१२५६
य.		युयुजु स्यन्दनान्	११५८
यः पयो दोग्धि	६२४	युवजानिर्	१९६
यक्षेन्द्रशक्तिम्	१२२१	युष्मानचेतन्	८४५
यच्च यत्र भवास्ति०	१५१८	यूयं समंध्यथ	१४४
यच्चापि यत्ना०	९५४	येन पूतकतोद्	१४७१
यज्ञपात्राणि गात्रेषु	१५१३	ये स्युमुप०	५५५
यत्कृतेऽरीन्	१३६९	यैरघानि खरो०	१२४७
यत्नं प्रोणविदुस्	५२७	योगक्षेमकरम्	२२३
यत्र यत्नामरिष्यत्	१५७६	योद्धारोऽविभरुः	१३९९
यत्स्थधर्मम्	८०४	योद्धुं सोऽप्यरुषत्	१२३३
यथास्त्रं संगिरन्ते	५७३	योऽपचक्रे	५६०
यथेष्टं चरं वैदेहि	१५५५	योषिद्वन्दारिका	२०७
यदात्ताप्सीच्छनैर्	६७५	र.	
यदा न फेलुः	११८१	रक्तपङ्के गजाः	१०९६
यदा विगृह्य	९६०	रक्तमध्योत्तिष्ठुः	१२३२
यद्देहेनदिनम्	२२४	रक्तं प्रचुक्षुतुः	११४७
यद्यकल्पस्यत्	७१७	रकेनाविक्लिप्तम्	१२२९
यद्यहं नाथ	१९१	रक्षांसि वैदिम्	१२
यमं युनजिम	३२८	रक्ष्य करोषि	५००
यमलोकमिष	१४१५	रघुनयम्	८४०
यमायाकम्पनम्	११५४	रणपण्डितो०	८१२
यमास्त्रदधरी	२१७	रणे चिकीड	११४८
यथाय त्वम्	७२०	रयेनाविव्यधत्	१२६७
यशुर्विन्ध्यम्	४८७	रविस्तप्यति	१३१०
यशस्कर०	२८१	रसान् संहर	१५६२
यस्यां वासयते	६०६	राक्षसस्य न	१२३९
याः सुहृत्सु	१३२९	राक्षसानां मयि	६६३

श्लोकः	श्लोकाङ्काः	श्लोकः	श्लोकाङ्काः
राक्षसान्बटुं २६८		ल.	
राक्षसेन्द्रस्ततो ११८२		लक्ष्मे द्वे च पदातीनाम् ... १४१४	
राक्षसेन्द्रस्य ६७१		लक्ष्मणं सा १६८	
राक्षसोऽतर्जयत् १४४९		लक्ष्मणाचक्षुष ३११	
राक्षस्यः प्रारुदन् १४१७		लक्ष्मीः पुयोगम् २००	
राघवं पर्णं १६२		लङ्कां नम्रा ५२८	
राघवस्य ततः ४६२		लङ्कालये तुमुलं १०५०	
राघवस्य मतेनाथ १५६५		लज्जानता १५५०	
राघवस्याभृशायन्त १४३९		लतानुपातम् ३८	
राघवस्यामुषः ११९७		लब्धा ततो ७५७	
राघवाभ्यां शिवम् ६७२		लभ्यां कथं नु ३३८	
राघवो न दयाचक्रे १११०		लज्जः खङ्गान् ११६०	
राजितं गारुडं १४५७		लवणजलबन्धं १०६२	
राममुर्ष्वरं ४१६		लाङ्गूलमुद्धतम् ६८०	
रामसंघुषितम् २३८		लाङ्गुलेलोटयां १०९४	
रामस्य दयमानः ६६१		लेडि मेषजवत् १४६५	
रामस्य शयितम् ६६७		लोकानक्षिपिषोः ७२७	
रामादधीतं ६१४		लोभाद्भयाद्वा ९७९	
रामोऽपि दारां ९७१		लोलं कूलाभिगमे १०४८	
रामोऽपि हृतं २९६		लोहबन्धर्वबन्धे नु ११२४	
रामोऽबोचत् ३८७		व.	
रावणः शुश्रुवान् १०९०		वक्षः स्तनाभ्याम् ८९५	
रावणबलम् १०६८		वचनं रक्षसाम् ६२७	
रावणस्य नमन्ति १४९७		वज्रमुष्टिर्विशिःश्लव ११०२	
रावणस्येह ६६२		वज्राभिषातैर् ९८९	
रावणाङ्गपरिश्रिष्टा १५५२		वक्षित्वापि ५४०	
रावणाय नमस् ६४०		वणिक् प्रग्राहं ४८३	
रिणचिम् जलधेः ३२७		वधेन संकुर्ये ८३	
रुचिरोन्नतं ८४२		वनतापसके २२६	
रुदतोऽशिश्रियत् ३१०		वनस्पतीनां सरसाम् २८	
रुद्रजुर्भेजिरे ११४६		वनानि तोयानि ३२	
रोचमानः ६१५		वनान्तप्रेङ्गणः ७७९	
रोदिति स्नेह ७२८		वनेषु वासतेयेषु १४६	
रोहिम्यनाथम् १४८८		वपुश्चान्दनिकम् १६३	
रोषमीमं ७८२		वयमयैव ४६३	

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
बरवारणं सलिलं	१०२५	विद्युत्प्रणाशम्	९६
बरिषीष्ट	६९८	विद्युत्पाशम्	४६०
बरेण तु मुनेर्	४०१	विदुममणि०	८६६
वर्तिष्यमाणम्	६१०	विद्वन्निश्चितं	९३०
वर्धते ते	३५९	विनश्यति	१३३०
वर्षिषीष्टाः	१५२६	विनेष्ये क्रोधम्	५६४
वल्गूयन्तीम्	२५६	विपाकोऽयम्	१४६१
वसानस्तत्प्रक०	१४८	विप्रकृतम्	६५३
वसाना वल्कले	३९१	विमिक्षा जुषुः	११०८
वसुन्धरायाम्	३९९	विभीषणस्तनो०	१२८१
वसुनि तोयम्	३	विभीषणोक्तम्	९८६
वसुनि देशांश्च	९०	विमलमहामणि०	१०५५
वस्त्राक्षपानं	१२६	वियति व्यत्य०	५४५
वस्त्ररनन्युत्पन्नं	९१४	वियत्यानम्रदुः	११७८
वाचंयमान्	१२३	वियोगदुःखा०	४१
वाचंयसो०	३९३	विराधनाडका०	७८९
वाताहति०	३७५	विराधं तपसाम्	८०६
वाद्यांचक्रिरे	१०७१	विरुणसकीर्णं०	१००६
वानरः कुलं०	७३२	विरुणोदग्रं०	२०८
वानरं प्रोणु०	७०९	विरूपाश्वस्तनो०	१४२४
वानरा मुष्टिमिदू	१०९३	विरूपाक्षो जहे	११०३
वानरेषु कपिः	६५६	विलुलितपुष्पं०	६७३
वायव्यान्त्रेण तम्	१२४८	विलोक्य द्योतनम्	४४९
वालिनं पतितम्	४१४	विलोक्य रामेण	१०२
वासयेत सु०	१५१२	विलोक्य सलिलं	५१२
विकरषी याचते	४४५	विलोक्यनाम्बु०	७६०
विकुर्वे नगरे	५६३	विलोलतां चक्षुषि	९२१
विगाढारम्	७०२	विमृत्तपार्श्वम्	४३
विग्रहस्तन	१९०	विशङ्कतो वससि	७७
विश्वित्रमुच्चैः	४४	विश्विधासयिषाम्	१०८०
विश्वकुम्भभूमि०	१०४	विश्वासप्रदं०	३८०
विटपिष्टम्	८३९	विषधरनिलये	८५५
विदाकुर्वन्तु	२९५	विषसादेन्द्रं०	७६४
विदित्वा शक्तिम्	५३२	विषहा राक्षसाः	७४६
विद्यामथैनम्	४८	विष्यन्दमानं०	७४७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
विस्फुलङ्गिर्	७४९	शक्यान्यदोषाणि	१७६
वीनामुपसरम्	४९४	शङ्काधवित्रं	५२१
वीर्यं मा न ददशं	११९३	शतसाहस्रम्	५७९
वृक्षादुभम्	६१२	शत्रुघ्नान् युधि	४०४
वृत्तस्त्वं पात्रे	१९३	शत्रुमिर्निहते	१३१४
वृद्धिस्तयस्थान	९५७	शत्रून् भीषयमाणम्	२४१
वृत्तां प्रकाशम्	८९१	शर्मं शर्मं नभस्वन्तः	१४८५
वृद्धौ रसां राज्यं	१३६	शरणमिव	८७९
वृन्दिष्टमाचीत्	७२	शरीरं लोहिताक्षस्य	१२९८
वेदिवत्सं	४७९	शरैरताडयत्	१३८७
वेदोऽङ्गवास्वैर्	१६	शर्मदं मादतिम्	३७९
वेदमान्तर्हणनम्	७७६	शशाङ्कनाथां	९००
वैखानसेभ्यः	१२८	शशिरहितमपि	८६८
व्यकुञ्चद्वानरां	१२२८	शर्द्धिर्देविषुम्	७०५
व्यजिघृक्षसुरान्	१३८५	शङ्खं तस्वीधरम्	९८४
व्यतिघ्नतीम्	५४७	शाम्भत्यनुसमाहारः	१४७९
व्यतिजिग्ये	५४६	शिखानभ्रमरं	१६१७
व्यनाशयंस्ततः	१४२२	शितविशिखं	१८३
व्यरमप्रधानात्	५९५	शिखा तरिष्यति	१००८
व्यश्रुते स्म ततः	१४५९	शिवाः कुण्ठन्ति	१४७०
व्याख्यागम्यमिदम्	१६२८	शीघ्रायमार्गं	११९
व्याप्तं गुहां	३८४	शीर्षघातिनम्	४०३
व्याधच्छमानयोः	४१०	शीर्षच्छेद्यम्	२२८
व्योम प्राचिनुताम्	१४३१	शुक्रोत्तरासङ्गं	१३०
व्रज्यावती	५०४	शुश्राव रामः	१०८५
व्रणकन्दरं	८३५	शूलानि भ्रमयाम्	१०७७
व्रणवेदनया	३३४	शृण्वज्यः प्रति	६१९
व्रणरवमिषुं	६८३	शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः	१२३
व्रातीनव्यालं	१५०	शैले विश्रयिणम्	४५४
श.		श्रीनिष्कृष्यति	१४८०
शक्ति संखजते	१४८१	श्रुत्वा विस्फुज्युं	२३६
शक्तिरित्यङ्गुवत्	१२३६	श्रोत्राक्षिनासां	११७
शक्तेः सुहृद्भिः	९४५	श्रवण्ये केन	१३०८
शक्त्यष्टिपरिषं	६७७	श्रेयसम्	१७६
शक्नोति यो न	१६४		

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
समीरयांचकाराय ...	११७९	सहायवन्तः ...	१९९
समीहे मर्तुम् ...	११३१	साराविणम् ...	४७७
समुपस्थित० ...	८६३	सामर्थ्यं चापि ...	१२१२
समुत्क्रिय ततः ...	१५६८	सामर्थ्यसंपादित० ...	८४४
समुत्तरन्तौ ...	३५०	सामोन्मुखेन० ...	८९८
समुत्पेतुः कशा० ...	१०७८	साम्रैव लोके ...	९१६
समुद्रोपत्यका ...	२७२	सायन्तनीम् ...	२४८
समुपेत्य ततः ...	१५३१	सारथिं चालुनात् ...	१३८८
समूलकायम् ...	१३१	सारोऽसाविन्द्रिया० ...	२०३
संपत्य तत्सनीडे ...	२१४	सा स्वप्नघ्न० ...	४९७
संप्रस्पृशाऽथ ...	११३७	सितारविन्द० ...	४५
संपातिना प्रजङ्घः ...	१०९९	सीतां सामिश्रिणा ...	२९८
संप्राप्य तीरम् ...	१२१	सीतां जिघांसू ...	३१९
संप्राप्य बानरान् ...	५१९	सीतान्तिके ...	६०९
संप्राप्य राक्षस० ...	१८८	सीतां दिदृक्षुः ...	५८५
सबभूतुः कबन्धानि ...	१०९५	सीतारक्षो० ...	४७६
संनृष्टसिका० ...	९१९	सुकृतं प्रिय० ...	२५१
सरसबहुपल्लव० ...	१०५१	सुखं स्वप्स्यन्ति ...	१३३६
सरमां सरसाम् ...	८१४	सुखजातः ...	२२१
सरायवैः किं बत ...	९५०	सुखावगाहानि ...	९१८
स राजसूय० ...	३४८	सुग्रीवान्तिकम् ...	४६५
सर्वकषयशः ...	३९४	सुग्रीवो मुमुदे ...	११०६
सर्वतश्चाभयम् ...	१४१८	सुग्रीवोऽस्याभ्रघात ...	१२४०
सर्वत्र दक्षिता० ...	३६६	सुपाद द्विरद० ...	१५५
सर्वनारीगुणैः ...	७५७	सुतो नभस्तः ...	१०६
सर्वस्य जायते ...	१४६६	सुप्रतिष्ठात० ...	७५६
सर्व्वक्षमच्छिदत् ...	१५४९	सुप्रातमासादित ...	७६
स शत्रुकावी ...	३७८	सुरापाण० ...	७६९
स शुश्रुवान् ...	२०	सुरापैरिव ...	३८१
ससैन्यश्छादयन् ...	७३१	सुषाम्रीं सर्व ...	७५८
सस्यन्दे शोणितम् ...	११६६	सुषुप्तो ...	७४१
सस्फुरस्योदकवर्षं ...	१४४०	सुहृदौ राम० ...	७८७
सखंस शर० ...	११४०	सुतोऽपि गङ्गा० ...	१००
सहस्रव्यः सुरा० ...	१३४३	सुमरोऽमहुर० ...	४५६
सहसा ये तद० ...	१०४३		

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
सेतुं महैन्द्रम्	१६१५	सं कर्म कारयन्नास्ते	५९०
सेवितासे ब्रह्मणं	१५९३	स्वर्गे विद्यस्व	१५६३
सेहे कपी रथा०	११७६	स्वर्मानुर्भास्करम्	१४७२
सोऽध्यष्टीयत रामेण	१४४४	स्वां जिज्ञापयिषु०	७१०
सोऽध्यैष्ट वेदान्	२	स्वामिनो निष्कयम्	७३४
सोऽष्टृच्छत्	२९९	स्वेनुस्तिस्त्रिषुः	११३८
सौमित्रिः सर्पवत्	१२७१	ह.	
सौमित्रिराकुल	१३६५	हतं रक्षांसि	१२५२
सौमित्रे मा	१५८	हतबन्धुर्जगाम	१८७
सौमित्रेरिति	८८४	हतराक्षस०	७९२
सौर्याग्नेये	१२७३	हता जनस्थान०	९३६
सौभूषणम्	४२	हते तस्मिन्	७१८
स्थानं नः पूर्वजानाम्	१६२८	हत्वा रक्षांसि	६९६
स्थायं स्थायम्	२३४	हन्तुं शोषवशात्	२८९
स्थितमिष परि०	८५४	हया जिहेषिरे	१०७३
ज्ञानभूषित	३१४	हरहासरुद्ध०	१०३१
ज्ञानीयैः ज्ञापयेत	१५११	हरामि राम०	२३०
ज्ञानानुलिम्प	१५४१	हरिरबविलोल०	१०३८
हृदह्यालम्	४५५	हरेः प्रगमनम्	७८०
स्फटिकमणिगृहैः	८५९	हविर्जक्षिति	१४७७
स्फुटपरुषम्	८१०	हित्वाशितज्ञवीनानि	१४९
स्मरानुरे चेतसि	९१२	हिरण्ययी शाल०	७४
स्नेध्यन्ते मुनयो	१३१८	ही चित्र लक्षणेन	११०७
स्पन्तवा स्पन्तवा दिवः	१६०१	हतरक्षत०	२११
स्रस्ताज्ञचेष्टो०	८९३	हृदयज्ञम्	२५०
स्रस्ताज्ञयष्टिः	८९६	हृदयोदहृ०	५१७
स्वपोषमपुषत्	३१७		

समाप्तेयं श्लोकानुक्रमणिका ।

देवं नन्दनन्दनं वंदे । ओं नमः सिद्धम् ॥

अथ

श्रीभट्टि-काव्यं

जयमङ्गलया समेतम्—

प्रथमः सर्गः—

प्रणिपत्य सकलवेदिनमतिदुस्तरभट्टिकाव्यसलिलनिधेः ॥

जयमङ्गलेति गान्धा नौकेव विरच्यते टीका ॥ १ ॥

लक्ष्यं लक्षणं बोधयमेकत्र विदुषः प्रदर्शयितुं श्रीस्वामिसूनुः कविर्भट्टिनामा
रामकथाश्रयमहाकाव्यं चकार । तथाहस्योपनिबन्धनं कविना द्विधा कृतम् ।
एकं लक्षणसूचकैः प्रकीर्णाधिकार-प्रसन्न-तिरुन्तकाण्डैश्चतुर्भिः । द्वितीयं लक्ष्य-
सूचकैः रामसंभवादिभिर्द्वाविंशत्या सर्गैः । तत्र लक्षणं द्विविधम् । शब्दलक्षणं
काव्यलक्षणं च । तत्र प्रथमस्य प्रकीर्णाधिकारतिरुन्तकाण्डानि । द्वितीयस्य
प्रसन्नकाण्डम् । यत्रोच्चावचानां बहूनां लक्षणानां प्रकरणं तत्प्रकीर्णकाण्डम् ।
तदेवात्र प्रथममुक्तं तस्य व्यापित्वात् 'उत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्' इति प्रदर्शनार्थम् ।
अत्र यद्यप्यादौ कविना देवतानमस्कारो न कृतस्तथापीदृशदेवतासंकीर्तनमपि
विश्रोपशमनहेतुर्भवतीति मन्वमान आह—

१—अभूत् नृपो विबुध-सखैः परं-तपः

श्रुताऽन्वितो दैश-रथ इत्युदाहृतः, ॥

गुणैर् वरं भुवन-हितर्च-छलेन यं

सना-तनः पितरमुपागमत् स्वयमे. ॥

१—'अभूत् नृपो दैशरथ इत्युदाहृतः श्रुताऽन्वितो विबुधसखैः परंतपः ॥' इति
पाठव्यत्यासोऽपि कश्चित् । २—'७७७। अथ मित्रं सखा सुहृद् ।' इति नामलि-
ङ्गानुशामनेऽमरसिंहः । ३—'दशसु दिक्षु रथो रथगतिर्पथेति यथावर्तनामेति भावः ।
४—'१४६। छे च । १६। १७१। हस्वस्य छे परे तुगागमः स्वात्संहितायाम् । यथा-सदा-
शिव+छात्रः=सदाशिवच्छात्रः ।' इति सिद्धान्तकौमुद्यां षट्पदीक्षिणः । ५—'पथोऽमिन्वृत्तं
रुचिरा । तल्लक्षणम् 'चतुर् (४) अष्टौ (८) विह रुचिरा ज-अ-अ-अ-अ ।' इति नृतरसाकरे
भट्टकेदारः ।

अभूदित्यादि—तस्य हीष्टदेवता सनातनो विष्णुः । स चादौ कीर्तितः ।
 त्वत्प्रतिबन्धना चेयं कथेति प्रबन्धेनैवात्र संकीर्तनं रामायणवत् । तत्र विष्णोर्ध-
 क्षिप्त्वाले जगत्कार्यवशाद्बतारः कृतस्तदेव प्रथमं दर्शयति । अभूदिति भूतसा-
 मान्ये लुह । भूत इत्यर्थः । अन्वया राज्ञिभिरानीतत्वात्कवेः परोक्षत्वाच्च लिट्
 स्यात् । ‘२२२३। गति-स्या-१२।४।७७।’ इति सिचो लुह । ‘२२२४। भू-सुवो-
 स्तिक् ॥७।३।८८।’ इति गुणप्रतिषेधः ॥ ‘नयतेर्द्विच’ इति नयतेरौणादिक ऋन् ।
 नरो मनुष्यास्तावन्पानीति । ‘२९१५। आतोऽनुपसर्गे कः ॥३।२।३।’ । ‘२३७२।
 आतो लोपः-१६।४।६३।’ नृपो राजा । अत्यन्तधर्मविजयित्वाद्देवराजस्य सिद्धि-
 भासीदित्याह—विबुधसत्त्व इति । विबुध्वन्त इति विबुधा देवास्तेषामपि प्रधा-
 नत्वात् । तत्रेगुपधलक्षणः कः । सामान्यवशादोऽपि देवेषु वर्तमानोऽप्यथवशा-
 च्छके प्रयुक्तस्तस्य सञ्चेति । ‘७८८। राजाऽहःसस्मिभ्यष्टप् ॥५।४।९३।’ विबुध-
 सत्त्वः । अनेन धर्मविजयित्वं दर्शयति विबुधसत्त्वस्य धर्मकार्यत्वात् । सुरलो-
 कविजयिनश्च ये राजानसेषां धर्मविजयी प्रधानम् । परे शत्रवस्त्रिविधाः—
 उच्छेदनीयोपपीडनीयकर्षणीयाः । तत्र ये उपपीडनीयकर्षणीयास्तान्परांस्तापय-
 तीति परंतपः । ‘२९५४। द्विषत्परयोस्तापेः ॥३।२।३९।’ इति स्वच । ‘२९५५।
 ऋषि हस्तः ॥६।४।९४।’ । ‘२९५२। अर्हर्द्विषदजन्तस्य- ॥६।३।६७।’ इति मुम् ।
 नृप इत्यनेन स्वमण्डले वृत्तिराख्याता । परंतप इति परमण्डले । श्रूयन्त इति
 श्रुतानि वेदादीनि तैरन्वितः संबद्धः । ग्रन्थलोऽर्थतश्च गृहीतत्वात् । दशरथ
 इत्यनेन नाज्ञोदाहृतो लोके गीतः ॥ गुण्यन्तेऽभ्यस्यन्त इति गुणाः । ‘२०४० ।
 गुण आभञ्जणे ।’ इति चौरादिकोऽदन्तः । तस्मात् ‘३१८८। अकन्तेरि च-॥३।३।
 १९।’ इत्यादिना घञ् । येषाम् ‘एरज्यन्तानाम्’ इति दर्शनम् । येषां तस्मात्ति
 तेषामेरेष । स्वरं प्रति विवादो न रूपं प्रति । गुणैरभिरामत्वादिभिर्वरं श्रेष्ठं
 यं नृपं पितरमुपागमदिति संबन्धः । त्रिषत् इति वरः । ‘३२३४। ग्रह-वृ-द-
 ॥३।३।५८।’ इत्यादिना कर्मण्यप् । केन हेतुनोपगतत्वास्तं पितरं सनातन इत्यत
 आह—भुवनहितच्छलेनेति । भवन्त्युत्पद्यन्त इति भुवनानि । भू-भुवःस्वरिति
 त्रयो लोकाः । ‘रजः क्युन्’ इत्यनुवर्तमाने ‘भू-भू-भू-सर्जिन्यदछन्दसि’
 इत्यादिनादिकः क्युम्बहुलवचनाज्जायायामपि भवति । तेभ्यो हिता भुवनहिता
 विष्णोर्देशावताराः । इह नु रामो द्रष्टव्यः । तच्छलेन व्याजेन भुवनहितच्छलेन ।
 इदानीं रावणादि-कष्टकोद्धरणम् । तथा चोक्तम्—‘परित्राणाय साधूनां
 विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥’ इति ।
 सनेत्यव्ययं सदायै वर्तते । सना भवतीति । ‘१३९१। सायं-चिरम्-॥४।३।२३।’
 इति व्युत्प्लौ तुह च । सनातनो विष्णुरुपागमदुपजगाम । लुदित्वादह ।
 सत्त्वान्येषु राजसु गुणैर्बर्तत्वाच्च पितरं जनकमङ्गीकृतत्वात्सोऽभूदिति योज्यम् ।
 स्वचमित्यात्मना न कर्मणाम्येन वा प्रेरित इत्यर्थः ॥

२-सोऽध्यैष्ट वेदांसु, त्रि-दशानयेष्ट,
पितृनपारीत्, सममस्त बन्धून्, ॥
व्यजेष्ट पैद्व-वर्गमरंस्त नीतौ,
स-मूल-पातं न्यवधीदरीशु च. ॥

सोऽध्यैष्टेत्यादि—अभिपत्य धर्मोऽध्ययनं यजनं दानम् । सत्ताजीवो भूत-
रक्षणं चेत्पुत्र्यं नृप इत्यनेनोक्तम् । भूतरक्षणे शास्त्रमङ्गम् । स नृपो वेदानध्यै-
ष्टाधीतवानिति स्वाध्याय उक्तः । वेदयन्ति ज्ञापयन्ति धर्माधर्माविति वेदाः
सामादयः । '२८९६। नन्दि-ग्रहि-पञ्चादि-१३।१।१३३।' इत्यष्ट । इकोऽभिपू-
र्वत्स्य '२४६०। विभाषा लुक्-लुङोः-१२।४।५०' इति गाक् । विभाषयेति गाक्-
भावपक्षे रूपम् । अजादित्वादाद् । '२६९। आटञ्च । ६।१।९०।' इति वृद्धिः ।
हित्वादात्मनेपदम् । '२१२। आदेश प्रत्यययोः-१८।३।५९।' इति ष्वं ह्रस्वं च ।
त्रिदशान्देवानवष्टाभिष्टोमादिभिः पूजितवान् । यजनमुक्तम् । यजेः '२१५८।
स्वरित-जितः-१।१३।७२।' इति तक् । अनिक्समीपत्वाद्धलः '२३००। लिङ्-सि-
चौ-१।२।११।' इति कित्वं न भवति । '२२४। प्रत्य-अटञ्च-८।२।३६।' इत्या-
दिना ष्वम् । '२२८१ । झळो झलि । ८।२।२६।' इति सिचो लोपः ॥ पितृनपा-
रीदाप्याधितवान् । पितरमुद्दिश्य यजनम् '११६०। पृ पाठन-प्रणयोः।' इत्यस्मा-
त्पूरणार्थोलुङि रूपम् । '२२९७। सिचि वृद्धिः-१७।२।१।' '२२६६। इट ईटि । ८।
२।२८।' इति सिचो लोपः । अथवा 'पितृनताप्सीत्' इति पाठः । '१२७१।
नृप प्रीणने ।' इत्यस्माद्धुङि 'सृश-सृश-कृश-नृप-रपां ष्लेः सिज्जकथ्यः' इति
षलेः सिचि '२४०२। अनुदात्तस्य च-१६।१।५९।' इत्यादिना अमभावपक्षे रूपम् ।
पितृन्स्तपित्वानित्यर्थः ॥ सममस्त बन्धून्मातृपित्रादिज्ञानीन्संमतवान् । सदा
दानमानादिभिः पूजितवानित्यर्थः । मन्यतेरनुदात्तत्वात् । इट्प्रतिषेधश्च ।
येषां सिच इकार उच्चारणार्थमेवाम् '२६९७। इनः सिच् । १।२।१४।' इति किरक-

१-‘७। अमरा निजरा देवाम् त्रि-दशा विनुधाः सुराः ॥’ इति ना० अ० ‘तृतीया
यौवनाख्या दद्या सदा येषां ते त्रि दशाः । त्रिशब्दस्य तृतीयायैता त्रिभागवत् । इति
न्याख्यासुधाया (रामाध्या) भानुदीक्षितः । २-‘२९४। ब्रह्म अस्व-सृज-सृज-पञ्चराज-
आज-छशा ष- । ८।२।२६। ब्रह्मादीनां सप्तानां छशान्वयोश्च पकारोऽन्तादेशः स्वाज्झलि पदान्ते
च ।’ इति व० म० । ३-‘काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मत्तरेत्यन्तराणां षड्वर्गमित्येत्यममासः ।
यथा—‘४२ । तनुमुल्लभन् मर्त्यः शिव-भागवतो यदि । अरि-पैद्व-वर्गं तस्य तस्य
भय नाऽस्ति कदाचन ॥’ इति समास-कुल्लमाऽऽवल्यामनन्त-शिष्यः । ४-‘पयोऽस्मिन्वृत्त-
मुपजातिरापञ्चविंशतिपद्यः । तल्लक्षणम्—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि ती ज-गौ षः, उपेन्द्रवज्रा
अत-जास्ततो गौ, । अनन्तरोदीरितल्लक्ष्मयाजौ पादौ यदीषावुपजातयस्ताः (२४) ॥’ इति
वृत्त० भट्टकेन्द्रः । उपस्थानपञ्चतुर्दशविधाः सन्ति ।

४ अहि-काण्डे—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे कलक-रूपे प्रथमो वर्गः,

रजशापकाशलोपाभावः । वेदां तु इकार इतेषामिदित्वाशकलोपाभावः ॥
आम्यन्तरं अनुमजित्वा कथं परंतप इत्याह—व्यजेष्ट चवर्गमिति । कामकोध-
लोभमोहमदमासर्वाणां चणां वर्गः चवर्गः । तमभिमूतवान् । विपूर्वस्य जयतेः
'२६८५। वि-पराभ्यां जेः ११३११९।' इति तट् ॥ अरस्त नीतो सामाद्विपु
संभ्याद्विपु च रतः । नीतिमानित्यर्थः ॥ समूलघातं व्यवधीत्समूलाग्निःशेषानरी-
म्यनृषिहतवान् । उच्छेदनीया ये शत्रवस्तेष्विदं विधानम् । समूलोपपदा-
हन्तेः '३३५७। समूलाकृत-१३।४।३६।' इत्यादिना णमुत् । '३५८। हो हन्तेः-
७।३।५४।' इति षत्वम् । वृद्धिः । '२५७४ । हनस्यः-१७।३।३२।' इति तत्वम् ।
'३३६७। कषाद्विपु यथा-१३।४।४६।' इत्यादिना यथाविध्यनुप्रयोगः । अनुप्र-
योगे '२४३४। लुङि च-१२।३।४३।' इति कधादेशः । तस्याकारान्तत्वादुपदे-
शोऽनेकाक्षवादिणिषेधो न भवति । अतो लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात्
'२२८४। अतो ह्लादेः-१७।२।७।' इति विभायावृद्धिर्न भवति ॥

३-वसूनि तोयं घन-वंद् व्यकारीत्,
सहाऽऽसनं गोत्रं-भिदाऽध्यवात्सीत्, ॥
न त्र्यम्बकादन्यमुपास्थिताऽसौ,
यशांसि सर्वेषु-भृतां निरास्थत्, ॥

वसूनीत्यादि—वसूनि द्रव्याणि बन्धुव्यतिरेकेण बालादिभ्यो व्यकारीदत्त-
वान् । विक्षिप्तवानिति वा । किरतेर्लुङि रूपम् । कः किमिवेत्यपेक्षायामाह—
तोयं घनवदिति । तोयमुदकम् । घनो मेघः फलनिरपेक्षतया यथा विकिरति
सदृश । एवं मन्त्रकपालनादिन्द्रेण तुल्यत्वमाह—महामन्त्रं गोत्रभिदाऽध्यवा-
त्सीदिति । गोत्रभिदेन्द्रेण सहासनमध्यवात्सीदध्युषितवान् । अनेनात्यन्तधर्म-
विजयिष्यस्य फलं दर्शयति । '१०७४। वस निवासे ।' इत्यस्य रूपम् । 'वसिः
संप्रसारणी' इति वचनादिहभावः । '२२२५। अस्ति-सिचः-१७।३।९६।' इति इट्

१—'१७९।' द्रव्यं विपु स्वापतेयं रिक्थमृक्च घन वसु । हिरण्यं द्रविणं पुद्गलम-
रै-विमवा अग्नि ॥' इति जा० अ० । २—'१७७८ । तेन तुल्यं क्रिया चेद् वसिः
(वत्) १५१११२५।' आक्षेपेन तुल्य आक्षेपवदधीते । क्रिया चेदिति किञ् । गुणतुल्ये
माभूत् । पुत्रेण तुल्यः रघुलः ।' इति वै० अ० । ३—'४५। सुत्रामा गोत्र-भिद्
वजी वासनो इन्द्रा वृषा । वास्तोष्पतिः सुरपतिर् बलरातिः दधीपतिः ॥' इति० ना०
अ० । 'मां पृथ्वीं प्रायन्ते पालवन्ति ते गोत्राः पर्वतास्तां भिनत्ति विदारवतीति गोत्र-
भिद् (व)' इति व्या० आ० । '२०३४। ऋक् पालने ।' ('१५३३। भिदिर्
विदारणे ।' इति आमुपाठे पाणिनिः । ४—'३८। हरः सरहरो मर्गस्य त्र्यम्बकस्य
विपुरातकः । यज्ञारबरोऽम्बकविपुः कतुर्वन्ती वृषम्बजः ॥' इति जा० अ० । 'दैव-दीपम्
तु लोचनम् । अन्तरकं च-' इति विक्रान्दशेषे पुरुषोत्तमः ।

‘२२६०। अद्-अद्-१०।२।३।’ इत्यादिना वृद्धिः । ‘२३७२। अः स्वार्थभाषुके । ०।३।४९।’ इति तत्त्वम् । आत्मनमिति ‘५४४। उपान्नाम्नाद्भवतः । १।४।४८।’ इत्यभिकरणस्य कर्मसंज्ञा ॥ श्रीश्वरवकाम्नादीनि अस्तेति श्वश्वको महादेव-नाम्नादस्य गोपास्थित । न पूजितवानित्यर्थः । उपपूर्वातिष्ठतेः ‘देवपूजा-संग-निकरण-मित्रकरण पथिषु-।’ इति देवपूजायां तद्ध । ‘२३८९। स्या-स्वोरिष्ठ । १।२।१०।’ इत्यादिनेस्त्वं कित्त्वं च । ‘२३६९। इस्वादङ्गात् । ८।२।२०।’ इति स्त्रियो लोपः ॥ इपृम्बिजतीति । ‘२९८०। अन्धेऽगोऽपि दृश्यन्ते । ३।२।७५।’ इति क्तिप् । इपुम्भतो धनुर्धराः सर्वेषां तेषां वधांसि निरास्यत् । निरस-वानित्यर्थः । एतेनास्यासाधारणीकृतास्त्वं दर्शितम् । ‘उपसर्गादस्यस्युद्धोर्वा वचनम्’ इति वचनाद्यदा उक्तं नास्ति तदा तिप् । ‘२४३८। अस्त्यि-३।१।५२।’ इत्यादिना स्लेरक् । ‘२५२०। अस्त्येस्युक् । ०।३।१०।’ ॥

४-पुण्यो महा-ब्रह्म-समूह-जुष्टः

संतर्पणो नाक-सैदां वरेण्यः ॥

जज्वाल लोक-स्थितये स राजा

यथाऽध्वरे वह्निर्भिप्रणीतः. ॥

पुण्य इत्यादि—पुनानीति पुण्यः । ‘पूनी अत् पुक् इत्थश्च’ इत्याणादिको यत् पुणागमश्च इत्थश्च । अन्यन्तपुण्यकरणाद्वाजापि पुण्य इत्युच्यते । तन्मयत्वा-द्वाजा । अग्निरपि पुण्यः पावनत्वात्पुण्यः । यागादिः पुण्यस्तेन पुरुषः पूयते । महतां वेदविदां ब्राह्मणां ब्राह्मणानां समूहेन जुष्टः सेवितो राजाग्निश्च । ब्रह्मस-द्वदोऽत्र ब्राह्मणपर्यायः । नाके स्वर्गे सीदन्तीति ‘२९७५। सत्-सू-द्विष-३।२। ९१।’ इत्यादिना क्तिप् । नाकसदो देवासेषां । कर्मणि षष्ठी । संतर्पयति प्रीणय-नीति संतर्पणः । संतर्पयतेः ‘२८४१। कृत्यस्युटो बहुलम् । ३।३।११३।’ इति कर्तरि ल्युट् । राजा यागादिना तर्पयति । अग्निरप्यग्निमुखवादेवानाम् । वरेण्यः श्रेष्ठो राजाग्निश्च । ‘वृक्ष पुण्यः’ । जज्वाल प्रदीप्तवान् । लोकस्थितये माभूत्लोकस्य स्थित्यतिक्रम इत्येवमर्थम् । अग्निरपि लोकस्य स्थितये उच्यते । यथोक्तम्— ‘अग्नीं प्रास्ताहुतिः सभ्यगादिष्वमुपनिष्ठते । आदिष्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्तं ततः

१—‘२३२२ । वेदम् तत्त्वं तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।’ इति ना० अ० । यथा-ब्रह्मणो ब्रह्मणो यथा ब्राह्मणा वेदमर्हन्तः, । एतत्-पथाऽर्ध-ब्राह्मणोऽपि न स्वात् कोशमन्तरा. ॥’ इति कोशाञ्जनसः । २—‘२९७५ । सत्-सू-द्विष-दुह-दुह-युज-विद-भिदच्-छिद-विनी-राजानुपसर्गेऽपि क्तिप् (०) । ३।२।६१।’ एभ्यः क्तिप् स्वादुपसर्गे सत्यसति च सुधुपपठे । यथा-इ-सत् । उप-नि-वत् । गण्डसूः । प्रसूतिस्वादि ।’ इति वे० अ० । ३—‘२२८७। उक्तस्याद-समासेऽपि णोपदेशस्य । ८।४।१२।’ उपसर्गस्याग्नि-प्रावरस्य णोपदेशस्य बात्रोर्नस्य नः स्वात्समासेऽप्यम्बोऽपि । प्रजदति । प्रणिनदति ।’

६ महि-काण्डे—प्रथमे प्रदीप-काण्डे कङ्कण-रूपे प्रथमो वर्गः,

प्रजाः ॥' इति । अग्निप्रणीत इत्यग्निविशेषणम् । अग्निमुख्येन प्रणीत इति प्रदिसमासः । '२२८० उपसर्गादसमासे-१८१११३' इत्यादिना णत्वम् । अग्नेर्जाभिमुखीकृत इत्यर्थः । यथाचदरे यागेऽग्निप्रणीतो वह्निर्ज्वलति तथा राजापीत्यर्थः ॥

यत्रल्लो राज्यं चकार तां नगरीं दर्शयन्नाह—

५—स पुण्य-कीर्तिः शत-मन्यु-कल्पो

महेन्द्र-लोक-प्रतिमां समृद्ध्या ॥

अध्यास्त सर्वतु-सुखामयोध्या-

मध्यासितां ब्रह्मभिरिन्द्र-बोधैः ॥

स पुण्येत्यादि—स्वामिगुणपूर्वका हि निवासस्य गुणा भवन्तीति प्रदर्शनार्थं पञ्चान्तदभिधानम् । तथा चोक्तम्—'स तु यच्छीलस्तच्छीला अस्य प्रकृतयो भवन्ति' इति । स राजा पुण्यकीर्तिः पुण्याः पवित्राः कीर्तयो यस्य सः । शतमन्युकल्प इति प्रभावं दर्शयति । '२०२२ ईषदसमासौ-१५३१६७' इति कल्पप् । शतमन्युरिन्द्रः । महेन्द्रलोकप्रतिमामबोध्यामिति योज्यम् । प्रतिमीयते तुल्यत इति प्रतिमा । '३२८३ आतश्चोपसर्गे-१३३१०९' इत्यङ् । महेन्द्रलोकेन प्रतिमा तुल्या । '६९२ तृतीया-१२१३०१' इति योगविभागात्समासः । अमरावतीमिषेत्यर्थः । कया । समृद्ध्या । सम्यगतिशयेनर्द्धिः समृद्धिः । '७९९१ कुगतिप्रा-१२११८१' इति प्रादिसमासः । अध्यास्ताध्यामितवान् । भूतसामान्ये लङ् । अमरवृद्धासेत्वात्लङ् । '५४२ अधि-शीङ्-११४४६' इत्यादिनाधिकरणस्य कर्ममज्ञा । सुखयतीति सुखा पचाद्यच् । सुखहेतुत्वाद्वा सुखा । सर्वेषु ऋतुषु सुखेति । '७१७ सप्तमी-१२११४०१' इति योगविभागात्समासः । अध्यामितामभ्युचिताम् । ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैरिन्द्रबोधैः । सर्वशास्त्रपरिज्ञानात्पदबुद्धिभिरित्यर्थः । इन्धेर्निष्ठायामनुनासिकलोपः ॥

६—निर्माण-दक्षस्य समीहितेषु

सीमैव पद्माऽऽसन-कांशलस्य ॥

ऊर्ध्व-स्फुरद्-रत्न-गर्भस्तिभिर् या

स्थिताऽवहस्येव पुरं मघोर्नः ॥

१—'५४२ अधि-शीङ्-स्वाऽऽसा कर्म १२४४६' । अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्थात् । यथा-अभिहिते-अभितिष्ठति-अध्यासे वा वैकुण्ठं हरिः ।' इति० वै० अ० । २—'११८१ किरणोत्स-ममूलाऽनु-गर्भस्ति-धणि-रश्मयः ॥' ३—'१३०१ पृ० की पुरी-नगरी वा पचनं पुटमेद-नम् ।' ४—'४७ इन्द्रो भरुवात् अर्धवा विद्वीजः पाकशासनः ॥' इति सर्वत्र ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-संभवो नाम प्रथमः सर्गः— ७

निर्माणेत्यादि—वृक्षासनो ब्रह्मा । पञ्चमासत्वं वस्येति कृत्वा । तस्य कौशलं नैपुण्यमिति वृष्टीसमासः । तस्य '७०५। पूरण-गुण ॥२१११॥' इत्यादिना न प्रतिषेधः । तत्र विशिष्टा एव गुणा रूपरसगन्धस्पर्शाकाद्विशेषाश्च शुक्लीलादयः कटुकास्वादयः सौरभ्यादयः शीतोष्णादयश्च गृहीताः । तत्र रूपादिभिः समासो भवत्येव । 'तस्यैव गुणैः वृष्टी समस्यते न तु वृष्टिशेषगुणैः ।' इति वचनात् । अन्येस्तु समासप्रतिषेधः । एवं च कृत्वा मुनित्रयवचनमर्थवद्भवति । तद्यथा '९१९। अधिकरणैतावत्ये च ॥२१४१५॥' '१२९५। तदक्षिप्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥१२१५३॥' इति पाणिनेः, 'युग-पदेशापृथक्त्वदर्शनादिति रूपसामान्याद्वेति वचनप्रामाण्यद्वेति चेदलो-पप्रतिषेधः' इति कात्यायनस्य, 'नकारग्रहणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यतीति किं पुनरर्थसत्तरवम्' इति भाष्यकारस्येति । तस्य सीमेव मर्यादेवायोध्या । ततो न सुष्ठ्वन्तरं शोभनमस्तीत्यर्थः । कीदृशस्य । निर्मा-णदक्षस्य । निर्मितिनिर्माणं सुष्ठ्वन्त्र दक्षस्य पटोः । क विषयेषु । समीहि-तेषु । सद्गुमीप्सितेष्टिवत्यर्थः । ऊर्ध्वमुपरिष्ठात्स्फुरद्रवगमस्तिभिः स्फुरन्तो ये रत्नानां गभस्तयो रश्मयन्मैर्हासभूतैर्मघोन इन्द्रस्य पुरममरावतीमवहस्येव स्थिता या तामध्यास्त । 'मघवन् श्वन् उक्षन्' इत्याणादिकः । '३६२। श्वयुव-मघोनाम्-॥६१७१३३॥' इति संप्रसारणम् ॥

७-सद्-रत्न-मुक्ता-फल-वज्र-भाञ्जि

विचित्र-धातूनि स-काननानि ॥

स्त्रीभिर् युतान्यप्सरसामिर्वीधैर्

मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम् ॥

सद्गुह्यादि—सन्ति शोभनानि यानि रत्नादीनि तानि भजन्ते यानि गृहाणि तानि सद्गुह्यमुक्ताफलवज्रभाञ्जि । मुक्ताफलवज्रयो रत्नान्तर्भावेऽपि प्राधान्यव्यापनार्थं वचनम् । गोबलीवर्दन्यायाद्वा । रत्नशब्देन मरकतपद्मराग-वैदूर्यादयो गृह्यन्ते । 'सद्गुह्यादि—युञ्जि' इति पाठान्तरम् । '३७६। युजेरसमा-से ॥७११७१॥' इति प्रतिषेधो न भवति । अनपुंसकविषयत्वान् । नपुंसके तु तल्लक्षणस्य नुमो विधानात् । विचित्रधातूनि विचित्रा नानाप्रकारा धातवो मनः-शिलादयो येषु गृहेषु तेषां विरचितचित्रकर्मत्वात् । सकाननानि सोद्यानानि । स्त्रीमिश्रुतान्यप्सरसामिर्वीधैस्तत्रत्याभिः स्त्रीमिरप्सरोमिरिवेत्यर्थः । मेरोः शिरां-सीव शृङ्गाणीव एवंविधानि गृहाणि यस्यामयोध्यायां तामध्यास्त । गृह इति '२९०६। गेहे कः ॥३१११३३॥' तत्र गृहशब्दो वैष्मनि नपुंसकलिङ्गः । तस्या-यिषु पुंलिङ्गे लिखं बहुवचनान्तश्च ॥

१—'३४९। अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।' इति ना० अ० ।

८ भट्टि-काल्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काल्ये कलश-काल्ये प्रथमो वर्षः,

८-अन्तर-निविष्टोऽज्वल-रत्न-भासो
गवाक्ष-जालैरभिनिष्पतन्त्यः ॥
हिमाऽद्रि-टङ्कादिव भान्ति यस्यां
गङ्गाऽम्बु-पात-प्रतिमा गृहेभ्यः ॥

अन्तरित्यादि—अन्तर्गृहमण्ये निविष्टानि निहितान्मुञ्जलरत्नानि यानि
तेषां भासो रत्नयो गृहेभ्यो गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यो निर्गच्छन्त्यो यस्यां
भान्ति तामप्यालेति बोध्यम् । पर्वतज्योत्स्नप्रदेशदृक् दृश्यते । तस्माद्विम-
लायवैतटङ्कादिव गङ्गाऽम्बुपातप्रतिमा गङ्गाजलप्रवाहगुह्याः स्वच्छावाः ॥

९-धर्म्यासु कामाऽर्थ-यशस्-करीषु
मतासु लोकेऽधिगतासु काले ॥
विद्यासु विद्वानिव^३ सोऽभिरेमे
पत्नीषु राजा तिसृषूत्तमासु ॥^४

धर्म्यास्वित्यादि—धर्मादनपेतासु । '११४४। धर्म-पथ्यर्थ-॥४॥१९२।'
इत्यादिना वयम् । कामार्थयशांसि कर्तुं शीलं यासां तासु । '२९३४। कृजो हेतु
॥३॥२॥२०।' इत्यादिना ताच्छील्ये टः । '११०। अतः कृ-कमि-॥८॥३॥४६।' इत्या-
दिना वितर्जनीयस्य सत्वम् । टिप्पणम् । मतासु पूजितासु लोके तासां प्रसी-
तत्वात् । अधिगतासु काले विवाहयोग्ये काले परिणीतासु । सोऽभिरेमे स
राजाभिरतवान् । पत्नीषु '४९०। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥४॥१॥३॥' इति नकारः ।
तिसृषु कौसल्याकैकेयीसुमित्रासु । उत्तमास्त्रि सत्कारीगुणैः श्रेष्ठासु । विद्यास्त्रि
विद्वन्म्याभिर्धर्माधर्माविति विद्याः । '३२०६। संज्ञायां समज-॥३॥१॥९९।' इत्या-
दिना क्यप् । तिसृषु सामर्थ्यश्रुत्यासु । धर्म्यास्वित्यादिकं तुल्यम् । विद्वानिव ।
यथाधिगतविद्य इत्यर्थः । '३१०५। विदेः नातुर्वसुः ॥३॥१॥३॥' दीर्घ इत्युच्चा-
दि-संयोगान्तलोपाः ॥

तस्य राज्ञः पत्नीभिराभिः सह रममाणस्य सुता नैवासन् । कथ्यन्मन्त्रनामा
मुनिः पुत्रीयं कर्तुं जानातीति पुरोधसो वसिष्ठदुपश्रुत्य राज्ञा वारविलासिनी-
भिरानाविधो मुनिरित्येतत्कथयितुमाह—

१-‘११४४। धर्म-पथ्यर्थ-न्यायार्दनपेते ॥४॥१९२। धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् ।
अर्थम् । न्याय्यम् ।’ इति वे० अ० ॥ २-‘इच्छा काङ्क्षा स्पृहा लुब्धा लिप्सा
मनोरथः ॥ ३९८। कामोऽभिलाषण तर्षण च-’ इति ना० अ० ॥ ३-अत्रोपमाकङ्कारः
नक्षत्राणां कुबलयानन्दकारिकायात् । ‘उपमा यत्र सादृश्यकस्तीव्रकसति द्वयोः, ।
इत्थीयं कृष्णं ते कीर्तिः स्वर्गज्ञानं (सर्ग गान्) अकवाहते’ ॥ ४-अत्रोपमातिच्छन्दः-
तलक्षणं पूर्वो(२)कम् ।

१०—पुत्रीयता तेन बराऽङ्गनाभि-
रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ॥
विपक्विम-ज्ञान-गतिर् मनस्वी
मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्य-शृङ्गः ॥

पुत्रीयतेत्यादि—पुत्रीयतात्मनः पुत्रमिच्छता । इच्छायाश्च '२६५०। सुप
आत्मनः क्यच् ॥१११८।' इति क्यच् । '२६५८। क्यचि च ॥१११३३।' इतीत्वम् ।
तेन राज्ञा प्रयोजककर्त्रा बराङ्गनाभिर्बन्धुभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिरानायि स्वां
पुरमिति योज्यम् । 'नी-बद्धोः' इत्यादेरपि '५३९। अकथितं च ॥११४।५१।'
इति चकारेण संगृहीतत्वाच्चयतिर्द्विकर्मकः । तत्र प्रधानकर्मणि लुक् । शिणिण-
लोपौ '२३२९। शिणो लुक्—१६।४।१०४।' इति तशब्दस्य लुक् । गुणकर्मणि तु
पुरमिति द्वितीया । '५४०। गति-बुद्धि—११४।५२।' इत्यादिना प्रयोज्यकर्तृरिति
द्वितीया न भवति । 'नी-बद्धोः प्रतिषेधः' इति वचनात् । विद्वान्प्रेदार्यतत्त्वविन् ।
एवं च कृत्वा क्रतुषु क्रियावान्प्रशस्तक्रियः । प्रशंसायां मनुए । विपक्विमज्ञा-
नगतिरिति विपाकेन निवृत्तम् । पचतेः क्तिन् क्रेमेए । यत्पूर्वजन्मकृतमनिवर्त-
नीयं कर्म तस्योपगतप्रत्ययाद्दिनोपदेशाज्ज्ञानात्प्रवृत्तिर्बुद्धावस्य जातेत्यर्थः ।
मनस्वी प्रशस्तमनाः । प्रशंसायाम् '१९२८। अस्त्राया-मेधा—१५।२।१२१।'
इत्यादिना विनिः । मान्यो मानार्हः । '२८२२। अहं कृत्यतुचक्ष—१३।३।१६९।'
इति ण्यत् । धर्मादिमननान्मुनिः । 'मनेरुष्णोपधायाः' इति इन् । उपधाया
उकारः । ऋण्यस्य शृङ्गमृष्यशृङ्गं तच्छृङ्गमिव शृङ्गं यस्य स ऋण्यशृङ्गः ।
'सप्तम्युपमान-' इत्यादिनोत्तरपदलोपी समासः ॥

११—ऐहिष्टं तं कारयितुं कृताऽऽत्मा
क्रतुं नृपः पुत्र-फलं मुनीन्द्रम् ॥
ज्ञानाऽऽशयस् तस्य ततो व्यतानीत्
स कर्मठः कर्म सुताऽनुबन्धम् ॥

ऐहिष्टेत्यादि—तं मुनीन्द्रं क्रतुं कारयितुं नृप ऐहिष्ट ईहितवान् । ईहतेरा-
त्मनेपदिनो लुङि सेदृशादिटि च रूपम् । द्विकर्मकता तु '५४१। इ-क्रोरन्वतर-
स्याम् ॥११४।५३।' इति । कृतात्मा वशीकृतात्मेति भावः । पुत्रफलं पुत्रः फलं
कार्यं यस्य क्रतोः ॥ तत् उत्तरकालम् । स मुनिः परचित्तज्ञत्वाज्ज्ञायाशयो

१—'१०६३। क्रियावाक् कर्मसूचतः ।' इति ना० अ० । 'भूमनिन्दाप्रशंसाश्च
नित्ययोगेऽतिशयने । संबन्धेऽस्तिविश्रवायां भवन्ति मनुवादवः ॥' इति वै० अ० ।
२—'६७५। ईह चोदायाच् ।' इति धा० पा० । ३—'१०६३। कर्मशूरच तु कर्मठः ।'
इति ना० अ० ।

१० अट्टि-काण्डे—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

ज्ञाताभिप्रायो राजाभिमतं कर्म कारयितुं तस्य नृपस्य कर्म व्यतानीत्यारब्धवान् । ततोः '२२६८। नेटि-१७।२।५।' इति हलन्तलक्षणायां प्रतिषिद्धायाम् '२२८४। अतो हलादेः-१७।२।७।' इति विभाषावृद्धिः । कर्मठः कर्मणि घटते '१८३६। कर्मणि घटोऽटश्च १।५।२।३।५।' यागक्रियाविष्णादक इत्यर्थः । सुतानुबन्धं सुतान-नुबन्धातीति कर्मण्यण् । 'सुतानुबन्धि' इति पाठान्तरम् । सुतानुबन्धुं शीलम-स्येति । '२९८८ सुप्यजातौ णिनि-१३।२।७८।' सुपीत्यनुवर्तमाने सुप्रग्रहण-सुप्रसर्गनिवृत्त्यर्थमिति केवलस्योपसर्गस्य निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् । अन्यथा जाता-मिति किं ब्राह्मणानामज्ञयितेति न युज्यते । आह्वित्यस्योपसर्गत्वात् ॥

१२—रक्षांसि वेदीं परितो निरास्थ-

दङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानम्, ॥

शेषाण्यहोपीत् सुत-संपदे च,

वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत् ॥

रक्षांसीत्यादि—वेदीं परितो वजनवेष्टाः समन्तान् । विष्णायोपस्थितासि रक्षांसि । रक्ष्यते येभ्य इत्यमुन् । तानि रक्षोर्धर्मैर्निरास्थज्विरस्तवान् । पर्यभि-भ्यां सर्वोभयार्थे तत्सिल । 'अभितःपरितः-' इत्यादिना द्वितीया ॥ अङ्गान्य-याक्षीदभितः प्रधानमिति । यदेवतामयो यागः सा देवता तत्र प्रधानम् । पुत्र-फलत्वाद्विष्णुः प्रधानम् । तमिद्वा । तस्योभयतः पार्श्वयोर्ग्रन्थङ्गानि चक्षुरादीनि देवतान्तराणि तान्ययाक्षीत् अग्राबाहुल्या पूजितवान् । कर्तुः क्रियाफलाभावा-च्छङ्क न भवति । पत्वकथे ॥ शेषाण्यहोपीदिति स्वाङ्ग विष्णुमिद्वा शेषाणि प्रति-कृतानि पिष्टकमयानि सुतानां संपदर्थमग्नौ हुतवान् । उहोतेः सिचि वृद्धाबिदि च रूपम् ॥ वरेण्यः श्रेष्ठः । वरं चामार्गोन्मार्गीतवान् । हे देवा अभिप्रभृतयः, नृपतेः सुता भूयासुरिति । '१९८९। मार्गं अन्वेषणे' । 'आ-धृपाद्वा' इति यदा णिच् नास्ति तदा चङ्भावात्मिजेव भवति ॥

१३—निष्ठां गते दैत्रिम-सभ्य-तोषे

विहित्रिमे कर्मणि राज-पत्न्यः ॥

प्राशुर् हुतोच्छिष्टमुदार-वंश्याम्

तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सु-पुत्रान् ॥

निष्ठाप्रित्यादि—निष्ठां समासिं गते कर्मणि यागक्रियायां समासायां राज-पत्न्यो हुतोच्छिष्टं हुतावशेषं शिष्टचकं प्राशुर्भक्षितवत्यः । अस्तेतेर्लिटि उस्ति

१-'* अभितः-परितः-समया निकषाद्वा प्रतियोगेऽपि* । २-'१२४७। निष्ठाप्रित्य-सि-चाशाज्जाः । इति ना० अ० । ३-'१२६६। हु-द्वा-ञ् दाने' । ४-'१२६७। हुषा-ञ् भारणपोषणयोः । दान इत्यप्येके । इति धा० पा० ।

पुत्रम् । दक्षिमतन्मयोपे दात्रेण मिहंतो दक्षिणः सम्भवाणां ब्राह्मणानां तोषो वत्र
 कर्मणि । विहित्रिणे विधानेन मिहंतो कर्मणि दात्रो धाम्ना '३२६९। द्वितः क्रिः
 ३।३।८८।' इति कौ विहिते प्रथमस्य '३०७९। दोपुद्दोः । ७।७।४९।' इति
 उदादेशः । द्वितीयस्य '३०७७। दधातेर्हिः । ७।७।४२।' इति हिरादेशः । मप ।
 समायां साधव इति सभ्याः । '१६५७। सभायां यः-। ७।७।१०५।' उदारवंश्या
 ब्रह्मवंशोद्भवाः । शेषे यत् । कौसल्या कैकेयी च क्षत्रिये । सुमित्रा तु वर्णसंकर-
 णा । किमर्थं प्राशुः । प्रसोतुं सुपुत्रान्विनीताम्प्रसवितुम् । तत्र कौसल्या कैकेयी
 कैकेयं पिण्डं प्राशितवत्यौ । ताभ्यां चावयोः परिचारिकेति पिण्डभागद्वयं दत्तं
 सुमित्रा प्राशितवती । ततश्च पुत्रद्वयं जनयिष्यति । एवंचाभिसंज्ञाय चतुर इत्युक्तं
 न तु त्रीनिति । '११०४। पू-ह प्राणिगर्भविमोचने ।' । '२२७९। स्वरति-
 १७।२।४४।' इत्यादिना विभाषितेद ॥

१४-कौसल्ययाऽमावि सुखेन रामः

प्राक्, केकयी-तो भरतस् ततोऽभूत्, ॥

प्रासोष्ट शत्रु-घ्नमुदार-चेष्ट-

मैका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन, ॥

कौसल्ययेत्यादि—कौसल्य राज्ञोऽपत्यमिति '११८९। वृद्धेः कौसला-
 तादात्म्यम् । १।१।१७१।' '५२८। यल्लाप । १।१।७४।' कौसल्यया प्राक् प्रथ-
 मम् अस्मावि रामो जन्यते स्म । पूढः कर्मणि लुङि षिणि रूपम् । सुखेनेति ।
 श्रुत्यादिवाच्यतीया । महतां जन्मनि न काचिदपि पीडास्ति ॥ तदनन्तरं
 केकयीतो भरतोऽभूत् । केकयानाच्छेति णिच् । सा हीदशास्तादृशाः केकया
 णि कथयति । तदन्तात् 'अच इः' इति इकारप्रत्यय औणादिकः ।
 गेलोषः । 'कृदिकारादफिनः' इति ङीप् । '२११२। अपादाने चाहीयरुहोः
 ५।७।४५।' इति तसिः । यदा च केकयस्यापत्यम् '११८९। जनपदसब्दात्क्ष-
 त्रेयादन् । १।१।१८९।' इत्यम् । '११४४। केकय-मित्रयु-प्रलयानां यादेरियः
 ७।३।२।' इनीयादेशः । '४७०। टिङ्गणन्-। १।१।१५।' इति ङीप् । तदा कैके-
 यीति द्वितीयं रूपम् । सुमित्रा शत्रुघ्नमुदारचेष्टम् । उदारा चेष्टा वस्येति ।
 प्रासोष्ट प्रसूतवती । कर्त्तरि लुङ् । क्तिच्चात्तङ् । जातमाश्रय्य हि तस्य किल महा-
 सखनया तादृशेव चेष्टाऽभूदिति श्रूयते । एकेति । एकैवेति गम्यमानत्वादेव-
 शब्दो न प्रयुक्तः । सह लक्ष्मणेन लक्ष्मणेन सह ॥

१५-आर्चीद् द्वि-जातीन् परमाऽर्थ-विन्दा-

नुदेजयान् भूत-गणान् न्यषेधीत्, ॥

विद्वानुपानेष्ट च तान् स्व-काले यतिर् वशिष्ठो यमिनां वरिष्ठः ॥

आर्षादित्यादि—तेषु जातेषु द्विजातीन्द्रे जाती येषामिति तान्माह्वणक्षत्रिय-
वेदभान्तरमार्यविन्द्याम् । विन्दन्तीति विन्दाः । '१५२६। विद्-लु कामे' इत्य-
स्मात् '२९००। अनुपसर्गात्-॥३॥११३८।' इत्यादिना शः । मुषादित्वाद्युम् । पर-
मार्थस्य विन्दोऽन्नामिन इति कर्मणि षष्ठी । तस्याः 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यत
इति वक्तव्यम्' इति समासः । तानार्षात्स्वगाविभिः पूजितवान् । '२१३।
अर्थ पूजायाम्' इत्यस्माद्युक्तिं सिष् इद् सिचो लोपः ॥ भूतगणान्नाक्षसादि-
गणान् । उषेजवानुत्कम्पान् । तस्मिन्नेव सूत्र उपूर्णं पृथिव्यन्तो निर्दिष्टः ।
तस्मादुदेजयतीति शः । ताक्यषेचीदुत्सादितवान् । विधेः '२२६८। नेटि । ७।२
। ४।' इति हलन्तलक्षणायाः प्रनिषेधः ॥ विद्वान्पारोहित्यकर्मणि कुशलः ।
उपानेष्ट च तान्मासादीन् । तेषामुपनयनाविक्रियां चकार । '२७०९। संमानन
-॥११३।३६।' इत्यादिनाचार्यकरणे तद् । स्वकाले इति 'गर्भादेकादशे वर्षे
जानस्य गर्भेकादशे' इत्यादिना वचनेन उपनयनकाल उक्तः । यमस्त्रियसेषु यतत
इति वतिः । 'सर्वधातुस्य इन्' इति इन् । 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमक-
ल्मषम्' इति पञ्च यमा येषां सन्तीति यमिनः स्मृताः । तेषां वरिष्ट उक्त-
मः । '२०१६। प्रिय-स्थिर-॥६।४।१५७।' इत्यादिनोत्सवन्दस्य वरादेशो महत्प-
र्यायस्य । वशिष्ठः ॥

१६—वेदोऽङ्गवांस्तैरखिलोऽध्यगायि,
शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि, ॥
ते भिक्ष-वृत्तीन्यपि मानसानि
समं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः, ॥

वेद इत्यादि—'शिक्षा कृत्यो व्याकरणं छन्दोविद्वनिर्निस्तं ज्योतिषं चेति
षडङ्गराणि शास्त्राणि तानि विद्यन्ते यस्मै वेदस्येत्यङ्गवान् । तैरुपनीतै रामादिभिः ।
अखिलो निःशेषो वेदोऽध्यगायि । अपीत इत्यर्थः । इलोऽधिपूर्वात्कर्मणि लुकि
'१३६०। विभाषा लुक्-लुङोः । २।४।५०।' इति गाक्यदेशः । विष्णु युक् तल्लु ।
शस्त्राणि धनुरादीनि जित्वराणि जयसीलानि । '२१५३। इण्-नञ्-वि-॥३।२।

१—'७५१। ये निर्मितेन्द्रिय-प्राया वसिष्ठो वसतयश्च च ते ॥' इति ना० अ० । २—वश
इन्द्रियनिग्रहो येषां तेषु प्राधान्येन तिष्ठति यः स वशिष्ठः । ३—'वतिना वरिष्ठः'
इत्यपि कश्चित् पाठः । ४—'१२५१। इण-नञ्-जि-सति-क्यः कर्ष (वर) । ३।२।१६३। इत्वरः
इत्वरौ नश्वरः जित्वरः स्थावरः ।' इति वे० अ० । ८४९। 'जिता विष्णुश्च च जित्वरः ॥'
इति ना० अ० ।

१३१' इत्यादिना करम् । तैरुपायंसत स्वीकृतानि । उपपूर्वो वसिः स्वीकरणे
वर्तते । तस्मात्कर्मणि लुक् । '२२५८। आत्मनेपदेषु । ७। १। ५।' इत्यादिना
आदादेशः । '२६९७। इनः सिच् । १। २। १४।' इति शापकावतुनास्तिकलोपाभावाः ।
ततस्तो रामादयो गुणिनो मानसानि मनांसि । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे णः । भिक्-
वृत्तीनि नानाविधप्रवृत्तीनि विषयेषु यानि मानसान्यपि जनानां समं साधा-
यन् । क्रियाविशेषणम् । अथवात्सुरभ्युषितवन्तः । अभिपूर्वाद्भूतेः सिचि
'२२६७। वद-अज-७। २। ३।' इत्यादिना वृद्धिः । '२३४२। सः सि-७। ४। ४९।' इति
तत्त्वम् । '२२२६। सिजभ्यस्त-१३। ४। १०९।' इति जुस् । '५४४। उपानु-
७। ४। ४८।' इत्यादिनाऽधिकरणस्य कर्मसंज्ञा ॥

१७—ततो-भ्यगाद् गाधि-भुतः क्षितीन्द्रं

रक्षोभिरभ्याहत-कर्म-वृत्तिः ॥

रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं,

राजाऽऽजिहत् तं मधुपर्क-पाणिः ॥

तत इत्यादि—नेषु रामादिषु तथाभूतेषु । गाधिसुतो विश्वामित्रः । क्षितीन्द्रं
राजानमभ्यगादभिगतवान् । इणो गादेशः । '२२२३। गति-ख्या-१२। ४। ७७।' इत्यादिना
सिचो लुक् । रक्षोभिर्निशाचैरभ्याहताभिभूता यागादेः कर्मणो
वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्येति । रामं वरीतुं प्रार्थयितुम् । '२३९१। वृत्तो वा । ७। २। ३८।' इति
इटो दीर्घत्वम् । परिरक्षणार्थं । विहन्यमानस्य कर्मण इत्यर्थः । तं गाधि-
सुतम् । आजिहत् पूजितवान् । '१८६४। अहं पूजायाम्' इति स्वार्थिक-
पयन्तश्चौरादिको गृह्णते न आवादिकः । तस्माद्धेतुमणिश्चात्र न भवितव्यम् ।
'२३१२। णि-अ-१३। १। ४८।' इत्यादिना चङ् । णिलोपः '२२४३। द्विवच-
नेऽचि । १। १। ५९।' इति स्यानिवद्भावात् । '२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य । ६। १। २।' इति
हिशब्दो द्विरुच्यते । रेफस्य न । '२४४६। न न्द्राः । ६। १। ३।' इति प्रति-
षेधः । चुत्वम् । आद् । वृद्धिः । मधुपर्कपाणिः । दधिवृतमधून्येकीकृतानि
मधुपर्क इत्युच्यते । तस्मिन् पात्रे स्थितः पाणिर्भवेति विग्रहः । 'सप्तस्यु-
पमाने-' इत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः । पात्रादुच्यते मधुपर्केण पूजि-
तवासित्यर्थः ॥

१८—ऐपीः पुनर्-जन्म-जयाय यत् त्वं,

रूपाऽऽदि-बोधान् न्यवृतच्च यत् ते, ॥

तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन,

ध्यानं नृपस् तच्छिर्वमित्यवादीत् ॥

१—'७४३। अथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौत्तिकः ॥' इति वा० अ० । २—'१४७।
यःमेवसं शिवं मद्रं कस्यापि मद्रकं शुभम् ॥' इति वा० अ० ।
अ० अ० २

१४ मट्टि-काण्वे—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

पेषीरित्यादि—मुक्तिस्तत्त्वावबोधस्तस्या ध्यानं प्रबोधनं तत्र पुनर्बोधम्
मूयोऽजम् तस्य जसाच्च यच्चानं त्वमैषीः कथितवानसि । इवेतुम् । मध्यमैक-
वचने '२२६६। इट ईटि । ८।२।२८।' इति सिचो कोये रूपम् ॥ रूपादिबोधा-
व्यवृत्तश्च यत्ते-रूपादिषु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु चक्षुरादिद्वारेण यो बोधोऽध्य-
वसावलक्षणा बुद्धिः तस्माच्च यच्चानं न्यवृत्तम् निवृत्तम् । वृतेर्द्युतादित्वात्
'२३४५। शुज्यो लुकि । १।३।९१।' इति तिप् । च्लेरम् ॥ तत्त्वानि पञ्चविंशतिः
पुरुषप्रधानमहवृक्षरादीनि । प्रतनूनि सूक्ष्मानि येन ध्वानेवाकुक्षाः ज्ञातवा-
नसि । कुषेरनुदात्तेषो लुक् । यासः सिच् । '२३०० । लिक्सिचावात्मनेपदेषु
। १।२।११।' इति सिचः कित्वाङ्गभावावः । स्तिजलोपश्चत्वजश्चत्वादि ॥ तच्चानं
शिवं शोभनं कश्चिदिति नृपोऽवादीत् । न तस्य व्याघात इति । '२२६७।
बद-बज-। ७।२।३।' इत्यादिना वृद्धिः । '९७४। ध्ये चिन्तायाम्' भावे ह्युद ।
ध्यातम् ॥

१९—आख्यन् मुनिस् तस्य शिवं समाधेर,
विघ्नन्ति रक्षांसि वने कर्तुंश्च, ॥
तानि द्विषद्-वीर्य-निराकरिण्युस्
तृण्डु रामः सह लक्ष्मणेन. ॥

आख्यदित्यादि—पृष्ठो मुनिस्तस्य समाधेर्ध्यानस्य शिवमनुपद्भवमाख्यत्
कथितवान् । '२४३६। चक्षिङः ख्याम् । २।४।५४।' '१४३८। अख्यति-३।१।५२।' इत्यादिना च्लेरम् । भातो लोपः ॥ किन्त्वयं दोषः—विघ्नन्ति रक्षांसि वने
कर्तुम् । '२९६३ । गम-हन-। १।४।९८।' इत्यादिना उपधालोपः । '३५८। हो
हन्ते-। ७।३।५४।' इति कुत्वम् ॥ किं कियतामिति चेदाह—तानि रक्षांसि ।
द्विषतां वीर्यं सामर्थ्यं । वीरेः स्वार्थिकण्यन्तात् '२८४२। अचो बत् । ३।१।९७।' तस्य
निराकरिण्युः निराकरणशीलः । '३११६। अलंकृम्-। ३।२।१३६।' इत्या-
दिना इण्युच् । तृण्डु हिनस्तु । तृणेर्विधौ लोट । '२२९६। एहः । ३।४।८६।' रुधादिवात् अम् । '२५४५। तृणह इम् । ७।३।९२।' '३२४। हो वः । ८।२।३१।' शुत्वम् । '२३३५। ओ डे । ८।३।१३।' इति ढलोपः । सह लक्ष्मणेन लक्ष्म-
णेन सह ॥

२०—स शुश्रुवांस्तद्-वचनं मुमोह
राजाऽसहिष्णुः सुत-विप्रयोगम्, ॥

अहंयुनाऽथ क्षिति-पः शुभंयु- रुच्ये वचस् तापस-कुञ्जरेण. ॥

स इत्यादि—स राजा तस्य मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा श्रुतवान् सर्वं सुतविप्र-
योगमसहिष्णुरसहमशीको मुमोह मोहमुपगतः । शृणोते: '२०९७ भाषायां
अद-वस-कुवः ॥३॥२॥१०८॥' इत्यनेन कसुः । सुतेन विप्रयोगमिति '६९४ कर्तु-
करणे कृता बहुलम् ॥२॥१३२॥' इति समासः । '६२७ न लोकाभ्यय-निष्ठा-
॥२॥३॥६९॥' इति ध्वजाः प्रतिषेधः ॥ अधानन्तरम् । अहंयुना अहंकारवता ।
'१९७६ अहं-शुभमोर्युस ॥५॥२॥१४०॥' तापसकुञ्जरेण । '१९०९ तपःसहसा-
भ्यां विनीनी ॥५॥२॥१०२॥' इत्यनुवर्तमाने 'अण् च' इति मत्वर्थेऽण् । तापसश्च
स कुञ्जरेति । '७४१ वृन्दारक-॥२॥१॥६२॥' इत्यादिना समासः । तेन क्षितिपो
राजा । शुभंयुः कल्याणवान् । पूर्ववद्युस् । वचो वक्ष्यमाणमूचे उक्तः । कर्मणि
लिट् । सम्प्रसारणम् । अहंयुनाथः इति विसर्गान्तं पाठान्तरम् । तत्र अहं-
युनां क्षत्रियाणां नाथ इति योज्यम् ॥

२१—मया त्वमाप्थाः शरणं भयेषु,
वयं त्वयाऽप्याप्सहि धर्म-वृद्धैः ॥
क्षात्रं द्विज-त्यं च परस्पराऽर्थं,
शङ्कां कृथा मा, प्रहिणु-स्व-सूनुम्. ॥

मयेत्यादि—भयेषु त्वं शरणम् आप्ताः प्राप्तोऽसि मया । आपेः कर्मणि
लुङ् । सिजलोपः ॥ त्वयापि धर्मवृद्धैः धर्मोपचयाय वयमाप्सहि प्राप्ताः ।
पूर्ववच्छ्रुतिः । उक्तमवबुधवचनम् । सिचो लोपाभावः । मकारस्याश्रितत्वात् ॥
तद्विषयं क्षात्रं द्विजस्य च धर्मवृद्धैः परस्परार्थं अभ्योन्यप्रयोजनम् । 'कर्मव्यति-
हारे सर्वनाम्नो हे भवतः' । 'समासवच्च बहुलम्' इति यदा न समासवत्
तदायम् ॥ तस्मान्मा शङ्कां कृथाः माकार्थीः । कथमस्मिन् संकटे पुत्रं नियोज-
यामीति । '२२१९ माङ्गि लुङ् ॥३॥३॥१०५॥' अहभावः । '२३६८ उच्च
॥३॥२॥२॥' इति कित्वाद्गुणाभावः । '२३६९ इच्छादङ्गात् ॥८॥२॥२॥' इति
सिचो लोपः ॥ प्रहिणु प्रेषय । स्वं पुत्रम् । हिनोते. प्रार्थनायां लोट् । श्रुः ।
अपिस्त्वात् कित्त्वम् । गुणाभावः । '२३३४ उत्तम प्रत्ययात्-॥६॥१॥१०९॥' इति
हेलुङ् । '२५३० हिनु मीना ॥८॥१॥१५॥' इति णत्वम् ॥

१—'१०९५ अहङ्कारवानहंयुः, शुभंयुस् त शुभाऽन्वितः' २—'स्युर्कृत्तरपदे व्याघ्र-
पुत्रवर्गमकुञ्जराः ॥ २१०५ सिङ्गशार्ङ्गल-नामाऽऽवाः पुंसि श्रेष्ठार्थे-भोचराः' इत्युभयत्र
ना० य० ।

२२—घानिष्यते तेन महान् विपक्षः,
स्थापिष्यते येन रणे पुरस्तात्, ॥
मा मां महाऽऽत्मन् परिभूर्य-योग्ये
न मद्विधो न्यस्यति भारमग्र्यम्. ॥

घानीत्यादि—अनागतमयं ज्ञानेन समीक्ष्याह—महान्विपक्षो रावणः त्रैलो-
क्यविजयित्वात् । सोऽपि तेन रामेण घानिष्यते किमुतेतरे राक्षसाः । हन्तेः
कर्मणि लृट् । '१०५७ स्य-मिच्छ-॥६॥४६२॥' इत्यादिना चिण्वदिद् उपधावृद्धिः ।
'३५८॥ हो हन्तेः-॥७॥३॥५४॥' इति कृत्वम् ॥ पुरस्तादग्रतो यत्रणं युद्धं भावि
परशुरामेण सार्धमिति भावः । तत्र येन स्थापिष्यते तेन घानिष्यत इति योज्यम् ।
अत्र तिष्ठतेर्भावे लृट् । चिण्वदिङ् । '२७६१॥ आतो युक् ॥७॥३॥३१॥' ॥
हे महात्मन् महासत्त्व, मा मां परिभूर्मावज्ञामीः । किमेवं वदसीति । परिपूर्वो
अवतिर्निराकरणे वर्तते ॥ मद्विध इति विधानं विधा प्रकारः '३२८३॥ आतश्चोप-
सर्गे ॥३॥३॥१०९॥' इत्यङ् । विधा भेदः सादृश्यं च । इह सादृश्यं गृह्यते । मया
विधा सादृश्यं वस्येति मद्विधः । '१३७३॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥७॥२॥९८॥'
इति मदादेशः । मद्विधो मत्सदसोऽन्यो न भारमग्र्यम् । '३४६२॥ अग्राद्यत
॥४॥१११॥' अयोग्ये असमर्थे न्यस्यति निक्षिपति । किमहं येनानागत
समीक्षितमिति भावः । योगाव प्रभवति योग्यः । '१०९९॥ योगाद्यत्
॥५॥११०९॥' ॥

२३—कुप्यन् कुलं धक्ष्यति विप्र-वह्निर्,
यास्यन् सुतम् तप्स्यति मां स-मन्युम्, ॥
इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे,
ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य. ॥

कुप्यन्नित्यादि—यद्यहं मृगरक्षणेऽधिकृतोऽस्य वचनं न कुर्यां तदा कुप्य-
न्सन् । दिवावित्वात् इयन् । विप्रो वह्निरिव । '७३५॥ उपमितम्-॥२॥१॥५६॥'
इति समासः । धक्ष्यति कुलं भस्मसात्करिष्यति । दहेलृट् '३२५॥ दादेः—
॥८॥२॥३२॥' इति घः । अङ्भावः । चर्त्वम् । गकारस्य ककारः । '२११॥
इष्कोः ॥८॥३॥५७॥' इति कृत्वम् ॥ यास्यन्गमिष्यन्सुतो मां समन्युं ससोक्तं
तप्स्यति सन्तापयिष्यति । तपेलृट् ॥ इत्थमेवंप्रकारं नृपः पूर्वमादाववा-
लुलोचेऽवकोकितवान् । अवाङ्पूर्वाल्लोचोर्लृट् ॥ तत उत्तरकालं सुतस्य गमन-
मनुजज्ञे । अनुज्ञातं नृपेणेति विभक्तिविपरिणामेन तेनेति योज्यम् । कर्मणि
लिट् । '१६०४॥ ज्ञा अवबोधने' इति परस्मैपदित्वात् । नचानुपूर्वादस्मादा-
त्मनेपदं विहितम् ॥

तथा लक्ष्म्य-रूपे कथानके श्री-राम-सेमबो नाम प्रथमः सर्गः— १७

२४—आशीर्भिरभ्यर्च्य मुनिः क्षितीन्द्रं

प्रीतः प्रतस्थे पुनराश्रमाय, ॥

तं पृष्ठ-तः प्रैष्ठमियाय नमो

हिंसेषु-दीप्ताऽऽप्त-धनुः कुमारः, ॥

आशीर्भिरित्यादि—रामगमनस्यानुज्ञातत्वात् प्रीतो मुनिः क्षितीन्द्रं राजानमाशीर्भिरभ्यर्च्य पूजयित्वा । आहः हासेः किप्युपसंख्यानात् उपधाया इत्वम् । प्रतस्थे पुनराश्रमाय—आश्रमं पुनः प्रस्थितवान् । तिष्ठतेः '२९८९। समब-११।३।२२।' इत्यादिना लिटि तच् ॥ प्रष्टुम् अप्रयायिनं तं । '२९९७। प्रष्टोऽप्रगामिनि । ८।३।२२।' इति पत्वम् । पृष्ठतः पश्चात् इयाय कुमारः । इणो णलि वृद्धिरायादेशः । '२२४३। द्विर्वचनेऽचि । १।१।५९।' इति स्थानिवज्जावा-द्विर्वचनमिकारस्य । '२२९०। अस्यासत्याऽसवर्णे । ६।४।७८।' इतीयच् । नञोऽनुकूलः । हिंसनशीला इषवः शराः हिंसेषवः । आप्तमविसंवादि यङनुस्तर । हिंसेषु दीप्तामासं धनुर्यस्य कुमारस्येति विग्रहः । अत्र '८७०। धनु-पश्च । ५।४।३३२।' इत्यनङ् न भवति 'समासान्तविधिरनित्यः' इति । दीप्ता-काधनुरिति पाठान्तरम् । दीपमकं पृष्ठतया यस्य धनुषस्तद्दीप्ताकं धनुर्यस्येति सः । कस्मिन्विषये । हिंसेषु नान्येषु । नञादयो '३१४७। नमिकम्पि-१३।२।१६७।' इत्यादिना रमत्ययान्ताः ॥

२५—प्रयास्यतः पुण्य-वैनाय जिष्णो-

रामस्य रोचिष्णु-मुखस्य धृष्णुः ॥

त्रै-मातुरः कृत्स्न-जिताऽस्त्र-शस्त्रः

सध्यङ् रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत्, ॥

प्रयास्यत इत्यादि—प्रयास्यतो गमिष्यतो रामस्य लक्ष्मणः सध्यङ् अभूत् सहायीभूतः । 'सहाञ्जति' इति किन् अनुषङ्गलोपः '३६१। ङगिदधाच्-७।१।७०।' इति नुम् । हल्ङादि-संयोगान्तलोपो '३७७। किन्प्रत्ययस्य-१८।२।६२।' इति कुत्वं नकारस्य लकारः । '४२२। सहस्र सभिः । १।३।९५।' इति सध्यादेशः । पुण्यवनाय पुण्यहेतुत्वात्पुण्यं वनम् । गत्यर्थात् कर्मणि चतुर्थी । जिष्णोर्ज-यशीलस्य '३११९। ग्ला-त्रि-स्थश्च-१३।२।१३९।' इति स्तुः । रोचिष्णु रोचन-

१—'८३७। पुरोगायेसर-प्रष्टा-प्रनः-सर-पुरव-सराः ।' इति ना० अ० । २—'५८५। गत्यर्थकर्मणि द्वितीया-चतुर्थी चेष्टायामनञ्चि । २।३।१२। अच्वमिजे गत्यर्थानां कर्मण्येते रुधेष्टायाम् । ग्राम ग्रामाय वा गच्छति ।' इति वै० अ० । ३—'८४२। जेता जिष्णुश्च च जित्वरः ।' ४—'६६५। विग्राह आजिष्णु-रोचिष्णुः' । ५—'२०७०। पृष्टे धृष्णम् (पृष्णुर्) वियानश्च' । ६—'१०७५। यः सहाऽञ्जति सध्यङ् सः' इति सर्वत्र ना० अ० ।

शीलं मुलं यस्य रामस्य पितुराज्ञया पुष्टत्वात् । '३११६। अलंकृन्-१३।२।१३६।'
इत्यादिना इष्ट्युच । दृष्ट्युः सन्तुविष्वसने प्रगल्भः । '३१२०। त्रसि-गृधि—
१३।४।१४०।' इत्यादिना कुः । त्रैमासुरः तिसृणां मातृणामपत्यमिति तद्वितार्थ-
विषये समाप्तः । पश्चात् '१११८। मातुलसङ्ख्या-१४।१।११५।' इत्यादिना अण्
उत्वं च '१०८०। द्विगोलुंगनपत्ये १४।१।८८।' इति लुङ् न भवति । स हि
पिण्डद्वयप्राशानात्ताभ्यां च जनितः अस्त्रं च शस्त्रं चेति द्वन्द्वः । कृत्रं समग्रं
जितमभिगतमस्त्रशस्त्रं येनेति विग्रहः, रतः श्रेयसि कल्याणे । २०१० ।
प्रकृत्यैकाग्र १६।४।१६१।' । '२००५। प्रवाख्य अः १५।३।६०।' लक्ष्मीरित्यौणा-
दिकः । लक्ष्मिर्द ईप्रत्ययश्च । सा यस्य विद्यत इति लक्ष्मणः, लोमादिषु 'लक्ष्म्या
अश्च' इति न-प्रत्ययः अस्त्रं च ॥

२६-इषु-मति रघु-सिंहे दन्दशूकाञ् जिघांसौ
धनुररिभिर-सह्यं मुष्टि-पीडं दधाने ॥
अजति, पुर-तरुण्यो वद्ध-चित्राङ्गुलित्रे
कथमपि गुरु-शोकान् मा रुदन् माङ्गलिक्यः ॥

इषुमतीत्यादि—रघुसिंहे रामे रघुषु रघुवंशभवेषु सिंह इव क्षौर्यादि-
योगात् । अजति सति । इषुमति सन्निधौ । प्रशंसायां मनुष्य । तदुक्तं कौमुद्यां
'भूम-निन्द्रा-प्रशंसासु निख्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविषयायां भवन्ति मनु-
षादयः ॥' दन्दशूकान् हिंस्रान् । वंशेः '२६३५। लुप-सद-१३।१।२४।' इत्या-
दिना यङ् । 'जप-जभ-' इत्यादिना अग्यासस्य जुङ् । तदन्तात् '३१४६।
यज-जप-१३।२।१६६।' इत्यादिना ऊङ् । '२३०८। अतो लोपः १६।४।४८।'
'२६३१। यस्य इङ् १६।४।४९।' जिघांसौ हन्तुमिच्छौ । '२६१४। अज्जन—
१६।४।१६।' इति दीर्घः । '२४३०। अग्यासाच्च १७।३।५५।' इति कुत्वम् '३१४८।
सनाशंस-१३।२।१६८।' इति उः । '६२७। न लोक-१२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषे-
धात् द्वितीयैव । अनुर्दधाने विभ्राणे । अरिभिरसह्यं सोढुमशक्यम् । '२८४७।
शक्ति-सहोच्च १३।१।९९।' इति यत् । मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडयित्वा । मुष्टिसङ्घे
तृतीयान्ते उपपदे '३३७०। सप्तम्यां षोपपीड-१३।४।४९।' इति णमुत् । तत्र
चकारेण तृतीयानुकर्षणात् । बद्धं चित्रमङ्गुलित्रं येन अङ्गुलिं त्रायत इति कः ।
पुरे तरुण्यः पुरतरुण्यः । 'नभस्त्रगीककृत्युं सरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानम्' इति
कीप् । यदि तद्वचोऽर्थवत् । नो चेद्गौरादिपाठान् कीप् । रामो गत इति
गुरुः शोको यासां ताः । कथमपि मा रुदन् न रुदितवत्सः । रुदेः '२२६९।
हरितो वा १३।१।५७।' इति घ्लेरङ् । यतो माङ्गलिक्यः मङ्गलप्रयोजनाः ।

१-इषेऽसिन्धुं मास्तिनी । तलक्षणम्—'न-न-न-न-उतेवं । मास्तिनी भोमि (८)-
लोकेः (७) P इति इषरणाऽस्तिशक्यां जातो (१५ अक्ष०) मट्टिकेदारः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-परिणयो नाम द्वितीयः सर्गः— १५

तदस्य '१७७२। प्रयोजनम् । ५।१।१०९।' इति उक्त् । '३७०। टिप्पणम्-
१४।१।१५।' इत्यादिना ङीप् ॥

२७—अथ जगदुरनीचै—राशिषस् तस्य विप्रास,
तुमुल-कल-निनादं तूर्यमाजघ्नुरन्ये, ॥
अभिमत-फल-शंसी चारु पुस्फोर बाहुस्,
तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश् चाऽनुकूलाः ॥'

अथेत्यादि—तस्य रामस्य व्रजतो विप्रा अनीचैर्महता ध्वनिनाशिष इष्टव-
चनानि जगदुरादितवन्तः । अन्ये वादकास्तूर्य कांस्यतालपटहादिसमूहमाव्रु-
न्नादितवन्तः । '२६९५। आङो यम-हनः । १।३।२८।' इत्यात्मनेपदं न भवति ।
अकर्मकादित्यनुवर्तते । तुमुलो महान्कलो मधुरो निनादो ध्वनिर्यस्येति ।
अभिमतमिष्टं फलं शंसितुं शीलं यस्य बाहोः स चारु पुस्फोर सुतरां स्फुरित-
वान् । अत्र दक्षिणो बाहुः सामर्थ्याद्भ्रमते स्वाङ्गत्वात् । अनेन सीताप्राप्ति-
वीजमुपन्यन्मम् । स्फुरतेरभ्यासस्य '२२५९। शर्पूर्वाः खयः । ७।१।६१।' इति
खयः शेषः । चर्वम् । पक्षिणश्च तरुषु स्थिता अनुकूलाः सन्त उच्चैः सुष्ठु चुकु-
वृजितवन्तः । '१११५। कु शब्दे' इत्यस्य लिटः क्तिवाटुवकादेशः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-
प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-संभवो नाम
प्रथमः सर्गः पर्यवसितः ।

द्वितीयः सर्गः—

इदानीं विजिगीषूणां कण्टकान् समुद्धर्तुं शस्त्रकाले समुद्योग इति वनेषु
वर्णयन्नाह—

२८—वनस्पतीनां सरसां नदीनां
तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशां च ॥
निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-
च्छिद्यं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

१—पद्येऽस्मिन्वृत्तं पूर्वं (२६) कम् । २—'१०७१ । पारस्कर-प्रभृतीनि च संज्ञायाम्
१६।१।१५७ पारस्करः, तस्करः, इहस्पतिः, वनस्पतिः । इति वे० अ० । '३५४ । वानस्पत्यः
फलेः पुष्पाद्, तैर-पुष्पाद् वनस्पतिः । इति ना० अ० ।

२० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

वनस्पतीनामित्यादि—स रामः । तस्याः पुरः अबोध्यायाः । निर्वाय निर्गत्य । समन्तात् सर्वतः शरदं वदशं दृष्टवान् । कालस्याप्रत्यक्षत्वात् कार्याणां दर्शनात्तद्दर्शनमिति मन्यते । श्रियं वधानां धारयन्तीम् । केषां वनस्पतीनाम् । पारस्करादिवर्शनात् सुद । अत्र लोकप्रतीत्या वृक्षा द्रष्टव्याः । न तु पारि-
भाषिकाः । तथा सरसां तडागानां नदीनां गङ्गादीनां तेजस्विनां चन्द्रतारा-
दीनां कान्ति नैर्मल्यं चित्रतां दिशां च । तदा हि निर्मला दिशो भवन्ति । वन-
स्पत्यादीनां श्रियं वधानां शरदं वदर्श ॥

तां रामभ्यापारं बिना सामान्येन वर्णयन्नाह—

२९—तरङ्ग-सङ्गाच्च चपलैः पलाशैर्
ज्वाला-श्रियं साऽतिशयां दधन्ति ॥
स-धूम-दीप्ताऽग्नि-रुचीनि रेजुस्
ताघ्रोत्पलान्याकुल-पद्-पदानि. ॥ २ ॥

तरङ्गेत्यादि—तरङ्गसङ्गात् सलिलोर्मिसम्पर्काच्चपलैः चङ्गलैः पलाशैः पत्रैः
ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति । सधूमदीप्ताग्निरुचीनि सधूमदीप्ताग्नेरिव रुचि-
यैर्वा रक्तोत्पलानां तानि रेजुः दीप्यन्ते अ । राजेरिति '२३५४ । कर्णा च
सप्तानाम् । ६।४।१२५।' इति एत्याभ्यासलोपौ । आकुलाः इतस्ततो यायिनः
पद्पदा वेष्टिवन्ति । चलितपत्राणामग्निसिलानुस्यत्वात् पद्पदानां च धूमनुस्यत्वात्
सधूमदीप्ताग्निरुचीनीत्युक्तम् ॥

३०—विम्बाऽऽगतैस् तीर-वनैः समृद्धिं
निजां विलोक्याऽपहृतां पयोभिः ॥
कूलानि साऽऽमर्षतयैव तेनुः
सरोज-लक्ष्मीं स्थल-पद्म-हासैः. ॥ ३ ॥

विम्बेत्यादि—विम्बं प्रतिविम्बं तेनागतैर्निपतितैरिति । वृत्तीयेति योगवि-
भागात् समासः । तीरवनैः कुसुमितैरित्यर्थात् । तैः करणभूतैः । पयोभिः
कर्तृभिः समृद्धिं विभूतिं निजामाप्तीयां अपहृतां विलोक्य कूलानि कर्तृभू-
तानि सामर्षतयेव साक्षमतयेव सरोजलक्ष्मीं कमलसोमां पयःसम्बन्धिनीं तेनुः
विलारितवन्ति । '२२१० । अत एकहस्तमध्ये-१६।४।१२०।' इत्यादिना एत्वा-
भ्यासलोपौ । कूले सरोजासम्भव इति चेदाह—स्थलपद्महासैरिति स्थल-
कमलविकासैरित्यर्थः ॥

३१—निशा-तुषारैर् नवनाऽम्बु-कल्पैः
पत्रा-ऽन्त-पर्यागलदुच्छ-बिन्दुः ॥

उपारुरोदेव नदत्-पतङ्गः

कुमुद्वती तीर-तरु दिनाऽऽदौ. ॥ ४ ॥

निशेत्यादि—निशाबां तुषारैः हिमैः । नयनाम्बुकल्पः अभ्युत्प्लव्यैः । नयनानुकारिषु पत्रेषु स्थितत्वात् । तैर्हेतुभूतैः पत्रान्तर्पर्यागलदच्छबिन्दुः । पत्रान्तात्पर्यागलन्तः अच्छास्तुषारबिन्दवो यस्य तीरतरोः । स दिनादौ दिना-
रम्भे कुमुद्वतीमुपारुरोदेव आक्रन्दितवानिष भाति । शशिविद्योगादीदृशी-
त्वं भूतासीति । रोदनक्रियया आक्रन्दनविशिष्टया कुमुद्वत्या ईप्सिततम-
त्वात् रुदिः सकर्मकः । तदाक्रन्दनं योजयन्नाह—नदत्पतङ्ग इति । कूजत्पक्षी-
त्यर्थः । ‘पतेरङ्गश्च पक्षिणि’ इत्यादिनादिकः । कुमुद्वती ‘१३०६। कुमुदनञ्—
।४।२।८७।’ इत्यादिना ह्रस्वतुप् । ‘१८९८। ह्रस्वः । ८।२।१०।’ इति वाचम् ।
उगित्वात् ङीप् ॥

३२—वनानि तोयानि च नेत्र-कल्पैः

पुष्पैः सरोजैश्च च निलीन-भृङ्गैः ॥

परस्परां विस्मय-वन्ति लक्ष्मी-

मालोकयाश्चक्रुरिवाऽऽदरेण. ॥ ५ ॥

वनानीत्यादि—वनानि पुष्पैर्निलीनभृङ्गैः स्थितभ्रमरैः । लीयतेः ‘३०१९।
स्वादय ओदितः । ८।२।४५।’ इति निष्ठानत्वम् । नेत्रकल्पैः नेत्रतुल्यैः । तोयानि
च सरोजैः निलीनभृङ्गैर्नेत्रकल्पैः । विस्मयवन्ति जातविस्मयानि । परस्परा-
मन्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभाम् आलोकयाश्चक्रुरिव । आदरेण तात्पर्येण ॥

३३—प्रभात-वाताऽऽहति-कम्पिताऽऽकृतिः

कुमुद्वती-रेणु-पिशङ्ग-विग्रहम् ॥

निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी,

नै मानिनी संसहते ऽन्य-सङ्गमम्. ॥ ६ ॥

प्रभातेत्यादि—प्रभाते यो वातस्तस्याघातेन कम्पिता चालिता आकृति-
राकारो यस्याः पद्मिन्याः सा भृङ्गं निरास मिरसवती । कुमुद्वतीरेणुना
पिशङ्गः कपिशः विग्रहो यस्य भृङ्गस्य । कुपितेव यया अन्यया स्त्रिया सहोचितं
तदङ्गसंक्रान्तपरिमलकण्ठमालमारमदयितं काञ्चित् कुपिता मिरसति तद्वत् । सा

१—‘१२२५। पतङ्गौ पक्षि-सूर्यौ च ।’ इति ना० ७० । २—‘अत्राऽर्थान्तरन्यासाऽलकारः ।
तल्लभ्यं कुवलयानन्दकारिकायाम्—‘उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्वात् सामान्य-विशेषयोः ॥
इन्वान्निष्प्रमतरद्, दुष्-करं किं महाऽऽत्मनाम् ॥’ इति ।

२२ मट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

किमिति निरस्यति—यतो मानिनी मानवती अन्यसङ्गमम् अन्यया सह संगमं न संसहते । आरमसङ्गादन्यसङ्गमं न सहते न समते ॥

३४—दत्ताऽवधानं मधु-लेहि-गीतौ

प्रशान्त-चेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥

आकर्णयन्नुत्सुक-हंस-नादान्

लक्ष्ये समाधिं न दधे मृगावित् ॥ ७ ॥

दत्तेत्यादि—मधुलेहिगीताविति मधु लेहुं बालमेवामिति निनिः । मधुले-
हिगीताविति पाठान्तरम् । तत्र लिहन्तीति लेहाः पचाद्यच् । मधुनो लेहा इति
बद्धीसमासः । मधु लिहन्तीति वा कर्मण्यण् । दत्तावधानं दत्तमानसं हरिणं
प्रशान्तचेष्टं जिघांसुः हन्तुमिच्छुरपि मृगावित् व्याधः । मृगान्विषयनीति
किप् । '२४१२। ग्रहि-ज्या-१६।१।१६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । '१०३७।
नहि-वृति-१६।३।११६।' इत्यादिना दीर्घः । लक्ष्ये वक्ष्ये समाधिं चित्तकाग्रतां न
दधे न धारितवान् । मिश्रास्तङ् । लिटः कित्त्वे आतो लोपः । उत्सुकानां हंमानां
नादानाकर्णयन् शृण्वन् तत्राभिरतचित्तकत्वात् । वर्तमानकालो भूतेनाभिस-
म्बध्यमानः साधुः । '२८२४। धानु-सम्बन्धे प्रत्ययाः १३।४।१।' इति च । आक-
र्णयन्निति 'प्रतिपदिकाद्वात्वर्ये बहुलम्' इति णिच् । '३१०३। लक्षण-हेत्वोः-
१३।२।१२६।' इति शतृप्रत्ययः ॥

३५—गिरेर् नितम्बे मरुता विभिन्नं

तोयाऽवशेषेण हिमाऽऽभमभ्रम् ॥

सरिन् मुखाऽभ्युच्चयमादधानं

शैलाऽधिपत्याऽनुचकार लक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

गिरेरित्यादि—गिरेः कल्पवित् नितम्बे मध्यभागे स्थितमङ्गं कर्तुं 'मरुता
विभिन्नं विङ्कलीकृतं तोयावशेषेण पयसोऽवशिष्टतया हिमामं हिमसदृशं सरे-
न्मुखानां गिरिनदीनिर्गमाणामभ्युच्चयं वृद्धिम् आदधानं कुर्वाणं शैलाधिपस्य
हिमवतः लक्ष्मीं शोभामनुचकार अनुकृतवत् ॥

३६—गर्जन् हरिः साऽम्भसि शैल-कुञ्जे

प्रतिध्वनीनात्म-कृतान् निशम्य ॥

१—'१४। अङ्गं मेघो वारि-वाहः सनमिह्वर वलाहकः । धारा-धरो जल-धरस्य तद्वित्वा
वारि-चोऽनु-धृत् ॥' इति ना० अ० । २—'१३८३। यमाऽनिन्देन्द्र-बन्द्र-ऽर्क-विष्णु-सिंहाऽनु-
वाजिषु । शुक्राऽर्क-कपि-मेकेषु हरिर् ना, कपिले त्रिषु ॥'

क्रमं बबन्ध क्रमितुं स-कोपः

प्रतर्कयन्नन्य-मृगेन्द्र-नादान् ॥ ९ ॥

गर्जन्नित्यादि—हरिः सिंहः गर्जनं शब्दं कुर्वन् । कं शैलनिकुञ्जे गिरे-
र्गहने । साग्भसि ससलिले । एवंविधे प्रदेशे प्रतिध्वनीन् प्रतिशब्दान् आत्म-
कृतान् निशम्य श्रुत्वा सरोषः सकोपः क्रमं बबन्ध क्रमितुमुत्पतितुं यत्
सामर्थ्यं तच्चकारेत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां बन्धिरत्र करणे वर्तते । किमिति
प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥

इदानीं रामं व्यापारेण वर्णयन्नाह—

इ७—अदक्षतां ऽम्भांसि नवोत्पलानि,

रुतानि चां ऽश्रोषत षट्-पदानाम्, ॥

आघ्रायि वान् गन्ध-वहः सुगन्धस्

तेनां ऽरविन्द-व्यतिषङ्ग-वांश् च ॥ १० ॥

अदक्षतेत्यादि—नवान्युत्पलानि येष्वम्भस्सु जलेषु तानि रामेणादक्षत
दृष्टानि । दृशेः कर्मणि लुङ् । ‘२३३६। शल इगुपधा-१३।१।४५।’ इति प्रा-
तस्य कसादेशस्य ‘२४००। न दृशः-१३।१।४७।’ इति प्रतिषेधान् ‘२२६९।
हरितो वा-१३।१।५७।’ इति सिजेव भवति । तेन विकल्पेनाहो विधीयमा-
नत्वात् ‘२३००। लिङ्सिचा-१।१।२।११।’ इति क्त्वे गुणाभावः ॥ षट्प-
दानां रुतानि अश्रोषत श्रुतानि । शृणोतेः कर्मणि लुङ् ॥ वहतीति वहः
पचाद्यच् । गन्धस्य वह इति कृद्योगे षष्ठी समस्यते । गन्धवहो वायुराघ्रायि
आघ्रातः । कर्मणि लुङ् । अरविन्देन पद्मेन व्यतिषङ्गः संपर्कः सोऽस्ति यस्य
वायोः सः । वातीति वान् । वातेः शतृप्रत्ययः । सुगन्धः । शोभनो गन्धो
यस्य सः । अरविन्दव्यतिषङ्गत्वात् ‘८७४। गन्धस्येदुत्-पुति-सु-सुरभिभ्यः ।
५।४।१३।५।’ इतीकारः समासान्तो न भवति । गन्धस्येवे तदेकान्तग्रहण-
मिति वचनात् सुगन्ध आपणिक इति यथा ॥

१—‘१९८। कोलाहलः कलकलस् विरक्षां वाक्षितं कृतम् ।’ २—‘५४९। मधुव्रतो मधुकरो
मधु-लिण्-मधु-पाऽलिनः । दिन्रेफ-पुष्प-लिङ्-भृङ् षट्-पद-भ्रमराऽलयः ॥’ ३—‘६९। शसनः
स्पर्धनो वायुर् मातरि-भा सदा-गतिः । प्रपद-थो गन्ध-वहो गन्ध-वाहऽनिलाऽऽशु-ग्याः ॥
इति सर्वत्र ना० अ० ।

२४ मङ्गि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-शब्दे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

३८—लताऽनुपातं कुसुमान्यगृह्णात्
स, नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च, ॥
कुतूहलाच्च, चारु-शिलोपवेशं
काकुरस्थ ईषत् स्मयमान आस्त. ॥ ११ ॥

लतेत्यादि—‘३३७८। विशि-पति-पदि-स्कन्दां व्याप्यमानासेष्यमानयोः । ३।
४।५९।’ इति द्वितीयान्त उपपदे णमुल्विधीयते । तत्र व्याप्यमाने द्रव्यवचनस्य
आसेष्यमाने च क्रियावचनस्य ‘३।३७। नित्य-वीप्सयोः । ८।१।९।’ इति द्विर्वचनं
विधीयते । अत्र तु समासेनैवोक्तत्वात् नोपयुज्यत इति स्थितम् । स काकुरस्थो
रामो गच्छन् कतां लतामनुपात्य कुसुमान्यगृह्णात् गृहीतवान् । लतामनुपात्या-
नुपात्य च । ‘७८४। तृतीयाप्रभृतीन्यन्वतरस्याम् । २।२।२१।’ इति समासः । ग्रहे-
रलङ् । आप्रत्ययस्य, अपिदिनि क्तिष्वे ‘२४१२। ग्रहि-ज्या-६।१।१६।’ इत्यादिना
सम्प्रसारणम् ॥ नद्यवस्कन्दमिति नदीं नदीम् अवस्कन्द्य सर्वां नदीमवस्कन्द्य
वैकित्वा नदीं वा अवस्कन्धावस्कन्द्य, उपास्पृशन् आचमनं कृतवान् । कुतूहला-
दिति सर्वत्र योज्यम् ॥ चारुशिलोपवेशमिति चारुशिलाः चारुशिला उपविश्य
चारुशिला उपविश्योपविश्य वा आस्त आसितवान् । आसेर्लङि रूपम् । ईषत्
स्मयमानः ईषद्वसन् ॥

३९—तिग्मांशु-रश्मिच्च-छुरितान्य-दूरात्
प्राञ्चि प्रभाते सलिलान्यपश्यत् ॥
गभस्ति-धाराभिर्निव द्रुतानि
तेजांसि भानोर् भुवि संभृतानि. ॥ १२ ॥

तिग्मांश्वित्यादि—अदूरात्समीपे सलिलान्यपश्यत् । इशेर्लङि ‘२३६०।
पा-प्रा-। ७।३।७८।’ इति पश्चाददेशः । तिग्मांशोरादित्यस्य रश्मिभिः छुरितानि
रञ्जितानि । तुक् । प्राञ्चि पूर्वस्यां दिशि अवस्थितानि । प्रपूर्वादञ्चनेः ‘३७३।
कृत्विग्-। ३।२।५९।’ इत्यादिना क्तिप् । अनुषङ्गलोपः । शिः । नपुंसकस्य जुम् ।
भानोरिव तेजांसि भुवि संभृतानि पिण्डीकृतानि । गभस्तिभिः रश्मिभिः
धाराभिर्विव द्रुतानि गलितानि । धारा प्रपात इति भिदा पाठाद्गृह्यम् ॥

१—‘अलं-खन्वोः प्रतिषेधयोः प्रचां क्त्वा (त्वा)

। ३।४।२८॥ ३३१६।

समान-कर्तृकयोः पूर्व-काले —

। ३।४।२१॥ ३३२०।

आमीहण्ये णमुल् (अम्) च—

। ३।४।२३॥ ३३४६।

समासे ऽनन्त-पूर्वे क्तो ह्यप् (व)

। ३।४।३७॥ ३३६३।

इति सर्वत्राऽष्टाध्याया पाणिनिः’ वै० म० च ।

४०—दिग्-व्यापिनीर् लोचन-लोभनीया

मृजाऽन्वयाः स्नेहमिव स्रवन्तीः ॥

ऋज्वाऽऽयताः शस्य-विशेष-पङ्क्रीस्

तुतोष पश्यन् वितृणाऽन्तरालाः ॥ १३ ॥

दिग्-व्यापीत्यादि—शस्यविशेषाणां शास्त्रादीनां पङ्क्रीः पश्यन्तुतोष तुष्टवान् । दिग्-व्यापिनीः सर्वदिग्-व्यापनशीलाः । लोभयन्तीति लोभनीयाः । बहुवचना-त्कर्तर्यनीयः । लोचनानां लोभनीया इति षष्ठीसमासः । मार्जनं मृजा शुद्धिः । '३२८१। चिद्भिदादिभ्योऽङ्' । ३।३।१०४।' तथा, अन्वयोऽनुगमो बासाम् । शुद्धयनुगता इत्यर्थः । ततः स्नेहमिव स्रवन्तीः । ऋजवश्च ता आयताश्च वितृणा-न्तरालाः । उत्पाटितानि तृणानि अन्तराले मध्यभागे यासां ताः ॥

४१—वियोग-दुःखाऽनुभवाऽनभिज्ञैः

काले नृपांऽशं विहितं ददद्भिः ॥

आहार्य-शोभा-रहितैरमायै-

रक्षिष्ट पुग्भिः प्रचितान् स गोष्ठान् ॥ १४ ॥

वियोगेत्यादि—पुग्भिः गोपैः प्रचितान् व्याप्तान् गोष्ठान् गावस्तिष्ठन्ति येष्विति '२९१६। सुपि स्थः । ३।२।४।' इति कः । '२९१८। अग्न्याम्- । ८।३।९७।' इत्यादिना मूर्धन्यः । तान् स राम रक्षिष्ट दृष्टवान् । अनुदात्तेस्वा-त्तङ् । इद् । वियोगदुःस्वस्य योऽनुभवः अनुभवं तस्यानभिज्ञैः तेषां पुत्रदरैः सहैव सर्वत्र गमनान् एतावता कालेन एतावदेयमिति विहितं कृतम् । दधा-तोर्हः । नृपांशं करं ददद्भिः । आहार्या कटकादिभिः आहरणीया या शोभा दीप्तिः तथा रहितैः । अमायैः ऋजुभिः । आहार्येति '२८७२। ऋ-हलोर्ण्यत् । ३।१।१२४।' शोभयन्तीति शोभा पचाद्यच् । '३२८४। ण्यासन्नन्धो युच् । ३।३।१०७।' इति युच् न भवति, तस्य क्लीलिङ्गे भावे अकर्तरि च कारके विधा-नात् । नन्धादिपाठात् व्युर्न भवति, तस्य '२८३०। वाऽस्यरूपोऽस्त्रियाम् । ३।१।९४।' इति विकल्पितत्वात् । अथवा शोभनं शोभा क्लीलिङ्गे भावे घञ् । '२८४१। कृत्य-व्युटो बहुलम् । ३।३।१३१।' इति बहुलवचनादन्येऽपि कृतः प्राप्तमपि स्वाभिधेयं व्यभिचरन्ति ॥

४२—स्त्री-भूषणं चेष्टितमग्रगल्भं

चारुण्य-वक्राण्यपि वीक्षितानि ॥

ऋजुंश्च विश्वास-कृतं स्वभावान्

गोपाऽङ्गनाम् मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

२६ मट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

स्त्रीभूषणमित्यादि—गोपाङ्गनानां चेष्टितं गमनागमनादि । अप्रगल्भं लज्जावत् । तच्च स्त्रीविभूषणं स्त्रीणामलङ्कारः । तथा वीक्षितानि विलोकितानि भवकाण्यपि कटाक्षादिरहितान्यपि चारुणि शोभनानि । स्वभावान् स्वाभिप्रायान् क्रज्ज् अकुटिलाञ् विश्वासकृतो विश्वासस्य जनकान् विलोक्य मुमुदे हृष्टवान् । स रामः । लिटोऽपित्वात्किञ्चे गुणाभावः । काष्ठाणां दर्शनात् स्वभावानां दर्शनमित्युक्तम् ॥

४३-विवृत्त-पार्श्वं रुचिराऽङ्गहारं

समुद्रहृष-चारु-नितम्ब-रम्यम् ॥

आमन्द्र-मन्ध-ध्वनि-दत्त-तालं

गोपाऽङ्गना-नृत्यमनन्दयत् तम् ॥ १६ ॥

विवृत्तेत्यादि—गोपाङ्गनानां द्बिमन्थनाय यत् स्थानं कृतं तत् नृत्यमिवेति गोपाङ्गनानृत्यं कर्तुं तं रामं अनन्दयत् सम्तोषितवत् । नन्देर्न्यन्तस्य लङि रूपम् । विवृत्ते निर्यक्षलिते पार्श्वे यत्र नृत्ये । रुचिरः शोभनोऽङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो यत्र । समुद्रहृता तिर्यक् समुद्रच्छता चारुनितम्बेन मनोरमकटिभागेन रम्यं मनोहरम् । आमन्द्र ईषद्रस्मीरो यो मन्धकृतो ध्वनिः तेन दत्तस्तालो यत्र ॥

४४-विचित्रमुच्चैः प्लवमानमारात्

कुतूहलं त्रस्तु ततान तस्य ॥

मेघाऽत्ययोपात्त-वनोपशोभं

कदम्बकं वातमजं मृगाणाम् ॥ १७ ॥

विचित्रमित्यादि ॥ मृगाणां कदम्बकं वृन्दं तस्य रामस्य कुतूहलं ततान विलुप्तवत् । विचित्रम् कृष्णश्वेतत्वात् । उच्चैः प्लवमानम् उर्ध्वं जिहानम् । आरात् समीपे त्रस्तु त्रस्तनशीलम् । '३१२०। अस्ति-गृधि-१३।२।१४०।' इत्यादिना क्रुः । मेघात्ययेन मेघापगमेन उपात्तवनोपशोभम् । उपात्तं गृहीतं वनम् उपशोभा च येनेति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । वातमजति वातमजम् । वाताभियुक्तं गच्छन्ती-त्यर्थः । 'वात-शुनी-तिल-कार्ष्णेषु-' इति लश । '२९४२। अरुर्द्विष-१६।३।६७।' इति मुम् ॥

४५-सिताऽरविन्द-प्रचयेषु लीनाः

संसक्त-फेणेषु च सैकतेषु ॥

कुन्दाऽवदाताः कलहंस-मालाः

प्रतीयिरे श्रोत्र-सुलैर् निनादैः ॥ १८ ॥

सितेत्यादि—सितारविन्दानां प्रचयेषु समूहेषु । '३२३१। एरच । ३।३।५६।' । '३२१४। सहे चानौत्तराक्षर्ये । ३।३।४२।' इति वनको व भवतः प्राणिषु

तथा लङ्घ्य-रूपे कथानके सीता-परिचयो नाम द्वितीयः सर्गः— २७

सङ्घसदस्य रुढत्वाद् । स्त्रीनाः कलहसमालाः । तथा संसकनेषु च सैकतेषु
पुलिनेषु स्त्रीनाः सिकता येषु विद्यन्ते इति । '१९१२। देशे लुमिकषौ च
'१५११०५।' इति चकारादच् । कुन्दावदाताः कुन्दमिवावदाताः शुक्लाः । '७३४।
उपमानामि-१२११।२२।' इत्यादिना समासः । प्रतीयिरे ज्ञाताः । तेन रामेणेति
विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः । कर्मणि लिट् । '२४५५। इणो यञ् । ६।१।८१।'
'२२४१। द्विर्बचनेऽपि । १११।५२।' इति स्थानिवन्नावाङ्मिर्बचनञ् । ओजसुलैर्म-
धुरैर्निनादैः करणभूतैः । '३२४१ । नौ गद्-। ३।३।६४।' इत्यादिना यञ् ॥

शरद्वर्णनमुपसंहरन्नाह—

४६—न तज् जलं, यन् न सु-चारु-पङ्कजं,
न पङ्कजं तद्, यद्-लीन-षट्-पदम्, ॥
न षट्-पदोऽसौ, न जुगुञ्ज यः कलं;
न गुञ्जितं तन्, न जहार यन् मनः' ॥१९॥

न तज्जलमित्यादि ॥ किम्बहुनोक्तेन सर्वथा न तज्जलं यत् सुचारुपङ्कजं न
बभूव । पङ्कजमपि यदलीनषट्पदं तदपि न । असौ षट्पदोऽपि तथाविधो
नाभूत् । यः कलं मधुरं न जुगुञ्ज न गुञ्जितवान् । '२१२। गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे'
'२२६२। इदितो नुम् जातोः । ७।१।५८।' इति लुमि लिटि रूपम् । गुञ्जि-
तमपि तद् नैवासीत् । यन्मनो न जहार न हतवत् रामस्य लोकस्य वा ॥

४७—तं यायजूकाः सह भिक्षुं-मुख्यैस्
तपः-कृशाः शान्त्युदकुम्भ-हस्ताः, ॥
यायावराः पुष्प-फलेन चाऽन्ये
प्राणचरैरर्च्या जगदुर्चनीयम्. ॥ २० ॥

२—पण्डेसिन्नेकावस्थलङ्कारः । तल्लघुर्ण काव्यप्रकाशे भट्ट-सम्मतः—'स्वाप्यतेऽशोषते
वाऽपि यथा-पूर्वं परं-परम् ॥ विशेषणतया वस्तु यत्र, सैकावली द्विधा. ॥' इति । स्थापने
यथा—'पुराणि वस्यां स-वराऽङ्गानि, वराङ्गना रूप-पुरस्कृता-ङ्गाः. ॥ रूपं समुन्मीलित-सद्-
विलासमस्य विलासाः कुसुमा-ऽऽयुधस्य ॥' किंवा—'स पण्डितो, यः स्वहिताऽर्थ-वशीः, हितं च
तद्, यत्र पराजयप्रक्रिया ॥ परे च ते, ये अति-साधु-भावाः, सा साधुता, यत्र चकास्त्युपायवः ॥
अपोहने यथा—'निरत्ययं साम न दान-वर्जितं; न भूति दानं निरहम्य सत्-क्रियाम् ॥ प्रवर्तते
तस्य विशेष-शालिनी; गुणाऽनुरोधेन विना न सत्-क्रिया. ॥' इति श्री-भारवि-किराता-उत्तरीये
-१।२२। किं वा-नाऽर्ज्यः स, यो न स्वहितं, समीक्षते; न तद् हितं, यद् न पराऽनुरोध-
णम् ॥ न ते परे, वैद् बहि साधुता अति; न साधुता सा, नहि यत्र मा-यवः. ॥' २—'७२५।
रज्ज्वा-दीको बाणजुकः । ३—'७४५। भिक्षुः परित्याद कर्मन्दी धाराधर्यसि मरुद्री ॥

२८ भट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

तमित्यादि—यायजूकाः, अथर्व यजनशीलाः । ‘३१४६। यज-अप दशां यङः । ३।२।१६६।’ इत्यूकः । ‘२३०८। अतो लोपः । ६।४।४८।’ । ‘२६३१। यस्य हलः । ६।४।४९।’ ते तपोवनस्थितास्तं राममागच्छन्तमानुषुः सुष्ठु पूजितवन्तः । अर्चे-
ल्लिटि दिव्यचनम् । ‘२२४८। अत आदेः । ७।४।७०।’ इति दीर्घत्वम् । ‘२२८८।
तस्मात्सुद्ध द्विहलः । ७।४।७१।’ इति उद । सह भिक्षुमुख्यैः । भिक्षणशीला
भिक्षवः परित्राजकाः । ‘३१४८। सनाशंसभिक्ष उः । ३।२।१६८।’ तेषां ये प्रधानास्तैः
सह । तपःकृपाः तपसा दुर्बलाः । शान्त्यर्थमुदकं तेन पूर्णः कुम्भः । ‘९९७।
एकहलार्दा-१६।३।५९।’ इत्यादिना उदकस्य उदभावः । स हस्ते येषामिति
बहुमीहिः । परनिपातश्चात्र वाहिताभ्यादिदर्शनात् । प्रहरणार्थेभ्य इति वा ।
शान्त्युदकुम्भस्त्वहितनिवारणसाधन्यात् उपचारेण प्रहरणम् । ते शिरःसूदकदानेन
प्राणनुः । अन्ये मुनयो यायावरा एकत्रानियतनिष्ठयाः । यातेर्यङ्कतात् ।
‘१३५६। यक्ष यङः । ३।२।१७६।’ इति वरच् । अतोलोपादि । पुष्पफलेन प्राणनुः ।
पुष्पाणि च फलानि चेति ‘९१०। जातिरप्राणिनाम् । ३।४।६।’ इत्येकवज्रावः ।
अर्घ्यां अर्चनाहार्ताः । ‘२८२२। अर्हे कृत्य-१३।३।१६९।’ अर्चनीयमित्यत्रापि । जगतां
जगन्निर्वा, अर्चनीयम् । ‘६२९। कृत्यानां कर्तरि वा । २।३।७१।’ इति पक्षे षष्ठी,
नतु ‘६२३। कर्तृ-कर्मणोः कृति-१२।३।९५।’ इति षष्ठी ॥

४८-विद्यामर्थेन विजयां जयां च

रक्षो-गणं क्षिप्रम-विक्षताऽऽत्मा ॥

अध्यापिपद् गाधि-सुतो यथावन्

निघातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥ २१ ॥

विद्यामित्यादि—तपोवनं प्राप्तः गाधिसुतः पुनं रामम् । ‘३५१। द्वितीया-
टौ-१३।४।३४।’ इत्येनादेशः । विद्यां नाम्ना विजयां जयां च । यथावत् यथाविधि ।
अध्यापिपद् पाठितवान् । ‘२६०१। णौ च संश्रद्धोः । ६।१।३१।’ इति गारुभावपक्षे
रूपम् । अभिपूर्वादिहो हेतुमणिषि ‘२६००। कीङ्जीनां णौ । ६।१।४८।’ इत्या-
ख्यम् । पुगादिविधयः । रक्षोगणम् । क्षिप्रं प्रेरयितारम् । ‘३१२०। अस्ति-पृथि-
१३।२।१४०।’ इत्यादिना कृः । ‘६२७। न लोका-१२।३।६९।’ इति षष्ठीप्रतिषेधात्
द्वितीयैव । अविक्षतास्मा रागादिभिरनभिभूतचित्तवृत्तिः । तस्य हि विद्या अमोघा
भवति । संप्राप्ते युधि । यातुधानान् रक्षांसि । निघातयिष्यन् मारयिष्यन् ।
हन्तेहेतुमणिष्य । घत्वं । लट् लृट् सदादेशः ॥

४९-आयोधने स्थायुकर्मस्त्रजात-

र्ममोघर्मभ्यर्ण-महाऽऽह्वाय ॥

ददौ वधाय क्षणदा=चराणां

तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥ २२ ॥

आयोधन इत्यादि—स मुनिः तस्मै रामायाश्चजातम्, अक्षसमूहं ददौ दत्तवान् । ददातेर्लिट् । णञ् '२३७१। आत औ णलः । ७।१।३४' आयुध्वन्ते अस्मिन्निति आयोधनं संग्रामः । अधिकरणे ल्युट् । तत्र स्थायुक्तं स्थितिकरणशीलम् जयावहत्वात् । '३१३४। लघ-पठ-। ३।२।१५४।' इत्यादिना उक्तम् । आतो युक् । अत एवामोचं अवन्धम् । अवधामोक्षत्वात् । अभ्यर्णो निकटो महाहवो यस्य तस्मै । अभिपूर्वाददर्शनिष्ठायाम्, '३०६५। अमेक्षाविद्वे' । ७।२।२५।' इतीदमतिषेधः । '३०११। र-दा-भ्याम्-। ८।२।४२।' इति नत्वम् । अभ्यर्णः । आहव इति आह्वयन्ते अस्मिन्नुद्धायेति ह्यतेरारूपपूर्वात् '३२५०। आकि युडे । ३।३।७३।' इति सम्प्रसारणम् । अप्रत्ययः । गुणावादेशौ । वधाय क्षणदाचराणामिति क्षणदा रात्रिः तत्र चरन्तीति '२९३०। चरेष्टः । ३।२।१६।' तत्र हि महाहवे रामो राक्षसान् हनिष्यतीति । '३२५३। हनश्च वधः । ३।३।७६।' इति वधादेशः । कृतप्रयोगे क्षणदाचराणामिति कर्मणि षष्ठी । श्रेयसि जागरूकः तत्कल्याणे सावधानः जागर्तेरूकः ॥

५०—तं विप्र-दर्शं कृत-घात-यत्ना

यान्तं वने रात्रि-चरी दुर्ढौके, ॥

जिघांसु-वेदं धृत-भासुराऽस्त्रम्

तां ताडकाऽऽख्यां निजघान रामः. ॥ २३ ॥

तमित्यादि—विद्यामन्त्रजातं वादाय यज्ञकर्मणि विज्ञोपशमनार्थं वने यावन्तं रामम् रात्रिचरी राक्षसी ताडकाभिधाना दुर्ढौके दौकते स्म । दौकतेरात्मनेप-दिनो लिटि रूपम् । तां च रामो निजघान निहतवान् । विप्रदर्शं कृतघातयत्ना विप्रान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वा कृतमारणाभियोगा रात्रिचरी । रामोऽपि जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्रः । जिघांसुं विदित्वा धृतं भासुरं भासनशीलम् अस्त्रं येनेति बहु-व्रीहिः । विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति । '३३५०। कर्मणि दृशि-विदोः साकस्ये । ३।४।२९।' इति णमुल् ॥

५१—अथाऽऽलुलोके हुत-धूम-केतु-

शिखाऽञ्जन-स्निग्ध-समृद्ध-शाखम् ॥

तपो=वनं प्राध्ययनाऽभिभूत-

समुच्चरच्-चारु-पतत्रि-शिखम्. ॥ २४ ॥

अथेत्यादि—अथासी रामो राक्षसीं हत्वा तपोवनं आलुलोके दृष्टवान् ।

३० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

कथम्भूतम् । हुतधूमकेतुसिखाङ्गनस्त्रिग्वससृक्षशास्त्रम् । हुतआसौ धूमकेतुरग्निश्च
हुतधूमकेतुः । तस्य सिखाङ्गनेन स्त्रिग्वः समुद्राश्च फलादिना शास्त्रा यस्य
तपोवनस्य । प्राध्ययनेन वेदपाठेन अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती चार्वा शोभना
पतञ्जिणां पक्षिणां शिजा ध्वनिर्यत्र । '१०९८ । सिञ्जि अव्यक्ते शब्दे ।' शिञ्जनं
शिजा '३२८० । गुरोश्च हलः । ३।३।१०३।' इत्याकारप्रत्ययः । पतन्तं त्रायन्त इति
पतञ्जिणं पक्षाः । '२९१५ । आतोऽनुपसर्गे कः । ३।२।३।' । तानि येषां सन्तीति
यतञ्जिनः । पतञ्जिशिजमिति पाठान्तरम् ॥

५२-क्षुद्रान् न जक्षुर् हरिणान् मृगेन्द्रा,

विशम्भसे पक्षि-गणैः समन्तात्, ॥

नञ्जम्बमानाः फल-दिस्सयेव

चर्काशिरे तत्र लता विलोलाः ॥ २५ ॥

क्षुद्रानित्यादि—तत्र तस्मिन्तपोवने तपोवनानां मित्रभावात् क्षुद्रानि-
तरानपि हरिणान्मृगेन्द्राः सिंहाः न जक्षुः न बाधितवन्तः । क्षुद्यन्त इति क्षुद्राः ।
स्फापितञ्जीत्यादिना औणादिको रक् । '२४२४ । लिट्यन्त्यतरस्याम् । २।४।४०।' इति अदेर्घस्त्व । '२३६३ । गम-हन-। ६।४।९८।' इत्यादिनोपधालोपः '१२१ । खरि
च । ८।४।५५।' इति चर्त्वम् । '२४१० । शासि-वसि-। ८।३।६०।' इत्यादिना वत्वम् ।
पक्षिगणैः समन्तात्सर्वत्र बिस्वैरपि काकोलूकादिभिः परस्परं विशम्भसे विशम्भम् ।
भावे लिट् । लताश्च विलोलाश्च फलाश्चकाशिरे शोभन्ते स्म । फलदिस्सयेव मुनिभ्यः
फलं दातुमिच्छयेव नञ्जम्बमानाः अत्यर्थं नमस्त्यः । दातुमिच्छा दिस्सा । ददातेः
सन् । '२६५३ । सनि मी-सा-। ७।४।५४।' इत्यादिना इस् । '२६२० । अत्र लोपो-
ऽभ्यासस्य । ७।४।५८।' इति अभ्यासलोपश्च । '२३४२ । सः स्ति-। ७।४।४९।' इत्या-
दिना सकारस्य तकारः । '३२७९ । अ प्रत्ययात् । ३।३।१०२।' इत्याकारप्रत्ययः ।
फलानां दिस्सेति कर्मणि षष्ठीं विधाय कृद्योगे समासः । नञ्जम्बमाना इति नमे-
र्यङि '२६४३ । जुगतोऽनुनासिक-। ७।४।८५।' इति जुक् । यङन्ताच्छानच् ।
आने मुक् ॥

५३-अपूपुजन् विष्टर-पाद्य-माल्यै-

रातिथ्य-निष्णा वन-वासि-मुख्याः, ॥

प्रत्यग्रहीष्ठां मधुपर्क-मिश्रं

तावांसनाऽऽदि क्षिति-पाल-पुत्रौ । ॥ २६ ॥

१—'६९४ । काष्ठं वीक्षौ ।' २—'१३७८ । विष्टरो मिटवी इर्न-मुष्टिः पीठाऽऽद्यमोसजम् ।'
३—'७१८ । पाद्यं पादाय वारिणि ।' ४—'६९९ । माक्ष्यं माक्षलौ वृक्षि ।'

अपूपुजजित्यादि—वनवासिसुखाः महर्षयो विहरादिभिः अपूपुजन्
वृजितवन्तः । तौ क्षितिपालपुत्राभित्यात् द्वितीयान्तेन योज्यम् । वनवासीति
'९७६। शय-वास-१६।३।१८।' इत्यादिना विकल्पेन सप्तम्या अलुक् । पूजेः
स्वार्थिकण्यन्तस्य णौ चङि ह्रस्वः । '२३।१८। दीर्घो लघोः । ७।४।९४।' इति
अभ्यासस्य दीर्घः । विहरमासनम् । '३२३३। वृक्षासनयोर्विहरः । ८।३।९३।' इति
निपादनात् । पादार्थमुदकम् । २०५३। पादार्थाभ्यां च । ५।४।२५।' इति
यत् । तदर्थत्वात्पद्माभाषः । माह्वानि कुसुमानि । माहायां साधुनि ।
'१६५०। तत्र साधुः । ४।४।९८।' इति यत् । आतिथ्य-निष्णाः अतिथ्यर्थम्
आतिथ्यम् । '२०९४। अतिथ्यर्थः । ५।४।२६।' तत्र निष्णाः कुशलाः । '३०८२।
नि-नदीभ्यां जातेः कौशले । ८।३।८९।' इति षत्वम् । तौ च क्षितिपालपुत्रौ
रामलक्ष्मणौ तद्वासनादि प्रत्यग्रहीष्टां प्रतिगृहीतवन्तौ । प्रतिपूर्वाद् ग्रहेर्लुक् ।
तसस्ताम् । '२५६२। ग्रहोऽलिटि-१७।२।३७।' इति दीर्घः । षत्वद्वये । मधुपर्क-
मिश्रम् मधुपर्केण सहेत्यर्थः ॥

५४—दैत्याऽभिभूतस्य युवामवोदं

मग्नस्य दोर्भिर् भुवनस्य भारम्, ॥

हवींषि संप्रत्यपि रक्षतं, तौ

तपो=धनैरित्थमभाषिताम्, ॥ २७ ॥

दैत्येत्यादि—दितेरपत्यानि दैत्याः । '१०७७। दिव्यदित्या-१४।१।८५।' इत्या-
दिना ण्यः । तैरभिभूतस्य मग्नस्य शरण्यस्य भुवनस्य भारमितिकर्तव्यताकक्षणं
दोर्भिर्भुजैः युवामवोदम् ऊढवन्तौ । नरनारायणौ युवामित्युक्तौ । एवं च त्वं
चेति एकशेषः । अवोदमिति वहेर्लुक् । तसस्ताम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ।
सिजलोपः । '२३५७। सहि बहोः । ६।३।११२।' इत्योत्वम् । उत्वद्वयदलोपाः ।
दोरिति दमेर्दोसित्यौणादिको डोस् । हवींषि होतव्यानि । सम्प्रत्यपि रक्षतम् ।
अर्धिरुचिद्रुचिच्छादिच्छादिभ्य इसिरित्यौणादिक इसिः । राक्षसैरुपहन्यमानानि
रक्षतम् । प्रार्थनार्थां लोट् । शप् । तसस्ताम् । इत्थमिति '१९६५। इदमस्यसुः
। ५।३।२४।' अनेनोक्तप्रकारेण । तपोधनैरूप एव धनं वेषामिति । अभाषिताम्
अभिहितौ । भाषतेः कर्मणि लुक् । सिजितौ ॥

५५—तान् प्रत्यवादीदथ राघवोऽपि—,

यथेप्सितं प्रस्तुत कर्म धर्म्यम्, ॥

तपो-मरुद्भिर् भवतां शराऽग्निः

संधुक्ष्यतां नोऽरि-समिन्धनेषु ॥ २८ ॥

तानित्यादि—अथैतस्मिन् प्रस्तावे राघवोऽपि रघुसुतः तान्मुनीन् प्रत्यवादी-
त् । ‘२२६७। वद-वज-१७।२।३।’ इत्यादिना वृद्धिः । यथेप्सितं यथाभिमतम् ।
आमोतेः ‘२६१९। आप-ज्ञप्पृधामीत् १७।४।५।’ इतीष्वम् अभ्यासलोपश्च ।
सञ्चन्तात्कर्मणि निष्ठा । धर्मादनपेतं धर्म्यम् यागादि कर्म । प्रस्तुत प्रारम्भ्यम् ।
प्रपूर्वः स्तौतिः प्रारम्भे वर्तते । तस्मान्निमग्नणे नियोगकरणे लोट् । अथ तः । शपो
लुङ् । तपांसि मरुत इव तपोमरुद्भिः । भवतां तपोमरुद्भिर्नोऽस्माकम् । ‘४०५।
बहुवचनस्य वस् नसौ ८।१।२१।’ इति नसादेशः । शराग्निः शरोऽग्निरिव ।
संधुक्ष्यतां दीप्यताम् । ‘६४४। धुक्ष, विक्ष, सन्दीपन-क्लेदन-जीवनेषु ।’ तस्मा-
त्कर्मणि लोट् । अरिसमिन्धनेषु अरिकाष्ठेषु । समिध्यते एभिरिति समिन्धनानि ।
करणे ल्युट् । अरयः समिन्धनानीव ॥

५६—प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रहृषैस्

ते यज्ञियैर् द्रव्य-गणैर् यथावत् , ॥

दक्षिण्य-दिष्टं कृतमार्त्विजीनैस्

तद् यातुधानैश् चिचिते प्रसर्पत् ॥ २९ ॥

प्रतुष्टुरित्यादि—ततो रामवचनादनन्तरं तपोधनाः कर्म यागक्रियां प्रतु-
ष्टुवुः । यथावत् यथाविधि प्रारब्धवन्तः । यज्ञियैः यज्ञकर्माहैः द्रव्यगणैः प्रहृषैः
मिलितैः । ‘२३५०। हृषो रो लः ८।२।१८।’ दक्षिणामर्हन्तीति दक्षिण्याः
महासुतयः ‘१७३३। कडङ्कर-दक्षिणाच्छ च १५।१।६९।’ इति चकाराद्यत् ।
तैर्दिष्टमुक्तम् । कृतमार्त्विजीनैः ऋत्विक्कर्माहैरनुष्ठितम् । ऋत्विजश्च ब्रह्मादयः
षोडश पठिताः । तच्च कर्म प्रसर्पत् वृद्धिं गच्छत् । यातुधानै राक्षसैः
विचिते ज्ञातम् । ‘३९। चित्ती संज्ञाने’ इत्यस्यात् कर्मणि लिट् । यज्ञियैश्च-
त्विजीनैरिति ‘१७३५। यज्ञत्विग्भ्यां वखनौ १५।१।७१।’ इति तत्कर्माहतीति ॥

५७—आपिङ्ग-रूक्षोर्ध्व-शिरस्य-बालैः

शिराल-जह्वैर् गिरि-कूट-दम्नैः ॥

१—पथेऽस्मिन् रूपकाऽलंकारः । तल्लक्षणं का० प्र० अ० भ० मम्मटः—‘तद् रूपकममेदो य
उपमानोपमेययोः ॥’ इति । यथा—‘एष मनःस्त्रैरपशुर् धावति पर-कालक-कामिनीनिकटम्, ॥
तस्माद् विवेक-पाशैः कण्ठे वैराग्य-काष्ठ-मावध्यम् ॥’ किं वा—‘दुष्यन्तसद्य-पमं सा स्त्री-श्रीः
कण्ठ-भानु-शिष्य-करैः । नीता स-सुत-सुगन्धा सद्-धर्म-नयाऽम्बुपूर्ण-पुर-सरसि ॥’ स्वकृत-
संस्कृत-भाषान्तर-पद्य-मालायां । २—‘१४३४। रूक्षस् त्व-प्रेम्य-चिक्वणे’ इति जा० अ० ।
‘२०५६। रूक्ष पावणे’ इति धा० पा० ।

ततः क्षपाऽटैः पृथु-पिङ्गलाऽक्षैः

खं प्रावृषेण्यैरिव चाऽऽनशेऽब्दैः. ॥ ३० ॥

आपिङ्केत्यादि—ततः कर्मप्रवर्तनादनन्तरम् । क्षपाटैः निशाचरैः । अट-
न्तीत्यटाः प्रचाद्यच् । क्षपायामटा इति । सप्तमीति योगविभागात् समासः ।
खमाकाशमानशे व्यासम् । अभोतेः कर्मणि लिट् । '२५३३। अभोतेश्च । ७।४।७२।' इति लुङ् ॥ शिरसि जाताः शिरस्याः । '१६६६। शरीरावयवाद्यत् । ५।१।६।' आपिङ्गा आ समन्तात् पिङ्गा विष्णुदिव । रूक्षाः सूक्ष्माः ऊर्ध्वशिरस्या बाला येषां तैः । अन्योऽपि शिरस्यो भवति इति बालग्रहणम् । अमङ्गलबाला इत्यर्थः । शिराः सन्ति यासामिति '१९०३। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । ५।२।९६।' इति लच् । शिराला जङ्गा येषां तैः । गिरिकूटदग्नैर्गिरिकूटप्रमाणैः । '१८३८ । प्रमाणे द्वयसच्—५।२।३७।' इति दग्नच् । पृथूमि विस्तीर्णानि । पिङ्गलानि चाक्षीणि येषां तैः । '८५२। बहुव्रीहौ सवध्यङ्गोः—५।५।११३।' इति षच् । प्रावृषे-
ण्यैरिवेति '१३८८। प्रावृष एण्यः । ४।३।१७।' अवर्द्धैः कृष्णसाधन्यात् । अपो ददतीति अवदाः । चकारः पादपूरणार्थः ॥

५८—अधि-ज्य-चापः स्थिर-बाहु-मुष्टि-

रुदञ्चिताऽक्षोऽञ्चित-दक्षिणोरुः ॥

तान् लक्ष्मणः सन्नत-वाम-जङ्घो

जघान शुद्धेषुर-मन्द-कर्षी. ॥ ३१ ॥

अधीत्यादि—तान् क्षपाटान् गगनस्थान् लक्ष्मणो जघान हतवान् । की-
दृशः । अधिज्यचापः । अध्याकृता उत्कलिता ज्या गुणो यस्य चापस्य तदधि-
ज्यम् । प्रादिभ्यो धातुजस्येति समासः । अधिज्यं चापं यस्य लक्ष्मणस्य । स्थिरो
निश्चलो बाहुर्मुष्टिश्च यस्य । उदञ्चिते उरिक्षसे अक्षिणी येन स उदञ्चिताक्षः । आका-
शस्थापितदृष्टिरित्यर्थः । अञ्चितः सङ्कोचितो दक्षिणोरुर्येन सोऽञ्चितदक्षिणोरुः ।
अङ्गोः पूजायामितीदोऽनुत्पन्नत्वात् न्यन्तस्य रूपम् । न चात्र पूजा गम्यते
किन्तु गतिविशेष एव । अनुषङ्गलोपोऽपि न भवति णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ।
समन्तात् नता वामजङ्घा यस्य स सन्नतवामजङ्घः । शुद्धेषुः निशितबाणः ।
अमन्दमत्यन्तं क्रुद्धं शीलमस्यासावमन्दकर्षी । कर्णान्ताकृष्टचाप इत्यर्थः ॥

५९—गाधेय-दिष्टं वि-रसं रसन्तं

रामो ऽपि माया-चणमस्त्र-चुञ्चुः ॥

स्थाकुं रणे स्मेर-मुखो जगाद

मारीचमुच्चैर् वचनं महार्थम्. ॥ ३२ ॥

तृणाय मत्वा रघु-नन्दनो ऽथ
बाणेन रक्षः प्रधनान् निरास्थत्. ॥ ३६ ॥

इत्थमित्यादि—इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रवादः अन्योन्याभिधातो यत्र संप्र-
हारे तं संप्रहारं परस्परामिबलक्षणं प्रकृतवन्तौ । युधि रणभूमौ । युध्यन्ते
अस्यामिति । सम्पदादिवादिभिरणे क्तिप् । रामनिशाबिहारौ । रामो निशाबि-
हारो निशाचरो मारीचश्चेत्यर्थः । निशायां विहारो यस्येति समासः । अथानन्तरं
रघुनन्दनो रघुवंशस्य नन्दयिता रामो रक्षः मारीचं बाणेन तत्सम्बन्धिनि
सत्यपि तृणाय मत्वा तृणमिव अवमत्य—। ‘५८४ । मन्यकर्मण्यनादरे—।२।३।१७।’
इति चतुर्थी तत्र प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । तृणं मत्वेति ।
प्रधनात् संप्रामात् निरास्थत् अपनीतवान् ॥

६४—जग्मुः प्रसादं द्विज-मानसानि,
द्यौर् वर्षुका पुष्प-चयं बभूव, ॥
निर्-व्याजमिज्या ववृते. वचश् च
भूयो बभाषे मुनिना कुमारः—॥ ३७ ॥

जग्मुः इत्यादि—यागविघ्नकारिषु निरस्तेषु द्विजानां मानसानि मनांस्येव
मानसानि । ‘२१०६ । प्रज्ञादि—५।४।३८।’ इत्यण् । प्रसादम् अव्याकुलत्वं जग्मुः
गतानि । ‘२३६३।’ गम-।६।२।९८।’ इत्युपधालोपः । द्यौः पुष्पचयं वर्षुका वर्षण-
शीला बभूव भवति स्म । ‘३१३४ । लष-पत-पद—३।२।१५४।’ इत्यादिना उक्तम् ।
‘६२७ । न लोका—।२।३।६९।’ इति षष्ठीप्रतिषेधः । निर्व्याजं निर्विघ्नम् । इज्या
यागः । ‘३२७५ । व्रज-यजोर्भावे—।३।३।९८।’ इति क्यप् । ववृते वृतः लिट् ।
भूयः पुनरपि मुनिना गाधेयेन । कुमारः । अकृतदारकर्मत्वात् । वचो वक्ष्य-
माणं बभाषे । कर्मणि लिट् । सुवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता । वचः कुमारश्च ॥

६५—महीय्यमाना भवताऽतिमात्रं
सुराऽध्वरे घस्मर-जित्वरेण ॥
दिवोऽपि वज्राऽऽयुध-भूषणाय
हिणीयते वीर-वती न भूमिः. ॥ ३८ ॥

१—‘८६९। युद्धमायोधने जन्वं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ मृषमास्कन्दनं संख्यं समीकं साम्प्रता-
यिकम् ॥’ इति ना० ञ० । २—‘१२३६। दन्त-विप्राऽण्ड=जा द्विजाः ।’ ३—‘१०६५।
भक्षको घस्मरो ऽध्वरः ।’ ४—‘८४२ जेत जिष्णुश्च जित्वरः ।’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

महीत्यादि—भवता भूमिः पृथिवी महीयमाना पूज्यमाना । अतिमात्रं सुदुःसम्बद्धं पालनादिवोऽपि स्वर्गस्य न द्विणीयते न लज्जते किंतु प्रतिस्पर्धते इति भावः । ‘२१३८। द्विणी महीक्’ इति कण्व्यादिपाठादयम् । द्विन्वात्तम् । अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति महीयशब्दात्कर्मणि लकारः । शानच् । यक् । अतो लोपः । मुरुं । महीयमानेति रूपम् । सुराध्वरे सुरानुविश्य वोऽध्वरो यज्ञः क्रियते तत्र । यस्मिन्नाः अवनशीला राक्षसाः । ‘३१४०। सृष-स्यदः कमरच्-३।२।१६०।’ तेषां जित्वरेण जयशीलेन भवता । ‘३१४३। इष्-नश्-जि-३।२।१६३।’ इत्यादिना करप् । वज्रायुधभूषणायाः शक्र एवालङ्कारो यस्याः दिवः । वीरवती त्वद्विधो वीरो यस्यां भूमाविति ॥

संक्षेपेण स्तुतिमाह—

६६—बलिर् बबन्धे, जल-धिर् ममन्धे,
जहेऽमृतं, दैत्य-कुलं विजिग्ये, ॥
कल्पाऽन्त-दुःस्था वसुधा तथोहे
येनैव भारोऽति-गुरु न तस्य. ॥ ३९ ॥

बलिरित्यादि—येन भवता बलिर्बबन्धे बद्धः । जलधिरैमन्धे मथितः । मन्दं दोर्भिरगृहीत्वा । ‘४३। मन्ध विलोडने ।’ इत्यस्य रूपम् । संयोगान्तत्वा-ल्लिटोऽकिञ्चे अनुनासिकलोपो न भवति । जहेऽमृतम् । स्त्रीरूपधारिणा । दैत्य-कुलं विजिग्ये विजितमनेकधा । ‘२३३१। सन्-लिटोर्जेः । ७।३।५७।’ इति कुत्वम् । ‘२७२। एरुनेकाचः । ६।४।८२।’ इति यणादेशः । तथा कल्पान्ते प्रलये दुःस्था दुःस्थिता वसुधा पृथिवी । ऊहे उद्धृता । बराहरूपिणा । बहैर्यजादित्वात् संप्र-सारणम् । तस्य भवत एव भारो मुनिजनरक्षणम् अतिगुरुं भवति । सर्वत्र कर्मणि लिट् ॥

६७—इति ब्रुवाणो मधुरं हितं च
तमाञ्जिहन् मैथिल-यज्ञ-भूमिम् ॥
रामं मुनिः प्रीत-मना मखाऽन्ते
यशंसि राज्ञां निजिघृक्षयिष्यन्, ॥ ४० ॥

इतीत्यादि—इति वयोक्तप्रकारेण मधुरं श्रोत्रसुखं हितं च ब्रुवाणः अभि-दधानः । ‘३१०३। लक्षण-हेत्वोः-३।२।१२६।’ इति शानच् । मुनिः प्रीतमनाः मखान्ते यज्ञावसाने तं रामं मैथिलस्य वज्रभूमिं आञ्जिहत् गमितवान् मिथि-लानां राजेति । ‘११८६। जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । ३।१।१६८।’ इत्यत्र तस्य राजन्यपत्यवदित्यतिदेशादञ् । ‘६७८। अहिं गतौ ।’ ‘२२६२। इदितो नुम्-७।१। ५८।’ प्रयोजकम्भापारे णिच् । लुक् आद चङि णिलोपः । ‘२२४३। द्विर्वचनेऽङि । १।१।५९।’ इति स्थानिवज्जावात् ‘२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य । ६।१।२।’ इति द्वि-

३८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

न्दस्य द्विर्वचनम् । '२४५६ न न्द्रः—६।१।३।' इति नकारस्य प्रतिषेधः । अभ्या-
सकार्यम् । आजिग्रहदिति रूपम् । राज्ञां यथासि निजिष्टक्षयिष्यन् निग्रहीतुम-
भिभवितुमेष्टयिष्यन् । ग्रहेः सन् । '२६१०। सनि ग्रह-गुहोश्च । ७।२।१२।' इति
इद्विप्रतिषेधः । द्विर्वचनादि । '१६०९। रुद-विद—१।१।८।' इत्यादिना सनः
कित्वम् । '२४१२। ग्रहि-ज्या—१।१।१६।' इत्यादिना संप्रसारणम् । इत्त्वमष्टभावी ।
गकारस्य घकारः । कत्वचरत्वे । पञ्चाणिच् । तदन्ताद्भविष्यत्सामान्यविवक्षायां
लट् । तेन भविष्यद्गद्यतने लुट् न भवति ॥

६८—एतौ स्म मित्रावरुणौ किमेतौ,
किमश्विनौ सोम-रसं पिपासू, ॥
जनं समस्तं जनकाऽऽश्रम-स्थं
रूपेण तावौजिहतां नृ-सिंहौ. ॥ ४१ ॥

एतावित्यादि—एतौ तत्रागतौ नृसिंहौ नरौ सिंहाविव । जनकाश्रमस्थं जनं
रूपेण स्वरूपतया औजिहतां वितर्कं कारितवन्तौ । सिंहाविव । '६९५। ऊहं वित-
र्के ।' इत्यस्माद्धातोः ण्यन्तात् कर्तुः क्रियाफलाविवक्षायां '२५६३। णिचश्च । १।३।
६४।' इति तद्ध न भवति । चङि णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । '२१७६। अजादेर्द्वि-
तीयस्य । ६।१।२।' इति द्विर्वचनम् । ऊहमाह—मित्रावरुणौ आदित्यवरुणौ ।
'९२२। देवता-द्वन्द्वे च । ६।३।२६।' इत्यानङ् । तयोर्महानुभावत्वात् । सोमरसं
पिपासू पातुमिच्छू । '६२७। न लोका—१।२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । एतावा-
गतौ । आरूपवर्त्यणो निष्ठायां रूपम् । किमश्विनौ अधिनीकुमारौ सोमरसं पिपासू
एताविति । एवं जनम् औजिहतम् । सुशब्दपाठे एतौ सुमित्रेति पाठः । एतौ
स्म मित्रेति स्मशब्दो निपातः पादपूर्णार्थः ॥

६९—अजिग्रहत् तं जनको धनुस् तद्
'येनाऽर्दिदद् दैत्य-पुरं पिनाकी', ॥
जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर,
हसन्नभाङ्गीद् रघु-नन्दनस् तत्. ॥ ४२ ॥

अजिग्रहदित्यादि—येन धनुषा दैत्यपुरं पिनाकी महादेव आर्दिदत् हिंस्-
तवान् । अर्देः स्वार्थिकण्यन्तात् चङि । '२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य । ७।१।२।' इति
दिशब्दो द्विरुच्यते । रेफस्य प्रतिषेधः । तद्धनुः तं रामं जनकः अजिग्रहत् योषितवान् ।

१—नृसिंहावित्युपमान-पूर्वपदः कर्मधारय-समासस्तत्रोदाहरणं समासकुसुमावल्याम्
'—रामोऽयं पुरुष इयाम्नः संवृतः कपि-कुञ्जरैः ॥ हनिष्यति बलाद् युद्धे रावणं राक्षस-
वैभञ्ज्. ॥ १७ ॥' । 'स्युर्त्तरपदे व्याघ्र-पुङ्गव-वर्म कुञ्जराः ॥ ११०५। सिंह-शार्ङ्ग-नागाऽऽवा-
पुंसि श्रेष्ठाः कुञ्जराः ॥' इति जा० अ० ।

अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धमिति । ग्रहेर्हेतुमण्यन्ताच्छक्ति णिलोपः । '२३१४।
जी चङ्-॥७।४।१।' इति ह्रस्वः । सन्वज्ञावाङ्मिवम् । ग्रहेष्वुच्यर्थत्वात् । '५४०।
गतिबुद्धि-॥११।४।५२।' इत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा । अस्य रामस्य बाह्योर्ध्वजयो-
र्बलं जिज्ञासमानो जनकः । एवंभूतं धनुः हसन् स्मयमानो रघुनन्दनो रामः
अभाङ्गीत् भगवान् । भजेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । तत्र हि ह्रस्व-
ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥

७०—ततो नदी-ष्णान् पथिकान् गिरि-ज्ञा-

नाह्वयकान् भूमि-पतेर्योध्याम् ॥

दित्सुः सुतां योध-हरैस् तुरङ्गैर्

व्यसर्जयन् मैथिल-मर्त्य-मुख्यः ॥ ४३ ॥

तत इत्यादि—धनुर्भङ्गादनन्तरं महानयमिति ज्ञात्वा जनकः सुतां बुहितरं
दित्सुः दातुमिच्छुः । ददातेः । '२६२३। सनि मी-मा-॥७।४।५४।' इत्यादिना
अच इस् । द्विर्वचनम् । '२६२०। अत्र लोप-॥७।४।५८।' इत्यभ्यासलोपः ।
'२३२७। सः सि-७।४।७९।' इति तत्त्वम् । '३१४८। सनाशंस मिक्ष उः । ३।२।
१६८।' भूमिपतेर्दशरथस्य आह्वयकान् आह्वयन्ति आकारयन्तीति कर्तरि ण्वुल् ।
'२७६१। आतो युक्-॥७।३।३।' कृतप्रयोगे भूमिपतेः कर्मणि षष्ठी । तान्
अयोध्यां व्यसर्जयत् विसर्जितवान् । विपूर्वस्य सृजेर्हेतुमण्यन्तस्य लङि रूपम् ।
ण्यर्थत्वात् द्विकर्मकता । नद्यां ज्ञान्तीति नदीष्णाः । '२९१६। सुपि स्थः । ३।२।
४।' योगविभागात्कः । '२३७२। अतो लोपः-॥६।४।६४।' । '३०८२। नि-नदी-
भ्यां ज्ञातेः-॥८।३।९९।' इति षत्वम् । नदीं तरीतुं कुशलानित्यर्थः । पथिकान्
पथि कुशलान् । '१८६३। तत्र कुशलः पथः । ५।२।६३।' इति ठक् । गिरिज्ञान् ।
रथाप्रदेशं गिरिज्ञान् । '२८९७। इगुपध-॥३।१।१३५।' इत्यादिना कः । तुरङ्गैः
श्वैः करणभूतैः । युध्यन्त इति योधाः । पचाद्यच् । तानाहुर्तुं क्षमैः । '२९२४।
त्यसि च । ३।२।१०।' इत्यच् । हसिमृगिण्वामिदमित्पुधुर्विभ्यस्तन्' इत्यौणादि-
स्तन् । त्रियन्ते प्राणिनोऽस्मिन्निति मर्त्यो भूलोकः । तत्र अवा मर्त्यो मनुष्याः ।
देगादेराकृतिगणत्वात् यत् । आकृतिगणत्वस्य लिङ्गं 'देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यः'
ति निर्देशः । मुखमेव मुख्यः प्रधानम् । '२०५८। शाखादिभ्यो यत् । ५।३।१०३।' ।
मर्त्यानां मुख्यो मर्त्यमुख्यः । मैथिलश्चासौ मर्त्यमुख्यश्चेति विशेषणसमासः ।
जनक इत्यर्थः ॥

७१—क्षिप्रं ततो ऽध्वन्य-तुरङ्ग-यायी

यविष्ठ-वद् वृद्ध-तमो ऽपि राजा ॥

आरूपायकेभ्यः श्रुत-सूनु-वृत्ति-

र-ग्लान-यानो मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

४० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

क्षिप्रमित्यादि—आख्यायिकास्तोभ्यः शुक्ल
सुनुष्टित्येन स राजा दत्तारथः । सुवत् इति सूतः पुत्रः । ‘दाभाभ्यां नुः’ इति
वर्तमाने ‘सुवः किञ्च’ इत्यादिना रक् । क्रिवाविशेषणं चैतत् । मिथिलामगच्छत् ।
भरतशत्रुघ्नान्यां सहैतर्थादनुषक्तव्यम् । गमेर्लङ्कि ‘२३००’ इषु-गमि-यमां छः
। ७।३।७७।’ अश्वानम् अलंगामिनो ये तुरङ्गा अश्वाः ते अश्वन्वाः । अलंगामीत्य-
सिक्तार्थे ‘१८१७’ अश्वनो यत्-सौ । ५।२।१६।’ इति यत् । ‘११५५’ ये चाभाव-
कर्मणोः । ६।४।१६८।’ इति प्रकृतिभावः । तैः साधु यातीति साधुकारिणी णिनिः ।
अश्वन्वतुरङ्गायायी । एवं च कृत्वा अग्लानयानः न विद्यते ग्लानं ग्लानिर्यसि-
न्याने तत् अग्लानं । अग्लानं यानं यस्य । तादृशैस्तुरङ्गैः सुखयानः । ग्लानेति
भावे निष्ठा । ‘३०१७’ संयोगादेरातः—। ८।२।४३।’ इति नस्वम् । बृहत्तमोऽपि
यविष्ठवम् । युवशब्दव्येष्टेति ‘२०१५’ स्थूल-दूर—। ६।४।१५६।’ इत्यादिना वणादि-
परलोपः पूर्वस्य च गुणः । पश्चात् ‘१७७८’ तेन तुल्यम्—। ५।१।११५।’ इति वतिः ॥

७२—वृन्दिष्ठमार्चिद् वसुधाऽधिपानां

तं प्रेष्ठमेतं गुरु-वद् गरिष्ठम् ॥

सदृङ्-महान्तं सुकृताऽधिवासं

बंहिष्ठ-कीर्तिं यशसा वरिष्ठम्. ॥ ४५ ॥

वृन्दिष्ठमित्यादि—तं राजानमेतमायान्तं जनक आर्चीत् पूजितवान् । अर्च-
लुङि रूपम् । वृन्दिष्ठं वृन्दारकतमम् । प्रशस्ततममित्यर्थः । केषां वसुधाधिपानां
पृथ्वीपतीनाम् । प्रेष्ठं प्रियतमम् । गुरुवत् गुरुणा तुल्यं वर्तमानं गरिष्ठम् गुरुतम-
म् । सदृक् समानान्ययोश्चेत्युपसंख्यानान् दृशोः क्तिप् । रुद्धिशब्दश्चायम् । नात्र
दर्शनक्रिया विद्यते । अभिजनादिभिस्तुल्यो जनक इत्यर्थः । महान्तं महानुभावं
सदृशां मध्ये महान्तम् । सुकृताधिवासं सुकृतनिलयम् । अधिवसत्यसिञ्जति
अधिकरणे षञ् । बंहिष्ठा बहुलतमा कीर्तियस्य स बंहिष्ठ-कीर्तिः । यशसा वरिष्ठं
गुरुतमम् । अत्र वृन्दारकप्रियगुरुबहुलोरुणामिष्ठानि यथासंख्यं ‘२०१६ ।
प्रिय-स्थिर—। ६।४।१५७।’ इत्यादिना वृन्दप्रगबंहवर इत्येते आदेशा भवन्ति ॥

७३—त्रि-वर्ग-पारीणमसौ भवन्त-

मध्यासयज्ञासनमैकमिन्द्रः ॥

१—‘११५७’ क्षेपिष्ठ-क्षोदिष्ठ-प्रेष्ठ-वरिष्ठ-सविष्ठ-बंहिष्ठाः ॥ क्षिप्र-शुद्राऽमीप्सित-पृथु-पीवरः-
बहुल-प्रकर्षाऽयोः ॥ ११५८। साधिष्ठ-द्राधिष्ठ-स्फेष्ठ-गरिष्ठ-हसिष्ठ-वृन्दिष्ठाः ॥ वाङ्-न्यायत-बहु-
गुरु-वामन-वृन्दारकाऽतिष्ठने ॥ इति ना० अ० । २—त्रिवर्गो वर्मकासायैश्च, चतुर-वर्गः
सन्मोक्षकैः, ॥ ७६६ । स-वर्गैश्च तैश्च चतुर-अष्टैश्च ।’

विवेक-दृष्ट्व-त्वमगात् सुराणां, तं मैथिलो वाक्यभिदं बभाषे ॥ ४६ ॥

त्रिवर्गस्यादि—तं दशरथं मैथिलो जनकः वाक्यभिदं बभाषे । प्रवीत्यर्थ-
हणात् द्विकर्मकता । किं तद्वाक्यमित्याह—असाविन्द्रो भवन्तस्मै एकासनमध्या-
सयन् आरोपयन् विवेकदृष्ट्वमगादिति संबन्धः । आसनस्य ‘५४२। अभिशिङ्-
११।४।४६।’ इत्यादिना अधिकरणे कर्मसंज्ञा । भवन्तमिति ‘५४०। गति-बुद्धि-
११।४।५२।’ इत्यादिना अक्षरेण्यन्तावस्थायामकर्मकत्वात् पारंगामीत्यस्मिन्वाक्ये
‘१८१२। अवार-पार-१।५।२।११।’ इत्यादिना पारशब्दात् स्वः । तत्र विगृहीतविपर्य-
स्तग्रहणात् । त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य पारीणमिति षष्ठीसमासः । त्रिवर्गपारीणं
भवन्तस्मै । सुराणां मध्ये स एवैको विवेकदृष्टत्वं विवेकज्ञतामगात् । ‘२४५।
इणो गा लुङि १।१।४।५।’ । ‘२२२३। गति-स्था-१।२।४।७७।’ इत्यादिना सिचो
लुङ् । विवेकं दृष्टवानिति दृष्टोः कनिष् ।

७४-हिरण्मयी साल-लतैव जङ्गमा

च्युता दिवः स्यात्सुरिवाऽचिर-प्रभा ॥

शशाङ्क-कान्तेरधिदेवताऽऽकृतिः

सुतां ददे तस्य सुताय मैथिली. ॥ ४७ ॥

हिरण्मयीत्यादि—तस्य दशरथस्य सुताय रामाय । सूयत इति सुतः ।
‘१००७। तु प्रसवैश्वर्ययोः’ इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । सुता मैथिली सीता ददे जन-
केनेत्यर्थात् । कर्मणि लिट् । मैथिलस्यापत्यं ‘१०९५। अत इङ् १।१।१५।’ तद्व-
न्तात् ‘५२०। इतो मनुष्य-जातेः १।१।१६।’ इति ङीप् । रामस्य ज्येष्ठत्वात्तत्त्वैव
कविना परिणय उक्तः न शेषाणाम् । तेन अन्या अपि तदैव दुहितरो दत्ताः । हिर-
ण्मयी सुवर्णनिर्मितेव साललता वृक्षलता । सुवर्णच्छवित्वात् सस्याः । हिरण्यविकार
इति मयटि ‘११४५। दाण्डिनाचन-१।६।१।१७४।’ इत्यादिना यलोपनिपातनम् ।
जंगमा संचारिणी नतु स्थावरा । अत्यर्थं गच्छतीति षङि ‘२६४३। नुगतः-१।७।४।८५।’
इति नुङ् । यङ्गन्तात्पचाद्यचि ‘२६५०। यङ्गेऽचि च १।२।४।७४।’ इति यङ्गे लुङ् ।
च्युता दिवः आकाशात्पतिता । अचिरप्रमेव विद्युदिव तेजस्वित्वात् तन्वीत्वाच्च ।
किन्तु स्यात्सुरचञ्चला । सा तु चञ्चलेति व्यतिरेकः । ‘५२१। ऊङ्कृतः १।१।१६१।’
इति ऊङ् न भवति क्रियाशब्दत्वात् । तत्र मनुष्यजातेरिति वर्तते । शशाङ्ककान्ते-
र्याधिदेवता अधिष्ठात्री देवता तस्या आकृतिर्यस्याः । सौख्यत्वात् । आक्रियते अनये-
स्याकृतिः संस्थानम् । ‘३१८८। अकर्तारं च कारके-१।३।११५।’ इति खियां किङ् ।

४१ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काव्ये लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

७५—लब्धा ततो विश्वजनीन-वृत्तिस्-

तामात्मनीनामुदबोढ रामः ॥

सद्-रत्न-मुक्ता-फल-भर्म-शोभां

संबंहयन्तीं रघु-वर्ग्य-लक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥

लब्धामित्यादि—ततो दानानन्तरम् लब्धां तामात्मनीनाम् आत्मने हिता-
म् । '१६७०। आत्मनिश्च-१५।१।१।' इति खः । रामः उदबोढ । बह्वैः स्वरितेत्वात्कर्तुः
क्रियाफलविवक्षया तद् । विश्वजनीना विश्वजनाय हिता वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्य रामस्य
सः । पूर्ववत् खः । सती उत्कृष्टा रत्नादिशोभा यस्याः । तैरलंकृतत्वात् । तां सद्-
लमुक्ताफलभर्मशोभाम् । भर्म स्वर्णम् । सर्वधातुभ्यो मनिन् । 'भर्म भूषाम्' इति
पाठान्तरम् । सद्भक्तादिभूषा अलंकारो यस्या इति योज्यम् । '३२८०। गुरोश्च हलः
।३।३।१०३।' इत्यकारः । संबंहयन्तीं संबहुलामतिस्थिरां कुर्वाणाम् । बहुलश-
ब्दात् 'तत्करोति-' इति णिच् इष्टवद्भावात् '२०१६। प्रिय-स्थिर-१६।३।१५७।' इत्यादिना
बन्धादेशः । पश्चात्तदन्तस्य संपूर्वस्य साधनेन योगः । कामित्याह—
रघुवर्ग्यलक्ष्मीमिति । रघुवर्गे भवां विभूतिम् । '१४४२ । वर्गान्ताच्च ।३।३।६३।' इत्यनुवृत्तौ
'१४४३। अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ।४।३।६४।' इति यत् ॥

७६—सु-प्रातर्मासादित-संमदं तद्

वन्दारुभिः संस्तुतमभ्ययोध्यम् ॥

अश्वीय-राजन्यक-हेस्तिकाऽऽढ्य-

मंगात् स-राजं बलमध्वनीर्नम् ॥ ४९ ॥

सुप्रातेति—विवाहं निर्वर्त्य प्रभाते अयोध्याभिमुखं तद्वलं दशरथस्यागात्
गतवत् । सुप्रातं निरुषद्रवत्वात् । शोभनं प्रातर्दिनमुखं यस्य बलस्य । '८६०। सु-
प्रात-सुख-१५।१।१२०।' इत्यादिना समासान्तद्विलोपश्च निपात्यते । आसादितसंमदं
प्रासहर्षम् । '३२४५। प्रमद-संमदौ हर्षे ।३।३।६८।' इति निपातनम् । वन्दारुभिः
संस्तुतं कृतस्तवम् । अभ्ययोध्यम् अयोध्याभिमुखम् । '६६८। लक्षणेनाऽभि-प्रती
आभिमुख्ये ।२।१।१४।' इति अय्ययीभावः । अश्वानां समूहो अश्वीयम् ।
'१२५७। केशाश्चाभ्यां यञ्छौ-१४।२।४८।' इति छः । राजन्यानां क्षत्रियाणां समू-

१—'९८०। स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शातकुम्भं गात्रेयं भर्म
कर्तुरम् ॥' इति ना० २—'सुत प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदाऽऽमोद-संमदाः ॥ १४७।
स्यादानन्दधुरानन्दः शर्म-ज्ञात-मुखानि च । १ ३—'८१३। वृन्दे त्वंश्रीषमाश्ववत् ॥
४—'७६९। अथ राजकम् । राजन्यकं च नृपति-क्षत्रियाणां गणे क्रमात् ॥' ५—'८०२
हास्तिकं गजता वृन्दे । ६—'७८२। अध्वनीनोऽध्वगो ध्वन्यः पान्यः पथिक इत्यपि ॥'

हो राजन्मकम् । '१२४६। गोत्रोक्ष-१४।२।३९।' इत्यादिना धृञ् । 'प्रकृत्याके राज-
न्यमनुष्ययुवानः' इति प्रकृतिभावादपत्यकारलोपो न भवति । हस्तिनां समू-
हो हास्तिकम् । '१२५६। अक्षित-हस्ति-१४।२।४७।' इति ठक् । एषां सेनाङ्गत्वात्
द्वन्द्व एकवद्भावः । तेनाज्यमुपचितमिति तृतीयेति योगविभागात् समासः । सह
राज्ञेति विगृह्य साकस्यवचने यौगपद्ये वाग्ययीभावः । '६६० । अव्ययीभावे चा-
काले-१६।३।८१।' इति स-भावः । '६७८। अनञ्च-१५।४।१०८।' इति टच् समा-
सान्तः । अध्वनीनमध्वानमलंगामीति '१८१७। अध्वनो यत्-सौ १५।२।१६।'
११६७१। आत्माध्वानौ खे १६।४।१६९।' इति प्रकृतिभावः ॥

७७-विशङ्कटो वक्षसि बाण-पाणिः

संपन्न-ताल-द्वयसः पुरस्तात् ॥

भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरलि-

रैति स्म रामः पथि जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

विशङ्कटेत्यादि—एवमस्य गच्छतः पथि मार्गे । सप्तम्यां '३६८। भस्य
टेलोपः । ७।१।८८।' पुरस्तादग्रतः । '१९६६। अस्ताति च १५।३।४०।' इति पूर्वस्य
पुरादेशः । रामो जामदग्न्यः । जमदग्नेरपत्यं रामोऽयम् । गर्गादिपाठाद्यत् । स
येति स्म आगतवान् । आङ्पूर्वादिणो लङ् । '७३। एत्येधत्यृहसु १६।१।८९।' इति
वृद्धिः । विशङ्कटो वक्षसि विशाल उरसि । '१८२९। वेः शालच्छङ्कटचौ १५।२।२८।'
इति शङ्कटच् । बाणः पाणावस्येति बाणपाणिः । 'प्रहरणार्थेभ्य' इत्यादिना सप्तम्य-
न्तस्य परनिपातः । संपन्नो निष्पन्नो यस्तालवृक्षः स प्रमाणं यस्य स तथोक्तः ।
'१८३८। प्रमाणे द्वयसच्-१५।२।३७।' भीयते अस्मादिति भीष्मः । 'भियः पुष्वा'
इति औणादिको मन्प्रत्ययः । वा पुगागमश्च । '३१७३। भीमादयोऽपादाने १३।
४।७४।' इत्यपादाने साधुः । धनुष्मान् धनुषा युक्तः । संसर्गे मनुष्य । जानुनोः
समीपमुपजानु । सामीप्येऽव्ययीभावः । उपजानु अखिर्यस्य स तथोक्तः प्रल-
म्बबाहु रित्यर्थः ॥

७८-उच्चैरसौ राघवमाह्वतेदं

धनुः स-बाणं कुरु, माऽतियासोः ॥

पराक्रम-ज्ञः प्रिय-सन्ततिस् तं

नम्रः क्षितीन्द्रो ऽनुनिनीषुरुचे ॥ ५१ ॥

उच्चैरित्यादि—उच्चैर्ममता ध्वनिना राघवं दाशरथि एवं वक्ष्यमाणमाह्वत

- १-‘११०६। विशङ्कटं पृथु बृहद् विशालं पृथुळं महत् ।’ इति सर्वत्र ना० ञ० ।
२-‘भूम-निन्दा-प्रशंसा-सु नित्य-योगेऽति-शायने ॥ संसर्गेऽस्ति-विवक्षायां भवन्ति
मनुष्यादयः ॥ १ ॥’ इति वै० म० । ३-‘रामम्’ इति वा कवित्पाठः ॥

४४ मद्दि-काव्ये—अथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षणा-रूपे द्वितीयो धर्मः,

आहुतवाक् । '२७०४। स्वर्धामासः । ११३। ३१' इत्यात्मनेपदम् । '२६९६। आत्म-
नेपदेऽप्यन्तरस्याम् । २। ४। ४४।' इति ष्ठीरङ् । धनुः सवाणं कुरु । धनुषि बाण-
मारोप्य युद्धाय सजीभवेत्यर्थः । मातिकासीः मातिकम्ब गमनं कार्षीः । बाते-
मोकि लुङ् । अङभावः । '२३७७। यम-रम-नमातां सङ् । ७। २। ७३।' इति इट् ।
'२२६९। इट् ईटि-। ८। २। २८।' इति सिचो लोपः । अथ क्षितीन्द्रो दशरथः तन्मूचे ।
'२४५३। जुवो वचिः । २। ४। ५४।' । आदेशस्य स्थानिवद्भावेन कर्तुः क्रियाफलवि-
वक्षायां तङ् न । वचेः परस्मैपदित्वात् । '२४०९। वचिस्वपि-। ३। १। १५।' इत्यादिना
संप्रसारणम् । पराक्रमज्ञः यत्तत्तस्य पराक्रमं जानाति राजा । प्रियसन्ततिः प्रिया
सन्ततिर्वन्त्य । रामे व्यापादिते मा भूत्सन्तानविच्छेद इति नम्रः प्रणतो भूत्वा
अनुनिनीषुः अनुनेतुमिच्छुः ॥

तदनुनयमाह—

७९—अनेक-शो निर्जित-राजकंस् त्वं,
पितृनताप्सार्ं नृप-रक्त-तोयैः, ॥
संक्षिप्य संरम्भम-सद्-विपक्षं,
का ऽऽस्था ऽर्भके ऽस्मिस्तव राम ! रामे. ५२

अनेकश इत्यादि—संरम्भं क्रोधं संक्षिप्य उपसंहर । क्षिपेः लोटि मध्य-
मैकवचने रूपम् । इयन् । एकमेकमिति विगृह्य । '२११०। सङ्घैकवचनाच्च-
। ५। ४। ४३।' इति शस् । पञ्चाङ्गान्समासः । अनेकशोऽनेकप्रकारमिति क्रियावि-
शेषणमेतत् । निर्जितं पराजितं राजकं राज्ञां समूहो येन स निर्जितराजकः ।
'१२४३ गोश्रोत्र-। ४। २। ३९।' इत्यादिना जुम् । त्वं पुनः पितृनताप्सार्ः प्रीणि-
तवानसि । कैः—नृपरक्तोयैः । '१२७१। नृप प्रीणने ।' इत्यस्माद्गुङ् । सिचु ।
इलन्तलक्षणा वृद्धिः । असद्विपक्षम् असन्नविद्यमानो विपक्षो यस्मिन् संरम्भे ।
निर्जितराजकरवात् । रामो विपक्ष इति चेदाह—कास्थाऽर्भकेऽस्मिस्तव राम
रामे । हे परशुराम अर्भके बालके-रामे तव का आस्था क आदरोऽस्ति ।
नैवेत्यभिप्रायः ॥

८०—अजीगणद् दाशरथं न वाक्यं
यदा स दर्पेण. तदा कुमारः ॥
धनुर् व्यकाक्षीद् गुरु-बाण-गर्भं,
लोकानलावीद् विजितांश्च तस्य. ॥ ५३ ॥

अजीगणदित्यादि—दाशरथं दशरथस्येदं दाशरथम् । '१५००। तस्येदम् ।

१—वामभागीवैकोनपञ्चाशत्तमाऽङ्कः (४९)—पञ्चगत-राजम्भक-शब्दोपरितनं टीकनं
प्रेक्ष्यमाह ।

।४।३।१२०।' इत्यम् । वाक्यं वचनम् । यदा तर्पण भवेन हेतुना स जामद-
द्वयः बाजीरग्यत् न गमितवान् । '१९९६। गण संस्थाने ।' इत्यस्यादन्तत्वाच्च
बुद्धिः । '२३१५। चकि । १।१।१५।' इति द्विवचनम् । '२५७३। ई च गणः ।
।७।४।९७।' इति अभ्यासस्येकारः । तदा कुमारो रामो धनुर्व्याकर्षीव आहू-
तवान् । '१०५९। कृष आकर्षणे ।' स्पृशस्पृशोत्यादिनोपसंख्यानानेन सिन्धि पक्षे
रूपम् । हलन्तलक्षणा बुद्धिः । '२९५। च-दोः कः सि । ८।२।४१।' इति
करवम् । कृतदारकर्मणि पुत्रः पितरि जीवति कुमार इति व्यपदिश्यते ।
गर्भयतीति गर्भः । गुर्याणो गर्भो यस्य धनुषः । लोकाश्च स्वप्रभावाद्विजि-
तान् । तस्य परशुरामस्य । अलाबीव छिन्नवान् । लुनातेल्लुकि सिन्धि वृद्धौ
रूपम् । समुच्छिद्यन्तामस्य लोका इति अमोघमन्त्रं मुक्त्वानित्यर्थः । ततः प्रभृति
तस्य सर्वं तेजोऽपहतम् ॥

८१—जिते नृपाऽरौ, सुमनीभवन्ति
शब्दायमानान्य-शनैर-शङ्कम् ॥
वृद्धस्य राज्ञो ऽनुमते बलानि
जगाहिरे ऽनेक-मुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

जित इत्यादि—जिते नृपारौ । परशुरामे बलानि सैन्यानि मार्गान् पथः ।
जगाहिरे अवष्टब्धवन्ति । वृद्धस्य राज्ञो दशरथस्यानुमते सति गच्छतेति । जामद-
द्वयसंरम्भादसुमनांसि सुमनांसि सम्भित सुमनीभवन्ति बलानि । '२१२१। अरु-
मन-५।४।५१।' इत्यादिना ज्वावन्यस्य लोपे '२११८। अस्य चर्वा । ७।४।३२।'
इतीत्ये रूपम् । शब्दायमानानि । अग्नयैः सुष्ठु शब्दं कुर्वणानि । एवं जित-
स्तथा जितो नृपारिरिति । '२६७३। शब्द-वैर-१३।१।१७।' इत्यादिना क्यङ् ।
अशङ्कं निर्भयं जगाहिरे इति क्रियाविशेषणम् । अनेकमुखानि पृथग्भूतानि पूर्व
भयेन बहुलीभूतवादनीकानां बहुवचनमिति ॥

८२—अथ पुरु-जव-योगान् नेदयद् दूर-संस्थं
दवयदति-रयेण प्राप्तमुर्वी-विभागम् ॥
कुम-रहितमचेतन् नीरजीकारित-श्मां,
बलमुपहित-शोभां तूर्णमायादयोध्याम् ॥ ५५ ॥

१—'प्रभूतं प्रचुर प्राज्यमदमं बहुलं बहु ॥ ११०५। पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फार भूयश् च-
मुरि च । १' २—'इव शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ७३। सत्वरं चरलं तूर्णमे-विल-
म्बितमाशु च । १' ३—'पथेऽसिन्वृत्तं साकिनी । तल्लक्षणम्—बामभागीय-वद्विद्युतितमाङ्क-
(२६) पथ-टीकामन्तर्द्वयम् ।

४६ भट्टिकाव्ये—प्रथमे-प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

अथेत्यादि—अथेत्यानन्तर्ये । बलं दाशरथम् । तूर्णं शीघ्रम् । ‘३०६५।
रुच्यमत्वर-।७।२।२८।’ इत्यादिना पक्षे इडभावः । ‘२६५४। ज्वर-त्वर-
।६।४।२०।’ इति वकारोपधबोरुड् । ‘३०१६ । र-दाम्याम्-।८।२।४२।’ इति
नत्वम् । अयोध्यामायात् आगतम् । आरुपूर्वाद्यातेर्लङ्कि रूपम् । पुर्महान्
वेगो जवः तेन योगात् । पूर्यते वर्धते इति पुरः । ‘कुर्मश्च’ इत्यधिकृत्य ‘पु-
मिदि-व्यधि-’ इत्यादिना कुप्रत्ययः । दूरसंस्थं दूरे सन्तिष्ठत इति कः । उर्वो-
विभागम् । नेदयन् अन्तिकं कुर्वन् । अन्तिकशब्दात् समीपवाचिनः तत्करोतीति
णिष् । इष्टवज्रावात् ‘२०१४। अन्तिक-बाढयोर्नेदसाधौ । ५।३।६३।’ इति
नेदादेशः पश्चाद् । शतरि शप् अयादेशः । प्राप्तं विषयीकृतं चोर्वीवि-
भागं भूविभागम् । अतिरयेण अतिवेगेन । दवयत् दूरीकुर्वत् पश्चाद्भा-
गेन । दूरशब्दात् पूर्ववर्णिधि इष्टवज्रावे च ‘२५१५। स्थूल-दूर-।६।४।
१५६।’ इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः । पश्चात्तथा एव लडादयः ।
कृमरहितम् अपगतश्रमम् । अचेतत् कियदूरमागतोऽहमित्यबुध्यमानम् ।
‘३९। चिती’ संज्ञाने । इत्येतस्य शतरि रूपम् । अनिरजा नीरजाः कारि-
तेति ‘२१२१। अर्त्तमन-।५।४।५१।’ इत्यादिना द्वावन्त्यलोपः । ‘२११८।
अस्य द्वा । ७।४।३२’ इतीत्वम् । नीरजीकारिता इमा भूमिर्बस्यामयोध्यायां
ताम् । सिक्तसंवृष्टभूतलमित्यर्थः । उपहितशोभाम् छत्रध्वजपताकाभिरारोपि-
तशोभाम् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री भट्टिकाव्ये-

प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः)

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-सीता-परिणयो नाम

द्वितीयः सर्गः पर्यवसितः ।

तृतीयः सर्गः—

८३—वधेन संख्ये पिशिताऽशनानां

क्षत्राऽन्तकस्याऽभिभवेन चैव ॥

आढ्यंभविष्णुर् यशसा कुमारः

प्रियंभविष्णुर् न स यस्य नाऽऽसीत् ॥ १ ॥

वधेनेत्यादि—संख्ये संग्रामे पिशिताशनानां राक्षसानाम् । पिशितं मांसम्
अशनं येषामिति । तेषां वधेन हननेन । ‘३२५३। हनश्च वधः । ३।३।७६।’ इति
अप् प्रत्यये वधादेशः । कृत्ययोगे कर्मणि षष्ठी । क्षत्रान्तकस्य परशुरामस्य ।
अभिभवेन पराजयेन च ‘३२३२। ऋदोरप् । ३।३।५७।’ चैवशब्दो निपातसमु-
दायः समुच्चये । तेन हेतुभूतेन । यशसा आढ्यंभविष्णुः । अनाढ्य आढ्यो भूतः ।
‘२९७४। कर्तरि भुवः-।३।२।५७।’ इति खिष्णुष् । ‘२९४२। अर्हर्दिषत्-।६।

तथा लक्ष्म-रूपे कथनके राम-प्रवासो नाम तृतीयः सर्गः— २७

‘३।६७।’ इति सुम् । कुमारो बल्य स प्रियंभविष्णुः । बल्लावि प्राक् प्रियो न जातः पद्मादपि तथैव न प्रियो भूतः स नासीत् न बभूव ॥

८४—ततः सुचेतीकृत-पौर-भृत्यो
‘राज्ये ऽभिषेक्ष्ये सुतमित्य-नीचैः ॥
आघोषयन् भूमि-पतिः समस्तं
भूयोऽपि लोकं सुमनीचकार. ॥ २ ॥

तत इत्यादि—ततः प्रियंभविष्णुताया अनन्तरं भूमिपतिर्दशरथो लोकं सुमनीचकार । किमयं सम्यक् पाठयिष्यति न वेति असुचेतसः पौरा भृत्याश्च जाताः ते सम्यक्पालनात् सुचेतसः कृता येन स सुचेतीकृतपौरभृत्यः । भूयोऽपि पुनरपि लोकं समस्तं सुमनीचकार । कथमित्याह—राज्ये राजकर्मणि पालनलक्षणे सुतं रामं अभिषेक्ष्ये तदभिषेकं करिष्यामीति । सिचेहभयपदित्वा-सह । अनीचैर्महता ध्वनिना । आघोषयन् घोषणां कारयन् । सुचेतीसुमनीश-ब्दौ ‘२१२१ अस्मै-न-१५।४।५१।’ इत्यादिना साधू ॥

८५—आदिक्षदादीप्त-कृशानु-कल्पं
सिंहासनं तस्य स-पाद-पीठम् ॥
सन्तप्त-चामीकर-बल्लु-वज्रं
विभाग-विन्यस्त-महार्घ-रत्नम्. ॥ ३ ॥

आदिक्षदित्यादि—तस्य रामस्य सिंहासनमादिक्षत् आदिष्टवान् एवंविधं कारयेति । दिशेः स्वरितेतो लुङि ‘२३३६ झल इगुपधात्-१३।१।४५।’ इत्यादि-ना च्लेः क्तः । अकर्तृगामिक्रियाफलत्वात्तिप् । आदीप्तकृशानुकल्पं ज्वलिताग्नि-तुल्यम् । तस्य कारणमाह—सन्तप्तचामीकरवर्णानि उत्तप्तसुवर्णवर्णानि वज्राणि यस्मिन् । तथा विभागेषु विन्यस्तानि अतिमहार्घाणि रत्नानि पद्मरागादीनि यत्र । सपादपीठं सह पादपीठेन ॥

८६—प्रास्थापयत् पूग-कृतान् स्व-पोषं
पुष्टान् प्रयत्नाद् दृढ-गात्र-बन्धान् ॥
स-भर्म-कुम्भान् पुरुषान् समन्तात्
पत्काषिणस् तीर्थ-जला-ऽर्धमांशु. ॥ ४ ॥

प्रास्थेत्यादि—तीर्थजलार्धं पुरुषान् प्रयत्नात् आदरेण । समन्तात् सर्वाशु दिक्षु । आशु शीघ्रं प्रास्थापयत् प्राहिणोत् । प्रपूर्वस्तिष्ठतिर्गमने वर्तते तस्य हेतुम-ण्यन्तस्य लङि रूपम् । पूगकृतान् अपूगाः पूगाः कृता इति । ‘श्रेण्यादिषु च्यर्थ-

१ टीकनं (टिप्पणं) नोत्सहै कर्तुं प्रयासे नावकस्य मे ॥

४८ अट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रदीर्घ-काव्ये लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

वचनम्' इति समासः । सहीकृतानित्यर्थः । स्वपोषंयुष्टान् । '३३६३। स्वे पुषः । ३।३।४०।' इति जमुज् । '७८३। असैवाव्ययेन । २।२।२०।' इति समासः । वयाविध्वनुप्रयोगश्च । एते गात्रवन्वो येषां तान् । संयतकावान् महाभारो-
हहनक्षमत्वात् समर्मकुम्भान् ससुवर्णकलहान् । परकाषिणः । पादौ कपितुं
हिंसितुं शीलं येषामिति । '२९८८। सुप्यजातौ-३।३।७७।' इति णिनिः । '९९२।
हिमकाषिहसिषु च । ६।३।५४।' इति पदादेशः । पदातीनित्यर्थः । आश्विति
'कृषापाजि-' इत्यादिना उष् ॥

८७-उक्षान् प्रचक्रुर् नगरस्य मार्गान्,

ध्वजान् बबन्धुर्, मुमुचुः ल-धूपान्,

दिशश्च पुष्पैश्चकरुर् विचित्रै-

रथेषु राज्ञा निपुणा नियुक्ताः ॥ ५ ॥

अक्षानित्यादि—ये निपुणा अर्थेषु कार्येषु राज्ञा दशरथेन नियुक्ताः अवि-
कृतस्ते नगरस्य मार्गान् पथः । उक्षान् सेकवनः प्रचक्रुः । उक्षणमुक्षा । '३२८०।
गुरोश्च इलः । ३।३।१०३।' इत्यकारः । सा विद्यते येषामिति '१९३३। अशोभा-
दिभ्योऽच । ५।१।१२७।' । '२२३७। इजादेशे गुरुमतः-३।३।३६।' इत्यादिना
आम्प्रत्यये प्रचक्रित्वनुप्रयोगो न घटते । '२२३९। कृञानुप्रयुज्यते । ३।३।४०।'
इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थत्वात् । ध्वजान् बबन्धुः उच्छ्रायितवन्त । मुमु-
चुः लधूपान् आकाशे घटिकादिभिर्धूपान्मुमुचुः प्रमुकवन्तः । दिशश्च पुष्पैश्चकरुः
छावितवन्तः । '१५०३ कृ । विज्ञेये ।' इत्यस्य लिटि '२३८३। ऋच्छत्यृताम् । ७।
४।११।' इति गुणः । विचित्रैः नानाप्रकारैः ॥

८८-मातामहाऽऽवासमुपेयिवांसं

मोहाद-पृष्ट्वा भरतं तदानीम् ॥

तत् केकयी सोढुम-शक्रुवाना

ववार रामस्य वन-प्रयाणम् ॥ ६ ॥

मातेत्यादि—तत्पूर्वोक्तमभिषेकसंविधानं सोढुमशक्रुवाना असहमाना केक-
यी रामस्य वनप्रयाणं ववार प्रार्थितवती राज्ञ इत्यर्थात् । सहेः शक्रोतात्प-
पदे '३१०७। शक-ह्य-३।४।६५।' इत्यादिना तुमुन् । तत्र नञ् शक्त्यर्थस्य
प्रतिषेधेऽपि न दोषः प्रतिषेधस्य बहिरङ्गत्वात् । शक्रोतेः परस्मैपदित्वात् शानञ्
नास्ति । '३१०९। तात्कीस्त्वबबोवचन-३।२।१२९।' इत्यादिना चानञ् ।
स्वादिस्त्रीष्ठाः । '२०१। अवि श्रु-वातु-३।४।७७।' इत्यादिना उवङ् । किं
कृतेत्याह—इदानीं प्रार्थनाकाले देवान्तरावस्थितत्वात् किमेवं क्रियते न वेति
न भरतं पृष्टवती । देवान्तरावस्थितिं दर्शयन्त्याह—मातामहावासमिति ।

मातुः पिता मातामहः । '१२४२। पितृष्वमातुल-१४।२।३१।' इत्यादिना निपा-
तनात् डामहच् । आवासः मिलयच् । आवसत्यभिधिति अधिकरणे चच् ।
उपेयिवांसम् । '३०९८। उपेयिवाननायाननूचानम् १३।२।१०९।' इत्यादिना
निपातितः । मोहाद्ज्ञानात् । कृतप्रेषणेनापृष्टा । रामस्येति कर्तरि षष्ठी । वनाच्च
प्रमाणं ममनमिति । चतुर्थीति योगविभागात् समासः । '५८५। गत्वर्थकर्मणि-
१३।३।१३।' इत्यादिना चतुर्थी । परत्वात्कलक्षणया षष्ठा अवितम्बमिति
चेत् न । पुनर्द्वितीयाग्रहणात्परामपि षष्ठी बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यादिति ।
यद्येवं द्वितीयैव स्यात् न चतुर्थी । नैव दोषः । द्वितीयाग्रहणस्योपलक्षणाथं-
त्वात् । तथा च कृताबुभचमुक्तं—ग्रामं गन्ता ग्रामाच्च गन्तेति ॥

८९-कर्णे-जपैराहित-राज्य-लोभा

स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना ॥

राम-प्रवासे व्यमृशन् न दोषं

जनाऽपवादं स-नरेन्द्र-मृत्युम् ॥ ७ ॥

कर्ण इत्यादि—कर्णे उपनि कर्णेजपाः सूचकाः मन्थरादयः । '२९२७।
सम्ब-कर्णयोः-१३।२।१३।' इत्यच् । '९७२। तत्पुरुषे कृति बहुलम् १६।३।१४।' इति सप्तम्या अलुक् । तैराहितः आनायितो राज्यलोभो यस्याः सैवम् । स्त्रैणेन
स्त्रिया अयम् । '१०७९। स्त्री-पुंसाभ्यां नम्-स्त्रौ-१४।१।८७।' इति नञ् । लघो-
र्भावो लघिमा । '१७८४। पृथ्वादि-१५।१।२२।' इत्यादिना इमनिच् । टिलोपः ।
तेन विकृतिमन्यथात्वं नीता केकयी रामप्रवासे सति दोषं न व्यमृशत् नालो-
चितवती । '१५१९। मृश आमर्शने ।' इति तौदादिकस्य लङि रूपम् । किंस्वरूपं
दोषम्—जनापवादं लोकवैमुख्यम् । राज्याहो ज्येष्ठः पुत्रोऽनया प्रमाजित इति ।
नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्युना सह वर्तमानम् ॥

९०-वसूनि देशांश्च निवर्तयिष्यन्

रामं नृपः संगिरमाण एव ॥

तथा ऽवजज्ञे, भरताऽभिषेको

विषाद-शङ्कुश्च मतौ निचखे, ॥ ८ ॥

वसूनीत्यादि—रामं निवर्तयिष्यन् रामं निवर्तयितुं वसूनि द्रव्याणि देशांश्च
सङ्गिरमाण एव प्रतिजानान एव दास्यामीति नृपो राजा केकेय्या तदनङ्गीक-
रणादवजज्ञे अवज्ञातः । ज्ञा इत्ययं धातुरवपूर्वोऽवज्ञाने वर्तते । तस्मात्कर्मणि
लिट् । '२३६३। गम-हन-१६।४।९८।' इत्युपधालोपः । तत्र इतेर्हेतुमण्यन्तात्
क्रियार्थोपपदे लट् । सङ्गिरणं च क्रिया । गिरेस्त्वौदादिकात् '२७२४। अवाङ् ११।
१३।५१।' इति अधिकृत्य '२७२५। समः प्रतिज्ञाने ११।३।५२।' इति टक् । शानच् ।
'२३९०। ऋत उत् ७।१।१००।' । '३१०१। आने मुह ७।२।८२।' इदं चापर-
म० का० ५

५० मद्रि-काण्डे—प्रथमे प्रश्नै-काण्डे लक्ष्मण-रूपे तृतीयो वर्गः,

अनुष्ठितं तथा भरतो राज्ञेऽभिषिष्यतामिति भरतामिषेको मत्तो मनसि निच-
को मिलातः । कर्मणि णिङ् । '२३६३। गमहन-१६।१।९८।' इत्यादिना उपधा-
लोपः । तथा शिवाद्ः साङ्गिब सास्यमिब निचको । ज्येष्ठत्वात् नायं समभिषि-
ष्यत इति शिवाद्ः । संश्रामासिष्ठ परिश्राम्तमानतं दशरथं केकयी परिचचार ।
तेन परितुष्टेनोक्तं किं ते दास्यामीति । सा ग्राह चदार्थमिष्यते तदा धूयं दास्यथेति ।
सा तदवसरं कुपुा करद्वयं प्रार्थितवती । एको रामस्य बभगमनं द्वितीयो राज्ञे
भरतोऽभिषिष्यतामिति ॥

९१—ततः प्रविवाजयिषुः कुमार-

मादिक्षदस्याऽभिगमं वनाय ॥

सौमित्रि-सीतानुचरस्य राजा

सुमन्त्र-नेत्रेण रथेन शोचन् ॥ ९ ॥

तत इत्यादि—केकयीप्रार्थनानन्तरं राजा कुमारं रामं प्रविवाजयिषुः प्रयज-
न्तमेनं प्रवाजयितुमिच्छुः । प्रजेर्हेतुमण्यन्तासन् । अस्व कुमारस्य । रथेन वना-
भिगममभिगमनम् । '३२३३। ग्रह-दृ-द-निश्चि-नामञ्च । ३।३।५८।' इत्यप् । आदि-
क्षन् आदिष्टवान् । अत्येति कर्तरि षष्ठी । वनायेति । '५८५। गत्यर्थकर्मणि-।२।३
।१३।' इति ञनुयी । सौमित्रि-सीतानुचरस्य लक्ष्मणसीतासहायस्य । सुमित्राया
अवस्यम् । बाह्वादिस्त्वादिस्य । सहचरत्वेनाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । अनु पश्चाच्च-
रतीति अनुचरः । '२९३३। भिक्षा-सेनादायेषु च । ३।२।१७।' इति चकारस्यानु-
क्तसमुच्चयार्थत्वात् टः । अनुचरश्चानुचरी च । '९३३। पुमान् स्त्रिया । १।२।६७।'
तावानुचरी सौमित्रि-सीते अनुचरी सहायी यस्य । कालापिकास्ततोऽन्यत्रापि
पठन्ति अनधिकरणोपपदे चरेष्ट इत्यर्थः । नीयतेऽनेनेति नेत्रं लोचनम् । '३१-
६२। दाक्षी-। ३।२।१८२।' इत्यादिना इन् । सुमन्त्रनामा रथवाहको नेत्रमिव
यस्य रथस्य तद्वशात्तस्य प्रवृत्तेः । शोचन् परिदेवचमावो राजा ॥

९२—केचिन् निनिन्दुर् नृपम-प्रशान्तं,

विचुकुशुः केचन साऽस्त्रमुच्चैः, ॥

ऊचुस् तथा अन्ये भरतस्य मायां,

धिक् केकयीर्मित्यपरो जगाद ॥ १० ॥

केचिदित्यादि—राज्ञा बभगमने समादिष्टे सति केचिज्जना नृपं निनिन्दुः
कुत्सितवन्तः । '६८। णिङ् कुत्सायाय ।' अप्रशान्तं वृद्धमात्रेऽपि स्त्रीवशम् ।
केचन केचिस्तार्थं सबाष्पमुच्चैः सुष्ठु विचुकुशुः सुतरामाकम्पितवन्तः । तथान्ये
भरतस्य मायां शाठ्यमूयः उक्तवन्तः । तत्कृतोऽयं प्रयोगो येनारसरक्षणार्थं माता-
महमिवासे स्थित इति । अपरो धिक्केकयीं बवैवमनुष्ठितमिति जगाद गदितवान् ।
'धिरुपबोधितु मिदु' इति धिम्बोरो द्वितीयो ॥

९३—‘गतो वनं श्वो भवितेति रामः,’
शोकेन देहे जनता ऽतिमात्रम्, ॥
धीरास् तु तत्र च्युत-मन्यवो ऽन्ये
दधुः कुमाराऽनुगमे मनांसि. ॥ ११ ॥

गत इत्यादि—य आगामिनि दिवसे वनं गतो रामो भवितेति तास् । जनता जनसमूहः । ‘१२५१। ग्राम-जन-बन्धु-।४।२।४३।’ इत्यादिना तत् । देहे दग्धा । कर्मणि लिट् । ‘२२६०। अत एकद्वय-।६।४।१२०।’ इत्येत्वाभ्यासलोपो । गत इति भूतकालः श्वो भवितेति भविष्यत्कालेन संबध्यमानः साधुः । ‘२८२४। धातु-संबन्धे प्रत्ययाः ।३।४।१।’ इति । ये तु तत्र धीराः ते च्युतमन्यवो विगत-शोकाः सन्तः कुमाराऽनुगमे कुमारस्य पश्चाद्गमननिमित्तं मनांसि दधुः कृतवन्तः । राममनुगमाम इति । निमित्तात्कर्मसंबन्धो सप्तमीति । मनांसीति कर्मणा योगात् ॥

९४—प्रस्थास्यमानानुपसेदुषस् तौ
शोशुच्यमानानिदमूचतुस् तान्, ॥
‘किं शोचतेहा ऽभ्युदये बर्ता ऽस्मान्
नियोग-लाभेन पितुः कृताऽर्थान्, ॥ १२ ॥

प्रस्थेत्यादि—तौ रामलक्ष्मणौ प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ । ‘२६८९। सम-व-प्र-वि-भ्यः स्यः ।१।३।२२।’ इति तत् । जनान् इदं वक्ष्यमाणमूचतुः उक्तवन्तौ । तृतीयर्थग्रहणात् वचोर्द्विकर्मकता । उपसेदुषस्तौ दौकितवतः जनान् । ‘३०९७। भाषायां वद-वस-।३।२।१८०।’ इत्यादिना क्तुः । शोशुच्यमानान् अत्यर्थं शोकं कुर्वतः । शृणार्थे यद् । किमूचतुरित्याह—किं शोचतेति । हे जनाः ! कस्मादस्मान् शोचत परिदेवयस्वम् । विधावपूर्वार्थप्रकाशने लोट् । इहाभ्युदये बतस्यदो विस्मये । तस्मिन् आश्चर्यभूते अभ्युदये इदौ सत्याम् । कुत इत्याह—पितुर्नि-योगलाभेन वनगमनाज्जालाभेन कृतार्थान् लब्धप्रभोजनान् । कृतार्थत्वादशोच्या वयमित्यर्थः ॥

९५—असृष्ट यो, यश्च भयेष्वरक्षीद्,
यः सर्वदा ऽस्मान्पुषत् स्व-पोषम्,
महोपकारस्य किमस्ति तस्य
तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः, ॥ १३ ॥

असृष्टेत्यादि—असृष्ट जनितवान् । सृजदौषादिकत्वात्तनेपदित्वात् लुकि रूपम् । न तौदादिकस्य परस्मैपदित्वात् ‘२४०५। सृजि-दसोः-।३।१।५८।’ इत्यम् । यश्च भयेषु सस्यु अरक्षीत् पालितवान् । ‘७०६। रक्ष पालने ।’ इत्यस्य लुकि

५२ मद्दि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

रूपम् । वः सर्वदा सर्वकालम् । '१९६४। सर्वकालम्-१५।३।१५।' इत्यादिना दाम-
स्त्वयः । यन्मापुषत् पुष्टवान् । स्वपोषं कनेनास्मानपुषत् । पुषेलुङि रूपम् । '२३-
४३। पुषादि-१३।१।५५।' इत्यङ् । '३३३१ । स्वे पुषः । ३।४।४०।' इति णमुल् ।
'७८३। अमैवाव्ययेन । २।२।२०।' इति समासः । '२८२७। यथाविध्यनुप्रयोगश्च
। ३।४।४।' तस्य पितुः संबन्धिनो महोपकारस्य किमस्ति मोक्षः प्रत्युपकारो नैवेति
भावः । केनेत्याह—तुच्छेन असारेण वनस्य जातेन । यातेमांसे ह्युद । वनस्येति
क्षोषसामान्ये षष्ठी । कृच्छ्रक्षणायास्तु षष्ठा गत्यर्थकर्मणि चतुर्थ्या बाध्यमानत्वात् ॥

०६—विद्युत्-प्रणाशं स वरं प्रनष्टो,

यद्वोर्ध्व-शोषं तृण-वद् विशुष्कः, ॥

अर्थे दुरापे किमुत प्रवासे

न शासने ऽवास्थित यो गुरुणाम् ॥ १४ ॥

विद्युदित्यादि—अर्थे कार्यविशेषे दुरापेऽपि कृच्छ्रप्राप्त्येऽपि । '३३०५। ईष-
हुःसुषु । ३।३।२६।' इत्यादिना खल् । गुरुणां यच्छासनमादेशः तस्मिन् यो नावा-
स्थित नावस्थितवान् । अवपूर्वातिङ्गतेर्लुङ् । '२६८५। समव-११।३।२२।' इत्यादिना
तङ् । '२३८९। स्वा-व्वोरिष । ३।२।१७।' इति क्तिवसित्वं च । '२३६९। इस्वा-
वङ्गात् । ८।२।२७।' इति सिचो लोपः । स वरं विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः । विद्युदिवो-
त्पन्नन्तरमेव विनाश गतः । ३३६६। उपमाने कर्मणि च । ३।४।४५।' इति
चकारात् । '३३६४। कर्त्रोर्जीव-पुरुषयोः । ३।४।४३।' इत्यतः कर्तृग्रहणानुवृत्तौ कर्तृ-
वाचिणि विद्युच्छब्द उपपदे णमुल् । '२२८७। उपसर्गादसमासे-१८।४।१४।' इत्यादिना
णत्वम् । यद्वेत्यथा । स ऊर्ध्वशोषं तृणवद्विशुष्कः । '३३६५। ऊर्ध्वं
शुषि-१३।४।४४।' इत्यादिना णमुल् । उभयत्रामैवेत्यादिना समासः । '२८२७।
यथाविध्यनुप्रयोगश्च । ३।४।४।' किमु प्रवासे किमुनः प्रवासविवक्षये यच्छासनं
तत्र तावदनवस्थितस्य सुतरामेव पूर्वोक्तं प्रयुज्यते ॥

९७—पौरा ! निवर्तध्वमिति न्यगादीत्,

'तातस्य शोकाऽपनुदा भवेत्, ॥

मा दर्शताऽन्यं भरतं च मत्तो,'

निवर्तयेत्याह रथं स्म सुतम् ॥ १५ ॥

पौरा इत्यादि—हे पौराः ! यथागतं निवर्तयन्तम् । विधौ लोट् । इति तान्
न्यगादीत् उक्तवान् । रामः । गदेः '२२८४। अतो हलादेः । ७।२।७।' इति वृद्धिः ।
'२२६६। इट् ईडि । ८।२।२८।' इति सिचो लोपः । तावत्स्य पितुः । शोकापनुदाः
शोकस्यापहर्तारो भवेत् । तुन्दशोकबोरित्यादिना कः । भवतोर्विधौ प्रार्थनायां वा
छिङ् । मध्यमपुरुषबहुवचनम् । भरतं च मत्तो मत्तः सकाशात् । अस्मदः '१९-
५३। पञ्चम्यास्तसिङ् । ५।३।७।' । '१३३७। प्रत्ययोत्तरपदबोधे । ७।२।९८।' इति

मदादेशः । अन्व्यं भरतं मा वृक्षत मा दृष्टारः स्व । अवि तु बोऽहं स एव भरतः
स च प्रसिद्धितः राज्ञं पालयिष्यतीत्येव न्वगादीत् । दशोर्माणि लुह । '२२६९।
इरितो वा । ३।१।५७।' इत्यह् । '२४०६। ऋ-दशोऽङ्कि गुणः । ७।४।१६।' निवर्तय
रयमिति सूतं च सुमन्त्रमाह क् । '२७७८। लह को । ३।२।११८।' इति लह ।
'२४५० । बुधः पञ्चानाम्-३।४।८४।' इत्याहादेशः । तिपो गत् ॥

९८-ज्ञात्वैङ्गितैर् गत्वरतां जनाना-

मेकां शयित्वा रजनीं स-पौरः ॥

रक्षन् वने-वास-कृताद् भयात् तान्

प्रातश् छलेनाऽपजगाम रामः ॥ १६ ॥

ज्ञात्वेत्यादि—निवर्तयमित्युक्ते चे तन्नामिकृताः तेषां जनानां रामो गत्वा-
रतां गमनशीलतां ज्ञात्वा । '३।४४। गत्वरञ्ज । ३।२।१६४।' इति निपातितः ।
तैरिङ्गितैरभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः । इङ्गितैर्भावे निष्ठा । वनेवास इति सप्तमीति
योगविभागात् समासः । '९७६। शय-वास-वासिषु-१६।३।१८।' इति विभाषा-
सप्तम्या अलुह् । तेन कृतात्सिंहादिमयात् रक्षन् पालयन् तान् पौरान् सपौरः
पौरैः सह एकां रजनीं शयित्वा । '५५८। कालाध्वनोः-२।३।५।' इति द्वितीया ।
शयित्वेति '३३२२। न क्त्वा सेद् । १।२।१८।' इति । कित्वप्रतिषेधात् गुणो
भवति । प्रातः प्रातःकाले । छलेन सन्ध्यावन्दनादिध्याजेन अपजगाम
गतवान् ॥

९९-अस्त्राधुरस्त्रं करुणं रुवन्तो,

मुहुर्मुहुर् न्यश्वसिषुः कवोष्णाम्, ॥

हा राम ! हा कष्टमिति ब्रुवन्तः

पराङ्-मुखैस् ते न्यवृत्तन् मनोभिः ॥ १७ ॥

अस्त्राधुरित्यादि—ते पौरा राममपश्यन्तः । करुणं रुवन्तो विलपन्तः ।
'१।०७। रु शब्दे ।' इत्यस्य शतरि रूपम् । अलम् अशु । अस्त्राधुः मुक्तवन्तः । सृजे-
न्मौदादिकस्य परस्मैपदिनः सिषि '२४०५। सृजि दशोः-१६।१।५८।' इत्यम् ।
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '३२८। चोः कुः । ८।२।३०।' । '१३।१। खरि च । ८।४।५५।' इति
चत्वारम् । मुहुर्मुहुः भूयोभूयः कवोष्णमीषदुष्णमन्तःसन्तापात् । '१०३३।
कवं चोष्णे । ६।३।१०७।' इति कोः कवादेशः । न्यश्वसिषुः । असेलुह् । '२२-
९९। इयन्त-१७।२।५।' इत्यादिना असेवृद्धिप्रतिषेधः । '२२८४ । अतो हलादे-
र्लघोः । ७।२।७।' इति विकल्पस्य प्राप्तत्वात् । हा राम हा कष्टं कृष्यमिति ब्रुवन्तः ।
पराङ्मुखैः येन गतो रामस्तेन गतैर्मनोभिरित्यंभृतैः । न्यवृत्तन् निवृत्तवन्तः ।
'२३४५। सुज्यो लुकि । १।३।९१।' इति परस्मैपदविकल्पात् । सुतादित्वादह् ॥

५४ ग्रहि-काव्यै—प्रथमे प्रदीर्घ-कान्ठे छन्दस्य-रूपे वृत्तयो वर्गः,

१००—सूतो ऽपि गङ्गा-सलिलैः पवित्वा
सहाऽऽश्वमात्मानमेनल्प-मन्युः ॥
स-सीतयो राघवयोरर्धीयन्
श्वसन् कटुष्णं पुरमाधिवेशः ॥ १८ ॥

सूत इत्यादि—सूतोऽपि सुमन्त्रः सहाश्वमन्यैः सह । अनल्पमन्युः प्रवृद्ध-
शोकः । राघवयोः रामलक्ष्मणयोः । '१८८। सरूपाणां-११२।६४।' इत्येकशेषः ।
ससीतयोः सीतासहितयोः । अर्धीयन् अरन् । '११२०। इह अरणे ।' इत्यस्य
क्षतरि रूपम् । वणादेशः । '६१३। अर्धीगर्ध-१२।३।५२।' इति कर्मणि षष्ठी ।
श्वसन् । कटुष्णं द्वैषदुष्णम् । '१०३३। कवं षोष्णे । ६।३।१०७।' इति चकारात्
कदादेशः । गङ्गातटाप्यतिनिवृत्त्य पुरमयोध्यामाजगाम आगतवान् । गङ्गासलिलैः
आत्मानं बाह्यसाम्यन्तरं च पवित्रीकृत्य । '३०५०। पूरुञ्ज । ७।२।५१।' इति विक-
ल्पेनेद । '२०५१। पूरुः क्त्वा च । १।३।२२।' इति कित्त्वप्रतिषेधात् गुणः ॥

१०१—प्रतीय सा पूर दृष्टो जनेन
धौर् भानु-शीतांशु-विनाकृतेव ॥
राजन्य-नक्षत्र-समन्विता ऽपि
शोकाऽन्धकार-क्षत-सर्व-चेष्टा ॥ १९ ॥

प्रतीयेत्यादि—जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्त्य । पूरयोध्या दृष्टो
दृष्टः । कर्मणि लिट् । प्रतीय इति ईरु गतावित्यस्य रूपं न पुनरिणः । तस्य हि
तुकि प्रतीयेति स्यात् । '३३३३। ऋष्यतुकोरस्तिद्धः । ६।१।८६।' इत्येकादेशस्या-
स्तिद्धत्वात् । प्रतियुषा सा दृष्टो इति पाठान्तरम् । प्रतिनिवृत्तेन मा पूर्वदृष्टो
दृष्टेत्यर्थः । अस्मिन् पाठे तु '३०९८। उषेयिवान्-१३।२।१०९।' इत्यादिना इणः
कस्ती रूपं द्रष्टव्यमत्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात् । शोकोऽन्धकार इव शोकान्धकारः ।
तेन क्षता वीतानुष्ठेयकर्मणि चेष्टा परिस्पन्दो यस्यां पुरि सा तथोक्ता । राज्ञो-
ऽपत्यानि । '११५३। राज-वञ्जुराद्यत् । ४।१।१३७।' राजन्याः क्षत्रियाः । '११५४।
ये चाभावकर्मणोः । ६।४।१६८।' इति प्रकृतिभावः । राजन्याः नक्षत्राणीव तैः
समन्वितापि धौः भानुशीतांशुविनाकृतेव धौराकाशः यथा नक्षत्रसमन्वितापि
राशौ भानुचन्द्राभ्यां विनाकृता रहिता अन्धकारच्युतसर्वचेष्टा वहत्सापि भानु-
चन्द्रस्थानीययोः राघवयोर्विरहात् ॥

१०२—विलोक्य रामेण विना सुमन्त्र-
मैश्वरोष्ट सत्त्वान् नृ-पतिश्च्युताऽऽशः ॥
मधूनि नैषीद् व्यलिपन् न गन्धैर,
मनो-रमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥

विलोफयेत्यादि—समेन विना सुमहं विलोफ्य इह्य भुषतिर्दसरथः
सत्वात् स्वभावादुच्योह व्युतः । व्यवतेरकर्मकाङ्क्षुः । गतोऽपि मङ्गलनमस्तिष्कम्ब
आगच्छेद्गाम इति वस्व या आशा सा व्युता वस्व स व्युतासः । सत्वात्
व्युतश्च मधुमि पातुं नैषीत् नेहवान् । '२२६८। नेटि । ७।२।३।' इति सिचि वृद्धि-
प्रतिषेधः । गन्धैश्चन्दनादिभिर्नालिपत् । लिपेः '२४१८। लिपि-सिचि-ङ्गव । ३।१।
५३।' इत्यङ् । मनोरमे चेतोहारिणी बले न व्यवसिह न परिहितवान् ।
'१०९२। वसै आच्छादने ।' इत्यस्मात् लुङ् । अनुदात्तेषाचङ् ॥

१०३—आसिष्ट नैकत्र शुचा, व्यरंसीत्
कृताऽकृतेभ्यः क्षिति-पाल-भाग्-भ्यः, ॥
स चन्दनोशीर-मृणाल-दिग्धः
शोकाऽग्निना ऽगाद् द्यु-निवास-भूयम्, ॥२१॥

आसिष्टेत्यादि—एकत्र स्थाने शुचा शोकेन नासिष्ट नोपविष्टः । आसेरात्म-
नेपदिनो लुङ् । कृतानि चाकृतानि चेति । '७३९। केन नञ्बिशिष्टेनानञ्
। २।१।६०।' इति समासः । असमापितेभ्य इत्यर्थः । क्षितिपालं भजन्ते यानि
वृत्तप्रेषणादीनि तेभ्यः क्षितिपालभागभ्यः । व्यरंसीत् विरतः । विमुक्तोऽभूदि-
त्यर्थः । जुगुप्साविरामप्रमादाद्यर्थानामुपसंख्यानमिति अपादानसंज्ञा । रमेर्लुङ् ।
'२०४९। व्याङ्-परि-भ्यो रमः । १।३।८३।' इति तिप् । '२३७७। यम-रम-। ७।२।
७३।' इत्यादिना सगिटौ । स एवम्भूतो राजा चन्दनोशीरमृणालैः शोकाग्निप्रती-
कारभूतैर्विग्ध उपलितोऽपि उद्देगाग्निनैव द्युनिवासभूयं देवत्वमगात् गतवान् ।
दिहेर्निष्ठायां '३२५। दादेर्धातोर्धः । ८।२।३२।' इति घः । '२२८०। श्रयस्तथो-
र्धो घः । ८।२।४०।' । '५२। झलां जश् झशि । ८।४।५३।' इति जश्त्वम् । दिवि
निवासी येषां ते द्युनिवासा देवाः तेषां भाव इति । '२८५५। भुवो भावे
। ३।१।१०७।' इति क्यप् ॥

१०४—विचुकुशुर भूमि-पतेर् महिष्यः,
केशाँल् लुलुक्षुः, स्व-वपूंषि जघ्नुः, ॥
विभूषणान्युन्मुमुचुः, क्षमाया
पेतुर्, बभञ्जुर् वलयानि चैव, ॥ २२ ॥

विचुकुशुरित्यादि—भूमिपते राज्ञो महिष्यः पश्यः । 'अविमङ्गोष्टिष्व' इत्यौणादिकष्टिष्व । विचुकुशुः रुदितवत्य इत्यर्थः । हा स्वासिकिति । तथा
केशान् लुलुक्षुः उत्पाटितवत्यः । स्ववपूंषि स्वशरीराणि जघ्नुस्तान्निवत्यः । विभू-
षणानि हारादीनि उन्मुमुचुर्मुक्तवत्यः । क्षमायां मुचि पेतुः । वलयानि अवैद्य-
व्याविहानि बभञ्जुः चूर्णितवत्यः । एते लिङ्भ्याः । पतेरेत्वाभ्यासलोपौ ॥

५६ महि-काव्ये—प्रथमे प्रक्षेप-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१०५—ताः सान्त्वयन्ती भरत-प्रतीक्षा
तं बन्धु-ता न्यक्षिपदाशु तैले, ॥
दूतांश्च राजाऽऽत्मजमामिनीपून्
प्रास्थापयन् मन्त्रि-मतेन यूनः. ॥ २३ ॥

ता इत्यादि—बन्धुता बन्धुसमूहः । '१२५१ । ग्राम-जन-बन्धु-भ्यस्तत् ॥ ४१२॥४३॥' ता महिषीः साम्त्वयन्ती संस्थापयन्ती । साम्त्वं करोतीति णिच् । तं दशरथं मृतं तैले न्यक्षिपत् निक्षिप्तवती । आशु शीघ्रं । मा भूत्पूनिरिति । क्षिपेर्लुङ् । '२३४३ । पुषादि-॥३॥१५५॥' इत्यङ् । कस्मात्तमक्षिपदित्याह—अर-तप्रतीक्षा तेन संस्कारः कर्तव्य इति सा भरतं प्रतीक्षते । 'ईक्षि-क्षमिभ्यां च ।' इत्युपसंख्यानान्णः । दूतान् प्रास्थापयत् प्रहितवती । राजात्मजं भरतमामिनी-पून् आनेतुमिच्छन् । अन्यथा केकयीवैमुल्याद्भरतेऽपि वैमुल्याद्दूता अपि ताजे-तुमिच्छन्ति । तथापि मन्त्रिमतेन न स्वमतेन । यूनः तेषां गन्तुं समर्थत्वात् ॥

१०६—'सुप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षां-
चक्रे विवस्वन्तमधः स्फुरन्तम्,' ॥
आख्यद् वसन् मातृ-कुले सखिभ्यः
पश्यन् प्रमादं भरतो ऽपि राज्ञः. ॥ २४ ॥

सुप्त इत्यादि—भरतोऽपि मातृकुले वसन् सखिभ्यो मित्रेभ्यः आख्यत् कथि-तवान् । कथातेर्लुङ् । '२४३८ । अत्यति-वक्ति-॥३॥१५२॥' इत्यादिना अङ् । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । किमाख्यदित्याह—अहं सुप्तः सन् नभसो नभस्तलात् आकाशात्पतितं विवस्वन्तमादित्यं स्फुरन्तं चलन्तं निरीक्षांचक्रे निरीक्षितवान् । ईक्षेः '२२३७ । इजादेः-॥३॥११३९॥' इत्याम् । उत्तमविषये सुप्त-प्रमत्तावस्थायां चित्तव्याप्तेपात् परोक्षे लिट् । पश्यन् विलोकयन् । राज्ञो दशर-थस्य । प्रमादमनिष्टम् ॥

१०७—अशिश्रवन्नात्ययिकं तमैत्य
दूता यदा ऽर्थं प्रयियासयन्तः, ॥
आंहिष्ट जाताऽञ्जिहिपस् तदा ऽसा-
वृत्कण्ठमानो भरतो गुरुणाम्. ॥ २५ ॥

अशीत्यादि—दूता एव आगत्य भरतमातृकुलमित्यर्थः । आहपूर्वादिभिः कथाप्रत्ययस्य ह्यपि तुकि च रूपम् । यदा तं भरतमर्थं वचनमक्षिप्रवन् श्राप्ति-तबन्तः । अर्थवत्तेऽनेनेति णिच् षष्ठ्य । शृणोतेष्वन्ताङ्गुकि '२३१५ । चकि ॥३॥१११॥' इति द्विर्वचनम् । '२५७८ । आवति-शृणोति-॥७॥१८१॥' इत्यभ्यास-स्येत्वम् । आत्ययिकम् अत्ययो विनाशः स प्रयोजनमस्येति तदस्य प्रयोजनमिति

ठञ् । पिता ते म्लानस्र्वां प्रहृषिच्छतीति आत्ययिकं वचनम् । तमिति '५४० । गति-बुद्धि-११४।५२।' इत्यादिना कर्मसंज्ञा । द्युणोतेः शब्दकर्मत्वात् अर्थमिति । '५३५ कर्तुरीप्सिततमं-११४।४९।' इत्यनेन । प्रयियासयन्तः प्रयातुमिच्छन्तं भरतं प्रयोजितवन्तः । सञ्चन्तवन्तोऽयम् । तदा असौ भरतो जाताजिहिषः । जाता अजिहिषा गमनेच्छा यस्य सः । '१९३३ अर्हि गतौ ।' '२२६२ इदितो लुम्-१७।१।५८।' तस्मादंहितुमिच्छतीति सन् । इद । '२१७६ अजादेर्हिती-यस्य । ६।१।२।' इति हिंसन्तो हिरूच्यते । नकारस्य '२२४६ न न्द्राः-६।१।३।' इति प्रतिषेधः । अभ्यासकार्यम् अनुस्वारपरसवर्णौ । '३२७९ अः प्रत्ययात् । ३।३।१०२।' इत्यकारप्रत्ययः । टाप् । आहिष्ट गतवान् । तस्मादेवात्मनेपदिनो लुङ् । उत्कण्ठमानः स्मरन् । '२७२ मर्ति' २७३ अर्ति शोके ।' इत्यस्मादात्मनेपदिनो रूपम् । अनेकार्थत्वाद्वात्नाम् । गुरूणां पितामहादीनाम् । '६१३। अवीगर्थ-१२।३।५३।' इति कर्मणि षष्ठी ॥

१०८-बन्धूनशङ्किष्ट समाकुलत्वा-

दासेदुषः स्नेह-वशादपायम्, ॥

गोमायु-सारङ्ग-गणाश् च सम्यङ्-

नां ऽयासिषु, भीममरासिषुश्च. ॥ २६ ॥

बन्धूनित्यादि—दुःस्वप्नदशनेन अकस्माच्च पितृवृत्तागमनेन जेहवशात् चेतसि समाकुलत्वाद्भरतो बन्धूनशङ्किष्ट शङ्कितवान् । उत्प्रेक्षितवानित्यर्थः । शाङ्-तेरात्मनेपदिनो लुङि रूपम् । कीदृशान्—आसेदुषः अपायं विनाशं गतवन्तः । '३०९७ भाषायां सद-वस-१३।२।१०८।' इत्यादिना क्त्वाः । '२२६०। अठ एक-हृत्-६।४।१२०।' इत्येताभ्यासलोपौ । अस्मद्वन्धुः कश्चित् व्यसनमापन्नो-ऽभूदिति । गच्छतस्तस्य गोमायुसारङ्गगणाः शृगालमृगगणाश्च सम्यगनुकूलं नायासिषुः नागताः । यातेर्लुङि '२३७७। यम-रम-१७।२।७३।' इति समिटौ । शृगालाः प्रदक्षिणं गताः मृगाश्च सभ्यमित्यर्थः । भीममुद्वेगकरमरासिषुः रसिताः । रसेः परस्मैपदिनो लुङ् । '२२८४। अतो हलादेः-१७।२।७।' इति वृद्धौ रूपम् । न रासेः तस्मात्पदिनात् ॥

१०९-स प्रोषिवानैत्य पुरं प्रवेक्ष्यन्

शुश्राव घोषं न जनौघ-जन्यम्, ॥

आकर्णयामास न वेद-नादान्,

न चौपलेभे वणिजां पणाऽयान्. ॥ २७ ॥

स इत्यादि—स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुलात् प्रोषितः सन् । '३०९७। भाषायां-१३।२।१०८।' इत्यादिना क्त्वाः । यजादिस्वात् सम्प्रसारणं द्विवचनम् । '३०९६। वस्त्रेकाद्भसां । ७।२।६७।' इति इद । पुरमयोप्यामेत्य आगत्य प्रवे-

५८ भट्टि-काण्डे—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

इदम् गृहमित्यथात् पुरं प्रविष्टः । षोडं सम्भं न शुभान् न शुतवान् । जनौक-
जन्वं जनसमूहेन जन्वमुत्पाद्यम् । 'सक्ति-सति-वति-वति-' इति जनेर्यत् ।
तथा वेदध्वनीकाकर्णयामास न शुतवान् । प्रातिपदिकाद्वात्वर्य इति णिच् ।
तदन्तात् लिङ्गामि । '२।३।१ अयामन्त-।३।४।५।५।' इत्ययादेशः । न चोपलेमे
नोपलक्ष्यवान् । वणिजां पण्यजीविनाम् । पणावान् पणलाभान् । क्रयविक्रयरूप-
व्यवहारस्योच्छिन्नत्वात् । पणन्ते इति वणिजः पणेरिजादेशश्च व इत्यौणादिकः ।
पण्यन्त इति पणाः । '३२४३। नित्यं पणः परिमाणे ।३।३।६६।' इत्यप् । व्यव-
हर्तव्याः ईवन्ते प्राप्यन्ते वणिगिभिरित्ययाः लाभाः । '३२३।१ एरच् ।३।३।५६।' इति इणः कर्मणि अच् । पणानामयाः पणायाः तान् । पणायामिति पाठान्तरम् ।
वणिजां स्तुतिं संध्यवहारविषयां नोपलेमे । संध्यवहारकुशलाः साधव इति
गुणादिषु स्तुत्यर्थपणिना साहचर्यात् पणेरपि तदर्थोद्देश्यप्रत्ययः । '३२७९। अः
प्रत्ययात् ।३।३।१०२।' इत्यकारः । टाप् । वणिजां प्रलापामिति तृतीयः पाठः ।
वणिक्प्रसारकलहानित्यर्थः ॥

११०—चक्रन्दुरुक्षैर् नृपतिं समेत्य

तं मातरो ऽभ्यर्णमुपागताऽन्नाः, ॥

पुरोहिताऽमात्य-मुखाश् च योधा

विवृद्ध-मन्यु-प्रतिपूर्ण-मन्याः. ॥ २८ ॥

चक्रन्दुरित्यादि—तं भरतं गृहगतमभ्यर्णं समीपीभूतं समेत्य दौकित्वा
मातरः कौशल्याद्याः नृपतिमुच्चैरत्यर्थं चक्रन्दुः क्रन्दितवत्यः । हा स्वामिन् !
हा राजन् ! क गतोऽसीति । उपागतं प्राप्तमन्नमशुजलं वासां ताः एवंविधाः ।
पुण्यन्त इति योधाः पचादित्वादच् । ते च तं समेत्य नृपतिं चक्रन्दुः । पुरो वी-
र्यव इति पुरोहितः । '८९९। निष्ठा ।२।२।३६।' '३०७६। दधातेर्हिः ।७।४।४२।' अमाशब्दः सहाय्ये । सह राज्ञा कार्येषु भवतीत्यमात्यः । 'अमेहकतसिन्नेभ्यः' इति
निपातात् पुरोहितामात्यौ मुखं प्रधानं येषां योधानां ते पुरोहितामात्यमुखाः ।
अमात्यस्याज्जाघदन्तत्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । विवृद्धमन्युना
शोकेन प्रतिपूर्णे मन्ये गलशिरि येषामिति ॥

१११—दिदक्षमाणः परितः स-सीतं

रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणं च, ॥

रोरुद्यमानः स तदाऽभ्यपृच्छद्,

यथावदाख्यन्नथ वृत्तमस्मै. ॥ २९ ॥

दिदक्षमाण इत्यादि—स भरतो यदा ससीतं रामं लक्ष्मणं च परितः
सर्वतो दिदक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् । '२०३।१ ज्ञा-शु-रस्य द्वासां सनः ।१।३।५७।' इति टच् । '२६१३। हलन्त्याच्च ।१।२।१०।' इति सवः क्तिप्ते '२४०५। सृजि-द-

श्लोः—‘११११५८’ इत्यस्य न भवति । नैकत न दृष्टवान् । तदा रोहतामणीः अत्यर्थं
हृदम् । यकि रूपम् । अम्बपृच्छत् पृष्टवान् । ऐक्षताम्बपृच्छदिति भूतसामान्य-
विवक्षया लक्ष् । अम्बया कवेः परोक्षत्वात् छिद स्यात् । अथैतस्मिन् प्रस्तावे
वयावत् यादृशं वृत्तं भूतं तयावत् आत्मन् कथितवन्तः पुरोहितामत्यमुखा
असौ भरताव । क्वातेः ‘२४३८’ अत्यति—‘१३११५२१’ इत्यादिना प्लेरङ् ।
आतो लोपः ॥

११२—आबद्ध-भीम-भ्रुकुटी-विभङ्गः

शेखीयमानाऽरुण-रौद्र-नेत्रः ॥

उच्चैरुपालब्ध स केकयीं च,

शोके मुहुश् चाविरतं न्यमाङ्गीत् ॥ ३० ॥

आबद्धेत्यादि—स भरत उच्चैर्महता ध्वनिना केकयीं च मुहुर्मुहुर्भूयोभूय
उपालब्ध उपालब्धवान् । उपाङ्पूर्वो लभिरुपालम्भे वर्तते । तस्मादात्मनेपयिनो
‘२२८५’ झलो झलि ‘१८१२३६१’ इति सिङ्गलोपे चत्वरणके रूपम् । शोके च
मन्यौ अविरतमजलं न्यमाङ्गीत् निमग्ना । मस्तेर्लुङि ‘२५१७’ मस्तिजनशोर्झलि-
‘७११६०’ इति तुम् । तत्रापि मस्तेरन्यादिनियमात् तुम् । संबोगादिलोपः ।
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । हलग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् । कीदृशः । आबद्ध-
भीमभ्रुकुटीविभङ्गः । ‘अमेध डु’ इत्योणादिको डुः । कुडे झीलित्ते अवे कृशा-
दिभ्य इतीः । तदन्तात् कृदिकारादिति झिप् । भ्रुवोः कुटी कौटिल्यं भ्रुकुटी ।
‘९९९’ इको इत्थोऽङ्गो गालवत् । ‘६१३१६१’ इति इत्थः । तस्या विभङ्गो विर-
चनम् । आबद्धः कृतः प्रयत्नेनायामवृत्तेन भीमो भयानको भ्रुकुटीविभङ्गो येन
यस्य वेति । शेखीयमाने अत्यर्थं शूयमाने अरुणे लोहिते रौद्रे भयानके नेत्रे
यस्य सः । श्रयतेर्बङि ‘२४२०’ । विभाषा धेः । ‘६११३०’ इति वा सम्यस्तरणम् ॥

तमुपालम्भमाह—

११३—नृपाऽऽत्मजौ चिह्निशतुः स-सीतौ,

ममार राजा, वि-धवा भवत्यः, ॥

शोच्या वयं, भूर-नृपा, लघुत्वं

केकय्युपज्ञं वत बह्वनर्थम् ॥ ३१ ॥

नृपेत्यादि—नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ ससीतौ सीतया सह चिह्निशतुः छिष्टौ ।
ममार मृतो राजा । ‘२५३८’ त्रियतेर्लुङ्-ल्लिङ् ‘११३१६१’ इति नियमात्-
लोऽभावः । विधवाः धवो अर्ता तेन विना भवत्यो जाताः । शोच्याः शोषणीया
यस्य अयसोभाजनत्वात् । ‘२८७२’ ऋ-हलोर्ध्वत् । ‘११११२४१’ ऋङ्गा इति
पाठान्तरम् । शङ्कनीया वचनम् । एतत्कृतोऽर्थं प्रयोग इति । मूक्षानृपा न विद्यते
नृपो बलामिति । ‘नलोऽस्त्यर्थांनाम्’ इति बहुव्रीहिः । लघुत्वं राज्यप्रार्थनालक्षणं

६० मट्टि-काण्डे—प्रयत्ने-प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

केकयुपपन्नम् । केकय्याः प्रथमतो ज्ञातं नाव्यस्य कस्यचित्पूर्वं ज्ञातम् । उपशायत इत्युपपन्नम् । '२८९८। जातशोपसर्गे । ३।१।१३६।' इति क्षियामह । कृलक्षणा षष्ठी । केकय्या उपप्रेति समासः । '८२४। उपशोपक्रमं—२।१।२१।' इति नपु-
सकता । वत कष्टम् । बहूनर्थं बहुदोषम् । छेदमरणाद्यनिष्ठानां सम्भवात् ॥

भरतकृत एवायं प्रयोग इत्येतत्परिहराह—

११४—नैतन् मतं मत्कमिति ब्रुवाणः

सहस्र-शो ऽसौ शपथानशप्यत् ॥

उद्वाश्यमानः पितरं स-रामं

लुठ्यन् स-शोको भुवि रोरुदान्वान् ॥ ३२ ॥

नैतदित्यादि—यदेतत्केकयुपपन्नं मतमभिप्रायः । न मत्कृतं तत् । नाह-
मस्य ग्रामणीनं प्रभुरिति । अस्मच्छब्दात् '१८७८। स एवां ग्रामणीः । ५।२।७८।' इति कन् । '१३७३। प्रत्ययान्तरपदयोश्च । ७।२।९८।' इति अपर्यन्तस्य मादेशः । नास्मन्मतादनुहितमनवेत्यर्थः । इत्येवं ब्रुवाणः सहस्रशो बहुवारानसौ भरतः शपथान् समग्रत्यक्कारणवचनानि अशप्यत् कृतवान् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां शपे-
दैवादिकस्य उभयपक्षिनो लक्षि रूपम् । उद्वाश्यमानः आह्वयन् । '१२३८। वाष्ट शब्दे ।' दैवादिकः अनुदात्ते । पितरं सरामं हा तात । हा रामेति । लुठ्यन् भुवि लुठन् । '१३०१। लुटं विलोहने ।' दैवादिकः परस्मैपदा । सशोको इति क्षात्यपरिहारार्थम् । रोरुदान्वान् अत्यर्थं रोदनं कुर्वन् । यच्छन्तात् '३२७९। अप्र-
त्ययः । ३।३।१०२।' इत्यकारः । '२३०८। अतो लोपः । ६।४।४८।' '१२६३१। यस्य हलः । ६।४।४९।' क्षियामतष्टाप् । मा विघते यस्येति मतुप् ॥

११५—तं सुस्थयन्तः सचिवा नरेन्द्रं

दिधक्षयन्तः समुद्रहुरारात् ॥

अन्त्याऽऽहुतिं हावयितुं स-विप्राश्च

चिचीपयन्तोऽध्वर-पात्र-जातम् ॥ ३३ ॥

तसित्यादि—सचिवा अमात्याः । कार्येषु सचन्ते समवयन्तीति सचेरिव-
क्षित्यौणादिक इवन् । तं भरतं सुस्थयन्तः सुस्थं कुर्वाणाः । तत्करोतीति णिच् ।
नरेन्द्रं वशरथं । समुद्रहुः उद्वाहितवन्तः । शिषिकायामारोप्य । बहिरन्तर्भावि-
तव्यर्थोऽत्र द्रष्टव्यः । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । आरात् नानिदरे । दिधक्षयन्तः
दग्धुमिच्छन्तं भरतं प्रयोजितवन्तः । दहेः सति '३२५। दादेर्धातोर्धः । ८।२।३२।' अप्भावाच्चत्वं । प्रयोजकस्यापारे णिच् । अन्ते विनाशो अवा या आहुतिः ।
'१४२९। दिगादि—१४।३।५४।' इति यत् । तामन्त्याहुतिं हावयितुमर्हौ प्रक्षे-
पयितुं । सविप्राः ब्राह्मणैः सहिताः सचिवाचिचीपयन्तः चेत्तु निधानुमिच्छन्तः
प्रयोजितवन्तः । किं तत् । अध्वरपात्रजातं यज्ञोपबोधिपात्राणां जुवादीनां समूहम् ॥

११६—उदक्षिपन् पट्ट-पुकूल-केतु-
नवादनं वेणु-मृदङ्ग-कांस्यम्, ॥
कम्बूश च तारानधमन् समन्तात्,
तथाऽऽनयन् कुङ्कुम-चन्दनानि. ॥ ३४ ॥

उदेत्यादि—पट्टपुकूलविरचितान् केतून् चञ्जानुदक्षिपन् उच्छिष्टतवन्तः ये
निबुद्धाः । क्षिपेत्सौदादिकस्य ग्रहणम् । वेणुमृदङ्गकार्यं बन्तमुरजकांस्यतालमवा-
दयन् वादितवन्तः । मृदेर्ष्वन्तस्यैव प्रयोगः । ‘११०। जातिरप्राणिनाम् । १। ४। १।’
इत्येकवज्रावः । न पुनस्तुर्वाङ्गत्वात् । तत्र हि प्राणिनां तुर्याङ्गानां द्वन्द्वैकवज्रावः ।
यथा मारुदक्षिकपाणविकमिति । ‘वृ-पृ-वदि-हनि-कमि-कवि-भ्यः सः ।’ इत्यौणा-
दिकः कंसवाब्दः । तदर्थोय हितं कंसीयम् । त्रयुजा दृढव्ययम् । प्रकृतिविकार-
भावे छः । तस्य विकार इति । ‘१५४७। कंसीयपरवाव्यबोर्द्वयमौ लुक् च
४। ३। १६८।’ इति छल्ल लुक् यञ् च प्रत्ययः । कम्बूश् सङ्क्रान् । तारान् उच्चै-
स्तरश्चनीन् । अधमन् शक्तिवन्तः । ‘२३६० । पा-प्रा-। ७। ३। ७८।’ इत्यादिना
धमादेशः । तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन् आनीतवन्तः । सर्वत्र लङि रूपम् ॥
अन्त्येष्टि दर्शयन्नाह—

११७—श्रोत्राऽक्षि-नासा-वदनं स-रुक्मं
कृत्वाऽजिने प्राक्-शिरसं निधाय ॥
सञ्चित्य पात्राणि यथा-विधान-
मृत्विग् जुहाव ज्वलितं चिताग्निम् ॥ ३५ ॥

श्रोत्रेत्यादि—अजिने कृष्णसारचर्मणि प्राक् पूर्वं शिरो मूर्ध्ना यस्येति तं
प्राक्शिरसं शवं निधाय स्थापयित्वा पश्चात् श्रोत्राक्षिनासावदनम् । प्राण्यङ्ग-
त्वादेकवज्रावः । वृत्तवदीत्यादिसूत्रस्थानन्तरं ‘नयतेरा चे’ति प्रकृतेराकारे नासेत्यौ-
णादिकं रूपम् । सरुक्मं समुवर्णं कृत्वा । सञ्चित्य विष्णुस्य अङ्गप्रत्यङ्गेषु । पात्राणि
खुगादीनि । यथाविधानं यादृशं विधानमुक्तं गृह्यशास्त्रे । ऋत्विग्याजकः । ऋतौ
यजतीति ‘३७३। ऋत्विग्-दृष्ट्वा-। ३। २। ५९।’ इत्यादिना निपातितः । ज्वलितं
चिताग्निम् । ज्वलनं चितं तदर्थमग्निं जुहाव जुहोति अ ॥

११८—कृतेषु पिण्डोदक-सञ्चयेषु,
हित्वाऽभिषेकं प्रकृतं प्रजाभिः ॥
प्रत्यानिनीषुर् विनयेन रामं
प्रायादरप्यं भरतः स-पौरः. ॥ ३६ ॥

कृतेष्वित्यादि—पिण्डोदकदानास्त्रिसञ्चयेष्वनुष्ठितेषु प्रजाभिः प्रकृतं प्रस्तु-
तमभिषेकम् । आदिकर्मणि कः । हित्वा त्यक्त्वा । ‘३३३१। जहातेत्यत्र क्ति ७। ४। ३३।’

६२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

इति द्विगदेशः । रामं प्रत्याक्षिनीषुः प्रत्यानेतुमिच्छुः । विनयेन प्रसादनया न भयाद्वरणं वनं प्राप्तात् गतवान् । भरतः सह पौरैः । जयोध्याभवैर्जनैर्मवैकेन प्रसाद्यमानः कदाचिन्नागमिष्यतीति ॥

११९-शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्रुवानैर्

जनैर-पन्थानमुपेत्य सृष्टैः ॥

शोकाद-भूपैरपि भूश् चकासा-

ञ्चकार नागेन्द्र-रथाऽश्व-मिश्रैः ॥ ३७ ॥

शीघ्रत्यादि—जनैर्हेतुभूतैर्भूषकात्माञ्चकार शोभते अ । कर्तुः क्रियाफल-योगेऽपि नात्मनेपदम् । आत्मस्थवदित्यत्र पूर्वग्रहणानुवृत्तेः । चकासेश्च परस्मै-पदित्वादिति विधिनिबन्धौ स्थितौ । शीघ्रायमाणैः अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिर्भट्टिनि गच्छद्भिरित्यर्थः । ‘२६६७। मृशादि-१३।१।१२।’ इति व्यङ्ग । क्षिप्त्वास्त्रम् । ककुभोऽश्रुवानैः दिशो व्यामुवद्भिः । अभ्युतेः सौवादिकस्य आत्मनेपदिनो रूपम् । अपन्थानमुपेत्य सृष्टैः बहुत्वाद्मार्गमपि गत्वा गतैः । ‘९४०। कल्पूर-१।५।४।७४।’ इत्यादिना समासान्तः प्राप्तो ‘९५६। नलस्तपुरुवान् १।५।४।७१।’ इति प्रतिषिद्धः सन् ‘९५७। पथो विभाषा १।५।४।७२।’ इति विकल्पितः । शोकादेतोरभूपैर-लङ्कारैरपि चकासाञ्चकार । भूः भूमिः । भूपेति ‘३२८०। गुरोश्च हलः १।३। १०३।’ इत्यकारप्रत्ययः । ‘११४८। चकास् दीप्तौ’ इत्यस्मात् काश्यनेकाग्रग्रहणं पुलुम्पाद्यर्थमित्याम् । नागेन्द्ररथाश्चमिति द्वन्द्वे एकवद्भावः । अल्पाद्यन्तरस्य न पूर्वलिपात् । ‘बहुत्वमित्यमः ।’ इति वचनात् । तेन सेनाङ्गत्वात् कृतैकवद्भावेन मिश्रैर्युक्तैः । ‘६९३। पूर्व-सदृश-१२।१।३१।’ इत्यादिना तृतीयासमासः ॥

१२०-उच्चिक्वियरे पुष्प-फलं वनानि,

सस्रुः, पितृन् पिप्रियुरापगासु, ॥

आरेदुरित्वा पुलिनान्यशङ्कं,

छायां समाश्रित्य विशश्रमुश्च ॥ ३८ ॥

उच्चित्यादि—ते जनाः गच्छन्तः पुष्पफलं पुष्पाणि फलानि चेति ‘९१०। जातिरप्राणिनाम् १।२।४।६।’ इत्येकवद्भावः । उच्चिक्वियरे उच्चितवन्तः । जित्वास्त्रं कर्तुः क्रियाफलयोगात् । ‘२५२५। विभाषा षेः १।३।५८।’ इति घातोः कुत्वम् । ‘२७२। एरनेकाच्-१।६।४।८२।’ इति षणादेशः । उच्चिक्वियर इति पाठान्तरं युक्तम् । वनानीति हेतुत्वेन ‘५३९। अकथितं-१।१।४।५१।’ कर्म । वनानि विष-इवन्तः फलानि जगृहुरित्यर्थः । ततः सस्रुः स्नातवन्तः । स्नातेर्लिटि ‘२२१४। उस्वपदास्तात् १।६।१।९६।’ इति पररूपम् । पितृन् पिप्रियुः उदकाभिलिना तर्पि-तवन्तः । प्रीणातेर्लिटि इषड्देशः । आपगासु नदीषु । एतत् कृत्वा पुलिनानि तैकवानि इत्या आरेदुः आरदिताः । आरेमुरिति पाठान्तरम् । शोकापनोदनार्थं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके राम-प्रवासो नाम तृतीयः सर्गः— ६३

क्रियन्तमपि कालमारमन्ति स्म । '२७४९। व्याह-परिभ्यो रमः । १।३।८३।' इति परस्मैपदम् । अमङ्गं विलम्बम् । कथायां समाश्रित्य विशाश्रमुः विश्रान्ताः ॥

१२१—संप्राप्य तीरं तमसाऽऽपगाया

गङ्गाऽम्बु-सम्पर्क-विशुद्धि-भाजः ॥

विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं

ययुर् निरुद्ध-श्रमवृत्तयस् ते. ॥ ३९ ॥

संप्राप्येत्यादि—तमसापगायाः तमसाख्यायाः आपगायाः नद्याः । 'अत्य-
क्षि-चमि-तमि-नमि-रमि-रुमि-तपि-पति-जमि-पणि-गहि-भ्योऽसच्' । यस्याः
स्मरणात्पापं ताडयति सा तमसा । तरसा इति पाठान्तरम् । तत्र तरसा बेगेन
आपगाया अर्थात्तमसाया नद्या गङ्गाऽम्बुसम्पर्कात् विशुद्धिं पवित्रतां भजते या तस्या-
स्तीरं कूलं संप्राप्य गत्वा ते जना निरुद्धश्रमवृत्तयः ययुः गताः । गङ्गेति गन्
गम्यद्योरित्यौणादिको गन् । विगाहितुं विगाहिष्यामह इति कृत्वा । यामुनमम्बु
यमुनाया इदं यमुनासम्बन्धि जलम् । पुण्यं पुण्यहेतुत्वात् पुण्ययुक्तत्वाद्वा ॥

१२२—ईयुर् भरद्वाज-मुनेर् निकेतं,

यस्मिन् विश्राम समेत्य रामः ।

च्युताऽशनायः फलवद्-विभूत्या

व्यस्यन्नुदन्त्यां शिशिरैः पयोभिः. ॥ ४० ॥

ईयुरित्यादि—भरद्वाजमुनेर्निकेतं आश्रममीयुः गताः । '२४५५। इणो यण्
। ६।४।८१।' इति यत्वम् । अभ्यासस्य '२४५६। दीर्घ इणः किति । ७।४।६९।' इति दीर्घत्वम् । यस्मिन्निकेते रामो विश्राम विश्रान्तः । समेत्य मिलित्वा ।
तमीयुर्जना इति योज्यम् । फलवद्विभूत्या फलवतां वृक्षाणां समृद्ध्या हेतुभूतया
च्युताशनायोऽपगतबुभुक्षः । '२६६१। अशनायो-। ७।४।३४।' इत्यादिना निपा-
तितः । व्यस्यन् उदन्त्यां वारयन् । असेदैवाधिकस्य रूपम् । उदन्त्यां पिपासां
शिशिरैः शीतलैः पयोभिः ॥

१२३—वाचं-यमान् स्थण्डिल-शायिनश् च

युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षून् ॥

अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेषुः

पद्मा भरद्वाज-मुनिं स-शिष्यम्. ॥ ४१ ॥

वाचमित्यादि—ते भरद्वाजमुनिं सशिष्यं शिष्यैः सह वर्तमानं प्रणेषुः प्रण-
मन्ति स्म । विनयात् विनयेन । अत एव पद्माः पदात्रयः पादाभ्यां गण्यन्तीति ।
'३०११। अन्येष्वपि इत्यते । ३।२।१०१।' इति डः । '९९२। द्वित्रकापिहतिषु
च । ६।३।५४।' इति चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् गमोत्तरपदे पदादेशः । पदिति

६४ अट्टि-काव्ये—अवने प्रकीर्ण-काव्ये लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

योगविभ्रमाद्या । कीदृशम् । मध्यापवन्तं पाठयन्तम् । कान् वाचंयमम् मौवक-
तान् । '२९५६ वाचि यमो व्रते । ३।२।५०।' इति सन् । '२९५७ वाचंयम-पु-
रंदरी च । ६।३।६९।' इति मिपातनात् पूर्वपदस्य अमम्भता । स्वण्डिलशायिनः
भूशायिनः । '१२१६। स्वण्डिलच्छयितरि व्रते । ४।२।१५।' इति णिनिः । युयुक्ष-
मायान् योक्तुमिच्छतः । योगाम्यासनिष्ठानित्यर्थः । अनिसमविच्छेदेन मुमुक्षून् ।
मोक्षाभिलाषिण इत्यर्थः । अतएव योगाम्यासमिच्छून् ॥

१२५—आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विपत्सोः

कल्प-द्रुमा योग-बलेन फेलुः, ॥

धाम-प्रथिन्नो अदिमाऽन्वितानि

वासांसि च द्राघिम-वन्त्युदूहुः ॥ ४२ ॥

आतिथ्यमित्यादि—अतिथ्यर्थमातिथ्यमन्वितानादि । '२०९४ अतिथेर्व्यः
। ५।४।२६।' एभ्यो भरतादिजनेभ्यः इति संप्रदाने चतुर्थी । परिनिर्विपत्सोः निर्व-
मुमिच्छोः । दातुमिच्छोरित्यर्थः । निर्पूर्वो वपिर्दाने वर्तते । धामप्रथिन्नः । धात्रा
तेजसा प्रथिमा पृथुत्वं यस्य । तेजसो बह्निर्निर्गतत्वात् शरीरस्य पृथुत्वं जायते ।
तस्य भरद्वाजमुनेर्योगबलेन समाधिबलेन । '१२५३। युजै समाधौ।' इत्यस्य रूपम् ।
कल्पद्रुमाः फेलुः फलिताः । मध्यापनानादिकमित्यर्थः । '२३०१। दू-फल-भज-
त्रपश्च । ६।४।१२।' इत्येवमभ्यामलोपश्च । वासांसि च वस्त्राणि उदूहुः उद्वह-
न्ति स्म । यजदित्वात् संप्रसारणम् । अदिमान्वितानि मृदुत्वमुपगतानि । द्राघि-
मवन्ति द्वेभ्योयुक्तानि । पृथुमृदुद्विर्वाचदेभ्यस्तस्य भाव इत्यर्थे '१७८४। पृथ्वा-
दिभ्य इमनिच्-। ५।१।१२२।' । पृथुमृदुशब्दयोः '१७८५। र क्रतो हलादेः । ६-
। ४।१६१।' इति शदेः । द्विर्वशब्दस्य '२०१६। प्रिय-स्थिर-। ६।४।१५७।' इत्या-
दिना द्राघादेशः पञ्चान्मनुष्य ॥

१२५—आज्ञां प्रतीपुर्, विनयादुपास्थुर्,

जगुः सरागं, ननृतुः स-हावम्, ॥

स-विभ्रमं नेमुरुंदारमूचुस्

तिलोत्तमाऽऽद्या वनिताश्च तस्मिन्. ॥ ४३ ॥

आज्ञामिति—तस्मिन्लपोवने तिलोत्तमाद्या वनिता दिव्यस्त्रियः आगता
आज्ञामादेशं मुनेः प्रतीपुः प्रतीष्टवत्यः । चेदीभवत्य इत्यर्थः । प्रतिपूर्वं इषिर्ग्रहणे
वर्तते तस्य लिटि रूपम् । विनयादुपास्थुः उपस्थिताः । पादप्रक्षालनादिदानेन
उपस्थानं कृतवत्यः । उपपूर्वात्तिष्ठतेलुङि सिच् । '२२२३। याति-स्था-। २।४।७७।' इति
सिचो लुङ् । '२२२६। सिज्भ्यस्तानिदिभ्यश्च । ३।४।१०९।' इति षेजुङ् ।
'२२१४। उक्थपदान्तात् । ६।१।९६।' इति परकथम् । जगुः सरागं सरके गीत-

वयः । मनुतुः सहायं सशृङ्गारवेहं मर्तितवयः । सविभ्रमं नेमुः सविहारां
प्रमताः । उद्यमव्युत्तः अग्राम्यमुक्तवयः ॥

१२६—वस्त्राऽन्न-पानं शयनं च नाना

कृत्वाऽवकाशे रुचि-संप्रकृतम् ॥

तान् प्रीति-मानाह मुनिस् ततः स्म

‘निवध्वमाध्वं, पिबताऽत्त शोध्वम्.’ ॥ ४४ ॥

वस्त्रेत्यादि—ततो वनितोपस्थानानन्तरमवकाशे प्रदेशे यथाभिमते वस्त्रा-
पानम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवचनतीत्येकवचनावः । शयनमित्यधिकरणे ल्युट् ।
नाना कृत्वा पृथक् कृत्वा । रुचिसंप्रकृतम् । यत्प यावदभिरुचितं तत्तथैव संपा-
दितम् । ‘२३५०। कृपो रो रुः । ८।२।१८।’ । प्रीतिमान्मुनिस्तान् भरतादीनाह
स्म उक्तवान् । किमाह—निवध्वं परिधत्त वस्त्राणि । ‘१०९२। वस्त्रं आच्छादने ।’
इत्यस्य विधौ लोट् । ‘५२। शलां जश् भशि । ८।४।५३।’ इति सकारस्य दकारः ।
आध्वं उपविशत । आसेः पूर्ववत् दादेशः । अत्त स्वादृत अन्नादिकम् । ‘१०८० ।
अदं भक्षणे ।’ इत्यस्मात् लोट् । पानादिकं पिबत । पिबतेः ‘२३६०। पा-प्रा-
। ७।३।७८।’ इति सूत्रेण पिबादेशः । शोध्वम्-स्वपित शयने । सर्वत्र विधौ लोट् ॥

१२७—ते भुक्तवन्तः सु-मुखं वसित्वा

वासांस्युषित्वा रजनीं प्रभाते ॥

द्रुतं समध्वा रथ-वाजि-नागैर्

मन्दाकिनीं रम्य-वनां समीयुः ॥ ४५ ॥

ते भुक्तेत्यादि—ते भरतादयः सुसुखमिति क्रियाविशेषणम् । भुक्तवन्तः
सन्तो वासांसि । वसित्वा परिधाय । रजनीमुषित्वा रजनीं रात्रिं । ‘३०४६।
वसति-क्षुब्धोः-। ७।२।५२।’ इतीद । ‘५५८। कालाऽध्वनोः-। २।३।५।’ इति द्वि-
तीया । द्रुतं शीघ्रं प्रभाते मन्दाकिनीं नदीं समीयुः संभूय गताः । समध्वा
अविच्छिन्नाध्वानः । सङ्गता अध्वन इति प्रादिसमासः । ‘९५३। उपसर्गादध्वनः
। ५।४।८५।’ इति समासास्तष्टच् । रथवाजीति द्वन्द्वैकवचनावः । तेन सहिता
नागा इति शाकपार्थिवादिवात् समासः । अन्यथा सेनाङ्गत्वात् समुदायस्यैकव-
चनावः स्यात् । रम्यवनां रमणीयकाननां रमणीयजलां वा ॥

१२८—वैखानसेभ्यः श्रुत-राम-वार्तास्

ततो विशिञ्जान-पतत्रि-सङ्घम् ॥

अभ्रं-लिहाऽग्रं रवि-मार्ग-भङ्गम्

आनंहिरे ऽद्रिं प्रति चित्र-कूटम् ॥ ४६ ॥

वैखानसेत्यादि—ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसेभ्यस्तृतीयाश्रमि-

६६ अष्टि-काव्ये—प्रबन्धे प्रकीर्ण-काव्ये लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

अथः । चित्रकूटे रामोऽस्तीति कुतशामवाताः । चित्रकूटनामानमग्निं पर्वतं प्रति ।
'५५२। लक्षणेत्थम्भूताब्जान-११।४।९०।' इत्यादिना कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
'५४८। कर्मप्रवचनीययुक्ते-१२।३।८।' इति द्वितीया । तं कदयीकृत्य आनंहिरे
जग्मुः । अहतेर्लिटि द्विवचनम् । '२१७९। हलादिः शेषः । ७।४।६०।' । '२२४८।
अत आदेः । ७।४।७०।' इति दीर्घः । '२२८८। तस्याबुद् द्विह्रलः । ७।४।७१।' इति
नुद । विशिष्टानपतत्रिसंघं कृत्स्नपक्षिगणम् । अञ्जलिहामं अन्नस्पृक्षिस्व-
रम् । '२९४७। वहाऽञ्जे लिङः । ३।२।३३।' इति खश् । '२९४२। अर्हर्हृषत्-
। ५।४।५१। इत्यादिना मुम् । रविमार्गभङ्गम् । उच्चस्तरत्वात् रवेर्मार्गभङ्गो यस्मि-
न्नाद्राविति ॥

१२९-दृष्टोर्णुवानान् ककुभो वलौघान्

वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्य ॥

तस्यौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुः

सौमित्रिरक्षि-भ्रुवर्मुज्जिहानः ॥ ४७ ॥

दृष्टेत्यादि—वलौघान्दृष्ट्वा सौमित्रिस्तस्यौ स्थितः । अभ्यासस्य '२२५९।
शार्ङ्गोः खयः । ७।४।६१।' इति खयः शेषः । कीदृशः । ककुभो दिश उर्णुवानान्
आच्छादयतः । उर्णोतिरदादिकस्योभयपदिनः शानचि उवकादेशे च रूपम् ।
शार्ङ्गं शृङ्गस्य विकारं धनुर्वितत्य आरोपितगुणं कृत्वा । '३३३४। वा त्यपि
। ६।४।३८।' इत्यनुनासिकलोपः । कवचं पिनह्य बध्ना । '१२४१। णह् बन्धने ।'
इत्यस्य त्यपि । अपिशब्दाकारलोपस्तु—'बहि भागुरिरलोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
आजकृजोस्तस्मिन्लोभ्य बहुलत्वेन शौनकिः ॥' इति । सिसंग्रामयिषुः संग्रामयि-
गुमिषुः । '२०७१। संग्रामं युद्धे ।' इति चौरादिको णिच् । तदन्तस्य सति प्रथ-
मस्यैकाचो द्विवचनम् । शितेषुः नीदणशरः । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् ।
'९४५। अचतुर-। ५।४।७३।' इत्यत्र निपातितः । उज्जिहानः ऊर्ध्वं नयन् । '११६४।
ओ' हा-ङ् गतौ ।' इत्यस्य जुहोत्यादिकस्य '२४९६। भृजामित् । ७।४।७६।' इतीत्वम् ॥

१३०-शुक्रोत्तरासङ्ग-भृतो वि-शस्त्रान्

पादैः शनैरापततः प्र-मन्यून ॥

औहिष्ठ तान् वीत-विरुद्ध-बुद्धीन्

विवन्दिषून् दाशरथिः स्व-वर्ग्यान् ॥ ४८ ॥

शुक्रेत्यादि—दाशरथिस्तान् स्ववर्ग्यान् स्ववर्गे भवान् । '१४४३। अशब्दे
सत्यौ । ४।३।६४।' इति यत् । आत्मीया अपि कदाचित् दुष्टबुद्धयो भवन्तीत्या-
ह—वीतविरुद्धबुद्धीन् । औहिष्ठ ऊहितवान् । ऊहतेरस्मनेपदिनो लुङि आद

१—'ममन्यून' इति पाठान्तरम् ।

तथा लक्ष्मण-रूपे कथानके राम-प्रवासो नाम तृतीयः सर्गः— ६७

वृद्धिः । तदेवाविरुद्धवृद्धित्वं दर्शयन्नाह—शुक्लोत्तरासङ्गश्चतः शुक्लो व उत्तरा-
सङ्गः उत्तरीयं तं विजतीति क्विप् । विशङ्कान् निराबुधान् । पादैरापतत आग-
च्छतो मुक्कवाहनत्वात् । शनैर्न त्वरया । प्रमन्युन् प्रकृष्टशोकान् आगतशोकान्
वा । विवन्दिषून् बन्दिषुमिच्छून् ॥

१३१—स-मूल-कापं चकषू रुदन्तो

रामाऽन्तिकं बृंहित-मन्यु-वेगाः ॥

आवेदयन्तः क्षिति-पालमुच्चैः—

कारं मृतं राम-वियोग-शोकात् ॥ ४९ ॥

समूलेत्यादि—ते रामान्तिकं रामसमीपं प्राप्ताश्चकषुः विद्वन्तः । समू-
लकापं समूलं कषित्वा भूमेरधोभागमुत्खन्य । '३३५५। निमूल-समूलयोः कषः
।३।४।३४।' इति कषेर्णमुल् । '३३६७। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।३।४।३।'
रुदन्तः रोदनं कुर्वन्तः बृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकवेगाः । '७८९। वृहिँ वृद्धौ ।'
इत्यस्य रूपम् । रामवियोगशोकात् कारणात् क्षितिपालं दशरथमुच्चैःकारं कृत्वा ।
मृतं निधनंगतं आवेदयन्तः । '३३८१। अव्यये यथाभिप्रेताख्यान—।३।४।५९।'
इति कृजो णमुल् । एतद्यथाभिप्रेताख्यानमिति नीचैराख्यातुमभिप्रेतत्वात् उच्चै-
रावेदयन्ति ॥

१३२—चिरं रुदित्वा करुणं स-शब्दं

गोत्राऽभिधायं सरितं समेत्य ॥

मध्ये-जलाद् राघव-लक्ष्मणाभ्यां

प्रत्तं जलं ब्रज्जलमन्तिकेऽपाम् ॥ ५० ॥

चिरमित्यादि—चिरं महान्तं कालं करुणं समन्यु सशब्दं प्रतिकृत्य रुदि-
त्वा । '२६१७। र-लो-भ्युपधादुल्लादेः—।१।२।२६।' इति क्तिवे विकल्पिते '२६०९।
रुद-विट—।१।२।८।' इत्यादिना क्तिवम् । सरितं समेत्य नदीं संभूय गत्वा ।
मध्येजलात् जलस्य मध्यात् तस्माद्वा स्यात्त्वोत्थाय अवनीर्य । स्यल्लोपे पञ्चमी ।
'६७२। पारे मध्ये षष्ठ्या वा ।२।१।१८।' इत्यव्ययीभावः । अपञ्चम्या इति
प्रतिषेधान् अञ्ज भवति । नाव्ययीभावादिति लुक्प्रतिषेधश्च । राघवलक्ष्मणा-
भ्याम् । अपामन्तिके समीपे जलं प्रत्तं दत्तम् । '३०७८। अच उपसर्गात्तः ।७।४।
४७।' गोत्राभिधायं नामाभिधायम् । '३९०। द्वितीयायां च ।७।२।८७।' इति
णमुल् । ब्रज्जलमिति अञ्जलिपरिच्छिन्नम् । जलमञ्जली द्वौ विगृह्य । तद्वित्तये
समासः '८०४। द्वि-त्रिभ्यामञ्जलेः ।५।४।१०२।' इति टच् । ताभ्यां प्रत्येकमञ्ज-
लिप्रदानात् द्वावञ्जली प्रमाणमस्येत्यस्मिन्वाक्ये प्रमाणप्रत्ययस्य प्रमाणे लुक् द्विगो-
नित्यमिति लुक् । ततः समासान्वो न प्राप्नोति । अतद्विबलुकीत्यधिकारात् ॥

१३३—‘अरण्य-वाने सु-करे पिता मा

प्रायुक्त, राज्ये वत दुष्-करे त्वाम्, ॥

मा गाः शुचं वीर !, भरं वही ऽमुम्,’

आभाषि रामेण वचः कनीयान्. ॥ ५१ ॥

अरण्ययान इत्यादि—अरण्याय वानं अरण्यवानं तस्मिन् सुकरे सुलसाध्ये पिता मां प्रायुक्तं नियुक्तवान् । युजे रौघादिकस्य छक्ति रूपम् । कर्मभिप्राये ‘२०३५। प्रोपास्यां यजेः-।१।३।६४।’ इत्यात्मनेपदम् । राज्ये दुष्करे दुःखसाध्ये त्वां प्रायुक्तम् । एवं च सति हे वीर, शुचं शोकं मा गाः । मा कार्षीरित्यर्थः । ‘२४५८। इणो गा लुकि ।२।४।४५।’ । ‘२२२३। गानि-स्था-।२।४।७७।’ इति सिचो लुङ् । वत इति खेदे । किन्तु भरममुं पितुर्निवोगम् । ‘२६४। मृ-ञ् भरणे ।’ इत्यस्मात् ‘३२३२। ऋदोरप् ।३।३।५७।’ वह संपादय । विधौ लोट् । एवं वचः रामेण कनीयान् अनुजो जाता भरतः आभाषि भाषितः । कर्मणि लुङ् । मुवी-त्यर्थेऽग्रहणात् द्विकर्मकता । अक्षशब्दादीयसुनि ‘२०१९। युवाल्पयोः-।५।३।६४।’ इत्यादिना कनादेशः ॥

१३४—‘कृती श्रुती वृद्ध-मतेषु धीमांस्

त्वं पैतृकं चेद् वचनं न कुर्याः, ॥

विच्छिद्यमाने ऽपि कुले परस्य

पुंसः कथं स्यादिह पुत्र-काम्या. ॥ ५२ ॥

कृतीत्यादि—इदानीं पण्डितानां मतेषु श्रुतानि कृतानि चानुष्ठितानि येने-ति । आद्धमनेनेत्यधिकृत्य । ‘१८८८। इष्टादि-।५।२।८८।’ इतीति । कत्येन्विष-यस्येति कर्मणि तसमी । स्वमते भावकान्तादस्त्यर्थे इन् । स त्वमेवंविधः धीमान् पैतृकं पितुरागतम् । ‘१४५८। पितुर्यञ् ।४।३।७९।’ इति चकारारतद्धञि ‘१२२१। इत्सुसुक्तान्तात्कः ।७।३।५१।’ चेष्टादि वचनं न कुर्याः । मध्यमपुरुषैकवचने लिङ्गि रूपम् । तदा विच्छिद्यमाने कुले वंशे परस्यापि अन्यस्यापि पुंसः । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । कथं स्यादिह लोके पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेच्छा । नैवेत्यर्थः । पुत्रश-ब्दात् ‘२६६३। काम्यञ् ।३।१।९।’ इति काम्यप् । तदन्तादप्रत्ययः । टाप् ॥

१३५—अस्माकमुक्तं बहु मन्यसे चेद्,

यदीशिषे त्वं न मयि स्थिते च, ॥

जिह्रेष्य-तिष्ठन् यदि तात-वाक्ये,

जहीहि शङ्कां, ब्रज, शाधि पृथ्वीम्.’ ॥ ५३ ॥

अस्माकमित्यादि—अस्माकमुक्तं अस्मात्सम्बन्धि वचनं चेद् यदि बहु मन्यसे आदिष्यसे । पितृपुत्रयो जाता अस्मानुगतः कथमेवं न कुर्यामिति यदि

च प्रणि स्थिते नेक्षिने न वसुधं करोषि । प्रमुत्सवसहं त्वदाज्ञाकर इति । ईश्वर-
दादिकस्य '२४३९' ईसः से । ७।२।७७।' इतीडागमः । गुरुवचनमनतिक्रमणीयं
विशेषतस्तत्वावधार्यं तस्मिन्वतिष्ठन् वचनमकुर्वाणः यदि जिह्वेपि लज्जसे । '२४९०।
सौ । ६।१।१०।' इति द्विषेचनम् । एतच्चिन्तित्याह—जहीहि शङ्कां त्वय विक-
ल्पम् । अज गच्छ अवोध्याम् । शाशि पालय पृथ्वीम् । '२४९८। जहातेभ्य
। ६।१।११६।' इति इत्ये विकल्पिते । '२४९७। ई हस्यवोः । ६।१।११३।' इतीश्वरम् ।
शासेः '२४८७। शा हौ । ६।१।३५।' इति शाभावः । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्
'२४२५। हु-सल्लभ्यो हेर्षिः । ६।१।१०१। ॥

१३६—'वृद्धौरसां राज्य-धुरां प्रवोढुं

कथं कनीयानहमुत्सहेय, ॥

मा मां प्रयुक्थाः कुल-कीर्ति-लोपे,'

प्राह स्म रामं भरतोऽपि धर्म्यम्. ॥ ५४ ॥

वृद्धौरसासित्यादि—भरतः प्राह । पूर्वहनशीला पूर्नवनशीला इत्यर्थः ।
अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् '३१५७। आज-मास-। ३।२।१७७।' इति क्तिप् । '२९५५।
राहोपः । ६।१।२१।' इति वलोपः । राज्यस्य सप्ताङ्गस्य भूधोत्री । प्रकृतिरिति
विगृह्य । '९४०। अक्-पू-। ५।१।७४।' इत्यकारप्रत्ययः । '८१२। परब्रह्मिन्-। २।
४।२६।' इति धूरिति क्लीङ्ङम् । ततष्टाप् । कीदृशीम् । वृद्धौरसां वृद्धो ज्येष्ठः
औरसः पुत्रो यस्याम् । उरसा निर्मित इति छन्दसो निर्मित इत्यनुवृत्तौ '१६४६।
उरमोऽण् च । ३।४।९४।' इत्यण् । तां तिष्ठति रामे प्रवोढुं कथमुत्सहे । कनीयान्
सन् । नैवेत्यर्थः । '३१७७। शक-ष्टप्-। ३।४।६५।' इत्यादिना बहेः सहायुपपदे
तुमुन् । गर्हायां लङ्पिजावोरित्यनुवृत्तौ '२८००। विभाषा कथमि लिङ् च
। ३।३।१४३।' इति लिङ् । सहैकपूर्वस्य आत्मनेपदित्वात् सीयुद् । '२२५७।
इटोऽत् । ३।४।१०६।' । '२३११। लिङः सलोपोऽनन्यस्य । ७।२।७९।' अतो मा
मां प्रयुक्थाः मा नियोजय । '२२१९। माङि लुङ् । ३।३।१७५। । '२२८१।
शलो झलि । ८।२।२६।' इति सिचो लोपः । कुलकीर्तिलोपे । लोपयतीति लोपः
पचाद्यच् । रघुवंशस्य या कीर्तिः तस्या लोप इति समासः । पूर्वैरनाचरितत्वात्
एवं च धर्म्यं धर्मादनपेतं भरतोऽपि प्राह स्म उक्तवान् ॥

पुनश्चाह—

१३७—'ऊर्जस्-बलं हस्ति-तुरङ्गमेतद्,

अमूनि रत्नानि च राज-भाञ्जि, ॥

राजन्यकं चैतदहं क्षितीन्द्रस्

त्वयि स्थिते स्यामिति शान्तमेतद्.' ॥ ५५ ॥

ऊर्जेत्यादि—एतद्वक्तितुरङ्गम् । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । ऊर्जस्बलं बलवत् ।

७० मट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

ऊर्जनसूहः । संपदावित्वात् किय् । सा विधते वस्येति । '१९२१) ज्योत्स्ना-त-
मिसा-१५।२।११४)' इत्यादिना बलम् । असुगागमश्च । अमूनि च रत्नानि राज-
मात्रि राजगृह्याणि । एतच्च राजन्यकं क्षत्रियसमूहः । क्षितीन्द्रो राजा अहं
त्वयि स्थिते स्वामिति भवामीति शान्तमेतत् । स्वामिति निमग्नणे नियोगक-
रणे लिङ् ॥

१६८—इति निगदितवन्तं राघवस् तं जगाद—

‘व्रज भरत ! गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये, ॥

च्युत-निखिल-विशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः

सकल-भुवन-राज्यं कारया ऽस्मन्-मतेन', ॥५६॥

इतीत्यादि—इति एवं निगदितवन्तं उक्तवन्तं तं भरतं राघवो रामो जगाद
उक्तवान् । किमित्याह—हे भरत ! मदीये पादुके उपानहौ गृहीत्वा त्वं व्रज गच्छ ।
विधौ लोट् । अस्मदस्यदादित्ये '१३३६। स्वदादीनि च । १।१।७४।' इति वृद्ध-
संज्ञायां तस्येदमर्थे '१३३७। वृद्धाच्छः । ४।२।११४।' '१३७३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च
। ७।२।९८।' इति मदादेशः । ततश्च पूज्यमानो जनौघैर्जनसमूहैः । च्युतनिखि-
लविशङ्कः अपगताशेषविकल्पः । सकलभुवनराज्यं सर्वत्र भूमण्डले राज्यं
कारय अनुष्ठापय । पादुके इति योज्यम् । अस्मन्मतेन अस्माकमभिप्रायेण ।
अत्र मदादेशो न भवति अस्मदो बहुवचनान्तस्य विवक्षितत्वात् । तत्र
श्लोकवचन इति वर्तते । ननु कथं मदीय इत्यत्र मदादेशः बहुवचनान्तत्वादिति
विरोधः । पादुके रामस्यैव तस्मात्सन्मतेन इत्यत्रापि एकवचनम् । आवयो
रामलक्ष्मणयोर्मतेनेति षष्ठीसमासे न दोषः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलङ्कृते श्री-भट्टिकाव्ये-

प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-प्रवासो नाम

तृतीयः सर्गः पर्यवसितः ।

चतुर्थः सर्गः—

१६९—निवृत्ते भरते धी-मानत्रे रामस् तपो-वनम् ॥

प्रपेदे, पूजितस् तस्मिन् दण्डकारण्यमीयिवान्. ॥१॥

निवृत्त इत्यादि—धीमान् बुद्धिमान् अत्र स्थिते मयि कदाचिद्भरतः
पुनरेष्यतीत्येवं बुद्धिमान् रामः अत्रैर्महर्षेस्तपोवनं प्रपेदे गतः । तस्मिन् तपोवने
अर्च्यपाषादिभिः पूजितः । दण्डकयो नाम भोजो आर्गवकन्यामहरत् । तच्छा-
पात् पांसुवर्षणाकान्तः सबन्धुराष्टविनाशो यस्मिन् स्थाने तत्सोपलक्षितम्

१—भास्विनी-चन्द्रः । तल्लक्षणे, (२६) कोकोत्त टीकनं प्रेक्ष्यम् ।

तथा लक्ष्म-रूपे कथानके राम-प्रवासो नाम चतुर्थः सर्गः—

७१

अरण्यमभूत् । तदीयिबान् गतवान् । '३०९८। उपेयिबान्-१३।२।१०९।' इत्यत्र
उपसर्गस्यातत्राल्लेखलादपीनः कसुः ॥

१४०—अटाव्यमानो ऽरण्यानीं स-सीतः सह-लक्ष्मणः ॥

बलाद् बुभुक्षुणोत्क्षिप्य जहे भीमेन रक्षसा. ॥ २ ॥

अटाव्येत्यादि—महदरण्यमरण्यानी । '५०५। इन्द्र-वरुण-१४।१।४९।' इत्यादिना हिमरण्ययोर्महत्त्वे ङीषानुक्ती । तां अटाव्यमानः अत्यर्थमटन् रामः । 'सूचि-सूत्रि-' इत्यादिना यद् । ससीतः सहलक्ष्मणः । '८४९। शोपसर्जनस्य । ५।३।८२।' इति विकल्पेन सभावः । बलात् बलवत्तया जहे हतः । गृहीत इत्यर्थः । कर्मणि लिट् । उत्क्षिप्य उत्थाप्य हस्ताभ्यां केनापि रक्षसा । वैश्रवण-शापात् तुम्बुरुनाम्ना गन्धर्वेण राक्षसीभूतेन विराधाख्येन बुभुक्षुणा भोक्तुमिच्छु-ना । भीमेन भयानकेन । 'मिथः पुक्' इत्यौणादिकपुगभावपक्षे रूपम् ॥

१४१—अवाक्-शिरसमुत्-पादं

कृतान्तेनां ऽपि दुर्-दमम् ॥

भङ्क्त्वा भुजौ विराधा-ऽऽख्यं

तं तौ भुवि निचस्त्रतुः ॥ ३ ॥

अवागित्यादि—तं विराधाख्यं राक्षसम् । कृतान्तेनापि यमेनापि । दुर्दमं दुःखेन दम्यत इति खल् । तौ रामलक्ष्मणौ भुवि निचस्त्रतुर्निस्त्रातवन्तौ । कीदृशम् । अवाक्शिरसं अवाक् शिरो यस्येति अधोमस्तकम् । ऊर्ध्वं पादौ यस्येति उत्पादम् । भुजौ भङ्क्त्वा मोटयित्वा । '३।३३०। जान्त-नशां विभाषा । ६।४। ३२।' इत्यनुनासिकलोपाभावपक्षे रूपम् ॥

१४२—आंहिषातां रघु-व्याघ्रौ शरभङ्गा-ऽऽश्रमं ततः ॥

अध्यासितं श्रिया ब्राह्मया शरण्यं शरणैषिणाम्. ॥४॥

आंहित्यादि—ततो विराधवधानन्तरं रघुव्याघ्रौ शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमम् आंहिषातां गतवन्तौ । अंहेलुङि रूपम् । अध्यासितं आश्रयीकृतम् । श्रिया लक्ष्म्या । ब्राह्मया ब्रह्मसम्बन्धिन्या । ब्रह्मण इयमित्यण् । '११५८। ब्राह्मोऽजातो । ६।४।१७१।' इति निपातनात् टिलोपः । '४७०। टिङ्गणञ्-१४।१।१५।' इत्यादिना ङीप् । शरणे अवस्थाने साधु अनुकूलं शरण्यम् । '१६५०। तत्र साधुः । १४।४।९८।' इति यत् । शरणैषिणां शरणं प्राणमेषितुं ङीलं येषाम् ॥

१४३—पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः ॥

शरभङ्गः प्रदिश्या-ऽऽरात् सुतीक्ष्ण-मुनि-केतनम् ॥५॥

पुर इत्यादि—शरभङ्गो रामस्य पुरः अग्रतः वपुः शरीरं ज्वलने अग्नौ जुहवाञ्चकार कुट्टित्वात्तस्य । '२४९१। मी-ही-वृ-हुवां-३।१।३९।' इति आम्

७२ अट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रदीर्घ-काव्ये लङ्का-रूपे चतुर्थो वर्गः,

आदि स्तुभावे शिर्वचनम् । किं कृत्वेत्याह—प्रतिष्ठा कथञ्चित्वा । किन्-आरात्
समीपे सुतीक्ष्णनाम्नो मुनेः केतनं आश्रयम् । तत्र वासमुपकल्पयेति ॥

तत्र किमत्रावस्थानमिति चेदाह—

१४४—‘यूयं समैष्यथैत्यस्मि—

आसिष्यहि वयं वने, ॥

दृष्टाः स्य, स्वस्ति वो, यामः

स्व-पुण्य-विजितां गतिम्’ ॥ ६ ॥

यूयमित्यादि—अपि नाम यूयं समैष्यथ आगमिष्यथ । आरूपपूर्वं इण् आगमने
वर्तते । ‘७३। एवेबत्तुदसु । ६। १। ८९।’ इति वृद्धिः । इत्यस्मात्कारणात् । अस्मिन्वने
वचसासिष्यहि स्थिताः । असेर्लुङि रूपम् । ‘८१। अस्वदो इयोञ् । १। २। ५९।’
इति चकारत्सानुक्तसमुच्चयत्वादेकत्वे बहुवचनम् । अस्मदागमने किं ते फलमि-
ति चेदाह—दृष्टाः स्व अपुना दृष्टा भवथ । अस्मैर्मैष्यमपुरुषबहुवचने ‘२४६९।
असोरल्लोपः । ६। १। ११।’ इत्यकारलोपः । स्वस्ति कल्याणम् । वः युष्मभ्यम् । ‘५८३।
वमः-स्वस्ति-। २। १। १६।’ इत्यादिना चतुर्थी । ‘४०५। बहुवचनस्य वस्त्वसौ । ८। १।
१२१।’ स्वपुण्येन विजितां लङ्कां गतिं जन्म । यामः ब्रजामः । रामरूपेण वि-
ष्णुवतीर्णः तं दृष्ट्वा वास्याम इत्यत्र वयं स्थिता इति ॥

१४५—तस्मिन् कृशानु-साद्-भूते सुतीक्ष्ण-मुनि-सन्निधौ ॥

उवास पर्ण-शालायां श्रमश्रानिशर्माऽऽश्रमान्, ॥ ७ ॥

तस्मिन्नित्यादि—तस्मिन् शरभज्ञे कृशानुसाङ्गने कात्स्न्येनाग्नीभूते । ‘२१-
२२। विभाषा साति कात्स्न्ये । ५। ४। ५२।’ इति सातिः । रामः सुतीक्ष्णस्य मुनेः
सन्निधौ समीपे पर्णशालायां पर्णकुट्यामुवास उपितवान् । तत्र कृताश्रित्यस्य
वृत्तिमाह—श्रमश्रानिशर्माश्रमान् पर्यटन् सदा तपोवनानि मुनीन् उपासितुम् ॥

१४६—वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्ण-संस्तरः ॥

शय्योत्थायं मृगान् विध्यक्षातिथेयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

वनेष्वित्यादि—वासतेयेषु वसतौ साधुषु । ‘१६५६। पथ्यतिषि-
। ४। ४। १०४।’ इत्यादिना ङञ् । निवसन् शयानः । संस्तीर्यत इति संस्तरः ।
‘३२३२। ऋदोरप् । ३। ३। ६७।’ पर्णानि संस्तरो वस्येति पर्णसंस्तरः । शय्योत्थायं
शय्याया उत्थाय । उत्पृक्षंतिहतेः । ‘३३७३। अपादाने परीप्सायां । ३। ४। ५२।’
इति णमुल् । शय्यते अस्यामिति शय्या । ‘३२७६। संज्ञायां । ३। ३। ९९।’ इत्यादिना
क्यप् । त्वरया मुक्ताशयनादीभ्यपि न कृश । मृगाम्बिष्यन् ताडयन् । ‘२४१२।
अहि-उवा-६। १। १९६।’ इत्यादिना सम्प्रसारणम् । तत्रापि नात्मार्यं लुब्ध इत्याह—
आतिथेयः अतिथी साधुः । पूर्ववत् ङञ् । विचक्रमे विहरति स्य । ‘२७१४। वे-
पाद्विहरणे । १। ३। ४१।’ इति ङङ् ॥

१४७—अङ्ग-वजुषमधीयानान् सामान्यांश्च समर्चयन् ॥

बुभुजे दैव-सात-कृत्वा शूल्यमुख्यं च होमवान् ॥१॥

अङ्गवजुषमित्यादि—अङ्ग च वजुष अङ्गवजुषम् । '१४५। अचतुर—
१५।४।७७।' इत्यादिना निपातितम् । '१३०। इन्द्राङ्ग-इ-इ-हाऽन्तात् समाहारे
१५।४।१०६।' इति ढक् । अङ्गवेदं वजुर्वेद्यं च अधीयमानम् पठतः । इहोऽधि-
पूर्वस्य लटि शानन्ति रूपम् । '६२७। न लोक-।२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः ।
सामान्यांश्च सामसु साधुर्द्विजान् । '१६५०। तत्र साधुः ।४।४।९८।' इति षट् ।
'११५४। ये कामावकर्मणोः ।६।४।१६८।' इति प्रकृतिभावः । समर्चयन् पूजयन् ।
शूल्यमुख्यं च मांसं बुभुजे मुक्तवान् । शूले उखायां च स्वाध्यायं संस्कृतम्
'१२१८ । शूलोखाद्यत् ।४।२।१७।' । '२७३७। भुजोऽनवने ।१।३।६६।' इति
ढक् । किं कृत्वा-देवसात्कृत्वा देवेभ्यो दत्त्वा । तदधीर्न कृत्वा । '२१२४। देवे
त्रा च ।५।४।५५।' इति चकारात् सातिश्च । होमवान् होमो विधत्ते पत्येति ।
कृत्वाप्रिकार्यं इत्यर्थः ॥

युगम् (२)—

१४८—वसानम् तन्त्रक-निभे सर्वाङ्गीणे तरु-त्वचौ ॥

काण्डीरः स्वाङ्गिकः शार्ङ्गी रक्षन् विप्रांस्तनुव्रवान् १०

वसान इत्यादि—असौ रामो वनेष्वानञ्च आन्तर्वालिनि वक्ष्यमाणेन
कोकेन सम्बन्धः । वसानः परिदधानः । '१०९२। वसं आच्छादने ।' इत्यस्मात्
शानच् । तरुत्वचौ वल्कले प्रत्यग्रे । तन्त्रकः '१८७० । तन्त्रादधिरापहते ।५।२।
७०।' इति कन् । तन्निभे तनुत्ये । सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गाणि व्याप्यत्वौ । '१८०८
तत्सर्व-।५।२।७।' इत्यादिना खः । काण्डीरः काण्डोऽस्यास्तीति । '१९१८।
काण्डाण्डादीरक्षीरचौ ।५।२।१११।' । स्वाङ्गिकः स्वङ्गोऽस्यास्तीति । '१९२३। अत
इनिठनी ।५।२।११५।' स्वाङ्गिक इति पाठान्तरम् । तत्र स्वङ्गः । '१९०७। प्रहरणं
।४।४।५७।' इति ढक् । शार्ङ्गी सधनुः । तनुव्रवान् तनुं शरीरं त्रायत इति तनु-
त्रम् । '२९१५। आतोऽनुपसर्गे कः ।३।२।३।' इति संसर्गे मतुप् । पिनङ्गकवच
इत्यर्थः । स एवंविधो विप्रान् आह्वयान् रक्षन् ॥

१४९—हित्वाऽऽशितङ्गवीनानि फलैर् येष्वाशितम्भवम्, ॥

तेष्वसौ दन्दशूकाऽरिर् वनेष्वानञ्च निरु-भयः ॥१॥

हित्वेत्यादि—आशितास्तृप्ता गावो येषु भवन्ति तृणप्रायत्वात् । '२०७९।
अपङ्क्षा-।५।४।७।' इत्यादिसूत्रेण खः पूर्वपदस्य च मान्यत्वं निपात्यते । तान्य-
रण्यानि हित्वा येषु वनेषु फलैराशितम्भवमाशितस्य भवनं तृप्तिर्वर्तते ।

१—'शार्ङ्गां युगमिति प्रोक्तं, त्रिभिः कोकेर् विशेषकम्, ॥

कक्षापकं वतुभिः स्नात् तदूर्ध्वं कुलकं रघुतम् ॥ १ ॥'

म. का. ७

७४ अट्टिकाख्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे वतुषो धर्गः,

‘२९६२। आशिते भुवः-॥१२।७५।’ इत्यादिना भावे लक्ष् । तेष्वानत्र । ‘५९७। अर्धे, ५९८। वर्धे’ इति गत्यया धातुः । छिटि ‘२२७८। अत आदेः ॥७१।७०।’ इति दीर्घे ‘२२८८। तस्याधुहृदिहः ॥७१।७१।’ इति जुट् । दन्दशुकारिः व्यालानां हन्ता । ‘२६३५। सुप-सद-॥११।२७।’ इत्यादिना दर्शोर्हृ । तदन्तात् ‘३३७६। वज-जप-॥११।२।६६।’ इत्यादिना ङकः ॥

१५०—प्रातीन-व्याल-दीप्राऽस्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ॥

पर्वद्वलान् महा-ब्रह्मैराट नैकटिकाऽऽश्रमान् ॥ १२ ॥

प्रातीनेत्यादि—तेषु वनेषु अमन् नैकटिकाश्रमानाट गतवान् । अटेरभ्या-सस्य ‘२२७८। अत आदेः ॥७१।७०।’ इति दीर्घत्वम् । ग्रामस्थान्तिके क्रोशमात्रं त्यक्त्वा वतयो मिश्रयो वे निवसन्ति ते नैकटिकाः । ‘१६२७। निकटे वसति ॥७१।८३।’ इति ङकः । तेषामाश्रमान्मपोवनानि । कीदृशः । प्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः । नानाजातीयाः अनिवतवृणयः शरीरमायास्य ये जीवन्ति ते प्रातास्तेषां पर्यर्कं तदपि प्रातं तेन जीवन्ति इति प्रातीनाः । ‘१८२२। प्रातेन जीवति ॥५।२।२३।’ इति लन् । तेषां व्याला हिंसाः उपघातकाः तेषु दीप्रास्त्रः उवलदायुधः । सप्त-मीनि योगविभागस्तः । सुत्वनः सुतवतः परिपूजयन् । सोमपायिन इत्यर्थः । ‘३०९१। सुवजोर्कुलिप् ॥१२।१०३।’ गुह् । ‘३५५। न संयोगा-॥६।७।३७।’ इत्याद्योपो न । पर्वद्वलानिति । ‘पर्वं खेदने’ अस्मात्पर्वते खिद्यतीति । शृण्णो दिरित्यत्र पर्वर्बाहुलकादीणादिको दिः पर्वत् । तत्र यदि ‘१९१९। रजः-कृत्या-सुति-पर्वदो बलच् ॥५।२।११२।’ इति तदा पर्वन् विद्यते तेषां सुवनामिति बलच् । अत्र परिधीवतीति परिवत् क्तिबन्तो यथा ‘परिवदप्येषा गुणग्राहिणी’ तदा परिवद्वलं सहायो येषामिति बहुव्रीहिः । महाब्रह्मैर्महाप्राणैः । ‘८०६। कुमहस्यामन्यतरस्याम् ॥५।७।१०५।’ इति ङक् । तैः सहाट ॥

युग्मकम् (२)—

१५१—परेष्व्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युश् चाऽपि चिन्तयन् ॥

वृद्धि-क्षयौ मुनीन्द्राणां प्रियं-भावुक-तामगात् ॥ १३ ॥

परेष्वीत्यादि—परेष्वि परस्मिन् आगामिनि दिवसे इत्यर्थः । अद्यैतस्मि-न्नहनि । पूर्वेषुः पूर्वस्मिन्नहनि । अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि चिरातिक्रान्ते चिरगामिनि दिवसे परेष्वीत्यादिषु दिवसेषु मुनीन्द्राणां वृद्धिक्षयौ उदयापचयौ चिन्तयन् । प्रियंभावुकतां पूर्वं प्रियाप्रियस्वभावमिमुं कत्वा दत्तयाभूतः सन् प्रियो भवतीति प्रियंभावुकः । आद्यसुमगोत्पत्तिकृत्य ‘२९७४। कर्तेरि भुवः खिप्पुच् लुकजौ । ३।२।५०।’ इति लुकन् । तज्जावः । तामगात् गतः । अर्थान्मुनीन्द्राणामेव । परेष्वन्यादयः शब्दाः ‘१९००। सद्यः-पत्य-॥५।१।२९।’ इत्यादिना निपातिताः ॥

१५२—आन्तिष्ठद्-गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ॥

प्रातस्तरां पतत्रिम्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥ १४ ॥

आतीत्यादि—जपमन्त्रमिति सामर्थ्यलभ्यम् । सन्ध्याकालोऽधिकरणम् । तेन अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सम्यक् ध्यायन्त्यस्यामिति । ‘१२८३। आतञ्जो-पसर्गे ॥३१३०३॥’ इत्यहम् । किमर्थं सन्ध्यामित्याह—प्रकान्तमावतीगवम् । आत्यत्या आद्यान्त्यो भवन्ति यस्मिन् काले गावः अस्मिन्नायतीगवं आरब्धम् । ‘६७१। तिष्ठद्-प्रभृतीनि-॥२१११७॥’ इत्यव्ययीभावसमासत्वात्साधुः । ‘६५७। नाव्ययीभावात्-॥२११८३॥’ इति ससन्ध्या अस्मावः । आहपूर्वादिणः शतरि ‘१४५५। इणे यण् ॥६१८१॥’ इति यणि ङीप् च रूपं आयतीति । गावोऽपि गोचरात् गोष्ठमायान्ति दिवसस्यार्धनादिकावक्षेपे सन्ध्यापि तदैव प्रवर्तते । कियन्तमेवं जपश्रित्याह—आतिष्ठद् इति । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय । गावो हि रात्रिप्रथमयामस्य नादिकायामतीतायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाप्य बुध्यन्ते । आतिष्ठदिति ‘६६७। आह मर्यादाभिभिर्ध्वोः ॥२१११३॥’ इत्यव्ययी-भावः । ‘६७१। तिष्ठद्-प्रभृतीनि च ॥२१११७॥’ इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-त्वादव्ययीभाव एव । पुनः समासान्तरं न भवति । प्रातस्तारमिति । प्रातरित्य-व्ययं प्रभातवाचि । प्रकर्षविवक्षायां तरप् । तदन्तात् ‘२००४। किमेत्-॥५१४११॥’ इत्यादिना आम् अतिप्रभाते । पतत्रिभ्यः कुक्कुटादिभ्यः प्रथमं प्रबुद्ध उत्थितः । ‘६३९। पञ्चमी विभक्ते ॥२११४२॥’ इति पञ्चमी । रविमादित्यं प्रणमन् यदा चरति तदा प्रियम्भावुकतामगादिति पूर्वेण योज्यम् ॥

१५३—दृष्टो पर्ण-शालायां राक्षस्या ऽभीकया ऽथ सः, ॥

आर्योऽहं तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ, ॥ १५ ॥

दृष्टश्च इत्यादि—पर्णानां शालायां स्थितः स रामः राक्षस्या दृष्टो दृष्टः । कीदृश्या । अभीकया कामुकया । ‘१८७४। अनुकाऽभिका-॥५१२१७४॥’ इत्यादिना निपातितः । दृष्टोः कर्मणि लिट् । अथ दर्शनानन्तरं आर्योऽहं ऊढभार्यमूढा आर्या यस्येति । आहितादय्यादिषु दर्शनान् निष्ठान्तस्य परनिपातः । अवज्ञाय अनादृत्य । सन्नार्यत्वात् । असकौ राक्षसी पापासौ । कुत्सायां ‘२०२५। अव्यय-सर्वनाम्ना-मकच्-॥५१३१॥’ सौमित्रये लक्ष्मणाय । ‘५३२। स्त्राच-कुक्-॥११४३४॥’ इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा । तस्ये स्वाभिप्रायं मैथुनायाविष्कृतवती । ‘२६९०। प्रकाशन-स्येवात्ययोश्च ॥१३१२३॥’ इति प्रकाशने तच् ॥

कलार्पकम् (४)—

१५४—दधाना वलि-भं मध्यं कर्ण-जाह-विलोचना ॥

वाक्-त्वचेनाऽति-सर्वेण चन्द्र-लेखैव पक्षतौ ॥ १६ ॥

दधानेत्यादि—सा तं प्रार्थयामास इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । कीदृशी । मध्यं स्तनजघनयोरन्तरम् । वलिभं बलयोऽस्मिन् सन्तीति । ‘१९४५। तुम्दि-वलि-वटेर्भः ॥५१३३९॥’ दधाना धारयन्ती । कर्णजाहविलोचना । कर्णजाहं

७६ अट्टि-काव्ये—प्रधने प्रकीर्ण-काव्ये लक्षण-रूपे चतुर्थे वर्गः,

कर्णमूलसमीपमित्यर्थः । '१८२५। तस्य पाकमूल-१५।२।२४।' इत्यादिना जाह्नव । कर्णजाह्नवोर्विधान्ते विकोचने बस्या इति सप्तम्युपमानेत्यादिना उपपदलोपी बहु-
व्रीहिः । वाक्यत्वेन वाक् च त्वक् चेति प्राण्यङ्गत्वादेकवज्रावः । '९३०। इन्द्राकु-
द-य-शान्तात्-१५।४।१०६।' इति टच् । अतिसर्वेण अतिक्रान्तेन सर्वम् । अत्यावय
इति समासः । '६५५। एकविंशति चापूर्वनिपाते । १।२।४४।' इति सर्वशब्दस्योप-
सर्जनत्वेऽपि पूर्वनिपातो न भवति अपूर्वनिपात इति प्रतिषेधात् । वाक्यत्वेन
शास्त्रत्वेन मायुष्येण मार्दवेन चासाधारणेनोपलक्षितेनेत्यर्थः । इत्थमभूते तृतीया ।
अन्त्रलेखेव पक्षतो तजुत्वात् । पक्षोऽत्रार्धमासः । तस्य मूले प्रतिपदि । '१८२६।
पञ्चातिः । १५।२।२५।' ॥

१५५—सु-पाद् द्वि-रद-नासो-रु मृदु-पाणि-तला-ऽङ्गुलिः ॥

प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

सुपादित्यादि—सोमनां पादौ बस्याः असां सुपात् । '८७९। सङ्ख्यासुप्-
स्य १५।४।१४०।' इति पादान्तलोपः '४५७। पादोऽन्त्यतरस्यां । ४।१।८।' इति
यदा कीप् नास्ति तदेत्थं रूपम् । द्विरदनासोरुर्द्विरदनासे इव करिपोतकराविव
ऊरू बस्याः । उपमानपूर्वो बहुव्रीहिः । '५२४। ऊरुत्तरपदादौपम्ये । ४।१।६९।' इति ऊक् । रघने अनेनेति रदः दन्तः । '३२९६। पुंसि संज्ञायां घः-१३।३।११८।' करणे । द्वौ रदौ यस्येति द्विरदः । मृदुपाणितलाङ्गुलिः । तलं च अङ्गुलिकेति द्वन्द्वः ।
तत्र त्वभ्याख्याप्यतरयोः अल्पाप्यतरस्य पूर्वनिपातः । पाण्योम्लाङ्गुलि पाणितला-
ङ्गुलि । मृदु पाणितलाङ्गुलि यस्य इति बोध्यम् । प्रथिमानं पृथुतां दधानेन
धारयता । घनेन उपचितेन जघनेनोपलक्षिता सा राक्षसी ॥

१५६—उन्-नसं दधती वक्रं शुद्ध-दल-लोल-कुण्डलम् ॥

कुर्वाणा पश्यतः शंयून् सखिणी सु-हसा-ऽऽनना ॥ १८ ॥

उन्नसमित्यादि—उप्यते अनेनेति वक्रम् । सर्वधातुभ्य आणादिक. इन्
तत्र वक्रशब्दो मुलैकदेशे वर्तमानोऽपि कविभिः समुदाये प्रयुज्यते । वक्रं मुख-
सुन्नसं दधती । '४२७। नाभ्यन्त्राच्छुः । ७।१।७८।' इति नुम् न भवति । उन्नता
नासिका यस्मिन्निति । अन्नासिकायाः संज्ञायां नसं चेत्पृथक्त्व '८५८। उपस-
गोष् । १५।४।११९।' इत्यप् । नासिका च नसादेशमापद्यते । शुद्धदत् शुद्धाः शुद्धा
दन्ता यस्मिन्शुद्धदत् '८८३। अग्रान्तशुद्ध-१५।४।१४५।' इत्यादिना ददादेशः ।
लोले चञ्चले कुण्डले यस्मिन् तत् लोलकुण्डलम् । पश्यतो जनान् शंयून् विद्य-
मानसुखान् कुर्वाणा सं सुखं तदस्यास्तीति । '१९४४। कं-शं-भ्यां ब-भ-युस्ति-
तु-त-यसः । १५।२।१३८।' इति वुस् । सिक्वात्पदसंज्ञा । अनुस्वारः । अपश्यतो वा
शंयून् कुर्वाणा पश्यतां तु पीडाकरी । सखिणी मालावती । '१९२८। असाया-
१५।२।१२१।' इत्यादिना विभिः । सुहसानना हसनं हसः । '३२३९। स्वन-ह-
सोर्वा । १३।१।६२।' इत्यप् । शोभनहसनमाननं बस्याः सा ॥

१५७—प्राप्य चञ्चूर्यमाणा ऽसौ पतीवन्ती रघूत्तमम् ॥

अनुका प्रार्थयाञ्चक्रे प्रिया-कर्तुं प्रियं-वदा. ॥ १९ ॥

प्राप्येत्यादि—प्राप्य ढौकित्वा । चञ्चूर्यमाणा गार्हितमाचरन्ती । प्राणिनो हन्तव्या इति । चरेः '२६३५। लुप-सद-।३।१।२४।' इत्यादिना भावगर्हायां यङ् । '२६३६। चर-फलोश्च ।७।४।८७।' इत्यभ्यासस्य जुङ् । '२६३७। उत्परस्यातः । १०।४।८८।' इत्युत्वम् । '३५४। हलि च ।८।२।७०।' इति दीर्घत्वम् । पतीवन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती । '२६५७। सुप आत्मनः क्यच् ।३।१।८।' अनुका अभि-लाषुका । '१८७३। अनुका-।५।२।७४।' इत्यादिना निपातितः । रघूत्तमं लक्ष्मणं प्रार्थयाञ्चक्रे प्रार्थितवती । प्रियाकर्तुमनुलोमयितुम् । पतिर्मे स्या इति । '२१३४। सुखप्रियादानुलोम्ये ।५।४।६३।' इति डाप् । प्रियंवदा प्रियवादिनी । '२९५३। प्रिय-वशो वदः खच् ।३।२।३८।' ॥

तां प्रार्थनामाह—

१५८—'सौमित्रे ! मामुपायंस्थाः कस्मार्मिच्छुर् वशं-वदाम् ॥

त्वद्-भोगीनां सह-चरीम-शङ्कः पुरुषाऽऽयुषम्.' ॥२०॥

सौमित्रे इत्यादि—हे सौमित्रे । इच्छुरेपणशीलः । '३१४९। बिन्दुरिच्छुः ।३।२।१६९।' इति निपातितः । अशङ्कः निर्विकल्पः सन् । किं मां वञ्चयिष्य-तीति । मामुपायंस्थाः परिणय । '२७९०। आशंस्यायां भूतवच्च ।३।३।१३२।' इति लुङ् । '२७२९। उपायमः स्वकरणे ।१।३।५६।' इति तङ् । '२७३०। विभाषो-पयमने ।१।२।१६।' इत्यकित्वपक्षे रूपम् । कस्माम् । '३१४७। नमि-कम्पि-।३।२।१६७।' इत्यादिना रः । वशंवदाम् । अहं ते वश्येति वदन्तीम् । त्वद्भोगीनां त्वच्छरीराय हिताम् । अवैधव्यादिलक्षणयोगात् '१६७०। आत्मन्विभञ्जन-।५।१।९।' इत्यादिना खः । सहचरीं सहगमिनीम् । '२९३१। भिक्षा-सेना-दायेषु च ।३।२।१७।' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टप्रत्ययः । कियन्तं कालम्-पुरुषायुषं पुरुषस्यायुर्यावत् । '९४५। अचतुर-।५।४।७७।' इत्यादौ निपातितः । '६९१। अत्यन्तसंयोगे च ।२।१।२९।' इति द्वितीया । चरणक्रियायाः कृत्स्नसं-योगान् । यथा मासमुषित इति ॥

१५९—तामुवाच स—'गौष्ठीने वने स्त्री-पुंस-भीषणे ॥

अ-सूर्य-पश्य-रूपा त्वं किम-भीरुररार्यसे. ॥ २१ ॥

तामित्यादि—राक्षसीं लक्ष्मण उवाच उक्तवान् । किमित्याह-गौष्ठीने वने गोष्ठं भूतपूर्वं यस्मिन्वने । इदानीं नामापि न ज्ञायते । '१८१९। गोष्ठाल् खञ् भूतपूर्वं ।५।२।१७।' इति खञ् । स्त्रीपुंभीषणे । स्त्री च पुमाश्चेति स्त्रीपुं-सौ । '९४५। अचतुर-।५।४।७७।' इत्यादौ निपातितौ । तयोर्भीषण इति षष्ठीस-मासः । विभेतेर्भिषि हेतुभये पुङ् । तदन्तात् '२८४१। कृत्स्न्युटो बहुलम् ।३।३।११३।' इति कर्तेरि ण्युट् । तस्मिन्भीरुः सती किमित्यरार्यसे अत्यर्थमदत्ति ।

४८ अग्नि-काण्डे—अथर्वे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे अनुषो वर्गे,

अर्थः 'सूचि-सूत्रि-' इत्यादिना बह् । '२६३३। बहि च । ७।१।३०' इति गुणः । '२४४६। न आः । ३।१।३।' इति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो बकारपरस्य न द्वित्वनि-
वेध इति रेफो द्विरुच्यते । अथशीला मीकः । '३१५४। भियः कुक्कुनौ । ३।२।
१७४।' क्रियाशब्दत्वात् '४२१। उक्तः । ४।१।६६।' इति ऊह न भवति । अम-
नुष्यत्वाच्च । तथाहि लक्षणेनामानुषीयमिति ज्ञाता । तथाच ब्रह्मा दर्शय-
त्वाद्—असूर्यम्पश्यत्वात् । अतिगोपनीयतया सूर्यम्पन्निषिद्धदर्शनं न पश्य-
तीति । '२९५१। अ-सूर्य-लकाटयोः-। ३।२।३६।' इत्यादिना खश् । '२३६०। पा-
श्या-। ७।३।७८।' इत्यादिना पश्यदेवः । असूर्यम्पश्यं रूपं यस्या इति समासः ।
सा न पश्यतीति रूपमपि न पश्यतीत्युक्तम् ॥

१६०—मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर् दिव्य-धर्मिणी ॥

त्वमप्सरायमाणेह स्व-तन्त्रा कथमश्नसि । ॥ २२ ॥

मानुषानित्यादि—मनोरपत्यानि मानुषाः । '११८५। मनोजातावन्मर्ता
पुह् च । ४।१।१७३।' तावभिलष्यन्ती कामयन्ती रन्तुमिच्छन्ती । '२३२१। वा
आश-। ३।१।७०।' इत्यादिना इयन् । रोचिष्णुः रोचनस्वभावा । '३११६। अलं-
कुञ्-। ३।२।१३६।' इत्यादिना इष्णुश्च । अत एव दिव्यधर्मिणी । दिवि भवा
दिव्या देवाः । राक्षसा अपि देवयोनित्वात् । तेषां धर्मः स्वभावः सोऽस्या अली-
ति । '१९३८। धर्म-शील-। ५।२।१३२।' इत्यादिनेभिः । अप्सरायमाणा अप्सरा
इवाचरन्ती । राक्षसभावं गोमुमिति भावः । 'उपमानादाचारे' इत्यधिकारे
'२६६५। कर्तुः क्यह् स-कोपश्च । ३।१।११।' 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' इति वच-
नात् । इह बने स्वतन्त्रा कथमश्नसि भ्रमसि । स्व आत्मा तन्न, प्रधानं यस्याः ।
अपराधीनत्वात् । अनयोक्त्या राक्षसीत्वं दर्शयति ॥

१६१—उग्रं-पश्यत्कुले ऽरण्ये शालीन-त्व-विवर्जिता ॥

कामुक-प्रार्थना-पट्टी पतिवली कथं न वा । ॥ २३ ॥

उग्रमित्यादि—उग्रम्पश्यन्तीत्युग्रम्पश्याः । पापाशयत्वान् शबरादयः ।
२९५२। उग्रम्पश्य-। ३।२।३७।' इत्यादिना खश् निपात्यते । तैराकुले व्यासे
अरण्ये । पतिवली जीवत्पतिः कथं केन प्रकारेण न वा नैवं भवतीत्यर्थः । '४८९।
अन्तर्धत्पतिवसोर्नुह् । ४।१।३२।' इत्यत्र पतिर्विद्यते अस्या इति मनुष्ये सिद्धः ।
जीवत्पत्यां मनुषो बत्वं निपात्यते । उरु सूत्रेणैव विधीयते । ङीप्प्रत्ययस्त्वगित्वा-
देव सिद्धः । शालीनत्वविवर्जिता । अष्टवत्या वर्जिता । शालाप्रवेशमर्हतीति
'१८२१। शालीन कौपीने-। ५।२।२०।' इति खन् निपात्यते । अष्टेऽभिषेधे प्रवेश-
शब्दस्य लोपः । तस्य भावः शालीनत्वम् । कामुकः कामशीलः । '३१३४।
कृक्-पत्-। ३।२।१५४।' इत्यादिना उक्तम् । तस्य प्रार्थनायां पट्टी चतुरा । '५०२।
बोवो गुणवचनात् । ४।१।४४।' इति ङीप् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके राम-प्रवासो नाम चतुर्थः सर्गः— ७९

१६२—राघवं पर्ण-शालायामिच्छा ऽनुरहसं पतिम्, ॥

यः स्वामी मम कान्ता-वानौपकार्णिक-लोचनः, ॥ २४ ॥

राघवमित्यादि—रामं पर्णशालायामवस्थितं पतिमिच्छ । अनुरहसं विवेक-
प्राप्तमनुगतो रह इति विगृह्य '१४९। अन्ववतस्तद्ग्रहसः । ५।४।८३।' इत्यम् । यो
राघवो मयापि स्वामी प्रभुः । '२९३२। स्वामिबैश्वर्ये । ५।२।१२६।' इति निपाति-
तम् । कान्तावान् समार्यः । प्रवृत्तसम्भोगोऽसौ नाहमिति दर्शयति । तमेव रूप-
शौचाभ्यां वर्णयन्नाह—औपकार्णिकलोचनः । कर्णयोः समीपमुपकर्णम् । समीपार्थ-
ऽव्ययीभावः । तत्र प्रायभव इति । '१४१५। उपजानूपकर्णोपनीवेष्टम् । ४।३।
४०।' शेषमपि शब्दद्वयं प्रयोक्ष्यते । औपकार्णिके लोचने यस्य । कर्णान्तायतलो-
चन इत्यर्थः ॥

१६३—वपुश् चान्दनिकं यस्य, कार्णवेष्टकिकं मुखम्, ॥

संग्रामे सर्व-कर्मीणौ पाणी यस्यौपजानुकौ, ॥ २५ ॥

वपुरित्यादि—यस्य राघवस्य वपुः शरीरं चान्दनिकं चन्दनेन सम्पद्यते प्राप्त-
शोभं भवति । मुखं च कार्णवेष्टकिकम् । कर्णवेष्टकाभ्यां कर्णालङ्काराभ्यां कार्णवेष्ट-
किकम् । तत्रोभयत्र '१७६३। सम्पादिनि । ५।१।९९।' इति ठक् । पाणी हस्तौ
संग्रामे युद्धे सर्वकर्मीणौ धनुःखड्गादिव्यापारकर्माणि व्याप्नुतः । '१८०८। तत्स-
र्वादेः-। ५।२।७।' इति खः । औपजानुकौ आजानुकौ । आजानुलम्बावित्यर्थः ।
अत्र ठक् । '१२२१। इषुसुक्तान्तात्कः । ७।३।५१।' ॥

१६४—वद्धो दुर्बल-रक्षाऽर्थमसिर् येनोपनीविकः, ॥

यश्चापमाश्मन-प्रख्यं सेषु धत्तेऽन्य-दुर्वहम्, ॥ २६ ॥

वद्ध इत्यादि—येन असिः खड्गः औपनीविकः । नीविसमीपे प्रायेण भव-
तीति । स हि नीवीं प्राप्य वर्तमानः पार्श्वयोश्चोर्ध्वं निबद्धः । किमर्थं-दुर्बलर-
क्षार्थं दुर्बलरक्षायै हृदमित्यस्मिन्नर्थे चतुर्थी । तदर्थेत्यादिना सः । तत्रार्थेन नित्य-
समासः सर्वलिङ्गता च । यश्चापं धनुर्वत्ते धारयति । आश्मनप्रख्यम् । अश्मनो
विकार इत्यम् । '११५५। अन् । ६।४।१६७।' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते अश्मनो
विकार उपसङ्ख्यानमिति टिलोपः पाक्षिकः । विभाषजोरित्यतो मण्डूकमुखा
विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्विकारे वाच्ये । अन्यत्राश्मन एव भवति । आश्मनेन प्रख्या
सादृश्यमस्य तदाश्मनप्रख्यमुपलघटितमिव । सेषु सशरम् । अन्यदुर्वहं दुःखेनो-
द्यत इति खल् । रामादन्येन दुर्वहमित्यर्थः ॥

१६५—जेता यज्ञ-दुहां संख्ये धर्म-सन्तान-सूर वने ॥

प्राप्य दार-गवानां यं मुनीनाम-भयं सदा, ॥ २७ ॥

जेतेत्यादि—यज्ञाय हुष्यन्तीति यज्ञदुहो राक्षसाः । '२९७५। सत्सुद्विष-
। ३।२।६१।' इत्यादिना क्प् । तेषां संग्रामे जेता । वृजन्तोऽयम् । ततश्च कृष्य-

८० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काव्ये लक्ष्मण-रूपे यतुर्गो वर्गः,

बोने कर्मणि वही । धर्मसन्तानस्य पूर्ववत् किम् । धर्मरत इत्यर्थः । वने वर्तमानानां मुनीनां बानप्रस्थादीनामित्यर्थः । तेषां भार्याभिपरिमहात् यानि दारगवानि । दाराश्च गावश्चेति दारगवानि '१४५। अचतुर-१५।१।७७।' इत्यादिना निपातितानि । दारयन्तीति दाराः । 'दारजारी कर्तारि णिलुक् च' इति घञ् । तेषां च येनाभयं सदा दत्तमिति बोध्यम् । येषामेव प्राप्तिरिति तेषामेवाभयमिति समानकर्तृकत्वम् ॥

१६६—ततो वावृत्यमाना ऽसौ राम-शालां न्यविक्षत, ॥

'मामुपायंस्त रामे'ति वदन्ती साऽऽदरं वचः ॥ २८ ॥

तत इत्यादि—ततो लक्ष्मणवचनानन्तरमसौ राक्षसी वावृत्यमाना रामं वृण्वाना । '१२३५। वा वृत्तं वरणे ।' इति दैवादिकः आरम्भेनपदी । रामशालां रामस्य पर्णकुटीरं न्यविक्षत प्रविष्टा । विशेषः '२३३६। शल इगुपचादनिटः क्सः ।३।१।४५।' । '२६८३। नेर्विशः ।१।३।१७।' इति तङ् । मामुपायंस्त रामेति हे राम, अहं प्रार्थये भवान् मामुपायंस्त परिणयन्विति वाक्यभेदेन बोध्यम् । '२७-९०। आशंसायां भूतवच्च ।३।३।१३२।' इति लुक् । '२७२९। उपाद्यमः स्वकरणे ।१।३।५६।' इति तङ् । '२७३०। विभापोपयमने ।१।२।१६।' इत्यकिरवपक्षे रूपम् । इत्येवं वचः सादरं वदन्ती ॥

१६७—'अस्त्रीको ऽसावहं स्त्रीमान्, स पुप्यति-तरां तव ॥

पतिरित्यब्रवीद् रामस्—'तमेव ब्रज, मा मुचः.' ॥२९॥

अस्त्रीत्यादि—असौ लक्ष्मणोऽस्त्रीकः । न विद्यते अस्त्र स्त्रीति । '८३३। नद्युतश्च ।५।४।१५३।' इति कप् । '८३५। न कपि ।७।४।१४।' इति ह्रस्वप्रतिषेधः । अहं पुनः स्त्रीमान् सभार्यः । प्रशंसायां भुत् । स एव लक्ष्मणः । पुप्यति-तराम् अर्थात् पुप्यति लक्ष्मणस्तव पतिः । '२००२। तिङ्श्च ।५।३।५६।' इति तरप् । '२००४। किमेति-५।४।११।' इत्याम् । तस्मात्तमेव लक्ष्मणं ब्रज गच्छ । मा मुचः मा त्याक्षीः । मुचेर्लङ् । लङित्वादङ् । इति एवमब्रवीद् रामः उक्तवान् । आदादिकस्य ऋणो लङि '२४५२। वुव ईद् ।७।३।१३३।' इति ईदिति रूपम् ॥

१६८—लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महोक्षं गौरिर्वा ऽगमत् ॥

मन्मथाऽऽयुध-सम्पात-व्यथ्यमान-मतिः पुनः. ॥३०॥

लक्ष्मणमित्यादि—लक्ष्मणं पुनर्भूयोऽगमत् लक्ष्मणं प्रति गता । यथा गौरिवृषस्यन्ती मेषुनेच्छावती महोक्षं महावृषम् । वृषस्यन्तीत्युपमानविशेषणमेतत् । तेन वृषं लब्धुमिच्छन्तीति वचः । '२६६९। अश्व-क्षीर-१७।१।५१।' इत्यादिना असुक् । तस्यैववृषयोर्मेषुनेच्छायामिति । तद्वदागमत् । महोक्षमिति '१४५। अचतुर-१५।१।७७।' इत्यादिसूत्रेण निपातितम् । मन्मथस्यायुधानि शराः । आयुष्यन्ते एभिरित्यायुधानि । घञर्थे कश्चिधानमिति कः । तेषां सम्पातः संश्लेषः । तस्मात् व्यथ्यमाना पीड्यमाना मतिर्मनो यस्याः ॥

१६९—तस्याः सासद्यमानाया लोलूया-वान् रघूत्तमः ॥

असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकाराऽप-नसं मुखम्. ॥ ३१ ॥

तस्या इति—सासद्यमानायाः समीपे गच्छितं सीदन्त्याः प्रविशन्त्याः । '२६३५। लुप-सद-१३।१।२४।' इत्यादिना बह् । रघूत्तमो लक्ष्मणः । मुखमप-नसमपगतनासिकं चकार । '८५८। उपसर्गाच्च । ५।४।१।१२।' इत्यच् । नासिका च नसादेक्षमापद्यते । तत्र संज्ञायामिति नानुवर्तते । किं कृत्वा । कौक्षेयमसिमुद्यम्य उरिक्षिप्य । कुक्षौ भव इति '१४३३। इति-कुक्षि-१।४।३।५६।' इत्यादिना ङम् । कौक्षेयः । लोलूयावान् अत्यर्थं लवनक्रियायुक्तः । लुनातीति लोलूया । यच्छन्ताद् '३२७९। अपत्ययात् । ३।३।१०२।' इत्यकारः । सा विद्यते यस्येति मतुप् ॥

१७०—‘अहं शूर्प-णखा नाम्ना

नूनं नां ऽज्ञायिषि त्वया, ॥

दण्डो ऽयं क्षेत्रियो येन

मर्यपाती'ति सा ऽब्रवीत्. ॥ ३२ ॥

अहमित्यादि—सा राक्षसीत्यब्रवीत् । अहं शूर्पणखेति नाम्ना नूनमवश्यं त्वया नाज्ञायिषि न ज्ञातामि । ज्ञा इत्यस्मात्कर्मणि लुङ् । '२७५७। ख-सि-१६।४।६२।' इत्यादिना अजन्तत्वात् खिण्वदिद् । '२७६१। आतो युक् । ७।३।३३।' इति युक् । '५१०। स्वाङ्गाच्च-१।४।१।५४।' इति ङीषि प्राप्ते '५१४। नखमुखात् संज्ञायां । ४।१।५८।' इति प्रतिषेधः । '८५७। पूर्वपदात्संज्ञायां-१।८।४।३।' इति णत्वम् । अज्ञाने कारणमाह—येनायं दण्डो नासाच्छेदनलक्षणो मर्यपाति पातितः । पातेः कर्मणि लुङ् । खिणादेशः । '२२८२। अत उपधायाः । ७।२।११६।' इति वृद्धिः । '२३२९। खिणो लुक् । ६।४।१०४।' क्षेत्रियोः परक्षेत्रे चिकित्स्यः । परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे यदि शक्यश्चिकित्सितुं तदा नासिकायाः सम्भवात् । '१८९२। क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५।२।९२।' इति निपातनम् ॥

१७१—पर्यशाप्सीद् दिवि-ष्ठा ऽसौ संदर्श्य भय-दं वपुः ॥

अपिस्फवच्च बन्धूनां निनङ्क्षुर् विक्रमं मुहुः. ॥ ३३ ॥

पर्यशाप्सीदित्यादि—असौ राक्षसी पर्यशाप्सीत् आकृष्टवती । आपेरन्तिः सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । शप उपाळम्भन इति तङ् न भवति । उपाळम्भनं हि वाचा शरीरस्पर्शनम् । दिविष्ठा नभसि वर्तमाना । '२७२। तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६।३।१४।' इति सप्तम्या अलुक् । '२९१८। अम्बाम्ब-१।८।३।९७।' इति षत्वम् । भयदं रौद्रं वपुः शरीरं संदर्श्य दर्शयित्वा । बन्धूनां विक्रमं शौर्यं मुहुः पुनः पुनः । अपिस्फवत् स्फीतीचकार । '२५७०। अर्तिही-१।७।३।३६।' इत्यादिना णवित्यनुवृत्तौ '२५९७। स्फायो वः । ७।३।४१।' इति वकारः । स्फाय-

८२ महि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो धर्मः,

सेवति मिलोपः । इत्यद्विर्वचनादि । अम्यासस्य स्वयः शेषः । सर्वमित्यं च सम्बन्धावे । निनकृष्टः नष्टमिच्छुरित्यर्थः । नशोः सति '२५१०। मस्तिन-नशोर्गलि ॥०११६०।' इति जुम् ॥

१७२—स्व-दूषणयोर् भ्रात्रोः पर्यदेविष्ट सा पुरः, ॥

विजिग्राहयिषु रामं दण्डकारण्य-वासिनोः ॥ ३४ ॥

स्वरेत्यादि—स्वदूषणयोर्भ्रात्रोर्वण्डकारण्यवासिनोः पुरः अग्रतः पर्यदेविष्ट परिदेवनं कृतवतीति । '५३४। देवुं देवने ।' इत्यस्मादात्मनेपदिनः सेतो लुङि रूपम् । परिदेवने कारणमाह—विजिग्राहयिषुः रामं विजिग्राहयितुं बोधयितुमिच्छुः । ग्रहेष्वन्त्यस्य सन्नत्यस्य रूपम् । '१७३। रोति ।८।३।१४।' इति रेफलोपः । '१७४। दृ-लोपे-१६।३।११।' इति दीर्घत्वम् ॥

किं पर्यदेविष्ट इत्याह—

१७३—'कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ॥

पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ, पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥ ३५ ॥

कृते इत्यादि—भरतस्य कृते कार्यनिमित्तं राज्ये अभिषेकन्यमिति । सुभगा केकयी तस्या अपत्यं सौभागिनेयः '११२३। स्त्रीभ्यो ढक् ॥४।१।१२०।' कल्याणवादीनामिनश्च तत्र सुभगा दुर्भगा चेति पठ्यते । '११३३। ह्रस्वग-॥०।३।१९।' इत्युभयपदवृद्धिः । पित्रा यां विवासितौ निष्कासितौ दौर्भागिनेयौ कौसल्या सुमित्रा च दुर्भगे तयोरपत्ये रामलक्ष्मणौ तयोश्चेष्टितं नासाच्छेदनं पश्यतम् । विजौ प्रार्थनायां वा कोट् । थसस्तम् ॥

१७४—मम रावण-नाथाया

भगिन्या युवयोः पुनः ॥

अयं तापसकाद् ध्वंसः,

क्षमध्वं, यदि वः क्षमम् ॥ ३६ ॥

ममेत्यादि—रावणो नाथः प्रभुर्यस्याः मम विशेषणम् । युवयोर्भगिन्या अयं तापसकाद् कृतापसाद् । कुत्सायां कन् । ध्वंसो नासिकाविनाशः । यदि वः युष्माकं गुरुणां क्षमं युक्तम् क्षन्तुमित्यर्थात् । युष्मादि गुरावेकेषामिति बहुवचनं तयोर्ज्येष्ठत्वाद् । तर्हि क्षमध्वं उपेक्षध्वम् । रावण एव ज्ञास्यतीति भावः ॥

पुनरप्येजयितुमाह—

१७५—अ-संस्कृत्रिम-संव्यानावनुत्त्रिम-फलाशिनौ ॥

अ-भृत्रिम-परीवारौ पर्यभूतां तथापि माम् ॥ ३७ ॥

असमित्यादि—संस्कारेण वायेन भरणेन च निर्वृत्तं संस्कृत्रिमम् । उत्थिमं भृत्रिमं च । '३२६६। कृतः क्लृः ।३।३।८८। क्लेर्मस् नित्यम् । '२५५०। संप-कुपेभ्यः-१६।१।३३०।' इति सुट् । सम्पूर्वस्य कश्चिदभूवणेऽपीष्यते । संस्कृत्रिमं

न विषये वेद्यमिति गम्यसासः । न संस्कृतिमाणि संख्यानाणि परिधानानि उत्त-
रीयानि ययोः । वस्तुवाससावित्यर्थः । अनुपित्तमाणि फलानि अशनमाहारो बभोः
तौ वन्धफलाहारौ न क्षालिभोजनौ । परिशिष्यतेऽनेनेति घञ् '२०४३' उपसर्गस्य
घञि-।१।३।१२२।' इति दीर्घः । शृगाणाममनुष्यत्वात् । अभृत्रिमः परीवारोऽनुजी-
विलोको यवोक्षौ शृगपरीवारौ । तथापि मां पर्यभूतां परिभूतवन्तौ । लुकि रूपम् ॥

१७६-‘श्वःश्रेयसमवाप्तासि’ आतृभ्यां प्रत्यभाणि सा-॥

प्राणिवस् तव मानाऽर्थ, ब्रजाऽऽश्वसिहि, मा रुदः ॥

श्वःश्रेयसमित्यादि—श्वःशब्दः प्रशंसासाह । शोभनं श्रेय इति वाक्ये
'१४८।' असौ वसीयः श्रेयसः । ५।४।८०।' इत्यच् । मयूरम्यंसकादित्वात् सः । श्वःश्रे-
यसं कल्याणमवाप्तासि प्राप्स्यसि । भविष्यदनद्यतने लुङ् । मारयावत्सावित्युक्तं
भवति ताभ्यां आतृभ्यां प्रत्यभाणि प्रतिभणिता सा । कर्मणि लुङ् । प्राणिवस्तव
मानार्थम् । तव मानखण्डनं मा भूदिति जीवावः । '११४३।' अस्मै प्राणने '११४४।
अनं च' । '२४७४।' रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७।२।७६।' इति इट् । '२४७८।' अनितेः
। ८।४।१९।' इति णत्वम् । तस्माद् ब्रज यथास्थानं गच्छ । आश्वसिहि उद्वेगं
त्यज । विधौ प्रार्थनायां वा लोट् । मा रुदः । '२२१९।' साकि लुङ् । ३।३।१७५।'
'२२६९।' इति तो वा । ३।१।५७।' इत्यङ् यदा नास्ति तदा स्म रोदीरिति ॥

१७७-जक्षिमोऽनपराधेऽपि

नरान् नक्तं-दिवं वयम्, ॥

कुतस्-त्यं भीरु! यत् तेभ्यो

द्रुह्यन्त्योऽपि क्षमामहे.' ॥ ३९ ॥

जक्षिम इत्यादि—वयं अनपराधेऽपि । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् ।
'१४५।' अचतुर-। ५।४।७७।' इति निपातितम् । नरान् जक्षिमो भक्षयामः । '११४५।
जक्ष भक्ष-हसनयोः ।' इति भक्षार्थस्य '२४७४।' रुदादिभ्यः-। ७।२।७६।' इतीद ।
'८१८।' अस्मदो द्वयोश्च । १।२।५९।' इति द्वित्वे वचमिति बहुवचनम् । यत् एवं
हे भीरु! संजुद्धी गुणो न भवति 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति । कुतस्त्यम्
कुत एतदागतम् । '१३२४।' अव्ययात् लप् । ४।२।१०४।' अमेहकतसिन्धेभ्य इति
त्यप् । तेभ्यो नरेभ्यो द्रुह्यन्त्योऽपि द्रोहं कुर्वाणेभ्योऽपि क्षमामहे । नैवेत्यर्थः ।
'५७५।' कुघ-द्रुह-। १।१।३७।' इति सम्प्रदानत्वम् । क्षमेर्गम्यमानो नम्रर्थस्तस्या-
न्युपार्थत्वात् क्षमत्वं यदि वः क्षममित्यस्य प्रतिवचनम् ॥

१७८-तौ चतुर्दश-साहस्रबलौ निर्ययतुस् ततः ॥

पारश्वधिक-धानुष्क-शाक्तिक-प्रासिकाऽन्वितौ ॥ ४०

तावित्यादि—ततो निगदनादुत्तरकालं निर्ययतुर्निर्गतवन्तौ । चतुर्दशसह-
स्राणि परिमाणं यस्य बलस्य । तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्निषये '१६९२।' शत-

४४ मट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काव्ये लक्ष्मण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

मानविशक्तिसहस्रवसनादम् । ५११२७ । प्राग्वतेः । १७५२ । सङ्ख्यायाः संवत्सर
। ७१११५ । ह्यनुत्तरपदद्वयः । चतुर्वससाहस्रं बलं बयोः तौ । तथा चारम्भविकधानु-
ष्कादिकप्राप्तिकाव्यितौ । परम्भः प्रहरणमेवामिति । १६०८ । परम्भधात् ठन् । ४।
४१५८ । तथा धनुः प्रहरणमेवाम् । यष्टिः प्रहरणमेवामिति । ५६०९ । शक्ति-यष्ट्यो-
रीकम् । ४। ४१५९ । प्रासः कुन्तः प्रहरणमित्यौत्सर्गिकद्वयम् । तत्र धनुषद्वयम् । १२२१ ।
इत्युक्तान्तात्कः । ७। ३। ५११ । ततः सेनाङ्गत्वात्कृतैकवज्रावः सेनाम्बितावनुगतौ ॥
१७९—अथ सम्पततो भीमान् विशिखै राम-लक्ष्मणौ ॥

बहु-मूर्ध्नो द्वि-मूर्धांश्च त्रि-मूर्धांश्च चोऽहतां मृधे. ४१

अथेत्यादि—अथ एतस्मिन् प्रस्तावे रामलक्ष्मणौ मृधे संग्रामे विशिखैः शरै-
रहतां हतवन्तौ । हन्तिः परस्मैपदी तस्माच्छब्दो तसस्मात् । तस्य छिन्ने '२४२८।
अनुदात्त-। ६। ४। ३७ । इत्यादिना अनुनासिकलोपः । कान्-राक्षसान् । विशेष-
चणोपादानात् विशेष्यप्रतिपत्तिः । प्रकृतत्वाद्वा । सम्पततोऽभिपत्तत् । बहुमूर्ध्नो
बहुहिरसः । तथा द्विमूर्ध्नांश्च त्रिमूर्ध्नांश्च । ८५४ । द्वि-त्रिमूर्ध्नां च मूर्ध्नैः । ५। ४। ११५ ।
इति समासान्तः षः । अत एव भीमान् भयानकान् । त्रिमूर्ध्नांश्चेत्यत्र '१४०।
नष्टश्चप्रश्नान् । ८। ३। ७ । इति रुः । पूर्वस्य त्वनुनासिकः । '१३८। विसर्जनीयस्य
सः । ८। ३। ३४ । इति जुत्वम् ॥

१८०—तैर् वृकण-रुग्ण-सम्भुम्भ-क्षुण्ण-भिन्न-विपन्न-कैः ॥

निमग्नोद्विग्न-संह्रीणैः पत्रे दीनैश्च च मेदिनी. ॥ ४२ ॥

तैरित्यादि—तैः राक्षसैर्मेदिनी पत्रे पूरिता '११३५। प्रा पूरणे ।' इत्य-
क्षात्कर्मणि लिट् । वृकणैः छिन्नैः । रुग्णैः भग्नहस्तपादैः । सम्भुम्भैः वक्रीकृतदेहैः ।
क्षुण्णैः सम्पिष्टशरीरैः । भिन्नैः विदारितैः । विपन्नकैः नष्टैः । '२०३१। अनुक-
म्पायां कन् । ५। ३। ७६ । निमग्नैः परिभूतैः । उद्विग्नैर्भीतैः । संह्रीणैर्लज्जितैः ।
वयमपीदृशीं दशां प्राप्ता इति । दीनैः हा मातः हा आतरित्येवं भाषमायैः । तत्र
वृश्चि-रुजि-भुजि-मसृजि-विजि-भ्यो निष्ठायां '३०१९। ओदितश्च । ८। २। ४५ । इति
नत्वम् । '३७८। चोः कुः । ८। २। ३० । इति कुः । क्षुदि-मिदि-पदि-भ्यो '३०१६।
र-दाभ्यां-। ८। २। ४२ । इति दस्य च नः । संह्रीण इति '३०३७। नुद-विद-। ८। २।
५६ । इत्यादिना । '१२०९। दी-ह क्षये ।' इत्यस्य स्वादय ओदितः इति '३०१९।
ओदितश्च । ८। २। ४५ । इति नत्वम् ॥

१८१—केचिद् वेपथुर्मासेदुर्न्ये दवथुमुत्तमम्, ॥

स-रक्तं वमथुं केचिद्, आजथुं न च के-चन. ॥ ४३ ॥

केचिदित्यादि—तेषां मध्ये केचित् वेपथुं कम्पय । '३९३। दु-वेष्टुं कम्पने ।'
आसेदुः प्रासाः । अन्ये दवथुमुपतापमुत्तमं महान्तम् । '१३३६। दु-दु उप-
तापे ।' केचिद्दमथुं ऊर्ध्वं सरक्तं सशोभितम् । '९०९। दु-वर्मे उद्विग्नो ।' आजथुं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके राम-प्रवासो नाम चतुर्थः सर्गः— ८५

शोभां नैव केचन न केचिदपि '८०८। इ आज्ञं दीप्तौ ।' सर्वत्र '३२६७। द्वितो-
ऽधुम् । ३। ३। ८९ ।' ॥

१८२—मृगयुमिव मृगो ऽथ दक्षिणेर्मा,
दिशमिव दाहवर्ती मरावुदन्यन्, ॥
रघु-तनयमुपाययौ त्रि-मूर्धो;
विषभृदिर्वोम-मुखं पतत्रि-राजम्, ॥ ४४ ॥

मृगयुमित्यादि—अथैतस्मिन् राक्षसविष्वंसनप्रस्तावे त्रिमूर्धः त्रिशिरा नाम
राक्षसः रघुतनयमुपाययौ उपागतः । मृगयुमिव लुब्धकमिव । मृगान् यातीति
मृगयुः । मृगस्वादयश्चेत्याणादिकुप्रत्ययान्तः । दक्षिणेर्मा दक्षिणे ईर्ष्यं व्रणं यस्येति
। '८३५। दक्षिणेर्मा लुब्धकोगे । ५। ४। १२६।' इत्यनिच् । यथा मृगो लुब्धकमणि-
तदक्षिणाङ्गः तमेव मरणायोपयाति । दिशमिव दाहवर्ती यथा दिशं दाबाभियुतां
मरीं निर्जले देशे मृग उदन्यन् उदकपानाभिलाष उपयाति । उदकमिच्छति ।
'२६७७। सुप आत्मनः-१३। १। ८।' इति क्यच् । उदकस्योदन् भावः । '२६६१।
असनायो-१७। ४। ३४।' इत्यादिना निपातितः । तदन्ताहृद शत्रुप्रत्ययः । विषभृ-
दिव यथा विषधरः सर्प उग्रमुखं मीषणमुखं पतत्रिराजं गरुडमुपयाति तद्वत्स-
मिति । '७८८। राजाऽहःसखिभ्यष्टच् । ५। ४। ९१।' ॥

१८३—शित-विशिख-निकृत्तकृत्स्न-वक्रः
क्षिति-भृदिव क्षिति-कम्प-कीर्ण-शृङ्गः ॥
भयमुपनिदधे स राक्षसानाम्
अ-खिल-कुल-क्षय-पूर्व-लिङ्ग-तुल्यः, ॥ ४५ ॥

शितेत्यादि—त्रिमूर्धो राक्षसानां भयमुपनिदधे उपनिहितवान् । कीदृशः ।
शितविशिखंस्तीक्ष्णविशिखः निकृत्तानि छिन्नानि कृत्स्नानि सर्वाणि वक्राणि मुखानि
यस्य सः । क्षितिभृदिव भूधर इव । कीदृशः । क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः क्षितेर्भूमेः
कम्पेन कीर्णानि क्षिप्तानि शृङ्गाणि यस्य क्षितिभृतः । अखिलस्य सर्वस्य कुलस्य
क्षये विनाशो यत् पूर्वं लिङ्गं तेन तुल्यः असावप्यखिलराक्षसक्षयस्य पूर्वलिङ्गतुल्यः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते धी-भट्टिकान्ये-

प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षणरूपे चतुर्थः परिच्छेदः (वगैः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री राम-प्रवासो नाम चतुर्थः

सर्गः पर्यवसितः ।

१—सर्गान्तवाद् वृत्तभेदः । तदर्थसमजानी 'पुष्पिताग्रा' नाम । तल्लक्षणम्—
“अयुजि न-युग-रेफतो यकारो, युजि च न-जो जर-गांश् च पुष्पिताग्रा ॥” इति
वृत्तरत्नाकरे मट्टकेदारः । २—(१८२) श्लोकस्य टीकानं प्रेक्ष्यम् ।

पञ्चमः सर्गः—

१८४—निराकरिष्णू वर्तिष्णू वर्धिष्णू परतो रणम् ॥

उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खर-दूषणौ. ॥ १ ॥

निरेत्यादि—खरदूषणौ रणं परितः समन्तात् । 'अभितः—' इत्यादिना द्वि-
तीया । चेरतुः ज्ञान्तौ । निराकरिष्णू शत्रुनिराकरणशीलौ । वर्तिष्णू अभिमुखं
वर्तनशीलौ न पलायनशीलौ । वर्धिष्णू मावया महाप्राणोद्भावनशीलौ । उत्प-
तिष्णू नभ उत्पत्तनशीलौ । सहिष्णू शस्त्रप्रहारसहनशीलौ । सर्वत्र '३११६।
अलंकृम्-१३।२।१३६।' इत्यादिना इष्णुश्च ॥

१८५—तौ खड्ग-मुसल-प्रास-चक्र-बाण-गदा-करौ ॥

अकार्षामायुध-च्छायं रजः-सन्तमसे रणे. ॥ २ ॥

तावित्यादि—रणे रणभूमौ रजःसन्तमसे । सङ्गतं तमः सन्तमसम् ।
'१४७। अवसमन्धेभ्यस्तमसः । ५।४।७९।' इत्यच् । रजसा सन्तमसं अस्मिन् इति
रजःसन्तमसं तस्मिन् रजसा कृतान्धकारे तौ खरदूषणौ आयुधच्छायमायुधबा-
हुल्पमकार्षां कृतवन्तौ । आयुधानां छायेति '८२५। छाया-बाहुल्ये । २।४।२२।' इति
नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । खड्गादीनां बाणान्तानां द्वन्द्वैकवद्भावं कृत्वा पश्चात्तेन
सहिता गदेति शाकपार्थिवादिस्वात् सः । अन्यथा समुदायस्य '११०। जातिर-
प्राणिनाम् । २।४।६।' इत्येकवद्भावेन नपुंसकलिङ्गता स्यात् बाणगदमिति ।
खड्गमुसलप्रासचक्रबाणगदाः करे येषामिति समासे प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना
करशब्दस्य परनिपातः ॥

१८६—अथ तीक्ष्णाऽऽयसैर् बाणैरधि-मर्म रघूत्तमौ ॥

व्याधं व्याधर्म-मूढौ तौ यम-साच्च-चक्रतुर द्विषौ. ॥ ३ ॥

अथेत्यादि—अथैतस्मिन् संग्रामे रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ कर्तृभूतौ । कर्मभूतौ
द्विषाविति । '२९७५। सत्सूद्विष-१३।२।६१।' इत्यादिना किप् । यमसाच्चक्रतुः
यमाधीनौ कृतवन्तौ । '२१२५। तदधीनवचने । ५।४।५४।' इति सातिः । तीक्ष्णा-
यसैर्बाणैः । तीक्ष्णमायसं फलं येषामिति । व्याधं व्याधं बिद्धा बिद्धा । '१३-
४३। आभीक्ष्ये णसुल् । ३।४।२२।' तत्र '३३२०। समानकर्तृकयोः पूर्वकाले
३।४।२१।' इति वर्तते । 'आभीक्ष्ये द्वे भवतः' इति द्विवचनम् । अधिमर्मेति
स्विभक्त्यर्थेऽन्वयीभावः । अमूढौ सावधानौ रामलक्ष्मणौ ॥

मर्मवेधमेवाह—

१८७—हत-बन्धुर जगामाऽसौ ततः शूर्प-णखा वनात् ॥

पारे-समुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं पतिम्. ॥ ४ ॥

हतेत्यादि—असौ शूर्पणखा हतबन्धुः व्यापादितश्चातुर्विधा ततो वनाद्गण्ड-

कारण्यात् रावणेन पतिं प्रभुं शरणं जगाम गतवती । पारेसमुद्रम् । समुद्रस्य पार इति '१०२। पारे मध्ये वज्रा वा । २। १। १८।' इत्यम्बयीभावः । तत्सन्धियोगेन पूर्वपदस्यैकारान्तत्वम् । पश्चात्समी । '६५७। नान्ययीभावात्-२। १। ८३।' इत्यम्भावः । समुद्रस्य पारे स्थितायां लङ्कायां वसन्तं रावणमिति ॥

१८८—संप्राप्य राक्षस-सभं चक्रन्द क्रोध-विह्वला, ॥

नाम-ग्राहर्मरोदीत् सा भ्रातरौ रावणाऽन्तिके. ॥ ५ ॥

संप्राप्येत्यादि—सा शूर्पणखा राक्षससभं संप्राप्य ङौकित्वा । राक्षसानां सभेति '८२३। सभा राजा-२। १। ४। २३।' इत्यादिना नपुंसकता । चक्रन्द क्रन्दनं कृतवती । क्रोधविह्वला क्रोधविवशा । भ्रातरौ खरदूषणावरोदीत् रुदितवती । नामग्राहं नाम गृहीत्वा । भ्रातरौ खरदूषणाविति । '३३८०। नाङ्ग्यादिशिग्रहोः । ३। ३। ५८।' इति णमुल् । अत्र नामग्रहणविशिष्टाया रोदनक्रियाया व्यासुमिष्ट-त्वाद्बुद्धिः सकर्मकः । रावणान्तिके रावणसमीपे । सप्तम्यधिकरणे चेति चकारा-दूरान्तिकार्थेभ्य इति सप्तमी ॥

तयोः किं जातमिति रावणेन पृष्टाह—

१८९—'दण्डकान्ध्यवात्तां यौ वीर ! रक्षः-प्रकाण्डकौ, ॥

नृभ्यां संख्येऽकृषातां तौ स-भृत्यौ भूमि-वर्धनौ. ॥ ६ ॥

दण्डकानित्यादि—हे वीर ! दण्डकान् दण्डकारण्यसन्निवेशान् अध्यवात्ताम् अधुषितवन्ती । '१०७४। वसं निवासे ।' इत्यस्मालुक् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२३३२। सः सि । ७। १। ४९।' इत्यादिना धातुसकारस्य तत्त्वम् । '२२८१। झलो झलि । ८। २। २३।' इति सिचो लोपः । रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तौ राक्षसौ । '७४७। प्रशंसा-वचनैश्च । २। १। १६६।' इति समासः । ततः स्वार्थे कन् 'स्वार्थिकाश्च प्रकृ-तितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति नपुंसको न भवति । अन्यथा रुदिशब्दाः प्रशंसावचना आविष्टलिङ्गत्वादप्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादानादेव समा-नाधिकरणाः स्युः । यथा गोप्रकाण्डमिति । तौ नृभ्यां मनुष्याभ्यां सङ्ख्ये युद्धे भूमिवर्धनावकृषातां कृतौ । कर्मणि लुक् । अषिष्वङ्गाच्चे रूपम् । वर्धन्ते इति वर्धनौ । '२८४१। कृत्यल्युटो बहुलम् । ३। ३। ११३।' इति कर्तरि ल्युट् । भूमेर्व-र्धनाविति सः । भस्मीकृतशरीरस्य भूमौ लीयमानत्वात् । सभृत्यौ नैकाकिनौ ॥

१९०—विग्रहस् तव शक्रेण बृहस्पति-पुरोधसा ॥

सार्धं कुमार-सेनान्या, शून्यश् चाऽसीति को नयः. ७

विग्रह इत्यादि—बृहस्पतिः पुरोधा मन्त्री यस्य शक्यस् तेन । कार्येषु पुरो धीयत इति पुरोधाः । पुरःपूर्वाद्वाजः सर्वधातुभ्योऽसुन् । तथा कुमारः कार्ति-केयः सेनानीर्यस्य । सेनां नयतीति '२९७५। सत्त्व-द्विष-३। २। १३।' इत्यादिना क्तिप् । तेन शक्रेण सार्धं सह तव विग्रह आसीत् । इदानीं कार्यनिपुणाभावात्

८८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

ज्ञान्यश्चास्ति '२१९३। तासस्त्योलोपः । ७।४।५०।' इति सकारलोपः । तस्मात्को नयः । नय एव न भवतीत्यर्थः ॥

तदेव दर्शयन्त्याह—

१९१—यद्यहं नाथ ! ना ऽयास्यं वि-नासा हत-बान्धवा, ॥
ना ऽज्ञास्यस् त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यंश् चार-दुर्-बलः. ८

यदीत्यादि—विनासा विगता नाम्ना यस्याः । नासैव नासिकेति '८३४। केऽणः । ७।४।१३।' इति ह्रस्वत्वे रूपं, तस्या नसादेशस्य विधीयमानत्वादत्र संभव एव नास्ति । विनसेति पाठान्तरम् । तत्र विगता चासौ नासिका च विनासिका । तत इत्थम्भूतलक्षणायां तृतीयायां '२२८। पदञ्चोमास्-।६।१। ६३।' इत्यादिना नसादेशः । विगतया नासिकयोपलक्षितेत्यर्थः । विगता नासिका अस्या इति बहुव्रीहिणा व्याख्याने अज्ञानासिकेत्यादिना अच् नसादेशश्च प्राप्नुतः । तस्य संज्ञाविषयत्वादुपसर्गाच्चेत्यसंज्ञायां विधीयमानो न भवति चेन्नोक्तव्य इति प्रादेशो बाधकः । हे नाथ ! यद्यहं विनासा हतबान्धवा नायास्यं न याताऽभविष्यम्; तर्हि तदिदं सर्वं आत्रोर्बन्धं नासाच्छेदं च नाज्ञास्यं न ज्ञातोऽभविष्यः । क्रियातिपत्तौ लृङ् । अज्ञाने कारणमाह—प्रमाद्यन् विषयेषु प्रमाद्यं गच्छन् । चारदुर्बलः चारहीनः । चारा हि चक्षू राज्ञां कार्याकार्यज्ञानाय लोके । चरतीति चरः पचाद्यच् । चर एव चारः '२१०६। प्रज्ञादि-।५।१।३८।' इत्यण् ॥

१९२—करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं, किं नु कृतं परैः, ॥

अपकारे कृते ऽप्यंज्ञो विजिगीषुर् न वा भवान्. ॥ ९ ॥

करिष्यमाणमित्यादि—परैः शत्रुभिरपचयचिकीर्षया करिष्यमाणं कार्यं विज्ञेयम् । किं नु कृतमेव यत्तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः । त्वं पुनः परैरप्रकृतोऽपि अज्ञोऽविदितस्वरूपः । अतो विजिगीषुर्न वा भवान् । अतो न राज्यं संभावयतीत्यर्थः ॥

१९३—वृत्तस् त्वं पात्रे-समितैः

खट्वाऽऽरूढः प्रमाद-वान् ॥

पान-शौण्डः श्रियं नेता

ना ऽत्यन्तीन-त्वमुन्मनाः. ॥ १० ॥

वृत्त इत्यादि—अत्यन्तं नामिनीति '१८१२। अवारपार-।५।२।११।' इत्यादिना स्वः । तस्य भावोऽत्यन्तीनत्वम् । नैवात्यन्तीनामत्यन्तगामिनीं श्रियं नेता न प्रापणशीलः । '१११५। तन् । ३।२।१३५।' इति ताच्छीलिकस्तु । '६२७। न लोके-।२।१।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । यद्यपि महोदयं राज्यं प्राप्तवानस्ति तथापि न चिरकालमित्यर्थः । यत्तत्स्वमुन्मनाः आन्तचित्तः । यतः पानशौण्डः

पाने प्रसक्तः । '७१८। सप्तमी शौण्डैः । १२।१।४०।' इति सः । अत एव प्रमादवान् । अतोऽपि खट्वाकूटः उत्थयप्रस्थितः '६८८। खट्वाकूपे । १२।१।२९।' इति द्वितीया सः । तत एव पात्रेसमितैः भोजन एव सखिहितैः अनुजीविमिवृतः । '७२५। पात्रेसमितादयश्च । १२।१।४८।' इति त्रये सः ॥

१९४—अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान् ॥

अत्तुं महेन्द्रियं भागमेति दुश्चयवनो ऽधुना, ॥ ११ ॥

अध्वरेष्वित्यादि—स्वय्येवभूतेऽधुना दुश्चयवन इन्द्रः आश्रमानेति आगच्छति । आरूपर्वस्येणः '७३। एत्येधत्पूठ । १६।१।८९।' इति वृद्धिः । सोमसुत्वतः सोमं सुनोनीनि '३०००। सोमे सुजः । १४।२।९०।' इति क्तिप् । सोमसुतः सन्ति येष्वश्रमेष्विति मनुप् । '१८९६। तसौ मत्वर्थे । १।४।१९।' इति मत्वे तकारस्य जश्च न भवति । '१८९८। मयः । १८।२।१०।' इति मतोर्वत्वम् । किमर्थमेतीत्याह—अत्तुं भक्षयितुं महेन्द्रियं भागम् । महेन्द्रो देवता अत्येति । '१२३१। महेन्द्राढाणौ च । १४।२।२९।' इति चः । क । अध्वरेषु यशेषु । अग्निचित्वत्सु । अग्नि चितवन्तोऽग्निचितः आहितामयः । '३००१। अग्नौ च्वेः । १३।२।९१।' इति क्तिप् । ते सन्ति येष्विति पूर्ववन्मनुप् ॥

१९५—आमिक्षीयं दधि-क्षीरं पुरोडाशं तथौषधम् ॥

हविर् हैयङ्गवीनं च नाऽप्युपगन्ति राक्षसाः ॥ १२ ॥

आमीत्यादि—दध्ना सहितं शृतं पय आमिक्षा । तस्मै हितमामिक्षीयम् । '१६६४। विभाषा हविरूपादिभ्यः । १५।१।४।' इति छयतौ । दधि च क्षीरं चेति । '९१६। विभाषा वृक्ष—१२।४।१२।' इत्यादिना व्यञ्जनत्वादेकवद्भावः । पुरोडाशाय हितमौषधं नीवारतण्डुलादि पुरोडाशयम् । अपूपादिस्वाद्यत् । ओषधिरौषधम् '२१०५। ओषधेरजानौ । १५।४।३०।' इत्यण् । तण्डुलानामजातित्वात् । 'म्बार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति नपुंसकलिङ्गता । हविः हूयत इति हविः । 'अर्वि-शुवि' इत्यौणादिक इत् । हैयङ्गवीनं घृतम् । हेगो-दोहस्य विकार इत्यर्थे '१८२४। हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । १५।२।२३।' इति निपातनात् खञ् ह्रियंत्वादेशश्च । तानि नाप्युपगन्ति राक्षसाः स्वययुदासीने सति ॥

इदानीं कार्यप्रदर्शनेन प्रोत्साहयितुमाह—

१९६—युव-जानिर् धनुष्-पाणिर् भूमि-ष्ठः स्व-विचारिणः ॥

रामो यज्ञ-द्रुहो हन्ति काल-कल्प-शिलीमुखः ॥ १३ ॥

युवेत्यादि—युवतिः चौवनवती जाया यस्य युवजानिः । '८७२। जायाया निङ् । १६।१।७६।' बलि कोपः । '८३१। स्त्रियाः पुंवत्—१६।३।३४।' इत्यादिना पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययो निवर्तते । धनुष्पाणिः पाणौ धनुर्वस्य । प्रहरणेत्यादिना

१० महि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

परनिषातः । भूमिष्ठः भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः । नाकाक्षरः । '२९१६। सुषि-
त्यः । ११। २। ४।' इति कः । '२९१८। अम्बाम्ब-। ८। ३। ९०।' इत्यादिना ण्वम् ।
कालकल्पशिलीमुखः सृष्ट्युत्पत्त्यक्षरः । रामो यज्ञ-बुद्धो राक्षसान् इन्ति स्वविचा-
रिणः आकाशविचरणशीलान् । '२९८८। सुप्यजातौ-। ३। २। ७८।' इति णिनिः ॥

१९७—मांसान्योष्ठाऽवलोक्यानि साधनीयानि देवताः ॥

अश्रन्ति, रामाद् रक्षांसि विभ्यत्यश्रुवते दिशः ॥ १४ ॥

मांसेत्यादि—ओष्ठावलोक्यानि ओष्ठाभ्यां छेदार्हाणि शक्यानि वा । अर्हार्थे
शक्यार्थे वा कृत्यः । '६९५। कृत्यैरधिकार्थवचने । २। १। ३२।' इति सः । साध-
नीयानि यज्ञस्य साधनाय हितानि । '१६६५। तस्मै हितम् । ५। १। ५।' इति छः ।
साधनीयानीति पाठान्तरम् । तत्र सवनं स्नानं तद्योगात्स्नातकोऽपि तथोच्यते
तत्र भवः सावनो यज्ञः । '१६६५। तस्मै हितम् । १। १। ५।' इति छः । तानि
मांसानि देवता अश्रन्ति भुञ्जते न राक्षसा रक्षांसि किन्तु रामाद्विभ्यति ।
'४४४। वा नपुंसकस्य । ७। १। ७९।' इति शतुर्नुमभावपक्षे रूपम् । दिशोऽश्रुवते
ध्यामुवन्ति ॥

१९८—कुरु बुद्धिं कुशाऽग्रीयामनुकामीन-तां त्यज, ॥

लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्र-पौत्रीण-तां नय. ॥ १५ ॥

कुर्वित्यादि—कुशाग्रीयां कुशाग्रमिव सूक्ष्माम् । '२०६०। कुशाग्राच्छः ।
५। ३। १०५।' इति इवार्थे छः । स्थूलबुद्धिर्मा भूदित्यर्थः । अनुकामीनतां त्यज
यथेच्छगामितां त्यज । '१८१२। अवार-पार-। ५। २। ११।' इत्यादिना त्वः ।
परम्परीणां परांश्च परतरांश्च अनुभवनीत्यर्थे परशब्दान् '१८११। परोवर-
। ५। २। १०।' इत्यादिना त्वः परम्परादेशश्च । तां लक्ष्मीं कमायातां त्वं पुत्रपौत्री-
णतां नय पुत्रांश्च पुत्रांश्चानुभवतीति त्वः । तस्य भावः । पुत्रपौत्रानुगामिनीं
कुर्वित्यर्थः ॥

१९९—सहायन्वन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश् च याम् ॥

श्रियमाशासते, लोलां तां हस्ते-कृत्य मा श्वसीः ॥ १६ ॥

सहेत्यादि—यां च श्रियं त्वदीयां क्षौर्योपात्तां सहायवन्तः ससहाया
उद्युक्ता उरसाहवन्तो निपुणाः कुशला आशासते इच्छन्ति । '१०९१। आङ्कः
नासुं इच्छायाम्' इत्यादादिकत्वात्मनेपदिनो रूपम् । '२२५८। आत्मनेपदेष्वा-
नतः । ७। १। ५।' इत्यादादेशः । तां हस्तेकृत्य स्वीकृत्य । मा श्वसीः आश्वासं मा
कार्षीः । चञ्चलात्वात् । यदाह लोलामिति । '२२९९। ह्यन्त-क्षण-श्वस-ज्रागृ-णि-
। ७। २। ५।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । '२२६६। इट ईटि । ८। २। २८।' इति स्विबो लोपः ।
'७७८। नित्यं हस्ते पाणौ-। १। १। ७७।' इति गतिसंज्ञायां समासे व्यवादेशः ॥

तां लोलतां दर्शयन्त्याह—

२००—लक्ष्मीः पुं-योगमाशंसुः

कुलदेव कुतूहलात् ॥

अन्तिके ऽपि स्थिता पत्युश्च

छलेनाऽन्यं निरीक्षते. ॥ १७ ॥

लक्ष्मीरित्यादि—एवयैवं न प्रन्तव्यम् अन्यैः प्रार्थ्यमानाऽपि न मां परि-
त्यजतीति । यतः छलेन व्याजेन अन्यं निरीक्षते । किमर्थं-पुंयोगमाशंसुः
अभिलषन्ती । '३१४८। सनाशंस-भिक्ष उः । ३।२।१६८।' कुतूहलात् कोऽस्य
विशेष इति । स्नेहादन्तिके अदूरेऽपि स्थिता पत्युः । '६११। दूराऽन्तिकायैः—
।२।३।३४।' इत्यादिना षष्ठी । कुलदेव बन्धकीव । शकन्ध्वादिषु दर्शनात्पररूपम् ॥

युवजानिरित्युक्तं तद्योषिष्पलोभनायाह—

२०१—योषिद्-वृन्दारिका तस्य दयिता हंस-गामिनी ॥

दूर्वा-काण्डमिव श्यामा न्यग्रोध-परिमण्डला. ॥ १८ ॥

योषिदित्यादि—योषिष्वासौ वृन्दारिका चेति । '७४१। वृन्दारक-।२।१।
६२।' इत्यादिना सः । रूपेण प्रियेत्याह-दयिता प्रिया । प्रशस्तत्वे कारणमाह—
हंस इव गन्तुं शीलं यस्याः । '२९८९। कर्तयुपमाने । ३।२।७९।' इति णिनिः ।
दूर्वाकाण्डमिव श्यामा दूर्वास्तम्बं तदिव श्यामा । न्यग्रोधपरिमण्डला । '७३४।
उपमानानि-।२।१।५५।' इत्यादिना सः ॥

२०२—नाऽऽस्यं पश्यति यस् तस्या,

निंस्ते दन्त-च्छदं न वा, ॥

संशृणोति न चौक्तानि,

मिथ्याऽऽसौ विहितेन्द्रियः. ॥ १९ ॥

नास्यमित्यादि—तस्या आस्यं मुखं यो न पश्यति । दन्तच्छदं ओष्ठम् ।
छाद्यते अनेनेति घः । '३२९७। छादेर्घेऽभ्युपसर्गस्य । ६।४।९६।' इति ह्रस्वः ।
दन्तानां छदं न वा निंस्ते न चुम्बति । '१०९६। णिळिं चुम्बने ।' इत्यादादिक
आत्मनेपदी । '२२६२। इदितो नुम् धातोः । ७।१।५८।' उक्तानि उदितानि न
संशृणोति । '२६९९। समो गमि-।१।३।२९।' इत्यादिना तक् न भवति । अक-
र्मेकादित्यधिकारात् । मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः । वृथैव तस्य वेबसा मिहितानि
इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ॥

१—स्तनौ मुकठिनौ यस्या, नितम्बे च विशालता, ॥

मध्ये क्षीणा मवेद् वा, सा न्यग्रोध-परिमण्डला. ॥ १ ॥

१२ भट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-छन्दो पद्यमो वर्गः,

२०३—सारो ऽसर्विन्द्रियाऽर्थाणां,

यस्या ऽसौ तस्य नन्दधुः, ॥

तल्पे कान्ताऽन्तरैः सार्धं

मन्ये ऽहं धिङ् निमज्जथुम्. ॥ २० ॥

सार इत्यादि—इन्द्रियार्थानां मध्ये सारोऽसौ दयिता इन्द्रियार्थः । रूपा-
द्यनिशययोगात् । यस्यासौ संपद्यते तस्य नन्दधुः आनन्दश्चेतसः । तल्पे शयनीये
यस्य कान्तान्तरैरन्यस्त्रीभिः सार्धं निमज्जथुं शयनम् । सर्वत्र '३२६७। द्वितो-
ऽधुश् ॥३॥१८९।' तस्य धिक् कुस्मितमहं मन्ये । 'उमसर्वतसोः' इत्यादिना
धिरयोगे द्वितीया । तथा सार्धं शोभनमित्यर्थोदुक्तं भवति ॥

२०४—न तं पश्यामि, यस्या ऽसौ

भवेन् नोदेजया मतेः ॥

त्रैलोक्येनाऽपि विन्दस् त्वं

तां क्रीत्वा सुकृती भव. ॥ २१ ॥

नतमित्यादि—सर्वथा न तं पश्यामि जानामि जगति यस्य संबन्धिन्याः
मतेश्चेतसः उदेजया उन्मत्तिकासौ न भवेत् । चित्तक्षोभजनिकेत्यर्थः । उदेजय-
तीति '२९००। अनुपसर्गाह्निष्-॥३॥११३८।' इति कर्तरि शः कृद्योगे कर्मणि
षष्ठी । तस्मात् त्रैलोक्येनापि । त्रयश्च ते लोकाश्च त्रिलोकाः । त एव त्रैलो-
क्यम् । चानुर्बर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । 'स्वार्थिका अतिवर्तन्ते' इति नपुंसक-
त्वम् । तेनापि तां क्रीत्वा लब्ध्वा विन्दस्त्वं सुकृती भव पण्डितो भव । आढ्यो
वा भव । पाण्डित्यमस्य त्रैलोक्यमात्रेणापि स्त्रीरत्नं क्रीत्वा लब्धमिति । विन्द-
तीति तेनैव सूत्रेण शः ॥

अन्या अपि स्त्रियः सम्नीति चेदाह—

२०५—नैवेन्द्राणी, न रुद्राणी,

न मानवी, न रोहिणी, ॥

वरुणानी न, ना ऽग्रायी

तस्याः सीमन्तिनी समा.' ॥ २२ ॥

नैवेत्यादि—तस्यास्तु सीतायाः । '६३०। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम् ॥२॥३।
७२।' इति षष्ठी । न काचित् सीमन्तिनी स्त्री समा तुल्या । 'सीमन्तः केशवे-
शे' इति पररूपत्वम् । अन्वत्र सीमाऽन्तः । स विद्यते यस्या इति इतिः । इन्द्रा-
णी इन्द्रभार्या । न सम्यक् किं पुनरन्या । तथा रुद्राणी रुद्रभार्या । वरुणानी
वरुणभार्या । '५०५ । इन्द्र-वरुण-॥४॥१४९। इत्यादिना आनुक् । मानवी
मनुभार्या । '४९५। मन्वरी वा ॥४॥१३८।' इत्यौकारः । अग्रायी अग्निभार्या ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके राम-प्रवासो नाम पञ्चमः सर्गः— ९३

‘४९४। वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसिद-१४११३७।’ इत्यादिना हेरिति सर्वत्र ‘५०४। पुंयोगादाख्यावां १४११४८।’ इति ङीष् । रोहिणी चन्द्रमार्था । रोहितशब्दात् ‘४९६। वर्णादनुदात्तात्-१४११३९।’ इत्यादिना ङीष् नकारश्च । बरुणानी न नाम्नायीत्यत्र प्रतिषेध एकः पूर्वेण योज्यः द्वितीयः परेणेति । न चाप्तायीति पाठान्तरम् ॥

२०६-प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस् ताम्—

‘आश्वसिहि, विभेषि किम्, ॥

त्यज नक्तञ्चरि ! क्षोभं,

वाचाटे ! रावणो ह्यहम्. ॥ २३ ॥

प्रत्यूच इत्यादि—राक्षसेन्द्रो रावणः । राक्षसीं प्रत्यूचे । प्रतिवचनमुक्त-वान् । आश्वसिहि खेदं त्यज । ‘२४७४। रुदादि-१७१२७६।’ इत्यादिना इट् । विभेषि किमर्थं तापसकात् । हे नक्तञ्चरि ! मद्दिष्ये क्षोभं रोष त्यज । वाचाटे बहुभाषिणि । ‘१९३१। आलजाटचौ बहुभाषिणि १५१२१२५।’ यस्माद्वावणोऽहम् । अनेनात्मोत्कर्षमावेदयति ॥

तमेव स्फुटयन्नाह—

२०७-मामुपास्त दिदक्षावान्

याष्टीक-व्याहतो हरिः ॥

आज्ञा-लाभोन्मुखो दूरात्

काक्षेणाऽनादरेक्षितः ॥ २४ ॥

मामित्यादि—मामुपास्त सेवितवान् । हरिरिन्द्रः । दिदक्षावान् द्रष्टुमिच्छा-वान् । आत्मदर्शनेच्छावानित्यर्थः । दूरादेव याष्टीकैः क्षेत्रप्राहिमिर्ग्राहतोऽपसारितः । ‘६९४। कर्तृ-करणे कृता-१२११३२।’ इति सः । यष्टिः प्रहरणमेषामिति ‘१६५९। शक्ति-यष्ट्योरीकश्च १४१४५९।’ । आज्ञालाभे किमभिधास्यतीत्युत्सुक उन्मुखः तत्परः । सप्तमीति योगविभागात् सः । अनादरेक्षितः अवज्ञाविलो-कितः । काक्षेण कुदृष्ट्या । ‘१०३०। का पप्यक्षयोः ६१३१०४।’ इति कुशब्दस्य कादेशः । यदि तत्पुरुष इत्यनुवर्तते तदा कुत्सितमक्षमिति विग्रहः । अक्षशब्द-स्येन्द्रियसामान्याभिधायित्वेऽपि ईक्षितशब्दोपपदत्वाच्चक्षुषि वर्तते । अथ तत्पु-रुष इति नानुवर्तते सामान्येनादेशस्तदा कुत्सितमक्षि यस्येति । ‘८५२। बहुवी-हौ सक्थ्यक्ष्णोः-१५१४११३।’ इति षष् । काक्षेण मयेत्यर्थः ॥

२०८-विरुणो-दग्र-धाराऽग्रः कुलिशो मम वक्षसि ॥

अ-भिन्नं शत-धा ऽऽत्मानं मन्यते बलिनं बली. ॥ २५ ॥

१४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

विरुण्वेत्यादि—विरुण्वानि अवसन्नानि कुण्डितानि उद्ग्राणि महान्ति
बाराग्राणि यस्य स कुल्लिभो वज्रः मम वक्षसि पतितः सन् । बली । आत्मानम-
भिन्नं शतधा शतप्रकारम् । '१९८८। संख्याया विचार्ये च । ५।३।४२।' बलिनं
मन्यते । अहो बलवानहं न येन शतधा भग्न इति । तस्य देवतारूपत्वात् बल-
मस्येव । आत्मानं बलिनं मन्यत इत्येत्युपेक्षा ॥

२०९—कृत्वा लङ्काद्रुमाऽऽलानमहमैरावतं गजम् ॥

बन्धनेऽनुपयोगित्वान् नतं तृण-वदत्यजम् ॥ २६ ॥

कृत्वेत्यादि—एष्वालीयत इत्यालानम् । अविकरणे ह्युद् । '२५०९। वि-
भाषा लीयते । ६।१।५१।' इत्यात्वम् । लङ्काद्रुमा आलानानि यस्यैरावताख्यस्य
गजस्य तं कृत्वा । नतं नम्रमुखम् । तृणमिव मत्वा । सोऽहमत्यजं त्यक्तवान् ।
बन्धनेऽनुपयोगित्वात् प्रयोजनाभावात् ॥

२१०—आहोपुरुषिकां पश्य

मम, सद्-रत्न-कान्ति-भिः ॥

ध्वस्ताऽन्धकारेऽपि पुरे

पूर्णेन्दोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥

आहो इत्यादि—आहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वाद्गुञ् । आहोपुरुषिका
कार्यसिद्धावपि तत्साधने वृत्तिः । तां मम शूर्पणखे पश्य । सद्रत्नकान्तिभिः
ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः पूर्णचन्द्रस्य सन्निधिः सदा सन्निधानं । न पुनस्तेन
कृत्यं रत्नप्रभाभिरेव तत्कृत्यस्य कृतत्वात् ॥

२११—हृत-रत्नश् च्युतोद्योगो रक्षोभ्यः कर-दो दिवि ॥

पूतकृतायीमभ्येति स-त्रपः किं न गोत्र-भिन् । ॥ २८ ॥

हृतेत्यादि—हृतोच्चैःश्रव आदिरक्तो गोत्रभिद्विन्द्रः । अत एव च्युतोद्योगः ।
विधि वर्तमानोऽपि रक्षोभ्यः करदः । राजग्राह्यं वित्तं प्रयच्छन् । पूतकृतार्थी
शर्ची '४९३। पूतकृतोरै च । ४।१।३६।' इति ङीप् । पुंयोगादाख्यायामिति ।
सत्रपः समीहः । किं नाभ्येति न दौकते ॥

२१२—अ-तुल्य-महसा सार्धं रामेण मम विग्रहः ॥

त्रपा-करस्, तथाप्येष यतिष्ये तद्-विनिग्रहे.' ॥ २९ ॥

अतुल्येत्यादि—तदेवंविधस्य मम अतुल्यमहसा अतुल्यतेजसा रामेण सह
विग्रहस्त्रपाकरः । '२९३४। कृजो हेतु-।३।२।२०।' इत्यादिना टः । तथापि स्वव्या-
र्थनया । एष च यतिष्ये तद्विनिग्रहे विविधनिग्रहविषये तस्य यतिष्ये यत्नं
करिष्यामि । '२७८९। वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३।३।१३१।' इति विक-
ल्पेन कटो विधानात् लुङ्प्रदाहृतः ॥

२१३—उत्पत्य खं दश-ग्रीवो मनो-यायी शिताऽस्त्र-भृत् ।

समुद्र-सविधाऽऽवासं मारीचं प्रति चक्रमे. ॥ ३० ॥

उत्पत्येत्यादि—उक्तैवैवं समाकाशमुत्पत्य मारीचं प्रति चक्रमे । अत्र मारी-
चो राक्षसस्तत्र गत इत्यर्थः । '२७१६। अनुपसर्गाद्वा । १।३।४३।' इति क्रमेस्तद्ध ।
मनोवदाशु वातुं क्षीलमस्येति । '२९८९। कर्तयुपमाने । ३।२।७९।' इति णिनिः ।
शितास्त्रभृत् गृहीततीक्ष्णचन्द्रहासः । समुद्रस्य सविधे समीपे आवासो यस्य
मारीचस्य । सह विधेन सविधमिति व्युत्पत्तिमात्रं सन्दस्तसमीपवाची ॥

२१४—सम्पत्य तत्-सनीडेऽसौ तं वृत्तान्तमशिश्रवत्, ॥

ब्रह्मनाऽथ श्रुताऽर्थेन तेनाऽगादि दशाऽऽननः. ३१

सम्पत्येत्यादि—असौ दशग्रीवः तत्सनीडे मारीचस्य समीपे । अत्रापि
सह नीडेनेति व्युत्पत्तिमात्रम् । समेत्य यात्वा । तं वृत्तान्तम् शूर्पणखाकथितम-
शिश्रवत् श्रावितवान् । शृणोतेष्यन्तस्य लुङि रूपम् । तेन मारीचेन श्रुतार्थेन
ब्रह्मना ब्रसनशीलेन दशाननः अगादि उक्तः । कर्मणि लुङ् ॥

२१५—'अन्तर्धत्स्व रघु-व्याघ्रात् तस्मात् त्वं राक्षसेश्वर !, ॥

यो रणे दुरुपस्थानो हस्त-रोधं दधद् धनुः, ॥ ३२ ॥

अन्तरित्यादि—हे राक्षसेश्वर ! त्वं तस्माद्रघुव्याघ्रादन्तर्धत्स्व अन्तर्हितो
भव व्यवहितो भवेति यावत् । दधातेर्लोढि '२४८३। आभ्यस्तयोः-। ६।४।११२।' इत्याकारलोपः । अभ्यासस्य '२५०१। दधस्तयोश्च । ८।२।३८।' इति भृगुभावः ।
'५९१। अन्तर्धौ येना-। १।४।२८।' इत्यपादानसंज्ञा । यस्मात् स रामः रणे दुरु-
पस्थानः दुःखेन उपस्थीयते उपगम्यत इति । आतो युष् । यतो हस्तरोधं दध-
द्धनुः हस्तेन रुद्धा सदैव यो धनुर्धत्ते स कथं दुरुपस्थानो न भवति । हस्तशब्दे
तृतीयान्त उपपदे '३३७०। सप्तम्यां चोपपीड-रुधः-कर्षः । ३।४।४९।' इति णमुल् ।
चकारेण तृतीयायाः समुच्चितत्वात् । अत्र '७८४। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्
। २।२।२१।' इति सः ॥

तदेव दुरुपस्थानत्वं स्फुटयन्नाह—

२१६—भवन्तं कार्तवीर्यो यो हीन-सन्धिर्मचीकरत्, ॥

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम्. ॥ ३३ ॥

भवेत्यादि—यः कार्तवीर्यः कृतवीर्यस्यापत्यं सहस्रबाहुः भवन्तं हीनमन्धि-
मचीकरत् । हीनेन दुर्बलेन यः सन्धिः तं भवन्तं कारितवान् । तेन हीनत्वम् ।
बलाभिर्जित्य कारित इति दुरुपस्थानमुक्तम् । '५४१। ह-कोरन्म्यतरस्याम्
। १।४।५४।' इति द्विकर्मकता । तस्य कार्तवीर्यस्य यो हन्ता परशुरामः । कृत्प्रयोगे
कर्मणि षष्ठी । तेन हि तस्याभिहोत्रधेनुमपहृत्य गच्छतः परशुना बाहुसहस्रं
छिन्नम् । तस्य हन्तारं स रामो जिगाय जितवान् । जयतेर्लोढि धातुञ्कारस्य

९६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

‘२३३१ सँछिटोर्जः । ७।३।५७।’ इति कुत्वम् । सार्वलौकिकं सर्वलोके विदितम् ।
 ‘१०१०। लोक-सर्वलोकाभ्यां ठम् । ५।१।४४।’ । ‘१४३८। अनुसृतिकादि-। ७।३।
 २०।’ हायुक्तवाहुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिक इति पाठान्तरम् । अत्र राम
 इति योज्यम् ॥

२१७—यमाऽऽस्य-दृश्वरी तस्य ताडका वेत्ति विक्रमम्, ॥

शूर-मन्यो रणाच्च चाऽहं निरस्तः सिंह-नर्दिना. ३४

यमेत्यादि—तस्य रामस्य विक्रमं ताडका वेत्ति ज्ञातवती । ‘२७८९। वर्त-
 मानसामीप्ये-। ३।३।१३१।’ इति भूते लट् । कीदृशी । यमास्यदृश्वरी । सच्छ-
 रताहिता यममुखं दृष्टवती मृतेत्यर्थः । ‘३००४। दृशेः कनिप् । ३।२।९४।’ ‘४५७।
 वनो र च । ४।१।७।’ इति ङीष्प्रैर्फौ । अहमपि शूरमन्यः शूरमात्मानं मन्य-
 मानः ‘२९९३। आत्ममाने स्वश्च । ३।२।८३।’ सिंहनर्दिना रामेण सिंह इव नर्दतीति
 ‘२९८९। कर्तव्युपमाने-। ३।२।७९।’ इति णितिः । रणाच्चिरस्तः बहिष्कृत इत्यर्थः ॥

२१८—न त्वं तेनाऽन्वभाविष्ठा,

नाऽन्वभावि त्वयाऽप्यसौ,

अनुभूतो मया चाऽसौ,

तेन चाऽन्वभविष्यहम्, ॥ ३५ ॥

न त्वमित्यादि—तेन रामेण त्वं नान्वभाविष्ठाः । त्वमनेन नानुभूतः ।
 कर्मणि लुङ् । यासि ‘२७५७। स्य-सिच्-। ६।४।६२।’ इत्यादिना विष्ण्वदिद
 वृत्तम् । नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ नानुभूतः । येनैवमुच्यते । अत्र ‘२७५८। विष्णु-
 भाव-कर्मणोः । ३।१।६६।’ इति विष्णु । अनुभूतो मया चामौ । चशब्दः पुन-
 रित्यर्थः । मया पुनरसावनुभूतः न शक्यो जेतुमिति । तेन रामेण चान्वभविष्य-
 हमनुभूतोऽहम् । तेन सह योद्धुमक्षम इति । अत्र विष्ण्वद्भावो न कृतः किन्तु
 लुङि उत्तमपुरुषैकवचने बलादिलक्षण इदम् । तेन वृत्तभावात् गुण एवेति ॥

२१९—अध्यङ् शस्त्र-भृतां रामो,

न्यञ्चस् तं प्राप्य मद्-विधाः, ॥

स कन्या-शुल्कमभनङ्

मिथिलायां मखे धनुः ॥ ३६ ॥

अध्यङ्गित्यादि—शस्त्रभृतां मध्ये रामोऽप्यङ् अधिकः । अध्यङ्गत्याधिकत्वेन
 वर्तते इति ‘३७३। कृत्विग्-। ३।२।५९।’ इत्यादिना किञ् तस्मिन् लुप्ते ‘अनुना-
 स्तिकलोपे ‘३६१। उगिदृचां-। ७।१।७०।’ इति जुम् । तस्यानुस्वारपरसवर्णत्वे
 कृते च हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपो । नकारस्य ‘३७७। किन्मत्यवस्य कुः । ८।२।६२।’
 इति कुत्वेन ङकारः । तं तादृशं प्राप्य मङ्गिषा न्यञ्चो हीनः । निशब्दोऽत्राघो

भावे वर्तते । न्यञ्ज इति पूर्ववत् किन् । अनुनासिकलोपः । जुम् । अहोपो नास्ति
अहल्त्वात् कुत्वं च नास्ति अपदसंज्ञत्वात् । यो मिथिलायां महन्दुरभनह
अम्रवान् सोऽस्मादपि कारणात् शब्दभृतामध्यह् । भजेर्लुकि '२५४४। आह्वलोपः
।६।४।२३।' हलङ्ग्यादिलोपः । कुत्वं च । कन्याशुल्कं कन्यामुत्स्यम् । तद्धि यो
रौद्रं धनुरारोपितगुणं करोति तस्यै कन्या दीयत इति मूल्याङ्कस्य स्थापितम् ॥
२२०—सं—वित्तः सह-युध्वानौ तच्-छर्किं खर-दूषणौ, ॥

यज्वानश् च स-सुत्वानो, यानगोपीन् मखेषु सः. ३७

संवित्त इत्यादि—नाहमेव रामशक्तिमवैमि अपि तु खरदूषणावपि संवित्तः
ज्ञातवन्तौ । '२७८९। वर्तमानसामीप्ये—।३।३।१३३।' इति भूते लट् । सकर्म-
कत्वात् '२६९९। समो गम्यु—।१।३।२९।' इत्यादिना तङ् न भवति तत्राकर्मका-
दिति वर्तते । सहयुध्वानौ सह तेन युद्धवन्तौ । '३००६। सहे च ।३।२।९६।'
इति युधेः कनिप् । यज्वानश्चाहिताग्रयः ससुत्वानः सोमयाजिसहिताः । '३०९१।
सु-यजोर्द्विनिप् ।३।२।१०३।' संविदन्तीति वचनविपरिणामेन योज्यम् । यान-
गोपीन् अरक्षीत् मखेषु स रामः । लुकि रूपम् । तथा मखद्रुहो राक्षसान् भ्रतो
रामस्य शक्तिं ज्ञातवन्तः ॥

२२१—सुख-जातः सुरा-पीतो

नृ-जग्धो माल्य-धारयः ॥

अधि-लङ्कं स्त्रियो दीव्य,

मा ऽऽरब्धा बलि-विग्रहम्.' ॥ ३८ ॥

सुखेत्यादि—यत एवं दुरूपस्थानः स तस्मादलिना रामेण विग्रहं माऽऽ-
रब्धाः मा कार्षीः । रमेराक्पूर्वात् । '२२१९। माङि लुङ् ।३।३।१७५।' धात् ।
'२२८१। झलो झलि ।८।२।२६।' इति सिञ्जलोपः । '२२८०। झषस्तथोऽर्धोऽधः
।८।२।४०।' । ५२। झलां जश् झशि ।८।४।५३।' । किं कार्यमित्याह—अधिलङ्कं
लङ्कायामधि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । स्त्रियो दीव्य क्रीड । लोटि रूपम् ।
'५६२। दिवः कर्म च ।१।४।४३।' इति कर्मसंज्ञायां '३०२। वाऽम्-शस्योः ।६।
४।८०।' इतीयङ् । क्रीडशः । सुखजातः । जातं सुखमस्येति बहुव्रीहिः । कृतास-
वपानत्वात् । यदा—सुरापीतः पीतमदिरः । नृजग्धः भुक्तमानुषः । निद्रायामदो
जग्धः । पूर्वबद्धत्वम् । एषु बाहिताभ्यादिदर्शनात् परनिपातः । माल्यं धारय-
नीति माल्यधारयः । '२९००। अनुपसर्गात् लिप्—।३।१।१४८।' इत्यादिना शः ॥

२२२—तं भीतं-कारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत— ॥

‘यात-यामं विजितवान् स रामं यदि, किं ततः ॥ ३९ ॥

तमित्यादि—तं मारीवं पूर्वोक्तं निराकुर्वन् रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युक्तवान् ।
लुकि रूपम् । भीतकारमाक्रुश्य । भीतं कृत्वा नीतोऽसीति । '३३४६। कर्मण्या-
म० का० ९

१८ मट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

कोशे कृत्रः खमुम् । ३।४।२५।' यातयामं गतवयसम् । यदि विजितवान् रामो
दाशरथिः । किं ततः किं तापसः शूरः ॥

२२३—अघानि ताडका तेन

लज्जा-भय-विभूषणा, ॥

स्त्री-जने यदि तच्च छाद्यं,

धिग् लोकं क्षुद्र-मानसम्. ॥ ४० ॥

अघानीत्यादि—तेन रामेण ताडका अघानि व्यापादिता । हन्तेः कर्मणि लुङ् । लज्जा च भयं च विभूषणं यस्याः । स्त्रीत्वाच्च शौर्यम् । एवंविधाया अनेन रामेण यदि गर्ह्यमपि हननं स्त्रीजने श्लाघ्यं श्लाघनीयम् । '६२९। कृत्यानां कर्तेरि वा । २।३।७१।' इति तृतीया । तं धिक् लोकं क्षुद्रमानसं हीनमानसम् ॥

२२४—यद् गेहे-नर्दिनमसौ शरैर् भीरुमभाययत् ॥

कु-ब्रह्म-यज्ञ-के रामो भवन्तं, पौरुषं न तत्. ॥ ४१ ॥

यद्रेह इत्यादि—असौ रामो यद्भवन्तं भीरुं शरैरभाययन् भायितवान् । पुगात्मनेपदे न भवतः भयहेतोरभावात् । अत्र हि शरेभ्यो भयम् ननु रामात् । तत् किम् । पौरुषकारः किमसौ । युवादित्वाद्गुणः । गेहेनर्दिनं गेह एव नर्दिनम् । '७२५। पात्रे समितादयश्च । २।१।४८।' इति सः । कुब्रह्मयज्ञके । कुत्सिता ब्रह्माणः कुब्रह्माः । कुः पापार्थे इति सः । '८०६। कु-महज्यामन्यतरस्याम् । ५।४।१०५।' इति समासान्तश्च । तेषां कुत्सितो यज्ञः । तस्मिन् सति कुत्सायां कन् । तेन शूरमन्योऽहं रणात्तेन निरन्तः इत्यपुष्कलमुक्तम् ॥

२२५—चिर-कालोषितं जीर्णं कीट-निष्कुपितं धनुः ॥

किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रिय-काऽन्तिके. ॥ ४२ ॥

चिरेत्यादि—यदि रामेण क्षत्रियकान्तिके । कुत्सितक्षत्रियममीये । भग्नं धनुः किं तच्चित्रमाश्चर्यम् । क्षत्रिया जनकादयः तस्य कुत्सायां कन् । क्षत्रियक-स्यान्तिके । दूरान्तिकार्थयोगे षष्ठीममासं विधाय पश्चात् । '६३३। सप्तम्यधि-करणे च । २।३।३६।' इति चकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्चेति सप्तमी । किमिति न चित्रमित्याह—चिरकालमुपितमिति । '५५८। कालाऽध्वनोः । २।३।५।' इति द्वितीयां विधाय । '६९९। अत्यन्त-संयोगे च । २।१।२९।' इति द्वितीयासमासः । जीर्णं चिरकालोपितत्वात् । '१२०५। जृण्वयोरुहानौ' । निष्ठा । '२३९०। ऋत इक्ष्वातोः । ७।१।१००।' इको '३५४। हलि च । ८।२।७७।' इति दीर्घः । '२०१६। द-दाभ्याम्- । ८।२।४२।' इति निष्ठानत्वम् । कीटैर्धुणैर्निष्कुपितं खादितम् । निरः कुपः इत्यनुवर्तमाने '३०४५। इण् निष्ठायाम् । ७।२।७७।' इतीदम् ॥

२२६—वन-तापस-के वीरौ विपक्षे गलिताऽऽदरौ ॥

किं चित्रं यदि साऽवज्ञौ मध्रतुः खर-दूषणौ ॥४३॥

वनेत्यादि—वने तापसो वनतापसः । कुत्सायां कन् । तस्मिन् वनतापसके रामे सावज्ञत्वाद्गलितादरौ विपक्षे किमयं करिष्यतीत्यश्रद्धयैव योधितवन्तौ खरदूषणौ वीरौ यदि मध्रतुः मृतौ को दोषः किं चित्रम् । ‘२५३८। त्रियतेर्लु-हलिकोश्च । १३।६१।’ इति निबन्धात् लिङ्यात्मनेपदं न भवति ॥

२२७—त्वं च भीरुः सु-दुर्बुद्धे ! नित्यं शरण-काम्यसि, ॥

गुणांश् चाऽपह्नुषेऽस्माकं, स्तौषि शत्रूंश् च नः सदा ॥

त्वं चेत्यादि—हे सुदुर्बुद्धे ! त्वं पुनः भीरुश्च भवसि नित्यं शरणकाम्यसि । आत्मनोऽस्मिन् शरणमिच्छसि । आत्मेच्छायां काम्यश्च । अस्माकं च सतो गुणा-नपह्नुषे अपनयसि । ‘११५६। हुञ् अपनयने’ आदादिकः । हित्वानह । शत्रूंश्च नोऽस्माकं स्तौषि । स्तौतेः ‘२४४३। उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७।३।८९।’ ॥

२२८—शीर्ष-च्छेद्यमृतोऽहं त्वा करोमि क्षिति-वर्धनम्, ॥

कारयिष्यामि वा कृत्यं विजिघृक्षुर् वनकसौ ॥४५॥

शीर्षेत्यादि—यत् एवंविधस्त्वं दुष्टः अतोऽहम् । ‘४०७। त्वा-मी द्वितीया-याः । ८।१।२३।’ इत्याष्टमिकलक्षणेन त्वादेशः । शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदाहम् । ‘१७३०। शीर्षच्छेदाद्यत् । ५।१।६५।’ क्षितिवर्धनं करोमि । शिरश्छित्त्वा व्यापा-दयामीत्यर्थः । अथवा कृत्यं करणीयम् । ‘२८७१। विभाषा कृ-वृषोः । ३।१।१२०।’ इति क्यप् । कारयिष्यामि । ‘५४१। ह-क्रोः-१।४।५३।’ इति द्विकर्मकता । विजिघृक्षुः विग्रहीतुमिच्छुः । ‘२६१०। सति ग्रह-गुहोश्च । ७।२।१२।’ इतीदम-तिषेधः । ‘२६०९। रुद्-विद्-१।१।८।’ इत्यादिना सनः कित्त्वे ‘२४१२। ग्रहि-ज्या-१६।१।१६।’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘३२४। हो वः । ८।२।३१।’ । ‘३२६। एकाचो वशो भष्-१८।२।३७।’ । ‘२९५। षदोः कः सि । ८।२।४१।’ वनकसौ रामलक्ष्मणौ । वनमोको गृहं ययोः । ‘६२७। न लोक-१।२।६९।’ इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥

२२९—तमुद्यत-निशाताऽसिं

प्रत्युवाच जिजीविषुः ॥

मारीचो ऽनुनयंस् त्रासाद्

‘अभ्यमित्र्यो भवामि ते ॥ ४६ ॥

तमित्यादि—तं रावणं एवमुक्तवन्तम् । निशात इति ‘३०७५। शाच्छो-रन्ध्रतरस्याम् । ७।४।४१।’ इतीत्वाभावपक्षे रूपम् । उद्यत उद्यतापितः निशात-स्त्रीक्ष्णोऽस्तिर्येन तं मारीचस्त्रासाद् प्रत्युवाच वचनमुक्तवान् । अभ्यमित्र्यो

१०० मट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

भवामि ते । अमित्रस्यामिमुखमभ्यमित्रमभिमुख्येऽभ्ययीभावः । अभ्यमित्र-
मलङ्गामीत्यभिधायै '१८१८। अभ्यमित्राच्छ च । ५।२।१७।' इति चकाराद्यत्सौ
चेति यत् । त्वदमित्राभिमुखं गच्छामीत्यर्थः । अनुनयन् अनुकूलयन् । किमर्थं
त्रिजीविषुः जीवितुमिच्छुः ॥

२३०—हरामि राम-सौमित्री मृगो भूत्वा मृग-द्युवौ, ॥

उद्योगमभ्यमित्रिणो यथेष्टं त्वं च सं-तनु.' ॥ ४७ ॥

हरेत्यादि—अहं मृगो भूत्वा रामसौमित्री हरामि । देशान्तरं प्रापयामि ।
आखेटकाभिरतत्वात् । यदाह मृगद्युवौ मृगैर्दीव्यत इति क्विप् । '२५६१। च्छ्रोः
शूरनुनासिके च । ६।४।१९।' इति चकारात् कौ च उह यणादेशः । उवह ।
मृगद्युताविति पाठान्तरम् । तत्र 'द्यु अभिगमने' मृगान् द्यौति अभिगच्छतीति
क्विप् । त्वं च यथेष्टं यथारुचि । तमुद्योगं संतनु विस्तारं कुर्वित्यर्थः । तनोते-
लोटि '२३३४। उतश्च—६।४।१०६।' इति हेलेङ् । अभ्यमित्रिणः अमित्राभिमु-
खमलङ्गामी । '१८१८। अभ्यमित्राच्छ च । ५।२।१७।' इति चकाराद्यत्सौ चेति त्वः ॥

२३१—ततश्च चित्रियमाणो ऽसौ हेम-रत्न-मयो मृगः ॥

यथामुखीनः सीतायाः पुष्टुवे बहु लोभयन्. ॥ ४८ ॥

तत इत्यादि—उक्तानन्तरमसौ मारीचो मायामृगीभूतः सन् हेमरत्नमयः
रत्नं च हेम चेति विगृह्य । '१५२३। मयद्वैतयोर्भाषायाम्—१४।३।१४३।' इति
विकारे मयद । निर्मलत्वात् । सीताया अप्रतो यथामुखीनः प्रतिबिम्बाश्रय इव
भूत्वा पुष्टुवे भ्रमति स्म । इवनादलोपो द्रष्टव्यः । '१८०७। यथामुखसंमुखस्य
दक्षीनः त्वः । ५।२।६।' बहु लोभयन् सुष्ठु स्पृहां जनयन् । यतश्चित्रियमाणः
आश्चर्यं भवन् । हेमरत्नमयत्वात् । '२६७५। नमोचरिव—१३।१।१९।' इत्यादिना
क्यच् । 'चित्र-इ आश्चर्ये' । उकारस्यात्मनेपदार्थत्वात् शानच् । अवयवकृतं
लिङ्गं समुदायस्य भवतीति ॥

२३२—तेनाऽदुद्यूषयद् रामं मृगेण मृग-लोचना ॥

मैथिली विपुलोरस्कं प्रावुवूर्षु मृगाजिनम्. ॥ ४९ ॥

तेनेत्यादि—तेन मृगेण मैथिली सीता राममदुद्यूषयत् क्रीडितुमिच्छन्तं प्रयु-
क्तवती गृह्यतामयमिति । इवन्तस्य दिवेः '२६१८। सनीवन्त—१७।२।४९।' इत्या-
दिना यदा नेद तदा '२५६१। च्छ्रोः शूर—६।४।१९।' द्विर्वचनम् । तस्मात्
सन्नन्तण्यन्तात् लङि रूपम् । मृगलोचना मृगस्य लोचने इव लोचने यस्याः ।
मध्यमपदलोपी सः । विपुलोरस्कं विस्तीर्णवक्ष्यलम् । '८८९। उरःप्रभृतिभ्यः
कप् । ५।४।१५१।' । किमर्थयदुद्यूषयत् मृगाजिनं मृगचर्म प्रावुवूर्षुः प्रावरीतु-
मिच्छुः । प्रावूर्ष्वस्य '२६२५। इद सन्नि वा । ७।२।४१।' इत्यनिदपक्षे '२६१४।

अञ्जनगमां सनि । ६।४।१६।' इति दीर्घः । '२२९४। उदोऽप्यपूर्वस्य । ७।१।१०२।' इत्युत्त्वम् । रपरत्वम् । '४३३। वीर्यध्याया दीर्घ इकः । ८।२।७६।' द्विर्वचनम् । '२११। इण्कोः । ८।३।५७।' इति षत्वम् । रेफस्येण्ग्रहणेन ग्रहणाहन्त्योऽपि वकार ओष्वाग्रहणेन गृह्यते ॥

२३३—योग-क्षेम-करं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ॥

मृगस्याऽनुपदी रामो जगाम गज-विक्रमः. ॥ ५० ॥

योगेत्यादि—ततो दुर्घृषानन्तरं रामो जगाम । योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालने करोतीनि '२९३४। कृजो हेनु-। ३।२।२०।' इत्यादिना हेतौ टः । ग्रहणवता तदन्तविधेरभावान् '२९६१। क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३।२।४४।' इत्यण्वच्चौ न भवतः । सीतायाः स्थितिपालनहेतुभूतं लक्ष्मणं कृत्वा रामः मृगस्यानुपदी अन्वेष्टा '१८९०। अनुपद्यन्वेष्टा-। ५।२।९०।' इति निपातनात् साधुः । गजविक्रमः । गज-गमनमिव गमनं यस्येत्यर्थः ॥

२३४—स्थायं स्थायं कचिद् यान्तं

क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं कचित् ॥

वीक्षमाणो मृगं रामश्च

चित्र-वृत्तिं विसिष्मिये. ॥ ५१ ॥

स्थायमित्यादि—मृगं चित्रवृत्तिमद्भुतशरीरचेष्टं वीक्षमाणो रामो विसिष्मिये विस्मितः । प्मिङो डित्वादात्मनेपदम् । षोपदेशत्वाच्चाभ्यासेणः परस्व सस्य षः । चित्रवृत्तितां दर्शयन्नाह—स्थायं स्थायं स्थित्वा स्थित्वा । कचिद् प्रदेशे यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा । कचित्प्रदेशे उत्प्लुत्योत्प्लुत्य स्थितम् । आसीक्ष्ये णमुलि म्त्वाणमुलौ द्विर्वचनं च ॥

२३५—चिरं क्लिशित्वा मर्मान्विद् रामो विलुभित-प्लवम् ॥

शब्दायमानमव्यात्सीत् भयदं क्षणदा-चरम्. ॥ ५२ ॥

चिरमित्यादि—रामः क्षणदाचरं मारीचमव्यात्सीत् विद्ववान् । व्यधेलुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । मर्माविद्रामः मर्माणि विध्यतीति क्प् । '१०३७। नहि-वृत्ति-। ६।३।१६।' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । चिरं क्लिशित्वा महान्तं काल-मायस्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । '३०४९। क्लिशः क्तवानिष्टयोः । ७।२।५०।' इति विकल्पेनेद् । तत्र '२६१७। रळो व्युपघात्-। १।२।२४।' इति कित्त्वविकल्पे '३३२६। मृड-मृद-। १।२।७।' इत्यादिना कित्वम् । विलुभितप्लवं व्याकुलितग-मनम् । '३०४८। लुभो विमोहने । ७।२।५४।' इतीट् । विमोहनं व्याकुलीकर-णम् । शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणम् । '२६७३। शब्द-वैर-। ३।१।१७।' इति क्यङ् । भयदं निशाचरम् । शब्दविशेषणं वा ॥

१०२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे छद्म-रूपे पञ्चमो वर्गः,

२३६—श्रुत्वा विस्फूर्जथु-प्रख्यं निनादं परिदेविनी ॥

मत्वा कष्ट-श्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥५३॥

श्रुत्वेत्यादि—विस्फूर्जथुप्रख्यं वज्रनिर्घोषमुच्यते । '२४३। दु-ओ स्फूर्जं वज्र-निर्घोषे' । '३२६७। दितोऽधुच् । ३। ३। ५९।' निनादं शब्दम् । '३२४१। नौ गद-नद-। ३। ३। ६४।' इति विकल्पनात् पक्षे घञ् । श्रुत्वा मैथिली कष्टश्रितं कृच्छ्राप्राप्ते रामम् । '६८६। द्वितीया श्रित-। २। १। ३४।' इत्यादिना सः । मत्वा बुद्ध्वा । कृच्छ्राप्राप्तेन रामेण मृतमिति परिदेविनी परिदेवनशीला शङ्कमाना । '३१२२। संपृचानुरुध-। ३। २। १४२।' इत्यादिना धिनुष् । सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् । ईहां कारितवनी । ईहेण्यन्तात् लुङि द्विर्वचनेऽवीति स्थानिवद्भावाद्वादेर्द्विती-यत्वेति हिराब्दस्य द्विर्वचनम् । अभ्यासकार्यं च ॥

२३७—'एष प्रावृषि-जाऽम्भो-द-

नादी भ्राता विरौति ते, ॥

ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे !

भयात् त्रायस्व राघवम्.' ॥ ५४ ॥

एष इत्यादि—एष ते भ्राता रौति । '२४४३। उतो वृद्धिः-। ७। ३। ८९।' इत्यौकारः । प्रावृषि जातः प्रावृषिजः । '३००७। सप्तम्यां जनेर्ड-। ३। २। ९७।' '९७३। प्रावृट्-। ६। ३। १५।' इत्यादिना सप्तम्या अलुक् । स चाम्भोदश्चेति विशेष-णसिति सः । तद्वज्रदतीति '२९८९। कर्तर्युपमाने । ३। २। ७९।' इति णिनिः । तस्मात् सौमित्रे ! ज्ञातेयं ज्ञातिभावं तत्कर्म वा कुरु । '१७९२। कपि-ज्ञात्योर्वक् । ५। १। १२७।' तेन भयात्त्रायस्व राघवम् ॥

२३८—'राम-संघुषितं नैतन्, मृगस्यैव विवञ्चिषोः ॥

राम-स्वनित-सङ्काशः स्वान', इत्यवदत् स ताम्. ५५

रामेत्यादि—रामसंघुषितं रामशब्दितमेतन्न भवति । '१८५९। घुषिर्बि-शब्दार्थः ।' तस्य निष्ठायां '३०६९। कृष्यमत्वर-। ७। २। २८।' इत्यादिना विकल्पेनेद । मृगस्य विवञ्चिषोः छलयितुमिच्छोः । '१९८। वञ्चु गतौ ।' औवादिकः । तस्मान्नेकार्थत्वात् । प्रलम्भन इति चौरादिकस्याप्यन्तस्य वा प्रयोगः । वेपामनित्य-प्यन्ताश्चुरादय इति दर्शने तेषां मतेनात्रापि सिध्यति । एष स्वानो ध्वानः । '३२३९। स्वन-हसोर्बा । ३। ३। ६२।' इति पक्षे घञ् । कीदृशः । रामस्वनितसङ्काशः रामशब्दानुकारीति । तां सीतां एवमवदत् उक्तवान् । स लम्भनः ॥

२३९-‘आप्यान-स्कन्ध-कण्ठाऽसं

रुषितं सहितुं रणे ॥

प्रोर्णुवन्तं दिशो बाणैः

काकुत्स्थं भीरु ! कः क्षमः ॥ ५६ ॥

आप्येत्यादि—‘१०३३। प्यै-रु वृद्धौ ।’ अस्मादाहपूर्वात् ‘३०१७। संयो-
गादेरातो धातोर्थण्वतः । ८।२।४३।’ इति निष्ठातो नः । ओ-प्यायी वृद्धावित्यस्य
वा रूपम् । ‘३०१९। ओदितश्च । ८।२।४५।’ इति निष्ठानत्वम् । पीभावस्तु आह-
पूर्वस्य त्वन्धूधसोरिति वचनात् इह न भवति आप्यानस्कन्ध इति । आप्यानं
स्थूलं स्कन्धकण्ठासं यस्य काकुत्स्थस्य । बाहुशिखरमंसः तस्य पश्चिमो भागः
स्कन्धः तं । रुषितं क्रुद्धम् । रणे संग्रामे सहितुं हे भीरु कातरे ! कः क्षमः शक्तः ।
अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । क्षमेः शक्तोत्यर्थत्वान् तदुपपदे ‘३१७७। शक-धृष-
। ३।४।६५।’ इत्यादिना तुमुन् । ‘२३४०। नीष-सह-। ७।२।४८।’ इत्यादिना वेद ।
काकुत्स्थस्यापत्यं काकुत्स्थः । ‘१११५। शिवादिभ्योऽण् । ५।१।११२।’ कस्माच्च
क्षम इत्याह—प्रोर्णुवन्तं दिशो बाणैः । यतः सर्वाः दिशः बाणैः छादयन्तम् ।
ऊर्णोतेः शतरि उवङ् । क्षमत इति क्षमः । पचाद्यच् ॥

२४०-देहं विभ्रक्षुर-स्त्राऽग्नौ मृगः प्राणैर् दिदेविषन् ॥

ज्या-घुष्ट-कठिनाऽङ्गुष्ठं राममायान् मुमूर्षया. ॥ ५७ ॥

देहमित्यादि—एष मृगो राममायान् आगतवान् । यातेर्लङि रूपम् ।
किमर्थं देहं शरीरं अस्त्राग्नौ अस्त्रे अग्नौ विव । विभ्रक्षुः अष्टुमिच्छुः । असजेः
‘२६१८। सनीवन्तर्ध-। ७।२।४९।’ इत्यत्रेडभावपक्षे ‘३८०। स्कोः संयोगाद्योः-
। ८।२।२९।’ इत्यनेन मलोपे षत्वकुत्वयोश्च रूपम् । प्राणैर्दिदेविषन् क्रीडितुमि-
च्छन् । ‘५६२। दिवः कर्म च । १।४।४३।’ इति चकारान् करणसंज्ञा । ‘२६१८।
मनीवन्त-। ७।२।४९।’ इतीदृशे रूपम् । ज्या गुणेन घुष्टौ निघृष्टौ अत एव
कठिनौ अङ्गुष्ठौ सव्यापसव्यकर्षणाद्यस्य । ‘३५६३। घुषिरविशब्दने । ७।२।२३।’
इति निष्ठायामनिद । मुमूर्षया मर्तुमिच्छया । मृडः सनि ‘२४९४। उदोष्ठय-
पूर्वस्य । ७।१।१०२।’ इत्युत्त्वम् । ‘३२७९। अ प्रत्ययात् । ३।३।१०२।’ ॥

२४१-शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः, ॥

मा स्म भैषीस्, त्वया ऽद्यैव कृताऽर्थो द्रक्ष्यते पतिः.’

शत्रून् इत्यादि—तं रामं शत्रून् भीषयमाणं भीतान् कुर्वाणम् । ‘२५९५।
भियो हेतुभये पुक् । ७।३।४०।’ । ‘२५९४। मी-स्योर्हेतुभये । १।३।६८।’ इति
तद् । विस्मापयेत कः क्षुभितचित्तं कः कुर्यात् । नैवेत्यर्थः । ‘२५९६। नित्यं स्मयतेः
। ६।१।५७।’ इति णावात्वम् । ‘२५७०। अर्तिही-। ७।३।३६।’ इत्यादिना पुक् ।
निमग्नो नियोगो वा लिङ् । पूर्ववदारम्भनेपदम् । तस्मान्मा स्म भैषीः मा भूर्भी-

१०४ मट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

ता '२२२०। स्तोत्रे लङ् च ।३।३।१०६।' इति चकारात् लङ् । सिचि वृद्धिः ।
त्वया अद्यैव कृतार्थः पूर्णमनोरथः पतिर्ब्रूयते । द्योः कर्मणि लृट् ॥

२४२—'यायास् त्वमिति कामो मे, गन्तुमुत्सहसे न च, ॥

इच्छुः कामयितुं त्वं माम्', इत्यसौ जगदे तथा. ५९

याया इत्यादि—तदन्वेषणाय यायास्त्वमिति कामोऽभिलाषः । '२८१०।
कामप्रवेदनेऽकचि वि ।३।३।१५३।' इत्यकचिस्त्युपपदे लिङ् । न च गन्तुमुत्स-
हसे । '३१७७। शक-ष्टव-।३।४।७५।' इति तुमुन् । तस्मात्तुं मां कामयितु-
मिच्छुः पृषणशीलः । '३१७६। समानकर्तृकेषु तुमुन् ।३।३।१५८।' । '३१४९।
विन्दुरिच्छुः ।३।२।१६९।' इति निपातनात्माधुः । इत्येवमसौ लक्ष्मणो जगदे
गदितस्तथा सीतया ॥

२४३—मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्य-वद्यो रघूत्तमः ॥

निरगात् 'शत्रु-हस्तं त्वं यास्यसी'ति शपन् वशी-॥६०॥

मृषोद्यमित्यादि—मां कामयितुमिच्छुरित्येतन्मृषोद्यम् मृषावादम् । '२८-
६५। राजसूय-।३।१।११४।' इत्यादिना भावे क्यप् । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।
प्रवदन्तीं तां सीताम् । रघूत्तमो लक्ष्मणः । शपन् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपं
प्रयच्छन् । भौवादिकोऽत्र शपिर्न दैवादिकः । निरगात् निर्गतः । तस्मादुदजादि-
त्यर्थात् । कथं मृषोद्यमित्याह—वशी वशनं वशः इन्द्रियसंयमनम् । 'वशिर-
ण्योरुपसंख्यानम्' इत्यप् । स यस्यास्ति स वशी जितेन्द्रियः । अत एव सत्यवद्यः
अवितथवादी । शत्रुहस्तं यास्यसीति सत्यं वदतीति '२८४१। कृत्य-त्युटो बहु-
लम् ।३।३।११३।' इति कर्तरि यत् । '२८५४। वदः सुपि क्यप् च ।३।१।१०६।' इति
चकाराद्यत् । भावे वा यत् विधायाच् अर्शेऽभादित्वात् ॥

कलापकम् (४)—

२४४—गते तस्मिन्, जल-शुचिः

शुद्ध-दन् रावणः शिखी ॥

जङ्गमूको ऽक्ष-माला-वान्

धारयो मृदुलाबुनः ॥ ६१ ॥

गत इत्यादि—तस्मिन् लक्ष्मणे गते सति रावणः सीतामूच इति वक्ष्यमा-
णेन सम्बन्धः । कीदृशः । जलशुचिः स्नात इत्यर्थः । शुद्धदन् निर्मलदशनः शुद्धा
दन्ता यस्य । '८८३। अग्रान्त-।५।४।१४५।' इत्यादिना दन्तस्य ददादेशः । शिखा

अस्यासीति शिखी परिव्राजकः । बाह्वादिस्वादिनिः । अंजपूकः पापाक्षयत्वाद्
गर्हितं जपतीति । '२६३५। लुप-सद-१३।१।२४।' इति यङ् । '२६३८। जप-जभ
-१७।१।८६।' इत्यभ्यासस्य लुक् । '३१४६। यज-जप-दर्शो यङ् । १३।२।१६६।' इत्युक् । अक्षमाख्यावान् अक्षसूत्रयुक्तः । संसर्गे मनुष्य । धारयतीति धारयः ।
'२९००। अनुपसर्गात्-१३।१।१३८।' इति शः । कस्य मृदलाबुनः । 'नभि लम्बे-
नेलोपश्च' इत्यौणादिक ऊकारे प्रत्यये अलावः । तस्य विकारः फलमिति '१५१९।
ओरथ । ४।३।१३९।' । तस्य फले लुक् । नपुंसकइस्त्वम् । मृत्पूर्णमकाङ्क्ष इति
मध्यमपदलोपी सः । कृतप्रयोगे कर्मणि षष्ठी । '३२०। इकोऽपि विभक्तौ । ७।१।
७३।' इति नुम् ॥

२४५—कमण्डलु-कपालेन शिरसा च मृजा-वता ॥

संवक्ष्य लाक्षिके वस्त्रे मात्राः संभाण्ड्य दण्ड-वान् ६२

कमेत्यादि—कमण्डलुना कपालेन च '९१०। जातिरप्राणिनाम् । १२।१।६।' इति द्वन्द्वैकवद्भावः । मृजावता निर्मलेन शिरसा च उपलक्षितः । इत्थम्भूते
तृतीया । संवक्ष्य परिभाष्य । 'वस्त्रात्समाच्छादने' इति '२६७७। मुण्डमिश्र-
-१३।१।२१।' इत्यादिना णिच् । लाक्षिके वस्त्रे । लाक्षया रक्ते । '१२०३। लाक्षा-
रोचनात्-१४।२।२।' इत्यादिना ठक् । मात्राः कमण्डलुवादिनां संभाण्ड्य समा-
चित्य राशीकृत्येत्यर्थः । 'भाण्डात् समाचयने' इति '२६७६। पुच्छ-भाण्ड-१३।
१।२०।' इत्यादिना णिङ् । दण्डवान् गृहीतत्रिदण्डः । संसर्गे मनुष्य ॥

२४६—अधीयन्नात्म-विद् विद्यां धारयन् मस्करि-व्रतम् ॥

वदन् बह्वङ्गुलि-स्फोटं भ्रू-क्षेपं च विलोकयन् ॥ ६३ ॥

अधीत्यादि—मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्वैः श्रेयसीत्येवं घोषयन्ति ये ते
मस्करिणः परिव्राजकाः । तेषां व्रतमकृच्छ्रमसौ धारयन् । '१०६८। मस्कर-म-
स्करिणौ-१६।१।१५४।' इति परिव्राजके सुट् । आत्मविदां योगिनाम् । विद्यामु-
पनिषदमधीयन् जपन् '३११०। इह-ध्यायोः-१३।२।१३०।' इतीहो धारेश्च अकृ-
च्छ्रवति कर्तार शत्रुप्रत्ययः । अन्तरा बहु प्रभूतं वदन् । अङ्गुलिस्फोटं पुनः पुनः
स्फोटिकान्दत्त्वा भ्रूक्षेपं च विलोकयन् भ्रुवावुत्क्षिप्योक्षिप्य विलोकयन् । उभ-
यत्रापि '३३७६। स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३।४।५४।' इति णमुल् ॥

२४७—संदिदर्शयिषुः साम निजुहूषुः क्षपाट-ताम् ॥

चक्रमा-वान् समागत्य सीतामूचे—'सुखाभव.' ॥ ६४ ॥

संदीत्यादि—इह भयं मा भूदिति साम सान्त्वं संदिदर्शयिषुः संदर्शयि-
षुमिच्छुः । वदन् बह्वङ्गुलिस्फोटमिति योज्यम् । इशोर्यन्तसन्नन्तत्वे रूपम् ।
क्षपाटतां राक्षसत्वं निजुहूपुर्निहोतुमिच्छुः । धारयन्मस्करिव्रतमिति योज्यम् ॥
ज्ञोतेः '२६१४। अज्ञानगमां सनि । ६।४।१६।' इति दीर्वः । कुटिलं क्रमणं चक्रमा ।

१०६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

क्रमेः '२६३४। सित्यं कौटिल्ये गतौ ।३।१।२३।' इति बह्व । '२६४३। नुगतः—।७।४।८५।' इत्यभ्यासस्य नुक् । '३२७९। नः प्रत्ययात् ।३।२।१०२।' इत्याकारः । '२३०८। अतो लोपः ।६।४।४८।' । '२६३१। यस्य हलः ।६।४।४९।' टाप् । सा यस्यान्ति चक्रमाबान् । कुटिलगतिमानित्यर्थः । समागत्य ढौकिवा । सीतामूचे । किमित्वाह—सुखाभवेति अनुकूला भवेत्यर्थः । यदहं प्रार्थये तत्र प्रतिकूला न भवेति भावः । '२१३४। सुखप्रियादानुलोम्ये ।५।४।६३।' इति कृभ्वस्तियोगो ङाच् ॥

युष्मम्—

२४८—सायं-तर्नीं तिथि-प्रण्यः पङ्कजानां दिवा-तर्नीम् ॥

कान्तिं कान्त्या सदा-तन्त्या ह्येपयन्ती शुचि-स्मिता.

सायमित्यादि—का त्वमिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । सायं दिनावसानं तत्र भवां कान्तिम् । यदा पौऽन्तकर्मणीत्येतस्मात् घञ्प्रत्ययान्तः तदा '१३९१। सायंश्चिरं-।४।३।२४।' इति ढ्युत्थलं नुद् च मकारान्तत्वं च निपात्यते । यदा सायंशब्दो मकारान्तः तदाप्यव्ययत्वादेव प्रत्ययागमौ स्याताम् । कस्येत्यपेक्षायां तिथिप्रण्यः चन्द्रमसः पञ्चदश कलाः तासां वृद्धिहासाभ्यां पञ्चदश तिथीः प्रणयति प्रवर्तयति । '२९७५। सस्-द्विप-।३।२।६१।' इति क्तिप् । '२२८७। उप-सर्गादसमासे-।८।४।१४।' इति ण्वम् । '२७२। एनेकाचः-।६।४।८२।' इति यणादेशः । पङ्कजानां च कान्तिं कीदृशीम् । दिवातर्नीं दिवाभवाम् । कान्त्या त्वदी-यया सदातन्त्या सदाभवया ह्येपयन्ती लज्जयन्ती । दिवातन्त्याः सायन्तन्त्याश्च सदाभवत्वात् । जिह्वेतेः '२५७०। अर्ति-।७।२।३६।' इत्यादिना णौ पुक् । शुचि-स्मिता शुभ्रहासा ॥

२४९—का त्वमेकाकिनी भीरु ! निरन्वय-जने वने, ॥

क्षुध्यन्तो ऽप्यघसन् व्यालास् त्वाम्-पालां कथं न वा.

का त्वमित्यादि—का त्वं देवी मानुषी राक्षसी वेति । एकाकिनी अस-हाया । '१९९८। एकादाकिनिष्ठासहाये ।५।३।५२।' इति आकिनिच् । भीरु इत्यामर्षणं भयप्रकृतित्वात् क्रीणाम् । निरन्वया निरनुगमा जना बन्धिन्यने यत्र न कथंविन्मनुष्याणां सम्भवः । क्षुध्यन्तोऽपि बुभुक्षमाणा अपि । दिवादि-त्वात् इयन् । व्याला हिंसा व्याघ्रादयः कथं वा त्वां नाघसन् न भक्षितवन्तः । अदेः '२४२७। लुङ्सनोर्घेस्तु ।२।४।३७।' लुङित्वात् च्लेरङ् । क्षुध्यन्तो नाघ-सञ्ज्ञित पाठान्तरम् । तत्र कथं न वा अपरिचितानेवाघसन् इति योज्यम् । अपालां सर्तीं अविद्यमानः पालो यस्या इति । '१७२६। पाल रक्षणे' इति चौरा-दिकः । पालयतीति पालः । पचाघच् । यदा प्रयोजकविवक्षा तदा पातेर्लुगागमो णौ वक्तव्य इति लुङ् । ततः पचाघच् ॥

२५०—हृदयंगम-मूर्तिस् त्वं सुभगं-भावुकं वनम् ॥

कुर्वाणा भीममप्येतद् वदाऽभ्यैः केन हेतुना ॥६७॥

हृदयमित्यादि—केन हेतुना इदं वनमभ्यैः अभिगतासि वद कथय । अभि-
पूर्वादिणो लङ् । मध्यमपुरुषकवचनम् । ‘२२५४। आडजादीनाम् । ६। ४। ७२।’
‘२६९। आटश्च । ६। १। ९०।’ इति वृद्धिः । हृदयं गच्छति या मूर्तिः शरीरमख-
न्तसौन्दर्यात् । ‘२९६४। गमश्च । ३। २। ४७।’ इति खच् । सा एवंविधा मूर्तिर्य-
स्याः सा त्वं भीममप्येतद् वनं सुभगम्भावुकं सर्वस्यवाप्रियं प्रियं कुर्वाणा । असु-
भगं भूत्वा सुभगं भवतीति ‘२९७४। कर्तरि भुवः—। ३। २। ५७।’ इति लुक् ॥

२५१—सुकृतं प्रिय-कारी त्वं कं हरस्युपतिष्ठसे ॥

पुण्य-कृच्च चाटु-कारस् ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥६८॥

सुकृतमित्यादि—सुकृतं पुण्यकारिणं शोभनं कृतवानिति ‘२९९९। सुक-
र्म-पाप-। ३। १। ८८।’ इत्यादिना क्तिप् । कं रहसि विजने त्वमुपतिष्ठसे उपलि-
प्यमि । संगतकरणे तङ् । प्रियकारी अनुकूलवर्तिनी मनी । प्रियमनुकूलं करो-
तीति ‘२९६१। क्षेम-प्रिय-मद्रेऽण् च । ३। २। ४४।’ इति अण् ‘४७०। टिङ्गणञ्—। ४।
१। १५।’ इत्यादिना ङीप् । पुण्यकृत् कृतपुण्यः । तस्य पूर्ववत् क्तिप् । चाटुकारः
प्रियवाक्यकरः । ‘२९३७। न शब्दश्लोक-। ३। २। २३।’ इत्यादिना टे प्रतिषिद्धे-
ऽणोव भवति । ईदृशन्ते किङ्करः दासः । ‘२९३५। दिवा-विभा-। ३। २। २१।’ इति
टः । कियत्तद्बहुषु कुञ्जोऽजिविधानमिति तत्त्वोविषये द्रष्टव्यम् । सुरतेषु शोभन-
रतेषु । ‘३०९०। नपुसके भावे कः । ३। ३। ११४।’ । ‘२४२८। अनुदात्तो-। ६। ४।
३७।’ इत्यादिनानुनासिकलोपः । अनेनोभयरुचिराख्याता ॥

२५२—परि-पर्युदधे रूपमा-द्यु-लोकाच्च च दुर्-लभम् ॥

भावत्कं दृष्टवत्स्वैतदस्मास्वधि सु-जीवितम् ॥ ६९ ॥

परीत्यादि—एतद्रूपं भावत्कं भवत्या इदमिति ‘१३१९। भवतष्टकृच्छ्र-
। ४। २। ११४।’ इति ठक्छ्र्मी । ‘ठक्छ्र्मोश्चोपसंख्यानम्’ इति पुंवद्भावः । ‘१२-
२१। इसुसुक्तान्तात्कः । ७। ३। ५१।’ दुर्लभं परिपर्युदधेः ‘५९६। अपपरी वर्जने ।
। १। ४। ८८।’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीयायां प्रासायां ‘५९८। पञ्चम्यपा-
ङ्परिमिः । २। २। १०।’ इति पञ्चमी । ‘६६६। अप-परि-बहिरञ्चवः पञ्चम्या । २। १-
। १२।’ इति विभाषासमासश्च । असमासपक्षे ‘२१४१। परैर्बर्जने । ८। १। ५।’ इति
द्विर्वचनम् । उदधिं वर्जयित्वा चतुर्दधिमैत्राल्यायां भुवि दुर्लभमाद्युलोकाच्च
स्वर्गलोकान्तं च यावत् दुर्लभम् । अत्रापि पूर्ववत्पञ्चमी । तादृशं दृष्टवत्स्वस्मासु
अधि सुजीवितमस्मद्विषये आधिक्येन सुजीवितम् । अहो वा सुजीवितमिति
अहोशब्दार्थे अभिशब्दो वर्तते ॥

१०८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

२५३—आपीत-मधुका मृङ्गैः सुदिवैवाऽरविन्दिनी ॥

सत्-परिमल-लक्ष्मीका नाऽपुंस्काऽसीति मे मतिः.

आपीतेत्यादि—परि सर्वतो मार्जनमिति परिमलः । कलत्रपक्षेत्यधिकृत्य मृजेष्टिलोपञ्चेति कलप्रत्यय औणादिकः । इह सुरतोपभोगविमर्दः परिमलोऽभि-
प्रेतः । तस्य लक्ष्मीः तत्कृतत्वान् । सती विद्यमाना परिमलशोभा यस्याः । '८८९।
हरःप्रवृत्तिभ्यः कप् । ५।४।१५१।' सा त्वमपुंस्का अविद्यमानमर्तुका नासीति मे
मतिः । पूर्ववत्कप् । किमिव सुदिवैवारविन्दिनी पद्मिनी । शोभनं दिवा नीहा-
राद्यभावादिवा दिवसं यस्याः । '८६०। सुप्रात—५।४।१२०।' इत्यादिना अच् ।
आपीतमधुका मृङ्गैः आपीनं मधु यस्याः । '८९१। शेषाद्विभाषा । ५।४।१५४।' इति कप् । यथेयं सत्परिमललक्ष्मीका तथा त्वमपीति ॥

२५४—मिथ्यैव श्रीः श्रियं-मन्या, श्रीमन्-मन्यो मृषा हरिः, ॥

साक्षात्-कृत्याऽभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः ७१

मिथ्यैवेत्यादि—श्रियः श्रियं रूपसम्पदं हरन्तीमभिभवन्तीं त्वां साक्षा-
त्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य । विभाषा कृजीत्यनुवर्तमाने '७७५। साक्षात्प्रवृत्तीनि च । १।-
४।७४।' इति गतिसंज्ञा । गतिसमासे ल्यबादेशः । अहमभिमन्ये किं मिथ्या श्रीः
श्रियंमन्या अहमेव क्षीर्नान्येति मन्यमाना श्रीर्मिथ्या नैव श्रीः किन्तु त्वमेवेति ।
'२९९३। आत्ममाने स्वश्—१३।२।८३।' । '२५०५। दिवादिभ्यः झ्यञ् । ३।१।६९।' ।
'२९९४। इच् एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च । ६।३।६८।' इत्यम्भावः । तस्यामः प्रत्ययत्वा-
न्मलोपाभावः । '१९०। न विभक्तौ तुस्माः । ११।३।४।' इति वचनात् । अचीतीय-
कादेशः । किवन्ता धातुत्वं न जहनीति किञ्चर्चात्यादिना श्रयतेरौणादिकः क्तिप् ।
हरिश्चात्मानं श्रीमन्तं मन्यमानो मृषा न श्रीमानित्यहमभिमन्ये ॥

२५५—नोदकण्ठिष्यताऽत्यर्थं, त्वामैक्षिष्यत चेत् स्मरः, ॥

खेलायन्ननिशं नापि सज्जः-कृत्य रतिं वसेत्, ॥ ७२ ॥

नोदेत्यादि—स्मरभार्या रतिः सापि रूपेण निकृष्टेति दर्शयति । चेत् यदि
स्मरः त्वामैक्षिष्यत इष्टवानभविष्यत् तदा अत्यर्थं नोदकण्ठिष्यत रतिं प्रति मृश-
मुत्कण्ठितो नाभविष्यत् । '६५२। ईर्क्षं दर्शने' इति, '२७३। कठि शोके' इति
भौवादिकान् क्रियातिपत्तौ लृङ् । नापि रतिं स्वभार्या सज्जःकृत्य सहायीकृत्य
वसेत्, अपि तु परित्यजेत् । अत्र क्रियातिपत्तिर्न विवक्षिता किन्तु हेतुहेतुमद्भा-
वः । नापि रतिं सज्जःकृत्य वसेत् यदि त्वामीक्षेतेति हेतुपदमभ्यूह्य हेतुमद्भाव-
दर्शनात् । उर्यादिषु 'सज्जः सहायः' इति वचनात् गतिसंज्ञा । खेलायन् अनिशं
कीदन् सर्वदा । खेलाशब्दात् कण्ठादित्वात् यङ् ॥

२५६—वल्लूयन्तीं विलोक्य त्वां

स्त्री न मन्तूयतीह का, ॥

कान्ति नाऽभिमनायेत

को वा स्थाणु-समो ऽपि ते. ॥ ७३ ॥

वल्लिवस्यादि—त्वां वल्लूयन्तीं शोभमानां विलोक्य न मन्तूयति कीह का । इह जगति का स्त्री न मन्तूयेत् कुप्येत् । सर्वदा कुप्यत्येव ईर्ष्यायुक्तत्वात् स्त्रीणाम् । असम्भावने लिङ् । वल्लू-मन्तुशब्दाभ्यां कण्ठादिवाचकः । को वा को नाम स्थाणुसमोऽपि काष्ठतुल्योऽपि गुणदोषानभिज्ञत्वात् सत्र कान्ति विलोक्य नाभिमनायेत पूर्वमदृष्टत्वादनभिमानः सन् अभिमनाः सचेता न भवेत् । पूर्ववद्विङ् । अभिमनसो भृशादिवाक्यङ् सलोपश्च । महादेवतुल्यो वा आत्मान्यः सोऽपि तावदभिमनायेत् ॥

२५७—दुःखायते जनः सर्वः, स एवैकः सुखायते, ॥

यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके. ॥ ७४ ॥

दुःखेत्यादि—स एवैको जनः सुखायते सुखं वेदयते । यस्यान्तिके समीपे न त्वं प्रतीपायसे न प्रतिकूलवर्तिनी भवसि । उत्सुकायमाना लसी । वल्लू पुनरन्तिके उत्सुकायमाना प्रतीपायसे स सर्वो जनः दुःखायते दुःखं वेदयते । सुख-दुःखशब्दाभ्यां '२६७४। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥३१११८॥' इति क्यङ् । उत्सुक-प्रतीपशब्दाभ्यां भृशादिवाचः ॥

२५८—कः पण्डितायमानस् त्वा-

मादायाऽऽमिष-सन्निभाम् ॥

त्रस्यन् वैरायमाणेभ्यः

शून्यमन्ववसद् वनम्.' ॥ ७५ ॥

क इत्यादि—पण्डितायमानः अपण्डितः कथमपि पण्डितो भवन् । भृशा-विचात् क्यङ् । त्वामामिषसन्निभां सर्वजनप्रार्थनीयत्वात् । आदाय गृहीत्वा कः शून्यं वनमन्ववसत् । शून्ये वने अवसदित्यर्थः । '५४४। उपान्वध्याङ् वसः ॥११४४८॥' इति कर्मसंज्ञा । कीदृशः । त्रस्यन् भिन्त्यत् । वैरायमाणेभ्यः वैरं कुर्वाणेभ्यः । '२६७३। शब्द-चैर-॥३१११७॥' इत्यादिना क्यङ् । '५८८। औप्रा-र्थानाम्-॥११४१२५॥' इत्यपादानसंज्ञा ॥

२५९—ओजायमाना तस्यां ऽर्घ्यं प्रणीय जनकाऽऽत्मजा ॥

उवाच दश-मूर्धानं साऽऽदरा गङ्गदं वचः ॥ ७६ ॥

ओजेत्यादि—एवमुक्तवति रावणे जनकसुता दशमूर्धानमुवाच । दश मूर्धानः शिरसि यस्य तस्यार्घ्यं प्रणीय दत्त्वा अतिचिरयमिति । सम्प्रदानक म० क० १०

११० भट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो सर्गः,

क्षेपत्वेन विवक्षितत्वात् षष्ठी । ओजयमाना ओज इकाचरन्ती '२६६५। कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३।१।११।' 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' इति वचनात् । मां माभिमूढित्यतितेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः । किमुवाच वचो वक्ष्यमाणम् । साधरा सती । परिवाजक इति । गतृदमनभिम्यक्तमसंस्कृतत्वात् ॥

कलापकम् (४)—

२६०—'महा-कुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर् मम ॥

पितुः प्रियं-करो भर्ता क्षेमं-कारस् तपस्विनाम्. ॥७७॥

महेत्यादि—यदुक्तं तेन कं रहस्युपतिष्ठस इति अस्य प्रतिवचनं मम भर्ता महाकुलीनः महाकुलस्यापत्यमिति । '११६४। महाकुलादञ्-खञौ । ४।१।१४१।' इति खञ् । किमादित्यवंशसंभवः, किं सोमवंशसंभवो वा महाकुलस्यापत्य-मित्याह । ऐक्ष्वाके वंशे इक्ष्वाकूणामथमैक्ष्वाकः । ११४५। दाण्डिनायन-। ६।४।-१७४।' इत्यादिना टिलोपनिपातनम् । अन्ये तत्र सन्तीत्याह । दाशरथिः दशरथ-स्यापत्यं यः स मम भर्ता । महाकुलीनः । कीदृशः । पितुः प्रियंकरः अनुकूल-कारी । तपस्विनां च क्षेमंकारः । '२९६१। क्षेमप्रियमद्वेऽण् च । ३।२।४४।' इति चकारात् खञ् ॥

२६१—निहन्ता वैर-काराणां सतां बहु-करः सदा ॥

पारश्वधिक-रामस्य शकेरन्त-करो रणे ॥ ७८ ॥

निहन्तेत्यादि—वैरकाराणां शत्रूणाम् । वैरपूर्वात् कृञः '२९३७। न शब्द-श्लोक-। ३।२।२३।' इत्यादिना टे प्रतिषिद्धे अण्वेव भवति । निहन्तेति तुजन्तस्य प्रयोगः । तत्र कर्मणि षष्ठी । सतां धर्मं स्थितानां बहुकरः बहुकार्यं करोतीति । '२९३५। दिवा-विभा-। ३।२।२१।' इति टः । स्त्रीविवक्षायां तु 'किं-यत्तद्वहुषु-' इति करोतेरच् । आहपरयोः 'खनिशृभ्यां ङिङ्' इत्योणादिकः कुः परशुशब्दः । तत्पर्याय एवाभ्युत्पन्नः परश्वधशब्दः । स प्रहरणं यस्य '१६०८। परश्वधाट्टञ्च । ४।४।५८।' तस्य परशुरामस्य सम्बन्धिण्याः शक्तेः सामर्थ्यस्यान्तकरो विनाश-यिता । अन्तं करोतीति पूर्ववटुः । रणे संग्रामे तत्र भवः ॥

२६२—अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्ती कर्मसु सर्वदा ॥

पितुर्नियोगाद् राज-त्वं हित्वा योऽभ्यागमद् वनम् ॥

अध्वरेष्वित्यादि—इष्टमेभिरिति इष्टिनो यज्वानः । '१८८८। इष्टादिभ्यश्च । ५।२।८८।' इतीति । किमिष्टवतः । अध्वरान् कर्माणि तत्र 'कृत्येन्विषयस्य-' इति कर्मणि सप्तमी । अध्वरेष्विष्टिनामिति कर्मणि षष्ठी कृद्योगे । पाता रक्षि-ता । पूर्ती कर्मसु सर्वदा । पृणोतेर्निष्ठायां '२४९४। उदोष्वापूर्वस्य । ७।१। १०२।' इत्युत्वम् । '३०४०। न ङ्या-स्या-। ८।२।५७।' इत्यादिना निष्ठानत्वप्र-तिषेधः । पूर्तमनेनेति पूर्ववद्विभिः । किं पूर्तमिति सर्वदा आढादिकर्मणि । पूर्ववत्सप्तमी । स राजत्वं राज्यम् । हित्वा त्यक्त्वा । वनमभ्यागमत् । आभि-

मुख्येन आगतवान् । लुङ् । च्लेरङि रूपम् । पितुर्नियोगात् । नाशोऽप्यत्वात् ।
स मे मर्तेति योज्यम् ॥

२६३—पतत्रि-क्रोष्टु-जुष्टानि रक्षांसि भय-दे वने ॥

यस्य बाण-निकृत्तानि श्रेणी-भूतानि शेरते. ॥ ८० ॥

पतत्रि-त्यादि—यस्य बाणैर्निकृत्तानि छिन्नानि रक्षांसि भयदे वने दीर्घनि-
द्रया शेरते स मम मर्तेति योज्यम् । शेरत इति '२४४२। क्षीङो रुद् ७।१।६।'
कीदृशानि । अश्रेणयः श्रेणयो भूतानि । '७६२। ऊर्यादिस्विङाचश्च ११।१।६१'
इति च्यन्तानां '७६१। कुगतिप्रादयः । २।२।१८।' इति सः । '२१२०। ष्वौ च
७।४।२६।' इति दीर्घः । च्ययानां तु '७३८। श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २।१।
५९।' इत्यथ विषयः । पतत्रिभिः क्रोष्टुभिश्च जुष्टानि परिवृतानि ॥

२६४—दीव्यमानं शितान् बाणानस्यमानं महा-गदाः ॥

निम्नानं शान्नवान् रामं कथं त्वं नाऽवगच्छसि. ॥ ८१ ॥

दीव्येत्यादि—शितांस्तीक्ष्णान् बाणान् । दीव्यमानं क्षेप्तुं शक्तं तच्छीलं वा ।
अनेकार्थत्वाद्वातूनां दिवैः '३१०९। ताच्छील्य-वयोवचन-१३।२।१२९।' इत्या-
दिना ज्ञानञ्च । '२०५। दिवादिभ्यः इयन् । ३।१।६९।' महागदाः अस्यमानं
क्षेप्तुं शक्तं तच्छीलं वा । पूर्ववच्छानञ्च । शान्नवान् शत्रून् । प्रज्ञादित्वादण् ।
निम्नानं हन्तुं शक्तं तच्छीलं वा । पूर्ववत् प्रत्ययः । हन्ते '२६६३। गमहन्-
१६।४।९८।' इत्युपभालोपः । '३५८। हो हन्ते—७।३।५४।' इति कुरवम् । एवं-
विधं रामं कथं नावगच्छसि । तेन कर्मणा सर्वलोकविदितत्वादिति भावः ॥

२६५—आतारि न्यस्य यातो मां मृगाविन् मृगयामसौ, ॥

एषितुं प्रेषितो यातो मया तस्याऽनु-जो वनम् ॥ ८२ ॥

आतारीत्यादि—यद्येवं कासावित्याह । असौ रामो मां आतारि न्यस्य अर्प-
यित्वा मृगयामाखेटकं यातः । मृगः स्वार्थिको णिच् । अदन्तत्वाच्च गुणो न
भवति । तदन्तात् '३२७७। कृजः श च । ३।३।१००।' इत्यधिकृत्य 'परिचर्या-परि-
सर्वा-मृगयाटाव्यानामुपसंख्यानम्' इति भावे शप्रत्ययः । यक् । अहोपाभा-
वश्च । टाप् । मृगान्विध्यतीति मृगावित् । कासौ, आतेति चेदाह । तस्यानुजः
कनिष्ठो मया प्रेषितः सन् यातो वनम् । अनु पश्चाज्जायत इति । '३०११।
अन्येष्वपि दृश्यते । ३।२।१०१।' इति डः । अनौ कर्मयुक्तमकर्मण्यपि भवति ।
किमर्थं । एषितुम् । तमेव ज्ञातुम् । '१२०२। इर्षं गर्ता' इत्यस्य रूपम् । ज्ञाना-
र्थत्वात् । प्रेषित इति तस्यैव रूपम् ॥

२६६—अथाऽऽयस्यन् कषायाऽक्षः

स्यन्न-स्वेद-कणोल्बणः ॥

संदर्शिताऽऽन्तराकृतम्

तार्मवादीद् दशाननः, ॥ ८३ ॥

अथेत्यादि—अथैवमुक्तो ज्ञानक्या दशाननस्तामवादीत् उक्तवान् । आय-
स्वन् क्रोधाविष्टत्वात् शरीरं खेदयन् । ‘२२८७। यत्तु प्रबले’ इति दैवादिकः पर-
लौपदी । क्रोधादेव कषायाक्षः । ‘८५२। बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः—।५।१।११.३।’
इति च । स्यद्धैः सुतैः खेदकणैरुत्पन्नः उद्भटः व्याप्त इत्यर्थः । स्यन्देनिष्ठययं
रूपम् । संदर्शितमान्तरमन्तरगतमाकृतमभिप्रायो येन स एवंविधः ॥

२६७—‘कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ॥

को नम्र-मुषित-प्रख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥ ८४ ॥

कृत इत्यादि—कनिष्ठाया अपत्यं ज्येष्ठाया अपत्यमिति ‘११२३। स्त्रीभ्यो
ठक् ॥११।१२.०।’ । ‘११३१। कन्याण्यादीनामिन्ठक् ॥११।१२.६।’ तयोः कन्या-
भ्यादिषु पठितत्वात् । कनिष्ठासुतस्य भरतस्य कृते निमित्ते । ज्येष्ठायाः सुतः निरु-
पयोगितया विवासितः विसर्जितः । विपूर्वस्य वसतेर्हेतुमण्यन्तस्य निष्ठायां
रूपम् । तं नम्रमुषितप्रख्यं यथा कश्चिन्मुषितो नम्रो भवति तद्वद् भूतम् ।
‘७२६। पूर्वकाल-।२।१।४.९।’ इति सः । तयोः पूर्वापरकालत्वात् । राजदन्तादि-
त्वात्परनिपातः । ईदृशं राघवं को बहु मन्येत श्लाघेत । नैवेत्यर्थः ॥

२६८—राक्षसान् बहु-यज्ञेषु पिण्डी-शूरान् निरस्तवान् ॥

यद्यसौ कूप-माण्डूकि ! तवैतावति कः स्मयः ॥ ८५ ॥

राक्षसानित्यादि—अध्वरेष्विष्टिनामित्यस्योत्तरमाह । यद्यसौ राक्षसान्
पिण्डीशूरान् पिण्ड्यामेव शूरान् भोजने एव शूरान् । ‘७२५। पात्रेसमिताद-
वश्च ॥२।१।४.८।’ इति सः । बहुयज्ञेषु कुजाक्षणयज्ञेषु । निरस्तवान् तिरस्कृतवान् ।
हे कूपमाण्डूकि कूपे माण्डूकीव । पूर्ववत् सः । ‘११२२। ठक् च मण्डू-
कात् ॥१।१।१.९।’ इति चकारादण् वापत्ये । एतावति स्वल्पे वस्तुनि तव कः
स्मयः । नैव युज्यते ॥

मत्पराक्रमे तु युक्तः तत्रापि मम न युक्तं वक्तुमित्याह—

२६९—मत्-पराक्रम-संक्षिप्त-राज्य-भोग-परिच्छदः ॥

युक्तं ममैव किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥ ८६ ॥

मत्परेत्यादि—राज्यभोगादयः परिच्छदो हस्त्यादिः स मत्पराक्रमे
संक्षिप्तो ऽपहृतो यस्य हरेरिन्द्रस्य स यथा दरिद्राति निरर्थको भवति तन्ममैव
किं वक्तुं युक्तमात्मगुणवादस्य लज्जाकरत्वात् । दरिद्रातेरादादिक्रवाच्छपो लुब्धः ॥

२७०—निर्-लङ्को वि-मदः स्वामी

धनानां हत-पुष्पकः ॥

अध्यास्ते ऽन्तर्-गिरं यस्मात्,

कस् तन् ना ऽवैति कारणम् ॥ ८७ ॥

निर्लेङ्क इत्यादि—यस्मात्कारणात् कथानां स्वामी जनदः । अन्तर्गिरम-
ध्यास्ते अध्यासितवान् । गिरेः कैलासस्यान्तर्मध्ये । विमर्शपर्येऽप्ययीभाषः ।
'६८३' गिरेश्च सेनकस्य । ५।४।११२।' इति टप् । '५४२। अधि-शीङ्-स्थाऽऽसा-
म्-११।४।४१।' इति कर्मसंज्ञा । तेन '६५८। तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २।४।८४।'
इत्यग्भावो न भवति । '६५७। नाव्ययीभावात्-१२।४।८३।' इत्यमेव भवति ।
तत्कारणं मम पराक्रमं मां वा को नावैति न जानाति । कीदृशः । निर्लेङ्कः लङ्का-
तो निष्क्रान्तः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति सः । '६५५। एकविमर्शि-
च-११।२।४४।' इत्युपसर्जनसंज्ञायां ह्रस्वत्वम् । इतपुष्पकः इतं आच्छिन्नं पुष्प-
काख्यं विमानं यस्य । अत एव विमर्शोऽपेतद्वयः । लङ्का पुष्पकं च धनदस्यासीत्
तदाच्छित्त्वा अनेन गृहीतमिति ॥

२७१—भिन्न-नौक इव ध्यायन्

मत्-तो विभ्यद् यमः स्वयम् ॥

कृष्णि-मानं दधानेन

मुखेना ऽऽस्ते निरुद्यतिः ॥ ८८ ॥

भिन्नेत्यादि—स्वयं साक्षान्मतो विभ्यत् त्रयन् यतो वैलक्षण्यात् मुखेन
कृष्णिमानं कृष्णवर्णत्वम् । '१७८७। वर्णरहादिभ्यः ष्यञ्च । ५।१।१२३।' इति चका-
रादिमनिच् । दधानेन धारयता । इत्यभ्युते तृतीया । निरुद्यतिः निरुद्यमः आस्ते ।
उत्पूर्वाद्यमेः '३२७२। स्त्रियां क्तिन् । ३।३।९४।' अनुनासिकलोपः । कीदृशः ।
ध्यायन् चिन्तयन् । 'किं मामापतितं यदहमनेन हृतसर्वस्वः' इति । भिन्ननौक
इव विपन्नपोतवणिगिव । '८८९। उरःप्रसृतिभ्यः-१।५।४।१५१' ॥

एवं स्वपौरुषं प्रदर्श्य स्त्रीकर्तुमाह—

२७२—समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताऽधित्यका पुरी ॥

रत्न-पारायणं नाम्ना लङ्केति मम मैथिलि ! ॥ ८९ ॥

समुद्रेत्यादि—हे मैथिलि ! लङ्केति नाम्ना मम पुरी । कीदृशी । समुद्र
उपोपत्यका आसन्ना भूर्यस्याः सा समुद्रोपत्यका । समुद्रस्य पर्वतोपत्यकात्वात् ।
समुद्रोपत्यकेति समासे साधुत्वं न भवति । यतः संज्ञाधिकारात् पर्वतस्यासौ
अधिरूढे उपाधिभ्यां त्यक्तप्रत्ययान्तयोरुपत्यकाधित्यकाप्राद्वयोः साधुत्वमुक्तम् ।
प्रतिषेधे त्यक्त उपसंख्यानम्' इति '४६३। प्रत्ययत्वात्-१७।३।४४।' इतीकारो न
भवति । हैमी हेमविकारा । '१५३२। प्राणिरजतादिभ्योऽम् । २।३।१५४।' पूर्व-
ताधित्यका । त्रिकूटपर्वतस्योपरि स्थिता । रत्नपारायणं यत्र रत्नानां पारमयसा-
नमयन्ते बुध्यन्ते तत्परीक्षकाः । सर्वरत्नस्थानमित्यर्थः ॥

११४ भट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

दुर्गावस्थितानभिभवनीयतां रक्षोपचयात्समृद्धतां कथयन् प्रकोमयति—

२७३—आवासे सिक्त-संमृष्टे गन्धैस् त्वं लिप्त-वासिता ॥

अर्पितोरु-सुगन्धि-स्रक् तस्यां वस मया सह. ॥ ९० ॥

आवास इत्यादि—तस्यां पुर्यां आवासे गृहे । आवसत्यस्मिन्निति अधिक-रणे घञ् । मया सह त्वं वस । प्रार्थनायां लोट् । सिक्तसंमृष्टे पूर्वं सिक्ते पश्चात्संमृष्टे । गन्धैर्लिप्तवासिता सती पूर्वं लिप्ता चन्दनादिभिर्गन्धैः पश्चाद्वासिता भूयिता । संमृष्टादिभिः '७२६। पूर्वकाल-१२।१।४९।' इत्यादिना सः । अर्पिता न्यस्ता उर्वी महती सुगन्धिस्रक् सुरभिमाळा यस्यां सा त्वम् ॥

किमिति त्वया सह वसामीति चेदाह—

२७४—संगच्छ पौंस्त्रि ! स्त्रैणं मां युवानं तरुणी शुभे ॥

राघवः प्रोष्य-पापीयान्, जहीहि तम-किं-चनम्. ९१

संगच्छेत्यादि—हे पौंस्त्रि ! पुमांसमर्हति तद्विता वा । अहांथे हितार्थे वा '१०७९। स्त्री-पुंसाभ्यां नञ्-स्रजौ-१।५।१।८७।' स्त्रीप्रत्यये 'नञ्-स्रजौकक्-ल्युंस्तृण-तलुनानामुपसंस्थानम्' इति । मां युवानं तरुणं संगच्छ अङ्गीकुरु । गमेः प्रार्थनायां लोट् । '२४००। इषु-नामि-१।७।३।७७।' इत्यादिना छवम् । '२४९९। समो गम्यृच्छि-१।१।३।२९।' इत्यादिना तद्ध न भवति सकर्मकत्वात् । विशेषतः स्त्रैणं स्त्रियै हितमर्हन्तं वा । पूर्ववत्प्रत्ययः । तरुणी युवती सती शुभे कस्यापि शोभत इति इगुपधलक्षणः कः । ममापि तादृशो भर्तास्तीति चेदाह—राघवः प्रोष्यपापीयानिति । पापशब्दात् '२०२०। विन्मतोलुक् १।५।३।६५।' इति ईयसुन् लुक् मतुपः । प्रोष्यपापीयानिति '७५४। मयूरभ्यंसकादयश्च १२।१।७२।' इति सः । देशान्तरं यात्वा पापवत्तरः । तमकिञ्चनं दरिद्रम् । न विद्यते किञ्चन यस्येति । 'सर्वनामाव्ययसंज्ञाया उपसर्जनप्रतिषेधः' इति वचनाच्चाव्ययसंज्ञा । तेन न विभक्तिलोपः । जहीहि त्यज । ईत्वस्य '२४९८। जहातेश्च १।६।१।११६।' इति वा वचनाद्विकल्पः ॥

२७५—अश्रीत-पिबतीयन्ती प्रसिता स्मर-कर्मणि ॥

वशे-कृत्य दश-ग्रीवं मोदस्व वर-मन्दिरे. ॥ ९२ ॥

अश्रीतेत्यादि—अश्रीतपिबतेति '७५४। मयूरभ्यंसक-१२।१।७२।' इत्यादि-त्वात् सः । तत्र हि 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इति पठ्यते । सततमश्रीत पिबतेत्येवं शृत्यजननादेष्टुमिच्छतीति '२६५७। सुप आत्मनः क्यप् १३।१।८।' अश्रीतपिबतीयन्ती । प्रसिता स्मरकर्मणि आधिक्येन प्रवृत्ता कामव्यापारे । '६४१। प्रसितोत्सुकाभ्यां वृनीया च १२।३।४४।' इति चकारान् सप्तमी । वशे-कृत्यानुवर्तिनं दशग्रीवं कृत्वा । '७७५। साक्षात्प्रशृणीनि च १।१।४।७४।' इति गतिसंज्ञा । मोदस्व हर्षं जनय । वरमन्दिरे श्रेष्ठगृहे स्थिता ॥

२७६—मा स्म भूर ग्राहिणी भीरु ! गन्तुमुत्साहिनी भव, ॥

उद्भासिनी च भूत्वा मे वक्षःसंमर्दिनी भव.' ॥ ९३ ॥

मा स्मेत्यादि—हे भीरु ! मा स्म भूग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः । न यास्या-
मीत्यमुमर्थं गृह्णामीति कृत्वा । '२२२०। स्रोतरे लङ् च । ३।३।१७६।' इति
चकारात् लुङ् । गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव । '३१७७। शक-ष्टप्-। ३।४।६५।' इति
इत्यादिना तुमुन् । उत्साहिनीति सहोपपदत्वात् । ततश्चालंकृतशरीरत्वादुद्भा-
सिनी शोभमाना भूत्वा नो ऽस्माकं वक्षःसंमर्दिनी स्तनाभ्यामुरःस्थलस्य पीडिका
भव । ग्रहोत्साहोद्भाससंमर्दानां ग्रहादिषु पठितत्वात् कर्तरि णिनिः । '३०६।
ऋच्चेभ्यो ङीप् । १।१।१५।' ॥

२७७—तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षु भीम-विग्रहः ॥

बाहूपपीडमाश्लिष्य जगाहे द्यां निशा-चरः. ॥ ९४ ॥

तामित्यादि—यदैवमभिधीयमाना न प्रतिपन्ना तदा तां प्रातिकूलिकीं
प्रतिकूलवर्तिनीं मत्वा ज्ञात्वा । 'ओजःसहोम्भसा वनेते' इत्यधिकृत्य प्रतिकूलं
वनेत इत्यस्मिन्नर्थे '१५७८। तत्प्रत्यनुपूर्व-। ४।४।२८।' इत्यादिना उङ् । जिहीर्षुः
हर्तुमिच्छु । भीमविग्रहः भीषणशरीरः । दृष्टराक्षसशरीररूपः । सुखेन हियत
इति बाहूपपीडमाश्लिष्य बाहुभिरुपपीड्य । '२३७०। सप्तम्यां चोपपीड-
। ३।४।४५।' इति चकारात् तृतीयान्त उपपदे णमुल् । जगाहे रथेनोत्पत्य ग्रामा-
काशं निशाचरी गाहते स्म । दिवशब्दसमानार्थो द्योशब्द औणादिकः । 'गमेर्दोः'
इत्यत्र द्युतेश्चेति वचनात् । '२८५। औतोऽमृशसो । ६।१।९३।' इत्यात्वम् ।
कालापिनस्तु दिवशब्दादेव व्युत्पादयितुं सूत्रमधीयते वाग्येति । दिवः अग्नि
विकल्पेनाकारादेश इति ॥

२७८—त्रस्यन्तीं तां समादाय यतो रात्रिं-चराऽऽलयम् ॥

तूष्णीं-भूय भयादासांचक्रिरे मृगपक्षिणः. ॥ ९५ ॥

त्रस्यन्तीमित्यादि—त्रस्यन्तीं च तां तद्रूपदर्शनात् समादाय गृहीत्वा
यतो गच्छतो रावणात् । यातेः शतरि पञ्चम्या रूपम् । किं यातो रात्रिश्चराख्यं
लङ्काम् । रात्रौ चरतीति '२९३०। चरेष्टः । ३।२।१६।' । '१००८। रात्रेः कृति
विभाषा । ६।३।७२।' इति युम् । तस्याद्रावणाद्यज्ञयं यतो भयात् तूष्णीम्भूय ।
'३३८५। तूष्णीमि सुवः । ३।४।६३।' इति '७८५। क्त्वा च । २।२।२२।' इति
समासे ल्यबादेशः । आसांचक्रिरे आसिताः । '२३२४। दधायामश्च । ३।१।-
३७।' इत्याम् । मृगपक्षिणः मृगाश्च पक्षिणश्च । समानजातीयानामिति वचना-
देकवद्भावोऽत्र न भवति ॥

२७९—उच्चै रारस्यमानां तां कृपणां राम-लक्ष्मणौ ॥

जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन्. ॥ ९६ ॥

॥ इति प्रकीर्ण-काण्डः प्रथमः समाप्तः ॥

११६ भट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे ऋषयोऽर्वाः,

उच्चैरित्यादि—तां सीतां जटायुः पक्षीन्द्रः । रावणं परुषं मिथुरं वदन् प्राप प्राप्तवान् । कीदृशीम् । उच्चै रारत्यमानाम् । 'हा राम, हा लक्ष्मण' इति शब्दौ द्वौ उच्चैर्नैहता ध्वनिना पुनः पुनः रसन्तीमित्यर्थः । रसेः शब्दकर्मकत्वात् क्रियात्ममभिहारे यङ् । कृपणां दीनाम् ॥

॥ इति प्रकीर्ण-काण्डम् ॥

॥ अतः परमधिकार-काण्डम् ॥

तत्र प्रथमं टाधिकारः—

इतः परमधिकारकाण्डमुच्यते । यत्र प्राधान्येनैकैकमधिकृत्य लक्षणं प्रदर्शितं तदधिकारकाण्डम् । शेषलक्षणेभ्यः प्रकीर्णकमेव द्रष्टव्यम् । एवं च कृत्वा अन्तरान्तरा तत्सूचनार्थं प्रकीर्णकश्लोकमिधानम् । अत्र च काण्डे निर्दिष्टसंज्ञका-भ्यन्तारः परिच्छेदाः । तत्र प्रथमे आद्यं टप्रत्ययमधिकृत्योच्यते । सर्गायस्य विवक्षितस्यापहिसमासत्वात् तमेवाभिसम्बाधाह—

२८०—'द्विषन् ! वने-चराऽऽद्यानां त्वमादाय-चरो वने ॥

अग्रे-सरो जघन्यानां मा भूः पूर्व-सरो मम. ॥ १७ ॥

द्विषन्नित्यादि—एवंच कृत्वा भिन्नक उच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात् । परुषं वदन् । कीदृशम् । हे द्विषन् ! मा भूः पूर्वसरो ममेति । ममाग्रतो भूत्वा मा गा इत्यर्थः । पूर्वं सरतीति '२९३३। पूर्वं कर्तरी । ३।२।१९।' इति टः । यतस्त्वमग्रेसरो जघन्यानाम् । अग्रेसरतीति '२९३२। पुरोऽग्रतः— । ३।२।१८।' इत्यादिना टः । जघन्य इति '२०५८। शास्त्रादिभ्यो यः । ५।३।१०३।' इतीत्यर्थे यः । पापानां प्रथमस्त्वम् । कुतः आदायचरो वने । आदाय चरतीति '२९३३। भिक्षा-सेना— । ३।२।१७।' इत्यादिना । वने चरन्तीति वनेचराः । अधि-करणे चरेष्टः । तेषामभ्याः प्रधाना ऋषयः । तानादाय चरसि भक्षयसि । कर्मणि षष्ठी ॥

२८१—यशस्-कर-समाचारं ख्यातं भुवि दया-करम् ॥

पितुर्धाव्य-करं रामं धिक् त्वां दुन्वन्तर्म-त्रपम् ॥ १८ ॥

यशस्करेत्यादि—रामं दुन्वन्तमुपतापयन्तमत्रपं निर्लज्जं धिक् त्वाम् । गह्वरं । '१३३६। दुर्द्धु उपतापे' इत्यस्य औवादिकस्य क्षतरि '२३८७। दु-मुषोः-सार्वधातुके । १।४।८७।' इति षणादेशे रूपम् । कीदृशं रामम् । यशस्करसमाचारम् । समाचरणं समाचारः चरितं भावे षञ् । यशस्करोतीति यशस्करः । '२९३४। कृमो हेतु— । ३।२।२०।' इत्यादिना टः । '१३८। विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३४।' यशस्करणहेतुभूतः समाचारो यस्य । ख्यातं भुवि प्रसिद्धं दयाकरं कृष्णाकरणशीलम् । ताण्डीत्ये टः । पितुर्वान्वहकं पितुर्वचनाजुष्टाने अनुकूलम् । आनुलोभ्ये टः ॥

२८२—अहमन्त-करो नूनं ध्वान्तस्त्वेव दिवा-करः ॥

तव राक्षस ! रामस्य नेयः कर्म-करोपमः ॥ ९९ ॥

अहमित्यादि—हे राक्षस ! अहं तव नूनमवश्यमन्तकरः विनाशयिता । कीदृशः । रामस्य नेषो वक्ष्यः । '२८४२। अथो वत् । ३। १। ९७।' कर्मकरोपमः भूतकृत्यः । '२९३६। कर्मणि भूतौ । ३। २। २२।' इति टः । ध्वान्तस्त्वेव दिवा-करः । यथान्वकारस्यान्तकरो दिवाकरः सूर्यः तथा । अन्तकरदिवाकरौ '२९३५-दिवा-विभा-। ३। २। २१।' इति टप्रत्ययान्तौ । एवमुक्त्वा खं पपातेति सम्बन्धः ॥ २८३—सतामरूप-करं पक्षी वैर-कारं नराऽशिनम् ॥

हन्तुं कलह-कारोऽसौ शब्द-कारः पपात खम् ॥ १०० ॥

सतामित्यादि—एवमुक्त्वा असौ जटायुः पक्षी समाकाशं पपात पतितः । किमर्थं नराशिनं राक्षसं हन्तुं हनिष्यामीति । कीदृशं राक्षसम् । सतामरूपकरं धर्मं स्थितानां पीडाकरम् । अरुःशब्दः पीडोपलक्षणपरः । '२९३५। दिवा-वि-भा-३। २। २१।' इति टः । वैरकारं वैरकरणशीलम् । कलहकारः पक्षी कलहयि-तुमनुकूलः । अनयोः '२९३७। न शब्द-श्लोक-। ३। २। २३।' इति टे प्रतिषिद्धे-ऽप्येव भवति । कर्मण्यणः प्राप्तिरस्तीति टाधिकार उदाहृतः । कियत्सं पपात । यावति दूरे शब्दपातस्तावत्त्वमिति ॥

॥ टाधिकारः समाप्तः ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह—

२८४—धुन्वन् सर्व-पथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ ॥

मांस-शोणित-संदर्शं तुण्ड-घातमयुध्यत ॥ १०१ ॥

धुन्वन्नित्यादि—असौ पक्षी अयुध्यत युध्यते स्म । युधेद्वैवादिकस्य लङ्कित्वात् । तुण्डघातमिति क्रियाविशेषणम् । तुण्डेन चञ्चवा घातो हननं यस्मिन् युद्ध इति । '३४५८। करणे हनः । ३। ४। ३७।' इति न णमुल् '३३६७। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३। ४। ४१।' इति वचनात् अहिंसार्थत्वाच्च तदारभस्य यथा पादघातं भूमिं हन्तीति । '३३६८। हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । ३। ४। ४८।' इत्यनेनापि न भवति समानकर्मकताभावात् । अकर्मकत्वाद्युधेः । तेन भावे घञ् । धुन्वन् कम्पयन् खे आकाशे पक्षयोर्युधितानम् । सर्वपथीनं सर्वः पन्था इति '७२७। पूर्वकाक-। २। १। ४९।' इत्यादिना सः । '९४०। ऋह-पूः-५। ४। ७४।' इति समासान्तोऽकारः । सर्वपथान् व्याप्नोतीति '१८०८। तत्सर्वादेः-५। २। ७।' इत्यादिना खः । मांसशोणितसन्दर्शं काक्येन मांसं शोणितं च दृष्ट्वा । '३३५०। कर्मणि दृशि-विद्योः साकस्ये । ३। ४। २९।' इति णमुल् । '७८३। अमै-काव्ययेन । २। १। २०।' इति सः ॥

११८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽविकार-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

२८५—न विभाय, न जिह्याय, न चक्लाम, न विव्यथे ॥

आप्नानो विध्यमानो वा रणान् निववृते न च. ॥१०२॥

नेत्यादि—आप्नानः पक्षी प्रहरन् । ‘२६९५। आलो यमहनः । ११३।२०।’ इति तद् । न विभाय न भीतः । तस्माच्च जिह्याय न लज्जितः । सम्यङ् मया न हत इति न चक्लाम न क्लान्तः । न विव्यथे । ‘२३५३। व्यथो लिटि । ७।४। ६८।’ इति सम्प्रसारणम् । जितश्रमत्वात् । विध्यमानो वा । वाशब्दश्चार्थे । धरेण हन्यमानश्च न विव्यथे न पीडां भेजे । सत्वाधिकत्वात् । रणाच्च न निव-
वृते न निवृत्तः । अभयोत्साहत्वात् ॥

२८६—पिशाच-मुख-धौरेयं स-च्छत्र-कवचं रथम् ॥

युधि कद्-रथ-वद् भीमं बभञ्ज ध्वज-शालिनम्. १०३

पिशाचेत्यादि—युधि संग्रामे पक्षी रथं बभञ्ज अभवान् । तस्य पुष्पका-
दन्यत्वात् । तथा हि कद्रथवत् कुत्सितरथमिव । ‘१०२८। रथ-वदयोश्च । ६।३। १०२।’ इति कदादेशः । धुरं वहन्ति धौरेया अश्वाः । ‘१६२८। धरो यद्भुक् । १४।४।७७।’ पिशाचस्येव मुखं येषां ते धौरेया यत्र रथे तं पिशाचमुखधौरेयम् । सच्छोभनं छत्रं कवचं च यस्मिन् । तं भीमं भयानकं तथा धुर्यत्वात् । ध्वज-
शालिनं ध्वजवन्तम् । शालिन्शब्दः किन्प्रत्ययान्तस्तद्वन्तमाह । अन्यस्त्वाह
ध्वजेन शालितुं श्लाघयितुं शीलमस्येति णिनिः । अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति ॥
एते प्रकीर्णकाः ॥

अतः परं आमधिकारः ।

इतः प्रभृत्याममधिकृत्याह—

२८७—संत्रासयांचकाराऽरिं, सुरान् पिप्राय पश्यतः, ॥

स त्याजयांचकाराऽरिं सीतां विंशति-बाहुना. ॥१०४॥

सन्त्रासयामित्यादि—अथैतस्मिन् युद्धप्रस्तावे स पक्षी सीतां विंशतिबा-
हुना रावणेन त्याजयांचकार त्याजितवान् । गत्यादिषु त्यजेरसंग्रहात् दृतीयैव
भवति । कस्मात्त्याजितवानित्याह । सन्त्रासयांचकारारिं यस्मादरिं रावणं
प्राप्तिवन् । अकर्मकत्वात् त्रासेर्ण्यन्तावस्थायामरेः कर्मत्वम् । आभ्यां
हेतुमण्यन्ताभ्याम् ‘२३०६। कास्प्रत्ययात्-३।१।३५।’ इत्यादिना आम् । आमो-
ऽमित्वमदन्तत्वात् । ‘२२३८। आमः । २।४।८१।’ इति लुक् । ‘२३११। अया-
मन्त-६।४।५५।’ इत्यादिना अयादेशः । आमकारान्तस्य कृत्संज्ञायां प्रातिपदि-
कत्वे प्रथमैकवचनम् । तस्य ‘४५२। अभ्यायात्-१२।४।८२।’ इति लुक् । स्वरादिषु
‘अम् आम्’ इति पठितत्वादव्ययत्वम् । आमन्तस्यानभिग्नकपदार्थत्वात् ‘२२-
३९। कृञानुप्रयुज्यते-३।१।४०।’ इत्यादिना लिट्परस्य कृञोऽनुप्रयोगः । कर्त्र-

मिश्रायाभावाभावेऽनुप्रयोगे तद् न भवति । सुरांश्च पश्यतो युद्धं जटायुः पित्राश्च
प्रीणितवान् । शत्रुनासवं सीतात्याजनं च देवानां प्रीतेः कारणम् ॥

२८८—अ-सीतो रावणः कासांचक्रे शस्त्रैर् निराकुलः, ॥

भूयस् तं भेदिकांचक्रे नख-तुण्डाऽऽयुधः खं-गः. १०५

असीत इत्यादि—असीतः परित्यक्तसीतो रावणः आकाशस्थः कासांचक्रे
कुम्भितमभिहितवान् । एषोहीति विहगाधिपेति । ‘६६६। कास्त्वं शब्दकुत्सायाम्’
इत्यनुदात्ते । ‘२३८६। कास्-१३।१।३५।’ इत्यादिना आम् । शस्त्रैः । इत्थ-
न्भूते तृतीया । निराकुलः पूर्वं बाहुभिः सीताग्रहणे व्याकुलत्वात् । भूयः पुन-
रपि । खगः पक्षी । उपकरणे ‘३०११। अन्येष्वपि दृश्यते । ३।२।१०१।’ इति
वचनात् गमेर्दः । तं निराचरं भेदिदांचक्रे अत्यर्थं भिन्नवान् । भेभिद्यतेर्बहु-
न्तादाम् । नख-तुण्डान्येवायुधानि यस्य ॥

२८९—हन्तुं क्रोध-वशादीहांचक्राते तौ परस्परम्, ॥

न वा पलायांचक्रे विरू दयांचक्रे न राक्षसः. ॥ १०६ ॥

हन्तुमित्यादि—तौ पक्षि-रावणौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया परस्परम-
न्योन्यं हन्तुमीहांचक्राते चेष्टां कृतवन्तौ । ‘२२३७। हजादेः—१३।१।३६।’ इत्या-
दिना आम् । विः पक्षी । जलि-वसिभ्यामित्यधिकृत्य ‘वेजो विष्णु’ इत्याणादिक
इह । न वा नैव । वाशब्द एवार्थे । पलायांचक्रे पलायितः । ‘२३२६। उपसर्ग-
स्यायतौ । ८।२।१९।’ इति लत्वम् । राक्षसश्च न दयांचक्रे न दयतेऽस्य ।
पक्षिणं खल्वहं कथं व्यापादयामीति । उभयत्रापि ‘२३२४। दयायासश्च ।
१३।१।३७।’ इत्याम् ॥

२९०—उपासांचक्रिरे द्रष्टुं देव-गन्धर्व-किन्नराः, ॥

छलेन पक्षौ लोलूयांचक्रे क्रव्यात् पतत्रिणः. ॥ १०७ ॥

उपेत्यादि—देवगन्धर्वकिन्नरा द्रष्टुं युद्धं द्रक्ष्याम इति उपासांचक्रिरे
उपगताः । पूर्ववदाम् । क्रव्याद् रावणः । क्रव्यं मांसमतीति क्रव्यात् । ‘२९७७।
अदोऽनञ्चे । ३।२।६८।’ इति विट । पतत्रिणः पक्षिणः पक्षौ लोलूयांचक्रे अत्यर्थं
ललवान् । यक्षप्रत्ययान्तत्वादाम् । छलेन मायया प्रसङ्गं जेतुं न शक्यत इति ।
अहोनेति पाठान्तरम् ॥

१—‘१२२५। शराऽर्क-विहगाः खगाः ।’ २—‘५३३। पतत्रि-पत्रि-यतग-पतत्-पत्ररथाऽ-
ण्डजाः । नगौको-वाजि-विकिर-वि-विकिर-पतत्रयः ॥’ ३—‘६७। राक्षसः कौणपः क्रव्यान्
क्रव्यादोऽस्य आशरः ।’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

१२० भट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठे वर्गे,

२९१-प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृचं

दश-वदनः स्व-चरोत्तमं ग्रह्यन् ॥

रथ-वरमधिरुह्य भीम-धुर्वं

स्व-पुरमगात् परिगृह्य राम-कान्ताम्. ॥१०८॥

प्रलुठितमित्यादि—स्वचराः पक्षिणः । स्वे चरन्तीति अधिकरणे '२९३०। चरेष्टः । ११। २। १६।' तेषामुत्तमं जटायुं कृतं छिन्नं ह्युत्पन्नत्वात् । अवनौ भुवि प्रलुठितं विलोक्य ग्रह्यन् इत्थं प्राप्तवन् विवृतो विप्रकारीति दशाननो रथवरं स्मरणात् प्राप्तं पुष्पकारुण्यमाख्या मीमधुर्वं रामकान्तां सीतां तथैव परिगृह्य स्वपुरमगात् गतवान् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-

द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठमः परिच्छेदः (वर्गः)

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-हरणः श्री-राम-प्रवासो

नाम षष्ठमः सर्गः पर्यवसितः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः—

अत्राधिकारस्यापरिसमाप्तत्वात्तमेवाममधिकृत्याह—

२९२-ओषांचकार कामाऽग्निर दश-वक्रमहर-निशम्. ॥

विदांचकार वैदेहीं रामादन्य-निरुत्सुकाम्. ॥ १ ॥

ओषांचकारेत्यादि—अथशब्दो बक्ष्यमाणगृहीतश्लोके यः सोऽत्र द्रष्टव्यः । अथ तस्मिन् सीतापरिग्रहे जाते कामाग्निः कामोऽग्निरिव दशवक्रं दशाननमो-षांचकार ददाह । '७४६। उपं दाहे' । '२३४१। उप-विद्-१३। १। ३८।' इत्याम् । अहर्निशं अहश्च निशा च । 'सर्वो द्वन्द्वो विभायैकवद्भवति' इत्येकवद्भावात् । '५५८। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २। ३। ५।' इति द्वितीया । अहो नकारस्य '१७२। हो ऽसुपि । ८। २। ६९।' इति रत्वम् । कस्माद्दाह इत्याह । रावणो वैदेहीमन्यनिरुत्सुकां रामादन्यस्मिन् सर्वत्र निरमिलाषां विदांचकार अगुणत्वं विदेक्ष्येति विदेरकाराम्तिपातनात् गुणामाद्यः ॥

१९३-प्रजागरांचकारिरेरीहास्वनिशमादरात्, ॥

प्रविभयांचकारा ऽसौ काकुत्स्यादभिज्ञाङ्कितः ॥ २ ॥

प्रजागरांचकारेत्यादि—अरे रामस्य ईहासु चेष्टासु । '३२८०। गुरोश्च-१३। ३। १०३।' इत्यकारः । आदरादादरेण प्रजागरांचकार जागरितवान् । शत्रुवि-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १२१

कीर्तितज्ञानपरो बभूवेत्यर्थः । पूर्ववदाम् । अनिशम् अविच्छेदेन । (अनिशमिति निशाक्रियाविच्छेदो नास्ति यस्मिन् प्रजागरण इति । निशेति क्रियाविच्छेदोपलक्षणम् । प्रायेण हि निशायां क्रियाणामप्रवर्तनम् ।) किमिति जागरितवानित्याह । काकुत्स्थादमौ प्रविभयांषकार प्रजीतवान् । '२४९१। भी ही-१३।१।३९।' इत्यादिनाम् । भुवत्कार्ये धातोर्गुणायादेशौ । अभिशङ्कितः किमयं करिष्यतीति ॥

२९४—न जिह्यांचकारां ऽथ सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः ॥

नाप्यूजां विभरामास वैदेह्यां प्रसितो भृशम् ॥ ३ ॥

न जिह्यांचकारेत्यादि—सीतामभ्यर्थ्य याचित्वा न जिह्यांचकार न लजितः । तर्जितः भर्त्सितोऽपि तथैवेत्यर्थान् । नाप्यूजां बलं विभरामास धारितवान् । '२२३९। कृञ्-१३।१।४०।' इति प्रत्याहारग्रहणादस्तेरप्यनुप्रयोगः । ईधातोर्गुणायादेशौ । '११६२। डुभृञ् धारणपोषणयो.' उभयत्रापि पूर्ववदाम् भुवच्च । कथं न धारितवान् इत्याह । वैदेह्यां प्रसितः प्रसक्तः । भृशमत्यर्थम् ॥

२९५—विदांकुर्वन्तु रामस्य वृत्तमित्यवदत् स्वकान् ॥

रक्षांसि रक्षितुं सीतामाशिषच् च प्रयत्नवान् ॥ ४ ॥

विदांकुर्वन्वित्यादि—स्वकानात्मीयान् शुक्रमारणादीन् अवदत्तुक्तवान् । किमित्याह—रामस्य वृत्तमनुष्ठितं किं तस्येहागन्तुमुद्यमोऽस्ति न वेति विदांकुर्वन्तु । '२४६५। विदांकुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् । ३।१।४१।' इति निपातितम् । सीतां रक्षितुं रक्षांसि आशिषदादिष्टवान् । शासः '२३८२। सर्ति-१३।१।५६।' इत्यङ् । '२४८६। शास इदङ् ह्रस्वः । ६।१।३४।' इति शासेरुपधाया इत्वं '२४१०। शा-सि-वसि-१८।३।६०।' इति षत्वम् । प्रयत्नवान् प्रयत्नपरः । आमधिकारो गतः ॥

अथ प्रकीर्णकाः—

अथ प्रकीर्णश्लोकानाह—

२९६—रामोऽपि हत-मारीचो निवर्त्यन् खर-नादिनः ॥

क्रोष्टून् समशृणोत् क्रूरान् रसतो ऽशुभ-शंसिनः ॥ ५ ॥

राम इत्यादि—हतमारीचो रामोऽपि निवर्त्यन् प्रत्यागमिष्यन् । बलादिलक्षण इति प्राप्ते '२३४८ । न वृत्त्यः-१।७।२।५९।' इतीप्तिनषेधः । क्रोष्टून् शृगालान् । रसतः शब्दायमानान् । समशृणोत् संश्रुतवान् । सकर्मकत्वात् । '२६-९९। समो गम्यृच्छि-१।१।३।२९।' इत्यात्मनेपदं न भवति । लङि रूपम् । क्रूरान् मीषणान् । यतः खरनादिनः खरवन्नदन्ति । '२९८९ । कर्त्तरि-१।३।२।७९।' इति णिनिः । अशुभशंसिनः अनिष्टसूचनशीलान् ॥

भ० का० ११

१२२ मङ्गि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्ष्मण-रूपे प्रथमो वर्गः,

२९७—आशङ्कमानो वैदेहीं खादितां निहतां मृताम् ॥

स शत्रु-घ्नस्य सोदर्यं दूरादायान्तमैक्षत. ॥ ६ ॥

आशङ्कमान इत्यादि—तथाविषाद्युभयवर्णादाशङ्कमानो वितर्कयन् वैदेहीं किं खादितां निशाचरादिना । ततः निहतां त्यक्तप्राणाम् । आहो स्वयमेवायुःश-
याम्मृतां वा । स रामः शत्रुघ्नस्य सोदर्यं आवरम् । '१६६०। सोदराद्यः । १४१-
१०९।' आयान्तमागच्छन्तमारादैक्षत दृष्टवान् । ईक्षेर्लङ् रिप् ।

२९८—सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सध्रीचीं त्रस्तुमैकिकाम् ॥

विज्ञायां ऽमंस्त काकुत्स्थः—'क्षये क्षेमं सु-दुर्लभम्.' ७

सीतामित्यादि—सौमित्रिकेकाकिनो दृष्ट्वास्त्रियतमनेन त्यक्तेति तां विज्ञाय
ज्ञात्वा काकुत्स्थो रामः । क्षये गृहे । क्षीयतेऽस्मिन्निति अधिकरणेऽच् । क्षेमं
कल्याणम् । सुदुर्लभं सुदुःखेन लभ्यत इति । '३३०५। ईषद्-१३।३।१२६।' इत्यादिना त्वल् । अमंस्त ज्ञातवान् । कथं क्षये क्षेमं सुदुर्लभमिति आह—सध्रीचीं
सहचारिणीं न ऋषिदेकाकिनीं तिष्ठन्तीम् । सहाजनीति '३७३। ऋत्विग्-१३।
२।५९।' इत्यादिना किन् । '४२२। सहस्य सध्रिः । ६।३।९५।' इत्यञ्जतौ वप्रत्यये
सहस्य सध्रिवादेशः । 'अञ्जतेओपसंख्यानम्' इति ङीप् । '४१६। अचः । ६।४।
१३८।' इत्यकारलोपः । '४१७। औ । ६।३।१३८।' इति दीर्घः । कुतः त्रस्तुं
त्रसनशीलाम् । क्रियाशब्दत्वाद्बुद्धि न भवति । एकिकां लक्ष्मणेन त्यक्तत्वात् ।
'१९९८। एकादाकिनिष्ठासहाये । ५।३।५२।' इति चकारात्कन् । '४६३। प्रत्यय-
स्थात्-७।३।४४।' इतीत्वम् ॥ ॥ एते प्रकीर्णकाः ॥

अतः परं दुहादिः—

इतो द्विकर्मोधिकारः—

२९९—सोऽपृच्छल लक्ष्मणं सीतां याचमानः शिवं सुरान्, ॥

रामं यथास्थितं सर्वं भ्राता ब्रूते स्म विह्वलः ॥ ८ ॥

सोऽपृच्छदित्यादि—'५३९। अकथितं च । १।४।५१।' इत्यत्र दुहिया-
चीत्याविश्लोकैस्थान् धातून् प्रयुक्ते कविः । तत्र रामोऽपृच्छत् सीतामिति प्रधानं
कर्म । लक्ष्मणमित्यकथितं कर्म । याचमानः प्रार्थयमानः । शिवं कल्याणम् ।
अर्थात् सीतायाः शिवं प्रधानं कर्म सुरान् देवान् इत्यकथितं कर्म । भ्राता लक्ष्मणः
सर्वं यथावत् स्थितं ब्रूते स्म उक्तवान् । सर्वमिति प्रधानं कर्म राममित्यकथितम् ॥

१—'५९७। समानोदर्य-सोदर्य-सगर्भ्य—सहजाः समाः ।' इति ना० अ० ।

२—'१६५४। निष्ठयाऽपचयो क्षयौ ।' इति ना० अ० ।

३—दुह-याच्-पच्-दण्ड-हृषि-प्रच्छि-त्वि-ह-शास्त्र-त्वि-मय-मुषाम् । कर्म-युक् स्याद-
कथितं तथा स्थान् नी-ह-हृप्-बहाम् ॥ १ ॥

३००—संहृश्य शरणं शून्यं भिक्षमाणो वनं प्रियाम् ॥

प्राणान् दुहन्निवा ऽऽत्मानं शोकं चित्तमवारुधत्. ९

संहृश्येत्यादि—रामः शरणं गृहं शून्यं संहृश्य दृष्ट्वा । शोकं चित्तमवारु-
धत् चित्तं शोकं प्रावेशयत् । कीदृशः । प्रियां जानकीं वनं भिक्षमाणः । प्राणान्
दुहन्निव त्यजन्निव । प्राणमिति प्रधानं कर्म आत्मानमित्यकथितम् । आत्मनः
प्राणान् त्यजन्निव ॥

३०१—‘गता स्यादवचिन्वाना कुसुमान्याश्रम-द्रुमान्. ॥

आ यत्र तापसान् धर्मं सुतीक्ष्णः शास्ति, तत्र सा. १०

गतेत्यादि—यत्र यस्मिन्सुतीक्ष्णे सुतीक्ष्णो नाम ऋषिः धर्मं शास्ति शिक्ष-
यति । धर्ममिति प्रधानं कर्म तापसानित्यकथितम् । तत्र तपोवने गता स्यात् ।
सम्भावने लिङ् । आकारो निपातः स्मरणे । किं कुर्वती । कुसुमान्यावचिन्वाना ।
कुसुमानीति प्रधानं कर्म आश्रमद्रुमानित्यकथितम् । अवचिन्वानेति चिन्तोतेः
कर्त्रभिप्राये तच् । दुष्टादिदण्डको गतः ॥

इति दुहादिर्द्विकर्मकः ।

अतः परं प्रकीर्णकाः—

प्रकीर्णकानाह—

३०२—आः, कष्टं, बत, ही-चित्रं, हूं, मातर, दैवतानि धिक्,

हा पितः !, का ऽसि हे सु-भ्रु !, बह्वैवं विललाप सः,

आः कष्टमित्यादि—शोकेनाक्रान्तमना विलपन्नाह—आः पीडायाम् ।
पितृवियोगपीडितः आः इत्याह । अस्मद्वियोगेन पिता प्राणास्त्यक्तवानित्यभि-
प्रायः । कष्टमित्याह । कष्टं कृच्छ्रम् । मर्तृमरणादस्मद्वियोगाच्च मातुः कावस्थे-
त्यभिप्रायेणाह बत इति । बतशब्दः खेदे । सौमित्रिरपि तथा सीतया अन्या-
दृशः सम्भावित इति विस्मितो हीत्याह । हीशब्दो विस्मये । यदि नाम स्त्रिया
मूर्खतया तयामिहितं सौमित्रिणा विदुषा कथं तादृशः शापो दत्त इत्यभिप्रा-
येणाह चित्रमिति । चित्रमाश्चर्यं । तदेवंविधोऽपि स्वलतीति । सर्वमेव
दुर्जातं कैकेयीप्रभवमिति कुप्यन् हूं मातरित्याह । हूंशब्दः क्रोधे । अथवा सर्व-
मेतत् दैवचेष्टितं न ममानुष्ठितमित्यभिप्रायेणाह भिग्दैवतानीति । धिक् कुत्सा-
याम् । प्राणास्त्यक्तवन्तमपि पितरं पुनरहं द्रष्टास्मीत्यभिप्रायेणाह । हा पितः
क द्रष्टव्योऽसीति । हा शोके । हे सीते क गतासीति । भ्रूशब्दात् ‘अप्राणिजा-
तेः’ इत्यादिनोक् । उवर्णान्तमात्रस्य विधानाद्बहुव्रीहिः । उपसर्जनत्वं च । पुनः
स्त्रियाम् । ‘७५। अन्तादिवच्च । ६। १। ८५।’ इति पूर्व प्रत्यन्तवरणात् प्रातिपदि-

१२४ भट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो धर्मः,

कत्वम् । अतः सम्बुद्धौ हस्त्वम् । विललाप स एवं कृत्वा बह्वनेकप्रकारं विलापं कृतवान् ॥

३०३—इहा ऽऽसिष्टा ऽशयिष्टेह सा, स-खेलमितो ऽगमत्, ॥

अग्लासीत् संस्परन्नित्थं मैथिल्या भरताऽग्रजः. ॥१२॥

इहेत्यादि—इह प्रदेशे आसिष्ट उपविष्टा । ‘१९५८। इदमो हः । ५।३। ११।’ । ‘१९४९। इदम इश ५।३।३।’ इह । अशयिष्ट शयितवती । आसेः षीलश्च लुङ् । सखेलं सलीलम् । इतः प्रदेशादगमत् गतवती इत्यमेवं प्रकारम् । मैथिल्याः स्मरन् । ‘६।३। अशीगर्थे—२।३।५२।’ इति कर्मणि षष्ठी । भरता-ग्रजो रामोऽग्लासीत् ग्लानिं गतः । ग्लायतेर्लुङ् । ‘२३७७। यम-रम—१७।२। ७३।’ इति सगिटौ ॥

३०४—‘इदं नक्तं-तनं दाम पौष्पमेतद् दिवा-तनम्, ॥

शुचैर्बौद्धय शाखायां प्रग्लायति तया विना, ॥ १३ ॥

इदमित्यादि—नक्तं तनं निशाभवं इदं दाम पुष्पमाला पुनर्दिवातनं दिवस-भवं । ‘१३९१। सायम्—१४।३।२३।’ इत्यादिना व्युत्पुलौ नृद च । पौष्पं पुष्पाणामिति तस्मैदमित्यण् । शुचैव शोकेनेव । सम्पदादित्वात्किप् । शाखाया-मुद्धय । आत्मानमित्यर्थात् । प्रग्लायति ग्लानिं गच्छति । ग्लायतेः शिखाया-देशः । शाखायां प्रलम्बमानं ग्लानिं गच्छन्तं वीक्ष्येदमुपेक्षितम् । कुतः शोका-त्तया विना सीताविच्छेदेन ॥

३०५—ऐक्षिप्महि मुहुः सुतां यां मृता ऽऽशङ्कया वयम्, ॥

अ-काले दुर्मरमहो, यज् जीवामस् तया विना, ॥१४॥

ऐक्षिप्महीत्यादि—यां वयमैक्षिप्महि ईक्षितवन्तः । ईक्षेः सटो लुङ् । मुहुः सुतां अविच्छिन्ननिद्रत्वात् । मृताशङ्कयेति अनिष्टशंसित्वात् भियजनहृदयस्य हृदानीं तया विना अहो वयं यज्जीवामस्तदकाले दुर्मरणमिति विललाप । जीवि-तस्यापूर्णकाले दुःखेन मरणमिति भावे खल ॥

३०६—अ-क्षेमः परिहासो ऽयं. परीक्षां मा कृथा मम, ॥

मत्तो मा ऽन्तर्धिथाः सीते ! मा रंस्था जीवितेन नः, ॥

अक्षेम इत्यादि—परिहासनं परिहासः क्रीडा । अक्षेमो न कल्याणकरः । मम परीक्षां किं मामपश्यन् दुःखित आस्ते न वेति मा कृथाः मा कार्षीः अपि तु दर्शयामानम् मा निलीयस्व । ‘२३६८। उश्च । १।२।१२।’ इति कित्वाद्गुणा-भावः । ‘२३६९। ह्रस्वादङ्गात् । ८।२।२७।’ इति सिचो लोपः । तस्माद्धेतोः सीते भान्तर्धिथाः । भन्तर्हिता मा भूः । ‘५९१। भन्तर्धौ—१।१।२।२८।’ इत्यपादानसं-ज्ञायां ‘पञ्चम्यास्ततिः’ । ‘१३७३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७।२।९८।’ इति मदा-देशः । लुङि ‘२३८९। स्या-प्योरिच्च । १।२।१७।’ इति सिचः कित्वमित्त्वं च ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १२५

‘२३६९। इस्वात्-।८।२।२७।’ इति सिचो लोपः । नोऽस्माकं वीक्षितेन मा रंस्थाः क्रीडां मा कार्षीः । रमेरात्मनेपदित्वात् ॥ एते प्रकीर्णकाः ॥

अतःपरं सिजधिकारः—

सिचं सापवादमधिकृत्याह—

३०७—अहं न्यवधिषं भीमं राक्षसं क्रूर-विक्रमम्, ॥

मा धुक्षः पत्युरात्मानं, मा न श्लिक्षः प्रियं प्रिये. १६

अहमित्यादि—यतोऽहं राक्षसं मारीचं क्रूरविक्रमं भीमं भयानकं न्यव-
धिषं निहतवानस्मि । हन्तेः ‘२४३४। लुङि च ।२।४।४३।’ इति वधादेशः ।
अदन्तत्वाद्वृच्चभावः । तस्मान्मा धुक्षः न गोपय पत्युरात्मानम् । अन्तर्धावित्य-
पादानत्वम् । ‘२५५। ख्यत्यात्परस्य ।६।१।११२।’ इत्युत्वम् । गुहेः ‘२३३६। शल
इगुपधादिनटः कसः ।३।१।४५।’ । ‘३२४ । हो ङः ।८।२।३१।’ भयभाव-कत्व-
वत्त्वानि । मिपश्च विसर्जनीयः । मा न श्लिक्षः मा न परिरक्षाः अपितु श्लिष्य
प्रियं माम् । हे प्रिये । ‘२५१४। श्लिष आलिङ्गने ।३।१।४६।’ इति कसः ॥

३०८—मा स्म द्राक्षीर मृषा दोषं, भक्तं मां मातिचिह्निशः, ॥

शैलं न्यशिश्रियद् वामा, नदीं नु प्रत्यदुद्रुवत्. ॥१७॥

मा स्मेत्यादि—मृषा दोषं व्यलीकं दोषं मा द्राक्षीः । मयीत्यर्थात् ‘२२२०।
स्रोत्तरे लङ् च ।३।३।१७६।’ इति चकारालुङ् । ‘२३३६। शल इगुपधात्-।३।१।
४५।’ इति कसस्य ‘२४०७ न दशः ।३।२।४७।’ इति निषेधः । ‘२२६९। इरितो
वा ।३।१।५७।’ इत्यङभावे सिच् । ‘२४०५। सृजि-दशोः-।६।१।५८।’ इत्यम् ।
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । ‘२९४। व्रश्च-।८।२।३६।’ इत्यादिना षत्वम् । यतोऽहं
भक्तस्ततो मां भक्तं मातिचिह्निशः नानिह्नेशय । ह्निशोर्ण्यन्तात् सिपि । ‘२३१२।
णि-श्चि-।३।१।४८।’ इत्यादिना चङ् । णिलोप-ह्रस्व-द्विर्बचनानि । पुनर्विकल्पय-
न्नाह । मयि दोषदर्शनाद्दामा मःप्रतिकूलवर्तिनीं सनी शैलं नु पर्वतं कमप्यशि-
श्रियदाश्रिता उत नदीं प्रत्यदुद्रुवत् प्रतिगतेत्यर्थः । नुशब्दो वितर्कः । पूर्ववच्चङ् ॥

३०९—ऐ वाचं देहि. धैर्यं नस् तव हेतोरसुस्रुवत्. ॥

त्वं नो मतिमिवाऽधासीर् नष्टा, प्राणानिवाऽदधः.

ऐ वाचमित्यादि—ऐशब्दो निपातोऽभिमुखीकरणे वर्तते । वाचं देहि ।
प्रार्थनायां लोट् । ‘२४७१। ध्वसोरेद्धौ-।६।४।११९।’ इत्येत्वम् । किमिति चेदा-
ह । धैर्यं नोऽस्माकं धीरता तव हेतोरसुस्रुवत् गलितम् । नष्टा भद्रदर्शनं गता
सनी त्वं नोऽस्माकं मतिं बुद्धिमधासीरिव पीतवनीव । बुद्धेरपगमान् । ‘२३७५।
विभाषा घेट-इण्योः ।३।१।४९।’ इति यदा न चङ् तदा ‘२३७७। यम-रम-
।७।२।७३।’ इति समिटौ । प्राणानदधः पीतवती । कायस्थ्याचेष्टत्वात् । चङि
रूपम् । ‘२३८२। आतो लोपः ।६।४।६४।’ ॥

३१०—रुदतो ऽशिवयच् चक्षु-

राखं हेतोस् तवा ऽश्वयीत्, ॥

त्रिये ऽहं, मां निरास्थश् चैन,

मा न वोचश् चिकीर्षितम्. ॥ १९ ॥

रुदत इत्यादि—तत्रार्थे त्वां पश्यामीति रुदतो मम चक्षुरशिवयत् उच्छ्व-
नम् । आख्यं मुखं चाश्वयीत् । '२३७५। विभाषा धेद-इण्योः । ३।१।४९।' इति
चक्षु-सिचौ । चक्षीयङ् । '२२९९। ह्यन्त-। ७।२।५।' इति न वृद्धिः । '२२६६।
इट ईटि । ८।२।२८।' इति सिचो लोपः । गुणायादेशौ । मां निरास्थश्चेष्टादि मम
दर्शनं निरस्तवती त्वं तदा त्रियेऽहम् । '२५३८। त्रियतेर्लुङ्लिट्ठोश्च । १।३।६१।' इति
चकाराच्छित्वात्मनेपदम् '२३६७। रिङ्-श-यङ्-। ७।४।२८।' इति रिङ् । अतो
यत्त्वया चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं तन्मा नावोचः मा नामाभिष्टाः अपि तु ब्रूहि ।
'२४३८। अस्यति-वक्ति-। ३।१।५२।' इत्यङ् । '२४५४। वच डम् । ७।४।२०।' ॥

३११—लक्ष्मणा ऽऽचक्ष्व, यद्याख्यत्

सा किञ्चित् कोप-कारणम्, ॥

दोषे प्रतिसमाधान-

मंज्ञाते क्रियतां कथम्. ॥ २० ॥

लक्ष्मणेत्यादि—हे लक्ष्मण ! यदि सा किञ्चित्कोपकारणमाख्यदुक्तवती ।
इदं तेनाप्रियमाचरितम् । पूर्ववदङ् । तदाचक्ष्व कथय । मंज्ञाते दोषे अनिर्धा-
रिते प्रतिसमाधानं कथं क्रियतां अनुष्ठीयतां । नैवेति भावः । कर्मणि लोट् ।
'२३६७। रिङ्-। ७।४।२८।' इत्यादिना रिङ् ॥

३१२—इह सा व्यलिपद् गन्धैः, स्नान्तीहाऽभ्यषिचज् जलैः,

इहा ऽहं द्रष्टुमाहं तां, स्मरन्नेवं मुमोह सः ॥ २१ ॥

इहेत्यादि—इह प्रदेशे सा सीता गन्धैर्व्यलिपत् समालिखती । मामा-
त्मानं चेत्यर्थात् । इह स्नान्ती क्रीडापूर्वकमभ्यषिचत् । हस्तयन्त्रमुक्तलिलेन
मामभिमुखं लिखतीत्यर्थः । '२२७६। प्राक्सिताप्-। ८।३।६३।' इति ण्वम् ।
इह द्रष्टुं तामाहं आहूतवान् । '२४१८। लिपि-सिचि-ङ्ङञ्च । ३।१।५३।' इति
प्लेरङ् । एवं स्मरन् मुमोह मोहं गतवान् ॥

३१३—तस्या ऽलिपत शोकाऽग्निः स्वान्तं काष्ठमिव ज्वलन्,

अलिप्तेवा ऽनिलः शीतो वने तं, न त्वजिह्वदत्. २२

१—'६५३। वक्ता ऽऽस्ये वदनं तुण्डमाननं लपन मुखम् ।' इति ना० ज० ।

२—'१५३। चित्तं तु चेतो हृदय स्वान्तं हन् मानसं मनः ।' इति ना० ज० ।

तथेत्यादि—उत्स रामस्य स्वाम्तं मनः । '३०५८। ध्रुव-स्वाम्त-॥७।२। १८।' इत्यादिना निपातितम् । शोकाग्निः शोकोऽग्निरिव । अलिपत दीपित-
वान् । परस्मैपदेषु '२४१८। लिपि-॥३।१।५३।' इत्यादिना नित्ये प्राप्ते '२४१९।
आत्मनेपदेष्वन्वतरस्याम् ॥३।१।५४।' इति विकल्पेनाह । '२१५८। स्वरितभि-
न्तः-॥१।३।७२।' इति क्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदम् । काष्ठमिव स्वाम्तं ज्वलन्
अभिवर्धमानः । अनिलो वायुः शीतोऽपि सन् वने तं राममलितेव दीपितवा-
निव । अङ्गभावपक्षे '२२८१। झलो झलि ॥८।२।२६।' इति सिच्यो लोपः । ननु
नैवाजिह्वदत् ह्लादितवान् । शोकाग्नेरुह्वत्वात् । ह्लादेर्ण्यन्तात् । '२३१२।
णिञि-॥३।१।४८।' इति चक् ॥

३१४—स्नानभ्यषिचता ऽम्भो ऽसौ रुदन् दयितया विना ॥

तथा ऽभ्यषिक्त वारीणि पितृभ्यः शोक-मूर्च्छितः २३

स्नानित्यादि—असौ रामो दयितया विना । शोकमूर्च्छितः शोकेन मोहं
नीतः । स्नातुमारब्धः । मूर्च्छेर्हेतुमण्यन्तस्य रूपम् । '११२६। ण्णा शौचे' शतृ-
प्रत्ययः । रुदन् अभ्यु विमुञ्चन् । अम्भः सलिलं अभ्यषिचत क्षितवान् । शिरस्यञ्ज-
लिना । तथा स्नातः पितृभ्यो वारीणि अभ्यषिक्त दत्तवान् । सिच्येः पूर्ववद्विभा-
षाऽह् । सिचिर्ब्रूतेत्यस्यैव वर्तते । ततश्चार्थान्तरवृत्तिवाज्जलस्य कर्मत्वम् । अभ्यु-
क्षणे तु करणत्वं यथा जलेन सिञ्चतीति ॥

३१५—तथा ऽऽर्तो ऽपि क्रियां धर्म्यां

स काले ना ऽमुचत् क्वचित्, ॥

महतां हि क्रिया नित्या

छिद्रे नैवा ऽवसीदति. ॥ २४ ॥

तथेत्यादि—स रामस्तेन प्रकारेणार्तोऽपि क्वचिदपि धर्म्यां क्रियां काले
नामुचत् न त्यक्तवान् । यतो महतां सत्यपि छिद्रे व्यसने नित्या क्रिया नावसी-
दति नापयाति । आहूपूर्वादत्तेर्ऋणोत्तेर्वा निष्ठायां ऋति भावो वृद्धिः । मुषेः
लट्दुबन्धत्वाद्ह । '३२७७। कृजः श च ॥३।३।१००।' रिङ्यिङौ ॥

३१६—आह्लास्त स मुहुः शूरान्, मुहुराहत राक्षसान्, ॥

एत सीताद्रुहः संख्ये, प्रत्यर्थयत राघवम्, ॥ २५ ॥

आह्लास्तेत्यादि—पुनरभिभवितुं शूरानाह्लास्त आहूतवान् तथा राक्षसा-
नाह्लात । पूर्ववद्विकल्पः । '२७०४। 'स्पर्धायामाहः ॥१।३।३१।' इत्यात्मनेपदम् ।
कथमाहूतवानित्याह । हे सीताद्रुहः सीताहंसिकाः शूरा राक्षसा वा एत आग-
च्छत । आहूपूर्वादिणो लोट् । संख्ये संग्रामे । राघवं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुलम् ।

१—'८६९। युद्धमायोषनं जन्यं प्रथनं प्रविदारणम् । मृषमास्करदनं संख्यं समीकं
सांपराधिकम् ॥' इति ना० अ० ।

१२८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

प्रत्यर्थिन्शब्दात्तत्करोनीत्यर्थे णिच् । तदन्ताहोऽटः परस्मैपदम् । २०५१ । अर्थ याच्यायाम्' इत्यस्य तु स्वार्थिकम्यन्तस्य सर्वदात्मनेपदित्वात् प्रत्यर्थयध्वमिति स्यात् ॥

३१७—स्व-पोषमपुषद् युष्मान् या पक्षि-मृग-शावकाः ! ॥

अद्युतच्च चैन्दुना सार्धं, तां प्रब्रूत, गता यतः' ॥२६॥

स्वपोषमित्यादि—हे मृगपक्षिणां शावकाः पोताः ! या सीता युष्मान् स्व-पोषमपुषत् पुष्टवती । '३३६१। स्वे पुषः । ३।१।४०।' इति जमुल् । '२८२७। यथाविध्यनुप्रयोगश्च । ३।१।४।' '२३४३। पुषादि-३।१।५५।' इत्यङ् । तां प्रब्रूत कथयत । यतो यत्र । आद्यादिवात्तसिः । गता सत्यद्युनत् द्योतते स्म । पूर्वव-दङ् । इन्दुना सार्धम् । चन्द्रमसा तुल्यकान्तित्वान् ॥

३१८—गिरिमन्वस्पद् रामो लिप्सुर् जनक-संभवाम्, ॥

तस्मिन्नायोधनं वृत्तं लक्ष्मणायाऽशिषन् महत्— २७

गिरिमित्यादि—गिरिमन्वस्पदनं लक्ष्मीकृत्य गतः । लुदित्वादङ् । किमर्थं लब्धुमिच्छुः '२६२३। सति मी-मा-। ७।४।५४।' इत्यादिना इस् । "२६२०। अत्र लोपः-। ७।४।५८।' इत्यभ्यामलोपः । '१२१। स्मरि च । ८।४।५५।' इति चत्वंम् । जनकसम्भवाम् । सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । '३२३३। ऋदोरप् । ३।३।५७।' । जनकः सम्भवो यस्यास्तस्माद्वा संभवो यस्यास्तां सीताम् । तस्मिन् गिरिं आयो-धनं युद्धं महदतिशयावान् । वृत्तं लक्ष्मणायाशिषत्कथितवान् । क्रियायोगे चतुर्थी । '२३८२। मर्ति-। ३।२।५६।' इत्यादिनाऽङ् । '२४८६। शास इदङ्-हलोः । ६।४। ३४।' इतीत्वम् । '२४१०। शामि-वत्सि-। ८।३।७०।' इति षत्वम् ॥

कथमकथयदित्याह—

३१९—'सीतां जिघांसू सौमित्रे ! राक्षसावारतां ध्रुवम्, ॥

इदं शोणितमभ्यग्रं संप्रहारेऽच्युतत् तयोः ॥ २८ ॥

सीतामित्यादि—(इत्येवं लक्ष्मणायाशिषदिति श्लोकचतुष्टयं यावत् सम्बध्यते) हे सौमित्रे ! सीतां हन्तुमिच्छन्तौ राक्षसावारतामागताविति ध्रुवं निश्चितम् । अर्तेराङ्पूर्वात्पूर्ववदङ् । '२४०६। ऋ-दृशोऽङि-। ७।४।१६।' इति गुणः । कीदृशी । सीतां जिघांसू हन्तुमिच्छू । हन्तेः सति '२७१४। अञ्जनगमां सति । ६।४।१६।' इति दीर्घः । '२४३०। अभ्यासाच्च । ७।३।५५।' इति कुत्वम् । तथाहि । तयोः सीताद्वेषानुनयाम्यां संप्रहारे युद्धे इदं शोणितम् अच्युतत् गलितम् । '४१। च्युतिर् क्षरणे' । अकर्मकोऽत्र । '२२६९। हरितो वा । ३।१।५७।' इत्यङ् । अभ्यग्रं प्रत्यग्रम् ॥

१—(३१६) श्लोक-स्य टीकनं प्रेक्ष्यम् । २—'८७० । अस्त्रियां समराज्नीकरणाः कलह-विग्रहौ । संप्रहाराऽभिसप्तान-कलि-संस्फोट-संयुगाः ॥' इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्म्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १२९

३२०—इदं कवचमच्योतीत्, साऽश्वो ऽयं चूर्णितो रथः, ॥

एहमुं गिरिमन्वेष्टुमवगाहावहे द्रुतम्. ॥ २९ ॥

इदमित्यादि—इदं कवचमच्योतीत् अष्टम् । अङ्गभावे सिजेव भवति । अयं रथः साधश्चूर्णित आस्ते । यतश्चैवं तस्मादेहि आगच्छ द्रुतम् । किं पश्चाद्विलम्बसे । अमुं गिरिमवगाहावहे विलोडयावः । किमर्थं अन्वेष्टुम् । सीतामित्यर्थात् । एतत्सर्वं पर्वतसमीपे कथ्यते ॥

३२१—मन्युर् मन्ये ममा ऽस्तम्भीद्,

विषादो ऽस्तभर्दुद्यतिम्, ॥

अजारीदिव च प्रज्ञा,

बलं शोकात् तथाजरत्. ॥ ३० ॥

मन्युरित्यादि—मन्युः शोकः । मन्ये धमन्यौ । (कन्दतः उच्छ्रूने) । अस्तम्भीत् स्तब्धवान् । विषाद उद्यतिमस्तभत् । अत्र पक्षे अनुनासिकलोपः । प्रज्ञा च तत्त्वविवेकिनी बुद्धिः अजारीत् विषेकवैकल्यात् जीर्णव । तथाशब्दः समुच्चये । बलं शोकादजरत् जीर्णम् । स्वकार्याकरणात् । '२४०६। अरशोऽङ्कि- । ७।४।१६।' इति गुणः । '२२९१। जृ-स्तम्भु- । ३।१।५८।' इत्यादिना सिजङ्का ॥

३२२—गृध्रस्यैहाश्वतां पक्षौ कृतौ, वीक्षस्व लक्ष्मण ! ॥

जिघत्सोर् नूनमापादि ध्वंसो ऽयं तां निशा-चरात्. ॥

गृध्रस्येत्यादि—हे लक्ष्मण । इह प्रदेशे गृध्रस्य पक्षौ कृतौ छिन्नौ । अश्वतां शूनौ । पूर्ववदङ्कि '२४२१। श्वतेरः । ७।४।१८।' इति । वीक्षस्व नूनमवश्यं सीतां जिघत्सोरनुमिच्छोगृध्रस्य । अदेः '२४२७। लुक्-सनोर्घस्त । २।४।३७।' निशाचरादयं ध्वंसः पक्षच्छेद आपादि उत्पन्नः । कर्तरि लुक् । '२५१३। चिण् ते पदः । ३।१।६०।' इति च्लेश्रिणादेशः । तशब्दस्य '२३२९। चिणो लुक् । ६।४।१०४।' ॥

३२३—कुद्धो ऽदीपि रघु-व्याघ्रो, रक्त-नेत्रो ऽजनि क्षणात्, ॥

अबोधि दुःस्थं त्रैलोक्यं, दीप्तैरापूर भानु-वत्. ॥ ३२ ॥

कुद्ध इत्यादि—तदेवं रघुव्याघ्रो रामः कुद्धो अदीपि दीप्तवान् । क्षणाच्च रक्तनेत्रो ऽजनि जातः । '२५१२। जनि-वध्योश्च । ७।३।३५।' इति न वृद्धिः । त्रैलोक्यं निहन्मि यस्मिन् हन्यमाने सीताद्रुहोऽपि नश्यन्ति इत्यभिप्रायेण दुःस्थ-मबोधि बुध्यते स्म । किंवा रामस्य दारा हियन्ते तदान्वेषु का कथा इति दुःस्थं त्रैलोक्यमबोधि । दीप्तैस्तेजोभिर्हेतुभिरापूर वर्धते स्म । भानुवदादित्यवत् ।

१—'११०४। स्युस्तत्तपदे व्याघ्र-पुङ्गवर्षभ-कुञ्जराः ॥ सिंह-शार्दूल-नागाऽऽवाः पुंस्ति श्रेष्ठाऽयं गोचराः ।'

१३० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

दीर्घैरिति भावे निष्ठा । सर्वत्र कर्तरि लुङ् । '२३२८। दीप-जन-१३।१।६१।
इत्यादिना णिष् ॥

३२४—अताय्यस्योत्तमं सत्वमप्यायि कृत-कृत्य-वत्, ॥

उपाचायिष्ट सामर्थ्यं तस्य संरम्भिणो महत्. ॥३३॥

अतायीत्यादि—अस्य रामस्य उत्तमं सत्वमभिप्रायः शोकम्यसनयोरभिका-
रित्वात् अतायि सन्ततं नान्तरा विच्छिद्यते अ । अप्यायि बृंहितम् । कृतकृ-
त्यवत् समाप्तक्रियवत् । हस्ततलस्य शत्रुवधं मन्यमानस्य । उभयत्रापि पूर्वव-
णिष् । तस्य रामस्य संरम्भिणः शत्रुविषये क्षुभितचित्तस्य सामर्थ्यं बलं महदुपा-
चायिष्ट स्वयमेवोपचीयते अ । विनोतेः '२७६८। अचः कर्मकर्तरि ॥३१।६२।' इति वा णिष् । पक्षे णिष्वदिद् ॥

३२५—अदोहीव विषादो ऽस्य, समरुद्धैव विक्रमः ॥

समभावि च कोपेन, न्यश्वसीच् चाऽऽयतं मुहुः. ॥

अदोहीत्यादि—अस्य रामस्य विषादः प्रागुत्पन्नो ऽदोहीव स्वयं क्षरित
इव । अथवा अदोहीन प्रपूर्यते स्वेव । '२७६९। दुहश्च ॥३१।६३।' इति णिष् ।
विक्रमः पुरुषकारः समरुद्धेव स्वयं संरुध्यते अ इव । '२७६६। कर्मवत्-॥३१।-
८७।' इत्यादिना कर्मवद्भावेन प्राप्तस्य णिः '२७७०। न रुधः ॥३१।६४।' इति
निषेधः । तेन सिजेव भवति । '२२८१। झलो झलि ॥८।२।२९।' इति सिचो
लोपः । '२२८०। झषस्तयोर्धो ऽधः ॥८।२।४०।' । '५२। झलां जश् झशि ॥८।४।
५३।' इति धत्-जश्च । कोपेन च समभावि सम्भूतम् । '२७५९। णिष् भाव-
कर्मणोः ॥३१।६६।' इति भावे णिष् । त्रैलोक्यदौःस्थ्यावबोधाज्जातखेदः सन्
आयतं दीर्घं न्यश्वसीत् निःश्वसितवान् । '२२९९। ह्यन्त-॥७।२।५।' इति वृद्धिर्न
भवति । मुहुरिति सर्वत्र योज्यम् ॥ इति सिञ्चिकारः ॥

भम्-प्रकरणं कथ्यते—

इतः प्रभृति भम्-प्रकरणमधिकृत्याह—

३२६—अथाऽऽलम्ब्य धनू रामो जगर्ज गज-विक्रमः, ॥

रुणधिम सवितुर् मार्गं, भिनन्नि कुल-पर्वतान्. ॥३५॥

अथेत्यादि—अथानन्तरं रामो धनुरालम्ब्य गृहीत्वा जगर्ज विक्रमं कृत-
वान् । धनू राम इति '१७४। द्रुलोपे-॥६।३।१११।' इति दीर्घः । '२३५। गर्ज
गर्जने' । किं जगर्ज । सवितुः सूर्यस्य मार्गं पन्थानं रुणधिम आबृणोमि । शरै-
रित्यर्थात् । '२५४३। रुधादिभ्यः भम् ॥३१।७७।' तथा भिनन्नि विदारयामि
कुलपर्वतान् ॥

१—'८६८। विक्रमस्य त्वतिशक्तिता ।' इति ना० अ० । २—'महेन्द्रो मलयः सद्यः
शक्तिमान् कक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ।'

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम चतुः सर्गः— १३१

३२७—रिणचिमि जलधेस् तोयं, विविनचिमि दिवः सुरान्, ॥

क्षुणचि सर्पान् पाताले, छिनचि क्षणदा-चरान्. ३६

रिणचमीत्यादि—जलधेस्तोयं रिणचिमि रिक्कीकरोमि । ‘१५३५ रिचिर् विरेचने ।’ दिवः स्वर्गात् सुरान् विविनचिमि पृथक्करोमि । ‘१५३६ रिचिर् पृथ-ग्भावे ।’ क्षुणचि चूर्णयामि सर्पान् पाताले । ‘१५३७ छुचिर् पेचणे’ । १९७। अद्-कु-न्वाक्-॥८॥३२। इति णत्वम् । छिनचि क्षणदाचरान् राक्षसान् द्विधा करोमि । ‘१५३४ छिचिर् द्वैधीकरणे’ ॥

३२८—यमं युनजिमि कालेन समिन्धानो ऽस्त्र-कौशलम्, ॥

शुष्क-पेषं पिनप्पर्युर्वीमखिन्दानः स्व-तेजसा. ॥३७॥

यममित्यादि—यममपि कालेन तदधीनेन मृत्युना युनजिमि सम्बध्नामि । अस्त्रकौशलं समिन्धानः संवर्धयन् । ‘१५४२। जि-इन्धी दीप्तौ’ । आत्मनेप-दिनो लटः शानच् । ‘२५४४। आञ्जलोपः । ६।४।२३।’ । ‘२४६९। असोरङ्गोपः । ६।४।१११।’ उर्वी शुष्कां कृत्वा चूर्णयामि । ‘१५४६। पिप्प्लुं संचूर्णे’ । ‘३३५६। शुष्कचूर्णरूपेषु पिषः । ३।४।३५।’ इति णमुल् । अखिन्दानः स्वतेजसा दैन्यमभ-जन् अपरिश्रम्यन् । ‘१५४३। खिदं दैन्ये’ । पूर्ववङ्गोपः ॥

३२९—भूतिं तृणचि यक्षाणां, हिनस्मीन्द्रस्य विक्रमम्, ॥

भनजिमि सर्व-मर्यादास्, तनचिमि व्योमं विस्तृतम् ३८

भूतिमित्यादि—यक्षाणां भूतिं सम्पदं तृणचि उत्सादयामि । ‘१५४०। उ-नृदिर् हिंसाऽनादरयोः’ । इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मि अपनयामि । ‘१५५०। हिसि हिंसायाम्’ । ‘२२६२। इदितो नुम्-॥७।१।५८।’ तस्य आञ्जलोपः । सर्व-मर्यादाश्च व्यवस्थाः सर्वेषां भनजिमि मर्दयामि । ‘१५४७। अञ्जो आमर्दने ।’ ‘२५४४। आञ्जलोपः । ६।४।२३।’ । तनचिमि व्योमं विस्तृतं सङ्कोचयामि । ‘१३-३१। स्तुन् आच्छादने’ सौवादिकस्य रूपं न ‘१५६९। स्तुन् आच्छादने’ इति कैयादिकस्य । ‘१५५३। तङ्गं सङ्कोचे’ । ‘१५४४। आञ्जलोपः । ६।४।२३।’ ॥

कस्मादेवं प्रवृत्तस्त्वमिति चेदाह—

३३०—न तृणेह्यीति लोकोऽयं मां विन्ते निष्-पराक्रमम्, ॥

एवं वदन् दाशरथिरपृणग् धनुषा शरम्. ॥ ३९ ॥

न तृणेह्यीत्यादि—न तृणेक्षि न मारयामि इति कृत्वा । ‘१५४९। तृहं हिसि हिंसायाम्’ । अम् । ‘२५४५। तृणह इम् । ७।३।९२।’ अयं लोको मां निष्परा-क्रमं निर्वायं विन्ते विचारयति । ‘१५४४। विदं विचारणे’ इत्यस्मादात्मनेप-

१—३०२ । सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुधरा । गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी
स्माञ्जनिर् मेहिनी मही ॥ इति ना० अ० । २—८० । षो-दिवी दे क्षियामग्रं व्योम पुष्क-
रम्बरम् । नमोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म स्मृ ॥ इति ना० अ० ।

११२ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो सर्गः,

दिनः भ्रमः । अलोपः । एवमुक्तेन प्रकारेण वदन् दाशरथिः धनुषा शरम् अपृ-
णक् पृणक्ति स्म । '१५५७। पृची संपर्के' । लङि भ्रमः । हलङ्गयादिलोपः ।
कुत्वम् ॥ इति भ्रम्विकरणनिदर्शनम् ॥

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह—

३३१—न्यवर्तयत् सुमित्रा-भूस् तं चिकीर्षु जगत्-क्षयम्, ॥
ऐक्षेतामाश्रमादाराद् गिरिकल्पं पतत्रिणम् ॥ ४० ॥

न्यवर्तयदित्यादि—तं रामं जगत्क्षयं चिकीर्षु कर्तुमिच्छुम् । सुमित्राभू-
लक्ष्मणौ न्यवर्तयत् निवर्तितवान् । 'भ्रातः । भलं कोपेन, त्वया सार्धं कः संग्रामे
युद्धं दातुं समर्थः ? यदत्र युक्तं तत्प्रतिविधीयताम्' इति । भवनं भूः । सम्पदा-
दित्वात् क्तिप् । सुमित्रायां भूर्यस्य । ऐक्षेतां रामलक्ष्मणौ दृष्टवन्तौ । लङि रूपम् ।
पक्षिणं गिरिकल्पं महाप्रमाणत्वात् । आश्रमादारात् समीपे । '६११। दूरान्ति-
कार्यैः—।२।३।३४।' इति पञ्चमी ॥

३३२—तं सीता-घातिनं मत्वा हन्तुं रामो ऽभ्यधावत्, ॥
'मा वधिष्ठा जटायुं मां सीतां रामां ऽहमैक्षिषि.' ॥ ४१ ॥

तमित्यादि—तं सीताघातिनं सीता हतानेनेति मत्वा रामो हनिष्यामीत्य-
भ्यधावत् । '६४३। धातुं गति-शुच्योः' । इत्यस्माद्धङि स्वरितेत्वादात्मनेपदम् ।
तं हन्तुमुद्यतं रामं जटायुराह मा वधिष्ठा इति । हे राम, मां जटायुं मा वधिष्ठा
मा वधीः । 'वध बन्धने' इत्यस्यादनेकार्थत्वादात्मनेपदिनः सेटो लुङि रूपं,
न हन्तेः तस्य परस्मैपदित्वात् । सत्यप्याङि '२५९५। आङो यमहनः ११३।२८'
इत्यात्मनेपदं न भवति तत्राकर्मकादित्यनुवृत्तेः । स्वनामपरिकीर्तनं तव पितुरहं
सखेति ख्यापनार्थम् । सीतामैक्षिषि दृष्टवानहम् । लुङ्-तत्तमैकवचने रूपम् ।
अतो मां मा वधिष्ठाः ॥

३३३—उपास्थितैवमुक्ते तं सखायं राघवः पितुः, ॥

पप्रच्छ जानकी-वार्ता संग्रामं च पतत्रिणम्, ॥

ततो रावणमाख्याय द्विपन्तं पततां वरः ॥ ४२ ॥

उपास्थितेत्यादि—पक्षिण्वमुक्ते सति राघवस्य व्रणभङ्गाद्यनुष्ठानेन उपा-
स्थित परिचरितवान् । सङ्गतकरणे आत्मनेपदम् । '२३८९। स्थाण्वोरिच्च ११२।-
१७।' इतीग्वम् । '२३६९। ह्रस्वादङ्गान् । ८।२।२७।' इति सिचो लोपः । पितुः
सखायमिति सखिशब्दस्य द्वितीयैकवचने रूपम् '२५३। सख्युरसम्बुद्धौ १७।१।-
९२।' इति णित्वाद्बुद्धिरायादेशः । पप्रच्छ पृष्टवान् । तं पक्षिणं जटायुम् । किं

१—'२४५१। आराद् दूरसमीपयोः ।' ना० अ० ।

२—(२८९) कोकोक्त टीकनं प्रेक्ष्यम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कबानके सुग्रीवाऽग्निनेत्रो नाम षष्ठः सर्गः— १३१

जानकीवार्ता संग्रामं च । तत उपस्थानानन्तरं रावणं द्विषन्तम् '३१११ द्विषो-
ऽग्निने ॥३१२॥१३१॥' इति शतृप्रत्ययः । आख्याय सीता रावणेन हृतेति कथ-
यित्वा । पततां पक्षिणां बरो जटायुर्ममारेति परेणाम्बयः ॥

३३४—व्रण-वेदनया ग्लायन् ममार गिरि-कन्दरे, ॥

तस्याऽयम्बु-क्रियां कृत्वा प्रतस्थाते पुनर्वनम्. ॥४३॥

व्रणेत्यादि—व्रणकृता वेदना पीडा । मध्यमपदलोपी समासः । तथा
ग्लायन् ग्लानिं गच्छन् । शतर्यायादेशः । ममार मृतः । क गिरिकन्दरे यं गिरिम-
न्वसृपत् तस्य निम्नप्रदेशे । कन्दं रातीति (कं दारयतीति वा) व्युत्पत्तिमात्रम् ।
तस्य जटायोरयम्बुक्रियां दाहमुदकदानं च कृत्वा पुनर्भूयो वनमरण्यं प्रतस्थाते
प्रस्थितौ । '२६८९। समव-प्र-विभ्यः-॥१॥३॥२२॥' इत्यात्मनेपदम् ॥

३३५—सत्त्वानजस्रं घोरेण बलाऽपकर्षमश्रता ॥

क्षुध्यता जगृहाते तौ रक्षसा दीर्घ-बाहुना. ॥ ४४ ॥

सत्त्वानित्यादि—तौ रामलक्ष्मणौ रक्षसा राक्षसेन जगृहाते गृहीतौ ।
कर्मणि लिट् । किनास्त्रा । दीर्घबाहुना । अन्वयां चयं संज्ञा । एक एकेन बाहुना
द्वितीयो द्वितीयेनेति । क्षुध्यता बुभुक्षमाणेन घोरेण भीमेन । सत्त्वान् अजस्रं
सदा । नञ्पूर्वाजसः '३१४७। नमिकम्पि-॥३॥२॥१६७॥' इति रः । अश्रता
अज्ञानेन । किं कृत्वा । बलापकर्षं बलादाकृष्येव पाकादिकमनपेक्ष्य । '३३७३।
अपादाने परीप्सायाम् ॥३॥४॥५२॥' इति णमुल् ॥

३३६—भुजां चकृततुस् तस्य निखिंशाभ्यां रघूत्तमौ, ॥

स छिन्न-बाहुरपतद् विह्वलो हलयन् भुवम्. ॥ ४५ ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

भुजावित्यादि—रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ तस्य योजनबाहोः बाहू यथास्थान-
मागतौ चकृततुः छिन्नवन्तौ । '१५२९। कृतौ छेदने' । इत्यस्य रूपम् । काभ्यां ।
निखिंशाभ्यां खड्गाभ्याम् । निर्गतखिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति वाक्ये 'डच्प्रकरणे
संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्' इति त्रिशच्छब्दाङ्गुलिचिह्नः 'निरादयः-' इति
समासः । टिलोपः । स छिन्नबाहुः कृतभुजः सन् । अपतन् पतितः । पतेर्लुङि
रूपम् । लुटिवाद्ङ् । विह्वलो व्याकुलः भुवं भूमिं हलयन् । '८६२। हल
चलने' । घटादिस्वे ह्रस्वत्वम् ॥ इति प्रकीर्णकाः ॥

१—'२५८। अम्भोऽणस्तोय-यानीय-नीर-क्षीराऽबु-शम्बरम्' इति ना० अ० । २—'८५४।
खड्गे तु निखिंश-चन्द्रहासा-ऽसि-रिष्टयः' इति ना० अ० ।

अ० अ० १२

अथ कृत्याऽधिकारः—

इतःपरं कृत्याधिकारः—

३३७—प्रष्टव्यं पृच्छतस् तस्य कथनीयमवीवक्षत् ॥

आत्मानं वन-वासं च ज्ञेयं चां ऽरि रघूत्तमः. ॥४६॥

प्रष्टव्यमित्यादि—स योजनबाहुः मिहानो रामं पप्रच्छ 'को भवान्, कस्य पुत्रः, कथं तव वनवासः, कस्माद्योद्विग्नः सन् भ्रमसि' इति । प्रष्टव्यं प्रश्नाहं पृच्छतस्तस्य । '२७३४। तस्यत्-तस्यानीश्वरः । ३। १। १९९।' इति तस्यत् । '२९४। अश्व-। ८। २। ३९।' इति तवम् । इत्वं च । रघूत्तमस्यदानीं कथनीयं कथनाहं प्रश्नात्तु रूपम् । तेनैवानीश्वर । अवीवक्षत् इति अ । '१९८५। वचं भाषणे ।' चौरा-दिकः । स्वार्थिको णिच् लुक् चक् । णिकोपः ह्रस्वः । द्विर्वचन-सन्वद्भावेत्त्वदीर्घ-त्वानि । किं तदित्याह—आत्मानं अहं रामो दाशरथिरिति । वनवासं पितुरा-देशात् वनवासः । ज्ञेयं चारिं जेतव्यं चः कनकमृगच्छलेन रावणः सीतामप-हृतवानिति ॥

३३८—'लभ्या कथं नु वैदेही, शक्यो द्रष्टुं कथं रिपुः, ॥

सह्यः कथं वियोगश् च, गद्यमेतत् त्वया मम.' ॥४७॥

लभ्येत्यादि—कथं केन प्रकारेण उपायेन वैदेही लभ्या प्राप्या । '२८४४। पोरदुपभात् । ३। १। १९८।' इति यत् । शत्रुः केन प्रकारेण द्रष्टुं शक्यः । '३। १७७। शक-ष्टच्-। ३। ४। ९५।' इत्यादिना तुमुन् । वियोगश्चापं सीताया कथं केन प्रका-रेण सह्यः सोढव्यः । '२८४७। शक्ति सहोश्च । ३। १। १९९।' इति यत् । गद्यमेतत् कथनीयमेतत् । '२८४८। गद-मद-। ३। १। १९००।' इत्यादिना यत् । ममेति शेषविवक्षायां पट्टी ॥

३३९—'अहं राम ! श्रियः पुत्रो मद्य-पीत इव भ्रमन्, ॥

पाप-चर्यो मुनेः शापाज् जात' इत्यवदत् स तम्. ४८

अहमित्यादि—हे राम ! अहं श्रियः पुत्रः मद्यपीत इव । '९००। बाहिता-भ्याविषु । २। २। ३७।' इति मिहान्नस्य परनिपातः । कार्याकार्यविवेकाभावात्पाप-चर्यो राक्षसः । मुनेः स्थूलशिरसः शापाज्जात उत्पन्नः । माद्यत्यनेनेति मद्यं चरितव्यं चर्यमेतौ पूर्ववद्यत्तयान्तौ । पापं चर्यं यस्येत्यवदत् स योजनबाहुस्तं रामम् । वाक्कार्योऽत्र कर्म ॥

३४०—'प्रयातस् तव यम्यत्वं शस्त्र-पूतो ब्रवीमि ते, ॥

रावणेन हता सीता लङ्कां नीता सुरारिणा. ॥ ४९ ॥

प्रयात इत्यादि—इदानीं तव यम्यत्वं वश्यत्वं प्रयातः । यमेः पूर्ववत् यत् । शस्त्रपूतस्तव शस्त्रेण पातितः सन् ब्रवीमि ते तुभ्यं कथयामि । युष्मदशत्रुभ्यं-

तथा लक्ष्य-रूपे कथनके सुग्रीवाऽभिप्रेक्षी नाम वदः सर्वो— १३५

कथयन्त्य '४०३। ते-मयापेकयन्त्य ॥८११२२।' इति ते आदेशः । किमाद्योने चतुर्थी । कथनीयमाह—रावणेन सुरारिणा हता सीता लब्धां नीता ॥

वैदेही प्राप्या कथमिति बहुपात्रं ब्रूवन् तं कथयन्माह—

३४१—अप्यमूके ऽनुवद्यो ऽस्ति पण्य-भ्रातृ-वधः कपिः ॥

सुग्रीवो नाम, वर्यो ऽसौ भवता चारु-विक्रमः ॥ ५० ॥

अप्यमूक इत्यादि—अप्यमूकपर्वते सुग्रीवो नाम कपिः सारुविक्रमो महा-पराक्रमोऽस्ति । असौ भवता वर्यो वरणीयः प्रार्थनीयः '१९९५। वरं ईप्सा-याम्' इति चौरादिकास्त्वार्थिकप्यन्तात् '२८४२। मयो वत् ॥३११९७।' वद्वा '२८४२। अवय-वप्य-॥३१११०११' इत्यत्र वृद्धे वर्धेति शिष्यामनिरोधे अप्रति-बन्धे शिष्यातितत्वात् । सततप्रवर्तिनी अनिरोध्या वर्वा प्रीतिर्यत्वेत्यर्थोऽभावात् । स च भवता सह वर्षः प्रीतिमान् समानव्यसनत्वात् । यतः पण्यभ्रातृवधः सः पण्यो विकेतव्यो भ्रातृबालिनो वधो येन । यद्येवं तदा कथं मया पापीयान् वर्य इत्यत आह—अनवयः अगर्हणीयः । दारापहारित्वेन आततायिनो भ्रातु-र्वधेन निर्दोषत्वादिति भावः ॥

३४२—तेन वद्येन हन्तासि त्वमर्यं पुरुषाऽशिनाम् ॥

राक्षसं क्रूर-कर्माणं शैक्राऽरिं दूर-वासिनम् ॥ ५१ ॥

तेनेत्यादि—तेन सुग्रीवेण त्वं राक्षसं हन्तासि निहन्तिष्यसि । वद्येन वह-त्यभिप्रेतमनेनेति '२८५०। वद्वां करणम् ॥३१११०२।' इति वत् । कीदृशमर्यं स्वामिनम् । पुरुषाशिनां राक्षसानाम् । '२८५१। अर्यः स्वामि-वैश्ययोः ॥३११-१०३।' इति यक्षिपात्यते । क्रूरकर्माणं पापाचारं शक्रारिं रावणम् । यद्येवमहमेव हन्तुं समर्थ इत्यभिप्रायेणाह—दूरवासिनं समुद्रान्तरितवासित्वात् एकाकिना हन्तुं न शक्यत इति भावः ॥

यद्यनवयस्तदा कथमस्य पण्यो भ्रातृवध इत्याह—

३४३—आस्ते स्मरन् स कान्ताया हताया वालिना कपिः ॥

वृषो यथोपसर्थाया गोष्ठे गोर् दण्ड-ताडितः ॥ ५२ ॥

आस्ते इत्यादि—वालिना हतायाः कान्तायाः स्मरन्नास्ते । कोऽन्यः सभ-वेत् यस्तं हत्वा त्वया मां बोध्यते, '६१३। मधीन्-॥२११५२।' इति कर्मणि षष्ठी । कस्येव । वृषो यथा उपसर्थाया आसन्नगर्भकालायाः गोः स्मरन् गोष्ठे

१—'२१००। कुपूयकुप्तिनाऽवय-खेट-वाक्योऽणकः समाः ।' २—'४७। इन्द्रो यस्तवान् मयवा विद्वीजाः पाकशासनः ॥ वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुस्तूतः पुरदरः । जिण्णुर् लेखधर्मः शक्रः शतमन्युर् दिवस्पतिः ॥' ३—'९५६। कृत्योपसर्था मनने ।' इति सर्वत्र वा ० ॥

१३६ मद्दि-काण्डे—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

आस्ते । '२८५२। उपसर्गं काण्ड्या प्रजने ।३।१।१०४।' इति निपातितम् । दण्ड-
पाठितः सन् दण्डस्थानीयोऽत्र बाली ॥

३४४—तेन सङ्गतमार्येण रामाऽजयं कुरु द्रुतम् ॥

लङ्कां प्राप्य ततः पापं दश-ग्रीवं हनिष्यसि ॥ ५३ ॥

तेनेत्यादि—हे राम ! तेन वानरेण संगतं सख्यं अजयं अनपायम् । न
जीर्यत इत्यस्मिन् वाक्ये '२८५३। अजयं संगतम् ।३।१।१०५।' इति निपातितम् ।
आद्यौ विशेष्यत्वेनोपात्तं संगतं तद्विशेषणमजयं कुरु द्रुतं यावत्तस्यानेन युष्म-
द्विधेन संगतं न भवति । आर्येण सदाचारेण । '२८७२। ऋ-हल्लोर्ण्यत् ।३।१।
१२४।' ततः सङ्गताप् लङ्कां प्राप्य गत्वा पापं पापीयांसं रावणं हनिष्यसि ॥

ननु बाधकार्यं न सिध्यति तावत्संगतं गच्छति कृतकृत्यस्तु नैवेत्यत आह—

३४५—अनृतोद्यं न तत्रास्ति, सत्य-वद्यं ब्रवीम्यहम् ॥

मित्र-भूयं गतस् तस्य रिपु-हत्यां करिष्यसि ॥ ५४ ॥

अनृतोद्यमिस्यादि—सत्यमुद्यत इति कर्मणि यन् । अहं सत्यं वचो
ब्रवीमीत्यर्थः । अनृतोद्यं तत्र सुग्रीवे नास्ति । अनृतमसत्यं उद्यं वचनं अनृतो-
द्यम् । भावे क्यप् । यजदित्वात्संप्रसारणम् । उभयत्रापि '२८५४। वदः सुपि
क्यप् च ।३।१।१०६।' इति चकाराद्यत् । यस्मादेव तस्मान्मित्रभूयं मित्रभावं
गतः । '२८५५। भुवो भावे ।३।१।१०७।' क्यप् । रिपुहत्यां करिष्यसि '२८५६।
हनस्त च ।३।१।१०८।' इति क्यप् तकारश्चान्तादेशः ॥

३४६—आहत्यस् तेन वृत्येन स्तुत्यो जुप्येण संगतः ॥

इत्यः शिष्येण गुरुवद् गृध्यमर्थमवाप्स्यसि ॥ ५५ ॥

आहत्य इत्यादि—तेन संगतः सन् गृध्यमभिलषणीयमवाप्स्यसि । '२८५९।
क्रदुपधात्—।३।१।११०।' इति क्यप् । कीदृशः कीदृशेनेत्याह—आहत्यः आदर-
णीयः । वृत्येन वरणीयेन । स्तुत्यः स्तुवाहः । जुप्येण सेव्येन हनूमत्प्रभृतीनाम् ।
क इव । शिष्येण गुरुवत् । यथोपाध्यायः शिष्येण शासनीयेन इत्यः अनुगम्यस्त्व-
द्विति । '२८५७। एति-स्तु-शास्त्—।३।१।१०९।' इत्यादिना क्यप् । ह्रस्वस्य गुरु ॥

३४७—नाऽखेयः सागरोऽप्यन्यस् तस्य सद्-भृत्य-शालिनः,

मैन्युस् तस्य त्वया मार्ग्यो, मृज्यः शोकश् च तेन ते.'

नाखेय इत्यादि—तस्य सुग्रीवस्य सद्भृत्यशालिनः हनूमदादिभृत्ययुक्तस्य ।
'२८६१। भृजोऽसंज्ञायाम् ।३।१।११२।' इति क्यप् । अन्यो द्वितीयः सागरो-

१—'२५२। ग्रीवायां सिरोधिः कन्धरेत्यपि ।' २—'१४५७। गद्वा-समुच्चयप्रश्न-शङ्का-
सम्भावनात्यपि ।' ३—'१३६२। मन्युर् दैन्ये कञी कुपि ।' इति सर्वत्र ना० अ० ।

तर्षा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १३७

ऽपि नाख्यो न खननीयः अपि तु खननीय एव । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । तस्य कारणं समृत्यशालित्वम् । '२८६०। ई च खनः । ३।१।१११।' इति क्यबी-कारौ । तस्य मन्युस्त्वया मार्गोऽपनेयः । ते तव तेन च शोको मृज्यः । '२८६२। मृजेर्विभाषा । ३।१।१११।' इति बद्रिकल्पे ष्यत् ॥

३४८—स राजसूय-यार्जीव तेजसा सूर्य-सन्निभः ॥

अ-मृषोद्यं वदन् रुच्यो जगाहे धां निशाचरः ॥५७॥

स इत्यादि—स निशाचरो धामाकाशं जगाहे गतः । राजसूययार्जीव । राज्ञा सूयते राजा वा अनेन सूत इति राजसूयः क्तुः । तेनेष्टवान् स राज-सूययार्जी । '२९९६। करणे यजः । ३।२।८५।' इति णिनिः । तद्वदित्यर्थः । रुच्यः प्रियो जातो रामस्येत्यर्थात् । '२८६५। राजसूय-३।१।१११।' इत्यादिना क्यबन्ता राजसूयादयः ॥

३४९—अ-कृष्ट-पच्याः पश्यन्तौ ततो दाशरथी लताः ॥

रत्नाञ्जन-पान-कुप्यानामाटतुर् नष्टसंस्मृतीः ॥ ५८ ॥

अकृष्टपच्या इत्यादि—ततो निशाचरगमनानन्तरं दाशरथी रामलक्ष्मणा-वाटतुर्गतवन्तौ । कीदृशौ । नष्टा संस्मृतिः ययोः । केषां संस्मृतिः । रत्नाञ्जन-पान-कुप्यानाम् । रत्नाञ्जनपानानि प्रसिद्धानि । कुप्यं स्वर्णरजताभ्यामन्यत् वस्तु तत् । संज्ञायां क्यप् । गुपेरादेः गकारस्य ककारः । कर्मणि षष्ठी । लताः पश्यन्तौ । कृष्टे पच्यन्ते इति कृष्टपच्याः । पूर्ववत् क्यप् । पञ्चाक्षरसमासः । स्वयमेव पच्यन्ते यास्ता इत्यर्थः ॥

३५०—समुत्तरन्तार्वा-व्यथ्यौ नदान् भिद्योद्ध्व-सन्निभान् ॥

सिध्य-तारामिव ख्यातां शबरीमापतुर् वने ॥ ५९ ॥

समुत्तरन्तावित्यादि—तौ तस्मिन् वने शबरीमापतुः प्राप्तवन्तौ । अव्यथ्यौ न व्यथेते इति पूर्ववत् क्यप् । परिश्रमवर्जितावित्यर्थः । नदान् समुत्तरन्तौ । कीदृशान् । भिद्योद्ध्वसन्निभान् । भिद्योद्धौ नदविशेषौ । '२८६६। भिद्योद्धौ-३।१।११५।' इति पूर्ववत् निपातितम् । भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । उज्ज्वल्यु-दकमिति उध्यः । '१३८८। उज्ज्वल उत्सर्गे' । दकारात्परस्य धकारो निपात्यते । तत्सदृशान् नदान् । सिध्यतारामिव ख्याताम् । सिध्यन्त्यस्मिन्निति सिध्यः । '२८६७। पुष्य-सिध्यौ नक्षत्रे । ३।१।११६।' इति निपातनात् । पुष्याक्यां तारा-मिव ख्यातां शबरीम् ॥

३५१—वसानां वल्कले शुद्धे

विपूर्यैः कृत-मेखलाम् ॥

१—'१७७। स्यात् कोशश् च हिरण्यं च हेम-रूप्ये कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत् तत् कुप्यम् ॥' इति ना० अ० ।

११८ मट्टि-काव्ये—द्वितीयऽधिकार-काव्ये लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

क्षामामञ्जन-पिण्डाऽऽभा

दण्डिनीर्मजिनाऽऽस्तराम् ॥ ६० ॥

वसानामित्यादि—वसानां परित्राणां वल्कले त्वचौ । विपूर्वैर्मुञ्जैः कृत-
मेखलां कृतकविस्त्राम् । यद्यपि विपूर्वत्वं एवतेर्विषय इत्यादिना मुञ्जे निपातितं,
तथापि मुञ्जानामनुपहतत्वं ज्ञापयितुं विपूर्वैरिति विशेषणं, पक्षिर्नैरित्यर्थः ।
मुञ्जशब्दद्वयदानीं सामान्यमाह । विपूर्वैरित्युक्ते मुञ्जैरित्युपादानमनर्थकम् । एवं
कृत्वा पाठान्तरमुच्यते वसानां वल्कले शब्दे विपूर्वैरिति । क्षामां कृशाम् ।
'३०३१। क्षायो मः । ८। २। ५३।' इति मिहामलम् । अञ्जनपिण्डस्येवामा यस्या
अस्तीति तां कृष्णाम् । दण्डिनीं गृहीतवृण्डाम् । आस्तीर्यत इति आस्तरः
'३२३२। अदोरप् । ३। ३। ५०।' अजिनमास्तर उत्तरासन्नो यस्यास्तामजिनास्ताराम् ॥

३५२—प्रगृह्य-पद-वत् साध्वीं स्पष्ट-रूपाम्-विक्रियाम् ॥

अ-गृह्यां वीत-काम-त्वाद् देव-गृह्याम्-निन्दिताम् ६१

प्रगृह्येत्यादि—अविक्रियामजातविकारा अत एव स्पष्टरूपाम् । एवं च
साध्वीं साधुचरिताम् । किमिव प्रगृह्यपदवत् । यस्य पदस्य प्रगृह्यसंज्ञा तत् पदं
प्रगृह्यम् । '२८६९। प्रत्यपिभ्वां ग्रहेः । ३। १। ११८।' इत्यनुवृत्तौ '२८७०। पदा-
स्वैरि-। ३। १। ११९।' इत्यादिना प्रपूर्वाद्ग्रहेः पदंऽभिधेये क्यप् । यया तत्पदमभि-
काररूपत्वात् स्पष्टं साधु च । '९०। भुतप्रगृह्या अपि-। ६। १। १२५।' इति प्रह-
तिभावेन स्वरमध्यभावादित्यर्थः । कथमजातविक्रियेति चेदाह—अगृह्यां ग्रहेर-
स्वैरविषये क्यप् । गृह्या अस्वैरिणी अस्वत्वा न भवनीत्यगृह्या । कस्मान् । वीत-
कामत्वात् । वीतरागा हि स्वतन्त्रा भवन्ति । देवगृह्याममरपक्षाम् । पक्षविषये
क्यप् । एवं चानिन्दितामगर्हिताम् ॥

३५३—धर्म-कृत्य-रतां नित्यम्-वृष्य-फल-भोजनाम् ॥

दृष्ट्वा ताममुच्यद् रामो युग्याऽऽयात इव श्रमम् ॥ ६२ ॥

धर्मकृत्यरतामित्यादि—पुण्यकर्मरतां नित्यम् । अवृष्यफलभोजनाम् ।
अवृष्याणीन्द्रियाधिकारमिमित्तानि फलानि भोजनं यस्याः । '२८७१। विभाषा
कृ वृषीः । ३। १। २०।' इति क्यप् । दृष्ट्वा तां तयाधिषाम् । श्रमममुच्यद् मुक्तवान् ।
तद्दर्शनाद्धादित्वान् । युग्यायात इव बाहनं प्राप्त इव क्यप् । '२८७३। युग्यं च
पथे । ३। १। २१।' इति निपातितम् ॥

३५४—स तामूचे ऽथ—'कञ्चित् त्वर्ममावास्या-समन्वये ॥

पितृणां कुरुषे कार्यम्—पाक्यैः स्वादुभिः फलैः ॥ ६३ ॥

स इत्यादि—अथानन्तरं त्वत्कथमः स रामः तां शशरीमूचे उक्तवान् ।
कञ्चित् किं त्वं पितृणां कुरुषे कार्यम् । क्वचभावपक्षे '२८७२। क-हलोच्यत् ।

२—'७५५। अजिनं चर्म कृत्तिः की ।' इति ना० अ० ।

३१११२४। कदा अमावास्यासमन्वये अमावास्यायाः सम्प्राप्तौ अमावास्याया-
मित्यर्थः । '२८७४। अमावस्यादन्वतरस्याम् । ३१११२२।' इति निपातनम् । तत्र
हि अमाशब्दे उपपदे वसेर्धातोरमा सह वसतो यस्मिन्काले सूर्याचम्रमसौ
इति कालेऽधिकरणे ण्यत् । तस्मिन्नन्वतरस्यां वृष्णभावः । कैः । कालेः स्त्रावुभिः
मिष्टैः । अपचनीयैः अनुपहतत्वात् '२८७२। ऋहलोर्ण्यत् । ३१११२४।' ॥

३५५—अवश्य-पाव्यं पवसे कञ्चित् त्वं देव-भाग्धविः, ॥

आसाव्यमध्वरे सोमं द्विजैः कञ्चिन् नमस्यसि ॥ ६४ ॥

अवश्यपाव्यमित्यादि—देवभाक् देवान् भजत इति '२९७६। भजो विभः
। ३। २। ६२।' तद्धविः कञ्चित् किं पवसे पवित्रीकरोषि मन्त्रादिना । '११९। ऋषो
होऽन्यतरस्याम् । ८। ४। ६२।' इति हकारस्य पूर्वसवर्णः । '१०३७। पूङ् पङ्गे'
इति भौवादिकः । कीदृशम् । अवश्यपाव्यमवश्यम्भावेन पावयितव्यमित्यर्थः ।
'२८८६। ओरावश्यके । ३। १। १२५।' इति ण्यत् । '७५४। मयूरव्यंसकादयः—
। २। १। ७२।' इति समासः । 'लुप्येदवश्यमः कृत्ये तुं काम-मनसोरपि' इति
मकारलोपः । सोममोषधिविशेषम् । असाव्यमभिषाहम् । आरूपूर्वात्सुनोतेः
'२८८७। आसुयु-वपि-। ३। १। १२६।' इत्यादिना ण्यत् । अध्वरे यज्ञे द्विजैः सह
कञ्चित्वं नमस्यसि नमस्करोषि ॥

३५६—आचाम्यं संध्योः कैञ्चित् सम्यक् ते न प्रहीयते, ॥

कञ्चिदग्निमिवा ऽऽर्नायं काले संमन्यसे ऽतिथिम् ॥

आचाम्यमित्यादि—प्रभातेऽपराह्णे च सन्ध्ययोर्ब्रह्माचाम्यमुपस्पर्शनम् ।
पूर्ववत् ण्यत् । कञ्चित्सम्यक् यथावत्तव तत्र न प्रहीयते न तस्य हतिर्भवति ।
काले आतिथ्योचिते काले कञ्चित् अतिथिं संमन्यसे पूजयसि । अग्निमिवाना-
य्यम् यथा अग्निं आनाय्यम् । दक्षिणाग्निं मन्त्रसे तद्वत् । '२८८८। आनाय्यो
नित्ये । ३। १। १२७।' इति नयतेराङ्पूर्वस्य ण्यदायादेशौ निपात्येते ।

३५७—न प्रणाय्यो जनः कञ्चिन् निकार्यं ते ऽधितिष्ठति ॥

देव-कार्य-विधाताय धर्मद्रोही महोदये ! ॥ ६६ ॥

१—'७१९। यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर् मूलः ऋतुः ।' इति ना० अ० । २—'१२२६
दन्त-विप्रा ऽण्डजा द्विजाः ।' इति ना० अ० । द्विज-शब्दार्थाख्यः सुन्दरीवृत्तेन—'द्विज-
राज-शिरो-मणोर्भिदा द्विज-राज-भञ्ज-शालिनश्च यः । कलयेन् मनसाऽपि, पात्यतेऽन्तक-भूलैः
खलु तद्-द्विजैऽऽवलिः ॥' इति कोशावतसः । द्विजो विप्रः । द्विजोऽण्डजः पक्षी । द्विजो
दन्तः । ३—'१४८९ । कञ्चित् काम-प्रवेदने ।' ४—'६९७ यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः
प्रणीयते । तस्मिन्नानाय्यः ।' ५—'१२४ । गृहाः पुंसि च भूस्वेव निकाय्य-निकयाऽऽक्याः'
सर्वत्र ना० अ० ।

१४० अह्निकाव्ये—द्वितीयैऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

न प्रणायय इत्यादि—महानुदयः स्वर्गापवर्गाणां वस्त्राः सा तथा हे महो-
दये ! देशकार्यविधाताय देवकार्यं विदुमिष्यामीति । '२१८०। भाववचनाच्च
१३।३।११।' इति भविष्यति घम् । ५८२। तुमर्याच्च भाववचनात् । २।३।१५।' इति
चतुर्थी । प्रणाययोऽसंमतो जनः । '२८८९। प्रणाययोऽसंमतौ । ३।१।१२८।' इति
निपातितम् । कश्चिन् निकार्यं गृहं ते तव नाधितिष्ठति नाधिवसति ।
'२८९०। पायय-१३।१।१२९।' इत्यादिना निवासे चिनोतेर्निपूर्वान् ण्यदायादेशौ
आदेः कुत्वं च । '५४२। अधि-शीङ्-स्थाऽऽसां कर्म । १।४।४६।' इति कर्मसंज्ञा ।
धर्मद्रोही धर्मद्रोहशीलः ॥

३५८—कुण्ड=पायय=वतां कच्चिर्दग्निचित्या=वतां तथा ॥

कथाभी रमसे नित्यमुपचायय=वतां शुभे ! ॥ ६७ ॥

कुण्डपाययवतामित्यादि—कुण्डेन पीयतेऽत्र क्रूरां कुण्डपाययः क्रतुः ।
'२०९१। क्रूरी कुण्डपायय-संचाययौ । ३।१।१३०।' इति निपातितम् । कश्चिन्-
कथाभी रमसे । '१७४। इलोपे-१६।३।१११।' इति दीर्घः । तथाग्निचित्यावतां
आहिताग्निकानां कथाभी रमसे । '२८९३। चित्याग्निचित्ये च । ३।१।१३२।' इति
निपात्यते । अग्निचयनमग्निचित्या । भावे क्यप् । तुक् । तद्वतां यथोपचाययवतां
उपचीयते इत्युपचाययोऽग्निः । '२८९२। अग्नीपरिचायय-१३।१।१२९।' इति
निपातितः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ । तद्वतां कथाभी रमसे शुभे कल्याणि ॥

इति कृत्याधिकारः ॥

अथ प्रकीर्णकाः—

अतः परं प्रकीर्णकाः—

३५९—वर्धते ते तपो भीरु ! व्यजेष्ठा विघ्न-नायकान्, ॥

अजैपोः काम-संमोहौ, संप्राप्या विनयेन वा. ॥ ६८ ॥

वर्धत इत्यादि—हे कानराक्षसे, तव तपो वर्धते तस्य च ये विघ्नारोपणं ये
नायकाः प्रजेतारस्तान् व्यजेष्ठाः जितवत्यसि । लुङि '२६८५। विपराभ्यां जेः
१।३।९९।' इत्यात्मनेपदम् । कामसंमोहौ कच्चिद्वैषोः जितवत्यसि । '२२९७।
सिचि वृद्धिः-१७।२।१।' विनयेन वा संप्राप्याः संप्राप्तासि । कर्मणि लुङ् ।
'२२८१। इलो इलि । ८।२।२६।' इति सिचो लोपः । अत्रानुक्तमपि कच्चिदिति
पदमर्यादोज्यम् ॥

३६०—नाऽऽयस्यसि तपस्यन्ती, गुरुन् सम्यगंतूतुषः ॥

यमान् नोदविजिष्ठास् त्वं, निजाय तपसे ऽतुषः' ६९

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १४१

नायस्यसीत्यादि—तपस्वन्ती तपश्चरन्ती कश्चिन्नायस्यसि न सिष्यसे । तपश्चरणशील्यभूतेत्यर्थः । ‘२६७१। कर्मणो रोमन्थ-१३।१।१५।’ इति क्यङ् । ‘तपसः परस्मैपदं च ।’ गुरुन् आचार्यादीन् सम्यक् यथावदनुवृत्त्याऽनुवृत्तः तोषितवत्यसि । तुषेर्ष्वन्तस्य लुकि रूपम् । चकि णिलोपादि । यमान्मृत्योर्नो-द्विषिष्ठाः नाभैषीः । पुण्यकृतां न मृत्युभवमित्यर्थः । ओषिजेरात्मनेपदम् । लुकि सिच इद । ‘२५३६। विज इद ।१।२।२।’ इति सिचो क्तिवे न गुणः । निजायात्मीयाय तपसे । अनुषः तुष्टवत्यसि । ‘२३४३। पुषादि-१३।१।५५।’ इत्यङ् ॥

३६१—अथाऽर्घ्यं मधुपर्काऽऽद्यमुपनीयाऽऽदरादसौ ॥

अर्चयित्वा फलैरर्च्यौ सर्वत्राऽऽख्यदनामयम् ॥७०॥

अथेत्यादि—अथानन्तरमसौ शबरी अर्घ्यमर्चयिष्यम् । ‘२०९३। पादार्वाभ्यां च ।५।३।२५।’ इति यत् । मधुपर्काद्यम् । दक्षिमधुमिश्रमुदकं मधुपर्कः तदाद्यं आदौ भवमाद्यं तदुपनीयादरात् फलैरर्चयित्वा । अर्घ्यौ अर्चनाहौ ण्यत् । राम-लक्ष्मणौ सर्वत्रोकेषु अनामयं कल्याणं आख्यत्कथितवती । ‘२४३८। अस्वति-१३।१।५२।’ इत्यङ् ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अतः परं कृदधिकारः—

अथ कृदधिकारमाह—कृत्यानां कृदन्तर्भावेऽपि भावकर्मणोः कृत्या इति विशेषप्रतिपादनार्थः पृथगधिकारः । शेषास्तु कृतः कर्तरि भवन्ति ‘७८१। तत्रोपपदं सप्तमीत्यम् ।३।१।९२।’ इत्येतदधिकृतम् । यत्रैतन्नावतिष्ठते तान् कृतो दर्शयन्माह—

३६२—‘सख्यस्य तव सुग्रीवः कारकः कपि-नन्दनः, ॥

द्रुतं द्रष्टासि मैथिल्याः, सैवमुक्त्वा तिरोऽभवत् ॥

सख्येत्येत्यादि—सा शबरी तिरोऽभवदन्तर्भूता । एवमुक्त्वा । किं तद्वि-त्याह—तव सख्यस्य सखित्वस्य । ‘१७९१। सख्युर्यः ।५।१।१२३।’ कर्मणि षष्ठी । कारकः सुग्रीवः । ‘२८९५। ण्वुल्-तृचौ ।३।१।१३३।’ इति ण्वुल् । त्वया सह मैत्रीं करिष्यति । कपिनन्दनः कपीनां नन्दयिता । ‘२८९६। नन्दि-ग्रहि-१३।१।१३४।’ इत्यादिना ल्युः । कृष्णेने षष्ठी । ततो द्रुतं द्रष्टासि मैथिल्याः । पूर्ववत्कर्तरि तृच् कर्मणि षष्ठी । असीति वर्तमाने क्त् ।

३६३—नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसाम् ॥

वनानि भेजतुर् वीरौ ततः पाम्पानि राघवौ ॥७२॥

१४९ ग्रहि-काण्डे—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्ष्मण-स्ये प्रथमो वर्णः,

मन्दनानीत्यादि—एत उच्छ्वसन्तरं वीरी राघवौ रामलक्ष्मणौ बबालि
मेकतुः सेवितवन्तौ । एवाम्वासलोचौ '२३०१ । सु-फल-१६।४।१२२।' इत्या-
दिना । पाम्पानीति पम्पाया अद्वम् । '१२८२ । अद्वुरमवम् १४।२।७०।' इत्या-
म् । मुनीन्द्राणां नन्दनाभि प्रमोदकारीणि । वनौकसां वनेचरणाम् । '१३०२ ।
उच्चैः समवाये ।' अस्मादौणादिकोऽसुम् । पूषोदरादित्वाद्दर्शयिपर्ययः । वनमोको
येषां तेषां रमणानि रतिजनकानि । '२८९६ । नन्दि-१३।१।१३४।' इत्यादिना
क्युः । कर्मणि षष्ठी ॥

३६४—'भृङ्गाली-कोकिल-कुङ्भिर्
वाशनैः पश्य लक्ष्मण ! ॥
रोचनैर् भूषितां पम्पा-
मस्माकं हृदयाविधम्. ॥ ७३ ॥

भृङ्गालीत्यादि—हे लक्ष्मण ! पम्पां पश्य । अस्माकं हृदयाविधम् । चेतः-
पीडयन्तीम् । हृदयं विध्यतीति क्विप् । '२४१२ । ग्रहि-क्या-१६।१।१६।' इत्या-
दिना संप्रसारणम् । '१०३७ । नहि-वृत्ति-१६।३।११६।' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
भूषितां । कामिः । भृङ्गालीभिः भ्रमरपङ्क्तिभिः । कोकिलैः । कुङ्भिः कौञ्जैः ।
वाशनैः कूजभिः । रोचनैः शोभनैः । कुह इति '३०३ । ऋतिवर्ग-१३।२।५९।' इत्यादिना क्विप् । निपातनसामर्थ्यादनुनासिकलोपाभावः । '५४ । संयोगान्तस्य
लोपः । ८।२।२३।' । '३७७ । क्विप्प्रत्ययस्य-१८।२।६२।' इति कुङ्बम् ॥

३६५—परिभावीणि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम् ॥
उज्जासीनि जले-जानि दुन्वन्त्य-दयितं जनम् ॥ ७४ ॥

परिभावीणीत्यादि—जलेजानि पद्मानि पश्य । '९७२ । तपुरुषे कृति-
१६।३।१४।' इत्यादिनाऽसुम् । उज्जासीनि आसमानानि । अत एव
ताराणां परिभावीणि तिरस्कृति । ततश्चेतसा मन्थीनि पीडाकराणि । अतो
जनमदयितं प्रियारहितं दुन्वन्ति । '१३३६ । दुदु उपवाये' लौवादिकः । मन्थो-
ज्जासपरिभूभ्यो ग्रहादिरवाणिनिः ॥

३६६—सर्वत्र दयिताऽधीनं सु-व्यक्तं रामणीयकम्, ॥
येन जातं प्रियाऽपाये कद-वदं हंस-कोकिलम्. ॥ ७५ ॥

सर्वत्रेत्यादि—हे लक्ष्मण ! सर्वत्र अतिक्रिद्रामणीयकं रमणीयस्य भावः ।
'१७९७ । ओषधत्-१५।१।१३२।' इति पुञ् । तत्सर्वं दयितरधीनं दयिताव-
सम् । '२०७९ । अषडक्ष-१५।४।७।' इत्यादिनाऽप्युत्तरपदात्सः । सुव्यक्तं स्पष्टम् ।
कृतः । प्रियाया जगत्पदे सति हंसकोकिलं हंसाश्च कोकिलाश्चेति शकुनित्वात्
हन्त्रैकत्वम् । कद्वदं कुत्सितप्रकृतं वदतीति पञ्चाद्यप् । कुत्सितं वदतीति

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेके नाम षष्ठः सर्गः— १४३

‘१०२८। रथ-वत्बोध ॥६३॥१०२१’ इति कोः कदादेशः । वृत्तिवर्षा सत्त्वा मधुरप्रकापनासीदित्यर्थः ॥

३६७—पक्षिभिर् वितृषैर् यूना

शास्त्रिभिः कुसुमोत्किरैः ॥

अ-ज्ञो यो, यस्य वा ना ऽस्ति

प्रियः, प्रग्लो भवेन् न सः ॥ ७६ ॥

पक्षिमिरित्यादि—‘१५४०। उत्तदिर् हिंसाऽनावरयोः ।’ इत्यस्मादिगुपच-
लक्षणः कः । यूना वितृषैः हिंसकैः पक्षिभिः शास्त्रिभिरुत्किरैश्च । ग्रीष्मादित्या-
दितिः । कुसुमोत्किरैः । उत्किरन्ति उत्किरन्तीत्युत्किराः । पूर्ववत्कः । कुसुमा-
नामुत्किराः । कृद्योगलक्षणां षष्ठीं विधाय समासः । तैर्हेतुभूतैः करणभूतैर्वा
स प्रग्लो न भवेत् । प्रकर्षेण ग्लायते प्रग्लः । ‘२८९८ आतश्चोपसर्गे ॥३॥१०-
१३६॥’ इति कः । योऽज्ञः गुणदोषानभिज्ञः । जानातीति ज्ञः । पूर्ववत्कः । यस्य
वा प्रियो जनो नास्ति तस्य प्रयोजनाभावः सर्वत्र विवेकिरित्यात् । ग्रीष्मातीति
प्रियः । पूर्ववत् कः ॥

३६८—ध्वनीनामुद्धमैरभिर् मधूनामुद्धयैर् भृशम् ॥

आजिघ्रैः पुष्प-गन्धानां पतगैर् ग्लपिता वयम् ॥ ७७ ॥

ध्वनीनामित्यादि—पतगैर्भ्रमैर्ग्लपिताः पीडिताः वयम् । ‘ग्लप्-ञ्चा-व-
जु-वमां च’ इति मित्रात् इत्थः । ‘पतेरङ्गश्च पक्षिणि’ इत्यौणादिकः । कीदृशैः ।
ध्वनीनामुद्धमैः ध्वनीन् कुर्वद्भिः । ‘२३६०। पा-घ्रा-ध्मा-॥७३॥७८।’ इति धमा-
देशः । मधूनामुद्धयैः मधूनि पुनः पुनः पिबद्भिः । ‘९६८। धेद् पाने’ इत्यस्याया-
देशः । आजिघ्रैः पुष्पगन्धानां पुष्पगन्धान् जिघ्रद्भिः । पूर्ववज्जिघ्रादेशः । सर्वत्र
‘२८९९। पा-घ्रा-ध्मा-धेद्-दृशः शः ॥३॥११३७।’ इति शः । कृद्योगलक्षणा षष्ठी ॥

३६९—धारयैः कुसुमोर्मीणां पारयैर् बाधितुं जनान् ॥

शास्त्रिभिर् हा हता भूयो हृदयानामुदेजयैः ॥ ७८ ॥

धारयैरित्यादि—हा कष्टं शास्त्रिभिर्दुर्मैर्भूयोऽत्यर्थं वशं हताः । कीदृशैः ।
हृदयानामुदेजयैः चेतसामुत्कम्पकैः । धारयैः कुसुमोर्मीणां कुसुमनिचयान् धार-
यद्भिः । जनान् मद्रिधान् बाधितुं पीडयितुं पारयद्भिः समर्थैः । ‘९६६। हन्
धारणे’, ‘११६०। पूं पालन-पूरणयोः’, ‘२३३। एहं कम्पने च ।’ एभ्यो णिजन्ते-
भ्यः ‘२९००। अनुपसर्गाद्विभ्य-विन्द-॥३॥११३८।’ इत्यादिना कः ॥

१—३५३ । वृक्षो महीरुहः शास्त्री विटपी पादपस्य तरः । अनोकदः कुटः शालः पलाशी
कुडुमागमाः ॥ इति ना० अ० ।

१४४ मट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

३७०—ददैर् दुःखस्य माहग्न्यो धायैरामोदमुत्तमम् ॥

लिम्पैरिव तनोर् वातैश् चेतयः स्याज् ज्वलो न कः.

ददैरित्यादि—वातैर्ददैः दुःखस्य दुःखं ददद्भिः । केभ्यः । माहग्न्यः । अस्मा-
दशेभ्यो विरहिभ्यः । '४२९। त्यदादिषु दशोऽनालोचने कञ् ॥३।२।६०।' इति
किन् । '१०१०। इग्-दश-वतुषु ॥६।३।८९।' इत्याकारः । धायैरामोदमुत्तमं
आमोदं प्रियासङ्गमेन हर्षं यावद्विरहिभ्यो दत्तस्य दुःखस्य धायैः पोषकैरित्यर्थः ।
उत्तममिति क्रियाविशेषणम् । उत्तममामोदं धायैः कुसुमानां परिमलं धारय-
न्निरिति व्याख्याने अनित्यत्वात् कृतप्रयोगे कर्मषष्ठ्यभावः । लिम्पैरिव तनोः शरीरं
लिम्पन्निरिव । वातैर्हंतुमिः । को नाम विरहाग्निना यश्चेतयमानः ज्वलन्नग्निरिव
न स्यात् । किन्तु मषेदेवेति भावः । ददैर्धायैरिति '२९०३। इयाब्धधा-॥३।१।-
१४१।' इति आकारान्तलक्षणे शे प्राप्ते '२९०१। ददानि-दधात्योः-॥३।१।१३९।' इति
शाणौ भवतः । शे आतो लोपः । शे चातो युक् । लिम्पश्चेतय इति
'२९००। अनुपसर्गात्-॥३।१।१३८।' इति शः । ज्वल इति '२९०२। ज्वलिति-
कसन्तेभ्यो णः ॥३।१।१४०।' इति णस्य विकल्पनात्पचाद्यच् ॥

३७१—अवश्याय-कणाऽऽस्त्रावाश् चारु-मुक्ता-फल-त्विषः ॥

कुर्वन्ति चित्त-संस्त्रावं चलत्-पर्णाऽग्र-संभृताः ॥ ८० ॥

अवश्यायेत्यादि—अवश्यायत इत्यवश्यायः । तस्य कणा बिन्दवः । आल-
वन्नीत्यास्त्रावाः श्रन्तः । '२९०३। इयाब्धधा-॥३।१।१४१।' इति ण कर्तरि ।
तयोर्विशेषणममासे राजदन्तादिस्थापरनिपातः । ते कुर्वन्ति चित्तसंस्त्रावम् ।
संस्त्रवतीति संस्त्रावः । पूर्ववत् णः । चित्तं संस्त्रावं चलत्कुर्वन्ति इत्यर्थः । पूर्ववत्
समास-परनिपातौ । कीदृशाः, चलत्पर्णाग्रसंभृताः संगलिताः । अत एव चारु-
मुक्ताफलत्विषः दर्शनीयमुक्ताफलानुकारिणः । सीताहारस्थमुक्ताफलानि स्मार-
यन्नीत्यर्थः ॥

३७२—अवसायो भविष्यामि दुःखस्याऽस्य कदा न्वहम्, ॥

न जीवस्याऽवहारो मां करोति सुखिनं यमः ॥ ८१ ॥

अवसाय इत्यादि—कदा नु काले अहं दुःखस्यानुभूयमानस्य अवसायो-
ऽन्तकरो भविष्यामि येन जीवस्यावहारोऽवहता यमो मां सुखिनं न करोति
मारयतीत्यर्थः । अवस्यति इति अवसायः । '१२२२। पोऽन्तकर्मणि' । अवहर-
नीत्यवहारः । '२९०३। इयाब्धधा-॥३।१।१४१।' इति सर्वत्र णः । युक् ॥

३७३—दह्येऽहं मधुनो लेहैर् दावैरुग्रैर् यथा गिरिः, ॥

नायः कोऽत्र स, येन स्यां बतौऽहं विगत-ज्वरः ॥ ८२ ॥

१—'१०१ अवश्यायस्य तु नीहारस्य तुषारस्य तुहिनं हिमम् । प्रायेण मिहिका
च ॥' इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १४५

दृष्ट इत्यादि—मधुनो लेहैर्धृक्कैः अहं दृष्टे । ‘२९०३। इयाद्यध-।३।१।-१४१।’ इति णः । दृष्टैर्धनाभिभिर्धृक्कैः प्रचण्डैर्यथा निरिर्दृष्टते तद्वत् । अत्र को नायः नयतीति नायः उपायः ईप्सितप्रापकः । उभयत्र ‘२९०४। दु-न्धोः-।३।-१।१४२।’ इति णः । येन नायेन विगतज्वरः विगतपीडः स्यामिति । आशंसायां लिङ् । वन खेदे ॥

३७४—समाविष्टं ग्रहेणैव ग्राहेणैवाऽऽत्तमर्णवे ॥

दृष्ट्वा गृहान् स्मरस्यैव वनाऽन्तान् मम मानसम्. ८३

समाविष्टमित्यादि—वनान्तान् वनपर्यन्तान् । स्मरस्य कामस्य गृहमिव । उन्मादकत्वात् । ‘२९०६। गेहे कः ।३।१।१४४।’ इति ग्रहेः कः । अर्धर्चादि-पाठान् पुंलिङ्गता । दृष्ट्वा मम स्थितस्येत्यर्थात् योज्यम् । अन्यथा कथं समा-नकर्तृकत्वम् । मानसं चेतः ग्रहेणाङ्गाकारकादिना । समाविष्टमिव विगृहीतमिव । ‘२९०५। विभाषा ग्रहः ।३।१।१४३।’ इति णप्रत्ययः । अचोऽपवादः । तत्र व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् जलचरे ग्राहः ज्योतिषि ग्रह इति जलचरे वाच्ये-ऽचोपवादो णप्रत्ययः । ज्योतिषि वाच्येऽच् प्रत्ययः । ग्राहेणेवात्तमर्णवे । अर्णः पानीयं यन्नास्तीति । ‘१९१६। केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।५।२।१०९।’ इत्यत्र ‘अर्ण-सो लोपश्च’ इति भूञ्जि नित्ययोगेऽतिशायने वा वः सलोपश्च । अर्णवे समुद्रे वर्तमानेन ग्राहेण नकादिना भातं गृहीतम् । आहपूर्वस्य दाञः ‘३०७८। अच उपसर्गात्तः ।७।१।४७।’ ॥

३७५—वाताऽऽहति-चलच्च-छाखा नर्तका इव शाखिनः ॥

दुःसहा ही परिक्षिताः कणधिरलि-गाथकैः. ॥ ८४ ॥

वातेत्यादि—ही कष्टं एते शाखिनः नर्तका इव । ‘२९०७। शिल्पिनि ध्वन् ।३।१।१४५।’ दुःसहा दुःखेन सह्यन्त इति ‘३३०५। ईषद्-।३।१।१२६।’ इत्यादिना खल् । नर्तकैः साधर्म्यमाह । वाताहतिचलच्छाखा वाताहतिभिः चलन्त्यः शाखा बाहुलता इव येषां ते । अलयो भ्रमराः कणन्तः । गाथका गा-यना इव । ‘२९०८। गस्थकन् ।३।१।१४६।’ तैश्च परिक्षिताः परिवेष्टिता इति ॥

३७६—एक-हायन-सारङ्ग-गती रघु-कुलोत्तमौ ॥

लवकौ शत्रु-शक्तीनामृष्यमूकमगच्छताम्. ॥ ८५ ॥

एकहायनेत्यादि—रघुकुलोत्तमौ रामलक्ष्मणौ । ऋष्यमूकमगच्छतां गत-वन्तौ । लङ्गि रूपम् । हायनः संवत्सरः स एको यस्य सारङ्गस्य मृतस्य तस्यैव गतिर्ययोः शीघ्रगामित्वात् । ‘२९१०। हश्च व्रीहि-काकयोः ।३।१।१४८।’ इति हा धातोर्धुद् । आतो युक् । तौ शत्रुशक्तीनां लवकौ अपनेतारौ । ‘२९११।

१—‘भूमि-सिन्धा-प्रशंसाम् नित्ययोगेऽतिशायने ।’ इति मत्वर्थीय इत्यर्थः । २—‘१५२। संवत्सरो वत्सरोऽन्धो हायनोऽन्धो शरत् समाः ।’ इति ना० अ० ।

अ० का० १३

१४६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

प्र-सृ-स्वः सममिहारे-॥३१११४९१॥ इति । तत्र सममिहारग्रहणं साधुका-
रित्वोपलक्षणार्थम् ॥

३७७—तौ वालि-प्रणिधी मत्वा सुग्रीवो ऽचिन्तयत् कपिः, ॥
'बन्धुना विगृहीतोऽहं भूयासं जीवकः कथम्.' ॥८६॥

तावित्यादि—तौ रामलक्ष्मणौ वालिनः प्रणिधी चरौ मत्वा सुग्रीवः कपि-
रचिन्तयन् चिन्तितवान् । प्रणिधीयते नियुज्यते कार्येषु प्रणिधिः । '३२७०।
उपसर्गे घोः किः ॥३१३१९२॥' बन्धुना आत्रा विगृहीतो विरोधितः सन् कथं
जीवको भूयासमिति । आशंसायां लिङ् । जीवेः '२९१२। आशिषि च ॥३११-
१५०॥' इति वुन् ॥

इति निरुपपदकृदधिकारः ।

इतः प्रभृति '७८१। तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥३१११९१॥ इति अत्योपस्थापनेन
कृतो दर्शयन्नाह—

३७८—स शत्रु-लावौ मन्वानो राघवौ मलयं गिरिम् ॥

जगाम स-परीवारो व्योम-मायमिवोत्थितम् ॥ ८७ ॥

स इत्यादि—स सुग्रीवः सपरीवारः सपरिकरः । '१०४४। उपसर्गस्य वजि-
॥६॥३१२२॥' इति दीर्घः । कपीनाममनुष्यत्वात् । मलयं गिरिं जगाम । राघवौ
शत्रुलावौ शत्रून् लुनातीति '२९१३। कर्मण्यण् ॥३॥२१॥' शत्रूणामुन्मूलकाविति
मन्वानोऽवगच्छन् । '१५६६। मनु अवबोधने ।' इत्यादादात्मनेपदिनः '२४६६।
तनादिङ्मभ्य उः ॥३१११७९॥' व्योममायमिवोत्थितं व्योम आकाशं मिमीत
इति '२९१४। ह्वावाभञ्ज ॥३॥२१॥' इत्यण् । नभः परिच्छेत्तुमिवोत्थितं
किमप्रमाणमन्येति ॥

३७९—शर्म-दं मारुतिं दूतं विषम-स्थः कपि-द्विपम् ॥

शोकाऽपनुदर्म-व्यग्रं प्रायुङ्क्त कपि-कुञ्जरः ॥ ८८ ॥

शर्मदमित्यादि—कपिकुञ्जरः सुग्रीवः हनुमन्तं दूतं प्रायुङ्क्त प्रस्थापित-
वान् '७४१। वृन्दारक-नाग-कुञ्जरैः-॥२॥११६२॥' इत्यादिना कर्मधारयः सः ।
इत्यान्तं ज्ञातुमित्यर्थात् प्रायुङ्क्त इति '२७३५। प्रोपाभ्यां युजे-॥१॥३१६४॥'
इत्यात्मनेपदम् । '२५४३। रुधादिभ्यः भञ्ज ॥३॥११७८॥' कपिकुञ्जरः किम्भूतः ।
विषमे दुर्गपर्वते तिष्ठतीति विषमस्थः । '२९१६। सुपि स्थः ॥३॥२१॥' इति
कः । मारुतिं कीदृशम् । शर्मं कल्याणं ददातीति शर्मदः । '२९१४। आतोऽनुप-
सर्गे कः ॥३॥२१॥' इति कः । जेह्वत्वाद् । कपिद्विपं कपिज्वेष्टम् । द्व्याभ्यां पिब-
तीति द्विपः । कपिरथं द्विप इव । '७३५। उपमितं व्याघ्रादि-॥२॥११५६॥' इत्या-

१—'१७७६। ययार्हवर्षीः प्रणिधिर्हपसर्वश्च चरः स्पञ्जः । चारश्च च गृहपुरुषः ।' इति
ना० भ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १४७

विना कर्मधारयः । पुनः कीदृशम् । शोकापनुदं शोकमपनुदति । '२९१९। तुन्द-
कोकयोः-।३।२।५।' इति कः । अव्ययं सुचितमित्यर्थः ॥

३८०-विश्वास-प्रद-वेषो ऽसौ पथि-प्रज्ञः समाहितः ॥

चित्त-संख्यो जिगीषूणामुत्पपात नभस्-तलम्, ॥८९॥

विश्वासेत्यादि—असौ मारुतिर्नभस्तलमुत्पपात । विश्वासं प्रददातीति
विश्वासप्रदः । '२९२०। मे दाशः ।३।२।६।' इति कः । विश्वासप्रदो वेषो यस्य
भिधुवेष इत्यर्थः । वेष्यते आत्मानेनेति '३१८८। अकर्तरि च कारके-।३।३।१९।'
इति षष् । '११७०। विष्णुं व्यासौ' इत्यस्य रूपम् । पन्थानं प्रजानातीति पथि-
प्रज्ञः समाहितः अज्ञान्तचित्तः 'इदमादिष्टं इदं च मया तत्र वक्तव्यम्' इति ।
जिगीषूणां जेतुमिच्छताम् । चित्तसंख्यः चित्तं संख्याति परिच्छिनत्तीति '२९२१।
समि ख्यः ।३।२।७।' इति कः ॥

३८१-सुरा-पैरिव घूर्णद्भिः शाखिभिः पवनाऽऽहतैः ॥

ऋष्यमूकमगाद् भृङ्गैः प्रगीतं साम-गैरिव, ॥ ९० ॥

सुरापैरित्यादि—मारुतिर्ऋष्यमूकमगात् । शाखिभिरुपलक्षितम् । घूर्णद्भिः
कम्पमानैः पवनाहतत्वात् । अत एव सुरापैरिव मतैरिव । '२९२२। गापोष्ट
।३।२।८।' इत्यत्र 'पिबतेः सुरा-शीघ्रोः' इति ठक् । प्रगीतं प्रगीयतेऽनेति ।
अभिकरणे क्तः । कैर्भृङ्गैः सामगैरिव सामवेदपाठकरिव । साम गायन्तीति '२९२३।
गापोष्टक् ।३।२।८।' ॥

३८२-तं मनो-हरमागत्य गिरिं वर्म-हरौ कपिः ॥

वीरौ सुखा ऽऽहरो ऽवोचद् भिक्षुर् भिक्षार्ह-विग्रहैः ॥

तमित्यादि—ऋष्यमूकं गिरिमागत्य कपिर्वीरौ रामलक्ष्मणौ अवोचत् उक्त-
वान् । कीदृशम् । मनोहरं रम्यत्वात् । मनो हरतीति '२९२३। हरतेरनुद्यमनेऽच्
।३।२।९।' वर्महरौ कवचं हर्तुं क्षमा । संभाव्यमानवयसावित्यर्थः । '२९२४। वयसि
च ।३।२।१०।' इत्यच् । सुखाहरः सुखाहरणशीलः । '२९२५। आहि ताच्छील्ये
।३।२।११।' इत्यच् । भिक्षुः परित्राद्वेषः न कपिरूपः यतो विश्वासप्रदवेष इत्युक्तम् ।
भिक्षार्हविग्रहः भिक्षायोग्यशरीरः कृत्वावित्यर्थः । भिक्षामर्हनीत्यच् ॥

३८३-'बलिनावमुर्मद्रीन्द्रं युवां स्तम्बे-रमारिव ॥

आचक्षाथां मिथः कस्माच्छङ्करेणा ऽपि दुर्गमम् ॥९२॥

१—'८२९। तनुत्र वर्म दशनम् ।' २—'६३४। अथ कलेवरम् । गात्र वपुः संहननं शरीर
वर्ष्म विग्रहः ॥' ३—'७९९। दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकयो द्विपः ॥ मतङ्गजो गजो
नागः कुञ्जरो वारणः कुरी । श्वः स्वम्बेरमः पथी ।' इति ना० अ० ॥

१४८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

बलिनावित्यादि—युवां अयं अद्भिन्द्रम् । कस्मात् कारणात्मिकः प्रसौ ।
‘१११८। इण् गती ।’ इत्यस्मान् ‘२७८९। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा
।३।३।१३१।’ इति यस्ति रूपम् । भूते लट् थस् । एतदाचक्षायां कथयतम् ।
लोपि रूपम् । बलिनौ बलवन्तौ । यतः शङ्करेणापि महादेवेनापि दुर्गम् दुःखेन
गम्यते । काविव । सम्भेरमाविव यथा भक्तद्विपौ प्राप्तुस्तद्वत् । ‘२९२७।
सम्भ-कर्णयोः—।३।२।१३।’ इत्यच् । कर्तरि हस्तिन्यभिधेये ‘हस्तिस्त्वचयोः’
इति वचनात् । शङ्कर इति ‘२९२८। शमि घातोः—।३।२।१४।’ इत्यच् ॥

दुर्गमस्वदर्शनायाह—

३८४—व्याप्तं गुहा-शयैः क्रूरैः क्रव्याद्भिः स-निशाचरैः ॥

तुङ्ग-शैल-तरु-च्छन्नं मानुषाणाम-गोचरम् ॥ ९३ ॥

व्याप्तमित्यादि—कीदृशमद्भिन्द्रं कव्यसपक्वमांसं भक्षयद्भिः । क्रव्योपपदा-
वदेः ‘२९७८। क्रव्ये च ।३।२।६९।’ इति षिट् । क्रूरैः हिंसकैः मिहादिभिः
सनिशाचरैः राक्षससहितैर्व्याप्तम् । गुहाशयैः गुहायां शेरते इति शीङ्गः ‘२९२९।
अधिकरणे शेरतेः ।३।२।१५।’ इत्यच् । तुङ्गाः उच्चाः शैलाः शिलायां भवा ये
तरुसैस्छन्नं व्याप्तम् । अत एव मानुषाणामगोचरं अगम्यम् । ‘३२९८। गोचर-
सञ्चर-।३।३।१९९।’ इत्यादिना निपातितः ॥

प्रागुक्तष्टाधिकारः । इति ऊर्ध्वं खगादिप्रत्ययानाह—

३८५—सत्त्वमेजय-सिंहाऽऽह्वानं स्तन-धय-सम-त्विपौ ॥

कथं नाडिधमान् मार्गानागता विषमोपलान् ॥ ९४ ॥

सत्त्वमित्यादि—युवामिमान् मार्गानागतौ । सत्त्वमेजयमिहाह्वानम् । सत्त्व-
मेजयन्ति ये मिहाः । ‘२९४१। एजेः खश् ।३।२।२८।’ । ‘२९४२। अरुर्द्विषन्
—।६।३।६७।’ इति मुम् । तैराह्वानं व्याप्तम् । सिंहप्रहणं तद्वर्द्धितोपलक्षणार्थम् ।
दिनस्तीति सिंहः । पुषोदरादित्वाङ्गणविपर्ययः । नाडिन्धमानिति । उच्चतीचाधि-
रोहणात् मुहुर्मुहुर्निःश्वासेर्नाडि धमन्तीति ‘२९४५। नाडी-मुष्टयोश्च ।३।२।१०।’
इति खश् । ‘२९४३। स्तित्यनधयस्य ।६।३।६६।’ इति इस्वः । विषमोपलान्
उच्चतपाषाणयुक्तान् । स्तनधयसमत्विपौ बालवत्सुकुमारौ । सामर्थ्यं पुनर्युवयो-
रचिन्त्यम् । स्तन धयतः पिबतः । ‘२९४४। नासिका-स्तनयोः—।३।२।२९।’ इति
खश् । ‘२९४२। अरुर्द्विषद्—।६।३।६७।’ इति मुम् ॥

३८६—उत्तीर्णौ वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्धहाः, ॥

आसादितौ कथं ब्रूतं न गजैः कूलमुद्धजैः ॥ ९५ ॥

उत्तीर्णावित्यादि—कथं वा केनोपायेन युवां सरितो नदीरुतीर्णौ । भीमा-

कासकरीः यतः कूलमुद्रहाः कूलमापूर्वं वहन्त्यः । '२९४६। उदि कूले-॥३।२।३१।'
इति खश् । गजैः कूलमुद्रजैः कूलं भिन्दद्भिः कथं नासादितौ न व्यापादितौ इति
वृत्तं कथयतम् ॥

३८७—रामो ऽवोचद्धनूमन्तम्

‘आवामभ्रं-लिहं गिरिम् ॥

एव विद्वन् ! पितुः कामात्

पान्तावर्ल्पं-पचान् मुनीन् ॥ ९६ ॥

राम इत्यादि—हनुर्वदनैकदेशः स निन्दितोऽस्यास्तीति निन्दार्या मनुष्य ।
'३५३९। अन्येषामपि दृश्यते । ६।३।१३७।' इति दीर्घः । 'हनूमान् हनुमानपि'
इति विश्वदर्शनान् । तस्य किल जातमात्रस्य आदित्यरथं गृह्णतो हनुद्वयं भग्नमिति
श्रूयते । तं रामोऽवोचन् उक्तवान् । तत् किमित्याह—हे विद्वन्, यदमुं गिरि-
मात्रमैव आगतौ तन् पितुः कामादभिप्रायात् । आरूपूर्वादिणो लङि रूपम् ।
अभ्रंलिहमुच्चैस्तरम् । अभ्रं लेढीनि '२९४७। वहाभ्रे लिहः । ३।२।३२।' इति
खश् । किं कुर्वाणौ । पान्तौ रक्षन्तौ । मुनीन् अल्पम्पचान् अल्पसन्तुष्टान् । अल्पं
पचन्तीति '२९४९। मितनखे च । ३।२।३४।' इति मितेत्यर्थप्रहणात् खश् ।
चकारत्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा ॥

कः पुनः पिता यदादेशादागतावित्यत आह—

३८८—अ-मितं-पचमीशानं सर्व-भोगीणमुत्तमम् ॥

आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि ॥ ९७ ॥

अमितम्पचमित्यादि—आवयोः पितरं दशरथनामानं भुवि विख्यातं
विद्धि जानीहि । '२४२५। दुःश्रुत्यो हेर्धिः । ६।४।१०१।' अमितम्पचं महास-
त्रिणं पूर्ववत् खश् मुम् च । ततो नञ्समासः । ईशानमीशनशीलं स्वामिनमि-
त्यर्थः । '३१०९। ताच्छील्य-॥३।२।१२९।' इत्यादिना चानश् । सर्वभोगीणं
सर्वसर्वभोगाय हितम् । '१६७०। आत्मन्-विश्वजन-॥५।१।९।' इति खः । भोग-
शब्दोऽत्र शरीरवाची । '१९७। अद्-कुप्वाङ्-॥८।४।२।' इत्यादिना ण्वन् ॥

यदि पितुरादेशादागतौ किमत्र गमनेनान्वेषयथ इत्याह—

३८९—छलेन दयिता ऽरण्याद् रक्षसा ऽरुं-तुदेन नः ॥

अ-सूर्य-पश्यया मूर्त्या हता, तां मृगयावहे.' ॥ ९८ ॥

छलेनेत्यादि—नोऽस्माकं दयिता अरण्याद्राक्षसेन हता । कीदृशेन । अरु-
न्तुदेन मर्मरुष्टया । '२९५०। विध्वरुणोस्तुदः । ३।२।३५।' इति खश् । मुम् ।
असूर्यम्पश्यया आदित्यगोप्यया मूर्त्या शरीरेणोपलक्षिता । '२९४१। असूर्य-लला-

१५० मद्रिकाम्ये—द्वितीयेऽधिकार-शब्दे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्णः,

टयोः—॥३॥३६॥ इति खञ् । तां कृतां मृगयावहे शब्देऽप्ययः । ‘२०४६। मृग
अन्वेयणे’ स्तार्थिकम्यन्तः । पुष्योः वीरुषाम्बितत्वाद् कचं हतेत्याह—छलेन छज्जना ॥

त्वं पुनः कस्य वेत्यत आह—

३९०—प्रत्यूचे मारुती रामम्—‘अस्ति वाली’ति वानरः ॥

शमयेदपि संग्रामे यो ललाटं-तपं रविम् ॥ ९९ ॥

प्रत्यूच इत्यादि—रामं मारुतिः प्रत्यूचे प्रत्युक्तवान् । अस्ति वालीति
नाम्ना कपीश्वरः यः संग्रामे युद्धे ललाटमपि सर्वेषामुपरि वर्तमानं रविं पूर्ववत्
स्रष्टु । शमयेत् पराजयेदिति सम्भावने लिङ् । वालिशब्दो नाम्नः इदन्तश्च ।
तथा च ‘वाली वालिश्च कथ्यते’ इति शब्दभेदः ॥

३९१—उग्रं-पश्येन सुग्रीवस् तेन भ्राता निराकृतः, ॥

तस्य मित्रीयतो दूतः संग्रामो ऽस्मि वशं-वदः, १००

उग्रपश्येनेत्यादि—तेन भ्राता उग्रपश्यता पापं विजानता । ‘२९५१।
उग्रपश्य-॥३॥३७॥ इत्यादिना निपातितम् । यश्च सुग्रीवो निराकृतोऽमिन्-
तस्तस्य हि दूतः प्राप्तोऽस्मि । वशंवदः । वशमनुकूलं वदनीति वशंवदः ।
‘२९३५। प्रियं-वदो वदः खच् ॥३॥३८।’ कीदृशस्य । मित्रीयतो मित्रमिच्छतः ।
‘२९५७। सुप आत्मनः क्यच् ॥३॥३८।’ ॥

किं तेन सख्येति चेदाह—

३९२—प्रियं-वदो ऽपि नैवा ऽहं ब्रुवे मिथ्या परं-तप !, ॥

सख्या तेन दश-ग्रीवं निहन्तासि द्विषं-तपम् ॥ १०१ ॥

प्रियंवद इत्यादि—प्रियंवदतया लोको मिथ्या वदति । अहं प्रियंवदोऽपि
नैव मिथ्या ब्रुवे वदामि । पूर्ववत् खच् । परन्तप शत्रूणामुपतापयितः । २९५४।
द्विषत्-परयोः—॥३॥३९॥ इति खच् । तेन सुग्रीवेण सख्या मित्रेण दशग्रीवं
निहन्तासि हनिष्यसि । हन्तेर्लुटि रूपम् । कीदृशं द्विषन्तपम् । शत्रूणामुपतापयि-
तारम् । पूर्ववत् खच् ॥

३९३—वाचं-यमोऽहमनृते सत्यमेतद् ब्रवीमि ते, ॥

एहि, सर्वं-सहं मित्रं सुग्रीवं कुरु वानरम् ॥ १०२ ॥

वाचंयम इत्यादि—‘२९५७। वाचंयम-पुरन्दरो च । ६।३।६९॥ इति सुमा-
गमो निपात्यते । तस्मात् सत्यमेतद् पूर्वोक्तम् । ब्रवीमि ते तुभ्यम् । तादृष्यं

१—‘१३८। सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेव
यमैः सनातनः ॥’ मनुस्मृतिः ७०४ । इति ममं जानन्नाह—‘नैवाऽहं ब्रुवे मिथ्या’ इत्यादि ।
२—‘७४९। तपस्या तापतः पारिकाही वाचं-यमो मुनिः ।’ इति ना० ७० ।

चतुर्थी । यत् पूर्व तस्मादेहि आगच्छ । सुग्रीवं वानरं मित्रं कुह । कीदृशं । सर्वसहं सर्वं सहत इति '२९५८। पूर्वयोः-॥३॥२॥४३॥' इति खच् ॥

३९४-सर्व-कष-यशः-शास्त्रं राम-कल्प-तरुं कपिः ॥

आदायाऽभ्रं-कषं प्रायान् मलयं फल-शालिनम्. १०३

सर्वेङ्गपेत्यादि—रामः कल्पतरुरिव यस्तमादाय गृहीत्वा कपिः प्रायात् गतः । कीदृशं रामम् । सर्वेङ्गपयशःशास्त्रं सर्वं कषन्ति व्याप्नुवन्ति वानि यशस्ति । '२९५९। सर्व-कूल-॥३॥२॥४२॥' इत्यादिना खच् । तान्येव शास्त्रा नस्य । फल-शालिनमभिमतफलसम्पादनात् । अभ्रङ्गवमुच्चैस्तरं मलयम् । पूर्ववत् खच् ॥

३९५-मेघं-करमिवायान्तमृतुं रामं क्रुमान्वितः ॥

दृष्ट्वा मेने न सुग्रीवो वालि-भानुं भयं-करम्. ॥१०४॥

मेघङ्करमित्यादि—राममायान्तं दृष्ट्वा । सुग्रीवो वालिनं भानुमिव भयंकरं भीतिजनकं न मेने न बुद्धवान् । '२९६०। मेघर्ति-॥३॥२॥४३॥' इत्यादिना खच् । क्रुमान्वितो ग्लानो वालिभानुना पीडितवान् । कीदृशं रामम् । मेघङ्करं क्रतुमिव प्रावृङ्गालमिव । पूर्ववत् खच् ॥

३९६-उपा-इयंकुरुतां सख्यमन्योन्यस्य प्रियं-करौ, ॥

क्षेमं-कराणि कार्याणि पर्यालोचयतां ततः. ॥ १०५ ॥

उपाग्रीत्यादि—उपाग्नि अभिसमीपे रामसुग्रीवौ सख्यमकुरुतां 'इतःप्रभृ-त्यावयोः सख्यम्' इति । अन्योन्यस्य प्रियंकरौ । '२९६१। क्षेम-प्रियमद्वेऽणच् ॥३॥२॥४४॥' इति चकारात् । ततः सख्यकरणानन्तरं क्षेमङ्कराणि हितजनकानि यथास्वं कार्याणि पर्यालोचयतां निरूपितवन्तवित्यर्थः । पटपुटेत्यत्र चुरादिकाण्ये धातौ लोचृ पठ्यते तस्य लङि रूपम् ॥

३९७-आशितं-भवमुत्कुष्टं वलितं शयितं स्थितम् ॥

वह्ममन्यत काकुत्स्थः कपीनां स्वेच्छया कृतम्. १०६

आशितम्भवमित्यादि—आशितम्भवमशनम् । '२९६२। आशिते शुबः करण-भावयोः ॥३॥२॥४५॥' इति खच् । उत्कुष्टं किलकिलायितम् । वलितं धावनम् । तथा शयितं स्थितं च कपीनां स्वेच्छया कृतं एतत्काकुत्स्थो वह्ममन्यत श्लाघितवान् । पुण्यभाज इमे यदेपां स्वेच्छाविहारिणां चेष्टितं, अस्माकं तु शोकसन्तप्तानां न किञ्चिदस्तीति । सर्वत्र भावे निष्ठा ॥

३९८-ततो वलि-दम-प्रख्यं कपि-विश्वं-भराऽधिपम् ॥

सुग्रीवः प्राब्रवीद् रामं वालिनो युधि विक्रमम् ॥१०७॥

तत इत्यादि—ततः कार्यालोचनानन्तरं सुग्रीवोऽब्रवीत् । लङि '२४५२। शुब ईद ॥७॥१॥९३॥' किमुक्तवान् । वालिनो युधि विक्रमं शौर्यमिति प्रधानं कर्म

१५२ अर्द्धिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्ष्मण-रूपे प्रथमो सर्गः,

राममित्यकथितम् । कीदृशं रामम् । बलिन्दमप्रकृत्यं विष्णुतुल्यम् । बलिं दमय-
तीति '२९६३। संज्ञायां सृ-दृ-वृजि-॥३॥२॥३३॥' इत्यादिना खच् । अमन्तस्य
मित्त्वद्वस्त्वत्वे । तथा विश्वं विमर्सीति विश्वम्भरा तस्या अधिपं अधिपातीत्यधिपः ।
'२८९८। आतश्चोपसर्गे-॥३॥१॥३३६॥' इति कः ॥

३९९—'वसुं-धरायां कृत्स्नायां नाऽस्ति वालि-समो बली, ॥

हृदयं-गममेतत् त्वां ब्रवीमि, न पराभवम्. ॥ १०८ ॥

वसुन्धरायामित्यादि—वसुन्धरायाम् । पूर्ववत् खच् । वालिना समो-
ऽभ्यो बली बल्युक्तो नाम्नीति हृदयङ्गमं अम । स्वानुभवं हि वस्तु हृदयङ्गममि-
त्युच्यते । तेन संज्ञायामित्यधिकृत्य '२९६३। गमश्च ॥३॥२॥३७॥' इति खच् । न
पुनस्त्वां पराभवमभिभवं ब्रवीमि ॥

इति खजधिकारः ।

एवंपराक्रमोऽसौ तत्र किं त्वं करिष्यसीत्याह—

४००—दूर-गैरन्त-गैर् बाणैर् भवानत्यन्त-गः श्रियः ॥

अपि संक्रन्दनस्य स्यात् क्रुद्धः, किमुत वालिनः १०९

दूरगैरित्यादि—यतो भवान् क्रुद्धः सन् संक्रन्दनस्यापि शकस्यापि । '२८-
९६। नन्दि-ग्रहि ॥३॥१॥३३७॥' इत्यादिना ल्युः । बाणैः करणभूतैः । दूरैः दूरं
गच्छन्तीति । अन्तर्गः कार्यसमापकैः । '२९६५। अन्तात्यन्त-॥३॥२॥३८॥' इत्या-
दिना डः । श्रियो लक्ष्म्या अत्यन्तगः विनाशयिता स्यात् । अत्यन्तं पर्यवसानं
गच्छन्तीति । किं पुनर्वालिनो लक्ष्म्या अत्यन्तगो भवान्विनाशयितेति ॥

४०१—वरेण तु मुनेर् वाली संजातो दैत्युहो रणे ॥

अ-वार्य-प्रसरः प्रातरुद्यन्निव तमोऽपहः ॥ ११० ॥

वरेणेत्यादि—मुनेस्तु वरेण दैत्युहः दैत्यून् शत्रून् वध्यादिति । '२९६६।
आशिषि हनः ॥३॥२॥३९॥' डः । अतो रणे अवार्यप्रसरोऽनभिभवनीयगतिः संज्ञातः ।
क इव । तमोऽपह इव तमोऽपहः आदिश्वः । तमोऽपहन्तीति । '२९६७। अपे
ह्लेशातमोः ॥३॥२॥५१॥' इति डः । प्रातः प्रभाते उद्यन् उद्गच्छन् । उत्पूर्वादिणः
शतरि ह्यो यण् । अवार्यप्रसरस्तद्वद्भावापि । सर्वं वाक्यं मावधारणं भवतीति
प्रातरप्युद्यन्नावार्यप्रसर एवेति तेन मर्षकाले अस्यावार्यप्रसरत्वं सिद्धं न तु प्रातरे-
वोद्यन्नावार्यप्रसर इति ॥

१—'५०। संक्रन्दनो दुःखयवनस्य तुराषाण मेघवाहनः । आखण्डलः सङ्घाक्ष क्रमुष्ठाः ।'
२—'७७६। रिपौ वैरि-सपञ्चाऽरि, द्विपद-देवण-दुर्हदः । द्विद्विपञ्चाऽहिता-मित्र-दैत्यु-शात्रव-
शत्रवः ॥' ३—'१४४९। राहो धाम्ने गुणे तमः ।' इति सर्वत्र ना० अ० । तमः शब्दार्था-
न्वयः—'तैमः करि-हरि सोमं प्रपीड्य कुरुते तैमः । चकोराव सत्तमय-कान् यद् नद युक्तं
तमसोऽस्य वै ॥' इति कोशावर्तसः । १—तमोऽन्वकारः । २—तमो राहुः । ३—तमो
जुगः । स-तमस्कान् शोकयुक्तमित्यर्थः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १५३

४०२—अतिप्रियत्वान् न हि मे कातरं प्रतिपद्यते ॥

चेतो वालि-वधं राम ! क्लेशापहर्मुपस्थितम् ॥ १११ ॥

अतीत्यादि—हे राम ! मदीयं चेतो वालिवधं कर्माभूतमुपस्थितं प्राप्तं न हि प्रतिपद्यते नैव प्रत्येति । यस्मात् कातरं व्याकुलम् । वालिनोऽतिबलयुक्तत्वात् । कीदृशं वधम् । क्लेशापहं दुःखस्योन्मूलकम् । पूर्ववद्गुः । अतिप्रिय-त्वाद्वालिबन्धस्य । यस्य हि यत्प्रियं तत्सिद्धमपि असौ न प्रत्येति ॥

इति डाधिकारः ॥

उपस्थितोऽस्य वध इति कथं ज्ञायत इत्याह—

४०३—शीर्ष-घातिनमायातमरीणां त्वां विलोकयन् ॥

पतिघ्नी-लक्षणोपेतां मन्येऽहं वालिनः श्रियम् ॥ ११२ ॥

शीर्षेत्यादि—अरीणां शीर्षघातिनम् । ‘२९६८। कुमार-शीर्षयोर्णिनिः । ३।२।५१।’ इति निपातनात् शिरसः शीर्षभावः । आयातं विलोकयन् वालिनः श्रियं पतिघ्नीलक्षणोपेतामहं मन्ये । पतिं हन्ति यल्लक्षणं तेनोपेतामिषेतीवार्योऽत्र द्रष्टव्यः । ‘२९७०। अमनुष्यकर्तृके च । ३।२।५३।’ इति ठक् । ‘२३६३। गमहन- । ६।४।९८।’ इत्युपचालोपः । ‘३५८। हो हन्ते- । १७।३।५४।’ इति कुत्वम् ॥

४०४—शत्रुघ्नान् युधि हस्तिघ्नो

गिरीन् क्षिप्यन्न-कृत्रिमान् ॥

शिल्पिभिः पाणिधैः क्रुद्धस्

त्वया जय्यो ऽभ्युपाय-वान् ॥ ११३ ॥

शत्रुघ्नानित्यादि—किञ्च युधि संग्रामे वाली त्वया जय्यः जेतुं शक्यो यदि युष्मदस्त्राणां शक्तिर्दृष्टा तां च द्रष्टुमिच्छामीति वक्ष्यमाणाभिप्रायः । ‘६५। क्षय्यजय्यां शक्यार्थे । ६।१।८१।’ इत्ययादेशनिपातनम् । कीदृशः । अभ्युपायवान् युद्धोपाययुक्तः । किं कुर्वन् । क्रुद्धः क्षिप्यन् गिरीन् । दिवादिस्वाच्छयन् । अकृत्रिमान् देवनिर्मितान् । शत्रुघ्नान् शत्रून् हन्तीति । ‘२९७०। अमनुष्य- । ३।२।५३।’ इति ठक् । हस्तिघ्न इव हस्तिघ्नः हन्तुं शक्तः । ‘२९७१। शर्कां हस्ति-कपाटयोः । ३।२।५४।’ इति सूत्रस्य मनुष्यकर्तृकार्थारम्भकत्वात् । वाली चामनुष्यः । शिल्पिभिर्युद्धकुशलैः वानरैः सह क्षिप्यन् । सहाय्यस्य गम्यमानत्वात् सहयोगे तृतीया । पाणिधैः पाणिवादकैः । ते हि हस्तियुद्धेऽन्यस्य वाद्यस्यासंभवात् हस्तिमुखमेव वादयित्वा गिरीन् प्रहरणान् क्षिप्यन्ति । ‘२९७२। पाणिघ-ताडघौ शिल्पिनि । ३।२।५५।’ इति कर्तरि निपातनम् ॥

४०५—आढ्यं-करण-विक्रान्तो महिषस्य सुरद्विषः ॥

प्रियं-करणमिन्द्रस्य दुष्करं कृतवान् वधम् ॥ ११४ ॥

१५४ भट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

आढ्यमित्यादि—अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेनेति । '२९७३। आढ्य-सुभग-
१३।२।५६।' इत्यादिना करणे ख्युन् । आढ्यकरणं विक्रान्तं यस्य वालिनः । अना-
ढ्यः सन् विक्रान्तेनाढ्यो भूत इत्यर्थः । महिषस्य सुरदिपो दुन्दुभेर्बधं मरणं यः
कृतवान् बुष्करं कृष्टसाध्यं प्रियकरणमिन्द्रस्य मुष्टिकरम् । अप्रियं प्रियं करोत्य-
नेनेति पूर्ववत् ख्युन् ॥

४०६—प्रियं—भावुकतां यातस् तं क्षिपन् योजनं मृतम् ॥

स्वर्गे प्रियं-भविष्युश् च कृत्स्नं शक्तो ऽर्प्यबाधयन्', ॥

प्रियमित्यादि—तमेवं सुरदिपं मृतं पादाकुष्ठेन योजनमध्वानं क्षिपन् प्रेर-
यन् । क्षिपेत्सौदादिकस्योभयपदिनो रूपम् । प्रियम्भावुकतां यातस्तथा स्वर्गे
प्रियम्भविष्युश्चासीत् । '२९७४। कर्तरि भुवः-१३।२।५७।' इत्यनेनाढ्यादिपूपपदेषु
क्षिप्युप्सुकौ । शक्तोऽपि समर्थोऽपि कृत्स्नं लोकमित्यर्थात् । अबाधयन् अपीड-
यन् । '१९५१। वध संयमे' इति चौरादिकः तस्य शतरि रूपम् । स ईदृशस्त्वया
शक्त्यो जेतुं यदि त्वदस्त्राणां सामर्थ्यं दृष्टमित्यभिप्रायेणामर्वात् सुग्रीवः ॥

रामोऽपि तदभिप्रायं विदन् यत् कृतवान् तदाह—

४०७—जिज्ञासोः शक्तिमस्त्राणां रामो न्यून-धियः कपेः ॥

अभिनत् प्रतिपत्त्यर्थं सप्त व्योम-स्पृशस् तरुन्. ४१६

जिज्ञासोरित्यादि—अस्त्राणां शराणां शक्तिं जिज्ञासोः ज्ञानमिच्छोः कपेः
सुग्रीवस्य न्यूनधियः स्वल्पबुद्धेः । यतः प्रमाणान्तरेणापरिज्ञानात् प्रत्यक्षेण ज्ञातु-
मिच्छतीति प्रतिपत्त्यर्थं संप्रत्ययार्थं राम. सप्त तरुन् ताकान् पङ्कजा स्थितान्
एकेन शरेणाभिनत् व्योमस्पृशः । '४३२। स्पृशोऽनुदके क्तिन् १३।२।५८।' ॥

४०८—ततो वालि-पशौ वध्ये राम-त्विग्-जित-साध्वसः ॥

अभ्यभून् निलयं भ्रातुः सुग्रीवो निनदन् दधृक्. ॥

तत इत्यादि—ततस्मरुमेवादनन्तरं सुग्रीवो भ्रातुर्निलयमभ्यभूत् अभिभूत-
वान् । कीदृशः । दधृक् पृष्टः । '३०३। कृत्विग्-१३।२।५९।' इत्यादिना निपातितम् ।
ध्वेः क्तिन् । द्विर्बचनम् । '३७७। क्तिन्प्रत्ययस्य कु'. १८।२।६२।' इति कुत्वं स्वकारः
चत्वं ककारः । यस्माद्वालिनः पशविव वध्ये वधार्हे । रामेण कृत्विजा बाजकेन
जितसाध्वसः अपनीतसाध्वसः तस्मादधृक् । कर्ता यजति क्रतुं वा यजति
क्रतुप्रयुक्तो वा यजतीति क्रतुपूर्वाद्यजेः क्तिन् । यजदित्वात् सम्प्रसारणम् ।
इदमृत्विक्शब्दनिर्बचनम् । कृत्विस्तु बाजयितृषु ब्राह्मणेपु क्तिन्प्रत्ययस्य कुः ।
निनदन् किलकिलाशब्दं कुर्वन् ॥

४०९—गुहाया निरगाद् वाली सिंहो मृगमिव युवन् ॥

भ्रातरं युङ् भियः संख्ये घोषेणा ऽऽपूरयन् दिश ॥

गुहाया इत्यादि—तस्य शब्दमाकर्ण्य गुहाया निरगाद्वाली निर्गतः ।

तथा ऋष्य-रूपे कथावके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १५५

‘२४५८। इणो गा लुकि ।२।४।४५।’ । ‘२२२३। गाति-स्या-२।४।७७।’ इति सिषो लुक् । आतरं युषन् अभिगच्छन् । ‘१११३। यु अभिगमने’ अल्पादादि-कस्य वर्तमानसामीप्ये लटः शतरि उपछानदेशे रूपम् । संख्ये युञ्जे । भियो बहू भीतेयोंक्ता कर्मणि षष्ठी । भीतिं युञ्जन्वित्यर्थः । यजेः पूर्ववत् किन् । ‘३७६। यु-जेरसमासे ।७।१।७१।’ इति नुम् । संयोगान्तलोपः । किन्प्रत्ययस्य कुः । ककारः । कः कमिव । सिंहो मृगमिव युषन् । घोषेण दिशः आपूरयन् । दिशन्ति इति दिशः पूर्ववत् किन् ॥

४१०—व्यायच्छमानयोर् मूढो भेदे सदृशयोस् तयोः ॥

बाणमुद्यतमायंसीदिक्ष्वाकु-कुल-नन्दनः ॥ ११९ ॥

व्यायच्छेत्यादि—तयोर्वालिः सुग्रीवयोर्व्यायच्छमानयोः कलहायमानयोः सदृशयोः समानयोः भेदे पृथक्त्वे मूढो भ्रान्तः सन् इक्ष्वाकुकुलनन्दनो रामो बाणमुद्यतं सञ्जीकृतमायंसीत् उपसंहृतवान् । ‘२७४२। समुदाहृत्यो यमो ग्रन्थे ।१।३।७५।’ इति तद्ध न भवति । अकर्त्रभिप्रायत्वात् । तत्र ‘कर्त्रभिप्राये’ इति वर्तते । ‘२६९५। आहो यमहनः ।१।३।२८।’ इत्यनेनापि न स्यात् सकर्मकत्वात् तत्र ‘अकर्मकान्’ इति वर्तते । समानपूर्वस्य दशोः ‘समानान्ययोश्च’ इत्युपसं-ख्यानात् ‘४२०। त्यदादिषु-।३।२।६०।’ इत्यादिना कञ् । ‘१०१७। दग्-दृश्-व-तुषु ।६।३।८५।’ इति समानस्य सभावः ॥

४११—ऋष्यमूकमगात् क्लान्तः

कपिर् मृग-सदृग् द्रुतम् ॥

किष्किन्धाऽद्रिसदाऽऽत्यर्थं

निष्पिष्टः कोष्णमुच्छ्वसन् ॥ १२० ॥

ऋष्यमूकमित्यादि—कपिः सुग्रीवः किष्किन्धाद्रिसदा वालिना किं किं दधातीति किष्किन्धा गुहा । ‘२९१५। आतोऽनुपसर्गे कः ।३।२।३।’ पारस्क-रादिदर्शनात् पूर्वस्य सुडागमो मलोपः पठं च निपात्यते । तदुपलक्षितोऽद्रिः किष्किन्धाद्रिः । तत्र सीदतीति ‘२९७५। सत्सूद्रिष-।३।२।६१।’ इत्यादिना किप् । तेनात्यर्थं निष्पिष्टः पीडितः । निष्पिष्टत्वात् क्लान्तः सन् ऋष्यमूकं मृगसदृहं द्रुतमगात् । समानोपपदात् दशोः पूर्ववत् किन् । कोष्णमीषदुष्णमुच्छ्वसन् । ‘१०३३। कवं चोष्णे ।६।३।१०७।’ इति चकारात् कोः कादेशः ॥

४१२—कृत्वा वालि-द्रुहं रामो मालया स-विशेषणम् ॥

अङ्गद-स्वं पुनर् हन्तुं कपिघ्नाऽऽह्वाययद् रणे ॥ १२१ ॥

कृत्वेत्यादि—वालिद्रुहं सुग्रीवम् । वालिनं द्रुहतीति ‘२९७५। सत्सू-१।२।६१।’ इत्यादिना किप् । मालया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा मेदपरिज्ञानार्थं रामः अङ्गदस्वं वालिनम् । अङ्गदं सूत इति पूर्ववत् किन् । ‘२८१। ओः सुपि

१५६ मट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

१६१७८३' इति यणादेशः । तं रणे इन्तुं कपिना सुग्रीवेणाह्वययत् अभिमर्षं कारितवान् । ह्यपतेर्हेतुमणिषि '२५८५१ शा-म्बा-१७१३७' इत्यादिना युक् ॥

४१३—तयोर् वानर-सेनान्योः संप्रहारे तनुच्छिदम् ॥

वालिनो दूर-भाग् रामो बाणं प्राणाऽदमत्यजत् १२२

तयोरित्यादि—वानरसेनान्योः वानरस्वामिनोः '२७२१ पुरनेकावः-१६१७८२१' इति यण् । संप्रहारे युद्धे प्रवृत्ते रामो बाणमत्यजत् । वालिनस्तनुच्छिदं तनुं शरीरं छिनत्तीति पूर्ववत् क्तिप् '१४६१ से च १६११७३१' इति तुक् । प्राणाद् प्राणापहारिणम् । प्राणानसीति प्राणादम् । '२९७७१ अदोऽनस्ते १३२१-६८१' इति विट् । दूरभाक् दूरमवस्थितो रामो दूरं भजत इति २९७६१ भजो णिष् १३२१६२१' ॥

४१४—वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा रिपु-पातिनम् ॥

वान्धवाऽऽक्रोशिनो भेजुरनाथाः कंकुभो दश. १२३

वालिनमित्यादि—रिपुपातिनं रिपु इन्तुं शीलमस्येति '२९८८१ सुप्य-जातौ णितिः-१३१२१७८१' तं वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा दश कंकुभो दश दिशो भेजुः । अनाथाः सन्तः स्वामिनो हतत्वात् । बान्धवाक्रोशिनो बान्धव इव आक्रोशन्तीति '२९८९१ कर्तर्युपमाने १३१२१७९१' इति णितिः ॥

४१५—धिग् दाशरथिर्मित्यूचुर्

मुनयो वन-वर्तिनः. ॥

उपेयुर् मधु-पायिन्यः

क्रोशन्त्यस् तं कपि-स्त्रियः. ॥ १२४ ॥

धिगित्यादि—येषां सत्यन्यस्थाने वृत्तौ च वन एव वर्तितुं शास्त्रतो नियमः ते वनवर्तिनो मुनयः । '२९९०१ घते १३१२१८०१' इति णितिः । धिमिमं दाशर-थिमित्यूचुः उक्तवन्तः । येनानपराधेऽपि वालिनीदृशं कृतमिति । कपिस्त्रियश्च वालिनमुपेयुः मधुपायिन्यः । आभीक्ष्ण्येन मधु पिबन्त्यः । '२९९११ बहुलमा-भीक्ष्ण्ये १३१२१८११' इति णितिः । क्रोशन्त्यः । 'हा नाथ !' इति रुदन्त्यः ॥

४१६—राममुच्चैरुपालब्ध शूर-मानी कपि-प्रभुः ॥

प्रण-वेदनया ग्लायन् माधुं-मन्यम-साधुवत्. ॥ १२५ ॥

राममित्यादि—कपिप्रभुर्वाली राममुच्चैर्महता शब्देनोपालब्ध उपालब्ध-वान् । लभिरात्मनेपद्यतिट् । तस्य लुङि '२२८११ शलो झलि १८१२१२६१' इति सिचो लोपः । '२२८०१ झपस्तथोर्धोऽधः १८१२१४०१' । '५२१ शलां जप् अझि १८१४१५३१' । शूरमानी शूरमात्मानं मन्यमानः १२९९३१ आत्ममाने लज्ज १३१

तथा छद्म-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम पट्टः सर्गः— १५७

२।८३।' इति चकाराणिभिः । ब्रजवेदनया ग्वायन् ग्वात्मिसुपगच्छन् । साधु-
मन्त्रं साधुमात्मानं मन्त्रमानं रामम् । तेनैव खश । तस्मिन् साधैवातुके परस्मै
दिवाशित्वाद् इवन् । पूर्वपदञ्च मुम् । असाधुवदसाधुमिव । असाधुना तुल्यं
वर्तते इति वतिः ॥

४१७—'मृषा ऽसि त्वं हविर्-याजी राघव ! छद्म-तापसः ॥

अन्य-व्यासक्त-घातित्वाद् ब्रह्मघ्नां पाप-संमितः १२६

मृषेत्यादि—हे राघव ! त्वं छद्मना तापसः स त्वं मृषैव मिथ्यैव हविर्याजी
हविषा करणेनेष्टवानसि न लोकप्राप्तय इत्यभिप्रायः । '२९९६ । करणे पञ्चः
।३।२।८५।' इति भूते णिभिः । इतः प्रभृति भूत इत्यधिक्रियते । यतो
ब्रह्मघ्नां पापसंमितः ब्रह्म हतवन्ति इति '२९९८। ब्रह्म-।३।२।८७।' इत्यादिना
किप् । तेषां पापेन तुल्यः । कुतः । अन्यव्यासक्तघातित्वाद् मन्त्रस्मिन् सुग्रीवे
व्यासक्तं मां हतवान् । '२९९७। कर्मणि हनः ।३।२।८६।' इति णिभिः । तत्र
'कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' इत्युक्तम् । 'यदि सुग्रीवेण मम विरोधः किं तवायात-
मिति कुत्सितहननम् ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

४१८—पाप-कृत् सुकृतां मध्ये राज्ञः पुण्यकृतः सुतः ॥

मामपापं दुराचार ! किं निहत्या ऽभिधास्यसि । १२७

पापकृदित्यादि—हे दुराचार ! मामपापं निहत्य पापकृत् कृतकिल्बिषः
राज्ञो दशरथस्य पुण्यकृतः सुतः सुकृतां मध्ये किमभिधास्यसि वक्ष्यसि । किं
क्षेपे । न किंचिदभिधातम्यमस्तीति भावः । सर्वत्र '२९९९। सुकर्म-पाप-।३।२।८५।'
इत्यादिना किप् ॥

४१९—अग्नि-चित् सोम-सुद् राजा रथ-चक्र-चिदाऽऽदिषु ॥

अनलेष्विष्टवान् कस्मान् न त्वया ऽपेक्षितः पिता । ॥

अग्निचिदित्यादि—कस्मात्त्वया पिता नापेक्षितः नानुवृत्तः । येनैव कृत-
वानसीति । कीदृशः । अग्निचित् आहिताग्निः । अग्निं चितवानिति '३००१। अग्नी
चेः ।३।२।९१।' इति किप् । सोमसुत् सोमं सुतवान् सोमयाजी । '३०००। सोमे
सुजः ।३।२।९०।' इति किप् । अनलेषु अग्निषु इष्टवान् । रथचक्रचिदादिषु
रथचक्रवलीपत इति '३००२। कर्मण्यप्याख्यायाम् ।३।२।९२।' इति किप् ।

१—'१४८० । मृषा मिथ्या च वितये' इति ना० अ० । २—'९० । न कूटेरायुषैर्
हन्याद् युध्यमानो रणे रिपून् । न कणिमिर नापि दग्धैर् नाग्निश्चलिततेजनेः ॥' '१०४ अमा-
ययैव वर्तते न कथंचन प्रायया' मनुस्मृतिः अ० ७ । इत्यादिराजधर्मान् सारयन्नाह—'छद्म-
तापसः' इति । '२३० कपटोऽस्ती व्याज-दम्भोपपद्यन् छद्म-कैतने' ॥ १—'७१७। चितवामग्नि-
मग्निचित्' इति ना० अ० ।

अ० अ० १४

१५८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

आविशब्दाच्छेदेनविदादिग्रहणम् । अत्रयर्थो हि तदाकार इष्टकावय इत्युच्यते
सहूरिणाभिरपि ॥

४२०—मांस-विक्रयिणः कर्म व्याधस्याऽपि विगर्हितम् ॥

मां घ्नता भवता ऽकारि निःशङ्कं पाप-दृश्वना. १२९

मांसेत्यादि—मांसविक्रयिणः कुतिसतकर्मकारिणो व्याधस्यापि विगर्हितं
निन्दितम् । '३००३। कर्मणीनिविक्रियः । ३।२।९३।' इति ह्यसिः । तत्र 'कुतिसत-
ग्रहणं कर्तव्यम्' इत्युक्तम् । निरुद्धकर्मकरणेनेति यद्भवता पापदृश्वना पापं दृष्ट-
वता । '३००४। इतोः कनिष् । ३।२।९४।' । '३५५। न संयोगाद्वसन्तात् । ६।४।-
१३७।' इति अल्लोपमतिषेधः । कर्म अकारि कृतम् । कर्मणि लुङ् । निःशङ्कं
शङ्कां त्यक्त्वा । किं कुर्वता । मां घ्नता मारयता । हन्तेः शतरि '२३६३। गम-हन-
-१६।४।९८।' इत्युपधालोपः । '३५८। हो हन्तेः-१७।३।९४।' इति कुत्वम् ॥

४२१—बुद्धिपूर्वं ध्रुवन् न त्वा राज-कृत्वा पिता खलम् ॥

सहयुध्वानर्मन्येन यो ऽहिनो मामनार्गसम् ॥ १३० ॥

बुद्धिपूर्वमित्यादि—त्वत्पिता त्वां खलं असाधुचरितं ध्रुवन् गच्छन् '१४-
९२ । ध्रु गतिस्थैर्ययोः' इति तुदादौ पठ्यते । तस्य गतौ ज्ञानार्थं वर्तमानस्य
शतरि विकरणलोपे उवङ्गादेशे रूपम् । यच्च राजकृत्वा । कस्य तदेत्यर्थात् । '३००५।
राजनि युधि कृत्रः । ३।२।९५।' इति कनिष् । तत्तस्य बुद्धिपूर्वम् ध्रुवमवश्यं
तस्येति व्याख्याने कृतप्रयोगे कर्मणि पठ्या भवितव्यम् । यस्व मामनार्गसमपा-
पमन्येन सहयुध्वानं अन्येन सुग्रीवेण सह योद्धु प्रवृत्तम् । '३००६। सहे च
। ३।२।९६।' इति कनिष् । अहिनः हिंसितवान् । हिंसेर्लङि मध्यमपुरुषैकवचने
अस्मि आक्षलोपे हल्ङ्गादिलोपे रुवे च रूपम् ॥

मांसार्थं हत इति चेदाह—

४२२—पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृत-जैर् द्विजैः, ॥

कौशल्या-ज ! शशाऽदीनां तेषां नैको ऽप्यहं कपिः.

पञ्च पञ्चेत्यादि—हे कौशल्याज कौशल्याजात । '३००७ । सप्तम्यां जनेर्ङः
। ३।२।९७।' ये पञ्च पञ्चनखाः । 'शशकः सल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः'
इति । कृतजैः कृतयुगजातैः । सप्तम्यां जनेर्ङः । द्विजैर्द्विजातैः । '३०११। अन्ये-
ष्वपि दृश्यते । ३।२।१०१। इति ङः । सप्तम्यामित्युपलक्षणम् । असप्तम्यामपि
दृश्यते । भक्ष्याः भक्षणीयाः प्रोक्ताः । तेषामहमेकोऽपि न भविता अहं कपिः ।
तत्किमिति हतोऽहं त्वयेति ॥

४२३—कथं दुष्टुः स्वयं धर्मे प्रजासु त्वं पालयिष्यसि, ॥

आत्माऽनुजस्य जिह्वेषि सौमित्रेस् त्वं कथं न वा. १३२

कथमित्यादि—स्वयमात्मना धर्मे दुष्टुः दुःस्थः सन् । ‘अपदुःसुष्ठु स्थः’ इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । कथं प्रजाः पालयिष्यसि नैवेति भावः । ‘३००९। उप-सर्गे च संज्ञायाम् । ३। २। ९९।’ इति जनेईः । कथं वा सौमित्रेभ्रातृरात्मानुजस्य कनीयसः । आत्मानमनुजात इति ‘२०१०। अनौ कर्मणि-। ३। २। १००।’ इति डः । न जिह्वेषि न लज्जते ॥

४२४—मन्ये किं-जर्महं भ्रन्तं त्वाम-क्षत्रिय-जे रणे ॥

लक्ष्मणाऽधिज ! दुर्वृत्त ! प्रयुक्तमनुजेन नः’. १३३

मन्य इत्यादि—किञ्च त्वामहं कुतोऽपि जातं न राजजातं मन्ये । ‘३००८। पञ्चम्यामजातौ । ३। २। ९८।’ इति डः । भ्रन्तं मारयन्तम् । अक्षत्रियजे रणे क्षत्रि-यावजाते । हे लक्ष्मणाधिज लक्ष्मणाग्रज ! दुर्वृत्त ! नोऽस्माकमनुजेन भ्रात्रा प्रयुक्तं प्रेरितम् । तत्र ‘पञ्चम्यामजातौ’ इत्युक्तं जातावपि दृश्यते अक्षत्रियज इति । ‘उपसर्गे च संज्ञायाम्’ इत्युक्तं असंज्ञायामपि दृश्यते । लक्ष्मणाधिज इति ‘अनौ कर्मणि’ इत्युक्तं अकर्मण्यपि दृश्यते । अनुज इति सर्वत्रान्येष्वपि दृश्यत इति डः ॥ इत्युपपदाधिकारः ॥

४२५—प्रत्यूचे वालिनं रामो—‘नां ऽकृतं कृतवानहम् ॥

यज्वभिः सुत्वभिः पूर्वैर् जैरद्भिश् च कपीश्वर ! १३४

प्रत्यूच इत्यादि—रामोऽपि वालिनं प्रत्यूचे प्रत्युक्तवान् । किमित्याह । हे कपीश्वर ! पूर्वैर्जरद्भिर्वृद्धैः । ‘३०९२। जीर्यतेरत्तुन् । ३। २। १०४।’ यज्वभिः याज्ञिकैः सुत्वभिः सोमयाज्ञिभिः । ‘३०९१। सु-यजोर्ङ्गितिप् । ३। १। १०३।’ । नाकृतं कृतवानहं अपि तु कृतमेव कृतवानहम् । ‘८९९। निष्ठा । २। २। ३६।’ इति भृते क्तकवत् ॥

४२६—ते हि जालैर् गले पाशैस् तिरश्चामुपसेदुषाम् ॥

ऊषुषां पर-दारैश् च सार्धं निधनमैषिषुः. ॥ १३५ ॥

त इत्यादि—यस्मात्ते पूर्ववृद्धाः जालैर्गले पाशैश्च तिरश्चां मृगपक्षिसरीसृपाणां

१—‘२। ब्राह्म प्राप्तेन संस्कार क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्याऽस्य यथान्याय कर्तव्य परिरक्ष-णम् । मनु० अ० ७ इति स्मृत्या राज्ञा प्रजारक्षणमेव मुख्यो धर्मः स च दुष्टाचरणेन न संप-द्येतेति धोतयन्नाह—‘कथं दुष्टुः स्वयं धर्मे-’ इत्यादि । २—गतो रामः परदारसेवनादिदुष्कर्म-करणत् दण्ड्य एव त्वं तथाभूतस्य च दण्डाकरणे ‘२० यदि न प्रणयाद्वाजा दण्ड दण्डेच्छत-न्द्रिनः । शूले मत्स्यानिवाऽपश्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ।’ म० अ० ७ । इति स्मृते राज्ञां दोषा-दैवेति युक्तमेवैतदित्याह—‘नाऽकृतं कृतवान्’ इत्यादि । ३—‘६०५। प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जर्द्वधि’ । ना० अ० ।

१६० मट्टिकाभ्यो—द्वितीयेऽभिन्नर-काभ्ये लक्ष्मण-स्ये प्रथमो वयः,

तिरोऽजानीति '३०३। अतिवृत्-१३।२।५९।' इत्यादिना किन् । अस्मि '४१६। अचः १९।१।१८।' इत्युद्योपः । तेषां निषर्गं विनासमैपिपुः इष्टवन्तः । इषेर्लुङि कृषम् । कीदृशम् । उपसेदुषां समीपमुपगच्छतां तेषां समीपवर्तिनामुपद्रवका-
शित्वात् । '३०९०। आषायाम्-१३।२।१०८।' इति ऋगुः । परदारैश्च सार्धेनूषां
उपितवताम् । पूर्ववत्कसुः वसेर्वजादित्वात्संप्रसारणम् ॥

४२७—अहं तु शुश्रुवान्—आत्रा स्त्रियं भुक्तां कनीयसा ॥

उपेयिवाननूचानैर् निन्दितस्-त्वं लता-मृग ! ॥१३६॥

अहमित्यादि—हे लतामृग हे शान्तामृग ! अहं पुनः शुश्रुवान् श्रुतवान् ।
पूर्ववत् कसुः । यदुत आत्रा कनीयसा भुक्तां स्त्रियं त्वमुपेयिवान् सन् अनूचानैर्वे-
दित्विनिन्दितस्ततो मे नैव दोषः । '३०९८। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च १३।२।
१०९।' इति उपेयिवानित्यादिना निपातितौ ॥

४२८—अन्वनैषीत् ततो वाली त्रपा-वार्निव राघवम्. ॥

न्यक्षिपच्च चाऽङ्गदं यज्ञात् काकुत्स्थे तनयं प्रियम्. ॥

अन्वित्यादि—ततो रामवचनादनन्तरं वाली राघवमन्वनैषीत् अनुनीत-
वान् । 'देव भग्यतां यद्विजानता मयोक्तम्' इति । नयतेर्लुङित्यनेन भूतसामान्ये
लुङ् । त्रपावानिव यथा लज्जावान् कश्चिदनुनयति तद्वत् । अङ्गदं च प्रियं तनयं
काकुत्स्थे रामे न्यक्षिपत् न्यस्तवान् । यज्ञादादरात् । क्षिपेरनद्यतने लङ् ।
लकारप्रत्ययस्यातिङिनि प्रतिषेधाच्च कृत्संज्ञा ॥

४२९—स्त्रियमाणः स सुग्रीवं प्रोचे सद्-भावमागतः— ॥

'संभविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि. ॥ १३८ ॥

स्त्रियमाण इत्यादि—स वाली स्त्रियमाणः सन् सज्ञावं शोभनभावमागतः
सन् सुग्रीवं प्रोचे । किमित्याह । अभिजानासि स्मरसि । एकस्यां मातरि संभ-
विष्यावः । समभवाव इत्यस्मिन्नर्थे '२०७३। अभिज्ञावचने लृट् १३।२।११२।' इत्यनद्यतने लृट् । अभिजानासीत्समभवावचनस्योपपदत्वात् ॥

४३०—अवसाव नगेन्द्रेषु, यत् पास्यावो मधूनि च, ॥

अभिजानीहि तत् सर्वं, वन्धूनां समयो ह्ययम्. १३९

अवसावेत्यादि—अभिजानीहि स्मर । यज्ञगेन्द्रेषु अवसाव उपितवन्तौ ।
अत्राभिज्ञावचनस्य यच्छब्दसहितत्वात् '२०७३। न यदि १३।२।११३।' इत्य-
नेन लृटि प्रतिषेधे लङ्केव भवति । अत्र वासमात्रं स्मर्यते । मधूनि च यस्या-
स्यावः तत्र पीतवन्तौ तत्सर्वमभिजानीहि । अत्र '२०७५। विभाषा स्तकाद्धे

१—'१४४३। बुद्धप्रशस्त्रयोर् ज्वावान् कनीयास तु युवा स्वपयोः ।'

२—'७९५। अमृवानः प्रवचने साऽङ्गेऽधीती ।' इति सर्वत्र ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः खर्गः— १६१

।३।२।१११।' इति पक्षे लृट् । साकाङ्क्षता च प्रयोक्तुं लक्ष्यलक्षणयोः संबन्धे । तत्र वासो लक्षणं पानं च लक्ष्यमिति । यस्मादन्धूनामयमेव समन्तः काकः ॥

४३१—दैवं न विदधे नूनं युगपत् सुखमावयोः, ॥

शश्वद् बभूव तद् दुःस्थं यतो न' इतिहा ऽकरोत्. ॥

दैवमित्यादि—नूनमवश्यं दैवमावयोः सुखं युगपदेककालं न विदधे न हि विहितवत् । परोक्षे लिट् । जित्वात्तद् । अतो लोपः । यतो यस्मात्तत् दैवं शश्वत् नित्यं दुःस्थमननुकूलं नोऽस्याकं बभूव तस्मादितिह एवमकरोत् इत्येवं कृतवान् । यद्युगपदावयोः सुखविधानं तद्दुःस्थं शश्वद्बभूव । हाकरोदिति भूता-नघतनपरोक्षे लिटि प्राप्ते '२७७६। ह-शश्वतोर्लेङ् च ।३।२।१११।' इति लङ् । चकारात् लिट् । तत्र शश्वच्छब्दे उपपदे लिङेबोदाहृतः न लङ् । ह्वाब्दे लङेच न लिङपीति ॥

४३२—ददौ स दयितां भ्रात्रे मालां चाऽग्रां हिरण्मयीम्, ॥

राज्यं संदिश्य भोगांश्च ममार व्रण-पीडितः १४१

ददावित्यादि—स बाली दयितां ताराख्यां भ्रात्रे सुग्रीवाय ददौ मालां चाऽग्रां श्रेष्ठां हिरण्मयीं सुवर्णघटिताम् । राज्यं सामात्यादिद्वयप्रकृतिम् । संदिश्य दृष्ट्वा । भोगांश्च राज्याङ्गानि । ममार व्रणपीडितः । तत्रापि परोक्षे लिट् ॥

४३३—तस्य निर्वर्त्य कर्तव्यं सुग्रीवो राघवाऽऽज्ञया ॥

किष्किन्धाऽद्रि-गुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतम् १४२

तस्येत्यादि—तस्य मृतस्य कर्तव्यं पिण्डोदकादिकर्णीयं कृत्वा सुग्रीवो राघवाज्ञया 'गच्छ वर्षासमयमतीत्य शरणागमिष्यसि' इति आज्ञया किष्किन्धा-द्रिगुहां गन्तुं मनः द्रुतं प्रणिदधे कृतवान् । अत्रापि परोक्षे लिट् ॥

४३४—नाम-प्राहं कपिभिरंशनैः स्तूयमानः समस्ता-

दन्वग्-भावं रघु-वृषभयोर् वानरेन्द्रो विराजन् ॥

अभ्यर्णे ऽम्भः-पतन-समये पर्णलीभूत-सानुं

किष्किन्धाद्रिं न्यविशत मधु-क्षीव-गुञ्जद्-द्विरेफम्.

१—मन्दाक्रान्तावृत्तमिदम् । तलक्षणं तु—१७ । मन्दाक्रान्ता जलविषकरोर् मू-मौ न-तौ ताडरू चेत् ।' इति वृत्तरत्नाकरे मद्भूषेदारः ।

१६२ भट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

नामैत्यादि ॥ वानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्वाद्रिं न्यविशत निविष्टवान् ।
 '२६८३। नेर्विशः । ११३।१७।' इति तद् । अक्षवैः सुहु कपिभिः स्तूयमानः ।
 वर्तमाने लट् । तस्य कर्मणि विहितत्वात् । '३१०३। लक्षणहेत्वोः क्रियायाः—।३।
 २।१२६।' इति ज्ञानच् । नामग्राहं नाम गृहीत्वा । '३३८०। नाङ्ग्या दिक्षि-ग्रहोः
 ।३।४।५८।' इति णमुल् । समन्तारसर्वतः । विराजन् शोभमानः । अत्र परस्मैप-
 दसंज्ञकः शतृप्रत्ययः । किं कृत्वा । रघुकृषभयोरन्वग्भावं अनुकूलो भूत्वा । अन्व-
 क्पूर्वाद्भवतेः '३३८६। अन्वच्यानुलोम्ये ।३।४।६४।' इति णमुल् । तदनुकूलव-
 र्तित्वाद्विराजन् । कदा न्यविशत । अभ्यर्णे निकटे । अभःपतनसमये प्रावृषी-
 त्यर्थः । पर्णत्नीभूतसानुं पर्णानि सन्ति येषामिति सिध्मादिपाठाल्छ । तदन्ता-
 द्भूततद्भावे चिबः । पर्णत्नीभूताः सानव एकदेशा यस्यादेः । मधुक्षीबा
 मधुमत्ता गुञ्जन्तो द्विरेफा यत्र । क्षीब इति '३०३५। अनुपसर्गांन् फुल्ल-
 क्षीब-कृशोल्हावाः । ८।२।५५।' इति निपातितः । '४०७। क्षीवृ मदे ।' इत्यस्मान्
 कप्रत्ययस्य लोप इदभावश्च निपात्यते । गुञ्जर्लट् । कचित् प्रथमासमानाधिक-
 रणेऽपि शतृप्रत्ययः ॥

इति सोपपदकृतः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया न्याय्यया समलकृते श्री-भट्टिकाव्ये
 द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),
 तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नामः
 षष्ठः सर्गः पर्यवसितः ।

सप्तमः सर्गः ॥

इतस्ताच्छीलिकं कृतमधिकृत्योच्यते । ताच्छीलिकमित्युपलक्षणम् । तद्वर्त्म-
 स्तापुकारिष्वपि द्रष्टव्यम् । वतः '३११४। आकेस्तच्छील-तद्वर्म-तत्तापुकारिषु
 ।३।२।१५४।' इति तत्राधिक्रियते—

४३५—ततः कर्ता वनाऽऽकम्पं ववौ वर्षा-प्रभञ्जनः, ॥

नभः पूरयितारश्च समुन्नेमुः पयो-धराः ॥ १ ॥

तत इत्यादि ॥ ततः प्रवेशानन्तरं वर्षाप्रभञ्जनः प्रावृष्ट्वातो ववौ वानि स्म ।
 '११२४। वा गति-गन्धनयोः' इति । कर्ता वनाकम्पं साधु कुर्वन् । ३११५। तृन्
 ।३।२।१३५।' इति तृन् । '६२०। न लोक—।२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः ।
 पयोधरा मेघाश्च समुन्नेमुः समुन्नताः । कीदृशाः । नभः पूरयितारः । तृन् ॥

१—'१४१। क्षियां प्रावृद् क्षियां भृञि वर्षाः' । २—'७० । नयस्वद्-वात-पवन-पव-
 मान-प्रभञ्जनाः' । ३—'११७२ । स्त्री-स्तनाम्नो पयो-धरौ' । ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेष्टनं नाम सप्तमः सर्गः— १६३

४३६—तर्पणं प्रजनिष्णूनां शैस्थानाममलं पयः ॥

रोचिष्णवः स-विस्फूर्जा मुमुचुर भिन्न-वद् घनाः ॥२॥

तर्पणमित्यादि—घना अमलं पयो मुमुचुः । भिन्नवत् भिन्ना इव । कीदृशं पयः । तर्पणं शैस्थानां तर्पणं तर्पयतीति '२८४१। कृत्यल्युटो बहुलम् । ३। २। ११३।' इति कर्तरि ल्युट् । प्रजनिष्णूनां साधु प्रादुर्भवताम् । रोचिष्णवः साधु दीप्यमानाः । सविस्फूर्जाः सवज्रनिस्सनाः । '३११६। अलंकृञ्-। ३। २। १३६।' इत्यादिना इष्णुच् ॥

४३७—निराकरिष्णवो भानुं दिवं वर्तिष्णवो ऽभितः ॥

अलंकरिष्णवो भान्तस् तर्दित्वन्तश् चरिष्णवः ॥३॥

निरेत्यादि—भानुं निराकरिष्णवो निराकरणशीला घनाः पयो मुमुचुरिति योज्यम् । दिवमभितो वर्तिष्णव आकाशमभितो वर्तनस्वभावाः । पूर्वपश्चिमयो-र्वर्तनहेतुत्वात् । पर्यभिभ्यां सर्वोभयार्थे तसिः । 'अभितःपरितः—' इति द्वितीया । तर्दित्वन्तः सविद्युतः । अत एव भान्तो दीप्यमानाः । एवं च कृत्वा अलंकरिष्णवोऽलङ्करणशीला इव । दिशश्चरिष्णवः इतस्ततो गमनशीलाः । पूर्ववदिष्णुच् ॥

४३८—तान् विलोक्या ऽसहिष्णुः सन्

विललापोन्मदिष्णुं-वत् ॥

वसन् माल्यवति ग्लान्

रामो जिष्णुर-धृष्णु-वत् ॥ ४ ॥

तानित्यादि ॥ तान् घनान्विलोक्य असहिष्णुरसहनशीलो रामः माल्यवति पर्वते वसन्विललाप । उन्मदिष्णुवत् उन्मदनशीलः उन्मत्तस्तद्वत् । पूर्ववदिष्णुच् । ग्लान्छुः ग्लानशीलः । जिष्णुर्जयशीलः । अधृष्णुवदप्रगल्भ इव । शोकाभिभूत-त्वात् । '३११९। ग्लान्-जि-स्थश्च ग्लुः । ३। २। १३९।' । धृष्णुरिति '३१२०। त्रसि-गृधि-। ३। २। १४०।' इत्यादिना कृः ॥

१—'३६३। वृक्षाऽऽदीनां फलं शस्यम्' । २—'६६५। विभ्राद् भ्राजिष्णु-रोचिष्णु' इति ना० अ० । ३—'१०७५। निराकरिष्णुः क्षिप्तुः स्यात्' । ४। ५—'१०७४। उत्पतिष्णुस् तूष्प-तिना, ऽलंकरिष्णुस् तु मण्डितः । भूष्णुर भविष्णुर भविता वर्तिष्णुर वर्तेनः समौ ।' ६—'९०। अन्नं मेघो वारिवाहः स्तनयिषुर बलाहकः । वाराधरो जल-धरस् तर्दित्वान् वारिदोऽम्बु-सृज ।' ७—'१११९। चरिष्णुजङ्गम-चरम्' । ८—'१०७६। सहिष्णुः सहनः क्षन्ता' । ९—'१०६८। सोन्मादस् तून्मदिष्णुः स्यात्' । १०—'६२१। ग्लान-ग्लान्छुः, आमयावी-विकृतो व्याधितोऽपटुः' । ११—'८४२। जेता जिष्णुश्च च जित्वरः ।' इति सर्वत्र ना० अ० ।

१६४ भट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

किं तद्विलपनमित्याह—

४३९—‘अमी कदम्ब-संभिन्नः पवनः शमिनामपि ॥

कृमि-त्वं कुरुतेऽत्यर्थं मेघ-शीकर-शीतलः. ॥ ५ ॥

अमीत्यादि—अमी अमणशीलः । कदम्बसंभिन्नः कदम्बगन्धसंश्लिष्टः शमिनामपि शमनशीलानामपि कृमित्वं कुरुते अत्यर्थं ग्लानिं कुरुते । ‘३१२३। शमित्यष्टाभ्यो धिनुष् ॥३।२।१४३।’ । ‘२७६३। नोदासोपदेस-॥७।३।३४।’ इत्यादिना उपधावृद्धिप्रतिषेधः ॥

४४०—संज्वारिणैव मनसा ध्वान्तमायासिना मया ॥

द्रोहि खद्योत-संपर्कि नयनाऽमोषि दुःसहम्. ॥ ६ ॥

संज्वारिणेत्यादि—अथैनत् ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन यज्यत इति । मनसा करणभूतेन । कीदृशेन । संज्वारिणेश्च रोगशीलेनेव । आयासिना आयास-शीलेन मयेति । द्रोहि अपकारशीलम् । ध्वान्तं खद्योतसंपर्कि ज्योतिरिङ्गसं-सर्गशीलम् । नयनामोषि चक्षुर्मोषणशीलम् । ‘३१२२। संपृक्चानुरुध-॥३।२।१४२।’ इत्यादिना सर्वे धिनुणन्ताः ॥

४४१—कुर्वन्ति परिसारिण्यो विद्युतः परिदेविनम् ॥

अभ्याघातिभिरामिश्राश्चातकैः परिराटिभिः. ॥७॥

कुर्वन्तीत्यादि ॥ एता विद्युतः परिदेविनं परिदेवनशीलं कुर्वन्ति । मभि-ह्वर्याम् । कीदृशः । परिसारिण्यः परिसरणशीलाः । चातकैः पक्षिविशेषैः परिरा-टिभिः परिरटनशीलैः । एवंचाभ्याघातिभिः अभिहतनशीलैः । दुःखोत्पादनाम् । आमिश्रा युक्ता विद्युतः । पूर्ववद्धिनुष् ॥

४४२—संसर्गी परिदाहीव शीतोऽप्याभाति शीकरः, ॥

सोढुमाक्रीडिनोऽशक्याः शिखिनः परिवादिनः. ॥८॥

संसर्गीत्यादि—संसर्गी संसर्जनशीलः । शीतोऽपि शीकरो धिनुः । परि-दाहीव परिदहनशील इवाभाति । शिखिनश्च मयूराः सोढुमाशक्याः । आक्री-डिनो गर्तनशीलाः । परिवादिनः परिवदनशीला इव । इवशब्दश्चात्र लुप्तो द्रष्टव्यः । पूर्ववद् धिनुष् ॥

४४३—एता देवानुरोधिन्वो द्वेषिण्य इव राणिणम् ॥

पीडयन्ति जनं धाराः पतन्त्योऽनुपकारिणम्. ॥९॥

१—‘१५। धारासंपात आमारः शीकरोऽम्बुक्षणाः स्मृताः’ । २—‘५४८। समी पतन्-शलमी, खद्योतो ज्योतिरिङ्गजः । ३—‘५३६। अथ सारङ्गः लोककश्चातकः समाः । ४—‘५५९। मयूरे बहिणो बह्वी नील-कण्ठो मुञ्ज-मुक् । शिखावतः शिखी केसी मेघनादा-ऽनुलास्ये ।’ इति सर्वत्र ना० अ० ॥

एता इत्यादि—एताः धाराः पतन्त्यो द्वेषिण्य इव द्वेषणीका इव जनं राशिणं रागशीलम् । अनपकारिणमनपराधशीलं वीडयन्ति । दैवानुरोधिभ्यः आग्यानुरोधात् प्रवर्तनशीलाः । पूर्ववत् विनुण् । विनुणि च 'रजेरूपसंख्यानम्' इत्यनुनासिकलोपः । कृताननुनासिकनिर्देशाद्वा लोपनिपातनम् ॥

४४४—कुर्याद् योगिनमप्येष स्फूर्जा-वान् परिमोहिनम् ॥

त्यागिनं सुख-दुःखस्य परिक्षेप्यम्भसामृतुः ॥ १० ॥

कुर्यादित्यादि—एष ऋतुरम्भसां जलानां परिक्षेपी परित्यजनशीलः । कर्मणि षष्ठी । योगिनमपि योगशीलमपि । सुखदुःखस्य त्यागिनं त्यागशीलम् । कर्मणि षष्ठी । परिमोहिनं परिमोहनशीलम् । कुर्याद् । कीदृशः । स्फूर्जावान् वज्र-निर्वोषयुक्तः । पूर्ववद् विनुण् ॥

४४५—विकत्थी याचते प्रत्तम-विश्रम्भी मुहूर् जलम् ॥

पर्जन्यं चातकः पक्षी निकृन्तन्नृव मानसम् ॥ ११ ॥

विकत्थीत्यादि—चातको मानसं निकृन्तन्नृव खण्डयन्नृव । प्रत्तं प्रदत्तम् । '१०७८। अच उपसर्गात् तः । ७।४।४७।' जलं याचते इति प्रधानं कर्म । पर्जन्यमित्यकथितम् । विकत्थी विकत्थनशील इव पर्जन्योऽपि मद्यं जलं ददाति । इवशब्दो लुप्तोऽत्र द्रष्टव्यः । अविश्रम्भी अविश्वासशीलः । मानसखण्डनात् '३१२३। वौ कष-लस-।३।२।१४३।' इति विनुण् ॥

४४६—प्रलापिनो भविष्यन्ति कदा न्वेते ऽपलापिणः' ॥

प्रमाथिनो वियुक्तानां हिंसकाः पाप-दर्दुराः ॥ १२ ॥

प्रलापिन इत्यादि—एते पापदर्दुराः पापाश्च ते दर्दुराश्चेत्याक्रोशाभिधानम् । कदा नु अपलापिणो भविष्यन्ति । अपलपणशीलाः व्यपगतकामा इत्यर्थः । '९५३। लष काम्तौ ।' '३१२४। अपे च लषः । ३।२।१४४।' इति विनुण् । प्रलापिनः प्रलपनशीलाः प्रमाथिनः प्रमथनशीलाः । चेतसामित्यर्थात् । '३१२५। प्रे-लप-३।२।१४५।' इत्यादिना विनुण् । अत एव वियुक्तानां मादृशां हिंसकाः हिंसन-शीलाः । इत्येवं विललाप । '३१२६। निन्द-हिंस-।३।२।१४६।' इत्यादिना वुण् ॥

४४७—निन्दको रजनिमन्यं दिवसं क्लेशको निशाम् ॥

प्रावृष्यन्नैषीत् काकुत्स्थः कथंचित् परिदेवकः ॥ १३ ॥

निन्दक इत्यादि—काकुत्स्थो दिवसं रजनिमन्यं रजनीमात्मानं मन्यमानं घनान्धकारित्वात् । '२९९३। आत्ममाने खश् च । ३।२।८३।' । '२९४३। खित्यनव्ययस्य । ६।३।३६।' इति ह्रस्वत्वम् । निशां च प्रावृषि कथमप्यनैषीत् नीतवान् । निन्दकः निन्दनशीलः । नक्तंदिनस्येत्यर्थात् । क्लेशकः क्लेशनशीलः । परिदेवकः परिदेवनशीलः । आत्मन इत्यर्थात् ॥

१६६ मट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

४४८—अथोपशरदे ऽपश्यत् कौञ्चानां चेष्टनैः कुलैः ॥

उत्कण्ठा-वर्धनैः शुभ्रं रवणैरम्बरं ततम्. ॥ १४ ॥

अथेत्यादि—अथानन्तरमुपशरदे शरत्समीपे इति । '६७७। अभ्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५।३।१०७। इति समासान्तष्टच् । '६५८। तृतीया-सप्तम्योर्बहु-लम् । २।४।८४।' इत्यमभावः । कौञ्चानां कुलैस्तनं व्याप्तमम्बरं शुभ्रं शुक्लमपश्यत् दृष्टवान् । चेष्टनैः व्यापारशीलैः । रवणैः शब्दनशीलैः । अनयोश्चलनशब्दार्थ-त्वात् '३१२८। चलनशब्द-।३।२।१४८।' इत्यादिना युच् । उत्कण्ठावर्धनैः उत्क-
ण्ठावर्धनशीलैः । '३१२९। अनुदात्तेतश्च-।३।२।१४९।' इति युच् । कौञ्च इति किन्प्रत्ययान्तत्वात् प्रज्ञादिस्वादाण् ॥

४४९—विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनो ऽवदत्— ॥

'पश्य दन्द्रमणान् हंसानरविन्द-समुत्सुकान्. ॥ १५ ॥

विलोक्येत्यादि—चन्द्रं विलोक्य द्योतनं साधु द्योतमानम् । '३१२९। अनुदात्तेतश्च-।३।२।१४९।' इति युच् । शोचनः शोचनशीलः । '३१३०। जुचङ्गम्य-।३।२।१५०।' इत्यादिना युच् । रामो लक्ष्मणमवदत् । पश्य हंसान् दन्द्रमणान् शनैर्द्रमणशीलान् । द्रमेनित्यं काटिल्य एव भवति ननु क्रियासमभिहार इत्युक्तम् । तदन्वाद्युच् । अतो लोपः । यस्य हलः । अरविन्द-समुत्सुकान् '६४१। प्रसित-।२।३।४४।' इति सप्तमी विधाय 'सप्तमी' इति योगविभागात् सः ॥

४५०—कपिश् चङ्क्रमणो ऽद्यापि नां ऽसौ भवति गर्धनः, ॥

कुर्वन्ति कोपनं तारा मण्डना गगनस्य माम्. ॥ १६ ॥

कपिरित्यादि—नामौ कपि. सुग्रीवोऽद्यापि चङ्क्रमणः शनैर्गमनशीलो न भवति । यतो गर्धनो ऽभिलाषशीलः स्त्रीवित्यर्थात् । पूर्ववद्युच् । ताराश्च मां कोपन कोपनशीलं तद्विषय एव कुर्वन्ति । कीदृश्यः । गगनस्य मण्डना भूषणाः । '३१३१। कुच-मण्डार्थेभ्यश्च ।३।२।१५१।' इति युच् ॥

४५१—नां ऽवैत्याप्यायितारं किं कमलानि रविं कपिः ॥

दीपितारं दिनाऽऽरम्भे निरस्त-ध्वान्त-संचयम्. ॥ १७ ॥

नावैतीत्यादि—किमसौ कपिः रविं नावैति नावगच्छति । कमलान्याप्या-यितारं साधु वर्धयन्तम् । '३१२९। अनुदात्तेतश्च-।३।२।१४९।' इति प्राप्ते । '३१३२। न य. ।३।२।१५२।' इति प्रतिषिद्धे तुष्टेव भवति । ततश्च '६२७। न लोको-२।२।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । दिनारम्भे दीपितारं साधु दीप्यमानम् । पूर्ववद्युचि प्राप्ते

१—'१०८३। रवणः शब्दनो, नान्दीवादी नान्दीकरः समी ।' २—'१०६७। गृध्रश्च तु गर्धनः । तुष्णो ऽभिलाषुकश्च वृष्णश्च, समी लोत्तप-लोत्तुभौ ।' ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-ऽन्वेषणं नाम सप्तमः सर्गः— १६७

‘३१३३। सुद-दीप-दीक्ष-१३।२।१५३।’ इति प्रतिषेधः । निरस्तध्वान्तसंचयं अप-
नीतान्धकारसंहतिकं किमसौ शरत्समयं नावैतीत्यर्थः ॥

४५२—अतीते वर्षुके काले, प्रमत्तः स्थायुको गृहे ॥

गामुको ध्रुवमध्वानं सुग्रीवो वालिना गतम् ॥ १८ ॥

अतीतेत्यादि—वर्षुके वर्षणशीले काले अतीतेऽपि गृहे स्थायुकः स्थिति-
शीलः शरदि नागतत्वात् प्रमत्तः सन् सुग्रीवो वालिना गतं अध्वानं प्राप्तमार्गं
ध्रुवमवश्यं गामुकः साधु गन्ता । ‘३१३४। लघ-पत-१३।२।१५४।’ इत्युक्तम् ।
‘६२७। न लोक-१२।३।६९।’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

४५३—जल्पाकीभिः सहो ऽऽसीनः

स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ॥

गत्वा लक्ष्मण ! वक्तव्यो

जयिना निष्ठुरं वचः ॥ १९ ॥

जल्पाकीभिरित्यादि—हे लक्ष्मण ! त्वया प्रजविना प्रकृष्टगमनशीलेन ।
‘३१३६। प्रजोरितिः१३।२।१५६।’ जयिना अभिभवनशीलेन । ‘३१३७। जि-द-क्षि-
१३।२।१५७।’ इत्यादिना इनिः । सुग्रीवो निष्ठुरं वचोऽभिधातव्यः । जल्पाकीभिः
जल्पनशीलाभिः स्त्रीभिः सहासीनः । ‘३१३५। जल्प-भिक्ष-१३।२।१५५।’ इति
षाकन् । पित्वात् ङीप् । तन्मध्ये हि परुषमभिधीयमानः परिभवं मन्यत
इति भावः ॥

४५४—शैले विश्रयिणं क्षिप्रमनादरिणमभ्यमी ॥

न्याय्यं परिभवी ब्रूहि पापम-व्यथिनं कपिम् ॥ २० ॥

शैले इत्यादि—कपिं क्षिप्रं गत्वा ब्रूहि इत्युक्तं कर्म । न्याय्यं वच इति
प्रधानं कर्म । अस्य चातिस्पष्टार्थत्वादिदं तदिति संदिष्टम् । अनादरिणमनादर-
शीलं कपिं कालातिक्रमणात् । आरूढपूर्वो दृक् । अत एव पापं दुराचारम् । अव्य-
थिनं निर्भयशीलम् । नन्पूर्वो व्यथिः । शैले विश्रयिणं तत्र स्थितिशीलम् ।
विपूर्वः श्रयतिः । त्वं चाम्यमी अभिमुखगमनशीलः । अभिपूर्वोऽभगत्यादिषु ।
परिभवी साधु परिभवं जनयन् । परिपूर्वो भवतिः । अत्र ‘सर्वत्र ‘३१३७।
जिदक्षि-१३।२।१५७।’ इत्यादिना इनिः ॥

१—‘१८१। स्याज् जल्पाकम् तु वाचालो वाचाटो बहुगर्भावाक् ।’ इत्यनुशासनात् त्रिषु
लिङ्गेष्वयं शब्दः ।

१६८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽविकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्णः,

४५५—स्पृह्यालुं कपिं स्त्रीम्यो निद्रालुमं-दयालु-वत् ॥

श्रद्धालुं आमरं धारं सदुमद्रौ वद द्रुतम्.' ॥ २१ ॥

स्पृह्यालुमित्यादि—स्त्रीभ्यः स्पृह्यालुं कपिं साधु स्पृहयन्तम् । स्पृहिः स्नानार्थिकप्यन्तोऽदन्तश्च । '२३११। अयामन्त-॥११४।५५।' इत्यादिदेशः । ५७४। स्पृहेरीप्सितः । ११४।३६।' इति सम्प्रदानसंज्ञा । द्रुतं वद ब्रूहि । अदयालुवत् अदयनशील इव । निद्रालुं निद्राशीलं अस्मत्कार्येष्वनवधानत्वात् शयनीय एव सर्वदा स्थितत्वात् स्त्रीभिः सह । श्रद्धालुं साधवमिलयन्तम् । किम् । आमरं आमरैः कृतम् । '१४९९। क्षुद्रामर-॥४।३।११९।' इत्यादिना अन् । मध्वित्यर्थात् । '६२७। न लोक-॥२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । '३१३८। स्पृहि-गृहि-॥३।२।१५८।' इत्यादिना जालुच् । श्रद्धालुत्वादेव धारं साधु पिबन्तं आमरमेव । मद्रुं साधु सीदन्तम् । क । अद्रौ । '३१३९। दा-धेद-सि-नाद-सन्नो हः । ३।२।१५९।' ॥

४५६—सुमरो भङ्गुर-प्रज्ञो गृहीत्वा भासुरं धनुः ॥

विदुरो जित्वरः प्राप लक्ष्मणो गत्वरान् कपीन् ॥२२॥

सुमर इत्यादि—लक्ष्मणः कपीन् प्राप । कीदृशः । सुमरः साधु गन्ता । '३१४०। मृषत्सदः कमरच् । ३।२।६०।' भङ्गुरा ये स्वयमेव भज्यन्ते । '३१४१। भङ्ग-भास । ३।२।१६१।' इति घुरच् । तान् प्रजानातीति भङ्गुरप्रज्ञः । '२९२०। प्रे दाश्च । ३।२।६।' इति कः । विदुरः साधु वेदी । '३९४२। विदि-भिदि-च्छिदेः कुरच् । ३।२।१६२।' । जित्वरः साधु जयशीलः । '३१४३। इण-नश्-जि-॥३।२।१६३।' इत्यादिना कर्त् । गृहीत्वा धनुर्भासुरं भासनशीलम् । गत्वरान् गमनशीलान् कपीन् । अस्थिरप्रकृतीमित्यर्थः । 'गत्वरश्च' इति निपातितम् । गमेः कर्त्तव्यनुनासिकलोपः ॥

४५७—तं जागरूकः कार्येषु दन्दशूकै-रिपुं कपिः ॥

अ—कम्प्रं मारुतिर् दीप्रं नम्रः प्रावेशयद् गुहाम् ॥२३॥

तमित्यादि—तं लक्ष्मणं कपिर्मारुतिः गुहां प्रावेशयत् । विशेषेण तु मण्य-न्तात् लङ्ङि रूपम् । कार्येषु कृतेषु जागरूकः सावधानः । '३१४५। जागरूकः । ३।२।१६५।' इति जागर्तेरूकः । दन्दशूकरिपुं हिंसारिम् । '३१४६। यज-जष-॥३।२।१६६।' इत्यादिना दंशेर्बहुन्तावूकः । '२६३५। लुप-सद-॥३।१।२४।' ॥

१—'१०७८। स्वप्नं शयान्तरं निद्रान्द्र निद्राण-शयिनी समी' । २—'श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते' । ३—'१०७७। जागरूको जागरिता' । ४—'दन्दशूकस्य तु पुंलिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे' इति बोधान्तरम् । ५—'११२०। चक्रेण कम्प्यते कम्प्रे, चक्रे कोकं चलाच-लम्' इति सर्वत्र जा० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-उन्नेषणं नाम वचनः सर्वः— १९९

इत्यादिना बह् । दीपं साधु दीप्यमानम् । अकम्पं अकम्पनशीलं असीरुमित्यर्थः ।
नमः साधु प्रह्रीभूतः । सर्वत्र '३१४७। नमि-कम्पि-१३।२।१६७।' इत्यादिना रः ॥

४५८—कम्पाभिरावृतः स्त्रीभिरीशंसुः क्षेममात्मनः ॥

इच्छुः प्रसादं प्रणयन् सुग्रीवः प्रावदन् नृपम् ॥२४॥

कम्पाभिरित्यादि—सुग्रीवः प्रावदन् नृपं लक्ष्मणम् । स्त्रीभिरावृतः परि-
वृतः सन् प्रणमन् । ताभिः सहेत्यर्थः । कम्पाभिः कम्पनशीलाभिः । पूर्वपदः ।
आत्मनः क्षेमं कल्याणमाशंसुः प्रार्थयमानः । '३१४८। सनाशंसभिश्च उः ॥३।२।
१६८।' '६२७। न लोक-१२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । इच्छुः प्रसादं प्रसाद-
विषयशीलः । 'अपि मे स्वामी प्रसन्नः स्यात्' इति । '३१४९। विन्दुरिच्छुः ।
३।२।१६९।' इति निपातनम् ॥

४५९—'अहं स्वमक् प्रसादेन तव वन्दारुभिः सह ॥

अ-भीरुरवसं स्त्रीभिर् भासुराभिरिहैश्वरः ॥ २५ ॥

अहमित्यादि—अहं तव प्रसादेन इह गुहायामवसं उचितवान् स्वमक्
मिश्रालुः चिन्ताभावात् । '३१५२। स्वपि-नृपोर्नजिह् ॥३।२।१७२।' वन्दारुभिर्व-
न्दनशीलाभिः सह । '३१५३। शृ-वन्दोराहः ॥३।२।१७३।' अभीरुः अभयशीलः ।
'३१५४। भिद्यः कु-क्षुकनौ ॥३।२।१७४।' भासुराभिः भासनशीलाभिः । ईश्वरः
ईशानशीलः । '३१५५। स्वेश-भास-॥३।२।१७५।' इति वरब् ॥

४६०—विद्यन्-नाशं रवेर् भासं

विभ्राजं शश-लाम्छनम् ॥

राम-प्रत्तेषु भोगेषु

नाहमज्ञासिषं रतः ॥ २६ ॥

विद्युदित्यादि—रामप्रत्तेषु रामप्रत्तेषु भोगेषु रतः सक्तः । नाहमज्ञासिषं
नाहं ज्ञातवान् । लुङि '२३७७। यम-रम-॥७।२।७३।' इत्यादिना समिटौ । विद्यु-
ज्ज्ञाशं घोटनशीला विद्युतः तासां नाशम् । रवेर्भीः भासनशीला दीप्तिः । ताब्
विभ्राजं साधु दीप्यमानं शशलाम्छनं चन्द्रम् । प्राकृष्टतिकांता शरदावातेति
नाशसिषमित्यर्थः । सर्वत्र '३१५७। आज-भास-॥३।२।१७७।' इति क्तिप् ॥

१—'१०६९। कम्पः कामयिताऽयीकः कम्पनः कामनोऽधिकः ।' २—'१०७२ ।
आशंसुराशंसितरि' । ३—'(४५५) श्लोकस्य दिव्येण प्रेक्षणीयम् ।' ४—'१०७३ ।
वन्दारुर्भिरावर्ते' इति स० ना० ज० ॥
म० का० १५

१७० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

४६१—एष शोक-च्छिदो वीरान् प्रभो ! सम्प्रति वानरान् ॥
धरा-शैल-समुद्राणामन्त-गान् प्रहिणोम्यहम्. ॥२७॥'

इति ताच्छीलिकाः समाप्ताः ।

एष इत्यादि—हे प्रभो ! एषोऽहं सम्प्रति वानरान् प्रहिणोमि प्रस्थाप-
यामि । कीदृशान् । शोकच्छिदः शोकापनोदनशीलान् । अन्येभ्योऽपि दृश्यत
इति किए । वीरान् शूरान् । धराशैलसमुद्राणां अन्तं गच्छन्ति ये तानन्तगान् ।
'२९६५। अन्ताख्यन्—१३।२।४८।' इति डः । धरा पृथ्वी । धरासमुद्रशैलाना-
मिति पाठान्तरम् । अत्र 'बहुष्वनियमः' इति पूर्वनिपातः । यथा वीणाशङ्खदुन्दु-
भयः ॥ इति ताच्छीलिककृतः ॥

अथ निरधिकारकृत-

इतो विशेषाधिकाराभावान् निर्विशेषकृतो दर्शयन्नाह—

४६२—राघवस्य ततः कार्यं कारु वानर-पुङ्गवः ॥

सर्व-वानर-सेनानामाश्वगमनमादिशत्. ॥ २८ ॥

राघवस्येत्यादि—ततोऽभिधानानन्तरं वानरपुङ्गवः सुग्रीवः सर्ववानरसेना-
नामांशु ग्रीष्ममगमनमादिशत् आदिष्टवान् । पुमांश्चासौ ग्रीष्मेति । '७२९। गोर-
तद्वितलुकि १५।४।९२।' इति समामान्तष्टच् । व्युत्पत्तिमात्रमेतन् । पुङ्गवशब्दस्तु
प्रधानमाच्छेदे । कारुः करोमीति '३१६९। उणादयो बहुलम् ३।३।१।' इत्याणादिकः ।
'कृ-वा-पा-जि-' इत्यादिना उण् । एवमांशु । कस्य कर्तेत्याह । राघवस्य कार्यम् ॥

४६३—'वयमधैव गच्छामो रामं द्रष्टुं त्वराऽन्विताः ॥

कारका मित्र-कार्याणि सीता-लाभाय', सोऽब्रवीत्. ॥

वयमित्यादि—आगमनमादिश्य सुग्रीवोऽब्रवीत् उक्तवान् । वयमधैव
गच्छाम इति । रामं द्रष्टुं रामं दृश्याम इति । त्वरान्विताः त्वरिता इत्यर्थः ।
कीदृशा वयम् । सीतालाभाय सीतां प्राप्स्याम इति । कारका मित्रकार्याणि राव-
णवधादेः कार्यस्य कर्तारो भविष्याम इति । गच्छाम इति क्रिया । तस्यां
क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुमुन् ण्वुलौ भविष्यति काले स्याताम् । मित्रकार्या-
णीति । '६२८। अकेनोर्भविष्यदाधमण्ययोः १२।१।७०।' इति षष्ठीप्रतिषेधे द्विती-
यैव स्यात् । सीतालाभायेति '३१८०। भाववचनाच्च ३।३।११।' इति क्रियायां
क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति षष् । '५८२। तुमयाञ्च भाववचनात् १२।३।१५।' इति चतुर्थी ॥

४६४—ततः कपीनां संघाता हर्षाद् राघव-भूतये ॥

पूरयन्तः समाजग्मुर् भय-दाया दिशो दश. ॥ ३० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेषणं नाम सप्तमः सर्गः— १७१

तत इत्यादि—तत आदेशादनन्तरं कपीनां संभावाः समाजस्युः । हर्षात् हर्षेण । आदेशादानमेव हर्षहेतुः । राघवभूतये कापि नाम राघवस्य संपत्त्या-दिति समाजसुरित्वासां क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे '३१८०। आववचनाच्च ॥३॥३११॥' इति भविष्यति किन् । चतुर्थी च पूर्ववत् । पूरयतो व्यामुवन्तः । दश दिशः । भयदायाः भयं दास्याम इत्यस्यां क्रियायामुपपदे '३१८१। अण् कर्मणि च ॥३॥३१२॥' इत्यण् । आतो युक् ॥

४६५—सुग्रीवाऽन्तिकमासेदुः सादयिष्याम इत्यरिम् ॥

करिष्यन्त इवाऽकस्माद् भुवनं निर्दशाननम्. ३१

सुग्रीवेत्यादि—अरिं क्षुं सादयिष्यामो व्यापादयिष्याम इति सुग्रीवा-न्तिकमासेदुः आगताः । '२१९३। लृट् शेषे च ॥३॥३१३॥' इति चकारात् क्रिया-र्यायामुपपदे भविष्यति लृट् । आसेदुरिति क्रिया क्रियार्था । अकस्मादतर्कितं भुवनत्रयं निर्दशाननं रावणरहितं करिष्यन्त इव तथाविधमहासंरम्भदर्शनादुपे-क्ष्यते । '२१९३। लृट् शेषे च ॥३॥३१३॥' इति लृट् । अत्र क्रियायाः क्रियार्थाया अन्यः शुद्धो भविष्यत्कालः शेषः ॥

४६६—कर्ता ऽस्मि कार्यमायातैरेभिर्हित्यवगम्य सः ॥

काकुत्स्थ-पादप-च्छायां शीत-स्पर्शमुपागमत्. ॥ ३२ ॥

कर्तासीत्यादि—एभिरायातैर्वानरैः कार्यं सीतान्वेषणादि कर्तास्मि करि-ष्यामीति अवगम्य । अनद्यतने भविष्यति लृट् । सुग्रीवः काकुत्स्थपादपच्छाया-मुपागमत् । पद्यन्त इति पादाः । '३१८२। पद-रुज-॥३॥३१६॥' इति कर्तरि घञ् । तत्र भविष्यतीति निवृत्तम् । पादैः पिबतीति पादपो वृक्षः । '२९१५। आतो-ऽनुपसर्गे कः ॥३॥३१॥' । काकुत्स्थः पादप इव समाश्रयणीयत्वात् । तस्य छायां शीतस्पर्शाम् अनुद्वेजनकरीम् । स्पृश्यत इति स्पर्शस्तन्मात्र उच्यते । '३१८८। अकर्तरि च-॥३॥३१९॥' इति घञ् । ननु '३१८२। पद-रुज-॥३॥३१६॥' इत्यादिना । तत्र हि 'स्पृश उपताप इति वक्तव्यम्' इत्युक्तं, स्पृशतीति स्पर्श उपतापः ॥

४६७—कार्यं सार-निभं दृष्ट्वा वानराणां समागमम् ॥

अवैनू नाशं दशाऽऽस्यस्य निर्वृत्तमिव राघवः. ॥३३॥

इति निरधिकारकृत् ॥

कार्यमित्यादि—राघवो वानराणां समागमं दृष्ट्वा कार्यं सारनिभं सीताला-भतुल्यम् । सरति कालान्तरे तिष्ठतीति कर्तरि कारके '३१८३। सृस्थिरे ॥३॥३१७॥' इति घञ् । दशास्यस्य रावणस्य नाशं विनाशं निर्वृत्तमिव निष्पन्नमिव अवैत् ज्ञात-वान् । अवपूर्वादिणो लङि रूपम् ॥

इति निरधिकाराः कृतः ॥

१०१ भट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-अध्याये लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

अतः परं भावेऽकर्तरि च कारक इत्यधिकृत्य कृतव्यते—

४६८—ततः कपि-समाहारमैऽकनिश्चायमागतम् ॥

उपाध्यायऽह्वाऽऽयामं सुग्रीवोऽध्यापिपद् दिशाम् ३४

तत इत्यादि—ततः कपिसमागमानन्तरं सुग्रीवः कपिसमाहारं कपिस-
मूहं दिशामायामध्यापिपद् बोधितवान् । अमुका अमुका दिक् ईदृशीति ।
'५४०। गतिबुद्धि-११।४।५२।' इत्यादिना समाहारस्य कर्मसंज्ञा । आयामपरि-
ज्ञानं चास्य बालिभयादुरपरिभ्रमणात् । एकनिश्चयमागतं एकराक्षितां प्राप्तं आया-
ममित्यर्थः । निश्चायमिति '३१९०। परिमाणाख्यायाम्-१३।३।२०।' इति घञ् ।
पश्चादेवशब्देन '७२१। पूर्वकालैक-१२।१।४९।' इति सः । क इव । उपाध्याय
इवेति । उपेत्याधीयते अस्यादिति '३१९१। इह-१३।३।२१।' इति घञ् ॥

४६९—स-जलाऽम्भो-द-संरावं हनु-मन्तं सहाऽङ्गदम् ॥

जाम्बवं नील-सहितं चारु-सैन्द्रावमब्रवीत्— ॥ ३५ ॥

सजलेत्यादि—सुग्रीवो हनुमन्तमब्रवीत् । सजलाम्भोदसंरावं सजलमेघ-
स्येव संरावो बल्य हनुमतः । '३१९२। उपसर्गे हव. १३।३।२२।' इति घञ् ।
सहाङ्गवं अङ्गदसहितम् । तथा जाम्बवं कक्षाधिपतिं नीलसहितमब्रवीत् ।
जाम्बवशब्दोऽकारान्तो द्रष्टव्यः । चारुसैन्द्रावं चारुतिम् । '३१९४। समि-
युदुवः १३।३।२३।' इति घञ् ॥

कुलकम् ३६-४०—

४७०—'यात यूयं यम-श्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥

विक्षावस् तोय-विश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥ ३६ ॥

यातेत्यादि—यूयं यात गच्छत । यमश्रायं यमस्थानम् । अयस्येनमिति
'३१९५। श्रि-जी-भुवोऽनुपसर्गे १३।३।२४।' इति घञ् कर्मणि । काम् । दक्षिणां
दिशम् । सामान्याभिधानाद्विशेषाभिधानम् । नायेन नीत्या सामाहिना । नीय-
तेऽनेनेति पूर्वबस्करणे घञ् । महोदधस्तोयविश्रावं तोयध्वनिं तर्जयन्तो न्यकु-
र्वाणाः । कैः । विक्षावैः स्त्रैः शब्दैः । उभयत्रापि '३१९६। वां श्रुश्रुवः १३।३।२५।' इति कर्मणि घञ् ॥

१—'७१२। उपाध्यायोऽव्यापकः' । २—'१९५। शब्दे निनाद-निनद-ध्वनि-ध्वान-रव-
स्वनः । १९६। स्वन-निर्बोष-निर्हाद-नाद-निस्वन-निःस्वनः । आरवाऽऽराव-संराव-विरावाः ।'
३—'८७६। प्रद्रावोद्राव-संद्राव-संदावा-विद्रवोद्रवः ।' ४—'११७०। उन्नाव उन्नवे, श्रायः
अयणे, जयने जयः ।' ५—'११९५। निगारोद्गारविक्षावोद् आह्वान्तु गरणादिपु ।' इति
स० ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेष्टेण नाम सप्तमः स्वर्गः— १७३

४७१—उन्नायानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर् वसुधा-भृताम् ॥

वनाऽभिलावान् कुर्वन्तः स्वेच्छया चारु-विक्रमाः ३७

उन्नायानित्यादि—वसुधाभृतां पर्वतानां उन्नायानुत्थयानुत्थत्वान्यधिगच्छन्तः जानन्तः । '३१९०। अवोदोर्निघः । ३। ३। २६।' इति भावे घञ् । कैः । प्रद्रावैः प्रकृष्टगतिभिः । '३१९८। प्रे द्रु-स्तु-स्तुवः । ३। ३। २७।' इति घञ् । वनाभिलावान् वनविध्वंसान् । '३१९९। निरभ्योः पू-त्वोः । ३। ३। २८।' इति भावे घञ् । स्वेच्छया कुर्वन्तः । चारुविक्रमाः असाधारणपराक्रमाः । यात यूयमिति संबन्धः ॥

४७२—सदोद्गार-सुगन्धीनां फलानामलमाशिताः ॥

उत्कारेषु च धान्यानामनभीष्ट-परिग्रहाः ॥ ३८ ॥

सदेत्यादि—सदा सर्वदा उद्गारे भक्षणानन्तरं अस्ननपूर्वके शब्दोद्गारेण यानि सुगन्धीनि तेषामलं पर्याप्तमाशिताः । '१५९५। 'गृ शब्दे' इत्यस्मादुत्पूर्वात् '३२००। उन्मोर्ग्रः । ३। ३। २९।' इति घञ् । आहपूर्वादभोतेः । '३०५३। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३। ४। ०१।' इति कर्तरि क्तः । कृत्प्रयोगे कर्मणि षष्ठी न लोकेति निषिद्धाऽतः शेषे षष्ठी । उत्कारेषु च राशिषु धान्यानाम् । '१५०३। विज्ञेये' इत्यस्मादुत्पूर्वात् '३०२१। कृ भान्ये । ३। ३। ३०।' इति कर्मणि घञ् । अनभीष्टपरिग्रहाः अनभिलाषुका इत्यर्थः ॥

४७३—संस्तावमिव शृण्वन्तश् छन्दोगानां महाध्वरे ॥

शिञ्जितं मधु-लेहानां पुष्प-प्रस्तार-शायिनाम् ॥ ३९ ॥

संस्तावमित्यादि—मधुलेहानां अमराणां पुष्पप्रस्तारशायिनाम् । '३२०३। प्रेक्षोऽयञ् । ३। ३। ३२।' इति घञ् । शिञ्जितं शृण्वन्तः यूयं यात । छन्दोगानां महाध्वरे संस्तावमिव सम्भूय स्तवनमिष पाठध्वनिविशेषमिष वा । '३२०९। यञ्जे समि स्तुवः । ३। ३। ३१।' इति घञ् ॥

४७४—आलोचयन्तो विस्तारमम्भसां दक्षिणोदधेः ॥

स्वादयन्तः फल-रसं मुष्टि-संग्राह-पीडितम् ॥ ४० ॥

१—(४७०) श्लोकस्य टीकानुवर्त्यलोक्यम् । २—(४६९) श्लोकस्य टिप्पणमालोचनीयम् । ३—'११८२ लवोऽभिच्छाद्यो लवने निष्पाद्यः क्वने पयः' । ४—(४७०) श्लोकस्य टीकानुवर्त्यलोक्यम् । ५—'११९४। उत्कारश् च निकारश् च द्वौ धन्योत्क्षेप-प्रायेकौ' । ६—'१९७। अथ मर्मरः । स्वनिरे वञ्च-पर्णानां भूषणानां ह्य शिञ्जितम्' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

१७४ मट्टि-काण्डे—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

आलोचयन्त इत्यादि—इक्षिणोऽधेरम्मसां वित्तारं वित्तीर्णताम् । विपू-
वात् स्तृणतेः '३२०४। प्रथमे वाक्शब्दे ।३।३।३३।' इति घञ् । आलोचयन्तो
निरूपयन्तः । इयानस्य वित्तार इति । फलरसमास्वादयन्तः । मुष्टिसंग्राहपीडितम् ।
मुष्टेः संग्राहेण हस्तेन पीडितम् । ग्रहेः '३२०८। समि मुष्टौ ।३।३।३६।' घञ् ।
भावे मुष्टिविषये व्युत्पादितत्वात् । मुष्टिग्रहणमभिव्यक्त्यर्थे ज्ञातव्यम् ॥

४७५—न्याय्यं यद् यत्र, तत् कार्यं पर्यायेणां ऽविरोधिभिः, ॥

निशोपशायः कर्तव्यः फलोच्चायश् च संहतैः ॥ ४१ ॥

न्याय्यमित्यादि—यदत्र न्यायादनपेतं तत्कार्यमविरोधिभिर्युष्माभिः ।
'३२०९। परिन्योर्नीणोः-।३।३।३७।' इति घञ् । पदार्थानामनपचारेणेत्यर्थः । '३२-
११। व्युत्पयोः शोतेः पर्याये ।३।३।३८।' इति घञ् । पर्यायेण परिपाठ्या । '३२१०।
परावनुपाख्य इणः ।३।३।३९।' इति भावे घञ् । अनुपाख्यः पर्यायः । निशो-
पशायः कर्तव्यः । युष्माभिर्निज्ञायामुपशायः पर्यायशयनं कर्तव्यम् । '३२११।
व्युत्पयोः शोतेः पर्याये ।३।३।३८।' इति घञ् । फलोच्चायश्च संहतैः युष्माभिः
कर्तव्यः '३२१२। हस्तादाने-।३।३।४०।' इति घञ् । हस्तादानं चादेयस्य प्रत्यासत्तिः ।

४७६—सीता रक्षो-निकायेषु स्तोक-कार्यैश् छलेन च ॥

मृग्या शत्रु-निकायानां व्यावहासीर्मनाश्रितैः ॥ ४२ ॥

सीतेत्यादि—छलेन युष्माभिः सीता मृग्या । रक्षोनिकायेषु निवासेषु ।
निवसन्त्यस्मिन्निति अधिकरणे '३०१३। निवास-चिन्ति-।३।३।४१।' इत्यादिना
घञ् । आदेशश्च ककारः । स्तोककार्यैर्युष्माभिः । चिन्वन्त्यस्माद्युभमिति कायः ।
शरीरे घञ् । शत्रुनिकायानां भरिसमूहानाम् । निचीयत इति निकायः । '३२१४।
संघे चानौत्तराधये ।३।३।४२।' इति कर्मणि घञ् । आदेशश्च ककारः । तेषां संबन्धिनीं
व्यावहासीं परस्परहसनम् । अनाश्रितैः । व्यवपूर्वाद्धसः कर्मण्यनीहारे '३२१६।
णचः क्षियाम्-।१।४।१४।' इति स्त्रीलिङ्गे भावे णचं विधाय णचः क्षियामञ् ।
'३२१७। न कर्मण्यतिहारे ।७।३।२६।' इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥

४७७—साराविणं न कर्तव्यं, यावन् नाऽऽयाति दर्शनम्, ॥

संहृष्टायां तु वैदेह्यां निग्राहो वोऽर्थवानरेः ॥ ४३ ॥

साराविणमित्यादि—साराविणमभिव्याख्या भाषणं न कर्तव्यं युष्माभिः
यावत्सायाति दर्शनं सीतेत्यर्थात् । संपूर्वाद्धैतैः '३२१८। अभिभिधौ भाव इनुण्
।३।३।४४।' तदन्तादणिनुण् इत्यण् । तस्मिन् '१२४५। इन्णनपत्ये ।६।४।१६४।' इति
प्रकृतिभावः । यस्मात्संहृष्टायां चैतस्यां वैदेह्यां अरेर्निग्राहः आक्रोशोऽभि-
वक्ष्यते । वो युष्माकमर्थवान् । '३२२०। आक्रोशोऽवन्वोर्ग्रहः ।३।३।४५।' इति
भावे घञ् ॥

४७८—प्रग्राहैरिव पात्राणामन्वेष्ट्या मैथिली कृतैः ॥

ज्ञातव्या चैङ्गितैर्धर्म्यैर्ध्यायन्ती राघवाऽऽगमम् ॥

प्रग्राहैरित्यादि—पात्राणां भिक्षाभाजनानां प्रग्राहैरिव कृतैरन्वेष्ट्या मैथिली । भिक्षुकवेषैरिव युष्माभिरित्यर्थः । ग्रहेः '३२२१। प्रे लिप्तायाम् । ३।३।४६।' इति भावे घञ् । कर्मणि षष्ठी । इङ्गितैर्धर्म्यैः चेष्टितैः कुलाङ्गनोचितैः ज्ञातव्या सा ध्यायन्ती रामागमम् । कुलाङ्गना हि प्रोषितभर्तृका सर्वदा भर्तुरागमनं ध्यायति ॥

४७९—'वेदि-वत् स-परिग्राहा यज्ञियैः संस्कृता द्विजैः ॥

दृश्या मास-तमादहः प्राग-निन्दित-वेश-भृत् ॥४५॥

वेदिवदित्यादि—यथा यज्ञियैर्यज्ञकर्माहैर्द्विजैः ब्राह्मणैः । वेदिः यज्ञस्थली । सपरिग्राहा परिगृहीता यथा संस्कृता तथा साऽपि अतिपवित्रत्वात् । ग्रहेः '३२२२। परी यज्ञे । ३।३।४७।' इति यज्ञविषये घञ् । मासतमादहः प्राग्दृश्या दर्शनाह । मासस्य पूरणं यदहः । '१८५७। नित्यं शतादिमास-। ५।२।५७।' इत्यादिना तमडागमः । अस्मादेव निपातनात् मासस्यासंख्यावाचित्वे इदं । मासतमेऽह्नीति हेतुं दर्शयन्नाह । तस्याः पूतत्वात्तद्वदनिन्दितवेशभृत् मैथिली मङ्गलमात्राभरणा दर्शनाह । तां द्रष्टुं भवतां न चिरकालो भवनीति मासावधिना प्रेषिताः ॥

४८०—नीवार-फल-मूलाऽशानृपीनर्प्यतिशेते ॥

यस्या गुणा निरुद्धावास् तां द्रुतं यात, पश्यत ॥४६॥

नीवारेत्यादि—यस्या गुणा ब्रह्मचर्यादयः ऋषीनर्प्यतिशेते न्यङ्कुर्वते तां द्रुतं यात पश्यत । तत्र नीवारः अकृष्टपच्यधान्यम् । '३२२३। नी वृ धान्ये । ३।३।४८।' इति घञ् । '१०४३। उपसर्गस्य घञ्-। ६।३।१२२।' इति दीर्घत्वम् । फलं मोचादि । मूलं शालकादि । एतान्यभ्यन्ति ये ऋषयः । कीदृशा गुणाः । निरुद्धावाः स्थिराः । '३२३४। उदि श्रयति-। ३।३।४९।' इति घञ् ॥

४८१—उच्छ्राय-वान् घनाऽऽरावो वानरं जलदाऽरवम् ॥

दूराऽऽप्लावं हनू-मन्तं रामः प्रोचे गजाऽऽप्लवः ॥४७॥

उच्छ्रायवानित्यादि—रामो हनूमन्तं प्रोचे । कीदृशः । उच्छ्रायवानुपसृति-युक्तः । पूर्ववद् घञ् । घनस्येवारावो यस्य । '३२२५। विभाषाऽकि रुद्रवोः । ३।३।५०।' इति भावे घञ् । गजाप्लवः गजगमनः । पक्षे पूर्ववदप् । कीदृशम् । दूराप्लावं दूरादाप्लावं उद्गमनं यस्य । पूर्ववत् घञ् ॥

१—'७०३ । वेदिः परिष्कृता भूमिः, समे स्थण्डिल-चत्वरे ।' २—'३५५) श्लोकस्य टिप्पणं प्रेक्षणीयम् । ३—'९१० । तुण धान्यानि नीवाराः ।' इति ना० अ० । ४—'४६९) श्लोकस्य टीकानमवलोकनीयम् ।

१०६ अट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽविचार-काले लक्षण-रूपे द्वितीये वर्गः,

४८२—‘अवग्राहे यथा वृष्टिं प्रार्थयन्ते कृषीवलाः, ॥

प्रार्थयध्वं तथा सीतां, यात सुग्रीव-शासनम् ॥ ४८ ॥

अवग्राह इत्यादि—अवग्राहो वर्षप्रतिबन्धः । ‘३२२६। अवे ग्रहः—
।३।३।५२।’ इति पक्षे अप् । यथा अवग्राहे कृषीवला वृष्टिं प्रार्थयन्ते तथा
सीता यूयं प्रार्थयध्वम् । तस्या दुर्लभत्वादत्यन्तादरणीयत्वाच्च । यात सुग्रीव-
शासनात् ॥

४८३—वणिक् प्रग्राहवान् यद्वत् काले चरति सिद्धये, ॥

देशाऽपेक्षाम् तथा यूयं याता ऽऽदायाऽङ्गुलीयकम्.’

वणिगित्यादि—तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण स प्रग्राहः । ‘३२३७। प्रे वणि-
जाम् ।३।३।५२।’ इति करणे घञ् । स तुलासंबन्धी विद्यते यस्य वणिजः ।
स्वसर्गे मनुष्य । यथा तुलाप्रग्राहवान् तदुपलक्षितो वणिक् काले उचिते क्रय-
सिद्धये चरति, तथा यूयं अङ्गुलीयकं तुलासूत्रस्थानीयं चिह्नमादाय देशापेक्षाः
तत्तद्देशस्थितास्तत्र हि चिह्नेन रामदूता इति लक्ष्यन्ते ॥

४८४—अभिज्ञानं गृहीत्वा ते समुत्पेतुर् नभस्-तलम् ॥

वाजिनः स्यन्दने भानोर् विमुक्त-प्रग्रहा इव. ॥ ५० ॥

अभिज्ञानमित्यादि—ते वानरा नभस्तलमुत्पेतुः । वाजिन इव विमुक्तप्र-
ग्रहाः । विमुक्तः प्रग्रहो नियमरज्जुर्येषामिति । ‘३२२८। रश्मौ च ।३।३।५३।’
इति विभाषाग्रहणमनुवर्तते । वज्रभावपक्षे ‘३२३२। ग्रह-वृ-ह-निश्चि-नामश्च
।३।३।५८।’ इत्यप् । स्यन्दने रथे भानोरादित्यस्य । किं कृत्वा । अभिज्ञानं गृहीत्वा
चिह्नमङ्गुलीयकमादाय ॥

४८५—उदक् शतवर्लिं कोट्या, सुषेणं पश्चिमां तथा ॥

दिशं प्रास्थापयद् राजा वानराणां कृत-स्वरः ॥ ५१ ॥

उदगित्यादि—वानराणां राजा सुग्रीवः शतवर्लिं नाम वानरं वानराणां
कोट्या सह उदगुदीचीं दिशं प्रास्थापयत् । तिष्ठतेऽर्थन्तस्य कृच्छि रूपम् । उदी-
चीशब्दात् प्रथमान्तादिभिः वर्तमानादस्मात्तिः । तस्याञ्जतेर्लुक् । लुक् तद्वितलु-
कीति क्रीप्रत्ययस्य लुक् । तस्मिन्निवृत्ते असंज्ञाभावादीत्वमपि निवर्तते । तस्मि-
न्नादित्सहित एधात्पर्यन्त इत्यभ्ययत्वे द्वितीयालुक् । तथैव सुषेणं वानरं पश्चिमां
दिशं प्रास्थापयत् । कृतस्वरः स्वरितः ॥

१—‘५५। वृष्टिं वर्षं तद्विधाते ऽवग्राहोऽवग्रहो समौ ।’ २—‘१४५५। तुला सूत्रे-
ऽवादिग्रहो प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।’ ३—‘(४८३) कोकसं दीकनं प्रेक्षयत्’ इति ना० अ० ।

४८६—प्राचीं तावद्भिरव्यग्रः कपिभिर् विनतो ययौ ॥

अ-प्रग्रहैरिवाऽऽदित्यो वाजिभिर्-दूर-पातिभिः. ५२

प्राचीमित्यादि—कपिभिस्तावद्भिरिहोक्तकोटिसंघातैः सह विनतः प्रणतः । मुग्धैव इत्यर्थात् । अव्यग्रः अनाकुलः । प्राचीं पूर्वां दिशं ययौ । यथा आदित्यो वाजिभिरप्रग्रहैः सुकवचधनैः करणभूतैः । '३२२८। रश्मौ च । ३। ३। ५३।' इति घञ् । दूरपातिभिः दूरपायिभिः ॥

४८७—ययुर् विन्ध्यं शरन्-मेघैः प्रावारैः प्रवरैरिव ॥

प्रच्छन्नं मारुति-प्रघाः सीतां द्रष्टुं प्रवङ्गमाः ॥ ५३ ॥

ययुरित्यादि—मारुतिप्रघाः हनूमदग्रेसराः सीतां द्रष्टुं विन्ध्यपर्वतं ययुः । शरन्मेघैः प्रावारैरिव प्रच्छन्नम् '३२२९। वृणोतेराच्छादने । ३। ३। ५४।' इति घञ् । प्रवरैः अंशैः । अनाच्छादने ग्रहेत्यादिना अप् ॥

४८८—परिभावं मृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नगै-मूर्धसु ॥

विन्ध्ये तिग्मांशु-मार्गस्य चेरुः परिभवोपमे. ॥ ५४ ॥

परीत्यादि—मृगेन्द्राणां सिंहानां परिभावमभिभवं कुर्वन्तः । विन्ध्ये चेरुः आन्ताः । '३२३०। पतौ भुवोऽवज्ञाने । ३। ३। ५५।' इति घञ् । कीदृशे [तिग्मांशु-मार्गस्य] परिभवोपमे । आदित्यमार्गस्य परिभवनम् । जल्युक्तत्वात् । वनभाव-पक्षे अप् ॥

४८९—भ्रेमुः शिलोच्चयांस् तुङ्गानुत्तेरुतरान् नदान् ॥

आशंसवो लवं शत्रोः सीतायाश् च विनिश्चयम् ५५

भ्रेमुरित्यादि—उत्पूर्वाच्चिनोतेः '३२३१। इरप् । ३। ३। ५६।' इत्यच् । शिका-भिरुच्चयो येषां तान् शिलोच्चयान् । भ्रेमुः भ्रमणक्रियाया व्याप्यत्वात् सकर्म-कता । नदान् अतरान् तरितुमशक्यान् उत्तेरुः उत्तीर्णवन्तः । शत्रोलंवमुच्छेद-नम् । सीतायाश्च विनिश्चयं विनिर्णयम् । आशंसवः आशंसनशीलाः । '३१४८। सनाशंसभिक्ष उः । ३। २। १६८।' तरुवौ '३२३२। ऋदोरप् । ३। ३। ५७।' इति अप्प्रत्ययान्तो विनिश्चयमिति ग्रहे त्यप् ॥

४९०—आदरेण गमं चक्रुर्

विषमेष्वप्य-सङ्गसाः ॥

व्याप्नुवन्तो दिशो ऽन्यादान्

कुर्वन्तः स-व्यधान् हरीन्. ॥ ५६ ॥

१५८ मट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

आदरेणेत्यादि—विषमेष्वपि प्रदेशेषु गमं गमनं चक्रुः । आदरेणानवज्ञया ।
महे अयम् । असङ्गताः त्यक्ताहाराः । '३२३५ उपसर्गेऽदः । ३।३।५९।' इत्यपि
'३२३६। घणपोश्च । २।३।३८।' इति अदेर्वस्लादेशः । हरीन् सिंहान् । सम्यधान्
सप्रहारान् । '३२३७। व्यध-जपोः-। ३।३।६१।' इत्यपि । सप्रहारत्वादन्यादान्
परित्यज्यप्रहारान् कुर्वन्तः । '३२३७। नौ ण च । ३।३।६०।' इति निपूर्वाददोऽण्
प्रत्ययः । तस्मिन्नर्धेन घस्लादेशः । चकारादपि तत्र निघसः । दिशो भ्यामुवन्तः
सर्वव्यापिनः ॥

४९१—संचेरुः स-हसाः केचिदं, स्वनाः केचिदाटिषुः ॥

संयाम-वन्तो यति-वन्, निर्गदानपरे ऽमुचन् ॥ ५७ ॥

संचेरुरित्यादि—सहसाः सस्मिताः । अस्वनास्तूष्णीकाः । '३२३९। स्वन-
हसोर्वा । ३।३।६२।' इत्यपि । यतिवत् संयामवन्तः नियमवन्तः '३२४०। यमः
समुप-नि-विषु च । ३।३।६३।' इति घञ् । आटिपुः अटितवन्तः । अटेलुङि रूपम् ।
अपरे निर्गदान्वचनाभ्यमुचन् । '३२४१। नौ गद-। ३।३।६४।' इत्यादिना
विकल्पेनापो विधानात् घञ् ॥

४९२—अथ क्लृमादं-निःक्काणा नराः क्षीण-पणां इव ॥

अ-मदाः सेदुरेकस्मिन् नितम्बे निखिला गिरेः ॥ ५८ ॥

अथेत्यादि—अथ परिभ्रमणादनन्तरं क्लृमेन परिभ्रमेण अमदाः गतहर्षाः ।
'३२४४। मदो ऽनुपसर्गे । ३।३।६७।' इत्यपि । अत एव निःक्काणाः निःशब्दाः
'३२४२। कणो वीणायां च । ३।३।६५।' इत्यपो विकल्पेन घञ् । वीणादिविषयमे-
तत् । कणेर्निपूर्वादनुपसर्गाद्वीणादिविषयाच्च विकल्पेनाप्रत्यय इत्युक्तम् । एक-
स्मिन् गिरेर्नितम्बे सेदुः निपण्णाः । निखिलाः समस्ता वानराः क्षीणपणा इव
अर्थरहिता नरा इव । पण्यन्त इति पणाः । व्यवहाराय कृते पणे व्यवस्थाप्यन्ते
। '३२४३। नित्यं पणः परिमाणे । ३।३।६९।' इत्यपि ॥

४९३—ततः स-संमदास् तत्र निरक्षन्त पतत्रिणः ॥

गुहा-द्वारेण निर्यातः संमजेन पशूनिव ॥ ५९ ॥

तत इत्यादि—ततो विश्रामानन्तरं ते तत्र तस्मिन् पर्वते पतत्रिणः पक्षिणो
निरक्षन्त ईक्षितवन्तः । ईक्षेर्लुङि रूपम् । कीदृशान् । गुहाद्वारेण निर्यातः निर्ग-

१—'११७०। निर्गदो निर्गदे, मादो मद, उद्वेग वङ्कमः ।' २—'११७१। निक्काणो
निक्काणः काणः कणः कणनमित्यपि । ११८ वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणः प्रकाणदयः ।'
३—'१२५३। पणो धृताऽऽदिपूतुष्टे धृतौ मूल्ये धनेऽपि च ।' । ४—'६४४। कटयोऽस्त्री
वितम्बोऽश्रेः स्तु प्रत्यः सानुरन्वियाम् ।' ५—'५६२। पशूना समजोऽन्येषा समाजोऽथ
सर्गमिणाम् । इति सर्वत्र ना० अ० ॥

बद्धतः । निष्पूर्वाघातेः क्षान्तस्तस्य शस्ति रूपम् । ससंमदाः सहर्षाः । '३२४५।
प्रमद-संमदौ-॥३॥३६८।' इति निपातितम् । समजेन वृन्देन पशुनिव निर्घातः
'३२४६। समुद्वेजः पशुषु ॥३॥३६९।' इत्यम् ॥

४९४—वीनामुपसरं दृष्ट्वा ते ऽन्योन्योपहवा गुहाम् ॥

प्राविशन्नाहव-प्रज्ञा आहावमुपलिप्तवः. ॥ ६० ॥

वीनामित्यादि—वीनां पक्षिणामुपसरं नैरन्तर्येण निर्गमनं दृष्ट्वा । उपसर
इव उपसरः नैरन्तर्यमात्रेणोपलक्षितत्वात् । उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुङ्गवानाम-
भिगमनमुच्यते स च नैरन्तर्येण भवति । '३२४८। प्रजने सतः ॥३॥३७१।
इत्यम् । ते वानरा अन्योन्योपहवाः परस्परमाह्वानं येषां आगच्छतागच्छत प्रविशत
इति । '२५६८। ह्यः संप्रसारणम् । ६।१।३२।' इत्यम् संप्रसारणं च । गुहां प्रावि-
शन् प्रविष्टवन्तः । आहवप्रज्ञाः युद्धप्रज्ञाः । आहूयते युद्धाय स्पर्धतेऽत्र । '३२-
५०। आलि युद्धे ॥३॥३७३।' इत्यम् संप्रसारणं च । आहावमुपलिप्तवः उदका-
धारमुपलब्धुमिच्छवः । '३२५१। निपानमाहावः ॥३॥३७४।' इति घञि संप्रसारणं
निपात्यते वृद्धिरस्त्येव । अप्रत्यये त्ववृद्धिः ॥

४९५—कुर्वन्तो हवमासानां पिपासा-वध-काङ्क्षिणः ॥

द्वारं तमो-घनं-प्रख्यं गुहायाः प्राविशन् द्रुतम्. ॥ ६१ ॥

कुर्वन्त इत्यादि—गुहां प्राविश्य तस्याः द्वारमपरं प्राविशन् । आसानां स्त्रि-
गधानां हवमाह्वानं कुर्वन्तः । '३२५२। भावेऽनुपसर्गस्य ॥३॥३७५।' इत्यम् संप्र-
सारणं च । पिपासा पानुमिच्छा तस्या वधोऽपनयनम् । '३२५३। हनश्च वधः
॥३॥३७६।' इत्यम् वधादेशश्च । तं काङ्क्षितुं शीलं येषामिति । '७१७। काङ्क्षि-
माक्षि काङ्क्षायाम्' इत्यस्मात् '२९८८। सुप्यजानौ णिनिः-॥३॥२।७८।' । '२९-
६२। इदितो नुम्-॥७१।५८।' साधुकारिणि वा । कीदृशं द्वारम् । तमोघनप्रख्यं
तमसो घनः मूर्तिः काठिन्यं तेन सदृशम् ३२५४ । मूर्तौ घनः ॥३॥३७७।' इति
हन्तेरप्रत्ययो घनादेशश्च निपात्यते । मूर्तिमत्तम इव द्वारमित्यर्थः ॥

४९६—तस्मिन्नन्तर्घणे ऽपश्यन् प्रघाणे सौध-सद्वनः. ॥

लौहोद्धन-घन-स्कन्धा ललिताऽपघनां स्त्रियम्. ६२

तस्मिन्नित्यादि—द्वारमतिक्रम्य यः सावकाशप्रदेशः सो ऽन्तर्घण इत्युच्यते ।
तथाह्यन्तर्हन्त्यते क्रीडीभवत्यस्मिन्निति अनुगतार्थत्वम् । ॥३॥२५५। अन्तर्घनो देवो

१—'११८३। प्रजनः स्यादुपसरः ।' २—'८७१। अभ्यामर्द-समाधान-समायाऽभ्यागमा-
ऽऽहवाः ।' ३—'२८० आहावस्य तु निपान स्यादुपकृप-जलाशये ।' ४—'१२१८। घनो
मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।' ५—'१३३। प्रघाण-प्रघणाऽलिप्ता बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ।' ।
६—'११५३। निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठे स उद्धनः ।' ७—'६३४। अङ्गं प्रतीको-
ऽवयवोऽपघनोऽय कलेवरम् ।' इति स० ना० ७० ॥

१८० अट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

१३।३।७८।' इत्यन्तःपूर्वाद्धन्तैरप् घनादेशः, घनादेशो वा ये जकारं पठन्ति । वक्षु संज्ञीभूतो बाहीकेषु देशविशेष इत्युक्तं तत् संज्ञाशब्दमाश्रित्य । तस्मिन्मन्त्रे वक्षु सौधसप्त धवलगृहं तस्य प्रघणे एकदेशे । '३२५६। प्रघणः प्रघाणश्च १३।३।७९।' इति निपातितम् । श्वियं ललितापघर्णां ललिताङ्गीमपश्यन् । '३२५९। अपघनो ऽङ्गम् १३।३।८१।' इति निपातनम् । लौहोद्धनघनस्कन्धाः । यस्मिन् स्थापयित्वा काष्ठादीनि संस्क्रियन्ते स उद्धनः तद्गद्धनः स्कन्धो येषामिति । '३२५७। उद्ध-
नोऽस्याधानम् १३।३।८०।' इति निपातनम् ॥

४९७—सा स्तम्बघ्न-पद-न्यासान् विघनेन्दु-सम-द्युतिः ॥

परिघोरु-भुजानाह हसन्ती स्वागतं कपीन् ॥ ६३ ॥

सेत्यादि—सा श्री हसन्ती कपीन् स्वागतं वक्ष आह । कीदृशी । विघनेन्दु-
समद्युतिः । विहन्यते अभिभूयते अस्या द्युतिर्धनं स विघनः । '३२५९। करणे-
ऽधोविबुधु १३।३।८२।' इत्यप् घनादेशश्च । स चेन्दुश्चेति सः । तस्मा द्युति-
र्ब्रह्माः । स्तम्बो हन्यते येन पादन्यासेन स स्तम्बघ्नः । तृणकाष्ठादिः । '३२६०।
स्तम्बे क च १३।३।८३।' इति करणे कः । '२३६३। गम-हन-६।३।९८।' इत्यु-
पधालोपः । तादृशः पादन्यासो येषां कपीनामिति । परिहन्यते येन । '३२६१।
परौ घः १३।३।८४।' इत्यप् घादेशश्च । परिघोऽगलः । तदनुकारिणो विपुला
बाहवो येषामिति ॥

४९८—पिप्रायां ऽद्रि-गुहोपपन्नानुद्धान् संघसमागतान् ॥

फलैर्नाना-रसैश्चित्रैः स्वादु-शीतैश्च वारिभिः ६४

पिप्रायेत्यादि—तान्निविधः फलैर्वारिभिश्च पिप्रायं तर्पितवती । अद्रिगुहो-
पपन्नान् । अद्रिगुहैव उपपन्न आश्रयो येषां कपीनाम् '३२६३। उपपन्न आश्रये १३।
३।८५।' इत्यप् उपधालोपश्च निपात्यते । संघसमागतान् समूहेनागतान् । उद्धान्
प्रशस्तान् । '३२६४। संघोद्घौ गण-प्रशंसयोः १३।३।८६।' इति समुदोरुपपदयोः
हन्तेरपि टिकोपश्च निपात्यते ॥

४९९—निघाऽनिघ-तरु-च्छन्ने तस्मिंस् ते लब्धिभैः फलैः ॥

तृप्तास् तां भ्राजथु-मतीं पप्रच्छुः—'कस्य पूरियम्.' ६५

निघेत्यादि—तस्मिन्प्रघणे निघानिघैर्निमित्तानिमित्तैर्लभ्यिच्छन्ने । '३२६५।
निघो निमित्तम् १३।३।८७।' इति निघोऽन्तेरपि टिकोपो निपात्यते । समारोहप-
रिरोहभ्यां निमित्तमित्युच्यते । ते कपयः । लब्धिभैर्लभ्यिच्छन्ते । '४२६६। कृतः

१—'११९३। स्तम्बघ्नस्य तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ।' २—'११९६। स्वादु-
घ्नो ऽन्तिकाश्रये ।' ३—'१४९। प्रतष्ठिक्का मन्त्रिका प्रकण्डमुद्घ-तच्छनौ । प्रशस्त-
वाचकान्यमूनि ।' इति सर्वत्र ना० अ० ।

तथा लक्ष्यरूपे कथानके सीताऽन्वेषणं नाम सप्तमः सर्गः— १८१

किः । १३।१८८।' फलैस्तृप्ताः सम्पत्तांश्चिन्तं आजधुमतीं शोभायतीम् । पप्रच्छुः
पृष्टवन्तः कस्येवं पुरिति । '३२६७। द्वितोऽधुक् । १३।१८९।' तदस्मात्समुत्प ।

५००—'रक्षणं करोषि कस्मात् त्वं, यत्नेनाऽऽख्यायतां शुभे ॥
स्वप्ने निधि-वदाभाति तव संदर्शनं हि नः ॥ ६६ ॥

रक्षणमित्यादि—हे शुभे ! कस्माद्वा रक्षणं रक्षां करोषि । एतद्यत्नेनादरेण
नोऽस्माकमाख्यायताम् । उभयत्रापि '३२६८। यज-वाच-१३।१९०।' इति नक् ।
यस्मात्स्वप्ने निधिवत् निधिरिव तव संदर्शनमाभाति । नोऽस्माकमतितुल्य-
त्वात् । स्वप्न इति '३२६९। स्वप्नो नन् । १३।१९१।' निधिरिति '३२७०। उप-
सर्गे वोः किः । १३।१९२।' ॥

५०१—ततो जलधि-गम्भीरान् वानरान् प्रत्युवाच सा—॥

'इयं दानव-राजस्य पूः सृष्टिर् विश्वकर्मणः ॥ ६७ ॥

तत इत्यादि—ततस्तस्मादनन्तरं सा प्रत्युवाच । जलं पीयते अस्मिन्निति
अधिकरणे चेति किः । जलधिः समुद्रः । तद्वद्गम्भीरानक्षोभ्यत्वात् । इयं पूः
दानवराजस्य विश्वकर्मणः सृष्टिः । सृज्यत इति सृष्टिः । कर्मणि '३२७२। क्षिपां
किन् । १३।१९४।' ॥

इतः श्रीलिङ्गमधिकृत्योच्यते—

५०२—निहतश् च स्थितिं भिन्दन् दानवोऽसौ बल-द्विषा, ॥

दुहिता मेरुसावर्णेहं नाम्ना स्वयं-प्रभा ॥ ६८ ॥

निहत इत्यादि—असौ दानवराजः स्थितिं मर्षादां भिन्दन् । '३२७३।
म्यागा पा-पचो भावे । १३।१९५।' इति किन् । बलद्विषा इन्द्रेण निहतः । यस्य
चाहं दुहिता । स पिता । नाम्ना मेरुसावर्णिः, अहं च नाम्ना स्वयंप्रमेति ॥

५०३—जूतिर्मिच्छथ चेत् तूर्णं, कीर्तिं वा पातुर्मात्मनः ॥

करोमि वो बहिर्-यूतीन्, पिधध्वं पाणिभिर्दृशः ६९'

जूतिमित्यादि—यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ । कीर्तिं वा आत्मनः पातुं
रक्षितुम् । वः युष्मान् बहिर्व्यूतीन् बहिर्भूतान् । '३२७४। उति-यूति-१३।१९७।'
इत्यादिना निपातितः । तत्र यूतेर्जवतेश्च किन् दीर्घत्वं च निपात्यते । कीर्तिरपि
'१७७५। कृत संशब्दने' स्वार्थिको णिच् । '२५७१। उपधायाश्च । ७।१।१०१।'
इतीत्वं तस्मात् किन् । अतः पाणिभिः । दृशो दृष्टीः पिधध्वं आच्छादयध्वम् ।
अपिपूर्वाद्वाजो लोटि द्विर्बचने '२५०१। दध-स्योश्च । ८।२।३८।' इति अभ्यासस्य
अपभावे '२४८३। आभ्यस्योः-१४।१।१२।' इत्याकारलोपे '५२। झलां जश् झलि
। ८।४।५३।' इति चातोर्दकारे 'वटि भागुरिः-' इत्युपसर्गाकारलोपे च रूपम् ॥

१—'११६६। रक्षन्स्त्राणे, रणः कणे ।' इति ॥ २—'११९६। जवने यूतिः साविः ।'
इति सर्वत्र ना० अ० ॥

अ० का० १६

१८२ मट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

५०४—ब्रज्या-यती निरुद्धाऽक्षान् विद्येवाऽनुष्ठित-क्रियान् ॥

निरचिक्रमदिच्छा-तो वानरांश् चङ्कमा-वतः ॥ ७० ॥

ब्रजेत्यादि—सा ब्रज्यावती प्रशस्तगमनवती । '३२७५। ब्रज-यजोर्भावे क्यप् । ३।३।९८।' प्रशंसायां मनुप् । वानराश्चिरुद्धाक्षान् निरचिक्रमत् निष्कासितवती । क्रमेण्यन्तस्य लुङि '२३१६। सम्बल्लुङि—।७।४।९३।' इति सम्बन्धावात् '२३१७। सम्बतः । ७।४।७९।' इतीत्वम् । '२३१८। दीर्घो लघोः । ७।४।९४।' इति नदीर्वत्वं संयोगपरस्य गुरुत्वात् । अनुष्ठितक्रियानाचरिततदुपदिष्टव्यापारान् । '३२७७। कृञः श च । ३।३।१००।' इति शः । '२७५६। सार्धधातुके यक् । ३।१।६७।' । रिक्तादेशश्च । चङ्कमावतः कुटिलगतिमतः । '३२७९। अः प्रत्ययात् । ३।३।१०२।' इत्यकारः । इच्छाव इति वानराणामिच्छायाः । '३२७८। इच्छा । ३।३।१०१।' इति निपातितम् । इषेः शप् प्रत्ययः छभावश्च निपात्यते । विद्या । '३२७६। संज्ञा-याम् । ३।३।९९।' इति क्यप् । यथा विद्या अनुष्ठितक्रियान् कृतपुरश्चरणान् पुरु-षानिच्छातोऽभीष्टं सम्पादयति तद्वत्सेति ॥

५०५—निष्क्रम्य शिक्षया तस्यास् त्रपा-वन्तो रसा-तलात् ॥

ज्ञात्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामवललम्बिरे. ॥ ७१ ॥

निष्क्रम्येत्यादि—तस्याः शिक्षया उपदेशेन '३२८०। गुरोश्च हल्. । ३।३।१०३।' इत्यकारः । तस्माद्रसातलाभिष्क्रम्य निर्गत्य त्रपावन्तः स्त्रिया उपदेशेन निष्क्रान्ता वयमिति प्रवेति । '३२८१। चिन्निदादिभ्योऽङ् । ३।३।१०४।' मास-मतिक्रान्तं ज्ञात्वा बहिर्निर्गताः सन्तः व्यथां भयम् । भिदादिवाद्ङ् । अवलल-म्बिरे वयं मासावधिना प्रेषिताः स च मासो विनैव कार्येणानिक्रान्त इति स्वामिनो भयम् ॥

५०६—चिन्ता-वन्तः कथां चक्रुरुपधा-भेद-भीरवः ॥

‘अ-कृत्वा नृ-पतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथम्. ७२

चिन्तेत्यादि—उपधानमुपधा परीक्षा । '३२८३। आतश्चोपसर्गे । ३।३।१०६।' इत्यङ् । तत्परिशुद्धो हि श्रुत्यः कार्येषु नियुज्यते । तदकरणादुपधाया भेदोऽभावः । तस्माद्भीरवः । चिन्तावन्त इति कर्तव्यतामूढाः कथां चक्रुः कृतवन्तः । कीदृशीमित्याह । अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथमिति, नैवेत्यर्थः । चिन्तादयः । '३२८२। चिन्ति-पूजि—। ३।३।१०५।' इत्यादिना अहन्ताः ॥

५०७—प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानो वालि-संभवः ॥

युक्त्वा योगं स्थितः शैले विवृण्वंश्चित्त-वेदनाम्. ॥ ७३ ॥

प्राय इत्यादि—उपासनेति । '३२८४। व्यासश्चान्यो जुष् । ३।३।१०७।' प्रायेण अभिच्छेदेन उपवासेनोपासनया अनशनेनासनमित्यर्थः । तथा शान्तिं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेषणं नाम सप्तमः सर्गः— १८३

कस्याणं मन्वानोऽवगच्छन् उपावांस्तराभावात् । बालिसम्भवोऽङ्गदः । योग-
चित्तवृत्तिनिरोधः । तं युक्त्वा संबन्धे शैले स्थितः । चित्तवेदनां चित्तपीडां विवृ-
ण्वन् । 'वट्टि-विदि-वन्दिम्यो युञ्ज वक्तव्यः' इति युञ्ज ॥

५०८—प्रस्कन्दिकामिव प्राप्नो

ध्यात्वा ब्रूते स्म जाम्बवान् ॥

‘धिक् शालभञ्जिका-प्रख्यानं

विषयान् कल्पना-रुचीन्, ॥ ७४ ॥

प्रस्कन्दिकामित्यादि—त्वया का क्रिया कर्तव्येत्यन्तैः पृष्टः सन् जाम्बवान्
ध्यात्वा विचिन्त्य ब्रूते स्म । प्रस्कन्दिकामिव रोगविशेषमिव प्राप्नो यातः उस्ता-
हाभावात् । ‘३२७५। रोगारूपायां ण्वुल् बहुलम् । ३।३।१०८।’ शालभञ्जिका-
क्रीडाविशेषः । ‘३२८६। संज्ञायाम् । ३।३।१०९।’ इति ण्वुल् । ‘७११।’ निर्यं
क्रीडा-। ३।२।१७।’ इत्यादिना सः । तत्प्रख्या विषया रूपादयः अतिलुच्छत्वात् ।
अतस्तान् धिक् । किन्तु कल्पनारुचीन् कल्पनीयान् ॥

५०९—यां कारिं राज-पुत्रो, ऽर्यमनुतिष्ठति, तां क्रियाम् ॥

अहमप्यनुतिष्ठामि’ सो ऽप्युक्त्वैवमुपाविशत्. ॥ ७५ ॥

यामित्यादि—अयं राजपुत्रो ऽङ्गदो यां कारि क्रियामनुतिष्ठति तां क्रियां
अहमप्यनुतिष्ठामि । ‘३२८७। विभाषा ऽऽख्यान-परिप्रभयोरिञ्च च । ३।३।११०।’
इति करोतेरिञ् । पक्षे ‘३२७७। कृजः श च । ३।३।१००।’ इति शः । सोऽप्ये-
वमुक्त्वा उपाविशत् अनशनेन स्थितः ॥

५१०—उवाच मारुतिर् वृद्धे संन्यासिन्यत्र वानरान् ॥

‘अहं पर्याय-संप्राप्तां कुर्वे प्रायोपवेशिकाम्. ॥ ७६ ॥

उवाचेत्यादि—मारुतिर्वानरानुवाच—वृद्धे जाम्बवति संन्यासिनि अनशन-
वति अहमप्यत्र शैले पर्यायेण परिपाठ्या संप्राप्तां प्रायोपवेशिकां अनशनं कुर्वे ।
‘३२८८। पर्यायार्हण-। ३।३।१११।’ इत्यादिना ण्वुल् ॥

५११—अ-भावे भवतां यो ऽस्मिन्

जीवेत्, तस्याऽस्त्व-जीवनिः, ॥’

इत्युक्त्वा सर्व एवां ऽस्थुर्

बद्धा योगाऽऽसनानि ते. ॥ ७७ ॥

अभाव इत्यादि—अभावे विनाशे भवतां योऽस्मिन् लोके जीवेत् तस्या-
स्त्वजीवनिः बिग्रीवितम् । ‘३२८९। आक्रोशे नम्यनिः । ३।३।११२।’ एवमुक्त्वा
सर्व एव अस्थुः स्थिताः । तिष्ठतेः ‘२२२३। गति-स्था-। ३।४।७७।’ इति सिचो
लुङ् । बद्धा योगासनानि विरचय्य पद्मासनादीनि ॥

१८४ मट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

इतस्मीलिङ्गभावं निवर्त्य कृदुदाग्रिचते—

५१२—अ-क्लेश्यमसिना ऽभ्यन्तं कबन्ध-वधमभ्यधुः, ॥

धिङ् नः प्रपतनं घोरं क्लेदाऽन्तत्पर्म-नाथ-वत्. ७८

अक्लेश्यमित्यादि—कबन्धवधं योजनबाहोर्वधमभ्यधुः अभिहितवन्तः । अभिपूर्वो धानभिधाने वर्तते । कीदृशम् । अक्लेश्यं प्रयासरहितम् । अकस्मात् असिना सुखमरणात् तं चाभ्यन्तं अन्ते तस्याग्निरभूत् । अस्माकं धिङ् प्रपतनं विनाशम् । दुःखेन घोरत्वात् । क्लेदान्तत्वं अन्ते पूतीभावं तद्यत्रास्ति । अर्शआ-दित्वाद्वाच्यं । अनाधानामिव । अक्लेश्यप्रपतनशब्दा भावसाधनौ । कृत्यव्युटो बहुलमिति ॥

५१३—ततो मन्द-गतः पक्षी तेषां प्रायोपवेशनम् ॥

अशनीयमिवांशसुर् महानायाद-शोभनः ॥ ७९ ॥

तत इत्यादि—ततो ऽभिहितानन्तरं महान् पक्षी सम्पातिनामा जटायु-आता । आयात् आगतः । मन्दगतो मन्दगमनः । '३०९० नपुंसके भावे कः । ३।३।११४।' आहिताग्नित्वात् परनिपातः । तेषां यत्प्रायोपवेशनं तदशनीयमिव भोजनीयमिव । '२८४१। कृत्यव्युटो बहुलम् । ३।३।११३।' इति कृत्यः । आंशसुः आंशंसनशीलः । अशोभनः शोभारहितः । दावाग्निना मुष्टशरीरत्वात् । '३२९०। व्युट् च । ३।३।११५।' इति भावे व्युट् । '३२९१। कर्मणि च येन—। ३।३।११६।' इत्येतत्परिहृत्योदाहृतत्वात् ॥

५१४—देह-व्रश्चन-तुण्डाऽग्रं तं विलोक्या ऽधुभाऽऽकरम् ॥

पापगोचरमात्मानमंशोचन् वानरा मुहुः ॥ ८० ॥

देहेत्यादि—वृश्चयते येन तुण्डाग्रेण । '३०९३। करणाधिकरणयोश्च । ३।३।११७।' इति करणे व्युट् । देहस्य व्रश्चनमिति कृद्योगे षष्ठी । देहव्रश्चनं तुण्डाग्रं यस्य तं विलोक्य । वानरा अशुभाकरं पापस्योत्पत्तिस्थानम् । आकर इवाकरः । '३२९६। पुंसि संज्ञायां षः—। ३।३।११८।' तत्र हि करणाधिकरणयोरिति वर्तते । पूर्वं उत्तरत्रापि चात्मानं पापगोचरं पापविषयं पापविषये पतिता वयमिति सुहृदशोचन् शोचितवन्तः । '३२९८। गोचर-सञ्चर—। ३।३।११९।' इत्यधिकरणे निपातितः ॥

५१५—जटायुः पुण्य-कृत् पक्षी दण्डकारण्य-सञ्चरः ॥

कृत्वा राघव-कार्यं यः स्वराऽऽरूढो ऽग्नि-संस्कृतः ८१

जटायुरित्यादि—कृत्वा राघवकार्यम् । अग्नि-संस्कृतः अग्निना कृतसंस्कारः । स्वः स्वर्गमारूढः । जटायुः पुण्यकृत् । संचरत्यस्मिन्निति संचरः । पूर्ववत् निपा-तितः । दण्डकारण्यं संचरोऽवस्थानं बल्येति ॥

५१६—नरकस्त्रा ऽवतारो ऽयं प्रत्यक्षो ऽस्माकमागतः, ॥

अ-चेष्टा यदिहा ऽन्यायादनेना ऽत्स्यामहे वयम्. ८२

नरकस्येत्यादि—अवतीर्यते येन कर्मणेति । '३२९९। अवे दृक्षोर्धम् । ३।३।१२०।' स एवायं नरकस्यावतारः प्रत्यक्षोऽस्माकमागतः । यद्यस्माद्वयम-
चेष्टाः मिश्रलाः अनेन पक्षिणा अन्यायादयुक्त्या । नीयते अनेनेति निपूर्वादिभ्यः
'३३०१। अभ्यास-म्याय-३।३।१२२।' इति निपातनात् घञ् । अत्स्यामहे भक्ष-
यिष्यामहे । कर्मणि लृट् ॥

५१७—हृदयोदङ्क-संस्थानं कृतान्ताऽऽनार्य-सन्निभम् ॥

शरीराऽऽखन-तुण्डाऽग्रं प्राप्या-ऽमुं शर्म दुर्लभम्. ८३

हृदयेत्यादि—अमुं पक्षिणं प्राप्य । कीदृशं हृदयोदङ्कसंस्थानम् उदङ्क्यते आ-
कृष्यते अनेनेति उत्पूर्वोदङ्क्यतेः । '३३०२। उदङ्को ऽनुदके । ३।३।१२३।' इति घञ्
निपात्यते । हृदयस्योदङ्कः संदंशः तत् संस्थानं तत्सदृशम् । कृतान्तानायसन्नि-
भं यमजालतुल्यम् । तत्प्रविष्टस्य दुःखेन निर्गमत्वात् । '३३०३। जालमानायः
। ३।३।१२४।' इति नयतेराङ्पूर्वोत्करणे घञ् निपात्यते । आखन्यते येन तुण्डा-
ग्रेण । खनो घञ् । शरीरस्याखनं तादृक् तुण्डाग्रं यस्येति । प्राप्य शर्म सुखं
दुर्लभं कृच्छलभ्यम् । '३३०५। ईषद्-३।३।१२६।' इत्यादिना खल् । अत्र कर-
णाधिकरणयोश्चेति निवृत्तम् । '२८३३। तयोरेव कृत्-क-खलर्थाः । ३।४।७०।'
इति योज्यम् । '३३०६। उपसर्गात् खल् घञोः । ७।१।६७।' इति प्राप्तस्य नुमः
'३३०७। न सुदुर्भ्याम्-७।१।६८।' इति प्रतिषेधः ॥

५१८—ईषदाढ्यङ्करो ऽप्येष न परत्रा ऽशुभ-क्रियः, ॥

अस्मान्क्षुर्मितो ऽभ्येति परिग्लानो बुभुक्षया. ॥८४॥

ईषदित्यादि—य एष अस्मान्क्षुर्मितः प्रदेष्टादभ्येति आगच्छति स परत्र
परलोके ईषदाढ्यङ्करो ऽपि अनाढ्यैरीषदाढ्यो ऽपि न कृतः । अशुभेन कर्मणेत्य-
र्थात् । '३३०८। कर्तृ-कर्मणोश्च भू-कृजोः । ३।३।१२७।' इति ल्यर्थे कर्मोपपदा-
त्करोतेः खल् । यतः परिग्लानो बुभुक्षया । यो हि कर्मणा शुभेन ईषदाढ्यङ्करो-
ऽपि न कृतः स कथं न बुभुक्षया पीक्यते । परिग्लायतीति कर्तरि बहुलवचनात्
ल्युट् । निष्ठान्तो वा । '३३०९। संयोगादेः-॥८४।१३३।' इत्यादिना निष्ठानत्वम् ।
अशुभक्रियः सखद्गोहामिरतत्वात् ॥

५१९—संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद मधुरं वचः—॥

'के यूयं दुरुपस्थाने मनसा ऽप्यद्रि-मूर्धनि. ॥ ८५ ॥

इति कृदधिकारः ।

१८६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीये धर्मः,

संप्राप्येत्यादि—वानरान् संप्राप्य पक्षी जगाद गदितवान् । के यूयं भट्टि-
मूर्धनि पर्वतशिरसि दुरूपस्थाने दुःखेनोपस्थानुं शक्ये मनसापि किं पुनः शरी-
रेण । ‘३३०९। आतो युष्-॥३॥३॥२८।’ तत्रापि द्वेषदादयोऽनुवर्तन्ते । कर्तु-
कर्मणोरिति न स्मर्यते ॥

इति कृदधिकारः ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह—

५२०—आत्मनः परिदेवध्वे कुर्वन्तो राम-संकथाम्, ॥

समानोदर्यमस्माकं जटायुं च स्तुथा ऽऽदरात् ॥८६॥

आत्मन इत्यादि—आत्मनः परिदेवध्वे शोचथ । ‘५३४। देव देवने’ इति
भौवादिकः । शसि ‘३५५। न संयोगाद्गमन्तान् ॥६॥४॥३०।’ इत्यलोपो न भव-
ति । जटायुं च समानोदर्यं आतरमस्माकम् । ‘१६५९। समानोदरे शयितः-
॥४॥४॥१०८।’ इति यत् । आदरात् प्रस्तुथ स्तुतिं कुरुथ । जटायुः पुण्यकृदि
स्यादिना । रामसत्कर्था च कुर्वन्तः अतः के यूयमिति ॥

५२१—शङ्का-धवित्र-वचनं प्रत्यूचुर् वानराः खगम्— ॥,

‘वयं शत्रु-लवित्रेषोर् दूता रामस्य भूपतेः ॥ ८७ ॥

शङ्केत्यादि—धुनोत्पन्नयत्यनेनेति धवित्रम् । ‘३१३५। अति लघु-॥३॥२।-
१८४।’ इत्यादिना करणे इत्रः । किमयं करिष्यमीति शङ्काधवित्रं वचनं यस्य तं
खगं वानराः प्रत्यूचुः । शत्रुलवित्रा इपवो बाणा यस्य रामस्य भूपतेस्तस्य वयं
दूताः । पूर्ववदित्रं कृत्वा सः ॥

५२२—केना ऽपि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम् ॥

हतां माहाकुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयम् ॥ ८८ ॥

केनेत्यादि—तस्य रामस्य प्रियां केनापि दौष्कुलेयेन हताम् । दुष्कुलस्या-
पत्यमिति ‘११६५। दुष्कुलाद्दृढक ॥४॥१॥४२।’ कुल्यां कुले साध्वीं ‘१६५० ।
तत्र साधुः ॥४॥४॥२८।’ इति यत् । माहाकुलीं माहाकुलीनस्येति माहाकुलस्याप-
त्यमिति ‘११६४। माहाकुलादङ्-त्वजौ ॥४॥१॥४३।’ इति अङ्त्वजौ । लिप्सामहे
वयं लब्धुमिच्छामः ॥

५२३—त्रिंशत्तमर्महर यातं मत्वा प्रत्यागमाऽवधिम् ॥

अ-कृताऽर्था विषीदन्तः परलोकमुपास्महे ॥ ८९ ॥

१—‘५९७। समानोदर्य-सोदर्य-समर्थ-सहजाः समाः ।’ २—‘७२९। धवित्रं व्यवर्जनं
तद् यद् रचितं मृगचर्मणा ।’ ३—‘८९८। दानं लवित्र-मावन्धो योत्रं योऽत्रमथो फलम् ।’
इति सर्वत्र ना० ७० ॥

त्रिंशदित्यादि—त्रिंशतः पूरणम् । ‘१८५६। त्रिंशत्त्रादिभ्यः-५।२।५६।’ इति तमट् । त्रिंशत्तमं यद्दहः तत् प्रत्यागमावधिं प्रत्यागमनस्यावधिं वातं अती-
तं मत्वा अकृतार्था अनिष्पादितप्रयोजना विषीदन्तो विषादं गच्छन्तो वयं पर-
लोकमुपास्महे प्रायोपवेक्षणेन त्रियामहे ॥

५२४—त्रियामहे, न गच्छामः कौशल्यायनि-वल्लभाम् ॥

उपलभ्याम-पश्यन्तः कौमारीं पततां वर ! ॥९०॥’

त्रियामहे इत्यादि—हे पततां पक्षिणां वर ! त्रियामहे न गच्छामः किमिति
कौमारीं अकृतपूर्वदारपतिं लब्धवतीम् । ‘१०१४। कौमारापूर्ववचने । ४।२।१३।’
इति साधुः । कौशल्यायनिवल्लभाम् । कौशल्याया अपत्यं कौशल्यायनी रामः ।
‘११७९। कौशल्य-कामायांभ्यां च । ४।१।१५५।’ इति फिन् । फल्यायनादेशः ।
तस्य वल्लभां इष्टां उपलभ्यां प्रशस्ताम् । ‘२८४४। पोरुतुपधात् । ३।१।९८।’
इति यत् । ‘२८४४। उपात्प्रशंसायाम् । ७।१।६६।’ इति यत्प्रत्यये नुम् । अपश्य-
न्तोऽनुपलभमानाः एते प्रकीर्णकाः ॥

इतः द्विदतिशेषमधिकृत्याह—

५२५—जगाद वानरान् पक्षी-‘नाध्यगीढं ध्रुवं स्मृतिम् ॥

यूयं संकुटितुं यस्मात् काले ऽस्मिन्नध्यवस्यथ ॥२१॥

जगादेत्यादि—ध्रुवं अवश्यं स्मृतिं स्मृतिशास्त्रं नाध्यगीढं नाधीतवन्त
इति पक्षी वानरान् जगाद । ‘२४६०। विभाषा लुङ्-लङोः । २।४।५७।’ इति वि-
भाषा गाङ्गादेशः । ‘२४६१। गाङ्कुटादिभ्यः-१।१।१।’ इति सिचो ङित्वम् ।
‘२३६२। घुमा-न्था-१।४।६६।’ इतीत्वम् । ‘२२४९। धि च । ८।२।२५।’ इति सि-
चो लोपः । ‘२२४७। इणः पीध्वम् । ८।३।७८।’ इति मूर्धन्यः । यस्माद्ययमस्मिन्
काले संकुटितुं अवसानमध्यवस्यथ अभिप्रायं कुरुथ । कुटादिस्वात् ङित्वम् ॥

अयमेवावसानुं काल इति चेदाह—

५२६—नाऽयमुद्विजितुं कालः स्वामि-कार्याद् भवाद्दृशाम् ॥

हृत-भार्ये च्युते राज्याद् रामे पर्युत्सुके भृशम् ॥२२॥

नायमित्यादि—भवाद्दृशां युष्मद्विधानां स्वामिकार्यादुद्विजितुं नायं कालः ।
‘२३३६। विजः-१।१।२।२।’ इति ङित्वम् । किमिति न भवतीति चेदाह—राज्या-
च्युते भ्रष्टे रामे निर्वासितत्वात् । तत्रापि हृतभार्ये भृशमत्यर्थं पर्युत्सुके सीतायाम् ॥

५२७—यत्नं प्रोर्णवितुं तूर्णं दिशं कुरुत दक्षिणाम्, ॥

प्रोर्णवित्रीं दिवस् तत्र पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीम् ॥२३॥

यत्नमित्यादि—दक्षिणां दिशं प्रोर्णवितुं आच्छादयितुं छादयिष्याम इति
शुभम् । तूर्णं शीघ्रं यत्नं कुरुत । तस्यां दिशि पुरीं द्रक्ष्यथ । काञ्चनीम् । ‘१५३२।
प्राणिरजतादिभ्यो ऽङ् । ४।३।१५४।’ प्रोर्णवित्रीं अभिव्यापिनीम् । तृप्ति रूपम् ।

१८८ मट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

द्विव आकाङ्क्षत् । कर्मणि षष्ठी । '२४४७। विभाषोर्णोः । १।२।३।' इति क्तिवपक्षे उच्यते । अङ्कितवपक्षे च गुणः । कुस्तेति '२२१४। सार्वधातुकमपित् । १।२।३।' इति क्तिवे विकरणस्य गुणो न भवति । तस्य चार्धधातुकात्वात् अङ्कित्वे धातो-गुणः । '२४६७ । अत उन् सार्वधातुके । १।२।३।३०।' इति उन् ॥

कलापकम् ९४-९७-

५२८-लङ्कां नाम्ना गिरेर् मूर्ध्नि राक्षसेन्द्रेण पालिताम् ॥

निर्जित्य शक्रमाणीता ददृशुर् यां सुर-स्त्रियः ॥९४॥

लङ्कामित्यादि—यां पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियो ददृशुः दृष्टव्यः । '२२४२। असंयोगाद्भिद् क्तिम् । १।२।५।' इति क्तिवम् । तां यातेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । गिरेः सुवेकस्य मूर्ध्नि स्थितां राक्षसेन्द्रेण पालितामिति दुर्गमत्वमाख्यातम् । शक्रं निर्जित्य सुरस्त्रिय आनीता इति च रावणस्य माहात्म्यम् ॥

५२९-बभूव या ऽधिशैलेन्द्रं मृदित्वैवैन्द्र-गोचरम् ॥

कुपित्वा जगतां सारं सैका शङ्के कृता भुवि. ॥९५॥

बभूवेत्यादि—अधिशैलेन्द्रं शैलेन्द्रस्य सुमेरोरुपरि । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । इन्द्रगोचरमिन्द्रमिलयमभरावत्याग्यं मृदित्वेव तिरस्कृत्येव बभूव । '३३९३। इन्धि-भवतिभ्यां च । १।२।६।' इति क्तिवम् । जगतां सारं कुपित्वा निष्कुट्य । सैका भुवि कृता निर्मितेत्यहं शङ्के । तां यात मृदित्वा कुपित्वेति '३३२२। न स्यात् सेद । १।२।१८।' इति क्तिवप्रतिषेधे प्राप्ते '३२२३ । मृद-मृद-१।२।७' इत्यादिना क्तिवम् ॥

५३०-अ-मृडित्वा सहस्राऽक्षं क्लिशित्वा कौशलैर् निजैः ॥

उदित्वा ऽलं चिरं यज्ञात् सैका धात्रा विनिर्मिता. ९६

अमृडित्वेत्यादि—सहस्राक्षमिन्द्रममृडित्वा असुखिनं कृत्वा । निजैः आत्मीयैः कौशलैः चिरं क्लिशित्वा प्रयत्नं कृत्वा । उदित्वा अग्निधायालं पर्याप्तमेवं करिष्यामीति । यज्ञात् महता प्रयासेन सैका धात्रा विनिर्मिता । पूर्ववत्क्तिवम् ॥

५३१-मुषित्वा धन-दं पापो यां गृहीत्वा ऽवसद् द्विषन्, ॥

तां रुदित्वैव शक्रेण यात लङ्कामुपेक्षिताम्. ॥ ९७ ॥

मुषित्वेत्यादि—मुषित्वा धनदं वैश्ववर्णं तस्यात्पुत्रं पुण्यकं च विमानमपह-तम् । पापः पापावरणात् यां गृहीत्वा अवसद् उचितः । द्विषन् शत्रुः । शक्रेण रुदित्वेवोपेक्षितामवधीरिताम् । '२६०९। रुद-विद्-१।२।८।' इति क्तिवम् । तत्र चकारेण क्त्वेत्यनुवर्तते ॥

१-७६ । कुबेरस्य-इत्यन्वयः-सखो यक्षराज्ञः पुष्पकेचरः । मनुष्य-धर्मा धन-दो राजराजो धनाधिपः ॥ इति ना० अ० ॥

५३२—विदित्वा शक्तिमात्मीयां रावणं विजिघृक्षवः ॥

उक्तं पिपृच्छिषूणां वो मा स्म भूत सुषुप्तवः ॥९८॥

विदित्वेत्यादि—आत्मीयां शक्तिं सामर्थ्यं विदित्वा । पूर्ववक्तित्वम् । रावणं विजिघृक्षवः विप्रहीतुमिच्छवः । सुषुप्तवः शयितुमिच्छवो मा स्म भूत । न प्रमत्ता भवतेत्यर्थः । रावणस्य बलीयस्त्वादिसुप्तं मया वो युष्माकं पिपृच्छिषूणां प्रष्टुमिच्छनाम् । अत्र '२६०९। रुद्र-विद-११।२।८।' इति समः कित्त्वे सम्प्रसारणम् । प्रच्छेः '२६११। किरश्च पञ्चम्यः । ७।२।७५।' इतीडागमः ॥

५३३—ना ऽविविदिषुर्मभ्येति सम्पद् रुद्रदिषुं नरम्, ॥

किं मुमुषिषु-वद् यात द्विषो ना ऽपचिकीर्षया ॥९९॥

नेत्यादि—वेदितुं शक्तुमिच्छुर्गो न भवति तं नरमविविदिषुं रुद्रदिषुं रोदि-तुमेषणस्वभावं सम्पद्विभूतिर्नाभ्येति नागच्छतीति वो मयोक्तमिति योजयम् । किं न यात न गच्छत । मुमुषिषुषत् चौरवदित्यर्थः । पूर्ववक्तित्वम् । द्विषः शत्रोरपचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया । '२६१२। इको झञ् ११।२।९।' इति किरवे गुणो न भवतीति '२६१४। अञ्जनगमां सनि । ३।४।१६।' इति दीर्घः । '२६९०। ऋत इङ्गातोः । ७।४।१००।' ॥

५३४—बुभुत्सवो द्रुतं सीतां भुत्सीध्वं, प्रब्रवीमि वः, ॥

मा च भुद्ध्वं मृषोक्तं नः, कृषीद्वं स्वामिने हितं १००

बुभुत्सव इत्यादि—बुभुत्सवो शक्तुमिच्छवः यदि सीताम् । बुधेः सञ्-न्तात् '२६१३। हलन्ताच्च । ११।२।१०।' इति कित्त्वम् । '३२६। एकाचः । ८।२।३७।' इति अष्भाक् । तदा द्रुतं तां भुत्सीध्वं जानीतेति वो युष्मान् ब्रवीमि । '२३००। लिङ्-सिचौ-११।२।११।' इति कित्त्वम् । मृषोक्तं मिथ्योक्तं नोऽस्माकं मा च भुद्ध्वं न जानीत, अपि तु सत्यम् । '२२८१। झलो झलि । ८।२।२६।' इति सिचो लोपः । '५२। झलां जश् झशि । ८।४।५३।' किरवं पूर्ववत् । अतो पूयं स्वामिने रामाय हितं कृषीद्वं कुरुत । '२३६८। उञ्ज । ११।२।१२।' इति कित्त्वम् । '२२४७। इणः वीध्वं-८।३।७८।' इति मूर्धन्यः ॥

५३५—समगध्वं पुरः शत्रोर्, मोदयध्वं रघूत्तमम्, ॥

नौपायध्वं भयं, सीतां नौपायस्त दशाननः ॥ १०१ ॥

समगध्वमित्यादि—इदमहमाशंसे यदुत शत्रोः रावणस्य पुरः अग्रतः समगध्वं संगता भवत । '२७९०। आशंसयां भूतवच्च । ३।३।१३२।' इति लुङ् । '२६९९। समो गम्युषिष्ठ-११।२।३।' इति तङ् । '२७००। वा गमः । ११।३।२९।' इति सिचः कित्त्वे '२४२८। अनुदात्त-६।४।३७।' इत्यनुनासिकलोपः । '२३।

१९० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

६९। इस्वादङ्गात् । ८। २। २७।' इति सिचो लोपः । मोदवध्वं रघूत्तमं हर्षयत । तत्कार्यकरणात् । मा च भयमुपायध्वं सूचयत । भयं मा काट्टेत्यर्थः । '२६९५। आङो यमहनः । १। १। २८।' इति तङ् । '२६९८। यमो गन्धने । १। २। १५।' इति तङ् । यमो गन्धन इति सिचः क्तिषे अनुनासिकलोपः । गन्धनं सूचनम् । अन्यथा युष्मासु गन्धितनयेषु नियतमसौ दक्षाननः सीतामुपायंस्त स्वीकृतवान् स्यात् । तस्य दुरुत्तत्वात् । '२७९०। आशंसायां भूतवध । ३। ३। १३२।' इत्यन्ति-ष्टाशंसायां लुङ् । '२७२९। उपायमः स्वकरणे । १। ३। ५६।' इति तङ् । स्वक-रणं चात्र विवाहनमुक्तम् । '२७३०। विभापोपयमने । १। २। १६।' इति अकि-स्वपक्षे रूपम् ॥

५३६—ततः प्रास्थिषता ऽद्रीन्द्रं महेन्द्रं वानरा द्रुतम् ॥

सर्वे किलकिलायन्तो, धैर्यं चाऽऽधिषता ऽधिकम् ॥

तत इत्यादि—ततः सम्पातिवचनानन्तरं सर्वे वानरा महेन्द्रं पर्वतं प्रास्थि-षत प्रस्थितवन्तः । धैर्यं चाधिकमाधिषत आहितवन्त आत्मनि । तिष्ठतेर्दधा-तेश्च '२३८९। स्था-ध्वोरिङ् । १। २। १७।' इति क्तिवमिष्वं च । निष्ठतेः '२६८९। समव-प्र-विभ्यः स्था-। १। ३। २२।' इति तङ् । किलकिलायन्तः किलकिलाध्वनिं कुर्वाणाः । '८१। अब्यक्तानुकरण-। ६। १। ९८।' इत्यादिना डाच् तदन्तात् । '२६-६८। लोहितादिडाउभ्यः क्यष् । ३। १। १३।' । '२६६९। वा क्यषः । १। ३। ९०।' इति परस्मैपदम् ॥

कुलकम् १०३-१०७—

५३७—निकुञ्जे तस्य वर्तित्वा रम्ये प्रक्ष्वेदिताः परम् ॥

मणिरत्नाऽधिशयितं प्रत्युदैक्षन्त तोय-धिम् ॥ १०३ ॥

निकुञ्ज इत्यादि—तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने वर्तित्वा स्थित्वा । '३३२२। न कवा सेट् । १। २। १८।' इति क्तिवप्रतिषेधः । परं प्रक्ष्वेदिताः उच्चैरव्यक्तशब्दं कुर्वाणाः । '३०५२। निष्ठा शीङ् । १। २। १९।' इति क्तिवप्र-तिषेधः । तोयधिं प्रत्युदैक्षन्त दृष्टवन्तः । लङ् रूपम् । कीदृश मणिरत्नाधिशायितम् । '३०८७। क्कोऽधिकरणे च । ३। ४। ७६।' इति क्तः पूर्ववत्किवप्रतिषेधः । मणिर्यद्भवमिति स्त्रीरत्नादावपि रत्नशब्दस्य दृष्टत्वात् एकपदव्यभिचारे विशेष-णविशेष्यभावः । तस्याधिशयितमवस्थानमित्यर्थः ॥

५३८—अ-मर्षितमिव घ्नन्तं तदाऽद्रीन् सलिलोर्मिभिः ॥

श्रिया समग्रं द्युतितं मदेनैव प्रलोठितम् ॥ १०४ ॥

१—'३४८। निकुञ्ज-कुञ्जो वा ङीवे लतादिपिहितोदरे ।' । २—'२५५। भङ्ग-तरङ्ग कर्मिर् वा क्षिपां वीचिरयोर्मिषु ।' इति ना० अ० ।

अमर्षित इत्यादि—सलिलोर्मिभिः कलोलैः । तटाग्रीन् तटस्थान् पर्वतान्
प्रन्तं प्रत्युद्देशन्त । अमर्षितमिव '३०५५। कृपसितिशायाम् । ११।२।२०।' इति
किञ्चप्रतिषेधः पश्चात् नञ्समासः । श्रिया हेतुभूतया समग्रं संपूर्णम् । क्षुति-
तमिति कर्तरि निष्ठा । यदि वा श्रिया कर्तुभूतया क्षुतितं क्षोभितम् । यत्रेत्य-
ध्याहृत्य तमैक्षन्तेति बोध्यम् । एवं च कृत्वा '३०५६ । उदुपधात्-११।२।२१'
इत्यादिना भावे निष्ठायां विकल्पेन किञ्चप्रतिषेधात् किञ्चमुदाहृतम् । मदेनेष
मत्ततयेव । श्रिया हेतुभूतया प्रलोठितं घूर्णितुमारब्धम् । '३०५३। आदिकर्म-
णि-१३।४।७१।' निष्ठायामकिञ्चमुदाहृतम् ॥

५३९—पूतं शीतैर् नभस्वद्भिर् ग्रन्थित्वैव स्थितं रुचः ॥

गुम्फित्वैव निरस्यन्तं तरङ्गान् सर्वतो मुहुः ॥१०५॥

पूतमित्यादि—नभस्वद्भिर्वायुभिः शीतैः पूतं पवित्रीकृतम् । '३०५०।
पूडश्च । ७।२।५१।' इति विकल्पेनेह । अत एव पक्षे पूजः क्वानिष्ठयोः किञ्च-
प्रतिषेधोऽत्र न भवति । तत्र सेवित्यनुवर्तते । रुचो दीप्तिर्ग्रन्थित्वेव संदर्भेव
स्थितम् । '३३२४। नोपधात्पफान्ताद्वा । ११।२।२३।' इति किञ्चप्रतिषेधपक्षे रूप-
म् । सर्वतस्तारङ्गान् गुम्फित्वैव निरस्यन्तं क्षिपन्तम् । नोपधादिति विकल्पेन
किञ्चप्रतिषेधः । यत्रेत्यध्याहृत्य तमैक्षन्तेति बोध्यम् ॥

५४०—वञ्चित्वा ऽप्यम्बरं दूरं स्वस्मिन् तिष्ठन्तमात्मनि ॥

तृषित्वैवा ऽनिशं स्वादु पिबन्तं सरितां पयः ॥१०६॥

वञ्चित्वेत्यादि—स्थित्यनतिक्रमादम्बरं दूरं वञ्चित्वातिक्रम्य । '३३२५।
वञ्चि लुञ्चि-११।२।४१।' इति किञ्चप्रतिषेधः । स्वस्मिन्मात्मनि स्वरूपे तिष्ठन्तम् ।
अत्र '१४०। नञ्छल्यप्रशान् । ८।३।७।' इति नकारस्य रुचम् । पूर्वस्य त्वनुनासि-
कादेशः । तृषित्वेव तृषित इव भूत्वा । '३३२६। तृषि-सृषि-११।२।२५।' इत्या-
दिना [किञ्चविकल्पः ।] प्रतिषेधः । तत्सलिलस्य स्वादुत्वान् । सरितां पयः
स्वादु पिबन्तं अनिशमजसम् ॥

५४१—द्युतिवा शशिना नैकं रश्मिभिः परिवर्धितम् ॥

मेरोर् जेतुमिवा ऽऽभोगमुच्चैर् दिद्योतिषुं मुहुः ॥१०७॥

द्युतिवेत्यादि—शशिना नक्षत्रं रात्रौ द्युतिवा दीप्तिमता भूत्वा । रश्मि-
भिः परिवर्धितं वृद्धिं नीतं सन्तं तोषधि मेरोराभोगं महत्त्वं जेतुमिव मुहुरस्यै-
र्दिद्योतिषुं वर्धितुमिच्छुमित्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातनाम् । द्युतिवा दिद्योतिषु-
मिति '२६१७। रलो व्युपधात्-११।२।२६।' इति किञ्चाकिञ्चे । तत्र शुकारो-

१—'७० । नभस्वद्वात-पवन-पवमान-प्रसञ्जनाः ।' २—(५३८) लोकेष्वं टिप्पणं
खिलोक्तनीयम् । ३—'१४७१। दिवाऽह्नीत्यथ दोषा च नक्षत्रं च रजनावधि ।' ४—'११८।
किरणोलम्बन्वाऽऽशु-गमल्लि-वृणि-रश्मयः ।' इति सर्वत्र ना० न० ।

१९२ मट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

पद्यादिकारोपनाच्च रलम्भाद्वादादेर्चातोः परौ क्त्वासन्तौ वा न कितौ भवत
इति सूत्रार्थः ॥

५४२—विलोक्य सलिलोच्चयानधि-समुद्रमभ्रलिहान्

भ्रमन्-मकर-भीषणं समधिगम्य चाऽधः पयः ॥

गमाऽऽगम-सहं द्रुतं कपि-वृषाः परिप्रैषयन्

गजेन्द्र-गुरु-विक्रमं तरु-मृगोत्तमं मारुतिम्. ॥१०८॥

विलोक्येत्यादि—कपिवृषाः कपिमुख्याः मारुतिं हनुमन्तं द्रुतं परिप्रैषयन्
व्यसर्जयन् । परिप्रपूर्वात् '१२०२। इष गतौ' इत्यस्मान् हेतुमण्यन्तात् लङि
रूपम् । किं कृन्वेत्याह । विलोक्य सलिलोच्चयान् सलिलोर्मिन् । ऊर्ध्वं पीयत
इति '३२३१। एरत् ॥३१५६।' अभिसमुद्रं समुद्रस्योपरि । अभ्रलिहान् दूर-
मुच्छित्तान् । अभ्रश्च पयः समधिगम्य ज्ञात्वा । कीदृशम् । भ्रमन्निर्मकरभीषणं
भ्रमनकम् । भीषयतीति नन्वादितात्पर्यम् । गमागमसहं गमनागमतयोग्यं आ-
रुतिम् । गजेन्द्रस्यैव गुरुर्विक्रमो यस्य । तरुमृगेषु ज्ञानरेषुत्तममिति । सप्तमीनि
योगविभागात् सः ॥

॥ इति द्विवाधिकारः ॥

इति श्री-अयमर्कलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-मट्टिकाव्ये-

द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽम्बेष्टनं नाम सप्तमः

सर्गः पर्यवसितः ।

अष्टमः सर्गः ।

आत्मनेपदमधिकृत्याह—

५४३—अगाधत ततो व्योम हनूमानुरु-विग्रहः, ॥

अत्यशेरत तद्-वेगं न सुपर्णाऽर्क-मारुताः ॥ १ ॥

अगाधतेति—ततो विसर्जनान्तरं हनूमान् समुद्रलङ्घनाच्च श्पोमाकाशम-
गाधत प्रस्थितवान् । '४। गाध प्रतिष्ठा-लिप्पयोः ।' इत्यसालङ् । '२१५७। अनुदा-
त्तकितः—११३।१२।' इत्यनुदात्तेत्यादात्मनेपदम् । उरुविग्रहः कामरूपित्वात् तदा-
नीमुत्पादितविपुलकायः । तस्य चोत्पत्तौ वेगं गरुडादित्यवचनाः नात्यशेरत नाति-

१—'पदेऽस्मिन् पृथ्वी वृत्तम् । तल्लक्षणं तु—'५४। अ-सौ अ-स-य-ञा वक्ष्यमदयतिम् च
पृथ्वी गुरुः ।' इति वृत्तरत्नाकरे भट्टकेनार आह । २—'१४२९। शुक्ले मूषके श्रेष्ठे सुकृते
वृत्ते वृषः ।' ३—'१३। गरुमान् गरुडस्य ताक्ष्यो वैवतेवः लगेवः ॥ ३४। नामान्तको
विष्णुरयः सुपर्णः पद्मगाऽङ्गनः ।' इति सर्वत्र भा० ज० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोकचविका-अङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—१९३

अधितवन्तः । क्षित्वात्तद् । '२४४२। शीघ्रे रुद्ध । ७।१।६।' । '२४४१। शीघ्रः
सार्धधातुके गुणः । ७।४।२१।' ॥

५४४—अभायत यथाऽर्केण सुप्रातेन शरन्-मुखे, ॥

गम्यमानं न तेनाऽऽसीदगतं क्रामता पुरः. ॥ २ ॥

अभायतेत्यादि—यथा अर्केण सुप्रातेन सुप्रभातेन नीहाराद्यभावात् ।
शोभनं प्रातरनेनेति । '८६०। सुप्रात-सुख-। ५।४।१२०।' इति समासान्तनिपात-
नम् । शरन्मुखे शरदारम्भे । अभायत दीप्यते स्म । '२६७९। भाव-कर्मणोः
। १।३।१३।' इति भावे तद् । तद्वत्तेनाभायत । पुरोऽप्रतो यदुर्केण गम्यमानमव-
ष्टम्यमानं बल्लेत्यर्थात् कर्मण्यात्मनेपदम् । तेन हनूमता क्रामता गच्छता ।
शिति क्रम इति दीर्घत्वम् । नागतमासीत् अपि तु सर्वमेव गतमिति ॥

५४५—वियति व्यत्यतन्वातां मूर्तीं हरि-पयोनिधी, ॥

व्यत्येतां चोत्तमं मार्गमर्केन्द्रेन्दु-निषेवितम्. ॥ ३ ॥

वियतीत्यादि—हरिपयोनिधी हनूमत्समुद्रौ मूर्तीं स्वदेहौ वियत्याकाशे
व्यत्यतन्वातां व्यतिविस्तारितवन्तौ । तनोतेर्लङ् । '२६८०। कर्तरि कर्मव्यतिहारे
। १।३।१४।' इत्यात्मनेपदम् । उत्तमं च मार्गं अर्केन्द्रेन्दुनिषेवितं व्यत्येतां व्यतिग-
तवन्तौ । इण् परस्य लङ् कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदं प्राप्तं '२६८१। न गति-
हिंसायैभ्यः । १।३।१५।' इति गत्यर्थत्वात् प्रतिषिद्धं, तेन तसस्त्वामादेशः । तत्र
हरेर्गच्छतः पुरतो यस्मिन्वियत्यदेशे स्वमूर्तिं विस्तारितुमवसरो भविता, तत्र
पयोनिधिरूर्मिभिः स्वमूर्तिं वितस्तार । पयोनिधेश्च बेला तटं गच्छतो यत्र स्वमू-
र्तिविस्तारावसरो भावी तत्र हरिः स्वमूर्तिं वितस्तार । यथा पयोनिधेर्यं मार्गं
गन्तुमवसरो भविता, हरिरूपस्य तं मार्गं गन्तुमैच्छत् । यं च हरेर्मार्गं गन्तुमव-
सरो भविता तं मार्गं पयोनिधिरभ्रंलिहैरूर्मिभिरैच्छत् । यत्र यत्क्रियावसरे क्रियां
करोति स तत्र तत्क्रियाकारीत्युपचर्यते । यथा देवदत्तसाध्यां क्रियां यज्ञदत्तः
कुर्वन् तत्कारीत्युच्यते । ततश्चेतरेणेतरेसंबन्धिभ्याः क्रियायाः करणात् अन्यतर-
संबन्धिभ्याश्चेत् सम्भवति कर्मव्यतिहारः ॥

५४६—व्यतिजिग्ये समुद्रोऽपि न धैर्यं तस्य गच्छतः ॥

व्यत्यगच्छन् न च गतं प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनः ॥ ४ ॥

व्यतीत्यादि—तस्य हरेर्गच्छतः स्वदेहस्यापतां कर्तुं योऽवसरो भावी तत्र
समुद्रो नातिशयधैर्यं कृतवान् । तेन तस्य धैर्यं न जितं, तदानीं तस्योद्धतकल्लो-
लत्वात् । अपिचण्डाश्च हनूमानपि समुद्रस्य शान्तत्वं कर्तुं योऽवसरो भावी तत्र
नातिशयधैर्यं कृतवान् । तेन तस्य धैर्यं वा न जितं, तदानीं तस्य त्रिपुलकावत्त्वात् ।

१—'१२८३ । यमाऽनिलेन्द्र-चन्द्राऽर्क-विष्णु-सिंहाऽशु-बाजिषु । शुक्राऽक्षि-कपि-भेकेषु हरिर्
ना कपिले त्रिषु ।' इति नानार्थेऽमरः ।

१५४ मट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-आन्दे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

तदेवं हनूमतः समुद्रो हनूमानपि समुद्रस्य चैवं न व्यतिगम्ये नामिबभूव ।
एकवचनस्य प्रत्येकामिसंबन्धात् । कर्मव्यतीहारे पूर्ववदात्मनेपदम् । '२३३१ ।
सैलिटोर्जेः । ७ । ३ । ५७ ।' इति कुत्त्वम् । तस्य हनूमतो गतं गमनं प्रचण्डोऽपि महान्
प्रभञ्जनो बाधुर्न व्यस्यगच्छत् प्राप्तवान् ॥

तस्यातिजघेन गच्छतः पथि राक्षसी संप्राप्ता तामसौ व्यापादितवानित्याह—

५४७—व्यतिघ्नन्ती व्यतिघ्नन्तां राक्षसीं पवनाऽऽत्मजः ॥

जघानाऽऽविश्य वदनं निर्यात् भित्त्वौदरं द्रुतम् ॥ ५ ॥

व्यतीत्यादि—इतिप्याम्बेनमिति राक्षस्या चो वचकरणावसरः तत्र व्यतिघ्नन्
व्यतिघ्नन्ती तस्येनां इतिप्यामीति चो वचकरणावसरः तत्र घ्नन्ती तदेवमितरे-
तरक्रियाकरणेन व्यतिघ्नन्ती राक्षसीम् । न गतीत्यादिना हिंसार्थत्वादात्मनेपद-
प्रतिषेधः । तां पवनात्मजो हनूमान् जघान । कथं, वदनमाविश्य उदरं भित्त्वा
द्रुतं निर्यात् निर्गच्छन् । यातेः सतरि रूपम् ॥

५४८—अन्योन्यं स्म व्यतियुतः

शब्दान् शब्दैश्च तु भीषणान् ॥

उदन्वांश्च चानिलोद्भूतो

व्रियमाणा च राक्षसी. ॥ ६ ॥

अन्योन्यमित्यादि—अन्योन्यमित्यन्योन्येत्यर्थः । 'कर्मव्यतिहारे सर्व-
नाम्नो द्वे भवतः स्निगधुसकयोरामभाव इति वक्तव्यम्' । अन्योन्यस्य संब-
न्धिभिः शब्दैः उदन्वद्राक्षस्यौ शब्दान् भीषणानात्मीयान् व्यतियुतः स्म मिश्रि-
तवन्तौ । '११०६ । तु मिश्रणे' इत्यस्मात् '२७७८ । लट् स्ते । ३ । २ । ११८ ।' इति
भूते लट् । '२६८२ । इतरेतर—११ । ३ । १६ ।' इत्यादिना कर्मव्यतिहारे आत्मनेपद-
प्रतिषेधः । तत्रोदन्वतः शब्दकरणाद्यो भीषणशब्दमिश्रणावसरो भावी तत्र
राक्षसी व्रियमाणा शब्दान् भीषणानुदन्वच्छब्दैर्युयाव । राक्षस्याः शब्दकरणाद्यो
भीषणशब्दमिश्रणावसरो भावी तत्रोदन्वान्निलोद्भूतः शब्दान् भीषणान् राक्ष-
सीशब्दैर्युयाव ॥

५४९—न्यविक्षत महा-ग्राह-संकुलं मकराऽऽलयम् ॥

सैका बहूनां कुर्वाणा नक्राणां स्वाऽऽशितम्भवम् ॥ ७ ॥

न्यविक्षतेत्यादि—महजिग्रोहैः संकुलं मकरालयं समुद्रं न्यविक्षत प्रवि-
ष्टवती । '२६८३ । नेर्विशः । ११ । ३ । १७ ।' इत्यात्मनेपदम् '२३३६ । ङल इगुपचा-
दभितः क्तः । ३ । १ । ४५ ।' बहूनां नक्राणामेकापि सती स्वाशितम्भवं समुद्रं पृथि
कुर्वाणा । '२८६२ । आशिते मुवः—१३ । २ । ४५ ।' इति भावे लङ् ॥

१ '२७५ । ग्राहोऽवहारो, नक्रश्च तु कुम्भीरः ।' इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'ऽसौक्यनिका-भङ्गो' नामाद्यः सर्वः— ११५

५५०—कृतेनोपकृतं बायोः परिक्रीणानमुत्थितम् ॥

पित्रा संरक्षितं शक्रात् स मैनाकाऽद्रिमैक्षत. ॥ ८ ॥

कृतेनेत्यादि—स हनूमात् समुद्रादुत्थितं मैनाकाद्रिमैक्षत । बायोरुपकृत-
मुपकारं कृतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीणानं परिकर्यं विधिबन्धवत् । '२६८४। परि-
च्यवेभ्यः क्रियः ११३।१८।' इत्यकर्त्रेभिप्रायविषयमात्मनेपदम् । पित्रा बायुना
रक्षितं शक्रात् । तेन हि पक्ष्मणेदकाले महता वेगेन समुद्रं गीत्वा रक्षित इति
श्रूयते ॥

५५१—खं पराजयमानोऽसावुभ्रत्या पवनाऽत्मजम् ॥

जगादाऽद्रिर् 'विजेषीष्टा मयि विश्रम्य वैरिणम्. ॥९॥

खमित्यादि—असावद्रिः उच्चत्या उच्चततया खं पराजयमानोऽभिभवन् पव-
नात्मजं जगाद । मयि विश्रम्य स्थित्वा वैरिणं शत्रुं विजेषीष्टाः स्वमभिभूयाः ।
आक्षिपि लिङ् । उभयत्रापि '२६८५। वि-पराभ्यां जेः ११३।१९।' इति तक् ॥

५५२—फलान्यादत्स्व चित्राणि, परिक्रीडस्व सानुषु, ॥

साध्वनुक्रीडमानानि पश्य बृन्दानि पक्षिणाम्. ॥१०॥

फलानीत्यादि—चित्राणि नानाविधानि फलानि आदत्स्व गृहाण । '२६८६।
आढोदोऽनास्यविहरणे ११३।२०।' इत्यात्मनेपदम् । सानुषु ममैकदेशेषु परिक्रीड-
स्व विहर । पक्षिणां च बृन्दानि साधु शोभन अनुक्रीडमानानि विहरन्ति सन्ति
पश्य । उभयत्र '२६८७। क्रीडोऽनु-सं-परिभ्यङ् ११३।२१।' इति तक् ॥

५५३—क्षणं भद्राऽवतिष्ठस्व, ततः प्रस्थास्यसे पुनः ॥

न तत् संस्थास्यते कार्यं दक्षेणोरीकृतं त्वया. ॥ ११ ॥

क्षणमित्यादि—हे भद्र कस्याण ! क्षणमवतिष्ठस्व । ततः पश्चात्प्रस्थास्यसे
यास्यसि । यच्च कार्यं करणीयं दक्षेणानलसेन त्वया ऊरीकृतमङ्गीकृतं न च
संस्थास्यते अपि तु निष्पत्त्यत एवेत्यर्थः । सर्वत्र '२६८९। समव-प्र-विभ्यः स्थः
११३।२२।' इति तक् ॥

५५४—त्वयि नस् तिष्ठते प्रीतिस् तुभ्यं तिष्ठामहे वयम्, ॥

उत्तिष्ठमानं मित्राऽर्थे कस् त्वां न बहु मन्यते. ॥१२॥

त्वयीत्यादि—त्वयि विषये अस्माकं प्रीतिरस्ति । तेन संशये अस्माभिरन्यो
निर्णेतानाम्बेषणीयः । किम् नोऽस्माकं प्रीतिरेव निर्णयं पश्यन्ती त्वयि तिष्ठ-
ते । '२६९०। प्रकाशन-स्थेयाक्ययोश्च ११३।२३।' इत्यात्मनेपदम् । विवादपद-
निर्णेतो स्थेय उच्यते तुभ्यं तिष्ठामहे वयमिति त्वयि विषये अस्माकं चेतो

१—'२०१६। ईक्षे तु चतुर-पेक्ष-पटवः सुत्थान उज्जङ् च ।' । २—'११६४। ऊरीकृत-
ऊरीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिष्ठातम् ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

१९६ अहि-काव्ये—द्वितीयेऽविभार-काव्ये लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

वर्तते इति स्वाभिप्रायम् । शुभ्यं तिष्ठामहे स्वाभिप्रायं निवेदयाम् इत्यर्थः । अत्र प्रकाशनं च स्वाभिप्रायकथनम् । '५०२। श्लाघ-हुह-स्था-वापां शीत्स्वमानः । ११। ३। ३५।' इति सम्प्रदायसंज्ञायां चतुर्थी । कस्मादेवं मां श्लाघस इति चेदाह । मित्रार्थे उत्तिष्ठमानं वचमानम् । '२६९१। उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । ११। ३। २४।' इत्यात्म-नेपदम् । कस्मां न बहु मन्यते न श्लाघते ॥

५५५—ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः संध्या-त्रयं द्विजाः, ॥

रक्षोभिस् तापितास् तेऽपि सिद्धिं ध्यायन्ति तेऽधुना.

य इत्यादि—ये द्विजा मन्त्रैः करणभूतैः सूर्यमुपतिष्ठन्ते प्रत्युपामते । २६-९२। उपान्मन्त्रकरणे । ११। ३। २५।' इत्यात्मनेपदम् । संध्यात्रयं त्रिसन्ध्यम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तेऽपि रक्षोभिस्तापिता उपद्रुताः अधुना ते सिद्धिं ध्यायन्ति । किं पुनरहं यत्ते पितुः सुहृत् ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

५५६—अ-व्यग्रमुपतिष्ठस्व वीर ! वायोरहं सुहृत्. ॥

रविर् वितपतेऽत्यर्थमाश्वस्य मयि गम्यताम्. ॥ १४ ॥

अव्यग्रमित्यादि—हे वीर ! अव्यग्रमनाकुलं मय्युपतिष्ठस्व सन्निहितो भव । '२६९३। अकर्मकाश्च । ११। ३। २६।' इत्यात्मनेपदम् । यतो वायोऽस्य पितुरहं सुहृत् । रविरत्यर्थं वितपते दीप्यते । '२६९४। उद्-विम्याम्—११। ३। २७।' इत्यात्मनेपदम् । तत्राकर्मकादिति वर्तते । तस्मादाश्वस्य मयि विश्रम्य गम्यताम् ॥

५५७—तीव्रमुत्तपमानो ऽयम-शक्यः सोढुमातर्पः, ॥

आज्ञान इव संदीर्घरलांतैः सर्वतो मुहुः. ॥ १५ ॥

तीव्रमित्यादि—तीव्रं सुहु उत्तपमानो दीप्यमान आतपः सोढुमशक्यः । पूर्ववदात्मनेपदम् । अलातैः उल्मुकैः संदीप्तैः सर्वत्र आज्ञान इव ताडयन्निव । '२६९५। आहो यमहनः । ११। ३। २८।' इत्यादिबद्धितकर्मकत्वादात्मनेपदम् '२६९६। गम-हन—१६। ३। ९८' इत्युपधालोपः '३५४। हो हन्ते—१७। ३। ५४।' इति कृत्वम् ॥

५५८—संशृणुष्व कपे ! मत्कैः संगच्छस्व वनैः शुभैः, ॥

समारन्त ममा ऽभीष्टाः संकल्पास् त्वय्युपागते. १६

संशृणुष्वेत्यादि—हे कपे ! संशृणुष्व आकर्णय । '२६९९। समो गम्य-च्छि—११। ३। २९।' इत्यादिबद्धितकर्मकत्वादात्मनेपदम् । शुभैः शोभमानैः । शृणुष्वलक्षणः कः । वनैर्मत्कैः मत्स्वामिकैः । अहं स्वामी येषामिति '१८७७ ।

१—'१२०। रोहिः शोचिरमे द्वीने, प्रकाशो योत आतपः । २—'१२१। अयं ह्यी शार्दङ्गारोऽप्यसमुत्पुङ्गुः । ३—'१५५। वीरधारणावती येषां, संकल्पः कर्म मान-सम् ।' इति सर्वत्र मा० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनिता-भङ्गो' नामाद्वयः सर्वः— ११७

स एषां ग्रामणीः । ५।२।७८। इति कः । '१२०३। प्रत्यक्षोत्तरपदयोश्च । ७।२।९८।' इति मदादेशः । संगच्छस्व संगतो भव । पूर्ववदात्मनेपदम् । समारम्भ ममा-भीष्टा इति ममाभिप्रेता ये संकल्पा अभिप्रायाः 'कदा नु मे सुहृत्तया वा कश्चि-देष्यति यस्याहमुपयोगी स्वाम्' इति ते समारम्भ आगताः त्वद्युपागते सति । अनेलुकि पूर्ववदात्मनेपदम् । '२३८२। सर्ति-शास्वर्तिम्यश्च । ३।१।५६। इत्यकि '२४०६। ऋ-दशोऽकि गुणः । ७।४।१६।' । '२२५४। आढजादीनाम् । ६।४।७२।' भाषाविषयस्य प्रयोगः ॥

न चैवं मिथ्या वायुर्मे सुहृदित्याह—

५५९—के न संविद्रते, वायोर् मैनाकाऽद्रिर् यथा सखा, ॥
यत्नादुपाह्वये प्रीतः, संह्रयस्व विवक्षितम् ॥ १७ ॥'

क इत्यादि—वायोर्मैनाकाद्रियथा सखेति के न संविद्रते न जानन्ति । वेत्तेः पूर्ववदात्मनेपदम् । '२७०१। वेत्तेर्विभाषा । ७।१।७।' इति रुद्र । तस्मात् । प्रीतः सन् अहं यत्नादुपाह्वये भवन्तमाह्वयामि । ततः संह्रयस्व कथय विवक्षितमभि-प्रेतम् । '२७०३। नि-समुपविभ्यो ह्रः । १।३।३०।' इत्यकर्त्रभिप्राये लटलोटोरा-त्मनेपदम् । ततोऽकर्मकादिति निवृत्तम् । सामान्येन विधानम् ॥

५६०—द्यामिर्वावयमानं तमवोचद् भूधरं कपिः ॥

उपकुर्वन्तमत्यर्थं प्रकुर्वाणोऽनुजीवि-वत् ॥ १८ ॥

द्यामित्यादि—द्यामिवाकाशमिवाह्वयमानं महत्तया स्पर्धमानम् । २७०४ । स्पर्धायामाहः । १।३।११।' इत्यात्मनेपदम् । अत्यर्थमुपकुर्वन्त आतिष्येन तमीदृशं भूधरमवोचत् । कपिः प्रकुर्वाणः सेवमानोऽनुजीविवत् श्रुत्यवत् । '२७०५। गन्धन-१।३।३२।' इत्यादिना सेवने तद् ॥

५६१—'कुल-भार्या प्रकुर्वाणमहं द्रष्टुं दशाननम् ॥

यामि त्वरा-वान् शैलेन्द्र !, मा कस्यचिदुपस्कृथाः १९

कुलभार्यामित्यादि—अहं दशाननं द्रष्टुं यामि कुलभार्या प्रकुर्वाणं कुल-नारीमभिगच्छन्त्यम् । तस्यां सहसा प्रवर्तमानमित्यर्थः । साहसिक्ये तद् । त्व-रावान् त्वरायुक्तः । अतः हे शैलेन्द्र ! मा कस्यचिदज्ञानपानादिकस्य उपस्कृथाः अतिशयवन्त मा कार्षीरित्यर्थः । माकि लुक् । प्रतियत्ने तद् । '२५४७। तनादि-भ्यस्त-यासोः । २।४।७९।' इति सिचो लुक् । '२५५२। उपाप्रतियत्न-१।६।११-१३९।' इति सुट् । कस्यचिदिति '७१४ । कृजः प्रतियत्ने । २।३।५३।' इति कर्मणि षष्ठी ॥

१ '७७७। वयस्यः क्षिप्रः सवया, अथ मित्र सखा सुहृत् ।' । २—'८०। शो-दिनो दे क्षियामन्न भ्योम पुष्करमन्वरम् । नमोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरबली खम् । वियद् विष्णुपदं वासु पुंस्त्राकाश-विहायसी ॥' ३—'७७४। षण्डो वर्ष-वरसुतुषो' सेवकाभ्यामुजीविनः । ४ इति सर्वत्र ना० ज० ॥

१९८ मद्दि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीये धर्मः,

५६२—योऽपचक्रे वनात् सीतामधिचक्रे न यं हरिः, ॥

विकुर्वाणः स्वरानद्य बलं तस्य निहन्यहम्. ॥२०॥

य इत्यादि—यः सीतामपचक्रे अभिबभूव । अवक्षेपणे तद् । वनादिति वनमुपगम्य । ह्यग्लोपे कर्मणि पञ्चमी । हरिरिन्द्रो नाधिचक्रे न प्रसेहे । '२७०६। अधेः प्रसहने ११३।३३।' इति तद् । तस्य बलं दशाननस्य सामर्थ्यं कीदृशम् । स्वरान् विकुर्वाणं विविधान् स्वरान् कुर्वाणम् । '२७०७ । वेः शब्द-कर्मणः ११३।३४।' इति तद् । तस्य दशाननस्य बलं निहन्मि ॥

५६३—विकुर्वे नगरे तस्य पापस्या ऽद्य रघु-द्विषः ॥

विनेष्ये वा प्रियान् प्राणानुदानेष्येऽथवा यशः. २१

विकुर्वे इत्यादि—तस्य रघुद्विषो रामशत्रोः पापस्य नगरे पुर्यां अहमद्य विकुर्वे विविधं चेहे । '२७१८। अकर्मकाश्च ११३।४५।' इति तद् । तत्र विकुर्वाणो यदि वा प्रियानपि प्राणान् स्वाभ्यर्थे विनेष्ये अपनेष्यामि । '२७०९। संमानन-११३।३६।' इत्यादिना ज्येये तद् । यतो धर्मोद्विषु विनियोगो व्ययः । यशो वा उदानेष्ये ऊर्ध्वं नेष्यामि तस्यापकारकरणात् । अत्रोत्सजने तद् । उन्मज्जन-मुत्क्षेपणम् ॥

५६४—विनेष्ये क्रोधमथवा क्रममाणोऽरि-संसदि ॥

इत्युक्त्वा खे पराक्रंस्त तूर्णं सूनुर नभस्वतः. ॥२२॥

विनेष्य इत्यादि—यदि वा क्रोधमात्मनो विनेष्ये अपनेष्यामि । '२७२०। कर्तृत्वे च-११३।३७।' इति तद् । कर्तृत्वस्य क्रोधकर्मणोऽशरीरवान् अत्र व्ययो न संभवतीति । अरिसंसदि शत्रुसमायां क्रममाणः । अप्रतिबन्धेन प्रवर्तमानः । '२७११। वृत्ति-सर्ग-११३।३८।' इत्यादिना वृत्तौ तद् । वृत्तिरप्रतिबन्धः । इत्येवमुक्त्वा नभस्वतः सूनुर्यासूनवः खे तूर्णं पराक्रंस्त शीघ्रमुत्सेहे । '२७१२। उप-पराभ्याम् ११३।३९।' इत्यनेन सर्गे तद् । सर्ग उक्ताहः ॥

५६५—परीक्षितुमुपाक्रंस्त राक्षसी तस्य विक्रमम् ॥

दिवमाक्रममाणेव केतु-तारा भय-प्रदा. ॥ २३ ॥

परीत्यादि—तस्य हनूमतो विक्रमं शौर्यं परीक्षितुं राक्षसी उपाक्रंस्त उत्सेहे पूर्ववत् । दिवमाक्रममाणेव । यथा केतुः स्वर्मानुः तारा नभस्तुल्लङ्घति भयंकरा । '२७१३। आक उद्गमने ११३।४०।' इति तद् । तत्र हि उच्यतेऽहमन इत्युक्तम् । केतुतारावाच्च उच्यतेः स्वभावात् ॥

२—(५५) शोकसं दिप्यमात्रोक्तनीवम् । २—'७२० । समञ्जस परिषद् गोष्ठी समा-समिति-संसदः ।' ३—(५६५) शोकसं टीकनं श्लोकावताम् । ४—' २२६७ । प्रह-मेदे ज्येये केतुः; पार्ष्णि तज्ये सुतः ।' इति सर्वत्र ना० ज० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनिता-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः १९९

५६६—जले विक्रममाणाया हनुमान् शत-योजनम् ॥

आस्यं प्रविश्य निरयादणूभूया ऽप्रचेतितः ॥ २४ ॥

जल इत्यादि—विक्रममाणायाः पद्मां विचरन्त्याः । '२७१४। वेः पादवि-
हरणे । ११३।४१।' इति तङ् । जलग्रहणात् गतिविशेषं दर्शयति । आस्यं शतयोजनं
शतं योजनानि यस्य प्रमाणतः । तदणूभूय सूक्ष्मीभूय प्रविश्य निरगात् निर्गतः ।
उदरं विदार्येत्यर्थात् । अप्रचेतितः अविज्ञातः ॥

५६७—द्रष्टुं प्रक्रममाणो ऽसौ सीतामम्भोनिधेस् तटम्, ॥

उपाक्रंस्ता ऽऽकुलं घोरैः क्रममाणैर् निशाचरैः ॥२५॥

द्रष्टुमित्यादि—असौ हनुमान् सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाणः आरभमाणः आवृक्-
र्मणि यथा भोक्तुं प्रक्रमते इति । उदधेस्तटमुपाक्रंस्त गन्तुं प्रारब्धवानित्यर्थः ।
ततश्च प्रोपयोरविकर्मणि समानार्थत्वात् '२७१५। प्रोपाभ्यां समर्थभ्याम् । ११३।-
४२।' इति तङ् । घोरैः राक्षसैः । निशाचरैराकुलं व्याप्तम् । तटं क्रममाणैः हृतस्ततो
गच्छन्तिः । '२७१६। अनुपसर्गाद्वा । ११३।४३।' इति तङ् ॥

५६८—आत्मानमपजानानः शश-मात्रो ऽनयद् दिनम्, ॥

ज्ञास्ये रात्राविति प्राज्ञः प्रत्यज्ञास्त क्रिया-पटुः ॥२६॥

आत्मानमित्यादि—मा कश्चिद्द्राक्षीदिति तथाविधमात्मानं शरीरमव-
जानान अपहुवानः । '२७१७। अपहृवे ज्ञः । ११२।४३।' इति तङ् । यो हि शश-
मात्रो भूत्वा स्थितः तेन कथमात्मा लोके नापलपितः स्यात् । अनवरितं अगम-
यद्बलम् । ज्ञास्ये रात्राविति प्रत्यज्ञास्त प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । '२७१९। सं-प्रति-
भ्यामनाध्याने । ११३।४६।' इत्यात्मनेपदं लुक्ते भवति । आध्यानं चोत्कण्ठनम् ।
ज्ञास्ये इत्यकर्मकाच्चेत्यकर्मकक्रियावचनत्वादात्मनेपदम् । प्राज्ञः क्रियापटुरिति
बुद्धिकौशलं कर्मकौशलं च दर्शयति ॥

५६९—संजानानान् परिहरन् रावणाऽनुचरान् बहून् ॥

लङ्कां समाविशद् रात्रौ वदमानोऽरि-दुर्गमाम् ॥२७॥

संजानानानित्यादि—रावणस्वार्थेषु कार्येषु ये चरन्तीति '२९३०। चरेष्टः
। १३।२।१६।' तान् बहून् संजानानान् चेतयतः परिहरन् । अनाध्याने तङ् । रात्रौ
लङ्कां समाविशद् प्रविष्टवान् । अरिदुर्गमां राक्षसदुर्गमाम् । वदमानो आसमा-
नः । '२७२०। आसनोपसंभाषा-। ११३।४७।' इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥

५७०—कंचिन् नोपावदिष्टा ऽसौ, केनचिद् व्यवदिष्ट न, ॥

शृण्वन् संप्रवदमानाद् रावणस्य गुणान् जनात् २८

१—'५२९। गन्धर्वः शुरनो रामः सुमरो गववः क्षत्राः ।' इति ना० अ० ॥ २—(५५६)
शोकसंटीकनं द्रष्टव्यम् ॥

२०० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

कंचिदित्यादि—असौ प्रविष्टः सन् न कंचिदुपावदिष्ट उपसम्बन्धितवान् । उपसम्भाषायां तद् । केनचिद्व्यवदिष्ट न, न भाषितवान् । विमतो तद् । विम-
तिर्नामतिः शृण्वन् आकर्णयन् । जनात् संप्रवदमानात् संभूय भाषमाणात् ।
रावणस्य संबन्धिनो गुणान् । '२७२१ व्यक्तवाचाम्-११३१४८१' इत्यात्मनेपद-
म् । जनानां व्यक्तवाक्त्वात् ॥

५७१—जल्पितोत्कुष्ट-संगीत-प्रनृत्त-स्मित-वैलिंगितैः ॥

घोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्का पूत-क्रतोः पुरः ॥ २९ ॥

जल्पितेत्यादि—पूतक्रतोर्निद्रस्य वा पूः तस्या अमरावस्थाः संबन्धिनो
घोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्का । अनुशब्दः सादृश्ये । सदृशं वादं कृतवती । तैर्जल्पि-
तादिभिः । उभयत्रापि जल्पितादिघोषस्य तुल्यत्वात् । लङ्केति तत्स्थो जन उच्य-
ते । तेन व्यक्तवाग्विषयत्वात् '२७२२ अनोरकर्मकात्-११३१४९१' इति तद् ।
तत्र व्यक्तवाचाभित्यनुवर्तते न समुच्चारण इति ॥

५७२—ऐद् विप्रवदमानैस् तां संयुक्तां ब्रह्म-राक्षसैः ॥

तथाऽवगिरमाणैश् च पिशाचैश् मांस-शोणितम् ३०

ऐदित्यादि—तां ब्रह्मराक्षसैः संयुक्तां हन्मानैव जगाम । इणो लङि रूप-
म् । विप्रवदमानैः परस्परविरुद्धार्थोपधायिभिः । विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां
समुच्चारणे '२७२३ विभाषा विप्रलाये ११३१५०१' इति तद् । तथा पिशाचै-
मांसशोणितमवगिरमाणैः भक्षयद्भिः संयुक्ताम् । गिरनेभ्यवहारार्थत्वात् '२७२४।
अवाद् प्रः ११३१५११' इति तद् । मांसशोणितमिति '९१०१ जानिरप्राणिनाम्
१२१४६१' इत्येकवद्भावः ॥

५७३—यथा-स्वं संगिरन्ते स्म गोष्ठीषु स्वामिनो गुणान्, ॥

पान-शौण्डोः पथः क्षीबा वृन्दैरुदचरन्त च ॥३१॥

यथास्वमित्यादि—ब्रह्मराक्षसाः पिशाचाश्च यथास्वमात्मीयस्य स्वामिनो
गुणान् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये संगिरन्ते स्म अभ्युपगतवन्तः । '२७२५। समः प्रति-
ज्ञाने ११३१५२१' इति तद् । पानशौण्डाः पानसक्ताः क्षीबा मक्ताः सन्तः पयो
मार्गानुदचरन्त उत्कम्ब गच्छन्ति स्म । '२७२६। उदचरः सकर्मकात् ११३१५३१'
इति तद् । वृन्दैरिति सम्भूयेत्यर्थः ॥

१—'२१५३ । उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यानमभिहितं कथितम् ।' २—'२५५१
कन्दितं रुधितं कुष्टं, वृम्भस्य तु त्रिषु जृम्भणम् ।' ३—'८१४ । आस्कन्दित
वैरितक रेचितं बल्लितं घृतम् ।' ४—(५६४) श्लोकस्य टिप्पणं विलोक्यताम् ।
५—'१०६८ । मते शौण्डोत्कट-क्षीबाः कायुके कसिताऽनुक' इति सर्वत्र
भा० ज० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनि-का-भङ्गो' नामाख्यः सर्गः—२०१

५७४—यानैः समचरन्ता ऽन्ये कुञ्जराऽन्व-रथाऽऽदिभिः, ॥
संप्रायच्छन्त वन्दीभिरन्ये पुष्प-फलं शुभम्. ॥ ३२ ॥

यानैरित्यादि—अन्ये यानैः कुञ्जरादिभिः समचरन्त संचरन्ते स्म । '२७-२७। समस्तृतीयायुक्तात् । ११३। ५४।' इति तङ् । अन्ये वन्दीभिरानीताभिः । सम्प्रदाने तृतीया । अक्षिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति इति वचनाद्वन्दी-भ्य इत्यर्थः । पुष्पफलं शोभनं संप्रायच्छन्त ददति स्म । '२७२६। दाणश्च सा चैवचतुर्थ्यर्थे । ११३। ५५।' इति तङ् । पुष्पफलमिति जातेरेकवज्रावः ॥

५७५—कोपात् काश्चित् प्रियैः प्रत्तमुपायंसत नाऽऽसंवम्. ॥
प्रेम जिज्ञासमानाभ्यस् ताभ्योऽऽशप्तत कामिनः ३३

कोपादित्यादि—काश्चित् क्षिप्यः कोपात् अन्यस्त्रीगमनजनितात् । आसवं मद्यविशेषं नोपायंसत न स्वीकृतवत्यः । १२७३०। विभाषोपयमने । ११२। १६।' इत्य-कित्त्वपक्षे रूपम् । '२७२९। उपायमः स्वकरणे । ११३। ५६।' इति तङ् । पाणिग्रहण-पूर्वस्य स्वीकरणस्य तत्र स्थितत्वादौपचारिकमत्र स्वीकरणं द्रष्टव्यम् । '२७४२। समुदाहृत्यो यमो ग्रन्थे । ११३। ७५।' इति वा तङ् । उदाहृपूर्वस्य यम आदाना-र्थत्वात् । अवसरप्राप्तं सूत्रद्वयमुपाहृतं स्यात् । प्रियैः प्रत्तं दत्तम् । '३०७८। अत्र उपसर्गात्तः । ७। ४४७।' प्रेम जिज्ञासमानाभ्यः किमस्मासु प्रेमास्ति वा न वेति कृतकोपप्रकाशेन ज्ञातुमिच्छन्तीभ्यः । '२७३१। ज्ञा-भु-स्मृ-रणां सनः । ११३। ५७।' इति तङ् । ताभ्यो योषिभ्यः । कामिनः अशप्तत न मे स्वद्वया प्रियास्तीति तदीयशरीरस्पर्शनेन शपथं चक्रुः । शप उपालम्भने इत्यात्मनेपदम् । आचा उपा-लम्भनं शरीरस्पर्शनम् '५७२। श्लाघ-हृद्- । ११४। ३४।' इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञया चतुर्थी । तासां ज्ञापयितुमिष्यमाणत्वात् ॥

५७६—प्रादिदक्षत नो नृत्यं, ना ऽशुश्रूषत गायनान् ॥

रामं सुस्मूर्षमाणोऽसौ कपिर् विरह-दुःखितम्. ॥ ३४ ॥

प्रादिदक्षतेत्यादि—असौ कपिलङ्कायां नो नृत्यं प्रादिदक्षत । गायनान् गायकान् । '२९०८। गत्यकन् । ३। ११४६।' ण्युद च । नाशुश्रूषत न श्रोतुमिष्ट-वान् किमिति रामं विरहदुःखितं सुस्मूर्षमाणः स्मर्तुमिच्छन् । सन्नन्तेभ्यः पूर्व-बदात्मनेपदम् । '२६१५। अज्जनगमां सनि । ६। ४। १६।' इति दीर्घत्वम् । '२४९४। उदोऽप्यपूर्वस्य । ७। १। १०२।' इत्युभयम् ॥

१—'८२३। सर्वे स्याद् बाह्वनं याम युग्यं पत्रं च धोरणम् ।' २—'८६३। स्फुर् भागधाद्यु ममथा बन्दिनस्य स्तुतिपाठकाः ।' ३—'१०३९। मेरेवमासवः क्षीपुर् नेदको जगलः समो ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

२०२ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काव्ये लक्षण-रूपे तृतीयो सर्गः,

५७७—अनुजिज्ञासतेवाऽथ लङ्का-दर्शनमिन्दुना ॥

तमोऽपहविमुक्तांऽथ पूर्वस्यां दिश्युदैयत. ॥ ३५ ॥

मन्वित्यादि—अथैतस्मिन् प्रस्तावे इन्दुना चन्द्रेण उदैयत उदितम् । इणो भावे लङि रूपम् । पूर्वस्यां दिशीति पूर्णेनेति दर्शयति । इत्यते तत् दर्शनं रूपम् । लङ्काया रूपमनुजिज्ञासतेव । पूर्वेण प्राप्तस्यात्मनेपदस्य '२७३२। नानोर्धः । ११३।५८।' इति प्रतिषेधः । तमोपहास्यो ध्वंसमानाः विमुक्ताः प्रेरिता अंशवो यस्मिन् उदय इति ॥

५७८—आशुश्रूषन् स मैथिल्या वार्ता हर्म्येषु रक्षसाम् ॥

शीयमानाऽन्धकारेषु समचारीद-शङ्कितः. ॥ ३६ ॥

आशुश्रूषन्नित्यादि—स कपिमैथिल्याः सीताया वार्तामाशुश्रूषन् ओतुमिच्छन् । '२७३३। प्रत्याङ्म्यां श्रुवः । ११३।५९।' इत्यारमनेपदप्रतिषेधः । रक्षसां हर्म्येषु गृहेषु । समचारीत् संक्रान्तवान् । '२३३०। अतो व्रान्तस्य । ७।२।२।' इति वृद्धिः । शीयमानान्धकारेषु अपगच्छसमःसु । '९१२। शब्दु ज्ञातने' । '२३३२। शदेः शितः । ११३।६०।' इति तङ् । '२३६०। पा-घ्रा-। ७।३।७८।' इति शीयादेशः । अशङ्कितः शङ्कारहितः ॥

५७९—शत-साहस्रमारक्षं मध्यगं रक्षसां कपिः ॥

ददर्श, यं कृतान्तोऽपि चियेताऽऽसाद्य भीषणम्, ३७

शतेत्यादि—मध्यगं मध्यप्रकोष्ठगतं आरक्षं गोपकं शतसाहस्रं रक्षसां लङ्का-मात्रं ददर्श बिलोक्तवान् । शतसाहस्रं परिमाणमस्येति प्रावर्ततेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तप्रहणमलुकीति वचनात् । '१६९२। शतमानविंशतिक-। ५।१।२७।' इत्यादिना अणि । '१७५२। संख्यायाः संवत्सर-। ७।३।१५।' इत्युत्तरपदवृद्धिः । शीषणं अमानकं आसाद्य प्राप्य । कृतान्तोऽपि यमोऽपि चियेत प्राणान् संत्यजेत् । '२५३८। च्रियतेर्लुङ्गलिटोश्च । ११३।६१।' इति तङ् । तत्र हि शित इत्यनुवर्तते ॥

५८०—अध्यासिसिषमाणे ऽथ वियन्-मध्यं निशा-करे ॥

कासांचक्रे पुरी सौधैरतीवोद्भासिभिः सितैः ॥ ३८ ॥

अधीत्यादि—अथ निशाकरे चन्द्रमसि वियन्मध्यं अध्यासितुमारोढुमिच्छति सति । '२७३४। पूर्ववत्सनः । ११३।६२।' इत्यात्मनेपदम् । अस्तेरनुदासेत्स्वमात्मनेपदमिति तम् । तेनैव सङ्गतादपि भवति । अत्र सति इटि कृते अजावेर्द्वितीय-

१—'१४४७। श्रूषो श्रुदेऽर्षहिरु श्रुदेऽर्षमीन्द्रकांश्च तमोपहाः ।' २—'२२५। हर्म्यादि पतिनां वासः, प्रासादो देवभूयुजाम् । ३—'६९। कृतान्तो-यमुना-प्राता लभनो वमराड् यमः ।' ४—'२२५। सौख्योऽसी राजसदनमुपकाशोप-कारिका ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

तथा लक्ष्म्य-रूपे कथानके 'ऽष्टोक्त-वर्णिका-मङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— १०३

स्वेति द्विर्बचनम् । पुरी लङ्का कस्यचित्के ज्ञोमते स्म । सौधैः सौधानां ज्योत्स्नया
चोद्गास्यमानत्वात् । '२२४०। आन्यत्यचवत्-११३।६३।' इति तत् ॥

५८१—इन्दुं चषक-संक्रान्तमुपायुक्क यथाऽमृतम् ॥

प्रयुञ्जानः प्रिया वाचः समाजाऽनुरतो जनः ॥३९॥

इन्दुमित्यादि—एवं शोभितायां लङ्कायां समाजानुरतः पानगोष्ठीरतो जनः
चषकसंक्रान्तं मद्यभाजने प्रतिबिम्बेन संक्रान्तमिन्दुमुपायुक्क उपभुक्तवान् ।
प्रतिबिम्बावच्छिन्नस्य मद्यत्योपलक्ष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । यथाऽमृतं असृतमिव ।
प्रिया अनुकूला वाचः प्रयुञ्जानः अभिदधानः । २७३५। प्रोषाभ्याम्-११३।
६४।' इति तत् ॥

५८२—संक्षुण्वान इवोत्कण्ठामुपाभुक्क सुरामलम् ॥

ज्योत्स्नोयां विगलन्-मानस् तरुणो रक्षसां गणः ४०

संक्षुण्वान इत्यादि—रक्षसां तरुणो गणः उत्कण्ठां प्रियासु संस्मरणं
संक्षुण्वान इव समुत्तेजयन्निव । '२७३६। समः क्षुण्वः ११३।६५।' इति तत् ।
ज्योत्स्नायां सुरां अलं पर्याप्तमुपाभुक्क अभ्याहृतवान् । '२७३७। भुजोऽनवने
११३।६६।' इति तत् । विगलन्मानः ॥

५८३—मध्वपाययत स्वच्छं सोत्पलं दयिताऽन्तिके ॥

आत्मानं सुरताऽऽभोग-विश्रम्भोत्पादनं मुहुः ॥४१॥

मध्वित्यादि—कीदृशम् । मधु स्वच्छत्वात् सोत्पलतया सुरभित्वात् शोभनं
जातं यतः स्वयमारमानं मुहुरपाययत पायितवत् । '२७३८। गेरणौ—११३।
६७।' इति तत् । दयितान्तिके दयितस्य समीपे । सुरताभोगः सुरतविमर्दः
तत्र विश्रम्भः तत्सोत्पादनं जनकम् । उत्पादयतीति '२८४१। कृत्यलपुटो बहुलम्
।३।११३।' इति कर्तरि ल्युट् ॥

५८४—अभीषयन्त ये शक्रं राक्षसा रण-पण्डिताः ॥

अविस्मापयमानस् तान् कपिरादीद् गृहाद् गृहम्, ४२

अभीषयन्तेत्यादि—एवं रक्षःसु यथायथं चेष्टमानेषु ये राक्षसा रणपण्डिताः
संग्रामविज्ञाः शक्रमभीषयन्त भीषितवन्तः । '२५८४। मी-रूपोर्हेतुभये ११३।
६८।' इति तत् । '२५९५। भिबो हेतुभये पुक् । ७।३।४०।' अयमग्रहणमुपलक्षणं
नेन अयतेरपि भवति । तानसौ कपिरविस्मापयमानः विषयमकारयन् ।

१—'१०४० । चषकोऽस्मी पानपात्र सरकोऽप्यनुतर्पणम् ।' २—'१०० ।
चन्द्रिका कीमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस् तु प्रसन्नता ।' ३—'७८९। समो विश्रम्भ-विश्रासौ
त्रेषो अंशो यथोन्वितात् ।' ४—'४७। इन्द्रो मस्तवान् मधवा विहीनाः पाकशासनः ।
शुद्धयः शुनादीरः पुक्कृतः पुरन्दरः । जिण्णुर् लेख्यभः शक्रः ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

२०४ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिष्ठातृ-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्णः,

‘२५९६। मित्यं स्रवतेः । ६।१।५७।’ इत्यात्वम् । गृहाद्गृहमाटीर गतवान् । लुकि रूपम् ॥

५८५—सीतां दिदृक्षुः प्रच्छन्नः सो ऽगर्धयत राक्षसान्, ॥

अवञ्चयत मायाश् च स्व-मायाभिर् नरद्विषाम्, ४३

सीतामित्यादि—स कपिः सीतां दिदृक्षुः सीतां द्रष्टुमिच्छुः प्रच्छन्नः राक्ष-
सानगर्धयत । व्यामोहयत् । स्वमायाभिश्च नरद्विषां मायाश्च अवञ्चयत अतिसंहि-
तवान् । ‘२७३९। गुभि-वद्भयोः प्रलम्भने । १।३।६९।’ इति तक् ॥

५८६—अपलापयमानस्य शत्रून् तस्याऽभवन् मतिः ॥

‘मिथ्या कारयते चारैर् घोषणां राक्षसाऽधिपः’ ॥४४॥

अपेत्यादि—तस्य कपेः शत्रून् राक्षसान् अपलापयमानस्य व्यकुर्वतः ।
‘२५२९। विभाषा लीयतेः । ६।१।५।’ इत्यात्वे ‘२५२२। लिङः सम्मानन-। १।३-
। ७०।’ इत्यादिना झालिनीकरणे न्यग्भावेन आत्मनेपदम् । मतिरभवत् । कीद-
शीत्याह—मिथ्याकारयत इति । अयं राक्षसाधिपतिश्चारैर्दण्डबाहकैः यां घोषणां
पुनः पुनः कारयति जागृत जागृतेति तां मिथ्या कारयते येनाहमविज्ञात एव
प्रविष्टः । ‘२७४०। मिथ्योपपदान् कृञोऽभ्यासे । १।३।७१।’ इति तक् । अभ्या-
सञ्च पुनः पुनः करणम् ॥

कुलकम् ४५-४९—

५८७—गूहमानः स्व-माहात्म्यमटित्वा भञ्जि-संसदः ॥

नृभ्यो ऽपवदमानस्य रावणस्य गृहं ययौ, ॥ ४५ ॥

गूहमान इत्यादि—स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः आवृण्वन् । ‘२३५४।
उत्पुष्पाया गोहः । ६।४।८९।’ इत्युत्वम् । ‘२१५८। स्वरितमितः-। १।३।७२।’
इति तक् । अटित्वा भञ्जिसंसदः शुकसारणादिगृहाणि गत्वा रावणस्य गृहं
ययौ । कीदृशस्य । नृभ्यो ऽपवदमानस्य कुप्यतः असूयते वा । ‘२७४१। अपा-
द्दः । २।३।७३।’ इति तक् । नृभ्य इति ‘५७५। कुप-द्रुह-। १।४।३७।’ इति
सम्प्रदानसंज्ञायां ञतुर्थी ॥

कीदृश गृहमित्याह—

५८८—दिशो द्योतयमानाभिर् दिव्य-नारीभिराकुलम् ॥

श्रियमायच्छमानाभिरुत्तमाभिरनुत्तमाम् ॥ ४६ ॥

१—‘७७९। चारश् च गूढ-पुरुषश्च, चाऽऽप्त-प्रत्ययिनो समौ ।’ २—
‘१८३। आश्रितं दिश्विस्तुमुच्चैर् पुष्टं तु घोषणा ।’ ३—‘७७०। मञ्जी बीस-
न्निबोऽमात्यो, ऽन्ये कर्मसन्निवास्ततः ।’ इति सर्वत्र ना० अ० । ४—(५९४) लोकसं-
दीकनमवलोकयन्तु । इति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वमिका-भङ्गो' वामाष्टमः सर्गः—२०५

दिश इत्यादि—दिशः श्रोतव्यमानाभिः भासव्यमानाभिः । '२५६४। शिष्यश्च
११३।७४।' इति तद् । दिव्यनारीभिः उत्तमाभिः प्रधाननायिकाभिराकुलं
व्यासम् । अयमनुत्तममतिशयवती आयच्छमानाभिः स्त्रीकुर्वाणाभिः ।
'२७४२। समुदाहृत्यः—११३।७५।' इति तद् ॥

५८९—नित्यमुद्यच्छमानाभिः स्मरसंभोग-कर्मसु ॥

जानानाभिरलं लीला-किलकिंचित-विभ्रमान् ॥४७॥

नित्यमित्यादि—स्मरसंभोगकर्मसु कामोपभोगक्रियासु । नित्यमुद्यच्छमा-
नाभिः उत्साहमानाभिः । लीलाः स्त्रीणां शृङ्गारषेष्टाविशेषाः । अलं जानानाभिः ।
'२७४३। अनुपसर्गाऽशः ११३।७६।' इति तद् । पूर्ववत्तद् । तथा चोक्त-
म्—'विलास-लीलाः किलकिंचितानि विभ्रोक-मोहायित-विभ्रमाणि । विविक्त-
माकुटिमितेक्षितानि योज्यानि तज्ज्ञैः सुकुमारवृत्ते' इति । लक्षणं तेषां नाट्यशास्त्रे ॥

५९०—स्वं कर्म कारयन्नास्ते निश्चिन्तो या श्व-ध्वजः, ॥

स्वाऽर्थं कारयमाणाभिर् यूनो मद-विमोहितान् ॥४८॥

स्वमित्यादि—स्वभारमीयं मोहनादिकर्म दिव्यनारीः कारयन् अनुद्यापयन्
एष श्वध्वजः कामदेवः निश्चिन्त आस्ते । तामिराकुलमिति योज्यम् । '५४१।
ह-श्रोत्रन्यतरस्याम् ११४।५३।' इति द्विकर्मकता । यूनः स्वार्थं स्वप्रयोजनं मधु-
नाख्यं कारयमाणाभिः आकुलम् । ता हनूमानिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । कीदृ-
शान् । मदविमोहितान् मधुपानमदपरवशान् । तामिः ॥

कीदृशीभिरित्याह—

५९१—कान्तिं स्वां वहमानाभिर्

यजन्तीभिः स्व-विग्रहान् ॥

नेत्रैरिव पिबन्तीभिः

पश्यतां चित्त-संहतीः ॥ ४९ ॥

कान्तिमित्यादि—स्वां कान्तिं शोभां वहमानाभिः । यजन्तीभिः स्वविग्र-
हान् ददन्तीभिः कामिभ्यः । तत्र स्वं कर्मेति शिष्यश्चेत्यस्य विषयः । कान्तिं स्वां
स्वविग्रहमिति स्वरितेत् इत्यस्य विषयः । '२७४४। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने
११३।७७।' इति विभाषा आत्मनेपदम् ॥ इत्यात्मनेपदाधिकारः ॥ शेष-
भूतत्वात् परस्मैपदविधानमाह—नेत्रैरिति । पश्यतां चित्तसंहतीः । चि-
त्तसंदोहान् पिबन्तीभिरिव गृह्णन्तीभिरिव । '२१५९। शेषात्कर्तारं परस्मैपदम्
११३।७८।' ॥

१—'६३४ । अथ कलेवरम् । गात्रं वपुः संहननं शरीरं नर्भं विग्रहः । कायो देहः
क्षीयप्रसोः, स्त्रियां मूर्तिश्च तनुश्च तनूः ।' इति ना० अ० ॥

अ० का० १८

२०६ मट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

५९२—ता हनूमान् पराकुर्वन्नगमत् पुष्पकं प्रति ॥

विमानं मन्दरस्याद्रिरनुकुर्वदिव श्रियम् ॥ ५० ॥

ता इत्यादि—ता दिव्यनारीः पराकुर्वन्नपक्षिपन् । अगमत् । पुष्पकं प्रति पुष्पकविमानं प्रति । येन पुष्पकविमानेन जगाम । कीदृशं । मन्दरस्याद्रेः श्रियम-
नुकुर्वदिव । '२७४५। अनु-पराम्यां कृजः । ११३। ७९।' कर्त्रभिप्राये चात्मनेपदस्य
प्राप्तत्वात् ॥

युग्मम् ५१, ५२—

५९३—तस्मिन् कैलास-संकाशं शिरः—शृङ्गं भज-द्रुमम् ॥

अभिक्षिपन्तमैक्षिष्ट रावणं पर्वत-श्रियम् ॥ ५१ ॥

तस्मिन्नित्यादि—तस्मिन् विमाने रावणमैक्षिष्ट । कैलाससंकाशं कैलासतु-
ल्यम् । शिरःशृङ्गं शिरांसि शृङ्गाणीव यस्य । भुजद्रुमं भुजा द्रुमा इव यस्य ।
तं पर्वतस्य श्रियमभिक्षिपन्तं अभिभवन्तम् । '२७४६। अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः
। ११३। ८०।' इति परस्मैपदम् । तस्य स्वरितेत्वात् कर्त्रभिप्राय आत्मनेपदं प्राप्तम् ॥

५९४—प्रवहन्तं सद्भोमोदं सुप्तं परिजनाऽन्वितम् ॥

भयोने परिमृष्यन्तमारभन्तं परं स्मरे ॥ ५२ ॥

प्रवहन्तमित्यादि—सद्भोमोदं कस्तूरिकादिपरिमलं प्रवहन्तम् । '२७४७।
प्रावृहः । ११३। ८१।' इति परस्मैपदं स्वरितेत्वात् । सुप्तं शयने संविष्टम् । परिजनान्वितं
पारिपाशिकाधिष्ठितम् । भयोने इन्द्राय परिमृष्यन्त असूयन्तम् । '२७४८। परे-
ऋषः । ११३। ८२।' इति परस्मैपदं । मृषेः स्वरितेत्वात् । '५७५। कुष-द्रुह-। ११४।
३७।' इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । स्मरे कामे परमत्यर्थ आरभन्तं सक्ति कुर्वा-
णम् । '२७४९। व्याहृपरिम्यो रमः । ११३। ८३।' इति परस्मैपदम् । रमेरनुदात्तेत्वात् ।

५९५—व्यरमत् प्रधनांद् यस्मात् परित्रस्तः सहस्र-दृक्, ॥

क्षणं पर्यरमत् तस्य दर्शनान् मारुताऽऽत्मजः ॥ ५३ ॥

१—'७८। अस्यो(कुबेरस्य)धानं चैत्ररथं, पुत्रम् तु नलकवरः, । कैलासः स्थान-
नलका पूरं, विमानं तु पुष्पकम् ।' इति ना० अ० । २—'श्रीर् वेष्टरचना शोभा
भारती सरल-द्रुमे । लक्ष्म्यां त्रि-वर्ग-सप्तौ वेष्टोपकरणे मती ।' इति विश्व-नेदिन्यौ ।
३—'१०३५ । निम-संकाश-नीकाश-मतीकाशोपमादयः ।' इति ना० अ० ॥ ४—
अस्मिन् 'शिरःशृङ्ग' पदे इवादेरुपमावाचकस्य साधारणधर्मस्य च लोपात् समासगा लुतो-
पमा—'वादेर् लोपे समासे सा कर्माधार क्यचि क्यङि । कर्मे-कर्त्रोर्णमुत्वेतद् दिलोपे कि-
र-समासगा ॥' इति तल्लक्षण काव्यप्रकाशे दशम उल्लासे दृश्यते । ५—'१६४। विमर्दोत्थे
परिमलो गन्धे जन-मनोहरे । आभोदः सोऽतिनिहोरी, वाच्य-लिङ्गत्वमा-गुणात् ।' ६—
(५८४) शोकस्य टिप्पणं पद्यद्वयम् । ७—'८६९। युद्धमायोपन जन्यं प्रचनं
प्रविशारणम् ।' इति ना० अ० ॥

तथा लङ्घ्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनि-का-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २०७

व्यरमदित्यादि—यस्माद्वाचणात् सहस्रदग्निन्द्रः परिश्रुतः '५८८। मीत्रार्था-
नाम्-११।४।२५।' इत्यादिना पञ्चमी । मघनात् युद्धात् । व्यरमत् उपरतव्या-
पारोऽभूत् । '२७४९। व्याह-परिम्यो रमः।११।३।८३।' इति परस्मैपदम् । जुगुप्सा-
विराम-प्रमादार्थानामपादाने पञ्चमी । तस्य दर्शनान्मारुतात्मजः हनूमान् क्षणं
पर्यरमत् तुष्टिमानभवदित्यर्थः । 'साधु रावण' इति । पूर्ववल्लङ्घः परस्मैपदम् ॥

५९६—उपारसीच्च च संपश्यन् वानरस् तं चिकीर्षितात् ॥

रम्यं मेरुमिवाऽऽधूत-काननं श्वसनोर्मिभिः ॥ ५४ ॥

उपेत्यादि—तं रावणं पश्यन् वानरः चिकीर्षितात्कर्तुमिष्टात् सीतान्वेषणा-
नुपारसीत् निवृत्तः । उपाञ्चैत्यधिकृत्य '२७५१। विभाषाऽकर्मकात् ११।३।८५।'
इति लुङ्घः परस्मैपदम् । तस्य मेरोरिव रम्यत्वात् तदाह मेरुमिव । श्वसनोर्मिभिः
वातसमूहैः । आधूतकाननं प्रचलितवनं मेरुम् । तथा श्वसनोर्मिभिः श्वसित-
कलोलैः आधूतानि शिरांस्थाननानि च यस्येति ॥

५९७—दृष्ट्वा दयितया साकं रहीभूतं दशाननम् ॥

ना ऽत्र सीतैत्युपारंस्त दुर्मना वायु-संभवः ॥ ५५ ॥

दृष्ट्वेत्यादि—रहीभूतं विजनस्थं दशाननम् । '२१२१। अरुर्मनश्चक्षुः-१।५।४।-
५१।' इत्यादिना च्छी सलोपः । दयितया साकं दृष्ट्वा नात्र सीतेति कृत्वा उपारंस्त
विमना निवर्तते स्म । '२७५१। विभाषाऽकर्मकात् ११।३।८५।' इति तद् ।
वायुसंभवो हनुमान् ॥

५९८—ततः प्राकारमारोहत् क्षपादानविबोधयन्, ॥

नाऽयोधयत् समर्थोऽपि सीता-दर्शन-लालसः ॥ ५६ ॥

तत इत्यादि—तत उत्तरकालं प्राकारमारोहत् आरूढवान् । क्षपाटान् राक्ष-
सान् अविवोधयन् अचेतयन् । '२५६४। णिचश्च ११।३।७४।' इत्यात्मनेपदे प्राप्ते
'२७५२। बुध युध-११।३।८६।' इत्यादिना वा लट् परस्मैपदम् । बुधेरणौ सकर्मकस्य
चित्तवत्कर्तृत्वात् हनूमतश्चित्तवत्त्वात् । तत्र ह्यकर्मका ये तेषामचित्तवत्कर्तृ-
कत्वार्थमुपादानमित्युक्तम् । तावद्योचयत् समर्थोऽपि न संग्रामितवान् । यतः
सीतादर्शनलालसः लम्पटः । '२७५४। अणावकर्मकात्-११।३।८८।' इत्यनेन
उभयत्रापि लङ्घः परस्मैपदम् । युधेरकस्याचित्तवत्कर्तृकत्वात् ॥

५९९—अध्यासीद्, 'राघवस्या ऽहं नाशयेयं कथं शुचम्, ॥

वैदेह्या जनयेयं वा कथमानन्दमुत्तमम् ॥ ५७ ॥

अध्यासीदित्यादि—राघवस्याहं कथं केन प्रकारेण शुचं शोकं नाशयेयम् ।
कथं वा वैदेह्याः सीताया आनन्दं जनयेयमिति हनुमान् अध्यासीत् चिन्तितवान् ।

१—'१२०५। कं शिरोमुनोः।' २—'१०५२। दुर्मना विमना अन्तर्मेनाः स्यादुक्त
उन्मनाः।' ३—'३२२। प्राकारो वरणः सालः।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

२०८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

‘९७४। ध्यै विन्तायाम्’ इत्यस्य छुडि रूपम् । नक्षिजन्मोरकर्मकत्वात् ‘३७५४। अजौ-११।३।८८।’ इत्यनेन लिङः परस्मैपदम् । न बुधेत्यादिना जनीजृषित्यादिना । जनेर्मित्संज्ञायां ह्रस्वत्वम् ॥

६००—दृष्ट्वा राघव-कान्तां तां द्रावयिष्यामि राक्षसान्, ॥

तस्या हि दर्शनात् पूर्वं विक्रमः कार्य-नाश-कृत् ॥५८॥

दृष्टेत्यादि—इयमसाविति राघवस्य कान्तां दृष्ट्वा द्रावयिष्यामि राक्षसान् पलाययिष्यामि । अत्र अणावित्यनेन न बुधेत्यादिना तस्याकर्मकस्य चित्तवत्कर्तृ-कत्वात् । हि यस्यात् तस्याः सीताया दर्शनात्पूर्वं विक्रमः कार्यस्य सीतादर्शन-रूपस्य नाशकृत् ॥

६०१—चिन्तयन्नित्यमुत्तुङ्गैः प्रावयन्तीं दिवं वनैः ॥

अशोक-वनिकामारादपश्यत् स्तवकाऽऽचिताम् ५९

चिन्तयन्नित्यादि—इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्नारासमीपे अशोकवनि-कामपश्यत् । उत्तुङ्गैरुर्वर्णैर्नर्दिवमाकाशं प्रावयन्तीं व्याप्नुवानाम् । ‘२७५२। बुध-युध-११।३।८६।’ इत्यादिना तिप् । प्रवनेरकर्मकस्याचित्तवत्कर्तृकत्वात् । अशोक-वनिकायाश्चाचित्तवतीत्वात् । स्तवकाचितां अशोकपुष्पस्तवकैः छन्नाम् ॥

कुलकम् ६०—६४—

६०२—तां प्राविशत् कपि-व्याघ्रस् तरून्-चलयन् शनैः ॥

अ-त्रासयन् वन-शयान् सुप्तान् शाखासु पक्षिणः ६०

तामित्यादि—तामशोकवनिकां कपिव्याघ्रः कपिव्याघ्र इव शनैर्मन्दं प्रा-विशत् । तरून्चलयन् अकम्पयन् । चलेरकर्मकत्वाच्चित्तवत्कर्तृकादणवित्यनेन च लटः परस्मैपदं न निगरणेत्यादिना । तद्धि तत्र सकर्मकार्थं अचित्तवत्कर्तृकार्थं केष्युकम् । वनशयान् पक्षिणः शाखासु सुप्तान् अत्रासयन् । ‘२७५४। अर्जा-११।३।८८।’ इत्यनेन परस्मैपदम् । वने शेरत इति ‘२९२९। अधिकरणे शेतेः १३।२।१५।’ इत्यच् । ‘९७६। शय-वास-वासिपु-१५।३।१८।’ इत्यादिना सप्तम्या विभाषा अलुक् ॥

६०३—अवाद् वायुः शनैर् यस्यां लतां नर्तयमान-वत् ॥

नाऽऽयासयन्त संव्रस्ता ऋतवोऽन्योन्य-संपदः ॥६१॥

१—‘१११५। लब्ध-प्राशस्तोदयोच्छ्रितास् तुङ्गे ।’ २—‘१४५१ । आराद् दूर-समीपयोः ।’ ३—‘३६४। स्यात् गुच्छकम् तु स्तवकः, कुड्मलो मुकुटोऽम्बि-बाम् ।’ ४—‘३५१ । इक्षो महीरहः शाली विटपी पादपस्तरुः ।’ ५—‘३५९ । समे शाखा लते, स्कन्धशाखा शाखे, शिफा जटे ।’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

तथा लङ्घ्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनि-का-भक्तो' नामाष्टमः सर्गः—२०९

अवादित्यादि—यस्यामशोकवनि-कायां बाबुर्वातः अनेमैन्दवत् वासि
स्म । तामादेति बहुवचनेन संबन्धः । लतां नर्तयमानवत् नृत्यमिव कारयन् ।
नृत्तिमालने वर्तते । ततश्च । '२७५३। निगरण—११३।८०।' इत्यादिना परस्मै-
पदं प्राप्तं । '२७५५। न पादमि—११३।८९।' इत्यादिना प्रतिषिद्धम् । ऋतवोऽन्धो-
न्यसंपदः परस्परस्य भिन्नीः नायासवन्त नोपपीडयन्ति स्म । संव्रस्ता रावणा-
त् । आरुपूर्वाद्यसेः चित्तवत्कतुंक्त्वात् अणावित्यादिना परस्मैपदं प्राप्तं 'न पाद-
मि' इत्यादिना प्रतिषिद्धम् ॥

६०४—ज्योत्स्ना ऽमृतं शशी यस्यां वापीर् विकसितोत्पलाः ॥

अपाययत संपूर्णः सदा दश-मुखाऽऽज्ञयाः ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेत्यादि—यस्यां रावणाज्ञया शशी सदा संपूर्णः सन् ज्योत्स्नामृतं
वापीरपाययत पायितवान् । निगरणार्थत्वात्तिपि प्राप्ते न पादमीत्यादिना प्रति-
षिद्धे निचश्चेति तद् ॥

६०५—प्रादमयन्त पुष्पेषु यस्यां वैन्द्यः समाहृताः ॥

परिमोहयमाणाभी राक्षसीभिः समावृताः ॥ ६३ ॥

प्रादमयन्तेत्यादि—यस्यां बन्धः समाहृताः समानीताः पुष्पेषु कामं प्राद-
मयन्त शमितवन्तः । तन्मतस्याचरणात् । कीदृश्यः । परिमोहयमाणाभिः व्यामो-
हयन्तीभिः राक्षसीभिः समावृताः परिवृताः । दमि-परिसुद्धोः अणावित्यादिना
प्राप्तस्य परस्मैपदस्य न पादमीत्यादिना प्रतिषेधे निचश्चेत्यात्मनेपदम् ॥

६०६—यस्यां वासयते सीतां केवलं स्म रिपुः स्मरात् ॥

न त्वरोचयता ऽऽत्मानं चतुरो वृद्धि-मानपि ॥ ६४ ॥

यस्यामित्यादि—रिपुर्दशाननः स्मरात् कामादेतोः केवलं निष्फलं यस्यां
सीतां वासयते स्म वासितवान् । न त्वरोचयत आत्मानं नेवात्मानमुपरोक्षितवा-
न् । चतुरोऽपि योपिदाराधनकुशलोऽपि । वृद्धिमानपि संप्रयुक्तोऽपि । रोषि-
वास्तोरेणावित्यादिना प्राप्तस्यापि च परस्मैपदस्य न पादमीति प्रतिषेधे निच-
श्चेति तद् ॥

६०७—मन्दायमान-गमनो हरितायत्-तरुं कपिः, ॥

द्रुमैः शकशकायद्भिर् मारुतेना ऽऽट सर्वतः ॥ ६५ ॥

मन्देत्यादि—कपिः सर्वतः सर्वत्र तामाट विजहार । यत्तदोर्मित्यसंबन्धा-
त्तामिति गम्यते । मन्दायमानगमनः मन्दीभवद्गमनः । कीदृशीम् । हरिताय-
तरुं शाद्वलीभवद्द्रुमम् । अप्राणिजातेष्वेत्यूह । द्रुमैरुपलक्षितम् । कीदृशैः ।

१—'२८२। वापी, तु दीर्घिका ।' २—वन्दिशालस्त्रिताः स्त्रिय इत्यर्थः । '८८०।
प्रमोहोपमौ बन्ध्या, कारा स्वाद् बन्धनालये ।' ३—'३७। मदनो मन्मथो मारः कामः
पञ्चशरः स्मरः ।' इति सर्वत्र ना० अ० ।

२१० मद्दि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

शकशकायत्रिः शकस्वभावः शकीभवन्निः । केन । मास्तेन । अत्रामन्दं मन्दं
भवति अहरिता हरिता भवन्तीति लोहितवित्वात् स्वप् । अशकाः शका भव-
न्तीति वाक्ये । '२१२८। अव्यक्तानुकरणात्-॥५११५७॥' इति वाच । तस्मिन्वि-
षयभूते 'हाप्ति बहुलं द्वे भवतः ।' 'नित्यमाशेषिते हाप्ति' इति पररूपत्वम् ।
हाजन्त्यान् शकशकाशब्दात् स्वप् । '२६६९। वा क्यपः ॥१३१९०॥' इति परस्मैपदं
आत्मनेपदं च ॥

६०८—अस्यन्दश्लिन्दु-मणयो, व्यरुचन् कुमुदाऽऽकराः, ॥

अलोठिपत वातेन प्रकीर्णाः स्तवकोच्चयाः, ॥ ६६ ॥

अस्यन्दश्लित्यादि—चन्द्रोदयादिन्दुमणयः अस्यन्दन् स्वन्दन्ते स्म । तामा-
टेति योजयम् । व्यरुचन् कुमुदाकराः विराजितवन्तः । स्तवकोच्चयाः गुच्छराश-
यः । वातेन प्रकीर्णा इत्यन्ततो शिक्षिताः सन्तः अलोठिपत लुठन्ते स्म । सर्वत्र
'२३४५। मणयो लुकि ॥१३१९३॥' इति विभाषा परस्मैपदम् । शुतादयश्च
कूपपर्यन्ताः ॥

६०९—सीताऽन्तिके विवृत्सन्तं वर्त्यत्-सिद्धिं श्रवङ्गमम् ॥

पंतत्रिणः शुभा मन्द्रमानुवानाम् त्वजिह्वदन्, ॥ ६७ ॥

सीतेत्यादि—सीताममीपे विवृत्सन्तं वर्तिषुमिरुन्न श्रवङ्गम वर्त्यन्ति-
द्धि वर्त्यन्ती भविष्यन्ती सिद्धिः सीतादर्शनलक्षणा यस्य । '२३४७। वृज्यः
स्व-स्यनो ॥१३१९२॥' इति विभाषा तिप् । तं पक्षिणः शुभा प्रशम्ना अजिह्व-
दन् मुखपट्ति स्म । णिचि लुकि चकि रूपम् । कीरशा । मन्द्र गम्भीर मधुर-
मानुवानाः वाद्यमानाः । 'आलि नु-प्रच्छद्योरुपमंलपानं' इति तङ् । '११०८। पु
स्मृती' इत्यादिकस्य परस्मैपदित्वात् ॥

६१०—वर्तिष्यमाणमात्मानं सीता पत्युरिवाऽन्तिके ॥

उदपश्यत् तदा तैथ्यर् निमित्तैरिष्ट-दर्शनैः, ॥ ६८ ॥

वर्तिष्यमाणमित्यादि—सीतापि तदा तस्मिन् काले पत्यू रामस्यान्तिके
आत्मानं वर्तिष्यमाणमिव उदपश्यत् उत्प्रेक्षते स्म । '२३४७। वृज्यः स्व-स्यनो-
॥१३१९२॥' इति विभाषावचनात् । निमित्तैश्चतुःस्पर्शनादिभिः । तथैवविस्-
वादिभिः इष्टदर्शनैः इष्टार्थप्रकाशकैः । दर्शनमिति । '२८४३। कृत्यलुपुटो बहुलम्
॥३१३११३॥' इति कर्तरि इयुट् ॥

१—'११११। समीपे निकटाऽऽमल-सन्निहृ-सतीटवत् । रुदेशाभ्याज-सविध-समयाद-सदे-
शवत् ॥ १११३। उपकण्ठाभिसङ्काऽभ्यर्णाऽभ्यर्णा अप्यभितोऽभ्यर्णम् ॥' २—'५५२। शकुन्ति-
पक्षि-शकुलं शकुन्त-शकुल द्विजाः । ५५३। पतत्रि-पत्रि-पतत्र-पतत्र-पत्ररवा-पतत्राः ।' ३—
'२९५। सत्यं सत्यप्येतं सत्यगुणं त्रिषु तदति ।' ४—'१२८३। निमित्तं हेतु-लक्षमणोः ।'
इति सर्वत्र ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भक्तो' नामांष्टमः सर्वः—१११

६११—'निरवर्त्यन् न चेद् वार्ता सीताया, वित्तयैव नः ॥
अकल्प्यदुद्यतिः सर्वा', हनुमानित्यचिन्तयत् ॥६९॥

इत्यात्मनेपदाधिकारः ।

निरवर्त्यन्वित्यादि—चेदिति वच्यते । यदि सीताया वार्ता न निरवर्त्यन्
निवृत्ति नायास्यत्, तदा वृक्षेव निष्कलैव नोऽस्माकमुद्यतिः सर्वा अप्युद्यमः
समुद्रलङ्घनादिकः । अकल्प्यत् अभविष्यत् । इत्येवं हनुमानचिन्तयत् । क्रिया-
निपत्तां लङ् । तत्र निरवर्त्यन्दिनि '२३४७। वृक्षः स्व-सनोः ११३१९२।' इति
विभाषापरस्मैपदम् । अकल्प्यन्दिनि '२३५१। लुटि च कूपः ११३१९३।' इति
षकारात् स्व-सनोरपि भवति विभाषापरस्मैपदम् । उद्यतिरिति वचनेः '३२७२।
क्रियां क्तिन् १३३१९४।' । '२४२८। अनुदात्त-१६४३७।' इत्यादिना अनु-
नासिकलोपः ॥ इत्यात्मनेपदाधिकारः ॥

इतः प्रभृति कारकमधिकृत्याह—

विशेषकम् ७०—७२—

६१२—वृक्षाद् वृक्षं परिक्रामन् रावणाद् विभ्यतीं भृशम् ॥
शत्रोम् त्राणम-पश्यन्तीम-दृश्यो जनकाऽऽत्मजाम् ७०

वृक्षादित्यादि—तां जनकात्मजां सीतां स कपिकुञ्जरोऽपश्यदिति वक्ष्य-
माणेन संबन्धः । वृक्षात् वृक्षं परिक्रामन् गच्छन् । '५८६। ध्रुवमपायेऽपादा-
नम् ११३१२४।' इत्यपादानमंशायां पञ्चमी । रावणात् विभ्यतीं भृशं प्रत्यन्तीं
अन्यथं दृष्ट्वा रावणाद्वृक्षमपश्यन्तीं यतो अयं ततः कुतो रक्षेति '५८८। भीत्रा-
र्थानाम् - ११३१२५।' इत्यपादानमंशा । अदृश्यः प्रच्छन्नो भूत्वा । '२८५९।
क्रदुपध-१३११११०।' इत्यादिना क्यप् ॥

६१३—तां पराजयमानां स प्रीते रक्ष्यां दशाऽऽननात् ॥
अन्तर्दधानां रक्षोभ्यो मलिनां म्लान-मूर्धजाम् ॥७१॥

तामित्यादि—प्रीतेः रावणसंबन्धिन्या पराजयमानां विमुखीभवन्तीम् ।
'५८९। पराजेरमोदः ११३१२६।' इत्यपादानम् । असोदोऽर्थः प्रीतिः । रक्ष्यां
दशाननात् रावणविषये स्वयं निवार्यप्रसराम् । '५९०। वारणार्थानामीप्सितः
११३१२७।' इत्यपादानम् । प्रवृत्तिविघातलक्षणया रक्षणाक्रियया आत्मसंबन्धि-
न्या दशाननस्य व्यामुमभिप्रेतत्वात् । अन्तर्दधानां रक्षोभ्यः मा मां रक्ष्यंति
द्राक्षुरिति । ततश्च '५९१। अन्तर्धौ येनादर्शनम्-११३१२८।' इत्यपादानमंशा ।
अन्तर्धिमिति हि रक्षोभिरात्मनो दर्शनव्यातीप्सितत्वात् । मलिनां क्षरीरेण
म्लानमूर्धजां मलिनकेशां बद्धवेणीत्वात् ॥

१—'१७८। वार्ता प्रवृत्तिर् इत्यन्त उदन्तः स्वात् ।' इति ना० अ० ॥

२१२ अट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काव्ये लक्ष्मण-स्य गृहीतो वर्णः,

६१४—रामादधीत-संदेशो वायोर् जातश्च व्युत-सिताम् ॥

प्रभवन्तीमिवादित्यादपश्यत् कपि-कुञ्जरः. ॥ ७२ ॥

रामादित्यादि—सप्तम्य अधीतसंदेशो गृहीतसंदेशः कपिकुञ्जरः । '५९२। आख्यातोपयोगे । ११४।२९।' इत्यपादानसंज्ञा । रामस्याख्यातत्वात् । सावधानतया संदेशग्रहणाय निबन्धपूर्वकविधायात् संदेशग्रहणम् । वायोर्जात इति '५९३। जनि-कर्तुः—११४।३०।' इत्यपादानसंज्ञा । अन्यथेत्य जन्मनः कर्ता हनुमान् तस्य वायुः प्रकृतिः कारणम् । व्युतस्थितां श्लोकाकान्तत्वात् । प्रभवन्तीमिवादित्याम् । '५९४। शुभः प्रभवः । ११४।३१।' इत्यनेन प्रवत्यर्थस्य सीतायाः कर्तृभूतायाः प्रथमत उपलभ्यमानत्वात् । अतः प्रभव आदित्यः तस्यान्तेऽस्त्वित्वात् ॥

६१५—रोचमानः कु-दृष्टिभ्यो रक्षोभ्यः प्रत्तवान् श्रियम् ॥

श्लाघमानः पर-स्त्रीभ्यस् तत्राऽऽगाद् राक्षसाऽधिपः. ॥

रोचमान इत्यादि—तत्र तस्यामशोकवन्निवायां राक्षसाधिपो रावणः आ-गतः । रोचमानः कुदृष्टिभ्यः त्यक्तत्रयीवर्मेत्वात् । ये कुदृष्टयः कुबुद्धयः तान् स्वविषये स्पृहावतः कारयन्तित्यर्थः । '५७१। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । ११४।३३।' इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । रुचेरभिलाषस्य तत्रावस्थानान् । कुदृष्टयः प्रीयमाणाः । रक्षोभ्यः क्षियं विभृतिं प्रत्तवान् । '५६९। कर्मणा यमभिप्रेति—११४।३२।' इति सम्प्रदानम् । ददाति क्रियया राक्षसानामभिप्रीयमाणत्वात् । श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः युष्मद्विषये ऽस्माकं श्लाघेति परकलत्राणि ज्ञापयितुमेव-यन् । '५७२। श्लाघ-कुञ्ज—११४।३४।' इत्यादिना सम्प्रदानत्वम् । श्लाघया बहु-मानेन ज्ञापयितुमिच्छमाणत्वात्तात्त्विकम् ॥

६१६—अशश निहुवानो ऽसौ सीतायै स्मर-मोहितः. ॥

धारयन्निव चैतस्यै वसूनि प्रत्यपद्यत. ॥ ७४ ॥

अशशेत्यादि—सीतायै निहुवानः कायादिकं न मेऽस्मीति सीतां ज्ञापयि-तुमेषयन्नित्यर्थः । तस्यै सीतायै अशपन् । शपथं सीतां ज्ञापयितुमेषदित्यर्थः । किमित्येवमाह । स्मरमोहितः । अत्र शपथापहृतिक्रियया सीतामाज्ञापयितुमि-च्छमाणत्वात् । पूर्ववत् सम्प्रदानसंज्ञा । किञ्चास्यै सीतायै स्वामिनीभूतायै वसूनि द्रव्याणि प्रत्यपद्यत अङ्गीकृतवान् । धारयन्निव गृहीतवित्त इव । अत्र '५७३। धारयन्तमर्णः । ११४।३५।' इति सीतायाः कदाचिदुत्तमर्णत्वात् नुह्यत्वात् ॥

६१७—तस्यै स्पृहयमाणो ऽसौ बहु प्रियमभाषत, ॥

सानुनीतिश्च सीतायै नाऽकुध्यन्, नार्थसूयत. ७५

तस्यामित्यादि—अनी राक्षसाधिपः स्पृहयमाणः सीतामासुमिच्छन् बहु-प्रियमभाषत वक्ष्यमाणम् । '५७४। स्पृहेतीप्सितः । ११४।३६।' इति स्पृहयतेः स्वार्थिकप्यन्त्यस्य प्रयोगो सीताया ईप्स्यमाणत्वात् । सानुनीतिश्च सानुनवः सीता-

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'ऽशोक-वनिता-भङ्गो' नामादयः सर्गः—२१३

ये नाकुप्यन्तं तां प्रति कोपं न कृतवान् । नाप्यसुप्तं दोषाविच्छेदनलक्षणाभसूयां न कृतवान् । कुप्यतिसूयत्योर्दिवादिभयोः कदाचैव नितोर्लङ्घि प्रयोगे '५७५। कुप-
दुह-११४।३७।' इत्यादिना सम्प्रदानम् ॥

६१८—'संकुप्यसि मृषा किं त्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे !, ॥

ईक्षितव्यं पर-स्त्रीभ्यः स्व-धर्मो रक्षसामयम्. ॥ ७६ ॥

संकुप्यसीत्यादि—किं त्वं शुभाशुभे दिदृक्षुं द्रष्टुमिच्छुं मां हे मृगेक्षणे ! संकुपयसि । '५७६। कुप-दुहोरूपसृष्टयोः—११४।३८।' इति कर्मसंज्ञा । कुपेरूप-सर्गेण युक्तत्वात् । कुतस्ते परिज्ञानं यत्परस्त्रीषु शुभाशुभं निरूपयसि अन्यत्र दुष्टाशयत्वात् । अथ कथं मृषा संकुप्यामीति चेदाह—ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः का शुभा न शुभेति यदीक्षितव्यमीक्षणीय तद्वयं स्वधर्मो रक्षसाम् । '५७७। राक्षी-क्ष्योर्यस्य विप्रभः ११४।३९।' इति सम्प्रदानसंज्ञा । यतः स्त्रीविषये विविचस्य प्रभस्य क्रियमाणत्वात् ॥

६१९—शृण्वद्भ्यः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरुं ! नोत्तमाः, ॥

गृणद्भ्यो ऽनुगृणन्त्यन्ये ऽकृताऽर्था, नैव मद्-विधाः. ॥

शृण्वद्भ्य इत्यादि—अनेनात्मनः प्रभावं दर्शयति । शृण्वद्भ्यः प्रार्थयमा-नेभ्यः स्वामिनिद् क्रियतामिति मध्यमाः प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति ओमियुपगच्छ-न्ति । हे भीरु ! नोत्तमा मादृशाः । ते हि स्वातन्त्र्यास्वयमेव हितं प्रतिपद्यन्ते इति भावः । '५७८। प्रत्याह्व्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ११४।४०।' इति सम्प्रदा-नसंज्ञा । पूर्वस्याः प्रार्थनक्रियायाः प्रार्थयितुः कर्तृत्वात् । अन्ये प्रभवोऽकृतायाः अलक्ष्यलाभाः गृणद्भ्यः अनुग्राह्यस्य भृत्यस्य कस्यचिन्न स्तुतिं कुर्वद्भ्यो मन्त्रिभ्यः अनुगृणन्ति तान् प्रोत्साहयन्ति । अनुगृणीन् अनुगृणीतेति ममानुगतो भव-तीति नैव मद्विधा अनुगृणन्ति कृतायेत्वात् । '१५९५। गृ शब्दे' इत्यस्य प्रयोगे '५७९। अनु प्रतिगृणश्च ११४।४१।' इति सम्प्रदानसंज्ञा । गृणातेः स्तुतिक्रिया-पेक्षया कर्तृत्वात् ॥

६२०—इच्छ स्नेहेन दीव्यन्ती विषयान् भुवनेश्वरम्, ॥

संभोगाय परिकीतः कर्तास्मि तव ना ऽप्रियम्. ॥ ७८ ॥

इच्छेत्यादि—इदं पूजितं भुवनेश्वरं त्रिलोकप्रियमिच्छ अङ्गीकुरु । आत्मानमुद्दिश्य स्नेहेन प्रेम्णा । '५८०। साधकतमं करणम्—११४।४२।' इति करणसंज्ञा । दीव्यन्ती कीदृग्नी विषयान् शब्दादिभिरित्यर्थः । '५८२। दिवः कर्म च—११४।४३।' इति करणसंज्ञापवादात् कर्मसंज्ञा । संभोगाय परिकीतः त्वदि-षयभोगेन परिकीत इत्यर्थः । '५८०। परिक्रयणे सम्प्रदानम्—११४।४४।' इति सम्प्रदानत्वम् । तव नाप्रियं कर्तास्मि न करिष्यामि ॥

१—'५८६। विशेषात् त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामजोचना ।' इति ना० अ० । 'भीरुर्नो त्रिभिर्भुः साद् बरयोति ।' इति मेदिनी च ।

११४ मद्भि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

६२१—आस्व साकं मया सौधे, माऽधिष्ठा निर्-जनं वनम्॥

मा ऽधिवात्सीर् भुवं, शय्यामधिषेष्वा स्मरोत्सुका-७९

आस्वेत्यादि—मया साकं सार्धं सौधे धवलगृहे आस्व तिष्ठ । आसे-
लोति रूपम् । '६०२। आचारोऽधिकरणम् । ११।४।४५।' इत्यधिकरणसंज्ञायां
सप्तमी । मा ऽधिष्ठा निर्जनं वनम् । '५४२। अधि-शीङ्-स्थासां कर्म । ११।४।४६।' इत्यधिकरणे कर्मसंज्ञा । लुङि रूपम् । माऽधिवात्सी भुवं भूमां मा शयिष्ठाः ।
माङि लुङि रूपम् । '५४३। उपान्वध्याङ्-वसः । ११।४।४८।' इति अधिकरणे
कर्मसंज्ञा । किन्तु । शय्यामधिषेष्वा । शीङो लोटि रूपम् । '५४२। अधिशीङ्-
११।४।४६।' इति कर्मसंज्ञा । स्मरोत्सुका कामार्थिनी ॥

६२२—अभिन्यविश्रथाम् त्वं मे यथैवाऽव्याहता मनः, ॥

तवाऽप्यध्यावसन्तं मां मा रौत्सीर् हृदयं तथा ॥८०॥

अभीत्यादि—यथैव त्वमव्याहता अभिवारिता मनी मे मम मनः अभिन्य-
विश्रथा अभिनियिष्टामि । लुङि रूपम् । '३६८३। नेर्विशः । ११।३।१७।' इति
तङ् । '५४३। अभि-लि-विश्रथा । ११।४।४७।' इत्यधिकरणे मनसः कर्मसंज्ञा । तथा
त्वमपि त्वद्द्वयमध्यावसन्तं मां मां रौत्सी मा निवारय । रुधेलुङि रूपम् ।
'५४४। उपान्वध्याङ्-११।४।४८।' इति हृदयस्य कर्मसंज्ञा ॥

६२३—मा ऽवमंस्था नमस्यन्तम-कार्य-ज्ञे ! जगत्-पतिम्, ॥

संहटे मयि काकुत्स्थम-धन्यं कामयेत का ? ॥८१॥

मेत्यादि—हे अकार्यज्ञे अधिशेषज्ञे ! मा जगत्पति नमस्यन्तं माऽवमंस्थाः ।
लुङि रूपम् । '४३५। कर्तुरीप्सिततमम् । ११।४।४९।' इति कर्मसंज्ञा । अवमान-
क्रियया कर्तृमन्विधन्या जगत्पतेरासुमिष्ट्यात् । संहटे मयि काकुत्स्थमधन्यं
मन्दभाग्य का कामयेत का इच्छेत् । नेवत्यर्थे । '५३८। तथायुक्तं चार्नाप्सितम्
११।४।५०।' इति कर्मसंज्ञा । येनैव प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युक्तं तेनैव-
प्सितान्वयस्य रामस्य प्रयुज्यमानस्यात् ॥

६२४—यः पयो दोग्धि पाषाणं, स रामाद् भूतिमामुयात्, ॥

रावणं गमय प्रीतिं बोधयन्तं हिताऽहितम् ॥ ८२ ॥

य इत्यादि—यथा पाषाणात् पयो न संभवति तथा रामादपि विभूतिरिति
नैराश्रयं दर्शयति । पयसः पूर्वैरेव कर्मसंज्ञा । पाषाणस्य '५३९। अकथितं च
११।४।५१।' इत्यनेन । रावणं गमय प्रीतिं भवत्या सह प्रीतिं गच्छन्तं गमय
प्रीतिम् । स्वयमेव हिताहितं भवती बुध्यमाना बोधयन्ताम् । '५४७। गति-बुद्धि-
११।४।५२।' इत्यादिना कर्मसंज्ञा । गति-बुद्धोरप्यन्तावस्थायां तयोः कर्तृत्वात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २१५

६२५—प्रीतो ऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवन-त्रयम्, ॥

किं विलापयसेऽत्यर्थं, पार्श्वे शायय रावणम्. ॥८३॥

प्रीत इत्यादि—अहं प्रीतः सन् भुवनत्रयं तत्समुत्थं भोज्यं भोक्तुं योग्यं भवतीं भोजयिष्यामि । प्रत्यक्सानाथत्वात्कर्मसंज्ञा । प्रत्यक्सानमभ्यवहारः । अकर्त्रभिप्राये '२५६४। णिचञ्च ॥३३।०४।' इत्यात्मनेपदं न भवति । विलपन्तं विविधं भाषमाणं किं विलापयसेऽत्यर्थं नाहं स्वामिच्छामीति त्रुवाणा । अत्र शब्दकर्मत्वात् कर्मसंज्ञा । कर्त्रभिप्राये णिचञ्चेत्यात्मनेपदम् । तस्मादिदं प्रार्थ-ये—पार्श्वे रावणं शायय । अत्राकर्मकत्वात्कर्मसंज्ञा ॥

६२६—आज्ञां कारय रक्षोभिर्, मा प्रियाण्युपहारय, ॥

कः शक्रेण कृतं नैच्छेदधिमूर्धानमञ्जलिम्. ॥ ८४ ॥

इति कारकाधिकारः ॥

आज्ञामित्यादि—रक्षांस्ति स्वदाज्ञां कुर्वन्त्येव । कारय प्रियाणि च त्वरसंबन्धीनि मामुपहरन्ममुपहारय उत्पादय । '५४९। ह-कोरन्त्यतरस्याम् ॥३४।५३।' इति कर्मसंज्ञा । शक्रेण कृतं विरचितं अञ्जलिमधिमूर्धानं अधिगतः प्राप्तो मूर्धा येनेति । को नैच्छेत् '५५०। स्वतञ्ज'-॥३४।५४।' इति कर्तृसंज्ञा । शक्रेण प्रणतोऽहमित्यर्थः । प्रयोज्यकर्त्रा नोदाहतोऽप्यन्तावस्थायामुदाहृतत्वात् ॥ इति कारका-धिकारः ॥

इतः प्रभृति कर्मप्रवचनीयमधिकृत्याह—

६२७—वचनं रक्षसां पत्युरनु क्रुद्धा पति-प्रिया ॥

पापाऽनुवासितं सीता रावणं प्राब्रवीद् वचः ॥८५॥

वचनमित्यादि—रक्षसां पत्यु रावणस्य वचनमनु लक्ष्यीकृत्य । '५४७। अनुलक्षणे ॥३४।८४।' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया । क्रुद्धा सती सीता । पतिप्रिया पतिः प्रियो यस्या इति । रावणं प्राब्रवीद्ब्रूवो वक्ष्यमाणम् । पापानुवा-सितं पापेन संयुक्तम् । '५४९। तृतीयार्थे ॥३४।८५।' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया । पापमन्ववस्मिन् इति । द्वितीयेति योगविभागात् सः सुप्रसूयेति वा ॥

६२८—'न भवाननु रामं चेदुप शूरेषु वा, ततः ॥

अपवाह्य छेलाद् वीरौ किमर्थं मारिहा ऽहरः, ॥८६॥

नेत्यादि—यदि भवान्मानुरामं रामाच्च हीन इत्यर्थः । '५५०। हीने ॥३४।८६।' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अनुशब्दश्च स्वहीनार्थोद्योतकः । हीनश्चोत्कृष्टा-पेक्षः । उपशूरेषु वा शूरेभ्यो वा यद्यपिको भवान् । '५५१। उपोऽधिके च ॥३४।८७।' इति चकाराद्वीने उपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । यस्मादधिकमित्यनेन सप्त-

१—'८७५। प्रसमं तु वज्रतकारो ह्यो, ८७ स्तलितं छेदम्' इति ना० अ० । 'छेदं छय-स्तलितयोः' इति हेमच ।

२१६ मष्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो सर्गः,

मी । उपशब्दस्याधिक्योत्तनात् । किमर्थं कनकसुगच्छलेन । वीरौ रामलक्ष्मणौ
अपवाह्य अन्यतो नीत्वा । मायिहाहरः लङ्कामानीतवान् ॥

६२९—‘उप-शूरं न ते वृत्तं कथं रात्रिचराऽधम ! ॥

यत् संप्रत्यपलोकेभ्यो लङ्कायां वसतिर् भयात् ॥८७॥

उपेत्यादि—हे रात्रिचराधम ! कथं ते वृत्तं चरितं उपशूरं शूरेभ्यो न
हीनम् । ‘५५१। उपोऽधिके च । ११।४।८०।’ इति चकारादीने उपशब्दस्य कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा । यद्यस्यान् संप्रत्ययुला भयालङ्कायां जलपर्वतदुर्गायां वसतिः ।
वसेरति ‘बहि-वस्यतिभ्यश्चिन्’ इत्यीणादिकः । अपलोकेभ्यो लोकान् वर्जयित्वा ।
‘५९९। अप-परी वर्जने । ११।४।८८।’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ‘५९८। पञ्चम्य-
पाङ्ग-परिभिः । १२।३।१०।’ इति पञ्चमी ॥

६३०—आ राम-दर्शनात् पाप ! विद्योतस्व स्त्रियः प्रति ॥

सद्-वृत्ताननु दुर-वृत्तः परस्त्रीं जात-मन्मथः ॥ ८८ ॥

आ रामेत्यादि—हे पाप ! आ रामदर्शनात् रामदर्शनं यावत् । ‘५९०।
आह् मयांदावचने । ११।४।८९।’ इति पूर्ववत्पञ्चमी । स्त्रियं प्रति योषितो लक्ष्मी-
कृत्य । विद्योतस्व स्त्रियो भव । स्त्रियः इति ‘३०२। वाऽम्-नामसो । १६।४।८०।’
इति ह्रस्वः । ‘५५२। लक्षणोपभूत-११।५।९०।’ इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
सद्बृत्ताननु दुर्वृत्तं सदाचारिणामुपरि दुर्वृत्तं इत्यर्थः । इत्थंभुताख्यानेऽनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम् । परस्त्रीं जातमन्मथः । अत्र वीर्यायां कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

६३१—अभि द्योतिष्यते रामो भवन्तर्म-चिरादिह, ॥

उद्गूर्ण-बाणः संग्रामे यो नारायणतः प्रति. ॥ ८९ ॥

अभीत्यादि—भवन्तमभि भवन्तं लक्ष्मीकृत्य । ‘५५५। अभिरभारे । ११।४।
९१।’ इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । अचिरादिह लङ्कायां रामो द्योतिष्यते असङ्ग-
तेजाः भविष्यति । य उद्गूर्णबाणः संग्रामे नारायणतः प्रति तेन तुल्यः । ‘५९९।
प्रति. प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः । ११।४।९२।’ इति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
‘६००। प्रतिनिधि-प्रतिदाने च यस्मात् । १२।३।११।’ इति पञ्चमी । प्रतियोगे
पञ्चम्यान्तसिः । मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः ॥

६३२—कुतो ऽधियास्यसि क्रूर ! निहतम् तेन पत्रिभिः ॥

न सूक्तं भवता ऽत्युग्रमतिरामं मदोद्धत ! ॥ ९० ॥

कुत इत्यादि—हे क्रूर ! तेन रामेण उद्गूर्णबाणेन पत्रिभिः शरैः निहतः सन्
कुतोऽधियास्यसि केन प्रकारेण निःसरिष्यसि । ‘५५४। अधि-परी अनर्थकौ’
११।४।९३।’ इति अधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । आत्वर्थव्यतिरेकार्थस्यानभिधाना-
दनर्थक्यम् । संज्ञा च गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनायां । तेन ‘३९०८। तिक् चोदास-

तथा लङ्घ्य-रूपे कथामके 'ऽशोक-धनिका-मङ्गो' नामाहमः सर्गः—२१७

अति ॥८११७१॥ इति निघाताभावो द्रष्टव्यः । पञ्चमी च 'प्रस्तावनाभावोः' इत्यु-
पसंख्यानान्नवति । किमिति हनिष्यतीति चेत्—वतो भवता न सृष्टं प्रकृत्यु-
क्तम् । '५५५। सुः पूजायाम् ॥११४१९४॥ इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । '३०८३।
गतिरनन्तरः ॥६१२४९॥ इति स्वराभावः । अपुप्रगतिरौघम् । अतिरामं शम्-
मचिक्षिप्य । काकुत्स्वप्रवन्वमिति । '५५६। अतिरतिक्रमणे च ॥११४१९५॥
इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । चकारात्पूजायां च तत्र चाप्युक्तमिति प्रयोगः । हे
मवोद्धत ! ॥

६३३—परिशेषं न नामा ऽपि स्थापयिष्यति ते विभुः, ॥

अपि स्थापुं जयेद् रामो, भवतो ग्रहणं कियत्. ९१

परीत्यादि—रामो विभुः प्रभुः ते परिशेषं नामापि संज्ञामपि न स्थापयि-
ष्यति, किमु देहम् । '५५७। अपिः पदार्थे—॥११४१९६॥ इत्यादिना पदार्थे कर्मप्र-
वचनीयमंज्ञा । पदस्य देहस्याप्रयुज्यमानस्यार्थे अपिशब्दो वर्तते । अपि स्थापुं
जयेद् रामो यमाराध्याधिपत्यं प्राप्तवानस्मि तमपि स्थापुं महादेवं जेतुं संभाव्यते
भवतो ग्रहणं कियत् । यस्येव न भवति । अत्र संभावनायां कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
संभावने लिङ् । उपसर्गबाधनत्वात्संज्ञायाः '२२७०। उपसर्गास्तुनोनि—॥८१३१९५॥
इत्यादिना पठ्यं न भवति ॥

६३४—अपि स्तुह्यपिसेधा ऽस्मांस् तथ्यमुक्तं नराऽशन !, ॥

अपि सिद्धेः कृशानौ त्वं दर्पं, मय्यपि यो ऽभिकः ९२

अर्पात्यादि—हे नराशन ! मया तथ्यमुक्तं यस्मात्तपि न स्थापयिष्यतीति ।
अस्मानपि स्तुहि साधूकमिति प्रशस । '२२०१। सेह्यपिच ॥११४१८७॥ इति
अपिति क्षिवाहुणाभावः । अपिसेध निगृहाण वयेच्छं तथा कियताम् । मया तु
मयमेवोक्तमिति भावः । अश्रान्वयसर्गे कामचारानुज्ञाने कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
किंच कृशानावप्यौ दर्पं अपि सिद्धेः क्षरेस्त्वम् । अत्र गर्हायां लिङि रूपम् । यो-
ऽयं मय्यपि मद्रिषयेऽपि अभिकः कामयिता । '१८७४। अनुकामिका—॥५१२-
७४॥ इत्यादिना निपातितः । उपसर्गसंज्ञाबाधनायेत्वात् स्तीति-सेवि-सिचां
पठ्यं न भवति ॥

६३५—अधिरामे पराक्रान्तमधिकर्ता स ते क्षयम्, ॥'

इत्युक्त्वा मैथिली तूष्णीमासांचक्रे दशाननम्. ॥९३॥

अधीन्यादि—पराक्रान्तस्य शौर्यस्य शम् ईक्षित्यस्मिन्नर्थे अधिरामे परा-
क्रान्तम् । '३०९०। नपुंसके भावे कः ॥३१३११४॥ । '६४४। अधिरीचरे
॥११४१९७॥ इति स्वस्वामिसंबन्धे अघेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । '६४५। यस्याव-

१—'३०। व्योमकेदो भवो भीमः स्थापू इद उमा-पतिः ।' इति ना० अ० । स्थापुः
कीले हरे पुमान् इति कौशान्तरे च । २—'५५। मक्षिद्-' इत्यादित्र आरभ्य '६१ ।
आमयाशो इहद्-मानुः कृशानुः पावकोऽनकः ।' इति ना० अ० ॥

अ० अ० १९

११८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

षिकम्—१२।३।१।' इत्यादिना सप्तमी । यच्चैवं स रामको क्षयमधिकर्ता करिष्वति । अत्र कर्मण्येव द्वितीया । अ '५४८। कर्मप्रवचनीयवृत्ते—१२।३।८।' इति '७७४। विभाषा कृषि ॥३४।१२।' इति या संज्ञा तस्या गत्युपसर्गसंज्ञाबाध-नाद्येत्वान् । संज्ञापक्षे '३९७८। तिक् चोदात्तवर्ग—१८।१।७१।' इति निघाता-भावो दृष्टव्य इति । एवमुक्त्वा दशाननं मैथिली तूष्णीमासांचके तूष्णीं स्वि-तवनी ॥

इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः ॥

इतः प्रवृत्ति 'अनभिहिते' इत्यधिकृत्य विभक्तिविधानमाह—

६३६—ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूर-विग्रहः ॥

वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिश्चसन् ॥ ९४ ॥

तत इत्यादि—ततः सीतावचनादुत्तरकालं रावणः खड्गं समुद्यम्य उन्निष्य । कर्मणि द्वितीया । क्रूरविग्रहः दुष्टस्यैव । वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः वैदेहा वधे कृषितः । '५४५। अन्तराऽन्तरेण युक्ते ॥२।३।४।' इति पष्ठपवादाद्वितीया । अन्तराक्षब्दे मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे, आधेयश्चात्र वधः, क्षणमूचे उक्तवान् । उन्निष्यया क्षणस्य कालस्य साकल्येन संयन्धान् '५५८। कालाध्वनोः—१२।३।५।' इति द्वितीया । विनिश्चसन् कोषान् ॥

६३७—'चिरेणाऽनुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्ति-पराङ्मुखी ॥

न मामे प्रतिपत्तामे मां चेन्मर्तासि मैथिलि ! ९५'

चिरेणेत्यादि—हे मैथिलि ! चिरेणापि कालेनानुगुणमनुकूलं मया प्रोक्तापि सती प्रतिपत्तिपराङ्मुखी । उक्तस्यार्थस्यानुष्ठानं प्रतिपत्तिः तस्यां परा-ङ्मुखी इदानीं यदि त्वं मामे त्रिशद्विवसलक्षणे मां न प्रतिपत्तामे नाङ्गीकरी-ष्यसि तदा मर्तामि मरिष्यसि । उभयमपि लुटि रूपम् । तत्र चिरेण प्रोक्ता इति । '५६३। अपवर्गे तृतीया ॥२।३।६।' विवक्षितार्थप्रकाशनं कलं तस्य प्राप्तौ तत्क्रियापरित्यगातिरपवर्ग इति । मां मासे न प्रतिपत्ताम इति '६४३। सप्तमी-पञ्चम्यौ कारकमप्ये ॥२।३।७।' इति सप्तमी । कर्मकर्त्रोः कारकयोर्मेष्यत्वान् मासस्य ॥

६३८—प्रायुक्क राक्षसीऽभीमा मन्दिराय प्रतिव्रजन् ॥

'भयानि दत्त सीतायै सर्वा यूयं कृते मम ॥ ९६ ॥'

प्रायुक्तेत्यादि—रावणो राक्षसीभीमा भयानकाः प्रायुक्क समादिष्टवान् । लुटि रूपम् । मन्दिराय प्रतिव्रजन् गृहाय प्रतिव्रजन् । '५८५। गत्यर्थकर्मणि—१२।३।१०।' इत्यादिना तु चतुर्थी । कर्मप्रवचनीयादिसूत्रचतुष्टयेनोदाहृतं कर्मप्र-वचनीयाधिकार एव दर्शितवान् । किमादिशदित्याह—सर्वा यूयं सीतायै भयानि दत्त । लोटि रूपम् । चतुर्थी संप्रदाने । संपूज्यादस्य प्रकर्षेण दीयत इति संप्रदानम् । मम कृते मयनुग्रहनिमित्तम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनिता-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २१९

६३९—गते तस्मिन् समाजगमुर् भयाय प्रति मैथिलीम् ॥

राक्षस्यो, रावण-प्रीत्यै क्रूरं चौचुरलं मुहुः. ॥ २७ ॥

गत इत्यादि—तस्मिन् रावणे गते सति राक्षस्यः समाजगमुः संभूय गताः । '२६९९। समो गन्मुच्छि—।१।३।२९।' इत्यादिना आत्मनेपदं न भवति । आह्वयवहितत्वात् । मैथिलीं प्रति लक्ष्यीकृत्य भयाय सीतार्यं भवं दातुम् । '५८१। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्वानिनः ।२।३।१४।' इति चतुर्थी । इदमेतैः क्रियार्थोपपदस्य स्थानिनः प्रयुज्यमानस्य भयं कर्म । क्रिया चात्र समागमः । तत्रोपपदं क्रियार्थमिति क्रूरं च भयानकम् । मुहुः प्रतिक्षणं अलं पर्याप्तमुचुः उक्तवत्यः । रावणप्रीत्यै रावणस्यैवं प्रीतिः स्यादिति । '५८२। तुमर्थाच्च भाववचनात् ।२।३।१५।' इति चतुर्थी । क्रियायां क्रियार्थायामिति तुमुना समानार्थत्वात् । भाववचनाश्चेत्यनेन विहितस्य चिन्तनः क्रियार्थं उपपदं कृताभिधानम् ॥

६४०—'रावणाय नमस्कुर्याः, स्यात् सीते ! स्वस्ति ते ध्रुवम् ॥

अन्यथा प्रातराशाय कुर्याम त्वामलं वयम्. ॥ २८ ॥

रावणायेत्यादि—हे सीते ! रावणाय नमस्कुर्याः रावणं नमस्कुरु । एवं च सति ते तुभ्यं स्वस्ति कल्याणं ध्रुवं स्यात् । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचनान्तस्य तेऽभादेशः । नमस्कृत्येति पाठान्तरम् । तत्र नमस्कृत्वा स्थितायै तुभ्यमित्यध्याहृत्य योज्यम् । अन्यथा ह्यसमानकर्तृकत्वान् कृत्वाप्रत्ययो न घटते । नमस्कृत्येति पाठान्तरम् । साक्षात्प्रभृतिषु नम शब्दस्य विकल्पेन गतिसंज्ञा । गत्यभावपक्षे नित्यं गतिसमामाभावे ल्यबादेशः । '१५४। नमस्तुरसोर्गल्योः ।८।३।४०।' इति विसर्जनीयस्य सकारादेशश्च न संभवतीति । अन्यथेति यदि न नमस्कुर्याः तदा अलं प्रातराशाय प्रातर्भोजनाय त्वां कुर्याम वयमित्युचुः । '२२००। नित्यं क्लिप्तः ।३।४।९९।' इति सलोपः । रावणायेत्यादिषु '५८३। नमःस्वस्ति—।२।३।१६।' इत्यादिना चतुर्थी ॥

६४१—तृणाय मत्वा ताः सर्वा वदन्तीस् त्रिजटा ऽवदत् ॥

'आत्मानं हत दुर्वृत्ताः ! स्व-मांसैः कुरुता ऽशनम्. ९९

१—अत्र 'उपपदविभक्ते' कारकविभक्तिरु बलीयसी' इति वार्तिकस्यान्य कर्मणि द्वितीयैव प्राप्ता, पर च तस्याप्यपवादभूतेन '५८२। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।२।३।१४।' इति सूत्रेण चतुर्थ्येव भवति । तेन 'नमस्कृत्यो नृमिहाय, स्वयमुचु नमस्कृत्य' इत्यादिवत् 'रावणाय—' इत्यस्य रावण प्रमादयितुमित्यर्थो युक्त इति ज्ञेयम् । एवं सति 'नमःस्वस्ति-इत्यादिना चतुर्थी' इति टीकाकृतं प्रमादगमिनम् । केवलं 'नमः स्वस्ति' इत्याकारकशब्दयोग एव तस्या विधानादिति भाति । किन्तु 'प्रातराशाय त्वां अलं कुर्याम' इत्यत्र तु अलशब्दयोगात् 'नमःस्वस्ति' इत्यनेनैवेति । अत्र युक्तयुक्तविवेचनं तु विद्वद्भीनमित्यलम् ।

२२० अङ्घ्रि-काण्डे—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्ष्मण-करे तृतीयो सर्गः,

तृणायेत्यादि—अथानन्तरं राक्षसीर्बन्धीः त्रिजटा रावणस्यसा भवन्तु
उक्तवती । तृणाप मत्वा तृणमिव संगणय्य । '५८४। मम्यकर्मण्यनादरे-॥२१३।१७।'
इति चतुर्थी । तत्र 'कृतिसत्प्रहणं कर्तव्यम्' इत्युक्तम् । इह मा भूत् तृणं मत्वे-
ति । किमवदत्, आत्मानं इव मारयत् । दुर्बुद्धाः दुराचाराः । स्वमांसैः कुक्ता-
शनमिति करणे तृतीया ॥

किमर्थमेवमाहेत्याह—

६४२—अथ सीता मया दृष्टा सूर्य चन्द्रमसा सह ॥

स्वप्ने स्पृशन्ती मध्येन तनुः श्यामा सुलोचना, १००'

अयेत्यादि—स्वप्ने मया अथ सीता दृष्टा । कर्तरि तृतीया । सूर्यं स्पृशन्ती
चन्द्रमसा सह । सहयोगे तृतीया । सूर्याचन्द्रमसाविति रामलक्ष्मणाविति भावः ।
मध्येन तनुः तन्वी । '५६६। इत्थंभूतलक्षणे ॥२१३।२१।' तृतीया '५०२। वीतो
गुणवचनान् ॥१४।१४४।' इति ङीबभावपक्षे रूपम् । श्यामा वर्णेन । सुलोचना
सोमनेत्रा ॥

६४३—तास् तया तर्जिताः सर्वा मुखैर् भीमा यथाऽऽगतम् ॥

ययुः सुपुप्सवम् तल्पं भीमैर् वचन-कर्मभिः ॥१०१॥

ता इत्यादि—ता राक्षस्यस्तया त्रिजटया तर्जिता भर्जिताः । सुपुप्सवः स्वसु-
मिषष्ठवस्तस्यं शयनीयं ययुर्गताः । यथागत यतो यतस्तस्यादुरथाय गता । '६६१।
यथाऽसादृश्ये ॥२११।७।' इति वीप्सायामध्ययीभावः । मुखैर्भीमा रौद्राः
शुभानां विहृतत्वात् । '५६५। येनाङ्गविकारः ॥२१३।२०।' इति तृतीया । भीमै-
र्बचनकर्मभिः उपलक्षिताः । इत्थंभूते तृतीया ॥

६४४—गतासु तासु मैथिल्या संजानानोऽनिलाऽऽत्मजः ॥

आयातेन दशाऽऽस्यस्य संस्थितोऽन्तर्हितश्चिरम् ॥

गतामित्यादि—तासु राक्षसीषु गतासु । अनिलात्मजो हनूमान् 'रामसं-
कथां प्रास्तावीत्' इति षड्यमाणेन संबन्धः । मैथिल्या संजानानः इयं सेत्यव-
गच्छन् । '५६७। संज्ञोऽन्यतरस्याम्-॥२१३।२२।' इति कर्मणि तृतीया । '२७१९।
सं-प्रतिभ्याम्-॥११३।४६।' इति तद्ध । दशास्यस्यायातेनागमनेन हेतुना विरम-
न्तर्हितो निलीनः स्थितः । '५६८। हेतौ ॥२१३।२३।' इति तृतीया ॥

६४५—ऋणाद् बद्ध इवोन्मुक्तो वियोगेन क्रतु-द्विषः ॥

हेतोर् बोधस्य मैथिल्याः प्रास्तावीद् राम-संकथाम् ॥

ऋणादित्यादि—ऋणाद्धेतोर्बद्ध इवोन्मुक्तो यथा स्थानान्तरं गतवान् ।
'६०१। भर्तृवृत्ते-॥२१३।२४।' इति पञ्चमी । ऋणस्याकर्तृहेतुत्वात् । ऋणेन
बन्धित इवेति नोक्तम् । अप्रयोजककर्तृत्वादनस्य । उन्मुक्तः क्रतुद्विषो रावणस्य
वियोगेन विक्षेपेण । '६०२। विभाषा गुणेऽङ्गिषा-॥२१३।२५।' इति पक्षे तृती-

तथा लक्ष्य-स्यै कथानके 'ऽशोक-धनिका-प्रज्ञो' नामाष्टमः सर्गः २२१

बोधाहता न पञ्चमी । विद्योगस्य गुणपदार्थत्वात् । किमिति संकयां प्रास्तावीदि-
त्याह—हेतोर्बोधस्य मैथिल्याः । एष रामकृत इति मैथिल्या बोधो ऽवगमः स्या-
त् । '६०७। पृष्टी हेतुप्रयोगे । २।३।२६।' इति बोधशब्दस्य पृष्टी । प्रास्ता-
वीदिति '२३८५। स्तु-स्तु-धूम्यः परस्मैपदेसु । ७।२।७२।' इतीद । '२२६८। नेति
। ७।२।४।' इति हलन्तलक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधः नेगन्तलक्षणायाः ॥

६४६—तं दृष्ट्वा ऽचिन्तयत् सीता-हेतोः कस्यैष रावणः ॥

अवरुह्य तरोरारौदति वानर-विग्रहः ॥ १०४ ॥

तमित्यादि—तं हनूमन्तं रामं स्तुवन्तं दृष्ट्वा सीता अचिन्तयत् । कस्य हेतोः
रावणो वानरविग्रहः सन् ऐति आवाति । आहूपूर्वस्थेणो रूपम् । '६०८। सर्वना-
म्नस्त्वृतीया च । २।३।२७।' इति पृष्टी । किञ्चब्दस्य सर्वनामत्वात् । आरात्
अन्तिके । तरोरिति '५९५। अन्वारात्-। २।३।२९।' इत्याराच्छब्दयोगे पञ्चमी ।
अवरुह्यावनीर्येति । अवरोहणापेक्षया ह्यपादाने पञ्चमी । अपेक्षाया यौगपद्याभा-
वान् । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' आराधोगे न वर्तते ॥

६४७—पूर्वस्मादन्य-वद् भाति भावाद् दाशरथिं स्तुवन्, ॥

ऋते कौर्यात् समायातो मां विश्वासयितुं नु किम् ? ॥

पूर्वस्मादित्यादि—पूर्वस्माद्रावणादन्यवद्भाति ज्ञायते । अन्येन तुल्यं वर्तते
इति कृत्वा अन्यशब्दयोगे पञ्चमी । यतो भावात् खेदादाशरथिं स्तुवन् । किं नु
कौर्यादने कौर्यं वर्जयित्वा । ऋतेशब्दयोगे पञ्चमी । मां विश्वासयितुं संभावयितुं
किमागत इत्यचिन्तयत् ॥

६४८—इतरो रावणादेष राघवाऽनुचरो यदि, ॥

स-फलानि निमित्तानि प्राक् प्रभातात् ततो मम. १०६

इतर इत्यादि—यदि रावणादितरः प्रतियोगी राघवानुचरः राघवार्थकारी ।
इतरयोगे पञ्चमी । ततो मम सफलानि स्वप्नलक्षणानि दर्शनादीनि निमित्तानि ।
प्राक् प्रभातान् आदित्योदयात्पूर्वस्मिन् काले । अथस्य हि प्रभातादुत्तरकालं
सफलानि । अहन्तरपदयोगे पञ्चमी ॥

६४९—उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद् रक्षसां पुरम् ॥

अवैलु लवण-तोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम्. १०७

उत्तराहीत्यादि—रामकृतो ऽयमिति न संभाव्यते । यतः समुद्रादुत्तरा या
विह तस्यामुत्तराहि वसन् रामः । आहि च दूरे उत्तराधेति । तन्नाहिप्रत्ययान्तेन
उत्तराहिसाध्वेन योगे समुद्रादिति पञ्चमी । लवणतोयस्य लवणसमुद्रस्य दक्षि-
णतो दक्षिणस्यां सिद्धि स्थितां रक्षसां पुरीं लङ्कां कथमवैलु ज्ञातवान् । दक्षिणत
इति '१९७८। दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् । ५।३।२८।' तदन्तेन योगे '६०९। वज्र-
वसर्गप्रत्ययेन । २।३।३०।' इति पृष्टी ॥

२२९ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

६५०—दण्डकान् दक्षिणेना ऽहं सरितो ऽद्रीन् वनानि च ॥

अतिक्रम्या ऽम्बुधिं चैव पुंसारगममाहता. ॥ १०८ ॥

दण्डकानित्यादि—दण्डकानामदूरे वा दक्षिणा दिक् तस्यामिति । '१९-८४। पुनबन्धनरस्याम्-।५।३।३५।' इति सप्तम्यन्तादेनप प्रत्ययः । तदन्तेन योगे '६१०। पुनपा द्वितीया ।२।३।३१।' इति द्वितीया । दक्षिणेन दण्डकानां दक्षिणस्यां दिशि । सरितो ऽद्रीन् वनानि च अम्बुधिं चातिक्रम्य पुंसारगममगम्यम् । '३२३४। प्रह-वृ-ल-सिञ्चि गमञ्च ।३।३।५८।' इत्यप् । अहमाहता आनीता । सत्कथमवैदित्यचिन्तयन् ॥

६५१—पृथङ् नभस्वतश् चण्डाद् वैनतेयेन वा विना ॥

गन्तुमुत्महते नैह कश्चित् किमुत वानरः. ॥ १०९ ॥

पृथगित्यादि—नभस्वतो वातात् चण्डात् पृथक् वायुं त्यक्त्वा । वैनतेयेन वा विना गरुड वा वज्रयित्वा । '६०३। पृथग्विना-।२।३।३२।' इत्यादिना तृतीयापञ्चमी । इह लङ्कायां कश्चिन् गन्तुं नोत्महते किमुत वानरः ॥

६५२—इति चिन्ता-वर्ती कृच्छात् समासाद्य कपि-द्विपः ॥

मुक्तां स्तोकेन रक्षोभिः प्रोचे—'ऽहं राम-किङ्करः ११०

इतीत्यादि—एवमुक्तेन प्रकारेण चिन्तावर्ती कपिद्विपो हनुमान् । कृच्छा-त्वसमासाद्य कथमप्युपगम्य । अहं रामकिङ्करः रामप्रेषणकर इति प्रोचे । मुक्तां स्तोकेनाग्रेण रक्षोभिः कर्तृभिः । '६०४। करणे च स्तोकादप-।२।३।३३।' इत्यादिना तृतीयापञ्चमी । कृच्छ-स्तोकयोरसत्त्वचनयोः करणत्वान् ॥

यदि त्वं रामकिङ्करः कासावित्याह—

६५३—विप्रकृष्टं महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्य-पर्वतात् ॥

ना ऽनभ्याशे समुद्रस्य तव मात्यवति प्रियः. ॥ १११ ॥

विप्रस्थादि—मात्यवति पर्वते तव प्रियो रामः महेन्द्रस्य पर्वतस्य विप्रकृष्टं दूरं । विन्ध्यपर्वताच्च न दूरम् । '६११। दूरान्तिकार्थैः पञ्चम्यन्तरस्याम् ।२।३।३४।' इति षष्ठी-पञ्चमी । महेन्द्रपर्वत-विन्ध्ययोर्दूरविप्रकृष्टयोस्तु '६०५। दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।२।३।३५।' इति द्वितीया । नानभ्याशो न दूरे समुद्रस्य । '६११। दूरान्तिकार्थैः-।२।३।३४।' इति षष्ठी । मात्यवति '६३३। सप्तम्यधिकरणे-।२।३।३९।' इति सप्तमी । चकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्च । तेनानभ्याश इति सप्तमी ॥

६५४—अ-संप्राप्ते दश-ग्रीवे प्रविष्टो ऽहमिदं वनम् ॥

तस्मिन् प्रतिगते द्रष्टुं त्वामुपाक्रंस्यचेतितः ॥ ११२ ॥

असमित्यादि—दशग्रीवे दशवदने असंप्राप्ते अप्रविष्टे अहमचेतितः सस्य इदं वनमशोकवन्तिकारुण्यं प्रविष्ट इति । तस्मिन् प्रतिगते त्वां द्रष्टुमुपाक्रं-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनि-का-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२९३

सि समुत्सहे स । '६३४। यस्य च भावेन—१२।३।३७।' इति सप्तमी । कवेः प्रवेशोपक्रमयोः रावणसंप्राप्तिप्रतिगमनक्रियाम्बां लक्ष्यमाणत्वात् । उपाकंसीति । '२७१२। उपपराभ्याम्—११।३।३९।' इत्यनेन वृत्त्यादिषु सर्ग उत्साहे क्रमेण । उत्तमपुरुषैकवचनम् । '२३२३। सु-कमोरनात्मनेपदनिमित्ते १७।२।३६।' इति सिच इदं न भवति ॥

यथादावेव प्रविष्टो ऽमि तर्हि किमिति स्वकर्म न दर्शितवानसीत्याह—

६५५—तस्मिन् वदति रुष्टो ऽपि ना ऽकार्षं देवि ! विक्रमम् ॥

अ-विनाशाय कार्यस्य विचिन्वानः परापरम् ॥ ११३१ ॥

तस्मिन्नित्यादि—हे देवि ! तस्मिन् वदति रुष्टोऽपि विक्रमं नाकार्षं, तं तथा वदन्नमनाहत्य विक्रमं नाकार्षमित्यर्थः । '६३५। षष्ठी चानादरे १२।३।३८।' इति चकारान्मसमी । किमर्थं कार्यस्य संदेशकथादेरविनाशाय । विचिन्वानः परापरं पौर्वापर्यं निरूपयन् । कर्मणिप्राये तद् ॥

कथं वानरस्व नस्य किङ्कर इत्याह—

६५६—वानरेषु कपिः स्वामी नरेष्वधिपतेः सखा ॥

जातो रामस्य सुग्रीवम् ततो दूतो ऽहमागतः ॥ ११३४ ॥

वानरेष्वित्यादि—वानरेषु स्वामी यः कपिः सुग्रीवः स नरेष्वधिपतेः रामस्य सखा जातः । '६३६। स्वामीश्वर—१०।३।३९।' इत्यादिना षष्ठी-सप्तम्योर्विधानान् सप्तम्युदाहृता । ततो ऽहं दूत आगतः ॥

आगत्य च लङ्कां प्रविश्य इहायात इत्याह—

युग्मम्—११५—११६

६५७—ईश्वरस्य निशाटानां विलोक्य निखिलां पुरीम् ॥

कुशलो ऽन्वेपणस्याऽहमायुक्तो दूत-कर्मणि ॥ ११५ ॥

ईश्वरस्येत्यादि—निशाटानां राक्षसानामीश्वरस्य दशाननस्य । अत्र पञ्चुदाहृता । पुरीं निखिलां निःशेषां विलोक्य किं तत्र वर्तेत इति । प्राप्त इति बक्ष्यमाणेन संबन्धः । कुशलो ऽन्वेपणस्याहं सीताया अन्वेपणस्य निपुणः । आयुक्तो दूतकर्मणि दूतक्रियायां व्यापृतः । '६३७। आयुक्त-कुशलाम्ब्याम्—१२।३।३७।' इति षष्ठी-सप्तम्यौ ॥

६५८—दर्शनीय-तमाः पश्यन्

स्त्रीषु दिव्यास्त्रपि स्त्रियः ॥

प्राप्तो व्याल-तमान् व्यस्यन्

भुजङ्गेभ्यो ऽपि राक्षसान् ॥ ११६ ॥

२२४ मद्रि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्ष्मण-रूपे तृतीयो वर्गः,

दर्शनीयेत्यादि—तत्र दिव्यास्त्रपि कीदृ मध्ये दर्शनीयतमाः सिन्धुः पश्य-
न् । ‘६३८। यतश्च निर्धारणम् । २।३।४१।’ इति सप्तमी । दर्शनीयतमत्वेन गुणेन
वृथक्करणम् । मुञ्जश्रेष्ठोऽपि व्यालतमान् हिंस्रान् राक्षसान् व्यसन्न अपहि-
षन् । ‘६३९। पञ्चमी विभक्ते । २।३।४२।’ इति पञ्चमी । मुञ्जश्रेष्ठो राक्षसानां
विभागात् प्राप्तो देव्याः पादमूलमित्यर्थात् ॥

किमवस्थो राम इत्याह—

६५९—भवत्यामुत्सुको रामः प्रसितः संगमेन ते ॥

मघासु कृत-निर्वापः पितृभ्यो मां व्यसर्जयत् ॥११७॥

भवत्यामित्यादि—भवत्यां त्वयि उत्सुकः उत्सन्नाः रामः । तव संगमेन
प्रसितः प्रसक्तः । ‘६४१। प्रमितोत्सुकाम्यां तृतीया च । २।३।४३।’ इति चका-
रत्सप्तमी । मघाभिर्युक्तः कालः तत्सप्तमीये चन्द्रमस्यो वर्तमानत्वात् । ‘१२०४।
नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४।२।३।’ इत्यण् । तस्य ‘१२०५। लुक्विशेषे । ४।२।४।’
इति लुप् । तस्मिन् काले पितृभ्यः कृतनिर्वापः दत्तदानः मां व्यसर्जयत् ।
‘६४२। नक्षत्रे च लुपि । २।३।४५।’ इति सप्तमी । तत्रापि ‘१२०४। लुपि युक्त-
वक्ष्यत्ववचने । १।३।५१।’ इति झीलिङ्ग-बहुवचने भवतः । व्यसर्जयदिति विश-
द्वान् ‘५३२। प्रातिपदिक—२।३।४६।’ इत्यादिना प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा ॥

संदेहनिवृत्त्यर्थं चाभिज्ञानं दर्शयन्नाह—

६६०—अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याऽङ्गुलीयकः ॥

भवत्याः स्मरता इत्यर्थमर्पितः सादरं मम ॥ ११८ ॥

अयमित्यादि—काकुत्स्थस्यायमङ्गुलीयकोऽभिज्ञानं सिद्धमयमभिज्ञानमिति
लिङ्गाधिके प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा । मैथिलीति संबोधनादिके ‘५३३। संबोधने
च । २।३।४७।’ इति । सामञ्जितं संबुद्धिश्चात्रैव द्रष्टव्यम् । काकुत्स्थस्येति ‘६०६।
पठौ शेषे । २।३।५०।’ इति षष्ठी । भवत्या अत्यर्थं स्मरता सादरमर्पितम् । ‘६१३।
अपीगर्थ—२।३।५२।’ इत्यादिना स्मरणार्थं कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥

६६१—रामस्य दयमानोऽसार्वध्येति तव लक्ष्मणः, ॥

उपास्कृतातां राजेन्द्रावागमस्येह, मा त्रसीः ॥११९॥

रामस्येत्यादि—असौ लक्ष्मणो रामस्य दयमानो रामं रक्षन् श्रुत्वा मा
कार्षीमिति । दयतेः कर्मणि षष्ठी । तवाप्येति त्वां स्मरति । ‘६१३। अपीगर्थ-
। २।३।५२।’ इति षष्ठी । आवागमार्थमाह—मा त्रसीः तद्द्वेर्गं मा कार्षीः । त्रसे-
रीद्विरवाभिहावाभिदप्रतिषेधात् सिच इह अवति । यतो राजेन्द्रो रामलक्ष्मणौ ।
इहागमस्वागमनस्य । आचे अप् । उपास्कृतातां प्रतियक्षं कृतवन्तौ । आगमनस्य
सिञ्चितत्वात् तस्यैव सुग्रीवसत्त्वेन गुणाजानात् तेन ‘६१४। कृञः प्रतियजे । २।३-
५३।’ इति कर्मणि षष्ठी । प्रतियजे श्रुत् तद् तद् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाङ्कः सर्गः—११५

६६२—रावणस्यैह रोक्ष्यन्ति कपयो भीम-विक्रमाः, ॥

धृत्या नाथस्य वैदेहि !, मन्योरुज्जासयाऽऽत्मनः १२०

रावणस्येत्यादि—इह लङ्कार्या कपयो भीमविक्रमाः असङ्ख्यपराक्रमाः राव-
णस्य रोक्ष्यन्ति सरोगं रावणं करिष्यन्ति । भीमविक्रमा इति गुणप्रधानो निर्दे-
शः । ततश्च विक्रमे रुजः भावकर्तृकत्वात् '६१५। रुजार्यानां भाववचनानामञ्जरेः
।२।३।५४।' इति षष्ठी । अतो हे वैदेहि ! धृत्या नाथस्य आशंसस्य । धृति
लक्षणेत्यर्थः । '६१६। आशिषि नाथः ।२।३।५५।' इति कर्मणि षष्ठी । आशिषि
नाथ इत्युपसंख्यानान्तर्ह । मन्योरुज्जासयात्मनो मन्यु नाथय । '१८५१। जसु
हिंसायां ताडने ।' चौरादिकस्य हिंसार्थत्वात्तेन '६१७। जासि-निग्रहण-।२।३।५६।' इति कर्मणि षष्ठी ॥

६६३—राक्षसानां मयि गते रामः प्रणिहनिष्यति ॥

प्राणानामपणिष्टाऽयं रावणस् त्वामिहानयन् ॥१२१॥

राक्षसानामित्यादि—मयि गते रामो राक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्षसान्
मारयिष्यति । पूर्ववन् कर्मणि षष्ठी । निग्रहण इति संघातविगृहीतविपर्येसग्रह-
णमित्युक्तम् । '२२८५। नेगद-।८।४।१७।' इत्यादिना णत्वम् । किंच प्राणाना-
मपणिष्टायमिति अथ रावणस्त्वामिहानयन् प्राणानपणिष्ट विक्रीतवान् । '६१८।
व्यवह-पणोः समर्थयोः ।२।३।५७।' इति षष्ठी । 'प्राणानामपणादिष्ट' इति
पाठान्तरम् । तदयुक्तं, स्तुत्यर्थस्य पणोस्तत्र ग्रहणात् '२३०३ । गुण-भूष-।३।१।२८।' इत्यादिना आयप्रत्ययो न भवति ॥

६६४—अदेवीद् वन्धु-भोगानां, प्रादेवीदात्म-संपदम्, ॥

शत-कृत्वस् तवैकस्याः स्मरत्यहो रघूत्तमः ॥१२२॥

अदेवीदित्यादि—न केवलं प्राणानपणिष्ट वन्धुभोगानामदेवीत् वन्धुभो-
गान् विक्रीतवान् । '६१९। दिवस्तदर्थस्य ।२।३।५८।' इति षष्ठी । दिवो व्यव-
हारार्थत्वात् । प्रादेवीदात्मसंपदं विक्रीतवान् । '६२०। विभाषोपसर्गे ।२।३।५९।' इति पक्षे द्वितीया । प्रशब्देन युक्तत्वात् । रामानुरागं पुनर्दर्शयन्नाह । शतकृत्व इति बहुत्वोपलक्षणार्थम् । '२०८५। क्रियाभ्यादुत्तिगणने कृत्वसुष-।५।४।१७।' तवैकस्याहो रघूत्तमः स्मरति । '६१३। अभीगर्थ-।२।३।५२।' इति षष्ठी । अह इति एकस्मिन्नप्यहम् । '६२२। कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे ।२।३।६४।' इति षष्ठी ॥

एवं तामाश्वास्य संदेशं दापयितुमाह—

६६५—तवोपशायिका यावद् राक्षस्यश् चेतयन्ति न, ॥

प्रतिसंदिश्यतां तावद् भर्तुः शार्ङ्गस्य मैथिलि ! १२३

२२६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

तवेत्यादि—हे मैथिलि ! तवोपशायिका परिपाक्या शयनं आसी राक्षसी-भिः सहेत्यर्थात् । '३२८८। पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । ३।३।१११।' यावच्च वेतयन्ति न प्रतिबुध्यन्ते तावत् प्रतिसंदिश्यतां प्रतिसंदेशो दीयताम् । शार्ङ्गस्य भर्तुः शार्ङ्गं अनुर्धारयतो रामस्य । तव शार्ङ्गस्येति यथाक्रमं '६२३। कर्तृ-कर्मणोः कृति । १।३।६५।' इति पट्टी ॥

६६६—पुरः प्रवेशमाश्रयं बुद्ध्वा शास्त्रा-मृगेण सा ॥

चूडा-मणिमभिज्ञानं ददौ रामस्य संमतम्. ॥ १२४ ॥

पुर इत्यादि—शास्त्रामृगेण मर्कटेन पुरो लङ्कायाः दुष्पवेशायाः प्रवेशः तस्माश्रयमङ्कृतं बुद्ध्वा सा सीता चूडामणिमभिज्ञानं ददौ सर्वमुक्तमस्य संभाव्यत इति । '६२४। उभयप्राप्तौ कर्मणि । २।३।६६।' इति पट्टी । प्रवेश इत्युभयप्राप्तौ कृति लङ्का-हनूमनोः कर्मकर्तृत्वात् । रामस्य संमतं प्रियम् । '३०८९। मतिबुद्धि- । ३।२।५८८।' इत्यादिना वर्तमाने निष्ठा । '६२७। न लोक- । २।३।६९।' इति पट्टीप्रतिषेधे प्राप्ते '६२५। तस्य च वर्तमाने । २।३।६७।' इति पट्टी ॥

६६७—रामस्य शयितं भुक्तं जल्पितं हसितं स्थितम् ॥

प्रक्रान्तं च मुहुः पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयत्. ॥ १२५ ॥

रामस्येत्यादि—रामस्य अभिज्ञानं दत्त्वा शयितादिकं मुहुः पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयन् प्रेषितवती । तस्य शयितुं शयनस्थानं किं भूमौ देते अन्यत्रनि वा । भुक्तं भोजनस्थानं किं गृहे भुक्ते मुनिजनगृहे वेति । जल्पितं मन्त्रस्थानं किं रहसि मन्त्रयते प्रकाशे वेति । हसितं हसनस्थानं किं शृङ्गारवस्तुनि हसति वीर-वस्तुनि वेति । स्थितं निवासस्थानं किं गुहायां निष्ठयुत तरुनले वेति । प्रक्रान्तं प्रचङ्क्रमणस्थानम् । '२६६६। अनुनामिकस्य- । ६।४।१५।' इत्यादिना दीर्घः । किं भङ्गने क्रम्यते अन्यत्र वेति । एषां प्रौढ्यगतिप्रत्यवसानार्थत्वात् । '३०८७। क्तो-ऽधिकरणे च- । ३।४।७६।' इति क्तः । तस्य प्रयोगे '६२६। अधिकरणवाचिनश्च । २।३।६८।' इति पट्टी ॥

६६८—असौ दधदभिज्ञानं

चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ॥

गामुकोऽप्यन्तिकं भर्तुः

मनसाऽचिन्तयत् क्षणम्. ॥ १२६ ॥

असावित्यादि—असौ हनूमात् दधत् धारयन् अभिज्ञानं विद्वत् । '६२३। कर्तृ-कर्मणोः कृति । २।३।६५।' इति पट्ट्यां प्राप्तायां '६२७। न लोक- । २।३।६९।' इति लप्रयोगे प्रतिषेधः । ल इति शाननादयो गृहीताः । दारुणमशोक-वन्धिका-भङ्गादिकं कर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः । उकारप्रक्षेपात् यच्चाः प्रतिषेधः । भर्तुः

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भक्तो' नामाष्टमः सर्गः— १२७

स्वामिनः अन्तिकं समीपं गामुक्ते ऽपि गमनशीलो ऽपि । उक्तप्रयोगे प्रतिषेधः । मनसा क्षणं चिन्तितवान् वक्ष्यमाणं कर्म ॥

६६९—'कृत्वा कर्म यथाऽऽदिष्टं पूर्व-कार्याऽविरोधि यः ॥

करोत्यभ्यधिकं कृत्यं, तमाहुर् दूतमुत्तमम्. ॥ १२७ ॥

कृन्वेत्यादि—यो कृतो यथोद्दिष्टं कर्म कार्यं कृत्वा । अत्र कृन्वेत्यभ्यप्रयोगे प्रतिषेधः । तत्र उत्तरकालं पूर्वकर्माविरोधि पूर्वकृतस्य कार्यस्य वदविरोधि तदधिकं करोति तमुत्तमं दूतमाहुर्विदुः । नीतिविद् इति शेषः । मया च यथोद्दिष्टं सीतान्वेषणं कृतमिति भावः ॥

तदेव च दर्शयन्नाह—

६७०—वैदेहीं दृष्टवान् कर्म कृत्वा ऽन्यैरपि दुष्करम् ॥

यशो यास्याम्युपादाता वार्तामाख्यायकः प्रभोः. १२८

वैदेहीमित्यादि—अहमद्य तावद्वैदेहीं दृष्टवान् । निष्ठाप्रयोगे प्रतिषेधः । अन्यदपि कार्यमनिदुष्करं कृत्वा । न्यलप्रयोगे प्रतिषेधः । ततो यत्र उपादाता । आत्मसात्कर्ता । इदमनिदुष्करं तेन कृतमिति । तृश्चन्तस्य प्रयोगे प्रतिषेधः । वार्तामाख्यायकः प्रभोर्वार्तामाख्यातास्मीति भविष्यदधिकारात् '११७५। तुमुन्-ण्वुलौ क्रियायाम्-॥३॥१०॥' इति ण्वुल् । '६२८। अकेनोर्भविष्यदाधमण्ययोः ॥३॥१०॥' इति प्रतिषेधः ॥

६७१—राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं मया लब्धमिदं वनम्, ॥'

इति संचिन्त्य सदृशं नन्दनस्या ऽभनक् कपिः. १२९

राक्षसेत्यादि—इदं वनमशोकवनिकाख्यं राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं रक्षार्हम् । '२८२२। अहं कृत्य-॥३॥१६९॥' '२८७२। ऋ-हलोण्यन् ॥३॥१२४॥' तन्मया लब्धं लवनीयम् । '६२९। कृत्यानां कर्तरि वा ॥२॥३॥७१॥' इति षष्ठीनृनीये कर्तरि भवतः । इत्येवं संचिन्त्य कपिनन्दनस्य वनस्य सदृशं तुर्यं । '६३० । तुभ्यार्थैः ॥२॥३॥७२॥' इति पक्षे षष्ठी । अभनक् अभवान् । भञ्जेर्लङि '२५४४। आचल्लोपः ॥६॥४॥२३॥' इति नलोपे हलङ्ग्यादिलोपे जङ्गवे चत्वे च रूपम् ॥

६७२—राघवाभ्यां शिवं, दूतम् तयोरहमिति ब्रुवन् ॥

हितो भनजिम रामस्य, कः किं ब्रूते ऽत्र राक्षसः, १३०

राघवाभ्यामित्यादि—राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शिवं भद्रमस्तु । तयोर्दूतमात्रं दूतो हितो रामस्य भनज्मीदं वनम् । एव च क्रियमाणे को भवतां मध्ये राक्षसः किं ब्रूते इत्येवं ब्रुवन् । बभञ्ज पवनारम्भजो रिपुवनमिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । राघवाभ्यां शिवं हितो रामस्येति '६३१। चतुर्थी चाशिष्य-॥२॥३॥७३॥' इत्यादिना षष्ठी-चतुर्थी ॥

इति विमर्शयधिकारः ॥

१२८ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

६७३—विलुलित-पुष्प-रेणु-कपिशं

प्रशान्त-कलिका-पलाश-कुसुमं

कुसुम-निपात-विचित्र-वसुधं

स-शब्द-निपतद् दुर्मोक्त-शकुनम् ॥

शकुन-निनाद-नादि-ककुब्

विलोल-विपलायमान-हरिणं

हरिण-विलोचनाऽधिवसतिं

वभञ्ज पवनाऽऽत्मजो रिपु-वनम् ॥ १३१ ॥

विलुलितेत्यादि—कीदृशं वभञ्ज । विलुलितानां पुष्पाणां रेणुभिः कपिशं पिङ्गम् । प्रशान्ता अवमन्त्राः कलिकाः पलाशानि पत्राणि कुसुमानि च यत्र । कुसुमानां निपातेन विचित्रा वसुधा यत्र । सशब्दनिपतन्निर्मुक्त उन्मनसः शकुना यत्र । शकुनानां पलायमानानां निनादेन नादिनाः संजातनादाः ककुब्भो विभो यत्र । विलोला व्याकुला विपलायमाना हरिणा यत्र । हरिणस्यैव लोचने बन्धाः सीतायाः तस्या अधिवसति निवासम् ॥

इत्यनभिहिताधिकारः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-

द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीय-परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोकवनिकाभङ्गो' नामाष्टमः

सर्गः पर्यवसितः ।

नवमः सर्गः ।

अथ प्रकीर्णकाः—

अन्तान्तरे प्रकीर्णकश्लोकानाह—

६७४—दु-भङ्ग-ध्वनि-संविन्नाः कुवद्-पक्षि-कुलाऽऽकुलाः ॥

अकार्षुः क्षणदा-चर्यो रावणस्य निवेदनम् ॥ १ ॥

दुभङ्गेत्यादि—क्षणदाचर्यो निशाचर्यः । '२९३०। चरेष्टः १३।२।१६।' राव-णस्य निवेदनमकार्षुः कृतवत्यः वक्ष्यमाणप्रकारेण । दु-भङ्ग-ध्वनि-संविन्नाः क्षाया-भङ्गशब्देन संव्रताः । '१३०३। ओषिजी भय-चलनयोः ।' '३०१९। ओदितम् १८।२।३५।' इति निहान्तवम् । कुवत्पक्षिकुलाकुलाः कूजतिः पक्षिकुलैः व्यसमा-मत्ताः । '१११५। कु शब्दे ।' आदादिकस्तास्य उवह्यदेशः ॥

१—परोऽस्मिन् अक्षरकलितं वृत्तम् । तल्लक्षणं तु—'यदिह म-जी- अजी म-ज-मगाय-तदक्षरकलितं हराकं-यस्मिन् ।' इति वृत्तरसाकरे अष्टकैश्चकार ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'माकतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— १२६

६७५—'यदताप्सीच्च छनैर्भानुर्, यत्राऽवासीन् मितं मरुत् ॥

यदाप्यानं हिमोन्नेण, भनक्त्युपवनं कपिः. ॥ २ ॥'

यदित्यादि—यद्वनं भानुः शनैर्मन्मताप्सीत् तपति अ । इत्यन्तलक्षणा वृद्धिः । मरुत् मितं लोकमवासीत् वाति अ । हिमोन्नेण क्षिशिरक्षिमना आप्यानं वृद्धिं नीनम् । प्यायते: '८७३। लोपो व्योर्वलि । ६।३।६६।' इति बलोपः । ओदित्वाऽलम् । तदुपवनं कपिर्भनक्ति वर्णयतीति निवेदनमकारुः ॥

६७६—ततो ऽशीति-सहस्राणि किङ्कराणां समादिशत् ॥

इन्द्रजित्-सूर विनाशाय मारुतेः क्रोध-मूर्च्छितः. ॥ ३ ॥

तत इत्यादि—निवेदनानन्तरमिन्द्रजित्सुः रावणः । इन्द्रजितं सूत इति '२९७५। सन्मूद्विष-।३।२।६१।' इत्यादिनानुपसर्गं क्तिप् । मारुतेर्हन्मतो विनाशाय । अशीतिरसहस्राणि समादिशत् समादिष्टवान् । किङ्कराणां किं कुर्वन्तीति '२९३५। दिवा विभा-।३।२।२१।' इत्यादिना टच् । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधोदतः । मूर्च्छंः समुच्छ्राये वर्तमानत्वात् ॥

६७७—शक्त्यष्टि-परिध-प्रास-गदा-मुद्गर-पाणयः ॥

व्यश्रुवाना दिशः प्रापुर् वनं दृष्टि-विषोपमाः. ॥ ४ ॥

शर्कात्यादि—ने किङ्करा वनं प्रापुः प्रासवन्तः । शक्त्यादयः प्रहरण-विशेषाः पाणौ वेपामिति प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः । व्यश्रुवानाः दिशो वयामुवन्नः । '१३४५। अश्रु व्याप्ती' सौवादिकः । दृष्टिविशोपमाः, भुज-वनं दृष्ट्यैव विनाशयन्त इत्यर्थः ॥

६७८—दध्वान मेघ-वद् भीममादाय परिधं कपिः ॥

नेदुर् दीप्तायुधास् तेऽपि तडित्वन्त इवाऽम्बुदाः. ॥ ५ ॥

दध्वानेत्यादि—कपिर्भीमं परिधं भयानकमर्गलमादाय मेघवदध्वानं वनति अ । तेऽपि किङ्कराः तडित्वन्त इवाऽम्बुदाः । नेदुः नदन्ति अ । किङ्कराणां कृष्णत्वात् मेघैः सादृश्यं आयुधानां च तडितेति ॥

६७९—कपिना ऽम्भोधि-धीरेण समगंसत राक्षसाः ॥

वर्षासूदत-तोयौघाः समुद्रेणैव सिन्धवः. ॥ ६ ॥

कपिनेत्यादि—कपिना अम्भोधिधीरिणाक्षोभ्यत्वात् । राक्षसाः समगंसत संगताः । '२६९९। समो गम्यच्छि-।१।३।२९।' इत्यादिना तङ् लुङ् । यथा सिन्धवो नद्यः उद्गततोयौघाः उद्विक्कजलपूराः समुद्रेण सङ्गच्छन्ते ॥

६८०—लाङ्गलमुद्धतं धुन्वन्नुद्धहन् परिधं गुरुम् ॥

तस्थौ तोरणमारुह्य, पूर्वं न प्रजहार सः. ॥ ७ ॥

२३० अष्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

लाङ्गलमित्यादि—स इन्मान् लाङ्गलं पुच्छमुद्धतं उरिशंसं पुम्बन् । '१३३५। भूय कम्पने' इति स्वादौ पठितः । परिघं गुहं उद्गहन् तोरणमाख्य तस्यौ । न तु पूर्वं प्रजहार प्रहृतवान् शूराणां पश्चात् प्रहारित्वात् ॥ एते प्रकीर्णकाः ॥

इतःपरं सिचि वृद्धिमधिकृत्याह—

६८१—अक्षारिषुः शराग्भांसि तस्मिन् रक्षः-पयोधराः, ॥

न चाऽह्वालीन्, न चाऽव्राजीत् त्रासं कपि-महीधरः. ८

अक्षारिषुरित्यादि—तस्मिन् वने रक्षःपयोधराः रक्षांसि पयोधरा इव । शराग्भांसि शरान् अग्भांसीव । अक्षारिषुः क्षरितवन्तः । क्षरितरकर्मकः क्षरे-
लक्षतजघृत्तिरित्यादि प्रयोगेषु दृश्यते । इह तु सकर्मको विवक्षितः । कपिमहीधर इव । न चाह्वालीन् न चलितवान् । इयोरपि '२२८४। अतो हलादेर्लघोः । ७।-२।७।' इति विकल्पे प्राप्ते '२३३० । अतो ह्रस्वन्त्य । ७।२।२।' इति सिचि वृद्धिः । नाव्राजीन् त्रासं भयं च न जगाम । महीधरतुल्यत्वात् । '२२६८। नेटि । ७।२।-४। इति प्रतिषेधस्य '२२८४। अतो हलादेर्लघोः । ७।२।७।' इति विकल्पिते '२२६७। वद-वज्र । ७।२।३।' इत्यादिना वृद्धिः ॥

६८२—अवादीत् तिष्ठतैत्युच्चैः, प्रादेवीत् परिघं कपिः ॥

तथा, यथा रणे प्राणान् बहूनामग्रहीद् द्विषाम्. ॥९॥

अवादीवित्यादि—तत उत्तरकालं कपिमिष्टत मा पलायध्वमिति उच्चैस्ता-
नवादीन् । पूर्ववद्वृद्धिः । तथा तेन प्रकारेण परिघं परिघेण प्रादेवीत् विजिगीषते
स्य । '५६२। विवः कर्म च । १।१।४३।' इति परिघस्य कर्मसंज्ञा । दिवे. '२०६८।
नेटि । ७।२।४।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । यथा बहूनां द्विषां शत्रूणां प्राणानग्रहीत्
गृहीतवान् । '२२८४। अतो हलादेः—७।२।७।' इति विकल्पे प्राप्ते '२२९९।
इयन्त क्षण-अय-७।२।५।' इति प्रतिषेधः ॥

६८३—अर्णैरयमिषू रक्तं, देहैः प्रौर्णाविषुर् भुवम्, ॥

दिशः प्रौर्णाविषुश् चाऽन्ये यातुधाना भवद्-भियः १०

अर्णैरित्यादि—यातुधाना राक्षसा अर्णैः प्रहारमार्यैः रक्तं शोणितमवमिषुः
वमन्ति स्म । '२२९९। इयन्त—७।२।५।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । देहैर्भुवं प्रौर्णा-
विषुः छादितवन्तः । अन्ये यातुधाना. भवद्भिय. भवन्ती भीर्येषामिति भयात्प-
लायमानाः । दिशः प्रौर्णाविषुः छादितवन्तः । '२४४९। उर्णोतेर्विभाषा । ७।२।६।'
इति विकल्पः । उर्णोतेः '२४४७। विभाषोर्णोः । १।२।३।' इत्यङ्गित्वपक्षे द्रष्टव्यः ।
किन्वे गुणवृद्धिप्रतिषेधात् ॥

६८४—अरासिषुश् च्युतोत्साहा भिन्न-देहाः प्रियाऽसवः ॥

कपेरत्रासिषुर् नादान् मृगाः सिंह-ध्वनेरिव ॥ ११ ॥

इति सिचि वृद्धयधिकारः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २३१

अरासिबुरित्यादि—प्युतोत्साहाः निरुत्साहाः अरासिपुः श्रुताः स इति
स्रद्धितवन्तः । यतः प्रियासवः प्रियप्राणाः । कपेः संबन्धिनो नादादत्रासिपुः
त्रस्ताः । उभयत्रापि '२२६८। नेटि । ७।२।४।' इति प्रतिषिद्धोऽतो हलादेरिति
विकल्पः ॥

इति सिषि वृष्यधिकारः ॥

इत इदप्रतिषेधमधिकृत्याह—

६८५—मायानामीश्वरास् ते ऽपि शस्त्र-हस्ता रथैः कपिम् ॥
प्रत्याववृतिरे हन्तुं हन्तव्या मारुतेः पुनः ॥ १२ ॥

मायानामित्यादि—अथानन्तरं राक्षसा ये दिशो गताः ते कपिं हन्तुं पुनः
प्रत्याववृतिरे प्रतिनिवृत्ताः । मायानामीश्वराः प्रभवः । '३१५५। स्थेस-। ३।२।१७५।' इति वरचू । '२९८१। नेट्टि कृति । ७।२।८।' इति नेट्ट । आर्धधातुकेत्यादिना प्राप्त-
त्वात् । रथैः सन्तः । शस्त्रहस्ता, शस्त्राणि हस्तेषु येषामिति । हनि-कुशे-
त्यादिना रमेरौणादिकः कथन् । रथाः । अग्नि-चमीत्यादिना शसेरौणादिकश्चन् ।
हस्ति-शृग्व-क्षेत्रादिना हसेलन् । तद्योमितुत्रेत्यादिना इदप्रतिषेधः । हन्तव्या
मारुतेरिति हनूमतो वधाहर्ताः । '६२९। कृत्यानां कर्तरि वा । २।३।७१।' इति षष्ठी ।
'२२४६। एकाचः-। ७।२।१०।' इत्यादिना इदप्रतिषेधः । हन्तेर्नैमान्तेष्वनिदत्त्वात् ॥

६८६—तांश् चेतव्यान् क्षितौ श्रित्वा
वानरम् तोरणं युतान् ॥
जघानाऽऽधूय परिधं
विजिघृक्षन् समागतान् ॥ १३ ॥

तानित्यादि—समुदिता एकस्मादेव बेलायां मया हन्तव्या इति वानरम्लोर-
णमाश्रितवान् । स तोरणं श्रित्वा तान् राक्षसान् विजिघृक्षन् विग्रहीतुमिच्छन् ।
युतान् समुदितान् । समागतान् कौकितान् । क्षितौ पृथिव्यां चेतव्यान् पुञ्जीकृतव्यान्
जघान हतवान् । परिधमाधूय परिभ्रम्य । तत्र चेतव्यामिति '२२४६। एकाचः-। ७।२-
। १०।' इतीदप्रतिषेधः । क्षिताविति '३३१३। कृष्-कौ च संज्ञायाम् । ३।३।१७४।' इति कृष् । '३१६३। ति-नु-व्रत-। ७।२।९।' इत्यादिना इदप्रतिषेधः । श्रित्वा युता-
मिति '३३८१। ऋयुकः किति । ७।२।११।' इति इदप्रतिषेधः । विजिघृक्षुमिति '२६-
१०। सन्नि ग्रह-गुहोब्ध । ७।२।१२।' इति । तत्र '२६०९। लृ-वि-। १।२।८।' इति
सनः कृषं '२४१२। ग्रहि-ज्या-। ६।१।१६।' इति संप्रसारणं दत्त-कत्व-पञ्चमि ॥

६८७—संजुघुक्ष्व आयूंषि ततः प्रतिरुरूपवः ॥
रावणाऽन्तिकर्माजग्मुर् हत-शेषा निशा-चराः ॥ १४ ॥

२३१ मङ्गि-काण्डे—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

संजुषुषव इत्यादि—तत उत्तरकाण्डे ये हतशेषा निज्ञाचराः ते संजुषुषव आर्युपि जीवितानि गोहितुमिच्छवः । गृहेः पूर्वव्यतिषेधः । रावणान्तिकमाज-
म्भुः आगताः । प्रतिदरुषवः चक्ष्यमाणमर्थं कथयितुमिच्छवः । अत्रापि पूर्ववत्प्र-
तिषेधः । तत्र चकारेणोगमनानां सन्नि समुचितत्वात् ॥

६८८—‘एकेन बहवः शूराः साऽऽविष्काराः प्रमत्त-वत् ॥

वैमुख्यं चकृमे’त्युच्चैरुचुर दश-मुखाऽन्तिके ॥१५॥

एकेनेत्यादि—यवं बहवः शूराः साविष्काराः साहंकारा अपि सन्तः एके-
नापि कपिना हेतुभूतेन वैमुख्यं चकृम पराक्रमयामनुष्ठितवन्तः प्रमत्तवत् मद्य-
यानमत्ता इव । एवं च चित्तव्याप्तेपादुक्तमपुरुषे लिटि कृते ‘२२५३। कु-सृ-१७।-
२।१३।’ इत्यादिना इष्टप्रतिषेधः नियमित इति । एवं दशमुखान्तिके उच्चैरुचुः ॥

६८९—मांसोपभोग-संशूनानुद्विग्नान् तानवेत्य सः ॥

उद्धृत्त-नयनो मित्रान् मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् ॥१६॥

मांसेत्यादि—स दशमुखस्तानुद्विग्नान् भीतानवेत्य ज्ञात्वा स्वानात्मीयान्
मन्त्रिणो व्यसर्जयत् प्राहिणोत् । कीदृशांस्तान् । मांसोपभोगमंशूनान् मांसोपभो-
गेन ह्यधुक्वर्ध्मणः । उभयत्रापि । ‘३०३९। श्रीदितो निष्ठायाम् । ७।२।१३।’ इती-
दप्रतिषेधः । तत्र अयतेर्यजादित्वान् संप्रसारणं ‘२५५९। हल्- १६।४।२।’ इति
संप्रसारणस्य दीर्घः । द्वयोरप्योदित्वाङ्गिष्ठानत्वम् । उद्धृत्तनयनो रोषान् निष्का-
व्यतारकः । ‘३०२५। वल्गु विभाषा । ७।२।१५।’ इतीदप्रतिषेधः । वृत्तेरुदित्वान् ।
मित्रान् खिरान् मन्त्रिणः । ‘२०३६। ओदितव्य । ७।२।१६।’ इतीदप्रतिषेधः ।
‘३०१६। रदाभ्याम्-१८।२।४२।’ इति निष्ठानत्वम् ॥

६९०—प्रमेदिताः स-पुत्रास्ते

सु-स्वान्ता बाढ-विक्रमाः ॥

अ-म्लिष्ट-नादा निरगुः

फाण्टचित्राऽख-पाणयः ॥ १७ ॥

प्रमेदिता इत्यादि—ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुः निर्गताः । ‘२४-
५८। इणो वा लुङि । १।४।४५।’ प्रमेदिताः चिग्वीभक्षितुमारब्धाः । आदिकर्मणि
निष्ठा । ततो ‘३०५४। विभाषा आवादिकर्मणोः’ इति प्रतिषेधः । इदंसे ‘३०-
५२। निष्ठा शीङ्-१।१२।१९।’ इत्यादिना किरप्रतिषेधान् गुणः । सुस्वान्ताः स्वा-
मिति कल्याणमनसः । बाढविक्रमाः भृशपराक्रमाः अम्लिष्टनादाः विस्पष्टवाचः
मन्त्रिणो वाग्विस्तात् । फाण्टचित्राखपाणयः अदृष्टानमपिहं कषायमुदकसंपर्कमा-
त्रादिभक्तसं ईषदुष्णं तदल्पप्रयाससाध्यत्वात् अनायामसाध्यं फाण्टमित्युच्यते
तेन चित्राणि रञ्जितानि अस्मानि पाणौ येषामिति स्वात्तादयः ‘३०५८। शुक्ल-
स्वान्त-१७।२।१८।’ इत्यादिना निपातितः ॥

बुद्धम् १८-१९-

६९१-तान् दृष्ट्वा ऽतिदृढान् घृष्टान्

प्राप्तान् परिबृढाऽऽज्ञवा ॥

कष्टं विनर्दतः क्रूरान्

शस्त्र-घुष्ट-करान् कपिः ॥ १८ ॥

तानित्यादि—तान् दृष्ट्वा कपिः आर्विद्वदिति बद्धमात्रेण संबन्धः । किंभू-
तान् घृष्टान् । घृष्टोनीति घृष्टः । '३०५९। एषि-शसी वैयाखे । ७।२।१९।' इती-
दप्रतिषेधः । अनिदृढान् बलवतः । '३०६०। इहः स्थूल-बलयोः । ७।२।२०।' इति
निपातनम् । परिबृढाज्ञया परिबृढस्य प्रभोराज्ञया प्राप्तान् । '३०६१। प्रभौ
परिवृढः । ७।२।२१।' इति निपातनम् । कष्टं विनर्दतः कृष्णं ध्वजतः । गम्भीररथं
वा । '३०६२। कृच्छ-गाहनयोः कथः । ७।२।२२।' इतीदप्रतिषेधः । क्रूरान् हिंस्रान् ।
शस्त्रघुष्टकरान् । '३०६३। धुषिरविशदने । ७।२।२३।' इतीदप्रतिषेधः ॥

६९२-अ-व्यर्णो गिरि-कूटाभान्भ्यार्णानादिदद् द्रुतम् ॥

वृत्त-शस्त्रान् महा-ऽरम्भान्-दान्ताम् त्रिदशैरपि ॥ १९ ॥

अव्यर्ण इत्यादि—अव्यर्णोऽपीकृतः । '३०६४ अर्धेः सं-ति-विभ्यः । ७।२।
२४।' इतीदप्रतिषेधः । गिरिकूटाभान् महागिरिसदृशप्रमाणान् । अव्यर्णानविकृ-
रान् । '३०६५। अमेश्वाविदुर्ध्वे । ७।२।२५।' इतीदप्रतिषेधः । द्रुतमादिदद् त्रिंस्ति-
तवान् । अर्धेः स्वार्यधिकण्यन्तस्य लुङि रूपम् । वृत्तशस्त्रोऽधीतशस्त्रविधः । '३०६६।
गेरध्वयने वृत्तम् । ७।२।२६।' इति इहभावो गिलुङ् च निपात्यते । महार-
म्भान् अनल्पव्यापारान् । त्रिदशैरप्यदान्तान् अशस्त्रिणान् । ३०६८। वा दान्त-
-। ७।२।२७।' इत्यादिना इहभावो गिलुङ् च निपात्यते ॥

६९३-दमिताऽरिः प्रशान्तौजा नादाऽऽपूरित-दिङ्मुखः ॥

जघान रुषितो रुष्टां त्वरितम् तूर्णमागतान् ॥ २० ॥

दमितारित्यादि—ये नु प्रशान्तौजसः दमितबलाः सन्तो रुष्टाः तूर्णमा-
गताः तान् कपिजैवान् व्यापादितवान् । प्रतापाहम्यन्तोऽरयो दमिता येन
दमितारिः । प्रशान्तं क्षात्रजामोजो येन स प्रशान्तौजाः । नादापूरितदिङ्मुखः
तस्य हृष्टवान् । रुषितः क्रुद्धः । त्वरितः ससंक्रमः । अत्र दमितप्रशमितप्रतिताः
प्यन्ताः '३०६८। वा दान्त-। ७।२।२७।' इत्यादिना विकल्पितेदः । रुष्टरुषितत्त्व-
रिताः '३०६९। रुष्टमत्वर-। ७।२।२८।' इत्यादिना ॥

६९४-तेषां निहन्यमानानां संप्रुष्टैः कर्ण-भेदिभिः ॥

अभूदभ्यमित-त्रासमास्वान्ताऽऽश्लेष-दिग् जगत् ॥ २१ ॥

२३४ मट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽविचार-काव्ये लक्षण-रूपे यत्तुषो वर्गः,

तेषामित्यादि—तेषां रक्षसां निहन्वमानानां संघुष्टैः शब्दैः कर्णयेद्विभिः
बाधिर्यकरैः । अभ्यमितत्रासं अभिगतत्रासं जगद्भूत् । आस्थान्ताः अक्षोषा
दिशो यस्मिन् जगति । संघुष्टाभ्यमितस्थान्ताः '३०६९। रूप्यमत्वर-। ७२। ९८।'
इति विकल्पितेः ॥

६९५—भय-संहृष्ट-रोमाणस् ततस् ते ऽपचित-द्विषः ॥

क्षणेन क्षीण-विक्रान्ताः कपिना ऽनेषत क्षयम् ॥ २२ ॥

इतीद-प्रतीषेधाधिकारः ॥

भयेत्यादि—ततस्ते राक्षसाः कपिना क्षणेन क्षयं विनाशमनेषत नीताः ।
कर्मणि लुङ् । भयमंहृष्टरोमाणः भयोद्गतरोमाश्चाः । '३०७०। हृषेल्लमसु । ७२।
९९।' इति विभाषितेऽ । अपचितद्विषः अपचितानां पूजितानां कृपीणा शत्रवः ।
'३०७१ । अपचितः । ७२। ३०।' इति निपातः । क्षीणविक्रान्ताः क्षीणं
विक्रान्तं पराक्रमो येषाम् । '३०९५। क्षियो दीर्यान् । ८। २। ४६।' इति निष्ठात-
कारस्य न. ॥

इतीद-प्रतीषेधाधिकारः ।

इतः प्रभृतीदमधिकृत्याह—

६९६—हत्वा रक्षांसि लवितुर्मक्रमीन् मारुतिः पुनः ॥

अशोकवनिकामेव निगृहीताऽरि-शासनः. ॥ २३ ॥

हन्वेत्यादि—रक्षांसि हरत्वा मारुतिरशोकवनिकामेकामेव पुनर्लवितुं लेनुम् ।
आर्धधातुकस्येद । अक्रमीत् गतवान् । '२३२३। क्षु-क्रमोरनारामनेपदनिमित्ते
७। २। ३६।' इतीद । निगृहीतारिषामनः प्वस्तारिष्यवस्थः । '२५६२। ग्रहोऽलिति
दीर्घः । ७। २। ३७।' इतीदो दीर्घत्वम् ॥

६९७—आवरीतुमिवा ऽऽकाशं वरितुं वीर्निवोत्थितम् ॥

वनं प्रभञ्जन-मुतो ना ऽदयिष्ट विनाशयन्. ॥ २४ ॥

आवरीतुमित्यादि—प्रभञ्जनमुतो हन्मान् । वनमशोकवनिकारूपं विना-
शयन् मादयिष्ट दयां न कृतवान् । लुकि रूपम् । आकाशमावरीतुमिव अवष्ट-
ब्धुमिवोत्थितं वनम् । वीन् पक्षिणो वरितुं शर्ययितुमिवोत्थितं 'आगच्छत'
मागच्छ याव, 'हृदैव कलहृदि प्राप्स्यथ' इति । आवरीतुं वरितुमिति '२३९३।
वृत्तो वा । ७। २। ३८।' इति विकल्पेनेदो दीर्घत्वम् ॥

६९८—वरिषीष्ट शिवं क्षिप्यन्

मैथिल्याः कल्प-शास्त्रिनः, ॥

प्रावारिषुरिव क्षोणीं

क्षिता वृक्षाः समन्ततः. ॥ २५ ॥

वरिषीष्ट्यादि—ये कल्पशास्त्रिनः कल्पवृक्षाः स्वर्गादादाचारोपितास्तानु-
न्मूल्य यथास्थानं क्षिप्यन् मैथिल्याः शिवं कल्पयानं वरिषीष्टं प्रार्थितवान् ।
मैथिल्या भद्रमस्तिवत्याश्वासावचने लिङ् । '२५२९। न लिङि । ७।२।३९।' इति
दीर्घप्रतिषेधः । अन्ये च वृक्षास्तेन समन्ततः क्षिताः सन्तः क्षोणीं पृथ्वीं प्रावा-
रिषुरिवाच्छादितवन्त इव । तेषामनाच्छादितत्वादितीवार्थः । '२२९७। सिन्धि
वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७।२।१।' इति वृद्धिः ॥

६९९—संवुवूर्पुः स्वमाकूतमाज्ञां विवरिषुर् द्रुतम् ॥

अवरिष्टाक्षर्म-क्षम्यं कपिं हन्तुं दशाननः ॥ २६ ॥

समित्यादि—रामदूतेन कपिना कर्मेदश कृतमिति स्वमाकूतमभिप्रायं
संवुवूर्पुः संवरिषुमिच्छुः । दशाननो द्रुतमाज्ञां विवरिषुः प्रकटितुमिच्छुः । अक्षं
स्वसुतमवरिष्टं प्रार्थितवान् । कर्त्रभिप्राये तद् । किमर्थं, कपिं हन्तुं इतिष्यामीति ।
अक्षम्यं क्षन्तुमशक्यम् । '२८४४ । पोरदुपधात् । ३।१।९८।' इति यत् । संवुवूर्पुः
विवरिषुरिति उगन्तवान् । '२६१०। सनि ग्रह-गुहोश्च । ७।२।१२।' इति चकारे-
णेदमितिषेधे प्राप्तं '२६२५। इट् सनि वा । ७।२।४१।' इति विभाषेद् । तत्रानिदपक्षे
'२६१२। इको प्रल । १।२।९।' इति कित्त्वे '२४९४। उदोष्पपूर्वस्य । ७।१।१०२।' इत्युत्पक्षे गुण एव ॥

७००—ऊचे-संवरिषीष्ठाम् त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमम्, ॥

धृषीष्ठा युधि मायाभिः स्वरिता शत्रु-सम्मुखम् ॥ २७ ॥

ऊच इत्यादि—किमित्याह—त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं संवरिषीष्ठाः संच्छादय ।
आशिषि '२५२८। लिङ्-सिचोरामनेपदेषु । ७।२।४२।' इति वृजो विभाषेद् ।
'२३६८। उश्च । १।२।१२।' इतीदपक्षे न कित्त्वम् । धृषीष्ठाः युधि मायाभिः कर्तुं
भूताभिः त्वं कुटिलीकृषीष्ठाः '१००५। धृ हृच्छने', '२२०। हृच्छां कौटिल्ये ।'
तस्य चोदात्तत्वात् आशिषि कर्मणि लिङ् । '२५२६। ऋतश्च संयोगादेः-। ७।२।-
४३।' इति विभाषेद् । अनिदपक्षे उक्तेन कित्त्वम् । स्वरिता उपतापयिता । शत्रु-
संमुखं शत्रोरग्रतः । अतो द्रुतं संस्वरिषीष्ठा इवेति वक्ष्यमाणेन योज्यम् । '९९८। स्तु
शब्दोपतापयोः ।' इत्यस्य '२२७९। स्वरति-सूति-सूयति-। ७।२।४४।' इत्यादिना
विभाषेद् लिङ्मिचोरिति जानुबर्तते ॥

७०१—द्रुतं संस्वरिषीष्ठाम् त्वं निर्-भयः प्रघनोत्तमे ॥'

स मायानामगात् सोता कपेर् विधवितुं द्युतिम् ॥ २८ ॥

द्रुतमित्यादि—संस्वरिषीष्ठाः उपतापय । निर्भवः मन् । आशिषि लिङ् ।
'२६९९। समो गम्यच्छि-। १।३।२९।' इत्याद्यनेपदम् । अत्र ऋतश्चेतीद् । प्रघ-

९२६ महि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काव्ये लक्षण-कवे चतुर्थो वर्णः,

मोक्षमे संग्रामवरे । पृथगुक्तः सन् स मायानां सोता जनकः कपेर्मुक्तिं तेजो विच-
रितुमपनेतुमगात् यतः । सोता चरितुमिति '२२७९। स्वरति-१७।२।४३।' इत्या-
दिदूत्रेण विभाषेद् ॥

७०२-विगाढा ऽरं वनस्या ऽसौ शत्रूणां गाहिता कपिः ॥

अक्षं रक्षितुमारंभे रद्धा लङ्काऽनिवासिनाम् ॥ २९ ॥

विगाढारमित्यादि—असौ कपिः वनस्य विगाढा अवलोढयिता । अरं
शीघ्रम् । शत्रूणां गाहिता विनाशयिता । कर्मणि षष्ठी । ऊर्ध्ववाह्विभाषेद् '२२-
७९। स्वरति-१७।२।४३।' इत्यादिना अक्षं रक्षितुं हिंसितुमारंभे प्रवृत्तः । लङ्का-
निवासिनां रक्षसां रद्धा हिंसिता । '२५१५। रधादिभ्यश्च १७।२।४५।' इति
विभाषेद् ॥

७०३-निष्कोपितव्यान् निष्कोष्टं

प्राणान् दशमुखाऽऽत्मजात् ॥

आदाय परिधं तस्थौ

वनान् निष्कुषितद्रुमः ॥ ३० ॥

निष्कोपितव्यामित्यादि—दशमुखात्मजादृक्षान् । प्राणास्त्रिन्निष्कोपितव्यान्
अपनेतव्यान् अपनयार्हान् निष्कोष्टं अपनेष्यामीति परिषमादाय तस्थौ । '२५-
४०। निर. कुव १७।२।४६।' इति विभाषेद् । निष्कुषितद्रुमः वनादपनीतवृक्षः ।
'३०४५। इण् निष्ठायाम् १७।२।४७।' इतीद् ॥

७०४-एष्टारमैपिता संरुये सोढारं सहिता भृशम् ॥

रेष्टारं रेषितं व्यास्यद् रोष्टाऽक्षः शस्त्र-संहतीः ॥ ३१ ॥

एष्टारमित्यादि—कपि युद्धस्यैष्टार एषिता एषणशीलोऽक्षः । नाच्छील्ये
नृन् । '६२७। न लोक-१२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । सोढारं ग्रहरणस्य सहि-
तारं सहिता भृशं महनशीलः । रेष्टारं हिंसकं रेषितुं हिंसितुम् । रोष्टा रोषण-
शीलः शस्त्रसंहतीभ्यास्यन् शिसवान् । कठि रूपम् । सर्वत्र '२३४०। तीच-सह
-१७।२।४८।' इत्यादिना वेद् ॥

७०५-शस्त्रैर् दिदेविषुं संरुये दुष्टपुः परिधं कपिः ॥

अर्दिषिषुर् यशः कीर्तिमीर्त्सुं वृक्षैरताडयत् ॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि—कपिः अर्दिषिषुः वशो बर्धितुमिच्छुः । परिधं दुष्टपुः ।
परिवेगं कीर्तितुमिच्छुः । अक्षं वृक्षैरताडयत् इत्यवान् । कीदृशम् । शस्त्रैर्दिदेविषुं
कीर्तितुमिच्छुम् । कीर्तिमीर्त्सुं बर्धितुमिच्छुम् । विषेरिवन्तस्य '१३२४। कपु
वृक्षौ' इत्यस्य च '२६१८। सनीवन्तस्य-१७।२।४९।' इत्यादिना विभाषितेद् । तत्र
विषेरिवभावपक्षे '२५७१। ध्रुः शूद्र-१६।४।१५।' ऋषेः '२६१९। आपञ्चप्युवा-
चीत् १७।४।५५।' इतीत्वं अभ्यासकोपय ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथ्यते 'भारतिसंबन्धो' नाम नवमः सर्गः— २३७

७०६—भूयस् तं धिप्सुमाहूय राज-पुत्रं दिदम्भिषुः ॥

अहंस् ततः स मूर्च्छा-वान् संशिश्रीषुरभू ध्वजम् ३३

भूय इत्यादि—तं राजपुत्रं अहं धिप्सुं दम्भितुं वञ्चयितुमिच्छुम् । भूयः पुनरपि दिदम्भिषुः वञ्चयितुमिच्छुः । आहूयानच्छेदयन् हतवान् । ततः सोऽक्षः मूर्च्छावान् मूर्च्छाबुक्तः । ध्वजमास्मीयं संशिश्रीषुः संशयितुमिच्छुः अभूत् मृतः । अत्र दम्भेः श्रयतेऽ '२६१८। सनीवन्तर्ध-१७।२।४९।' इतीद् । अत्र श्रयतेरसि-द्वपक्षे '२६१४। अज्जनगमां सति ।६।४।१६।' इति दीर्घः । द्वितीयस्य च '२६-२१। दम्भ इच्छ ।७।४।५६।' अभ्यासलोपः । दम्भेर्हलमग्रणस्य जातिपरत्वात्सिद्ध-मिति किरवे अनुनासिकलोपः । '३२६। एकाधो वशः-१८।२।३७।' इति अच् । '१२१। स्वरि च ।८।४।५५।' इति चत्वंम् ॥

७०७—आश्वस्याऽक्षः क्षणाल् लोकान् बिभ्रक्षुरिव तेजसा ॥

रुषा बिभ्रजिषु-प्रख्यं कपिं बाणैरवाकिरत् ॥ ३४ ॥

आश्वस्येत्यादि—क्षणाल् क्षणमात्रेणाश्वस्य संज्ञां लब्ध्वा लोकान् जनान् तेजसा क्रोधोद्येन बिभ्रक्षुरिव । अयं स कपिं बाणैरवाकिरत् संच्छादितवान् । कीदृशम् । बिभ्रजिषुप्रख्यं अभिमुख्यम् । बिभ्रजिषुः बिभ्रक्षुरिति '२६१८। स-नीवन्तर्ध-१७।२।४९।' इत्यादिना विभाषेद् । तत्रानिद्वपक्षे '३८०। स्कोः-१८।२।-२९।' इति सलोपः । '२९४। अञ्च-१८।२।३६।' इति चः । इद्वपक्षे सकारस्य जश्चत्वं भुत्वं च ॥

७०८—संयुयूषुं दिशो बाणैरक्षं यियविषुर् द्रुमैः ॥

कपिर् मायार्मिवाऽकार्षीद् दर्शयन् विक्रमं रणे ॥ ३५ ॥

संयुयूषुमित्यादि—बाणैर्दिशः संयुयूषुं मिश्रयितुमिच्छुं अक्षं कपिः द्रुमै-यियविषुः योतुमिच्छुर्मायामिवेन्द्रजालमिवाकार्षीत् कृतवान् रणे विक्रमं दर्श-यन् । यैतेः सन् । '२६१८। सनीवन्तर्ध-१७।२।२९।' इति विभाषेद् । '२५७७। ओः पु-यण-ज्यपरे ।७।४।८०।' इतीत्वम् । '२६१४। अज्जन-गमां सति ।६।४।-१६।' इति दीर्घः ॥

७०९—वानरं प्रोर्णुनविषुः शस्त्रैरक्षो विदिद्युते, ॥

तं प्रोर्णुनूषुरूपलैः स-वृक्षैरावमौ कपिः, ॥ ३६ ॥

वानरमित्यादि—वानरं प्रोर्णुनविषुः छादयितुमिच्छुरक्षः विदिद्युते विद्यो-तते अ । '२३४४। घुति-स्वाभ्योः-१७।४।६७।' इति संप्रसारणम् । कपिरपि त-मक्षं उपलैर्बृक्षसहितैः प्रोर्णुनूषुः संबरीतुमिच्छुरावमौ आति अ । ऊर्णोतेः पूर्व-वद्विभाषेद् । इद्वपक्षे गुणः अव्यञ्ज '२६१४। अज्जन-१६।४।१६।' इति दीर्घः । उभयत्र '२४४६।' न ऋः-१६।१।३।' इति रेफो न द्विरुच्यते ॥

१३८ भट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे ऋषीं वर्मः,

७१०—स्वां जिज्ञापयिष्व शक्तिं बुभूषू नु जगन्ति किम् ॥

शस्त्रैरित्यंकुषातां तौ पश्यतां बुद्धिमाहवे. ॥ ३७ ॥

स्वामित्यादि—तौ कपिराक्षमौ किं स्वां शक्तिं जिज्ञापयिष्व बोधयितुमिच्छन् इव बुभूषू त्रिजगन्ति किं नु त्रैलोक्यं शस्त्रेण भर्तुं पुरयितुमिच्छन् इत्येवं बुद्धिमाहवे पश्यतां प्रेक्षकाणां अंकुषातां कृतवतां । जिज्ञापयिष्व बुभूषू इति विभाषेद् । तत्र '९६३। नृभ भरणे' इति भौषादिकस्य ग्रहणम् । '२९१८। सनीवन्तर्धे-।७।२।४९।' इति सूत्रे भरोति शापा निर्देशात् ॥

७११—मायाभिः सु-चिरं क्लिष्टा राक्षसो ऽक्लिशित-क्रियम् ॥

संप्राप्य वानरं भूमौ पपात परिघाऽऽहतः. ॥ ३८ ॥

मायाभिरित्यादि—राक्षसो मायाभिः सुचिरं क्लिष्टा क्लेशं कृत्वा वानरं अक्लिशितक्रियमनभिभूतव्यापारं संप्राप्य परिवाहनो भूमौ पपात । '३०४९। क्लिशः कृत्वा-निष्ठयोः ।७।२।५०।' इति विभाषेद् ॥

युगम् ३९-४०-

७१२—पवितो ऽनुगुणैर् वातैः शीतैः पूत्वा पयो-निधौ ॥

बभञ्जाऽध्युपितं भूयः क्षुधित्वा पत्रिभिर् वनम् ॥ ३९ ॥

पवित इत्यादि—कपिपि पयोनिधौ पूत्वा स्नात्वा अनुगुणैरनुकूलैः शीतैर्वातैः पवितः पवित्रीकृतः । '३०५०। पुरुष ।७।२।५१।' इति विभाषेद् । भूयः पुनर्वनं बभञ्ज । कीदृशम् । पत्रिमिः पक्षिमिः क्षुधितं भूत्वा । अध्युपितं कृत-निवासम् । '३०४६। वसति-क्षुधोः-।७।२।५२।' इतीद् ॥

७१३—उच्चैरञ्चित-लाङ्गूलः शिरो ऽञ्चित्वेव संवहन् ॥

दधद् विलुभितं वातैः केशरं वह्नि-पिङ्गलम् ॥ ४० ॥

उच्चैरित्यादि—उच्चैरुर्ध्वं अञ्चितं पूजितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्य । शोभनविन्धा-सेन स्थितत्वात् । शिरोऽञ्चित्वेव संवहन् अनस्रत्वात् पूजयित्वेव शिरो विभ्रा-णः । '३०४७। अञ्जः पूजयाम् ।७।२।५३।' इति विभाषेद् । वह्निपिङ्गलं च केशरं सटां दधद् विभ्रत् । वातैर्विलुभितं आकुलितम् । '३०४८। लुभो विमो-हने ।७।२।५४।' इतीद् । विमोहनमाकुलीकरणम् ॥

७१४—जरित्वेव जवेना ऽन्ये निपेतुम् तस्य शाखिनः, ॥

व्रश्चित्वा विवशान्नन्यान् बलेना ऽपातयत् तरून्. ४१

जरित्वेत्यादि—तस्य कपेर्जवेन जगेन अन्ये शाखिनः जरित्वेव जीर्णा इव भूत्वा निपेतुः । अन्यांस्तारून् बलेन व्रश्चित्वा छिन्त्वा । विवशान् अस्त्रपल्लवानपा-तयत् पातितवान् । '३३२७। ज-वशोः क्तिव ।७।२।५५।' इतीद् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथामके 'आहूतिसंयमो' नाम श्रवणः स्वर्गः— २३९

७१५—दमित्वाऽप्यरि-संघातान्श्रान्त्वा कपि-केसरी ॥

वनं चचार कर्तिष्यन् नत्स्यन्निव निरकुशः ॥ ४२ ॥

दमित्वेत्यादि—कपिकेशरी इन्मान् अरिसंघातान् दमित्वा उपशमं नीत्वा । श्रान्त्वा अपरिश्रान्तो भूत्वा वनं चचार । '३३२८। इदितो वा । ७।२।५६।' इति विकल्पेनेद् । निरकुशः निरवग्रहः । कर्तिष्यन् छेत्स्यन् । नत्स्यन्निव नर्तुकाम इव । '२५०६। सेऽसिचि-। ७।२।५१।' इत्यादिना विभाषेद् ॥

७१६—पारं जिगमिषन् सो ऽथ पुनरावत्स्यतां द्विषाम् ॥

मत्त-द्विरद-वद् रेमे वने लङ्का-निवासिनाम् ॥ ४३ ॥

पारमित्यादि—अथ स कपिर्द्विषां पारं जिगमिषन् गन्तुमिच्छन् । '२४०१। गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७।२।५८।' पुनरवत्स्यतां प्रतीपीभविष्यताम् । '२३४८। न वृत्त्यः-। ७।२।५९।' इतीदमनिषेधः । '२३४७' वृत्त्यः स्व-मनोः । १।३।१२।' इति परस्मैपदम् । लङ्कानिवासिनां वने मत्तद्विरद इव रेमे क्रीडितवान् ॥

७१७—'यद्यंकल्पस्यदभिप्रायो योद्धुं रक्षः-पतेः स्वयम्, ॥

तमप्यंकल्पस्यदमया ऽहं' वदन्निर्त्यचरत् कपिः ॥ ४४ ॥

यदीत्यादि—रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं योद्धुं यद्यभिप्रायोऽकल्पस्यत् सम-पत्स्यत् । '२३५२। तासि च कूपः । ७।२।६०।' इति चकारात् स्यकारे च नेद । तदा तमप्यहमकरस्यं उन्मारयामि । अहमद्येति एवं वदन् कपिर्बनमचरत् । '२५०६। सेऽसिचि-। ७।२।५१।' इत्यादिना विभाषेद् । अकल्पस्यदकल्प-मिति च '२२२९। लिङ्गनिमित्ते-। ३।३।१३९।' इती मङ्ग । हेतुहेतुमद्भावाच्च लिङ्गे निमित्तम् ॥

७१८—'हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पा प्रीतिं परां प्रभुः ॥

तोषो ऽद्यैव च सीतायाः परशुं चेतसि कल्पस्यति ४५'

हृत इत्यादि—तस्मिन् रक्षःपतौ हते प्रियं श्रुत्वा प्रभुः रामः परां प्रीतिं कल्पा जनयिता । अत्रान्तर्भावितो व्यर्थः । घातोरकर्मकत्वात् । सीतायाश्चाद्यैव चेतसि तोषः परो महान् कल्पस्यते संप्रप्यते । '२३५२। तासि च कूपः । ७।२।६०।' इतीदमनिषेधः । २३५१। लुटि च कूपः । १।३।१३१।' इति परस्मैपदम् ॥

७१९—आहूय रावणो ऽवोचदथेन्द्रजितमन्तिकात् ॥

'वने मत्त इव क्रुद्धो गजेन्द्रः प्रधनेष्वटन् ॥ ४६ ॥

आहूयेत्यादि—अथ रावणः इन्द्रजितमाहूय अन्तिकमवोचत् । किम-वोचदित्याह—वने मत्त इव । यथा गजेन्द्रो मत्तः क्रुद्धो वने पर्यटन् द्विषाम-न्तं गतवान् तथा त्वं प्रबनेषु संग्रामेष्वटन् । द्विषामन्तं यथायेति वक्ष्यमाण-श्लोकेनाग्वयः ॥

२४० भट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे छद्मण-रूपे बहुव्रीह्याः,

७२०—ययाथ त्वं द्विषामन्तं, भूयो यातासि वा ऽसकृत् ॥

शशकथ जेतुं त्वं देवान्, मायाः सस्मर्य संयति. ॥४७॥

ययाथेत्यादि—न केवलं ययाथ, भूयः पुनरपि यातासि वाक्यसि । वातेः क्रादिनिषमात् प्राप्तत्वेऽः । '२२९४। अचस्तास्त्रयस्वनिटो नित्यम् । ७।२।३३।' इति प्रतिषेधः । तस्य हि तासौ नित्यमनिद्वयम् । 'अजन्ता घातवोऽनुदासाः' इति वचनात् । देवान् जेतुं स्वमसकृत् बहुधा शशकथ वाक्योऽस्ति । '२२९५। उपदेशेऽजगतः । ७।२।३२।' इति यत्तीदृशप्रतिषेधः । शक्रेस्तासौ नित्यानिद्वयम् । शक्तिस्तु कान्त इति वचनात् । मायाश्च कूटबुद्धानि । संयति बुद्धे । सस्मर्य ज्ञातवानसि । '२२९६। ऋगो भारद्वाजस्य । ७।२।३३।' इतीदृशप्रतिषेधः ॥

७२१—त्वं ससर्जिथ शस्त्राणि, दद्रष्टा ऽरीश च दुःसहान्, ॥

शस्त्रैरादिथ शस्त्राणि त्वमेव महतामपि. ॥ ४८ ॥

त्वमित्यादि—शस्त्राणि त्वं ससर्जिथ क्षिप्तवानसि । अरीश्च दुःसहान् बुध्यतः दद्रष्ट दृष्टवानसि न पलायितोऽस्ति । '२४०४। विभावा सृजि-दशोः । ७।२।६५।' इति धलि विभावेद । अनिद्वये '२४०५। सृजि-दशोऽसंख्यमकिति । ६।१।५८।' इति वत्सहृत्वे । महतामपि मध्ये त्वमेव शस्त्राणि परकीयानि शस्त्रैः शस्त्रैरादिथ जग्धवानसि । '२३८४। इद्वयतिव्ययतीनाम् । ७।२।६६।' इत्यादेरिदं ॥

७२२—स त्वं हनिष्यन् दुर-बुद्धिं

कर्पिं ब्रज ममा ऽऽज्ञया, ॥

मा ना ऽङ्गी राक्षसीर् मायाः,

प्रस्तावीर् मा न विक्रमम्. ॥ ४९ ॥

स त्वमित्यादि—स त्वमेवंविधः कर्पिं बुद्धिं अपलत्वादनप्यन् हनिष्यामीति मदाज्ञया ब्रज । '२३६९। ऋद्धनोः स्वे । ७।२।७०।' इतीदं । वस्त्रेकाजिति सूत्रत्रयं नोदाहृतम् । वस्त्रादेशश्च छन्दोविषयत्वात् । राक्षसीर्माया मा नाङ्गीः मा न व्यक्तीकृत । अपि तु व्यक्तीकृतिस्त्वर्थः । '२५४६। अङ्गेः सिषि । ७।२।७१।' इतीदं । विक्रमं न मा प्रस्तावीः मा न प्रारम्भः । '२३८५। स्तु-स्तु-पूज्यः । ७।२।७२।' इतीदं ॥

७२३—मा न सावीर् महाऽस्त्राणि, मा न धावीररिं रणे, ॥

वानरं मा न संयंसीर्, ब्रज तूर्णमशङ्कितः. ॥ ५० ॥

मा नेत्यादि—रणे महास्त्राणि मा न सावीः मा न प्रसुहि, मा न मुञ्चेत्यर्थः । '१००७। पु प्रसवैक्येयोः' इत्यत्र रूपम् । अरीश्च मा न धावीः मा न कम्पय अपि तु शीघ्रस्त्वर्थः । पूर्ववदिदं । वानरं मा न संयंसीः मा न बन्धीः ।

तथा लङ्घ्य-रूपे कथायके 'माकृत्तिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २४१

'२३७७। वम-रम-।७।२।७३।' इत्यादिना समिटी । '२७७२। समुदाहृत्यो वमः
-।१।३।७५।' इति तद्ध न भवति तत्राकर्म्मकादिति वर्तते । यत् एवं तस्मादक्ष-
ङ्कितस्तूर्णं ब्रज ॥

७२४—अनंसीच्च चरणौ तस्य मन्दिरादिन्द्रजिद् ब्रजन्, ॥

अवाप्य चाऽऽशिषस् तस्मादायासीत् प्रीतिमुत्तमाम् ॥

अनंसीदित्यादि—एवमुक्त इन्द्रजिद् मन्दिरात् ब्रजन् गमिष्यन् । '२७८९।
वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । ३।३।१३१।' इति लट् । तस्य पितृचरणावनंसीत्
वतवान् । तस्माद्वाचनादाशिषमवाप्योत्तमां प्रीतिमायासीत् । पूर्ववत्समिटी ॥

७२५—गते तस्मिन्नुपारंसीत् संरम्भाद् रक्षसां पतिः ॥

इन्द्रजिद् विक्रमाऽभिज्ञो मन्वानो वानरं जितम् ५२

गत इत्यादि—गते तस्मिन् रक्षसां पतिः रावणः संरम्भात् क्रोधादुपारंसीत्
निवृत्तवान् । पूर्ववत्समिटी । रमेः '२७५०। उपाह । १।३।८४।' इति लिट् । स
इन्द्रजिद् वानरं जितं मन्वानोऽवगच्छन् । यतो विक्रमाभिज्ञः । अगादिति
वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

युगम् ५३-५४

७२६—संसिस्मयिषमाणो ऽगान् मायां व्यञ्जिजिषुर् द्विषः ॥

जगत् पिपविषुर् वायुः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥ ५३ ॥

संसिस्मयिषमाण इत्यादि—संसिस्मयिषमाणः उपासितुमिच्छन् द्विषः
वाचन् । अगान् गतवान् । '२७३४। पूर्ववत्सनः । १।३।६२।' इति तद्ध । मायां
व्यञ्जिजिषुः व्यक्तीकर्तुमिच्छुः । '२६२६। सि-पू-रज्जुवशां सति । ७।२।७४।' इतीद । तत्राज्ञेः '२४४६। न न्द्राः-।६।१।३।' इति नकारो न द्विरुच्यते ।
कल्पान्ते युगान्ते वायुरिव दुर्धरः जगत् पिपविषुः पवितुमुत्सेतुमिच्छुः ॥

७२७—लोकानां शिशिपोस् तुल्यः कृतान्तस्य विपर्यये ॥

वने चिकरिषोर् वृक्षान् बलं जिगरिषुः कपेः ॥ ५४ ॥

लोकानित्यादि—विपर्यये विनाशकाले लोकानां शिशिपोः भक्षयितुमिच्छोः
कृतान्तस्य तुल्योऽगादिति पूर्वेण संबन्धः । पूर्ववदिदं । वने वृक्षांश्चिकरिषोः
विज्ञेयमिच्छोः । कपेर्बलं सामर्थ्यं जिगरिषुः अपनेतुमिच्छुः । कृमोद्यगन्तत्वात्
'२६१०। सनि ग्रह-गुहोश्च । ७।२।१२।' इति प्रतिषेधे प्राप्ते '२६२५। इह सनि
वा । ७।२।४२।' इति विकल्पे । '२६११। किरञ्च पञ्चम्यः । ७।२।७५।' इतीद ।
किरतेरितो दीर्घत्वं नेच्छन्तीति न दीर्घः ॥

७२८—रोदिति स्मैव चा ऽऽयाति तस्मिन् पक्षि-गणः श्रुत्वा ॥

मुक्त-कण्ठं हतान् वृक्षान् बन्धून् बन्धोरिवा ऽऽगमे ५५

म० क० २१

२४२ मट्टि-काट्ये—द्वितीयेऽविभक्त-काट्ये लक्षण-रूपे चतुर्थे वर्गेः,

रोदितीत्यादि—तस्मिन्निन्द्रजिति आवात्यागच्छति सति पक्षिगणः हतान् वृथान् कपिनाशितान् शुष्कां शोकेन मुक्तकण्ठं सङ्गृह्यं नामग्राहं रोदिति श्लेष रुदितवानिव । नामग्राहपूर्वया रोदनक्रियया व्याप्यमानत्वात् वृक्षाणां कर्म-संज्ञा । '२४७४। रुदादिभ्यः-१०।२।७६।' इतीद् । बन्धून् बन्धोरिव यथा बन्धो-रायमने कश्चित् बन्धून् रोदिति ॥

७२९—आश्वसीदिव चा ऽऽयाति तद् वेग-पवनाऽऽहतम् ॥

विचित्र-स्तवकोद्भासि वनं लुलित-पल्लवम् ॥ ५६ ॥

आश्वसीदित्यादि—तस्मिन्नापाति वनं तद्देगपवनाहतं सत् आश्वसीदिव संजीवितमिव । लुलि रूपम् । यतो विचित्रस्तवकोद्भासि लुलितपल्लवं च जातम् । पूर्ववदिद् ॥

७३०—'न प्राणिषि दुराचार !, मायानामींशिषे न च. ॥

नेडिषे यदि काकुत्स्थं' तमूचे वानरो वचः ॥ ५७ ॥

इतीडधिकारः ।

नेत्यादि—वानरसमागच्छन्तमिदं वचनमूचे । हे दुराचार ! न प्राणिषि न जीवसि । '११४४। अत्र च' इत्यस्य रूपम् । पूर्ववदिद् । '२४७८। अनितेः । ८।४।-१९।' इति गत्वम् । नच मायानामींशिषे नेशिता अवसि । '२४३९। ईषाः से । १०।२।७०।' इति इद् । '६१३। अशीगर्थ-१२।३।५२।' इति कर्मणि षष्ठी । यदि काकुत्स्थं नेडिषे न स्तौषि । '२४४०। ईडजनोर्ष्वे च । १०।२।७८। इति चकारात् सेचेनीद् ॥

॥ इतीडधिकारः ॥

इवानी '१३८। विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३४।' इत्यधिकृत्याह—

७३१—स-सैन्यश्छादयन् संख्ये प्रावर्तिष्ट तमिन्द्रजित् ॥

शरैः क्षुरप्रैर्मायाभिः शतशः सर्वतो मुहुः ॥ ५८ ॥

ससैन्य इत्यादि—इन्द्रजित् ससैन्यः सबलः तं वानरं सर्वतः शरैः क्षुरप्रैः भलैः छादयन् मुहुः क्षणं मायाभिः शतशोऽनेकधा संख्ये प्रावर्तिष्ट प्रवृत्तः । लुकि रूपम् । तत्र ससैन्यश्छादयन् इति । '१३८। विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३४।' इति सत्वं छकारे परे क्षुत्वम् । शरैः क्षुरप्रैरिति सत्वापवादः । क्षुरि स्मरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य विकारमिवृत्त्यर्थः । मायाभिः शतशः सर्वतः इति '१५१। वा क्षरि । ८।३।३४।' इति विकल्पः विसर्जनीयः सकारो वा ॥

७३२—वानरः कुल-शैलाऽऽमः

प्रसह्या ऽऽयुध-शीकरम् ॥

रक्षस्-पाशान् यशस्-काम्यंस्

तमस्-कल्पान्दुद्रुवत् ॥ ५९ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कलायके 'मावतिर्सावमो' नाम नवमः स्वर्गः— २४३

वानर इत्यादि—वानरः कुम्भौलामः संघामे स्थितत्वात् । आपुषं शीकर-
मिव वैरन्तर्बेण फलनात् । प्रसङ्गामिच्छत् । '१४३। कुम्भोः ऋःपौ च । ८।३।३७।'
इति सिद्धाम्बुलीयोपध्मानीयौ । रक्षस्यासात् कुत्सितराक्षसात् । '१९९३।
वाप्ये पाशप् । ५।३।४७।' स्वार्थिका अपि प्रकृतितो छिन्नवचनाम्यतिवर्तन्ते ।
यथास्वाम्यन् आत्मनो यथा ह्यन्तः । अत्र तकारे परतो '१४०। नश्यन्मप्रसान् ।
८।३।७।' इति रूपं विसर्जनीयसकारौ च पूर्वस्वाधुनासिकः । तमस्कस्यान् ईषद्-
समासतमसः । कुम्भोरपवादः । '१५२। सो ऽपवादौ । ८।३।३८।' सकारः । तत्र
'पाश-कल्प-क-काम्येषु' इति परिगणनम् । अतुदुषत् ङीकते स्य । '२३१२।
मि-त्रि-।३।१।४८।' इत्यादिना चङ् ॥

७३३—धनुष्-पाश—भृतः संख्ये ज्योतिष्-कल्पोरु-केशरः ॥

दुधाव निर्-नमस्-कारान् राक्षसेन्द्र-पुरस्-कृतान् । ६०

धनुरित्यादि—धनुष्पाशभृतः कुत्सितधनुर्धरात् । राक्षसान् ज्योतिष्कल्पो-
रुकेशरः अग्निमुख्यबृहत्सतो वानरः । '१५३। इणः वः । ८।३।३९।' इति पाशा-
दिष्वेव विसर्जनीयस्य सत्वम् । दुधाव कम्पितवान् । यस्माच्चिन्तमस्कारान् अम-
णामान् । राक्षसेन्द्रेणेन्द्रजिता पुरस्कृतान् अमृतः स्थापितान् । '१५४। नमस्-
पुरसोर्गण्योः । ८।३।४०।' इति विसर्जनीयस्य सकारः । इण उत्तरस्य तु विसर्जनी-
यस्य स पवाधिक्रियते । तत्र नमःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् । पुरःशब्दस्य
'७६८। पुरो ऽव्ययम् । १।४।६७।' इति गतिसंज्ञा ॥

७३४—स्वामिनो निष्-क्रयं गन्तुर्माविष्-कृत-बलः कपिः ॥

रराज समरे शत्रून् म्रन् दुष्-कृत-बहिष्-कृतः । ६१॥

स्वामिन इत्यादि—स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्कयमानृण्यं गन्तुं शत्रून् म्रन्
विनाशयन् कपिः समरे रराज । आविष्कृतबलः प्रकटितसामर्थ्यः । दुष्कृतबहि-
ष्कृतः । दुष्कृतं पापं बहिष्कृतमनेनेति । '२००। बाहिताम्बादिषु । २।२।३७।'
ब्रह्म्यम् । सर्वत्र '१५५। इतुदुषस्य च-। ८।३।४१।' इत्यनेनाप्रत्ययविसर्जनी-
यस्य सत्वम् ॥

७३५—चतुष्-काष्ठं क्षिपन् वृक्षान् तिरस्-कुर्वन्नरीन् रणे ॥

तिरस्-कृत-दिगाभोगो ददृशे बहुधा भ्रमन् । ६२ ॥

चतुरित्यादि—चतस्रः काष्ठं क्षिपो यस्मिन् क्षेपण इति क्रियाविशेषणम् ।
पूर्ववत् सत्वम् । चतस्रषु सिद्धे वृक्षान् रणे भ्रमन् एकोऽपि बहुधा ददृशे दृष्टः
कपिः । क्षिपकृति तौदाक्षिकः । अरीक्षिरस्कुर्वन् अभिभवन् । तिरस्कृतदिगा-
भोगः अपनीतदिग्विस्तरः । '१५६। तिरस्रोऽम्बवरक्षान् । ८।३।४२।' इति पक्षे
सत्वम् ॥

२४४ मट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-अन्ते लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

युष्मत् ६३-६४

७३६-द्विष्-कुर्वतां चतुष्-कुर्वन्नभिघातं नगैर् द्विषाम् ॥

बहिष्-करिष्यन् संग्रामाद् रिपून् ज्वलन-पिङ्गलः ६३

द्विष्कुर्वतामित्यादि—असौ कपिराटीदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । कीदृशः । द्विष्कुर्वतां द्वौ वारावभिघातं कुर्वतां द्विषां चतुष्कुर्वन् चतुरो वारान् नगैर्दुर्धैर-भिघातं कुर्वन् । '१५७। द्विस्त्रिभनुरिति कृत्वोऽर्थे । ८।३।४३।' इति विसर्जनी-यस्य वा पत्वम् । अनीन् संग्रामाद्द्विष्करिष्यन् अपनेष्यामीति । '१५८। इसुसोः सामर्थ्ये । ८।३।५४।' इति विसर्जनीयस्य पत्वं पक्षे । सामर्थ्यं चात्र व्यपेक्षा, नैकार्थ्याभावः । बहिष्करिष्यन्निति द्वयोः परस्परव्यपेक्षत्वात् ॥

७३७-ज्योतिष्-कुर्वन्निर्वैको ऽसावाटीत् संख्ये परार्ध्य-वत् ॥

तर्मनायुष्-करं प्राप शक्र-शत्रुर् धनुष्-करः ॥ ६४ ॥

ज्योतिरित्यादि—एकोऽपि ज्वलनपिङ्गलः ज्योतिष्कुर्वन्निव अग्नि दीपय-न्निव । पूर्ववत्पक्षे विसर्जनीयस्य यः । परार्ध्यवत् दिव्य इव । परार्धो ध्रुलोकः । ब्रह्माण्डसंबन्धिन ऊर्ध्वभागस्योत्कृष्टत्वात् । तत्र भव इति '१३७५। परावराध-म-१।४।३।५।' इति यत् । संख्ये संग्रामे आटीत् परिचक्राम '२२६६। इट ईटि ८।२।२८।' इति सिचो लोपः । तं वानरमनायुष्करं प्राणापहारिणं शक्रशत्रुनिन्द्रजित् प्राप प्राप्तवान् । धनुष्करः धनुः करे यस्येति । '१६९। नित्यं समासे-१८।३।४५।' इत्यादिना पत्वम् ॥

७३८-अस्यन्नरूप-करान् बाणान् ज्योतिष्-कर-सम-द्युतिः ॥

यशस्-करो-यशस्-कामं कपिं बाणैरताडयत् ॥ ६५ ॥

अस्यन्नित्यादि—बाणानरूपकरान् व्रणजनकान् । '२९३५। दिवा-विष्मा-१।२।२१।' इत्यादिना टः । अस्यन् क्षिप्यन् । ज्योतिष्करसमद्युतिः ज्योतिष्कर-णशीलः आवृत्यः । '२९३४। कृजो हेनु-१।२।२०।' इत्यादिना टः । तेन तुल्य इत्यर्थः । पूर्ववत् पत्वम् । यशस्करो यशोजननशीलः । इन्द्रजित् यशस्कामं य-शसि कामोऽस्त्विति तं कपिं बाणैरवाकित् अताडयत् । '१६०। अतः कृकसि-१८।३।४६।' इत्यादिनानव्ययविसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

७३९-चकारा ऽधस्-पदं ना ऽसौ चरन् वियति मारुतिः ॥

मर्मा-विद्भिस् तमस्-काण्डैर् विध्यमानोऽप्यनेकधा ६६

इति सत्त्वाधिकारः ।

चकारेत्यादि—असौ मारुतिर्विचरति चरत् अधस्पदं पृथिव्यां पदं न च-कार । अधस्पदमिति मयूरबंसकादित्वात्सः '१४४। कस्कादियु च । ८।३।४८।' इति सत्वम् । मर्माणि विध्यन्तीति क्षिप् । '१९३७। नहि-वृति-१।६।३।१३।' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥ इति सत्त्वाधिकारः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथनके 'माकतिसंयमो' नाम वचनः सर्वः— २४५

इतःप्रवृत्ति '२१०। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः । ८।३।५५।' इत्यधिकृत्याह—

७४०—पुरुहूत-द्विषो धूर्षु युक्तान् यानस्य वाजिनः ॥

आयूंषि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत् ॥ ६७ ॥

पुरुहूतेत्यादि—पुरुहूतद्विष इन्द्रजितः संबन्धिनो यानस्य रथस्य धूर्षु युक्तान् वाजिनः त्वक्षु चर्मसु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत् जीवितानि अमोचयत् त्याजितवान् । धूर्षु त्वदिवति '११२। आदेश-प्रत्यययोः । ८।३।५९।' इति षः । प्रत्ययमकारत्वात् । तत्र हि 'इष्कोः' इति जनंते । परेण च णकारेण प्रत्याहारः । आयूंषीति '४३४। नुम्-विसर्जनीय-। ८।३।५८।' इत्यादिना । '३३५। सहोः साङः सः । ८।३।५६।' इति छन्दोविषयत्वाच्चोदाहृतम् । ततः '३४०९। छन्दसि सहः । ३।२।६३।' इति ण्विप्रत्ययस्य विधानात् । एवं च पृतनावाहद्विष इति पाठान्तरमयुक्तम् ॥

७४१—सुषुपुम् ते यदा भूमौ, रावणिः सारथिं तदा ॥

आहर्तुमन्यान्शिषत् प्रोपित-त्रास-कर्कशः ॥ ६८ ॥

सुषुपुरित्यादि—ते यदा भूमौ सुषुपुः निपेतुः । आदेशसकारत्वात् पूर्ववत् षत्वम् । तदा रावणिरन्यान्श्वानाहर्तुमानेतुं सारथिमशिषत् आदिष्टवान् । '२३-८२। सर्ति-शान्ति-। ३।१।५६।' इत्यङ् । '२४८६। शास्त्र इदृच्छलोः । ६।४।३४।' इति इकारः । '२४१०। शान्ति-वस्ति-। ८।३।६०।' इति षत्वम् । प्रोपितत्रासः प्रोपिताद्रामादुपगतभयः । कर्कशश्च रौद्रः । प्रोपित इति यजादित्वात्संप्रसारणम् । एवं पूर्ववत् ॥

७४२—प्रतुष्टुषुः पुनर् युद्धमांसिषञ्जयिषुर् भयम् ॥

आतस्थौ रथमात्मीयानुत्तिसाहयिषश्चिव ॥ ६९ ॥

प्रतुष्टुषुरित्यादि—अन्धा आनीता इति पुनरपि युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रसूनुमार-कृमिच्छुः सन् । '२६१४। अज्जनगमां सन्ति । ६।४।१६।' इति दीर्घः । ३१४८। सनाशंसमिक्ष उः । ३।२।१६८।' । '६२७। न लोक-। २।३।१९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । रथमातस्थौ आरूढवान् । भयमालिषञ्जयिषुः संक्षेपयितुमिच्छुः हनूमता । अत्र स्तौतेः सन्ति षत्वभूतसञ्ज्ञेश्च '२६२७। स्तौति-ण्योः-। ८।३।६१।' इति अन्धासादुत्तरस्य षत्वम् । आत्मीयान् भृत्यानुत्तिसाहयिषश्चिव उत्साहयितुमिच्छश्चिव शुच्यध्वमिति । मौनीत्यादिना षत्वे प्राप्ते '२६२८। सः स्विदि-। ८।३।६२।' इत्यादिना वकारस्य सत्वम् ॥

७४३—बलान्यभिषिषिक्षन्तं तरुभिः कपि-वारिदम् ॥

विजिगीषुः पुनश्च चक्रे व्यूहं दुर्-जयमिन्द्रजित् ॥ ७० ॥

बलानीत्यादि—कपिवारिदं कपि वारिदमिव । बलान्यभिषिषिक्षन्तं तरुभिः अभिषेक्तुं छादयितुमिच्छन्तम् । '२२७७। स्वादित्वभ्यासेन-। ८।३।६४।' इत्यादिना तु सकारत्वाभ्याससकारस्य च षत्वम् । तमेवंविधं कपिम् विजिगी-

२४६ मट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽविचार-काण्डे लक्षण-रूपे षण्णो वर्गः,

बुर्विजेतुमिच्छुः इन्द्रजित् । '२३३१। सन्-लिटोर्जेः । ७।१।५७।' इति कुत्वम् ।
पुनर्भ्युहं बलसन्निवेशं दुर्जयात्वं चक्रे । इत्यन्नादिसेनिकानां मण्डलस्त्रित्वा
विरप्यते ॥

७४४—अभिप्यन्तः कपिं क्रोधादभ्यविज्जिभिवा ऽऽत्मनः ॥

संप्रहार-समुद्भूतै रक्तैः कोष्णैररुग्-च्युतैः. ॥ ७१ ॥

अभिप्यन्त इत्यादि—राक्षसाः क्रोधादात्मनोऽभिप्यन्तः अस्मं नयन्तः ।
'१२१२। योऽस्तकर्मणि ।' इत्यस्य कतरि '२५१०। ओतः श्यति । ७।३।७१।'
इत्योकारलोपः । '२२७०। उपसर्गात्-। ८।३।६५।' इति षत्वम् । संप्रहारसमुद्भूतैः
रक्तैः कोष्णैरीषदुष्णैः । अरुच्युतैः अणान्निर्गतैः । कपिमभ्यविज्जिभिः अभिपि-
बन्त इव । लङि रूपम् । '२२७६। प्राक् सितादह-व्यवायेऽपि । ८।३।६३।' इति
षत्वम् ॥

७४५—संग्रामे तानधिष्ठास्यन् निषद्य पुर-तोरणम् ॥

अविषीदन्नवष्टब्धान् व्यष्टभ्रान् नर-विष्यणान् ॥ ७२ ॥

संग्रामे इत्यादि—ये प्राणिनः अभिपिच्छन्ति ताक्षरविष्यणान् राक्षसान् ।
संग्रामे अधिष्ठास्यन् अस्वतन्त्रीकरिष्यन् । कपिः । '२२७०। उपसर्गात्-। ८।३।६५।'
इति षत्वम् । पुरतोरणं पुरद्वारं व्यष्टभ्रात् आश्रितवान् । निषद्य तत्रैव पुरतोरणे
स्थित्वा प्राणिनो मा प्रविशुरिति अविषीदन् विषादमगच्छन् । निषद्य अविषीद-
न्निति '२२७१। सविरप्रतेः । ८।३।६६।' इति षत्वम् । अवष्टब्धान् अविदूरान् ।
'३२७३। अवाञ्छालम्बनाविदूर्यपीः । ८।३।६८।' इति षत्वम् । व्यष्टभ्रादिति अहव्य-
वाये वेः '२२७३। लङ्गसेः । ८।३।६७।' इति षत्वम् । '२५५५। स्तम्भु-स्तुग्भु-
-। ३।१।८२।' इत्यादिना आप्रत्ययः । सप्तशब्दायामभ्यवहारक्रियायां स्वनतिर्वर्तते ।
नराणां विष्यणा इति सः । नरान् सप्तशब्दमभ्यवहरन्त इत्यर्थः । '२२७४। वेञ्ज-
स्वनो ओजने । ८।३।६९।' इति षत्वम् ॥

७४६—विषह्य राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्र-जालमवाकिरन्, ॥

यन् न व्यषहतेन्द्रो ऽपि; कपिः पर्यषहिष्ट तत्. ॥ ७३ ॥

विषह्येत्यादि—विषह्य सोढुः कपिबेहितमित्यर्थात् । '२१२३। सात्पदाघोः
। ८।३।१११।' इति प्रतिषेधे प्राप्ते '३२७५। परि-नि-विभ्यः-। ८।३।७०।' इति
षत्वम् । राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्रजालमवाकिरन् विक्षिप्तवन्तः । लङि रूपम् । वच-
शस्त्रजालमिन्द्रोऽपि न व्यषहत् न सोढवान् । लङि रूपम् । तत्कपिः पर्यष-
हिष्ट । लुङि रूपम् । सहेः '२३५९। सिवादीनाम्-। ८।३।७१।' इत्यादिना विभाषा
षत्वम् ॥

७४७—विष्यन्दमान-रुधिरो रक्त-विष्यन्द-पाटलान् ॥

विष्कन्तुन् परिधेना ऽहर्षविस्कन्ता कपिर् द्विषः. ७४

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिस्वयमो' नाम नवमः स्वयः— २४७

विष्यन्देत्यादि—विष्यन्दमानहविः क्षरद्रक्तः कपिः परिषेणाहन् तादि-
वशान् । द्विषः मयून् । रक्तविष्यन्दपाटलाह् रक्तसुसिलोहितान् । '२३७९। अनु-
वि-पर्यभि-निम्यः स्वन्दतेः-।८।३।७२।' इति विभाषा पञ्चं रक्तस्वाभाषित्वात् ।
विष्कन्तन् । विविधं स्कन्तुं गन्तुं शीलमेवामिति तुन् । अविस्कन्ता कपिः अग-
मनशीलः स्थानशील इत्यर्थः । '२३९८। वेः स्कन्देरभिष्टायाम् ।८।३।७३।' इति
विभाषा पञ्चम् ॥

७४८—मेघ-नादः परिस्कन्दन् परिष्कन्दन्तमाश्वरिम् ॥

अवभ्रादपरिस्कन्दं ब्रह्म-पाशेन विस्फुरन्. ॥ ७५ ॥

मेघनाद् इत्यादि—मेघनाद् इन्द्रजित् परिस्कन्दन् परितो अमन् । परि-
ष्कन्दन्तं परिअमन्तमरिं कपिं ब्रह्मपाशेन ब्रह्मणा दसेन पाशेन शीघ्रमवभ्रात्
बद्धवान् । लिङि आप्रत्यये रूपम् । '२३९९। परेभ्यः ।८।३।७४।' इति वा पञ्चम् ।
अपरिस्कन्दं अप्राप्यभरतत्वात् । तेन 'परिस्कन्दः प्राप्यभरतेषु' इति निपात-
नम् । विस्फुरन् द्वेषादुद्गच्छन्नित्यर्थः । '२५३७। स्फुरति-स्फुल्लयोः-।८।३।७५।'
इति विभाषा पञ्चम् ॥

७४९—विस्फुलङ्गिर् गृहीतो ऽसौ निष्कुलः पुरुषाऽशनैः ॥

विष्कम्भितुं समर्थो ऽपि नाऽचलद् ब्रह्म-गौरवात्. ७६

विस्फुलङ्गिरित्यादि—असौ कपिः पुरुषाशनैः राक्षसैः विस्फुलङ्गिः हर्षा-
चलङ्गिर्गृहीतः । निष्कुलः सतेजाः । निष्कुलनि दीप्यतीति पञ्चाद्यच् । पूर्ववद्भि-
भाषा पञ्चम् । विष्कम्भितुं व्यापारितुं समर्थोऽपि ब्रह्मगौरवाच्चाचलन् न चलितः ।
मा भून्मोघो ब्राह्मः पाश इति । '२५५६। वेः स्कन्तातेः-।८।३।७७।' इति पञ्चम् ।

७५०—कृपीदं भर्तुरानन्दं, मा न प्रोदं द्रुतं वियत् ॥

वानरं नेतुर्मित्युच्चैरिन्द्र-जित् प्रावदत् स्वकान्. ॥ ७७ ॥

कृपीदमित्यादि—भर्तुः रावणस्य आनन्दं कृपीदं कुरुष्वम् । लिङि रूपम् ।
अतो वानरं द्रुतं नेतुं वियदाकाशं मा न प्रोदं मा नोत्पतिष्ट । माहि लुह ।
'२२४०। इणः वीध्वम्-।८।३।७७।' इति षकारस्य मूर्धन्यदकारः । इत्येवमुच्चै-
रिन्द्रजित् स्वकान् शृत्वा प्रवदत् । वदेर्लङि रूपम् ॥

७५१—'गतमिद्गुलि-पङ्कं त्वां भीरु-ष्ठानादिहा ऽऽगतम् ॥

खादिष्याम' इति प्रोचुर नयन्तो मारुतिं द्विषः. ॥ ७८ ॥

गतमित्यादि—अङ्गुलीनां सङ्गः अङ्गुलिपङ्कः । तं गतं प्राप्तं इत्यप्राप्तमि-
त्यर्थः । '१०१९। समासेऽङ्गुले सङ्गः ।८।३।८०।' इति पञ्चम् । भीरोः कातरस्य
यत् स्थानं तस्माद्भीरुष्ठानादिहागतम् । '१०२०। भीरोः स्थानम् ।८।३।८१।'
इति पञ्चम् । खादिष्याम इति प्रोचुः । द्विषो राक्षसा मारुतिं नयन्तो नेष्यन्तः ।
वर्तमानसामीप्ये अविष्यति लट् ॥

२४८ मट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

७५२—अग्निष्टोमादि-संस्थेषु ज्योतिष्टोमाऽऽदिषु द्विजान् ॥

यो ऽरक्षीत्, तस्य दूतो ऽयं मानुषस्येति चाऽवदन्. ७९

अग्नीत्यादि—अग्निष्टोमादिसंस्थेषु मष्टोषु ज्योतिष्टोमादिषु यो द्विजानरक्षीत् तस्य मानुषस्यायं दूत इति चावदन् नयन्तो द्विषः । '९२४। अग्नेः स्तुतृ-स्तोम-सोमाः । ८।३।८२।' । '१०२१। ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८।२।८३।' इति पठ्यम् ।

७५३—'नासां मातृ-प्वसेय्याश् च रावणस्य लुलाव यः, ॥

मातुः स्वसुश् च तनयान् खराऽऽदीन् विजघान यः ॥

नासामित्यादि—रावणस्य या मातुः स्वसा भगिनी सा मातृप्वसा । '९८४। मातृ-पितृभ्याम्-। ८।३।८४।' इति पठ्यम् । तस्या अपत्यं मातृप्वसेयी '११४०। मातृप्वसुश्च । ४।१।१३४।' इति उगन्तलोपी । तस्या यो नासां लुलाव । मातुः स्वसुश्च तनयान् खरादीन् विजघान । '९८३। मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम् । ८।३।८५।' इति पठ्यमाभाषणे '९८२। विभाषा स्वसृपत्योः । ६।३।२४।' इति पञ्चा अलुक् ॥

७५४—प्रादुःपन्ति न संत्रासा यस्य रक्षः-समागमे, ॥

तस्य क्षत्रिय-दुःपूतेरयं प्रणिधिरागतः. ॥ ८१ ॥

प्रादुरित्यादि—यस्य रक्षःसमागमे संत्रासाः भयानि न प्रादुःपन्ति न प्रादुर्भवन्ति । '२४७२। उपसर्गप्रादुर्भ्याम्-। ८।३।८७।' इत्यादिना दुःशब्दादुत्तर-स्यास्तिसकारस्य '२४६९। असोरलोपः । ६।४।१११।' इत्यलोपे कृते पठ्यम् । प्रादुःमकारस्य च दुत्वम् । तस्य क्षत्रियदुःपूतेः दुष्पुत्रस्यायं प्रणिधिरागत इति चावदन् नयन्तः । सूयत इति सूतिः । दुर्निन्दायामिति सूतेः सकारस्य '२४७७। सु-वि-निर्-दुःर्वः-। ८।३।८८।' इति पठ्यम् ॥

७५५—दृष्ट्वा सु-पुंसं राजेन्द्रं पापो ऽयं विषमाऽशयः ॥

चार-कर्मणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदा-वनम्. ॥ ८२ ॥

दृष्टेत्यादि—राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रमदावनं प्रविष्टः । सुपुंसं गाडनिग्रहम् । '२४०९। वणि-। ६।१।१५।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । पापोऽयं विषमाशयः । '२४७७। सुपि-। ८।३।८९।' इत्यादिना पठ्यम् । चारकर्मणि निष्णातः कुशलः । '१०८२। नि-जदीन्यां खातेः कौशले । ८।३।८९।' इति पठ्यम् ॥

कुलकम् ८३-८७-

७५६—सुप्रतिष्णात-सूत्राणां कपिष्ठल-सम-त्विषाम् ॥

स्थितां वृत्ते द्विजातीनां रात्रावैक्षत मैथिलीम् ॥ ८३ ॥

सुप्रतीत्यादि—येषां द्विजातीनां सुप्रतिष्णाताणि ग्रन्थतोऽर्थतश्च निश्चिता-नि सूत्राणि तेषां सुप्रतिष्णातसूत्राणाम् । '१०८३। सूत्रं प्रतिष्णातम् । ८।३।९०।' इति निपातनम् । कपिष्ठलसमत्विषां कपिष्ठलो नाम द्विजवर्गो गोत्रप्रवर्तकः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथामके 'मरुतिसंयमो' नाम नवमः सर्वः— २४९

'३०८४। कविहलो गोत्रे ।८।३।९१।' इति साधुः । तत्पुत्रवतेजसां द्विजातीनां वृत्ते चरिते स्थितां मैत्रिलीं [रात्रौ] ऐक्षत ॥

कीदृशीमित्याह—

७५७—सर्व-नारी-गुणैः प्रष्टां विष्टर-स्थां गवि-ष्टिराम् ॥

शयानां कु-ष्ठले तारां दिवि-ष्टामिव निर्मलाम् ॥८४॥

सर्वेत्यादि—यावन्तो नारीगुणाः तैः प्रष्टां अग्रगमिनीम् । '२१९७। प्रष्टो-ऽग्रगमिनि ।८।३।९२।' इति साधुः । विष्टरस्थामासनस्थाम् । '३२३३। वृक्षास-नयोर्विष्टरः ।८।३।९३।' इति साधुः । गविष्टिरां वाचि स्थिराम् । '२६७। गवि-युधिष्ठ्याम्-।८।३।९५।' इति पत्वम् । अस्मादेव वचनात् सप्तम्या अलुक् । कुष्ठले शयानां कोः स्थले भूतले शुद्धे । '३०९५। मिकु-शमि-।८।३।९६।' इत्यादिना पत्वम् । विविष्टां दिवि तिष्ठतीति '२९१६। सुपि स्थः ।३।२।४।' इति कः । '९७२। तत्पुत्रे कृति बहुलम् ।६।३।१४।' इति सप्तम्या अलुक् । गगनस्थां तारामिव निर्मलाम् । '२९१८। अम्बाम्ब-।८।३।९७।' इत्यादिना पत्वम् ॥

७५८—सु-षार्त्ती सर्व-तेजस्सु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभाम् ॥

निष्टपन्तीमिवाऽऽत्मानं ज्योतिःसात्-कुर्वती वनम् ८५

सुषार्त्तीमित्यादि—शोभनं साम यस्या इति विगृह्य '४६२। अन उपधा-लोपिनोऽन्यतरस्याम् ।४।१।२८।' इति ङीप् । '१०२२। सुषामादिषु च ।८।३।९८।' इति पत्वम् । सुषु प्रियंवदमित्यर्थः । तन्वीं कृशाम् । शुभां कल्याणीम् । सर्वतेजस्सु ज्योतिष्टमां अतिशयेन ज्योतिष्मनीम् । '१३२५। ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।८।३।१०१।' इति पत्वम् । एवं च कृत्वा निष्टपन्तीमिवात्मानं सकृच्चलयन्ती-मिवात्मानम् । '२४०३। निमस्तपतावनासेवने ।८।३।१०२।' इति पत्वम् । वनं ज्योतिःसात्कुर्वती अज्योतिर्ज्योतिः कुर्वाणाम् । कात्क्षयेन दीपयतीमित्यर्थः । कात्क्षये यातिप्रत्ययः । तत्र '४३४। लुम्-विसर्जनीय-।८।३।१०८।' इत्यादिना प्राप्तस्य पत्वस्य '२१२३। सात्-पदाद्योः ।८।३।१११।' इति प्रतिषेधः । युष्मदि-त्यादि नोदाहृतं छान्दमत्वात् ॥

७५९—मधुसाद्-भूत-किञ्जल्क-पिञ्जर-भ्रमराऽऽकुलाम् ॥

उलसत्-कुसुमां पुण्यां हेम-रत्न-लतामिव ॥ ८६ ॥

मध्वित्यादि—मधुसान्भूतकिञ्जल्कं कात्क्षयेन मधुतामापद्यं यत्किञ्जल्कं पुष्पकेसरं तन्मधुसान्भूतकिञ्जल्कम् । '२१२। आदेश-प्रत्यययोः ।८।३।१९।' इति प्राप्तस्य पूर्ववत्प्रतिषेधः । तेन पिञ्जराः पिङ्गलाः ये भ्रमराः तैराकुलाम् । उलसत्-कुसुमां चलत्पुष्पाम् हेमरत्नलतामिव । यथा हेमरत्नमयीं कल्पतद्भूतां पुण्यां पवित्रां तद्भूतामपीत्यर्थः ॥

७६०—विलोचनाऽम्बु मुञ्चन्तीं कुर्वाणां परि-सेसिचाम् ॥

हृदयस्यैव शोकाऽग्नि-संतप्तस्योत्तम-व्रताम् ॥ ८७ ॥

२५० भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काव्ये लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

बिलोचनेत्यादि—बिलोचनान्मु अमु मुञ्चन्तीं विक्षिपन्तीम् । इदमस्य शोकाभिसंतप्तस्य परिसेस्तिषाम् मृतं निर्वाणमिव कुर्वाणामैक्षतेति पूर्वैर्ण संबन्धः । सिचोर्बन्धात् कील्लिहे भावे अकारप्रत्ययः । '२२००। उपसर्गात् । ८।३।१५।' इत्यादिना अभ्यासव्यवायेऽपि प्राप्तस्य कत्वस्य '२६४०। सिचो वक्ति । ८।३। ११२। इति प्रतिषेधः । उत्तममतां पतिवतां पतिवतात्वात् ॥

७६१—दृष्ट्वा तामभनगृ वृक्षान् द्विषो भन्न परिसेधतः ॥

परितस् तान् विचिक्षेप कुडः स्वयमिवा ऽनिलः ८८

दृष्टेत्यादि—तां दृष्ट्वा वृक्षानभनगृ कर्णितवान् । द्विषः शत्रून् परिसेधतः आराच्छतः भन्न द्विसन् । पूर्वबध्यासस्य '२२०८। सेधतेर्गेतो । ८।३।११३।' इति प्रतिषेधः । परितश्च समन्तादुद्विचिक्षेप उन्मूलितवान् । लिटः संयोगादित्वाद्-कित्वे गुणः । कुडः स्वयमिव साक्षादिवानिलः ॥

७६२—अ-प्रतिस्तब्ध-विक्रान्तर्म-निस्तब्धो महाऽऽहवे, ॥

विसोढवन्तमस्त्राणि व्यतस्तम्भद् धन-ध्वनिः' ॥ ८९ ॥

अप्रतीत्यादि—धनध्वनिर्मेघनादः अनिसाब्धोऽनभिभूतः अप्रतिस्तब्धश्चि-क्रान्तं अनभिभूतविक्रमं कपिम् । '२२७२। सम्भेः । ८।३।६७।' इति प्राप्तस्य कत्वस्य '३०२७। प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धौ च । ८।३।११४।' इति प्रतिषेधनिपातनम् । अस्त्राणि महाहवे विसोढवन्तं '२३५८। सोढः । ८।३।११५।' इति प्रतिषेधः । व्यतस्तम्भद्, निष्पादितवान् । एवं नयन्तोऽवदमिति योज्यम् । सम्भेर्ण्यन्तस्य '२५८०। सम्भु-सिजु-सहं चकि । ८।३।११६।' इति पत्वप्रतिषेधः ॥

७६३—ते विज्ञाया ऽभिसोष्यन्तं रक्तै रक्षांसि स-व्यथाः ॥

अन्यैरप्यायतं नेहुर् वरत्रा-शृङ्खलाऽऽदिभिः ॥ ९० ॥

त इत्यादि—ते राक्षसाः ये मार्गान् नेष्यन्तः । रक्तैः रक्षांसि विसोष्यन्तं अभिषेक्ष्यन्तं कपिम् । '२५२४। सुनोतेः स्य-समोः । ८।३।११७।' इति [न] कत्वम् । यथाकृप्यमाणो न नीयेत अवश्यं राक्षसान् रक्तैः सोष्यतीति विज्ञाय सव्यथाः समयाः सन्तः अन्यैरपि वरत्राशृङ्खलादिभिरायतं दीर्घं नेहुः बध्नन्ति स्म । '१२४१। णह कण्ठने' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

७६४—विषसादेन्द्रजिद् बुद्ध्वा बन्धे बन्धाऽन्तरक्रियाम् ॥

दिव्य-बन्धो विषहते ना ऽपरं बन्धनं यतः ॥ ९१ ॥

इति वत्साधिकारः ।

विषसादेत्यादि—बन्धे दिव्ये बन्धान्तरक्रियां बन्धनविशेषकरणं बुद्ध्वा इन्द्रजिद्, विषसाद् विषादयुपगतः । निबतं दिव्यबन्धं मुक्तवानिति । यतो दिव्यबन्धो तापरं क्वचं बन्धनं विषहते । अतो विषसादेति योज्यम् । सद्वि-सि-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २५१

अथोः परस्य छिति इत्यप्रतिषेधः । पूर्वस्य तु '२२७१' 'सद्विरप्रतेः । ८।३।६६।'
इति भवत्येव । विषहृत इति न प्रतिषेधः । तत्र सोऽरूपस्य ग्रहणम् ॥
इति मूर्धन्याधिकारः ॥

इतः प्रभृति ण्यमभिकृत्वाह—

७६५—मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णोरस्-स्थलं पुरः ।

उपसेदुर् दश-ग्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिम् ॥ ९२ ॥

मुष्णन्तमित्यादि—राक्षसाः पुरः कपिमादाय दशग्रीवमासेदुः कौकिल-
वन्तः । ननु दर्शनगोचरं गताः । अप्रमात्तत्वात् । कीदृशम् । तेजांसि मुष्णन्तं
लण्डयन्ममिव विस्तीर्णोरःस्थलं विलुप्तवक्षसम् । तत्र '२३५ । २-वाच्यां नो णः
-८।३।११।' इति णत्वम् ॥

७६६—बहुधा भिक्ष-मर्माणो भीमाः खरणसाऽऽदयः ॥

अग्ने-वणं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्र-मण्डले ॥ ९३ ॥

बहुधेत्यादि—वानरद्विषो राक्षसा ऊचुरिति बह्व्यमाणेन संबन्धः । कीदृशाः
किमूचुरित्याह—बहुधा भिक्षमर्माण इति । यानि कालान्तरे प्राणहराणि मर्माणि
तानि बहुधा भिक्षानि येषामिति बहुव्रीहिः । अदृपवर्गसमुदायस्य व्यवधानान्
'१९७। अट-कु प्वाङ्—। ८।३।२।' इत्यादिना णत्वम् । खरणसादयः खरस्येव
नासिका यस्येति । '८५६। अम् नासिकायाः—। ५।३।११८।' इत्यञ् नसादेशश्च ।
'८५७। पूर्वपदात्संज्ञायाम्—। ५।३।११८। इति णत्वम् । खरणसादयो राक्षसाः
वनस्याग्रे अग्नेवणम् । राजदन्तादिस्वात्परनिपातः । '१०३९। वने-पुरगा-। ८।३।-
४।' इति णत्वम् । प्रतीच्यां दिशि बह्वनं तस्य वनस्याग्रे उपरि वर्तमाने चन्द्रम-
ण्डले प्रभावसंख्यायामित्यर्थः ॥

७६७—'निर्वणं कृतमुद्धानमनेना ऽऽखवणाऽऽदिभिः ॥

देवदारु-वनामिश्रै' रित्यूचुर् वानर-द्विषः ॥ ९४ ॥

निर्वणमित्यादि—उद्यानं संनिवेशविशेषः निर्वणं कृशरहितं अनेन कपिना
कृतम् । आखवणादिभिरुपलक्षितम् । उभयत्रापि '१०५०। प्रलिरन्तः—। ८।३।५।' इति
णत्वम् । देवदारुवनमिश्रैः '१०५१। विमाद्यौषधि-। ८।३।६।' इत्यादिना
णत्वं न भवति । 'अक्षर-व्यक्षरेण्य इति वक्ष्यम्' इति वचनात् । इत्येवमूचुः ॥

७६८—उपास्थिषत संप्रीताः पूर्वाह्णे रोष-वाहनम् ॥

राक्षसाः कपिमादाय पतिं रुधिर-पायिणाम् ॥ ९५ ॥

उपेत्यादि—ते राक्षसाः पतिमुपास्थिषत उपागताः । इष्टियर्थं गता इत्यर्थः ।
'उपादेवपूजा-' इत्यादिना संगतिकरणे तद्ध । '२३८९। स्वा-व्योरिच्छ । १।२।१७।' संप्रीताः
इहाः रोषमनुज्ञातप्रवेशत्वात् । पूर्वाह्णे प्रत्यूषणि । '७९१। अङ्गो-
ऽदन्तात् । ८।३।७।' इति णत्वम् । रोषवाहनं कपिमादाय । रोषस्यासनीकृतम् ।

२५२ मट्टि-काण्डे—द्वितीयेऽविष्कार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थे वर्गः,

‘१०५२। बाहनमाहितात् । ८।१।८।’ इति णत्वम् । रोचस्य तत्राचीयमानत्वात् ।
यतिं रुचिरपायिणां राक्षसानाम् । ‘१०५३। पानं वेसे । ८।१।९।’ इति णत्वम् ॥

७६९—सुरा-पाण-परिक्षीबं रिपु-दर्प-हरोदयम् ॥

पर-स्त्री-बाहिनं प्रापुः साऽऽविष्कारं सुरा-पिणः. ९६

सुरेत्यादि—सुरापाणात्परिक्षीबं मत्तं रावणम् । ‘१०५४। वा भाव-करण-
योः । ८।१।१०।’ इति णत्वम् । रिपुदर्पहर उदयो वृद्धिर्यस्य तम् । परस्त्रियं बाह-
वितुमुपभोक्तुं शीलं यस्य तं परस्त्रीबाहिनम् । ‘१०५५। प्रातिपदिकान्त-८।१।-
११।’ इति णत्वाभावः पक्षिकः । प्रापुः सुहु निकटीकृताः । साविष्काराः साहं-
काराः । सुरापिणः सुरापैर्पुङ्गाः । सुरां पिबन्तीति ‘२९२२। नापोष्ट् । ३।१।८।’
ते वेषां सन्तीति मत्वर्थायः । ‘१०७। एकाशुत्तरपदे णः । ८।१।१२।’ इति णत्वम् ।
उत्तरस्य प्रातिपदिकान्तस्यैकास्त्वान् ॥

७७०—संघर्ष-योगिणः पादौ प्रणेमुस् त्रिदश-द्विषः ॥

प्रहिण्वन्तो हनूमन्तं प्रमीणन्तं द्विषन्-मतीः. ॥९७॥

समित्यादि—संघर्षयोगिणः स्पर्धायोगिनः । ‘१०५६। कुमति च । ८।१।१३।’
इति णत्वम् । ते अन्धोऽन्धमिदमेच्छया त्रिदशद्विषो रावणस्य पादौ प्रणेमुः ।
‘२२८७। उपसर्गादसमासेऽपि-८।१।१४।’ इति णत्वम् । हनूमन्तं प्रहिण्वन्तः
हौकयन्तः । द्विषन्मतीः शत्रुबुद्धीः प्रमीणन्तं अभिभवन्तम् । ‘१५७१। मीञ्
हिंसायाम् ।’ कैयादिकः । ‘२५३०। हिनु मीना । ८।१।१५।’ इति णत्वम् ॥

७७१—‘प्रवपाणि शिरो भूमौ वानरस्य वनच्छिदः ॥’

आमन्त्रयत संक्रुद्धः समितिं रक्षसां पतिः. ॥ ९८ ॥

प्रवपाणीत्यादि—अस्य वानरस्य वनच्छिदः शिरो भूमौ प्रवपाणि छिन्वा
पातयामि । ‘२२३१। आनि लोट् । ८।१।१६।’ इति णत्वम् । अपिरत्र पातने
बन्ते । संक्रुद्धः रक्षसां पतिः स्वामी समितिं समूहं आमन्त्रयत भावितवान् ॥

७७२—प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनः प्रणिनदक्षिब ॥

ततः प्रणिहितः स्वार्थे राक्षसेन्द्रं विभीषणः. ॥९९॥

प्रण्यगादीदित्यादि—तत उत्तरकालं विभीषणो राक्षसेन्द्रं प्रणिघ्नन्तं
हन्तुमारभमाणं प्रण्यगादीत् वक्तुं प्रवृत्तः । घन इव प्रणिनदन् राजन् । स्वार्थे ।
राक्षसेन्द्रस्य प्रणिहितोऽवहितमनाः । सर्वत्र ‘२२८५। नेर्मद-८।१।१७।’
इति णत्वम् ॥

७७३—प्रणिशाम्य दश-ग्रीव !, प्रणियातुमलं रुषम्, ॥

प्रणिजानीहि, हन्यन्ते दूता दोषे न सत्यपि. ॥१००॥

प्रणिशाम्येत्यादि—हे दशग्रीव ! प्रणिशाम्य रोषं त्यज । लोटि इत्यभि
रूपम् । ‘२५१९। समामहानाम्-८।२।७४।’ इति दीर्घः । रुषं प्रणियातुमलं न

तथा लक्ष्य-रूपे कथालके 'भारतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २५३

किंचित् । पूर्ववज्जत्वम् । प्रविजानीहि अवगच्छ । सत्यपि दोषे न हन्वन्ते दूता इति । जानातेः शेषधातोरुपदेशावस्थायां अकलाध्यामन्तत्वात् । '२२३२। शेषे विभाषा-।८।१।१८। इत्यादिना जत्वम् ॥

७७४—प्राणयन्तर्मरिं प्रोचे

राक्षसेन्द्रो विभीषणम् ॥

'प्राणिणिषुर् न पापो ऽयं,

यो ऽभाङ्क्षीत् प्रमदा-वनम्. ॥ १०१ ॥

प्राणयन्तमित्यादि—अरिं कपिं यः प्राणयति जीवयति तं प्राणयन्तं विभीषणम् । '११४३। यत्स प्राणने ।' '११४४। अन च' इत्यस्य रूपम् । '२४०८। अनितेः ।८।१।१९।' इति जत्वम् । प्रोचे राक्षसेन्द्रः । न प्राणिणिषुः न जीविषु-मिच्छुरयं पापः । '२६०६। उभौ साध्यासस्य ।८।१।२१।' इति जत्वं द्वयोरपि । योऽभाङ्क्षीत् ममवान् प्रमदावनम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥

७७५—प्राधानिपत रक्षांसि येना ऽऽप्तानि वने मम, ॥

न प्रहृण्मः कथं पापं वद पूर्वाऽपकारिणम्. ॥१०२॥

प्राधानिपतेत्यादि—मम आप्तानि अक्षप्रभृतीनि येन वने प्राधानिपत मारितानि । कर्मणि लुङ् । विण्वदिट् । '३५८। हो हन्तेः-।७।३।५४।' इति घत्वम् । तपरपरिच्छिन्नाकारपूर्वस्य नकारस्य 'हन्तेरपूर्वस्य' इति जत्वं न भवति । तं पूर्वापकारिणं पापं कथं न प्रहृण्मः मारयाम इति वद कथय । '२४२९। यमोर्वा ।८।१।२३।' इति जत्वम् ॥

७७६—वेदमाऽन्तर-हणनं कोपान् मम शत्रोः करिष्यतः ॥

मा कार्षीरऽन्तरयणं, प्रयाणाऽहर्मवेद्यमुम्. ॥ १०३ ॥

वेदमेत्यादि—शत्रोर्वेदमान्तः गृहमप्य एव हननं कोपान्मम करिष्यतः । '३२९४। अन्तर देशे ।८।१।२४।' इति टकारस्य जत्वम् । हननस्याभावरूपस्यादे-शत्वात् । अन्तरयणमन्तरायणं विधात मा कार्षीः । '३२९५। अयनं च ।८।१।२५।' इति जत्वम् । प्रयाणाहं दीर्घप्रस्थानार्हममुमवेहि अवगच्छ । '२८३५। कृत्यचः ।८।१।२९।' इति जत्वम् । अच उत्तरस्य नकारस्य कृत्यत्वात् ॥

७७७—प्रहीण-जीवितं कुर्युर् ये न शत्रुमुपस्थितम् ॥

न्याय्याया अपि ते लक्ष्म्याः कुर्वन्त्यांशु प्रहापणम् १०४

प्रहीणेत्यादि—शत्रुमुपस्थितं प्रहीणजीवितं ये न कुर्युः । जहातेः '३०१९। ओदितश्च ।८।२।४५।' इति निष्ठादेशनकारस्य पूर्ववज्जत्वम् । ते न्याय्याया अपि कुलक्रमादागताया अपि लक्ष्म्याः प्रहापणं त्याजनं आशु कुर्वन्ति । '२८३६। जेर्वि-भाषा ।८।१।३०।' इति जत्वम् ॥

म० क० २२

१५४ मङ्गि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-बान्धे लङ्गण-रूपे वपुषो वर्णः,

७७८—कः कृत्वा रावणाऽऽमर्ष-प्रकोपणमवद्य-धीः ॥

शक्रो जगति शक्रो ऽपि कर्तुमायुः-प्रगोपणम् ॥१०५॥

कः कृत्वेत्यादि—अवद्यधीः योऽबुद्धिः रावणामर्षस्य प्रकोपणमभिवृद्धिं कृत्वा
आयुःप्रगोपणं कर्तुं शक्रोऽपि कः शक्रः । '२८३०' इत्युपधात् । '८।४।३१'
इति णत्वम् । कुपगुपयोर्हल्न्तयोरिगुपत्वत्वात् ॥

७७९—वनाऽन्त-प्रेङ्गणः पापः फलानां परिणिंसकः ॥

प्रणिक्षिप्यति नो भूयः प्रणिन्धा ऽस्मान् मधून्ययम् ॥

वनेत्यादि—प्रेङ्गति गच्छतीति प्रपूर्वादिङ्गेः कर्तरि ह्युद् । वनान्तस्य वन-
समीपस्य प्रेङ्गणः । '२८३८' इजादेः सनुमः । '८।४।३२' इति णत्वम् । फलानां
परिणिंसकः भक्षयिता । '१०९३' णिति चुम्बने' इत्यस्य रूपम् । अस्मान् प्रणिन्धा
तिरस्कृत्य । भूयः पुनरप्ययं मधूनि नोऽस्माकं प्रणिक्षिप्यति मोहयति । '७०७'
णिङ्ग चुम्बने' इत्यस्य रूपम् । '२८३९' वा तिस-निक्ष-निन्दाय् । '८।३।३३'
इति णत्वम् ॥

७८०—हरेः प्रगमनं नाऽस्ति, न प्रभानं हिम-द्रुहः, ॥

ना ऽति-प्रवेपनं वायोर् मया गोपायिते वने ॥१०७॥

हरेरित्यादि—मया गोपायिते रक्षिते वने हरेरिन्द्रस्यापि चन्द्रस्य वा
प्रगमनं संचारो नास्ति । हिमद्रुहः आदित्यस्य न प्रभानं न प्रकर्षेण दीप्तिः ।
वायोर्नातिप्रवेपनं मन्दगमनम् । तद्वनेन भग्नमित्यर्थात् । '२८३५' कृत्यचः
। '८।४।२९' इति प्रासस्य णत्वस्य '२८४०' न भा-भू-पू-कमि-नामि-। '८।४।३४'
इत्यादिना प्रतिषेधः ॥

७८१—दुष्पानः पुनरैतेन कपिना भृङ्ग-संभृतः ॥

प्रनष्ट-विनयेना ऽग्र्यः स्वादुः पुष्पाऽऽसवो वने ॥१०८॥

दुष्पान इत्यादि—पुनरैतेन प्रनष्टविनयेन कपिना पुष्पासवो दुष्पानः
दुःखेन पात्यत इति '३३०९' आतो युच् । '३।३।१२८' । '३३१०' चात्पदान्तात्
। '८।४।३५' इति णत्वस्य प्रतिषेधः । भृङ्गसंभृतो भ्रमरसंघितः । प्रनष्ट इति
'२९१८' नशेः घान्तस्य । '८।४।३६' इति प्रतिषेधः । अग्र्यः श्रेष्ठः ॥

७८२—रोष-भीम-मुखेनैवं क्षुभ्रतोक्ते, प्लवङ्गमः ॥

प्रोचे साऽऽनुनयं वाक्यं रावणं स्वाऽर्ध-सिद्धये ॥१०९॥

इति णत्वाऽधिकारः ।

रोषेत्यादि—रोषभीममुखेन इति '१०५०' पदभ्यवाचेऽपि । '८।३।३८'
इति णत्वप्रतिषेधः । भीममुख इत्यनेन विविचमिविति नोप्यवधानात् ।
'७९२' क्षुभ्रादिव च । '८।४।३९' इति णत्वप्रतिषेधः । प्लवङ्गं सति प्लवङ्गमः

तथा लक्ष्मण-रूपे कथानके 'मादितिसंबन्धो' नाम नवमः सर्गः— १५५

राज्यं शोचे वक्तुं प्रवृत्तः । बाणं बद्धमाणं साजुलं अनुकूलम् । किमर्थं
स्वार्थं स्तिग्धये । स्वार्थं सीताप्रत्यर्पणम् ॥ ॥ इति व्याख्यानम् ॥

इतः प्रवृत्ति प्रकीर्णकश्लोकावाह—

७८३—'दूतमेकं कपिं बद्धमानीतं वैश्व पश्यतः ॥

लोक-त्रय-पतेः क्रोधः कथं तृण-लघुस् तव ॥११०॥

दूतमित्यादि—इतं संदेशस्य द्वारकं एकमहितीयं बद्धं अलक्षितकृतं वैश्वमा-
नीतं पश्यत इति सर्वमेतच्च रोषकारणम् । अतो लोकत्रयपतेस्तवायं तृणबल्लभुर-
सारः कथं कोपः ॥

७८४—अध्याहित-जन-ग्रहे विजिगीषा-पराङ्मुखे. ॥

कस्माद् वा नीति-निष्णस्य संरम्भस् तव तापसे. १११

अग्नीत्यादि—अध्याहितजनग्रहे आहिताग्नौ जने प्रवणे । आहिताग्नादिवि-
पूर्वनिपातः । तस्मिन् विजिगीषापराङ्मुखे स्वकराज्यत्वात् तापसे रामे । '१९०९।
तपःसहस्राभ्यां विनीयी । ५।२।१०२।' । '१९१०। अण् च । ५।२।१०३।' इत्यण् ।
नीतिनिष्णस्य तव । नीतौ पटुप्रज्ञस्य कस्मादेतोः संरम्भः रोषः ॥

७८५—न सर्व-रात्र-कल्याण्यः स्त्रियो वा रत्न-भूमयः ॥

यं विनिर्जित्य लभ्यन्ते, कः कुर्यात् तेन विग्रहम्. ११२

नेत्यादि—यं विनिर्जित्य सर्वरात्रं कल्याण्यः स्त्रियो न लभ्यन्ते । सर्वाश्च वा
रात्रयश्चेति '७२९। पूर्वकाल—२।१।४९।' इति सः । '७८७। अहःसर्व—५।४।८७।'
इत्यादिना अथ । सर्वरात्रं कल्याण्य इति सः । न रत्नभूमयः रत्नाकराः रत्नानि
भूमवश्चेति सः । कः तेन सह विग्रहं कुर्यात् सन्निबरेव युक्तः ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

७८६—संगच्छ राम-सुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये ॥

रत्न-पूर्णाविवा ऽम्भोधी हिमवान् पूर्व-पश्चिमौ. ११३

संगच्छेत्यादि—यथा रत्नपूर्णावम्भोनिधी पूर्वपश्चिमौ भुवनस्य समृद्धये
हिमवान् संगतवान् तथा त्वमपि रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये संगच्छ संगतिं
कुर्व । सकर्मकत्वात् '२६९९। समो गमि—१।१३।२९। इति वक्तुं न भवति ॥

तच्च संवत् परदारार्पणेनैवेति दर्शयन्नाह—

७८७—सुहृदौ राम-सुग्रीवौ, किंकराः कपि-यूथ-पाः, ॥

पर-दारा-ऽर्पणेनैव लभ्यन्ते, मुञ्च मैथिलीम्. ॥११४॥

सुहृदावित्यादि—रामसुग्रीवौ सुहृदौ लभ्येते । '८८८। सुहृदुहृदौ मित्रा-
मित्रयोः—५।४।१५०।' इति निपातवत् । त्वीतिप्रभावात् किंकरा लभ्यन्ते । किं

२५६ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो सर्गः,

कुर्वन्तीति '२९१५। दिवा-विभा-॥३॥२१॥' इति टः । कपि-यूथपा नीलप्रभ-
तयः । तस्मान्मुञ्च मैत्रिलीमिति ॥

किञ्च सीताप्रत्यर्पणात् पुरुषार्थप्राप्तिरिति दर्शयन्नाह—

७८८—धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामर्थं रामेण मित्रताम् ॥

कामं विश्वास-वासेन सीतां दत्त्वा ऽऽमुहि त्रयम्. ११५

धर्ममित्यादि—सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मम् । अधर्मविरतेः अर्थम् । रामेण
मित्रताम् । सर्वलाभानामर्थसंपन्नमित्रकामस्य महारत्नम् । विश्वासवासेन रामवि-
श्वासपूर्वकेणावस्थानेन कामम् । अतः सीतां दत्त्वा ऽऽमुहि लभस्व । त्रयं त्रिवर्गं
ब्रह्मोऽवयवा अत्येति । '१८४४। द्वि-त्रिव्यां तयस्यायज्वा । ५२।४३।' ॥

रिपुरेवास्तु किं तेन मित्रीकृतेन, न वागौ शक्तोऽपकर्तुमिति चेदाह—

७८९—विराध-ताडका-त्रालि-कवन्ध-स्वर-दूषणः ॥

न च न ज्ञापितो यादृङ् मारीचेना ऽपि ते रिपुः ॥११६॥

विराधेत्यादि—यादृगसौ रिपुः तादृग्विराधादिभिः न च न ज्ञापितः तव ।
अपि तु ज्ञापित एवेत्यर्थः । तस्मात्तेन सह मैत्री युष्मद् न विग्रह इति भावः ।
यादृगिति '४२९ । त्यदादिषु दश-॥३॥२।६०।' इति क्तिन् । '४३०। आ
सर्वनाम्नः । ३।३।९१।' ॥

स्वरादीन् व्यापादयता तेनैव वैरकारणमाचरितं न मयेति चेदाह—

७९०—स्वराऽऽदि-निधनं चा ऽपि मा मंस्था वैर-कारणम्, ॥

आत्मानं रक्षितुं यस्मात् कृतं तन् न जिगीषया'. ११७

स्वरेत्यादि—स्वरादिनिधनं चापि वैरकारणं मा मंस्थाः मा ज्ञासीः । लुङि
रूपम् । यस्मादात्मानं संरक्षितुम् तन् स्वरादिनिधनं कृतं, न तु जिगीषया
विजेतुमिच्छया ॥

७९१—ततः क्रोधाऽनिलाऽऽपात-

कम्प्राऽऽस्याऽम्भोज-संहतिः ॥

महा-हृद इव क्षुब्धम्

कपिमाह स्म रावणः. ॥ ११८ ॥

तत इत्यादि—ततः कपिवाक्यानन्तरं क्रोधाऽनिल इव तस्यापातेन संक्षेपेण
कम्प्रा कम्पनशीला आस्याम्भोजानां मुखपद्मानां संहतिर्बलं स एव महाहृद इव
क्षुब्धम् चलन् । दिवादिवाच्यम् ॥

७९२—'हत-राक्षस-योधस्य विरुणोद्यान-शाखिनः ॥

दूतो ऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं? दूत-सदृशं तव. ॥११९॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंभवो' नाम नवमः सर्गः— २५७

हस्तेत्यादि—हताः राक्षसबोधाः बह्वप्रभृतयो वेव । दिग्गजा भग्नाः ।
'१०१९। ओदितश्च । ८। २। ४५।' इति निष्ठागतत्वम् । उज्जानसाक्षिनो वेव । तस्यैवं-
धस्य तव दूतो ऽस्मीति बुवाणस्य किं दूतसदृशम् ! । संदेशमात्रस्य प्रापका हि
दूता इति भावः ॥

अद्याहितजनप्रह्ने तापसे कस्मात्संरम्भ इत्याह—

७९३—पङ्क्तु-बाल-स्त्रियो निघ्नन् कबन्ध-खर-ताडकाः ॥

तपस्वी यदि काकुत्स्थः, कीदृक् ? कथय पातकी. १२०

पङ्क्तुबालेत्यादि—पङ्क्तुमङ्गलिकं कबन्धं, बालं खरं, स्त्रियं ताडकां निघ्नन्
ध्यापादयन् यदि तपस्वी काकुत्स्थः, कीदृक् पातकीति कथय । '१०१८। इदं-
किमोरीश की । ६। ३। ९०।' ॥

यदुक्तं 'यं विभिर्जित्य स्त्रियो रत्नभूमयश्च न लभ्यन्ते' इत्याह—

७९४—अभिमान-फलं जानन् महत्त्वं कथमुक्तवान् ॥

रत्नाऽऽदि-लाभ-शून्य-त्वान् निष्फलं राम-विग्रहम् १२१

अभीत्यादि—अभिमानः फलं यस्य महत्त्वस्य तज्जानन् रत्नादिलाभशून्यं
रामविग्रहं कथं निष्फलमुक्तवानसि ? । विग्रहे सति अभिमानफलं महत्त्वं स्यात् ॥

'सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मेमामुहि' इत्येतदप्ययुक्तमित्याह—

७९५—पर-स्त्री-भोग-हरणं धर्म एव नराऽशिनाम्, ॥

मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः, का ? मे साऽऽशङ्कता त्वयि. १२२

परेत्यादि—परस्त्रीणां हरणं परेषां भोगहरणं च द्वयमपि नराशिनां धर्मे
एव आचार एव । अतो मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः अभिहितवानसीति सीतां प्रत्यर्प-
यन् धर्मेमामुहीति । लुब्धिरूपम् । अयान् प्रत्यर्पयसि चेदाह—का मे साशङ्कता
त्वयीति त्रैलोक्यविजयित्वान् । त्वयीति हनूमन्प्रपदेशेन रामं सूचयति ॥

'संगच्छ राममुग्रीवी' इत्येतदपि न घटत इत्याह—

७९६—ब्रूहि दूर-विभिन्नानामृद्धि-शील-क्रियाऽन्वयैः ॥

हनूमन् ! कीदृशं सख्यं ? नर-वानर-रक्षसाम्. ॥ १२३ ॥

ब्रूहीत्यादि—ऋष्या विमूल्या, शीलेन स्वभावेन, क्रियया अनुष्ठानेन,
अभ्ययेन कुलेन दूरविभिन्नानां नरादीनां कीदृशं सख्यमिति ? हे हनूमन् !
त्वमेव ब्रूहि ॥

'विराधादिभिर्ज्ञापितोऽस्मि यादगदिः' (७८९) इत्यत्रोत्तरमाह—

७९७—एको द्वाभ्यां विराधम् तु जिताभ्याम-विवक्षितः ॥

हतश्छलेन मूढोऽयं, तेनाऽपि तव कः समयः ? १२४

१५८ मट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे छद्मज-रूपे चतुर्थे वर्गे,

एक इत्यादि—एकेनापि विराधेन प्रथमं द्वावपि जितौ ताम्बां पञ्चमस्तुः । तत्रापि न प्रकाशं अपि तु कलेन । यतो अतौ मूढोऽप्यबुद्धिः । तत्राप्यनिवक्षितः क्षीर्याच्च प्रतीतः । तेनापि हतेन तच्च विषयो जातः ॥

७९८—मन्-नियोगाच्च च मारीचः पलायन-परायणः ॥

युयुत्सा-रहितो रामं ममाराऽपहरन् वने ॥ १२५ ॥

मन्त्रियोगादित्यादि—मारीचस्तु यतो राममपहरन् ममार । मन्त्रियोगा-वादेशात् । पलायनपरायणः अपसरणनिष्ठः सन् । पलायनपरायण इति परस्य नामरूपत्वाद्बुपसर्गत्वाच्च लात्वम् । युयुत्सारहितः योदुमिच्छारहितः । मन्त्रियो-गादिति '१३०३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ॥२।९८।' इति अस्मदो मदादेशः ॥

७९९—निजघानाऽन्य-संसर्कं सत्यं रामो लता-मृगम् ॥

त्वमेव ब्रूहि संचिन्त्य, युक्तं तन् महतां यदि ॥ १२६ ॥

निजघानेत्यादि—रामो लतामृगं वानरं वातिर्न निजघानेति सत्यमेतत् । किंतु अन्यसंयुक्तं सुधीवेण सह युज्यमानं हतवान् । तच्च त्वमेव संचिन्त्य ब्रूहि युक्तं तन्महतां यदि ॥

८००—पुंसा भक्ष्येण बन्धूनामात्मानं रक्षितुं वधः ॥

क्षमिष्यते दशाऽऽस्येन, क-त्येयं तव दुर्-मतिः ॥ १२७ ॥

पुंसेत्यादि—आत्मानं रक्षितुं पुंसा भक्ष्येण भक्षणार्हेण । सतां बन्धूनां सरवृणादीनां वधो दशास्येन क्षमिष्यते सहिष्यते कृत्येयं कभवेयं तव दुर्मति-र्बुद्धिः । कथान्दात् '१३२४। अन्वयात्त्वत् । ॥२।१०४।' 'असेह क-त-सि-त्रेभ्यः' इति परिगणनात् ॥

इदानीं कपिर्दशाननोक्तं दूषयन्नाह—

८०१—कपिर् जगाद—'दूतोऽहमुपायं तव दर्शने ॥

द्रुम-राक्षस-विध्वंसमकार्षं बुद्धि-पूर्वकम् ॥ २२८ ॥

कपिरित्यादि—तव दर्शने अन्य उपायो नास्तीति बुद्धिपूर्वकं निरूप्य द्रुम-भङ्गं राक्षसमिनाशं च उपायमकार्षं कृतवानस्मीति कपिर्जगात् । अन्यथा दूतो-ऽहभागल इति मदावक्षितः को मां गणयेत् ? अतः तदशमेव मया कृतमिति ॥

८०२—आ-त्रिकूटमकार्षुर् ये त्वत्-का निर्-जङ्गमं जगत्, ॥

दशग्रीव ! कथं ब्रूषे ? तान्-वध्यान् मही-पतेः ॥ १२९ ॥

आत्रीत्यादि—हे दशग्रीव ! ये त्वत्काः त्वङ्गाभणीकाः कवन्धाद्वः । '१८०८। स द्वां ग्रामणीः । ॥५।२।०८।' इति कन् । आ त्रिकूटं त्रिकूटपर्वतमभिधाय जगत् निर्जङ्गमं निर्जन्तुकमकार्षुः । तान् महीपतेः रामस्य कथमवध्यान् ब्रूषे ? अक्षिदनिग्रहो हि महीपतेर्धर्मः । जङ्गम इति गमेर्वस्तुगन्तव्यापि रूपम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथायुक्ते 'महातिसर्वमो' काय नवमः सर्गः— २५९

८०३—अभिमान-फलं प्रोक्तं यत् त्वया राम-विग्रहे, ॥

विनेशुस् तेन शत-शः कुलान्यसुर-रक्षसाम्. ॥१३०॥

अभीत्यादि—'मा भूतामविग्रहे रक्षाविलामः अभिमानफलं महत्त्वमस्ति' इति वरवया प्रोक्तं तेन निमित्तेन सप्तशोऽनेकशः असुररक्षसां कुलानि विनेष्टुः विनष्टानि ॥

८०४—यत् स्व-धर्म-धर्मं त्वं दुर्-बलं प्रत्यपद्यथाः ॥

रिपौ रामे च निः-शङ्को, नैतत् क्षेमकरं चिरम् ॥१३१॥

यत्स्वेत्यादि—यद्धर्मं परस्त्रीभोगहरणं दुर्बलं असारं अभेषसां आवाहक-त्वात् । स्वधर्ममात्मीयमाचारं त्वं प्रत्यपद्यथाः प्रतिपद्यमानसि 'स्वधर्म एव वरा-शिनाम्' इति । ककि इयमि रूपम् । यच्च रिपौ रामे निःशङ्कः निर्वयः निहरसि 'का मे साक्षाङ्गता त्वयि' इति । तदेतदुभयमपि न चिरं क्षेमकरं कल्याणकरम् । '२९६१। क्षेम-प्रिय-मन्त्रे ऽण्व ॥३२॥४३' इति खच् ॥

८०५—अन्वयाऽऽदि-विभिन्नानां यथा सख्यमनीप्सितम् ॥

नैवीर, विरोधमप्येवं सार्धं पुरुष-वानरैः. ॥ १३२ ॥

अन्वयेत्यादि—यथा नरादीनां अन्वयादिभिर्दूरविभिन्नत्वान् सख्यमनीप्सितं आसुमनिष्टं, एवं पुरुषवानरैः सार्धं विग्रहमपि नैवीः नेष्टवानसि ॥

८०६—विराधं तपसां विघ्नं जघान विजितो यदि ॥

वरो धनुर्-भृतां रामः, स कथं न विवक्षितः ? १३३

विराधमित्यादि—तपसां विघ्नं विराधम् । विहृन्पतेऽस्मिन्निति 'वधवै कविधानम्' इति कः । तादृक्छलेनापि इन्तुं न दोषायेति दर्शयति—धनुर्भृतां वरः श्रेष्ठः सन् विजितोऽभिभूतोऽपि, रामो यदि जघान स कथं न विवक्षितः ? । यतो राममप्यसौ जितवान् ॥

८०७—प्रणश्यन्नपि ना ऽशक्नोदत्येतुं बाण-गोचरम् ॥

त्वयैवोक्तं महा-मायो मारीचो राम-हस्तिनः. ॥१३४॥

प्रणश्यन्नित्यादि—मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायनपरो ऽपि सन् महामाघः कनकमृगारूपधारित्वान् । रामहस्तिनः रामो इत्सीव तस्य बाणगोचरं बाणपदवीं मत्त्येतुं अतिक्रमिषुं नाशक्नोत् न शक्नोत्वामिति त्वयैवोक्तं ममारेल्लमिद्वृत्ता, न मया । यदि शक्नोति अतिक्रमिषुं न मया ॥

८०८—अन्याऽऽसक्तस्य यद् वीर्यं न त्वं स्मरसि वालिनः ॥

मूर्च्छा-वान् नमतः संध्यां भुवं तद् बाहु-पीडितः. १३५

अन्येत्यादि—संध्यां देवतां नमतः अन्यासक्तस्य वालिनो वीर्यं सामर्थ्यं

२६० भट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

तत् प्रथमवस्थं त्वं न स्मरसि न चेतयसि । कुतः बाहुपीडितः सन् मूर्च्छावान्
जातः । अत एव न स्मरसि येनैवमुक्तवानसि 'मित्रघानाम्यसंसक्तम्' इति ॥

८०९-अ-सद्-बन्धु-वधोपज्ञं विमुञ्च बलि-विग्रहम्, ॥

सीतामर्पय नन्तव्ये कोश-दण्डाऽऽत्म-भूमिभिः. १३६

असदित्यादि—यतो बलवन्तोऽपि बलीवान् रामः तस्माद्वलिना रामेण
सह विग्रहं मुञ्च त्यज । कीदृशम् । बन्धुवधोपज्ञं प्रथमतो ज्ञानिभिनाशेन विदि-
तमित्यर्थः । उपशायत इत्युपज्ञा । '२८९७। ह्युपञ-१३।१।३५।' इति कः ।
बन्धुवधस्योपज्ञेति सः । '८२४। उपज्ञोपक्रमम्-१२।४।२१।' इति नपुंसकलिङ्गिता ।
तत्सामानाधिकरण्यादमदिनि नपुंसकलिङ्गिता । नन्तव्ये प्रणामार्हे । कोशदण्डा-
त्मभूमिभिः सह सीतामर्पय ॥

८१०—स्फुट-परुषम-सह्यमित्थमुच्चैः

सदसि मरुत्-तनयेन भाष्यमाणः ॥

परिजनमभितो विलोक्य दाहं

दश-वदनः प्रदिदेश वानरस्य. ॥ १३७ ॥

इति भट्टिकाव्ये नवमः सर्गः ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

स्फुटेत्यादि—इत्थं स्फुटपरुषं उक्तप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं, परुषं रूक्षं अतः
प्रासङ्ग्यं सोढुमशक्यम् । उर्ध्वमहता ध्वनिना सदसि सभायां मरुततनयेन भाष्य-
माणोऽभिहितः, इत्थमित्थनेन वस्तुनः परिसमापितत्वात् । तेन वर्तमानमामीष्य
इति लट् । परिजनमभितः उभयपार्श्वे स्थितान् मृत्यान् विलोक्य वानरस्य दाहं
प्रदिदेश आदिष्टवान् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये

द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः—

अल्लक्षणमुक्तमपि लक्षणं काव्यलक्षणार्थं प्रसङ्ग-काण्डमुच्यते—काव्य-
स्वात्र प्रसङ्गत्वात् । प्रथमं चेद् लक्षणं यत् प्रसङ्गता नाम 'अविद्वद्गनायाकप्रती-
त्यर्थं प्रसङ्गव'दिति । अल्लक्षणं पुनः प्रकीर्णमेव द्रष्टव्यम् । तत्रास्मिन् काण्डे
चत्वारः परिच्छेदाः । अलंकार-साधुर्ध्वप्रदर्शन-दोषाः भाषासमावेशश्चेति । तत्रालं-

१—अपरवक्रमिदं इत्यम् । तल्लक्षणं च—'अयुजि न-न-र-रा गुरुः ममे न्यमपरवक्रमिदं
एतो ज-रो' इति उत्तराकारे अ० के० आह ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः— १६१

करो द्विविधः शब्दालंकारोऽर्थालंकारश्चेति । तत्र पूर्वो द्विविधः । अनुप्रासो यमकं चेति उभयं दर्शयन्नाह—

अनुप्रासवत्—

८११—अथ स वल्क-दुकूल-कुथाऽऽदिभिः

परिगतो ज्वलदुद्धत-वालधिः ॥

उदपतद् दिवमाकुल-लोचनैर्

नृ-रिपुभिः स-भयैरभिधीक्षितः ॥ १ ॥

अथेत्यादि—अथ दाहादेशानन्तरं स वानरो वियदाकाशमुदपतत् उत्पति-
तवान् । वल्कं अंशुकम् । शुल्क-चल्को-ल्का इति निपातनम् । आदिशब्दाद्-
न्यैरपि सुजादिभिः परिगतः परिवेष्टितः । ज्वलदुद्धत ऊर्ध्वीकृतो बालधिः पुष्कं
यस्य सः नृरिपुभिः राक्षसैः । सभयैराकुललोचनैरभिधीक्षितः किमयमनुहास्य-
तीति । अनुप्रासवदिति अनुप्रासो यस्मिन् विद्यत इति । तस्य च लक्षणं—
'सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते' इति ॥

यमकस्यापि लक्षणम्—'तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् । वर्णानां
यः पुनर्वादो यमकं तन्निरूप्यते ॥' इति । तदनेकविधं दर्शयन्नाह—

युक्पाद-यमकम्—

८१२—रण-पण्डितो ऽय-विबुधोऽरि-पुरे

कलहं स राम-महितः कृतवान्, ॥

ज्वलदुग्नि रावण-गृहं च बलात्

कलहंस-रामम-हितः कृतवान्, ॥ २ ॥

रणेत्यादि—स कपिः वियदुत्पत्तिनो राममहितो रामपूजितः । रणपण्डितो
युद्धकुशलः । अयविबुधारिपुरे अयो यो विबुधः इन्द्रः तस्य यो ऽरिर्दशानन-
स्तस्य पुरे लङ्कायां कलहं कृतवान् । कलहंसान् रमयतीति कलहंसरामम् । रमे-
ष्यन्तात्कर्मण्यण् । तादृशं रावणगृहं बलाद्वार्यमाणोऽपि ज्वलदग्नि दीप्यमानपा-
वकं । कृतवान् कृतं विधत्ते यस्येति कृतापेक्षीत्यर्थः । अहितः शत्रुः । युक्पाद-
यमकमिति युजोर्हितीत्यनुर्थयोः पादयोर्यमितत्वान् ॥

पादाऽन्त-यमकम्—

८१३—निखिला ऽभवन् न स-हसा सहसा

ज्वलनेन पूः प्रभवता भवता ॥

१—हुतविलम्बित वृत्तमिदम्—'हुतविलम्बितमाह नभो भरो' इति तल्लक्षणात् ।
२—इत्. श्लोकद्वये प्रमिताक्षरा वृत्तम् । 'प्रमिताक्षरा स-ज-स-सै' इत्युक्तत्वात् ।

२६२ मट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काव्ये लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

वनिता-जनेन वियता वियता

त्रि-पुराऽऽपदं नगमिता गमिता. ॥ ३ ॥

निखिलेत्यादि—ज्वलनेनाग्निना प्रभवता वृद्धिं गच्छता भवता समुत्पद्यमानेन सहसा तत्क्षणं पूः पुरी निखिला सर्वा न सहसा अभवत् सानन्दा न जाता । हासस्यानन्दकार्यत्वात् । एवमुक्तम् । ‘३२३९। खनहस्योर्वा । ३।३।६२।’ इत्यपि रूपम् । वनिताजनेन वियता नभसा वियता भयादितस्ततो गच्छता त्रिपुरापदं गमिता प्रापिता पूः त्रिपुरेष्वपि दह्यमानेषु भयादितस्ततो जनो गतः नगं त्रिकूटपर्वतमिता सती । पादान्तयमकमिति पादान्तासु यमितत्वात् ॥

पादाऽऽदि-यमकम्—

८१४—सरसां सरसां परिमुच्य तनुं

पततां पततां ककुभो बहुशः ॥

स-कलैः सकलैः परितः करुणै-

रुदितै रुदितैरिव खं निचितम्. ॥ ४ ॥

सरसामित्यादि—सरसां तोषाशयानां तनुं शरीरम् । सरसां साक्षां परिमुच्य आसारयकत्वा पततां पक्षिणां बहुशः बहुन् बारान् ककुभो दिशः पततां गच्छतां रुदितैः शब्दितैः । वदेर्यजादिवात्मग्रन्थारणम् । सकलैः समन्तैः सकलैः माधुर्यवद्भिः । कलशब्दस्य गुणमात्रवृत्तिरवाङ्म तद्वति वर्तने । ततश्च सहशब्देन समासो भवति । करुणैः कारुण्यजनकै रुदितैरिव क्रुद्धितैरिव परितः समन्तात् खमाकाशं निचितं व्याप्तम् । पादादियमकमिति पादानामादां यमितत्वात् ॥

पाद-मध्य-यमकम्—

८१५—न च कांचन काञ्चन-सद्म-चितिं

न कपिः शिखिना शिखिना समयौत् , ॥

न च न द्रवता द्रवता परितो

हिम-हान-कृता न कृता क्व च न. ॥ ५ ॥

न चेत्यादि—काञ्चनसमपचिति सौवर्णगृहसंहति कांचन काञ्चिदपि शिखिना अग्निना शिखिना उज्ज्वलावता न कपिर्न च समयौत् न च न मिश्रितवान् । अपि तु संक्षेपं नीतवान् । शीतेर्लुकि ‘२४४३। उतो वृद्धिलुकि इति । ७।३।८९।’ इति वृद्धिः । क च कश्चिज्जम् हिमहानकृता हिमहानस्य हिमापचयस्य कर्त्रा शिखिना । जहातेर्भावे श्युद् । न च न द्रवता न च न निमर्पता अपि तु

१—सोटकवृत्तिर्द्वं लोकद्वये नवमसोके च । ‘इह सोटकममुभि-सेः प्रमितम्’ इति वृत्तरत्नाकरे तत्प्रकाशम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथावके 'सीतामिहानदर्शनं' नाम इत्ययः स्वर्गः—२६३

इतस्ततो राक्षसा इवता इवमावः परितः न न कृताः । किंतु कृतैव । काण्ड-
सप्तचित्तेतिवर्था । पादमध्ययमकमिति पादानां मध्ये यमितत्वात् ॥

चक्रवाल-यमकम्—

८१६—अवसितं हसितं प्रसितं, मुदा
विलसितं हसितं स्मर-भासितम्, ॥
न स-मदाः प्रमदा इत-संमदाः,
पुर-हितं विहितं न समीहितम्. ॥ ६ ॥

अवसितमित्यादि—हसितं यत्प्रसितं संततप्रवृत्तम् । नित्यप्रमुदितत्वा-
त्तत्रत्यजनस्य तदप्रिसङ्गमादवसितं अपगतम् । '१२२२। यो ऽम्नकर्मणि' इत्यस्य
'३०७४। अति-न्यति-१७।४।४०।' इतीत्यम् । मुदाहर्षेण यद्विलसितं शृङ्गारवि-
चेष्टितं लसितं श्लिष्टमनुबद्धमिति यावत् । स्मरभासितं मन्मथदीपितम् । हसितं
अस्पीकृतम् । प्रमदाश्च क्षियः न समदाः सङ्घर्षा न जाताः इतसंमदा
ऽवमनहर्षाः '३१४५। प्रमद-संमदौ हर्षे । ३।३।१८।' इति निपातनम् । यच्च पुरः
हितं पुरानुहृतं समीहितं कर्तुमीप्सितं यच्च विहितं जानुश्चिनमित्यर्थः । चक्रवा-
लयमकमिति मण्डलाकारेण यमितत्वात् । तथाहि । द्वयोर्द्वयोः पदयोरभ्यव-
र्णानां नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्य वर्णस्य विमदशस्य नाभिबद्धिति । तथा-
चास्य लक्षणम्—'पदानामवमाने तु वाक्ये स्यात्तुल्यवर्णता । प्रतिपादं भवेद्यत्र
चक्रवालं तदुच्यते ॥' इति ॥

समुद्र-यमकम्—

८१७—समिद्ध-शरणादीप्ता देहे लङ्का मतेश्वरा ॥
समिद्ध-ध-शरणाऽऽदीप्त-ता देहेऽलं-काम-तेश्वरा ॥ ७ ॥

समिद्धेत्यादि—देहे अभ्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा तत एव
दीप्ता शोभावनी लङ्का पुरी मतेश्वरा ज्ञातमहादेवा । तत्राभ्यदेवस्य नामापि
न गृह्यते । समिधो दधति इत्यवन्तो वेति समिद्धा ऋचयः । पूर्वस्मात् '२९१५।
आतो ऽनुपसर्गे कः । ३।२।३१।' इति कः । द्वितीयस्मात् '३०११। अभ्येष्टवि
द्व्यते । ३।२।१०१।' इति कः । अपिसाब्दस्य सर्वोपाधिष्वभिधाराधत्वात् धात्व-
न्तरादपि भवति । '११९। शब्धो होऽन्यतरस्याम् । ८।४।६२।' इति पूर्वमवर्णः ।
तान् छुणम्ति हिंसन्तीति । '२८४१। कृत्यत्पुटो बहुलम् । ३।३।११३।' इति कर्त्तरि
व्युट् । समिद्धशरणा राक्षसास्त्रान् वानमानाम्यामादीपयति प्रोत्साहयतीति
किप् । समिद्धशरणादीप् । रावणः तेन ताड्यते इति ताड्यतेः कर्मणि कारके विव-

२६४ मट्टि-काव्ये—तृतीये प्रयत्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

क्षिते संपदादिदर्शनात् किम् । '३०३ । वेरपृक्तत्वं । ६।१।६०।' इति लोपात्पूर्वं
'८०३ । लोपो व्योर्बहि । ६।१।६१।' इति लोपः । समिद्धशरणा दीप्ता रावणस्य
पालनीया । समिद्धशरणादीप्ता लङ्का देहे दग्धा । अलं कामो ऽस्येत्यलंकामः ।
तन्नावः अलंकामता । तस्यामलंकामतायां पर्याप्तेच्छायां ईश्वरा लङ्का । सर्वेच्छा-
सम्पादनात् । समुद्रयमकमिति समुद्राकारेण यमितत्वात् पादद्वययोरर्धद्वय-
योश्च संपुटवत्सादृश्यात् ॥

काञ्ची-यमकम्—

८१८—पिशिताऽशिनामनु-दिशं स्फुटतां

स्फुटतां जगाम परिविह्वल-ता, ॥

ह्वलता जनेन बहुधा चरितं

चरितं महत्त्व-रहितं महता. ॥ ८ ॥

पिशिताशिनामित्यादि—पिशिताक्षिनां मांसाक्षिनां राक्षसानामनुविशं
दिशि दिशि । '६७७ । अभ्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । १५।४।१०७।' इति टप् ।
स्फुटतां पलायमानानां परिविह्वलता स्फुटतां स्पष्टतां जगाम । अनेन चेतरेण
ह्वलता चलता महता शौर्याद्विगुणयुक्तेनापि सता यच्चरितं चेष्टितं बहुधा बहुप्रकारं
तस्मिन्महत्त्व-रहितं महता विकलमाचरितं अनुष्ठितं भवात् । काञ्चीयमकमिति
रसनाकारेण यमितत्वात् । तथाप्यपाठस्यान्ते परस्वादी च सदसो विन्यासः ॥

यमकाऽऽवली—

८१९—न गजा नग-जा दयिता, दयिता

वि-गतं विगतं, ललितं ललितम्, ॥

प्रमदा प्र-मदा ऽऽम-हता, महता-

म-रणं मरणं समयात् समयात्. ॥ ९ ॥

नेत्यादि—गजा हस्तिनः नगजाः पर्वतजाताः । अत एव दयिता इष्टा न
दयिताः न रक्षिताः । दयतिरत्र रक्षणार्थः । विगतं वीनां पक्षिणां गतं गमन-
मपि विगतं नष्टम् । ललितं यदीप्सितं वस्तु तल्ललितं पीडितम् । प्रमदा योषित्
प्रमदा प्रगतो भद्रो यस्या इति प्रमदा । हर्षशून्येत्यर्थः । आमहता रोग-
पीडितेव । आमो रोगः । इवशब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । आमेन पीडिता पलाय-
नहता वा । '४९८ । अम गत्यादिषु ।' महतां शूराणां मरणं अविद्यमानयुद्धं
मरणं विनाशं समवायं संप्राप्तम् । यानेर्लङि रूपम् । समयात् कालेन यमका-
वलीति यमकमाह ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानवर्णनं' नाम दशमः सर्गः—२६५

अ-युग्म-पाद-यमकम्—

८२०—न वानरैः पराक्रान्तां महद्भिर् भीम-विक्रमैः ॥

न वा नरैः पराक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः. ॥ १० ॥

नेत्यादि—वानरैरन्यैर्महद्भिर्महाप्राणैर्भीमविक्रमैः असह्यसौर्वैः प्राक्रादिभिः न पराक्रान्तां नावष्टब्धां नगरीं लङ्कां नरैर्मेनुष्यैर्न च पराक्रान्तां विगृहीतां कपिर्ह-
नूमः न ददाह दग्धवान् । अयुक्पादयमकमिति प्रथमतृतीययोर्बमितत्वात् ॥

पादाद्यन्त-यमकम्—

८२१—द्रुतं द्रुतं बह्नि-समागतं गतं

महीर्महीन-द्युति-रोचितं चितम् ॥

समं समन्तादप-गोपुरं पुरं

परैः परैरप्यनिराकृतं कृतम् ॥ ११ ॥

द्रुनमित्यादि—यत्पुरं चितं सौवर्णगृहमंहत्या व्याप्तं तद्बह्निसमागमं अग्नि-
संयुक्तं द्रुतं बिलीनम् । द्रुतं प्रवाहेण प्रवृत्तं द्रुतं शीघ्रं महीनया उत्कृष्टया द्युत्या
तेजसा रोचितं भासितं मही गतं प्राप्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्वारं अत एव
समन्तात्सर्वतः समं तुल्यं कृतम् । परैः शत्रुभिः परैरपि उत्कृष्टैरपि प्राक्रादिभिर-
निराकृतं अनभिभूतं सन् । पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च यमितत्वात् ॥

मिथुन-यमकम्—

८२२—नश्यन्ति ददर्श वृन्दानि कपीन्द्रः ॥

हारीण्य-बलानां हारीण्य-बलानाम्. ॥ १२ ॥

नश्यन्तीत्यादि—अबलानां कीणां अबलानां अविद्यमानरक्षकाणां वृन्दानि
समूहान् । हारीणि हारयन्ति, हारीणि अवश्यं हरन्ति । आवश्यकं शिभिः ।
चेतस इत्यर्थात् । नश्यन्ति पलायमानानि सन्ति कपीन्द्रो ददर्श । मिथुनयम-
कमिति पादद्वयस्य चक्रबाकमिथुनवदवस्थितत्वात् ॥

वृन्त-यमकम्—

८२३—नारीणामपनुनुदुर् न देह-स्वेदान्

ना ऽऽरीणाऽमल-सलिला हिरण्य-वाप्यः. ॥

१—बंशस्थं वृत्तम् । 'न-सी तु बंशास्थमुदीरितं न-री' इति तल्लक्षणात् । २—इदं तनु-
मध्यावृत्तम् । तदुक्तम्—'त-यो सन् तनुमध्या' इति । ३—प्रहर्षिणीवृत्तम् । 'सू-नी
ज-री गच्छ त्रिदश-यस्तिः प्रहर्षिणीयम्' इति तल्लक्षणात् ।

२६६ मट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

ना ऽऽरीणामनल-परीत-पत्र-पुष्पान् ॥

नाऽरीणामभवदुपेत्य शर्म वृक्षान्. ॥ १३ ॥

नारीणामित्यादि—अरीणां संबन्धिभ्यो हिरण्यवाप्यः सुवर्णघटिता वाप्यः । नारीणां स्त्रीणाम् अग्नितापाग्नेहस्त्रेदाद्यापनुनुदुः नापनीतवस्त्रः । कुतः । अरीणामलसलिलाः । '११३८। रीह खवणे ।' इत्यस्मादाकपूर्वात् 'स्वादय ओदितः' इति निहानत्वम् । अरीणं गतममलं मलिलं वासु हिरण्यवापीष्विति । वृक्षांशो-पेत्य गत्वा तासां शर्म सुखं नाभवत् न जातम् । अनलपरीतपत्रपुष्पत्वावृक्षा-णाम् । अरीणां नारीणामिति योज्यम् । सन्नुसंबन्धिनीनामित्यर्थः । अरीणा-मिमा इति '१५००। तस्येदम् । १४३। १२०।' इत्यण् । तदन्तात् '३७०। टिङ्गानञ् - १४। १। १५।' इत्यादीनां ङीप् । अत्र वृक्षानुपेत्य स्थितानामित्यध्याहतेभ्यम् । अन्यथा समानकर्तृकत्वात् पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययो न स्यात् । वृन्तयमकमिति प्रतिपदं पुष्पफलस्येव मूलेऽवस्थितत्वात् ॥

पुष्प-यमकम्—

८२४—अथ लुलित-पत्रत्रि-मालं

रुग्णासन-त्राण-केशर-तमालम् ॥

स वनं विविक्त-मालं

सीतां द्रष्टुं जगामाऽलम्. ॥ १४ ॥

अथेत्यादि—दाहानन्तरं लुलितानां खलितानां पत्रत्रिणां पक्षिणां माला संहतिर्यस्मिन् तद्वनमशोकवनिकारुचं स कपिर्जगाम । रुग्णाः भग्ना भग्नादयो यस्मिन् वने । तत्रामनः पीतसालः, बाणः प्रन्थिका, केशरो नागकेशरो देवव-ह्मभो वा । विविक्ताः शुचयो मालाः सजो यस्मिन् तद्विविक्तमालम् । सीतां द्रष्टुं अर्हं पर्वतः सीतां द्रक्ष्यामीति जगाम । पुष्पयमकमिति प्रतिपदं वृन्ता-दुपरि पुष्पमिवावस्थितत्वात् ॥

पादाऽऽदि-मध्य-यमकम्—

८२५—धेन-गिरीन्द्र-विलङ्घन-शालिना

वन-गता वन-ज-द्युति-लोचना ॥

जन-मता ददृशे जनकाऽऽत्मजा

तरु-मृगेण तरु-स्थल-शायिनी ॥ १५ ॥

१—गाथावृत्तमिदम् । विषमाक्षरपादत्वात् । तदुक्तम्—'विषमाक्षरपाद वा पादैरसमं दश-धर्मेव । यच्च छन्दो नोक्तमेव गाथेति तत् सविभिः प्रोक्तम् ॥' इति मट्टिकेदारीः । २—अस्म-लक्षणमुक्तं प्राक् (पतत्सर्गस्य १ श्लोकविषये) ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिधानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२६७

घनेत्यादि—तत्पुरुषेण कपिना जनकात्मजा दृश्यो दृष्टा । वनाः निरन्तराः ये गिरिगङ्गाः मेघसदृशा वा तेषां बहुजनं भतिकमणं तेन शालिना युक्तेन कपिना । वनलता काननस्था वनजमुतिकोचना पद्मस्यैव काम्तिवैद्योलीचनयोः ते तथाभिधे कोचने यस्याः । '५१२। न कोडादिबहुवः । १४। १। ५६।' इति क्रीपप्रतिषेधः । जव-मता जनेनावबुद्धा पतिव्रतेयमिति । '१५६६। मनु अवबोधने' इत्यस्य भूते निष्ठायां रूपम् । '६२७। न लोक-। २। ३। ६५।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । कर्तेरि तृतीया । तस्यां च '६९४। कर्तृकरणे-। २। १। ३२।' इति समासः । घर्तमाने तु । '३०८९। मति-बुद्धि-। ३। २। १८।' इत्यादिना कप्रत्ययः । '६२५। कस्य च वर्तमाने । २। ३। ६७।' इति षष्ठी । तस्यां च '७०६। केन च पूजायाम् । २। २। १२।' इति समास-प्रतिषेधः स्यात् । तत्पुरुषलशायिनी तस्मैल्ले यत् स्वर्गं तत्रैव शयाना सत्यपि शयने । तेन '२९९०। मते । ३। २। ८०।' इति णिनिः । आदिमध्ययमकमिति पादानामादौ मध्ये च घन-वन-जन-तत्पराब्दानां यमितत्वात् ॥

वि-पथ-यमकम्—

८२६—कान्ता सहमाना दुःखं च्युत-भूषा ॥

रामस्य वियुक्ता कान्ता सह-माना. ॥ १६ ॥

कान्तेत्यादि—कान्ता कमनीया सहमाना वेदयमाना दुःखं वियोगजम् । च्युतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियोगिनी सहमाना सह मानेन वर्तत इति । '८४९। वोपसर्जनस्य । ६। ३। ८२।' इति सभावविकल्पः । दृष्टा इति संबन्धः । विपथयमकमिति पादद्वयानि क्रमाद्विपथेन विमार्गेण यमितत्वात् ॥

मध्या-ऽन्त-यमकम्—

८२७—मितमवददुदारं तां हनूमान् मुदा ऽरं

रघु-वृषभ-सकाशं यामि देवि ! प्रकाशम् ॥

तव विदित-विषादो दृष्ट-कृत्स्नाऽऽमिषादः

श्रियमनिशम्वन्तं पर्वतं माल्यवन्तम्. ॥ १७ ॥

मितमित्यादि—मितं अस्याङ्गरं अर्धावगाढं तां सीतां हनूमान् मुदा हर्षेण युक्तः अवदत् कथितवान् । किमित्याह—अरं वीर्यं हे देवि ! रघुवृषभसकाशं रामस-मीपं माल्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं प्रकटं यामि । तव विदितविषादो ज्ञातावसादः । दृष्टकृत्स्नामिषादः वीक्षितादोषमिषादः । आमिषं मांसमदम्नीति '२९१३। कर्म-ण्यम् । ३। २। १।' । '२८३०। वा सरूपोऽक्षिषात् । ३। १। ५४।' इति वचनात् । '२९७७। अदोऽनजे । ३। २। ६८।' इति विटप्रत्ययेनाणो विकल्पेन वाचनात् । श्रियं

१—एतल्लक्षणं द्वादशश्लोकटिप्पणे द्रष्टव्यम् । २—माकिनीवृत्तमिदम् । तल्लक्षणं च—
'न-न-म-म-युतेवं माकिनी गोमि-कोकैः' इति वृत्तरत्नाकरे म० के० ॥

२६८ मट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

लोभां अनिशमवन्तं रक्षन्तं पर्वतम् । मध्यान्तयमकमिति पादस्य मध्ये अन्ते च यमितत्वात् ॥

गर्भ-यमकम्—

८२८—उदपतद् वियद-प्रगमः परै-

रुचितमुन्नति-मत्-पृथु-सत्त्व-वत् ॥

रुचित-मुन् नति-मत् पृथु-सत्त्व-वत्

प्रतिविधाय वपुर् भय-दं द्विषाम्. ॥ १८ ॥

उदपतदित्यादि—वियदाकाशमुदपतत् उत्पपात । परैः शत्रुभिरप्रगमः अनभिभवनीयः । गमेः '३२३४। ग्रह वृ-ह-निश्चि-गमश्च ॥३॥५८।' इति कर्म-ण्यप् । '६२३। कर्तृ-कर्मणोः कृति ॥२॥३६५।' इत्यत्र 'विभाषोपसर्गे' इति मण्ड-कमुत्था अनुवर्तनीयम् । सोपसर्गस्य प्रयोगे विभाषा षष्ठी । रुचितं शोभितं विय-क्तिर्मलरवात् । अथवा अप्रगमोऽन्येषामित्यर्थान् । परैरुत्कृष्टैरन्तरिक्षचारिभिः रुचितं दीपितम् । उन्नतिमत् उच्छ्राययुक्तम् । पृथुसत्त्ववद्भिः प्राणिभिर्युक्तम् । किं कृत्वा उदपतदित्याह—वपुः शरीरं प्रतिविधाय कृत्वा । रुचितान् तुष्टान्मो-दयतीति रुचितमुन् । ण्यर्थोऽग्रान्तभूतः । द्विषां शत्रूणां भयदम् । नतिमत् तदानीं देवेषु कर्ताक्षरः प्रणामवान् । अथवा रुचिरमेवामीष्टमेव वपुः । उन्नति-मत् विभूतिमत् । पृथुसत्त्ववत् विस्तीर्णमाववन् । मरवगुणयुक्तं वा । गर्भयमक-मिति द्वयोः पादयोर्मध्ये पादद्वयस्य यमितत्वात् ॥

सर्व-यमकम्—

८२९—वभौ मरुत्वान् विकृतः स-मुद्रो,

वभौ मरुत्वान् विकृतः स-मुद्रः, ॥

वभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो,

वभौ मरुत्वान् विकृतः स मुद्रः. ॥ १९ ॥

वभाषित्यादि—मरुत्वान् हनुमान् पितृत्वेन मरुद्विषते अत्येति कृत्वा '१८९८। शब्दः ॥८॥१०।' इति वचनम् । विविधं कृतं वनमङ्गादि कर्म येन विविधं वा कृततीति विकृतः । इगुपचलक्षणः कः । वृक्षादीनां छेदक इत्यर्थः । समुद्रो मुद्रयाभिज्ञानेन वृक्षामभिना वा सह वर्तते इति । समुत्पतितो नभस्ति तेजःपुञ्ज इव वभौ क्षीप्यते अथ । इत्यस्य प्रथमः पादः । तस्मिन् तथाभूते मरु-त्वाभिन्द्ः । अनुवर्तिषितवा मरुतो देवा अथ सन्तीति कृत्वा । विकृतः रावण-परिमवान् विहृतदेवाधिपत्यः विकृतः । स च समुद्रः मुद्रया अपसरसा सह

१—उपेन्द्रवज्रावृष्टमिश्रम् । 'उपेन्द्रवज्रा जन्तुजाय ततो गौ' इति वृत्तरत्नाकरे लक्षणम् ।

तथा लङ्घ्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२६९

वर्तमानः । समुपलब्धमाकृतिवृत्तान्तः बभौ हृदयान् । कपिना तावदिदं कृतं रामः पुनः समूलं ह्रेत्स्वनीति । अनेकार्थत्वाद्वादानां भातिरत्र तुष्टौ वर्तते । इत्यर्थं द्वितीयः । समुद्रो जलनिधिः मरुत्वान् हनूमदुत्पत्तनजनितवायुना युक्तः अत एव विकृतोऽनिक्रान्तमर्षादः बभौ बभूव । अत्र सत्तायां प्रयुक्तः । इत्ययं तृतीयः । मलोकपाखो मरुत्वान् महाभूतात्मकेन युक्तः मरुत्वान् । पूर्ववन्मतुप् । मरुत्वानिति व्याख्याने '८४। शलां जशोऽन्ते । ८। २। ३९।' इति जश स्यात् । मुदो हर्षस्य दाता । पुत्रो मे सुखेन यास्यतीति मुदं राति दद्यातीति '२९। १५। आतोऽनुपमर्गे कः । ३। २। ३।' विकृतो मन्दगतिः । बभौ वाति स्म । अत्र गतौ प्रयुक्तः । इत्ययं चतुर्थः । अन्यस्त्वाह यमकेषु क्रियापदस्याभिधेयत्वं न दुष्यतीति तेन दीप्त्यर्थ एव योज्य । सर्वयमकमिति चतुर्णामपि पादानां सदृशत्वात् ॥

महा-यमकम्—

८३०—अभियाता वरं तुङ्गं भू-भृतं रुचिरं पुरः ॥

कर्कशं प्रथितं धाम स-सत्त्वं पुष्करेक्षणम् ॥ २० ॥

अभियातेत्यादि—भूभृतं रामं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं महाकुलीनत्वादिति सर्वेषामुपरि स्थित गुणै रुचिरं सर्वाङ्गमुन्दरं पुरोऽग्रतो वक्षःस्थले कर्कशं लोमशं प्रथितं लोके प्रख्यातं धाम गृहं वर्णाश्रमधर्माणां सत्वरं पराक्रमयोगात् । पुष्करेक्षणं पद्मलोचनं अभियाता आभिमुख्येन यास्यति हनूमान् । लुटि रूपम् ॥

अभिया ऽताऽऽवरं तुङ्गं भू-भृतं रुचिरं पुरः ॥

कर्कशं प्रस्थितं धाम स-सत्त्वं पुष्करे क्षणम् ॥ २१ ॥

अभियातेत्यादि—भूभृतं पर्वतं यत्राङ्गदादयः स्थिताः तमभिया अभिगच्छता हनूमता । कुतः । पुरो लङ्कायाः सकाशान् । पुष्करे आकाशे धाम तेजः क्षणं मुहूर्तं प्रथितं विस्तारितम् । अभियातीति '३। १५। ८। अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३। २। १७। ८।' इति क्तिप् । तृतीयैकवचने '२४०। आतो भातोः । ६। ४। १४०।' इत्याकारलोपे अभियेति रूपम् । कीदृशं अतावरं साधत्येतातनीति पचाद्यच् । अतो वायुः आदित्यो वा आकृणोनीत्यप् । आवरः । अतस्यावरं यतस्तुङ्गं उच्चैस्तरम् । रुचिरं तुष्टिदं रुचि रानीति । कर्कशं कठिनस्वभावम् । ससत्त्वं प्राणिपुङ्गवम् । महायमकमिति श्लोकैक्यस्य द्वितीयेन श्लोकेन समितरवान् ॥

श्लोकाद्यन्त-यमकम्—

८३१—चित्रं चित्रमिवा ऽऽयातो विचित्रं तस्य भू-भृतम् ॥

हरयो वेगमासाद्य संत्रस्ता मुमुहुर मुहुः ॥ २२ ॥

चित्रमित्यादि—[भूभृतम्] भूभरं पर्वतं चित्रं गैरिकादिभिर्नानावर्णं अत एव चित्रमिवालेख्यमिव । आयातः आगच्छतस्तस्य हनूमतः वेगं जवं चित्रं अद्भुत-

२७० महि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काव्ये लक्षणा-कवे प्रथमो वर्गः,

आसाद्य प्राप्य हरयः कथम् संत्रस्तः समवाः मुमुहुः मुहुः क्षणम् । नरोका-
द्यन्तयमकमिति श्लोकस्यादावन्ते च यमितत्वात् ॥

अर्थालंकारस्तु दीपकरूपकादिभेदेनानेकप्रकारः । तत्र वाक्यार्थप्रकाशनादीपक-
मुच्यते । तदादिमध्यान्तमेदाश्लिषिभिमिति दर्शयन्नाह—

आदि-दीपकम्—

८३२—गच्छन् स वारीण्यकिरत् पयोधेः,

कूल-स्थितांस् तानि-तरूनधुन्वन्, ॥

पुष्पाऽऽस्तरांस् ते ऽङ्ग-सुखान्ततन्वन्,

तान् किन्नरा मन्मथिनोऽध्यतिष्ठन्. ॥ २३ ॥

गच्छन्नित्यादि—स इन्मान् वेगेन गच्छन् पयोधेवारीणि वेगेन वायुना
अकिरत् निक्षिप्तवान् । तानि वारीणि अधिक्षिप्तानि कूलस्थितांस्तरूनधुन्वन्
कम्पितवन्ति । '१३२५। धूम कम्पने' इति मौवादिः । ते तरवः कम्पिताः
पुष्पास्तरान् पुष्पाणां प्रकारान् आस्तीर्यन्त इति '३२३२। ऋतोरप ॥३॥५७।'
अङ्गसुखान् मृदुस्पर्शत्वात् कायस्य सुखहेतून्तन्वन् विहारितवन्त । तान् पुष्पा-
स्तरान् किन्नराः मन्मथिनः कामवन्तः, अध्यतिष्ठन् अध्यासितवन्तः । '५४३।
अभि-शीङ्—११४१४९।' इत्यादिनाधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । आदिदीपकमिति
किवापदस्यादौ श्रूयमाणत्वात् । द्विविधं ह्यादिदीपकम् । एकतिष्ठनेकतिष्ठसहितं
च । तत्र यत्पूर्वं तदेकमप्यनेकार्थप्रकाशकम् । यथाह आमहः—'मदो जनयति
प्रीतिमानन्दं मानमङ्गुरम् । यत्प्रियासंगमोत्कण्ठामसङ्गां मनसः शुचम् ॥' इति ।
यत्तु द्वितीयं तत्समस्तवाक्यार्थप्रकाशं यथेदमेव । तत्र ध्रुवरेषां वाक्यार्थानामा-
ख्येनैव दीपनात् । तस्मिन्नसति शेषाणामस्फुटत्वात् । पूर्वकं परित्यज्य द्वितीयस्य
प्रदर्शनं यत् तत्परीपदीपकं नाम चतुर्थमस्तीति दर्शनार्थम् । तद्यथा—'तृप्यां
छिन्धि, भज क्षमां, जहि मदं, पापे रति मा कृयाः, सत्यं ब्रह्मनुयाहि साधुप-
द्वीं, सेवस्व विद्वज्जनान् ॥ मान्यान्मानव, विद्विषोऽप्यनुनव, प्रक्यापय स्वान्
गुणान्, कीर्तिं पालय, दुःखिते कुक् दयामेतत्सतां चेष्टितम् ॥' इति । शेषो
यदत्र परस्परमसंबद्धमिति ॥

अन्त-दीपकम्—

८३३—स गिरिं तरु-खण्ड-मण्डितं

समवाप्य त्वरया लता-मृगः ॥

१—इदं चेन्द्रवज्रापृत्तम् । तच्छृण्वन्ति तत्रैव—'साविन्द्रवज्रा यदि ती जगौ न' इति ।

तथा लङ्घ्यै-स्यै कथानके 'सीतामिहानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२७१

स्मित-दर्शित-कार्य-निश्चयः

कपि-सैन्यैर् मुदितैरमण्डयत् ॥ २४ ॥

स गिरिमित्यादि—स लतामृगो हनूमान् प्रयोजककर्ता । गिरिमण्डादि-
भिरध्यासितं तरुल्लण्डमण्डितं त्वरया वेगेन समवाप्य कपिसैन्यैर्मुदितैर्दृष्टैः प्रयो-
ज्यकर्तुंभिः अमण्डयत् । '३३६। मडि भूषायाम्' इति मौवादिः । चोरादिके तु
कपिसैन्यैः करणभूतैरिति योज्यम् । मुदितत्वे कारणमाह—स्मितदर्शितकार्यनि-
श्चयः ईषदस्मितप्रकटीकृतसीतोपलब्धिनिश्चयः । अन्तर्दीपकमिति अमण्डयदिति
क्रियापदस्यान्ते निर्दिष्टत्वात् ॥

मध्य-दीपकम्—

८३४—गरुडाऽनिल-तिग्म-रश्मयः

पततां यद्यपि संमता जवे, ॥

अ-चिरेण कृताऽर्थमागतं

तर्ममन्यन्त तथाप्यंतीव ते. ॥ २५ ॥

गरुडेत्यादि—पततां गच्छतां मध्ये यद्यपि गरुडादयो जवे वेगविवक्षे
संमताः अमिमताः तथापि तं हनूमन्तं अचिरेणैव कालेन कृतार्थं कृतकृत्यमागतं
अनीव जविन ते कपयः अमन्यन्त । मन्यतेर्लङ्घि रूपम् । मध्यदीपकमिति
क्रियापदस्य मध्ये निर्दिष्टत्वात् ॥

रूपकम्—

८३५—व्रण-कन्दर-लीन-शस्त्र-सर्पः

पृथु-वक्षः-स्थल-कर्कशो-रु-भित्तिः ॥

च्युत-शोणित-बद्ध-धातु-रागः

शुशुभे वानर-भू-धरस् तदा ऽसौ. ॥ २६ ॥

व्रणेत्यादि—असौ वानरो भूधर इव वानरभूधरः । '७३५। उपमितम्
। २। १। ५६।' इत्यादिना समासः । तदा तस्मिन्वानरमध्यगमनकाले कृतार्थः
शुशुभे शोभते अथ । व्रणानि शस्त्रकृतानि कम्पराणीव । शस्त्राणि सर्पा इव शस्त्र-
सर्पाः व्रणकन्दरेषु लीनाः शस्त्रसर्पा यत्नः । वक्षःस्थलं कर्कशोभितिरिव सा
पृथुका विल्लीर्णा यस्य सः । शोणितं बद्धधातुराग इव छिद्रगैरिकादिराग इव स
च्युतो यत्नः । सर्वत्र '७३५। उपमितम्—। २। १। ५६।' इत्यादिना समासः । रूपक-
मिति सावयवेन भूधरेणोपमानेन सावयवस्य कपेरूपमेव सत् तत्त्वमावतवाध्या-
रोपितत्वात् । यद्योक्तम्—'उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य कल्प्यते ॥ गुणानां समतां
इह्य रूपकं नाम तद्विदुः ॥' इति ॥

२७२ मट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

अस्यैव भेदा अपरे चत्वारः—

एतद् विशिष्टोपमा-युक्तं रूपकम्—

८३६—चल-पिङ्ग-केशर-हिरण्य-लताः

स्फुट-नेत्र-पङ्क्ति-मणि-संहतयः ॥

कलधौत-सानव इवाऽध गिरेः

कपयो बभुः पवन-जाऽऽगमने. ॥ २७ ॥

चलेत्यादि—अथ पवनजागमने इन्मदागमने कपयो गिरेस्तस्यैव कलधौ-
तसानव इव सौवर्णिकदेशा इव बभुः शोभन्ते स्म । पिङ्गकेशराणि पिङ्गलसटाः
तानि हिरण्यलता इव सुवर्णलता इव ताश्चला येषां कवीनाम् । नेत्रपङ्क्तयो मणि-
संहतय इव ताः स्फुटा उज्ज्वला येषामिति । एतदपि रूपकमेव । किंतु कलधौ-
तस्यैव सानूनां विशिष्टत्वाद्द्विशिष्टोपमायुक्तं कमलकं नाम ॥

एतच्छेषाऽर्थाऽन्ववसितमवतंसकम्—

८३७—कपि-तोय-निधीन् प्लवङ्गमेन्दुर्

मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन ॥

वचनाऽमृत-दीधितीर वितन्व-

क्षकृता ऽऽनन्द-परीत-नेत्र-वारीन्. ॥ २८ ॥

कपीत्यादि—प्लवङ्गम इन्दुरिव प्लवङ्गमेन्दुः । कपयस्तोयनिधय इव कपि-
तोयनिधीन् । मधुरेण मुखेन दर्शनेन मदयित्वा हर्षयित्वा । ‘८७२। मदी हर्ष-
ग्लेपनयोः ।’ इति घटादित्वाग्निमत्वे ह्रस्वावम् । वचनानि अमृतमयदीधितय इव
वचनामृतदीधिनीर्वितम्बन् विस्तारयन् । लोकसुखान्तसंबोधकमाह्लादकं वचनमु-
दाहरित्यर्थः । आनन्देन हर्षेण परीतं संजातं नेत्रवारि येषां तानेवंविधानकृत
कृतवान् । एतद्रूपकं शेषार्थान्ववसितम् । रूपितादन्यो योऽर्थः ‘आनन्दप-
रीतनेत्रवारीन्’ इति स शेषः तेनान्ववसितं युक्तमवतंसकं नाम विसदस्यार्थस्य
रूपितत्वात् । तदेवान्यैः स्पष्टरूपकमित्युच्यते ॥

अर्थ-रूपकम्—

८३८—परिखेदित-विन्ध्य-वीरुधः

परिपीताऽमल-निर्झराऽम्भसः ॥

१—‘१२८३। कलधौतं रूप-हेम्नोः ।’ २—‘११९। आनुः करो मरीचिः स्त्री-पुंसवोर-
दीधितिः स्त्रियाम् ।’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीतामिशानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—१७३

दुधुबुर् मधु-काननं ततः

कपि-नागा मुदिताऽङ्गदाऽऽज्ञया. ॥ २९ ॥

परिखेदितेत्यादि—तत उत्तरकाकं कपयो नागा इव हस्तिन इव कपिनागाः मुदितस्याङ्गदस्याज्ञया मधुकाननं सुग्रीवस्य श्रीहोद्यानं दुधुबुः कम्पितवन्तः । मधून्युपभुज्य संभ्रममकुर्वन्वित्यर्थः । परिखेदिताः परिसृदिताः विन्ध्यवीरुषो विन्ध्यलतागुल्मा यैः । परिपीतममलमिहोराम्भो यैः । अर्धेरूपकमिति पश्चिमार्धं कपिनागा इति रूपितम् ॥

एतदन्वर्थोपमा-युक्तं ललामकम्—

८३९-विटपि-मृग-विषाद-ध्वान्त-नुद् वानराऽर्कः

प्रिय-वचन-मयूखैर् बोधिताऽर्थाऽरविन्दः, ॥

उदय-गिरिमिवाऽद्रिं संप्रमुच्याऽभ्यगात् स्वं

नृप-हृदय-गुहा-स्थं भ्रन् प्र-मोहाऽन्धकारम्. ॥ ३० ॥

विटपीत्यादि—वानरार्कः वानरोऽर्क इव वानरार्कः । उदयगिरिमिवाद्रि पर्वतं महेंद्रं संप्रमुच्य स्वमाकाशमभ्यगात् अभिगतवान् । विटपिमृगाणां यो विषाद आसीत् कथं सीतान्वेषणीयेति स ध्वान्तमिव तं नुदतीति क्विप् । प्रियवचनानि मयूखा इव तैः करणभूतैः बोधितमर्थारविन्दं येन । अर्थः सीतोपलब्धिः सोऽरविन्दमिव । नृपहृदय गुहेव तत्र तिष्ठतीति नृपहृदयगुहास्थम् । प्रमोहो विवादो-ऽन्धकार इव तं भ्रन् हनिष्यन् । वर्तमानममीपत्वात् अभिष्यति कट् । एतदिति रूपकं अन्वयव्योपमया युक्तं ललाम नाम । यत उदयस्यावित्युदकः '३१८८' अक्षरेति च कारके-।३।३।१९।' इत्यच् । स चार्मा गिरिश्चेत्यनुगतायेता । यन्नाम्ब-यंता नास्त्युपमायाः तदुपमायुक्तमेव रूपकं द्रष्टव्यम् ॥

उपमालंकारं दर्शयन्नाह—

इवोपमा—

८४०-रघु-तनयमगात् तपो-वन-स्थं

विधृत-जटाऽजिन-वल्कलं हनूमान् ॥

परमिव पुरुषं नरेण युक्तं

सम-शम-वेश-समाधिनाऽनुजेन, ॥ ३१ ॥

रघुतनयमित्यादि—हनूमान् रघुतनयमगात् प्राप्तवान् । तपःप्रधानं वनं तपोवनं तत्र स्थितम् । विधृता जटा अजिनं चर्म वल्कलं च येन तम् । अनुजेन कनीयसा आत्रा लक्ष्मणेन समास्तुत्याः समा वेशाः समाधयन् यत्न तेन युक्तं परममुत्तमं पुरुषमिव पुरुषोत्तममिव नरेण युक्तम् । बदरिकाशसे नरनारायण-योक्तृपञ्चयथा स्थितत्वात् । इवोपमेति इत्यशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् ।

२७४ मट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

उपमाया लक्षणम्—‘विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ॥ उपमेयस्य यत्साम्यं गुणमात्रेण सोपमा ॥’ इति । अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तम उपमानं तेन रागस्योपमेयस्य तपोवनस्थत्वेन विपुलप्रतापिनवत्कलत्वेन नरानुकारिलक्ष्म-
णेनानुगतत्वेन च गुणमात्रेण साम्यमुपमानम् ॥

यथेवशाब्द उपमायंसूचकस्तथाभ्योऽपीति दर्शयन्नाह—

यथोपमा—

८४१—कर-पुट-निहितं दधत् स रत्नं
परिविरलाऽङ्गुलि निर्गताऽल्प-दीप्ति ॥
तनु-कपिल-घन-स्थितं यथेन्दुं
नृपमनमत् परिभुग्न-जानु-मूर्धा. ॥ ३२ ॥

करपुटनिहितमित्यादि—कुरपुटे करयुग्मे निहितं न्यम्नं रत्नं सीताचूडामणिं परिविरलाङ्गुलिभ्यो निर्गता अल्पा दीप्तयो यस्य तद्वत् दधद्धारयन् स हनूमान् नृपं राममनमत् प्रणतवान् । परिभुग्मे अवनते जानुनी मूर्धौ च यस्य हनूमतः मयेन्दुं हन्वुमिव तनुः अवच्छः कपिलश्च यो घनः मेघः तत्र स्थितमिन्दुमिव रत्नम् । यथोपमेति यथाशब्देनोपमायंस्य गम्यमानत्वात् ॥

सहोपमा—

८४२—रुचिरोन्नत-रत्न-गौरवः
परिपूर्णा-ऽमृत-रश्मि-मण्डलः ॥
समदृश्यत जीविताऽऽशया
सह रामेण वधू-शिरो-मणिः. ॥ ३३ ॥

रुचिर इत्यादि—वधूशिरोमणिः सीताचूडामणिः । उन्नतं महद्भक्तगौरवं महाभार्यादिलक्षणं यस्य रुचिरो दीप्तिमाश्वासौ उन्नतरत्नगौरवबलेति सः । परिपूर्ण-
स्यामृतरश्मेश्चन्द्रमसो मण्डलमिव मण्डलं यस्य सः । रामेण समदृश्यत संदृष्टः ।
कर्मणि कङ् । जीविताशया सह सार्धं तद्दर्शनतो जीवितोऽस्मीति तदाशया सह ।
सा रुचिरा पुष्टिदा रुचिं राति ददातीति कृत्वा । उन्नतरत्नगौरवादुन्नतं रत्नेष्विव
गौरवं बहुमानो यस्यामिति । परिपूर्णममृतममरणं रश्मिमण्डलं यस्यामिति ।
सहोपमेति सहस्राब्देन जीविताशया उपमाद्योतनात् ॥

तद्वितोपमा—

८४३—अवसन्न-रुचिं वनाऽऽगतं
तर्मनाऽऽमृष्टरजो-विषूसरम् ॥

तथा लक्ष्म्य-रूपे कथानके 'सीतामिहानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२७५

समपश्यदपेत-मैथिलिं

दधतं गौरव-मात्रमात्म-वत्. ॥ ३४ ॥

अवसन्नरुचिमित्यादि—तं मिरोमणिं आत्मवद्वात्मानमिव समपश्यद्रामः ।
'१७७८। तेन तुल्यम्-१५।१।११५।' इति वृत्तिः । अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं
वेणोवन्धनमलिनत्वात् । इतरत्र सशोकत्वात् । वनागतं अशोकवनिकालयाहना-
दागतं इतरं पितुरादेशाद्गहनमागतम् । सुप्सुपेति समासः । अनामृहं अनपनीतं
वद्रजः तेन विधूसरम् । अभयमपि अपेतमैथिलिं अपेता मैथिली येन वस्त्राद्वा ।
दधतं गौरवमात्रं गुरुत्वमेव न दीप्त्यादिकं इतरं माहात्म्यं दधतम् । तद्धितोप-
मेति तद्धितप्रत्यया द्रष्टव्याः ॥

लुप्तोपमा—

८४४—मामर्थ्य-संपादित-वाञ्छिताऽर्थश्च

चिन्ता-मणिः स्यान् न कथं हनूमान्, ॥

स-लक्ष्मणो भूमि-पतिसु तदानीं

शाखा-मृगाऽनीक-पतिश्च मेने. ॥ ३५ ॥

सामर्थ्येत्यादि—मामर्थ्येन शक्या संपादितो निष्पादितो वाञ्छितोऽभिलषि-
तोऽर्थो येन स हनूमान् कथं चिन्तामणिश्चिन्तामणिरिव न स्यात् । इति तदानीं
मेने ज्ञातवान् । सलक्ष्मणः सह लक्ष्मणेन भूमिपती रामः शाखामृगातीकपतिश्च
सुमीवः । लुप्तोपमेति चिन्तामणिरित्यत्रेवसद्वदार्थस्य गम्यमानत्वात् लुप्तोपमेति ॥

समोपमा—

८४५—'युष्मान्-चेतन् क्षय-वायु-कल्पान्

सीता-स्फुलिङ्गं परिगृह्य जाल्मः ॥

लङ्का-वनं सिंह-समो ऽधिशेते

मर्तुं द्विषन्नित्यवदद्धनूमान् ॥ ३६ ॥

युष्मानित्यादि—युष्मान् रामादीन् क्षयवायुकल्पान् प्रलयकालमहाबायु-
सदृशान् अचेतन् अजानन् । '३५। चिती संज्ञाने' इति औबादिकः । द्विषन् दृशा-
ननः जाल्मः मूर्खः सीतास्फुलिङ्गं सीतामभिकणमिव परिगृह्यादाय लङ्का-वनमि-
वाधिसेते । मर्तुं मरिष्यामीति सिंहसम इत्यवदद्धनूमान् । समोपमे सम-
शब्देनोपमाया अभिधावात् । जज्ञ मिय-सदृशादर्थोऽपि द्रष्टव्याः ॥

२७६ मट्टिकाव्ये—तृतीये प्रवचन-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

इदानीमलंकाराभ्युपगमाह—

अर्थान्तर-न्यासः—

८४६—‘अहत् धनेश्वरस्य युधि यः समेत-मायो धनं,
तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमाऽऽयोधनम् ॥
विभव-मदेन निहृत-ह्रिया ऽतिमात्र-संपन्नकं,
व्यथयति सत्-पथादधिगता ऽथवेह संपन् न कम्. ३७

अहतेत्यादि—यो द्विवन् युधि संप्राप्ते समेतमायः समेता प्राप्ता माया येनेति तृतीयार्ये बहुव्रीहिः । मायावीत्यर्थः । धनेश्वरस्य धनस्य धनमहत् इति-
वान् । ‘२३६९। इत्यादङ्गात् । ८।२।२७।’ इति सिचो कोपः । तं विबुधैर्देवैः सह
कृतोत्तमायोधनं कृतमहामं प्रामम् । निहृता अपलपिता हीर्लजा येन विभवम-
देन तेन निहृतह्रिया अतिमात्रं सुष्ठु सम्पन्नकं युक्तं येन परस्त्रियमपहृत्यानीतवा-
नसी तं विलोक्य अहमितः प्राप्तः । विभवमदो लज्जां त्याजयनीत्यनुमेवार्थं
अनुस्यूतार्थांतरमाह—अथवेति । अथवाशब्दे निपातसमुदायः यस्मादर्थे वर्तते ।
यस्मादिह लोके संपत् विभूतिरधिगता प्राप्ता सम्पत्तान् सन्मार्गात् कं न
व्यथयति चलयति । व्यथिरत्र चलने वर्तते । अर्थान्तरन्यास इति उक्तादर्थो-
दन्यस्योपन्यामान् । यथोक्तम्—‘उपन्यसनमर्थस्य प्रक्रान्तादपरस्य यत् ॥ शेषः
सोऽर्थांतरन्यासः पूर्वार्थानुगतो यथा ॥’ इति ॥

आक्षेपः—

८४७—क्रुद्धिमान् राक्षसो मूढश्च, चित्रं नाऽसौ यदुद्धतः ॥
को वा हेतुरनार्याणां धर्म्ये वर्त्मनि वर्तितुम्. ॥ ३८ ॥

क्रुद्धिमानित्यादि—यदमाबुद्धतो दुर्वृत्तः न तच्चित्रमाश्रयम् । यस्मादसौ
क्रुद्धिमान् राक्षसश्च । उभयथा विमूढ इत्यतदयुक्तमिति प्रतिषेधयन्नाह—को वेति
किमनेनोक्तेन यस्मादनार्याणां तद्विधानां धर्म्ये धर्मादनपेते वर्त्मनि मार्गे वर्तितुं
को वा हेतुः किं नाम कारणम् । नैवेत्यर्थः । आक्षेप इति प्रतिषेधो नाम । यथो-
क्तम्—प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥ आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति
द्विविधो यथा ॥’ इति । अत्र पूर्वार्थेनोक्तो य इष्टोऽर्थः तस्य को वेत्यादिना
विशेषप्रतिपादनेच्छया प्रतिषेध इति । न च उक्त-वदयमानविषयमेदाद्विविधः ।
अयमुक्तविषयः ॥

आक्षेप एव—

८४८—तस्या ऽधिवासे तनुरुत्सुका ऽसौ
दृष्टा मया राम-पतिः प्र-मन्युः, ॥
कार्यस्य सारो ऽयमुदीरितो वः,
प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन. ॥ ३९ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२७७

तस्येत्यादि—तस्य रावणस्याभिवासे लङ्कायां असौ रामपतिः सीता मया दृष्टा । रामः पतिर्यस्या इति । '४९१। विमाणा सपूर्वस्य । ४९१। ४९१।' इति नका-
रामावपक्षे रूपम् । तनुः कृशाङ्गी । '५०२। योतो गुणवचनात् । ४९१। ४९१।' इति
कीचो विकल्पः । उत्सुका सोत्कण्ठा, प्रकृतसोका । '५२१। ककुतः । ४९१। ४९१।' इत्यु-
क्तं न भवति । तत्राऽयोपधादिति वर्तते । अयं कार्यस्याकाशदायकस्य साहः
शरीरं सीतादर्शनम् उदीरितः कथितः । यो युष्मन्वयम् । शोषेणोद्धतेन अशोकव-
निकाभङ्गादिना किं प्रोक्तेन । न किञ्चित् प्रयोजनम् । स पूर्वस्य वसम्याक्षेप एव
किंतु वक्ष्यमाणविषयः । अत्र पूर्वार्धेनोक्तो न इष्टोऽर्थः तस्य विशेषाभिहितस्या
प्रोक्तेनेत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधः ॥

व्यतिरेकः—

८४९—समतां शशि-लेखयोपयाया-

देवदाता प्र-तनुः क्षयेण सीता, ॥

यदि नाम कलङ्क इन्दु-लेखा-

मतिवृत्तो लघयेन् न चाऽपि भावी. ॥ ४० ॥

समतामित्यादि—सीता अवदाता शुद्धा प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वी क्षयेण दीर्घ-
ह्येन पृतावता तुल्यधर्मत्वाच्छशिलेखया समतां तुल्यतामुपचायात् उपगच्छेत् ।
यदि कलङ्को नामापरोऽतिवृत्तोऽतिक्रान्तः इन्दुलेखां न लघयेत् न न्यूनयेत् ।
तथा भावी आगामी नाल्लघयिष्यत् यदि । न चैवं तस्माच्चन्द्रलेखया न समेति
भावः । व्यतिरेक इति अयं व्यतिरेको नाम अन्वयः । पूर्वार्धेनोपमानोपमेययो-
र्यां दर्शितः तस्य पश्चार्धेन मेददर्शनात् । यथोक्तम्—'उपमानवत्तो ऽर्थस्य यद्विशे-
षनिर्दर्शनम् ॥ व्यतिरेकं तस्मिच्छन्ति विशेषोत्पादनाद्यथा ॥' इति ॥

विभावना—

८५०—अ-परीक्षित-कारिणा गृहीतां

त्वमनासेवित-वृद्ध-पण्डितेन ॥

अ-विरोधित-निष्ठुरेण साध्वीं

दयितां त्रातुमलं घटस्व राजन् !' ॥ ४१ ॥

अपरीक्षितकारिणेत्यादि—अपरीक्षितकारिणा अविचारितकरणशीलेन,
अनासेवितवृद्धपण्डितेन अपर्युपास्तितज्ञानवृद्धमत्ययेन, अविरोधितनिष्ठुरेणानप-
कृतो ऽपि क्रूरः सन् यः शत्रुः तेन गृहीतां साध्वीं पतिवतां दयितामिष्टां त्राणार्हां
त्रातुं शक्नुमलं पर्याप्तं त्वं घटस्व यतस्व । हे राजशिववददन्मान् । विभाव-
नेति परीक्षा सेवा विरोधनं चेति तिष्ठः क्रियाः तासां यः प्रतिषेधः नष्टा तेन
अपरीक्षापूर्वकं यत् करणं तथा वृद्धसेवापूर्वकं यत्पण्डितत्वं यथाविरोधपूर्वकं
निष्ठुरत्वं तस्य क्रियाफलस्य विभावनात् प्रकाशनात् । यथोक्तम्—'क्रियायाः प्रतिषे-
धेन तत्फलस्य विभावनात् ॥ येषां विभावनैवास्तौ सामर्थ्यं कथ्यते यथा ॥' इति ॥

समासोक्तिः—

८५१—स च विह्वल-सत्त्व-संकुलः

परिशुष्यन्नभवन् महा-हृदः ॥

परितः परिताप-मूर्च्छितः,

पतितं चाऽम्बु निरभ्रमीप्सितम् ॥ ४२ ॥

स चेत्यादि—स च रामो महाहृदः महाहृदसमः सीताविरहात् विह्वलेना-
कुलेन सत्त्वेन चेतसा संकुलो व्याप्तः । परिशुष्यन् शोषमुपगच्छन् परितः समन्तात्
परितापमूर्च्छितः शोकमन्तापेन मूर्च्छान्वितोऽभवत् भूतः । अनन्तरं चाम्बु जलं
सीतावार्ताश्रवणमीप्सितं अभिप्रेत निरभ्रमाकस्मिकं पतितमित्येकोऽर्थः । महाहृदः
परिशुष्यन् विह्वलः सर्वैर्मत्स्यादिभिः संकुलो व्याप्तः । परितापमूर्च्छितः अर्कतापा-
न्वितोऽभवत् । अम्बु च निरभ्रं विना मेघेन पतितमिति द्वितीयः । समासोक्तिः ।
यथोक्तम्—‘यत्रोक्तेर्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ॥ सा समासोक्तिरुदिता
संक्षिप्तार्थतया यथा ॥’ इति । एवं च कृत्वा अयं श्लेषाद्विद्यते । श्लेषे हि द्वयोरपि
श्रूयमाणत्वात् ॥

अतिशयोक्तिः—

८५२—अथ लक्ष्मण-तुल्य-रूप-वेशं

गमनाऽऽदेश-विनिर्गताऽग्र-हस्तम् ॥

कपयोऽनुययुः समेत्य रामं

नत-सुग्रीव-गृहीत-साऽऽदराज्ञम् ॥ ४३ ॥

अथेत्यादि—अथ वार्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा राममनुययुः
अनुगमनवन्तः । लक्ष्मणेन तुल्यं रूपं वेशश्च यस्य रामस्य गमनाय प्रयाणाय
आदेशः । तदर्थं विनिर्गतौ अग्रहस्तौ यस्य । नतेन प्रणतेन सुग्रीवेण गृहीता प्रति-
ष्ठिता सादराज्ञा यस्य तं रामम् । अतिशयोक्तिरिति अतिशयाभिधानात् ।
अत्र सुग्रीवोपि नामासौ लक्ष्मणे च तुल्यरूपवेशः स्यात् न तु प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्य
इति लोकातिक्रान्तवचनमेतद्वचनम् । अवश्यं च कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथोक्तम्—
‘निमित्तनो यत्र वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ॥ मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलं-
कारतया यथा ॥’ इति ॥

कुलकम् ४३-४९-

यथा-संख्यम्—

८५३—कपि-पृष्ठ-गतौ ततो नरेन्द्रौ.

कपयश्च ज्वलिताऽग्नि-पिङ्गलाऽक्षाः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथनके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२७९

मुमुचुः, प्रययुर्, द्रुतं समीयुर्,

वसुधां, व्योम, महीधरं महेन्द्रम् ॥ ४४ ॥

कपिपृष्ठगतावित्यादि—ततोऽनन्तरं नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ कपयश्च सर्वे एते मुमुचुः वसुधां त्यक्तवन्तः । प्रययुर्धर्म आकाशम् । महेन्द्रं महीधरं समीयुः गतवन्तः । लिट्: किञ्चे गुणाभावाद्वातोऽरियङ् । नरेन्द्रौ किंभूतौ । कपिपृष्ठगतौ हनूमन्तमारूढौ । यथासंख्यमिति मुमुचुरित्यादिना क्रियाणां वसुधादीनां च कर्मणामनुक्रमशो निर्देशात् । यथोक्तम्—'भूयसामुपदिष्टानां क्रियाणामथ कर्मणाम् ॥ क्रमशो बोऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते ॥' इति ॥

उत्प्रेक्षा—

८५४—स्थितमिव परिरक्षितुं समन्ता-

दुदधि-जलौघ-परिप्लवाद् धरित्रीम् ॥

गगन-तल-वसुन्धराऽन्तराले

जल-निधि-वेग-सहं प्रसार्य देहम् ॥ ४५ ॥

स्थितमित्यादि—उद्विजलौघात्समन्ततो यः परिप्लवो विनाशः तस्माद्-रित्रीं परिरक्षितुमिव गगनतलवसुन्धरयोरन्तराले देहं शरीरं जलनिधिवेगं सहस्र इति मूलविभुजादिवात्कः । प्रसार्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः । उत्प्रेक्षेति । यथोक्तम्—'अविवक्षितसामान्यात्किञ्चिदपमया सह ॥ अतद्गुणक्रियारोपादुत्प्रेक्षा-तिशयान्विता ॥' इति । अत्र महीधरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वाद्विवक्षितं सामान्यत्वं रक्षितुमिवेति किञ्चिदुपमया सह महेन्द्रमिरेरतद्गुणतया रक्षणक्रिया-योगः । गगनतलं वसुन्धरा व्याप्य स्थितमित्यतिशयान्विता ॥

वार्ता—

८५५—विष-धर-निलये निविष्ट-मूलं

शिखर-शतैः परिमृष्ट-देव-लोकम् ॥

घन-विपुल-नितम्ब-पूरितांशं

फल-कुसुमाऽऽचित-वृक्ष-रम्य-कुञ्जम् ॥ ४६ ॥

विषधरनिलय इत्यादि—विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलं महेन्द्रम् । शिखरशतैः करणभूतैः परिमृष्टः संमृष्टः देवलोको येन । घनैर्निरन्तरैर्विपुलैर्वि-स्तीर्णैर्नितम्बैर्मैखलाभागैः पूरिता व्यासा आशा दिशो येन । फलकुसुमाभिरैवैवैः रम्यं कुञ्जं गहनं यस्मिन् । वार्तैर्नि तत्त्वार्थकथनात् । सा द्विविधा विविष्टा निर्विशिष्टा च । तत्र या पूर्वा स्वभावोक्तिरुचिता । यथेयमेव । तथा चोक्तम्—'स्वभावोक्तिरलंकार इति केचित्प्रचक्षते ॥ अयं स्वभावोक्त्यर्थः च स्वभावोऽभिहितो यथा ॥' इति । निर्विशिष्टा वार्ता नामालंकारः । यथोक्तम्—'गणोऽलमको भाती-न्दुर्यामि वासाय पक्षिणः । इत्येवमादिकं काव्यं वार्तामेतां प्रचक्षते ॥' इति ॥

२८० मद्भि-काव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काव्ये लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

प्रेयः—

८५६—मधु-कर-विरुतैः प्रियाध्वनीनां

सरसि-रुहैर् दयिताऽऽस्य-हास्य-लक्ष्म्याः ॥

स्फुटमनुहरमाणमादधानं

पुरुष-पतेः सहसा परं प्रमोदम् ॥ ४७ ॥

मधुकरविरुतैरित्यादि—प्रियाध्वनीनां सीतासंबन्धिनां जल्पिषानां मधु-
करविरुतैः स्फुटं स्पष्टमनुहरमाणमनुकुर्वन्तं सादृश्यमित्यर्थात् । दयितायाः सीतायाः
वदास्यं हासत्रैतयोर्लक्ष्म्याः सरसिरुहैः सादृश्यमनुहरमाणं सन्तं महेन्द्रम् ।
तत्र पद्मरास्यलक्ष्म्याः कुमुदैर्हामलक्ष्म्याः । अथवा '६३०। तुल्यायैः—१२।३।७२।'
इति पृष्ठी । अनुहरमाणशब्दस्य तुल्यायैत्वात् । सहस्रीभवन्तमित्यर्थः । पुरुषपतेः
रामस्य सहसा तत्क्षणं आगतमात्रस्येत्यर्थः । परमुष्कृष्टं प्रमोदमादधानं जनयन्तं
समीयुः । प्रेय इति प्रियतमवस्त्वभिधानात् ॥

रसवत्—

८५७—ग्रह-मणि-रसनं दिवो नितम्बं

विपुलमनुत्तम-लब्ध-कान्ति-योगम् ॥

च्युत-घन-वसनं मनोऽभिरामं

शिखर-करैर् मदनादिव स्पृशन्तम् ॥ ४८ ॥

ग्रहेत्यादि—दिवो नितम्बं मध्यभागं ग्रहाः मणिरसनेव यस्य । विपुलं
विस्तीर्णम् । न विधत्ते उत्तमोऽस्मादित्यनुत्तमं अतिशयवान् । लब्धः कान्त्या
योगो येन । च्युतो घनो वसनमिव यस्यात् । शिखरैः करैरिव मदनादिव स्पृशन्तं
महेन्द्रम् । रसवदिति दिवो गिरेरिव स्त्रीपुंसयोरेव शृङ्गाररसाभिधानात् ।
तथा चोक्तम्—'रसवद्भूषितं स्पष्टं शृङ्गारादिरसं यथा ।' इति ॥

ऊर्जसी—

८५८—प्रचपलम-गुरुं भराऽसहिष्णुं

जनमसमानमनूजितं विवर्ज्य ॥

कृत-वसतिमिवाऽर्णवोपकण्ठे

स्थिरम-तुलोन्नतिमूढ-तुङ्ग-मेघम् ॥ ४९ ॥

प्रचपलमित्यादि—जनं लोकं प्रचपलं जलिवत् अगुरुं लघुं जल एव भर-
सहिष्णुं अनूजितं अवर्ज्यं विवर्ज्यं वासजानावात् अर्णवस्य समुद्रलोपकण्ठं

तथा लक्ष्य-रूपे कथायुक्ते 'सीतामिहानन्दार्चनं' नाम दशमः सर्गः—२८१

समीपे कृतवसतिं कृतावस्थानं समीपुः । तदेवासमानत्वं दर्शयन्नाह—शिरं
अचलं अनुलोचति असाधारणमहत्त्वमूढतुल्यमेवं उद्धृतमहामेवं आश्चर्यणीयत्वात् ।
ऊर्जस्वीति साहंकारवस्त्वभिधानात् ॥

पर्यायोक्तिः—

८५९—स्फटिक-मणि-गृहैः स-रत्न-दीपैः

प्रतरुण-किन्नर-गीत-निस्वनैश्च ॥

अमर-पुर-मतिं सुराङ्गनानां

दधतर्म-दुःखमनल्प-कल्प-वृक्षम् ॥ ५० ॥

स्फटिकमणिगृहैरित्यादि—स्फटिकमणिगृहैः रत्नदीपयुक्तैः प्रतरुणानां कि-
न्नराणां गीतनिस्वनैश्च हेतुभूतैः अमरपुरमतिं स्वर्गशुद्धिं सुराङ्गनानां दधतं जनय-
न्तम् । अदुःखं न विद्यते दुःखमस्मिन्निति सुखहेतुमित्यर्थः । बहुकल्पवृक्षं समीपुः ।
पर्यायोक्तिमिति अमरपुरमतिं दधतमित्यनेन पर्यायेण वचनगत्या तदेवामरपुर-
मिति प्रतिपादनात् । तथा श्लोकम्—'पर्यायोक्तं यदस्येन प्रकारेणाभिधीयते' इति ॥

समाहितम्—

८६०—अथ ददृशुरुदीर्ण-धूम-धूमां

दिशमुदधि-व्यवधिं समेत-सीताम् ॥

सह-रघुतनयाः प्लवङ्ग-सेनाः

पवन-सुताङ्गुलि-दर्शितामुदक्षाः ॥ ५१ ॥

अथेत्यादि—अथ ग्राह्यमन्तरं प्लवङ्गसेनाः सह-रघुतनया दिशं ददृशुः । उद-
धिर्व्यवधिं सजलविष्ववधानां दक्षिणामित्यर्थः । '३२७०। उपसर्गे घोः किः
।३।३।९२।' उदीर्णेन महता धूमेन धूमाग्रस्पष्टात् । समेतसीतां संगता सीतान-
येति तृतीयायें बहुव्रीहिः । पवनसुतस्याङ्गुला दर्शितात् । उदक्षाः ऊर्ध्वीकृताक्षाः ।
'८५२। बहुव्रीहौ सव्ययङ्गोः-।५।४।१।३।' इति वच् । विसृङ्गणो ङीप् न
भवति तस्यामित्यत्रात् । तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति । समाहितमिति अनस्यमन-
स्कृतया दिशो अवलोकनात् ॥

कलापकं चतुर्भिः ५१-५४-

उदारम्—

८६१—अल-निधिर्मगमन् महेन्द्र-कुञ्जात्

प्रचय-तिरोहित-तिग्म-रश्मि-भासः ॥

२८२ मट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

सलिल-समुदयैर् महा-तरङ्गैर्
भुवन-भर-क्षममप्य-भिन्न-वेलम् ॥ ५२ ॥

जलनिधिमित्यादि—महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिमगमन् गतवत्यः प्लवङ्गसेनाः ।
लङ्घित्वाश्चेरुः । प्रचयेन उच्चतया निरोहितास्तिग्मरश्मिभासो येन निकुञ्जेन
तस्माद्विकुञ्जान् । सलिलसमुदयैर्महातरङ्गैर्महोर्मिभिः भुवनस्य भरणे क्षममपि
शक्तमपि । ‘१५८६। मृ भरणे’ इति कैवादिकः । तस्य क्रतोरपि रूपम् । अभिन्नवेलं
जनतिक्कान्तमर्यादं जलनिधिम् । उदारमिति उदात्तमित्यर्थः । महानुभावताप्रति-
पादनात् । यतो महातरङ्गजलसमूहे भुवनभरक्षममपि अभिन्नवेलमिति । द्विवि-
धमुदारं महानुभावतया विविधरत्नयोगाच्चेति । इयं महानुभावता दर्शिता ॥

द्वितीयमाह—

उदारमेव—

८६२—पृथु-गुरु-मणि-शुक्ति-गर्भ-भासा
ग्लपित-रसा-तल-संभृताऽन्धकारम् ॥
उपहृत-रवि-रश्मि-वृत्तिमुच्चैः
प्रलघु-परिप्लवमान-वज्र-जालैः ॥ ५३ ॥

पृथिव्यादि—पृथ्वी महान्तः गुरवस्तु न परिच्छेद्या मणयो मौक्तिका
यासां शुक्तीनां तथाविधानां गर्भस्य भासा दीप्त्या ग्लपितं क्षयितं रसातले संभृ-
तमुपचितमन्धकारं येन तम् । उच्चैरुपरि प्रलघूनामल्पानां परिप्लवमानानां
वज्राणां यानि जालानि समूहाः तैरुपहृता रश्मिरश्मिवृत्तयो वक्षिन् सः । तं
जलनिधिमगमन् । यद्वज्रं वारिणि तरति तत्प्रशस्तमित्युक्तम् । ‘पूतदेवापरैऽन्येन
वाक्यार्थेनान्यथा विदुः ॥ नानारत्नवियुक्तं वत्तकिलोदारमुच्यते ॥’ इति ॥

उदारमेव—

८६३—समुपचित-जलं विवर्धमानै-
र-मल-सरित्-सलिलैर् विभावरीषु ॥
स्फुटमवगमयन्तमूढ-वारीन्
शश-धर-रत्न-मयान् महेन्द्र-सानून् ॥ ५४ ॥

समुपचितजलमित्यादि—विभावरीषु विवर्धमानैरमलैः सरिसलिलैः
समुपचितजलं उद्धृष्टं स्पष्टमवगमयन्तं बोधयन्तम् । किमित्याह—महेन्द्रसानून्
शशधररत्नमयान् चन्द्रकान्तस्वभावान् ऊढवारीन् । अन्यथा कथं धीयते जलं
यदि चन्द्रकान्तसानवो न स्युः । उदारमेवेति रत्नयोगात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथाके 'सीताभिज्ञानदर्शने' नाम दशमः सर्गः— १८१

श्लिष्टम्—

८६४—भुवन-भर-सहान-लक्ष्य-धांसः

पुरु-रुचि-रत्न-भृतो गुरु-देहान् ॥

श्रम-विधुर-विलीन-कूर्म-नक्रान्

दधतमुदूढ-भुवो गिरीनहींश् च ॥ ५५ ॥

भुवनभरसहानित्यादि—गिरीन् भुवनभरसहान् अहींश् तादृशानेव दधतं जलनिषिगमन् । गिरीनलक्ष्यधांसः अहींश्चानभिभवनीयतेजसः । गिरीन् पुरुचिरत्नभृतः अहींश्च महाचिरत्नभृतः । गिरीन् गुरुदेहान् अहींश्च महाकायान् । श्रमविधुराः श्रमपीडिताः विलीनाः कूर्मां नक्राञ्च येषु तान् गिरीनहींश्चोदूढभुवो धृतवसुधान् । गिरीनहींश्च । '१४०। न च्छब्दप्रशान् । ७।३।७।' इति हत्वं पूर्वस्यानुनासिकः । श्लिष्टमिति । उपमानेनोपमेयत्वस्य स्थापनान् । तथा चोक्तं विशेषणेन श्लिष्टम्—'उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य साध्यते ॥ क्रियागुणाभ्यां नाम्ना च श्लिष्टं तदभिधीयते ॥' इति । अत्रोपमानभूतैरहिभिरुपमेयभूतानां गिरीणां तत्त्वस्य तादृश्यस्य भुवनभरादिनादृश्यक्रियया तद्वृत्तेन च साध्यनेन गिरिभिरहिभिश्च नाम्ना च शब्देन भुवनभरसहानित्यादिना साध्यमानत्वान् । रूपकमपीदृशमेव । किन्तु श्लिष्टस्य भेदेनोपमेययोर्युगपत्प्रयोगान् । रूपके पुनरेकस्यैवोपमेयपुरुषस्य व्याघ्र उपमानम् । तथा बोक्तम्—'लक्षणं रूपकेऽपीदं विद्यते काममत्र तु ॥ इष्टः प्रयोगो युगपदुपमानोपमेययोः ॥' इति । तदुक्तम् । लक्षणं श्लिष्टं सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशाद्विधम् । यथोक्तम्—'छेपादेवार्थवचसोर्यस्य च क्रियते भिदा ॥ तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशाद्विधिं यथा ॥' इति । तत्रेदं सहोक्तिश्लिष्टमुक्तं गिरीनहींश्चानि सहोक्त्या निर्देशान् ॥

श्लिष्टमेव—

८६५—प्रददशुरु-मुक्त-शीकरोधान्

विमल-मणि-द्युति-संभृतेन्द्र-चापान् ॥

जल-मुच इव धीर-मन्द्र-घोषान्

क्षिति-परिताप-हृतो महा-तरङ्गान् ॥ ५६ ॥

१—'१३२१। गुरुदेह-रिव-प्रभावा धामानि' इति नानार्थात् गिरिपक्षे अलक्ष्यानि धामानि देहा येषामित्यर्थः । अहिपक्षे च धामानि देवासीति । २—गुरुनः जडाः उरवः विशाखाश्च देहा येषामिति विग्रहः । ३—अत्र गिरिपक्षे अर्धेष्टीकाया स्फुटं एव । अहिपक्षे तु श्रमेण स्यादितस्ततः पलायनप्रयत्नेन विधुराः श्रान्ताः सन्तो विलीनाः विशेषेण त्वं मार्शमाप्ताः कुर्यादयो वैचित्र्यार्थः ।

२८४ मट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्न-कण्ठे कल्लव-रूपे प्रसन्नो वर्गः,

प्रदृष्टश्रुत्यादि—महातरङ्गम् जलमुच इव मेघानिब प्रदृष्टुः प्रदृष्टवत्यः ।
 उरवो महान्तो मुक्ताः प्रकीर्णाः शीकरौघा येषु । विमलमणिध्रुतय एव सन्ततानि
 इन्द्रचापानि येषु । धीरमन्द्रघोषान् अभुरगम्भीरवदनीन् । क्षितिपरितापहृतः
 पृथिवीसंतापहारिणः । इदमपि यथानिर्दिष्टविशेषणात् छिष्टं जलमुच इत्येव्युप-
 माननिर्देशात् ॥

कुलकम् ५६-६०-

हेतु-श्लिष्टम्—

८६६—विद्रुम-मणि-कृत-भूषा

मुक्ता-फल-निकर-रञ्जिताऽऽत्मानः ॥

वभुरुदक-नाग-भग्ना

वेला-तट-शिखरिणो यत्र, ॥ ५७ ॥

विद्रुमेत्यादि—वेलातटशिखरिणो यत्रेति जलनिधौ वभुः शोभन्ते स्म ।
 ने तमीयुरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । वेलातटाः शिखरिणश्चेति द्वन्द्वः । शेषानि
 विशेषणान्युभयत्र तुल्यानि । इदमपि यथानिर्दिष्टमेव । किंतु हेतुश्लिष्टं हेतुद्वारेण
 विशेषणानां निर्देशान् । विद्रुममणिकृतभूषात्वात् जलहस्तिभग्नात्वाच्च वभुरिति ॥

अपङ्कतिः—

८६७—भृत-निखिल-रसा-तलः स-रत्नः

शिखरि-समोर्मि-तिरोहिताऽन्तरीक्षः ॥

कुत इह परमाऽर्थतो जलौघो

जल-निधिमीयुरतः समेत्य मायाम् ॥ ५८ ॥

भृतनिखिलरसातल इत्यादि—एवंगुणविशिष्टो जलौघः कुत इह प्रवेशे
 परमार्थतः परमार्थेन विद्यते । किं तर्हि माया । यतः पूरिताशेषपातालत्वात् सरत्न-
 त्वात् । शिखरिसमोर्मिभिः पिहितान्तरिक्षात्वाच्च । सराववाः प्लवङ्गसेनाः समेत्य
 मायामिव जलनिधिमीयुः ज्ञातव्यः । सर्वे गत्यर्थो ज्ञानार्थ इति । ‘२६४। मृन्
 भरणे’ इति औपधाधिकः । अपङ्कतिरिति मायामित्यन्तर्गतोपमारूपतया निर्देशात् ।
 विद्यमानार्थस्य चापङ्कत्वात् । तथा चोक्तम्—‘अपङ्कतिरितिष्टात्र किंचिदन्तर्गतो-
 यमा ॥ भूतार्थोपङ्कत्वादेवा विद्यतेऽस्माभिदा यथा ॥’ इति ।

विशेषोक्तिः—

८६८—अशि-रहितमपि प्रभूत-कान्ति

विबुध-रूत-अियमप्य-नष्ट-शोभम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीतसमिधानदर्शने' नाम दशमः सर्गः—२८५

मथितमपि सुरैर् दिवं जलौघैः

समभिभवन्तम-विक्षत-प्रभावम् ॥ ५९ ॥

शशिरहितमित्यादि—शशिरहितमपि मुख्यचन्द्ररहितमपि प्रभूतकामिनि
पद्मरागादिरत्नावभासितत्वात् । विषुवद्वृत्तमिवमपि अनष्टशोभं सर्वदा शोभास्व-
दत्वात् । सुरैर्मथितमपि दिवमाकाशं जलौघैः समभिभवन्तं अत्युच्छ्रितत्वात्
तदेवमविक्षतप्रभावं अलपिङ्गताभिमानग्रीवुः ज्ञातव्यः । विशेषोक्तेरिति शङ्का-
देरेकदेशस्य विगमे ऽपि प्रसूतकाम्या गुणान्तरेण स्तुतिविशेषस्य प्रतिपादनात् ।
यथोक्तम्—'एकदेशस्य विगमे वा गुणान्तरसंस्तुतिः ॥ विशेषप्रयनायासौ विशेष-
शोक्तिर्मता यथा ॥' इति ॥

व्याज-स्तुतिः—

८६९—क्षिति-कुल-गिरि-शेष-दिग्-गजेन्द्रान्

सलिल-गतामिव नावमुद्ग्रहन्तम् ॥

धृत-विधुर-धरं महा-वराहं

गिरि-गुरु-पोत्रमपीहितैर् जयन्तम् ॥ ६० ॥

क्षितीत्यादि—क्षितिं पृथिवीं, कुलगिरीन् कुलपर्वतान्, शेषं नागराजं,
दिग्गजेन्द्रानैरावतादीन् । सलिलगतामिव नावमुद्ग्रहन्तं जलनिधिं महावराहं
धृतविधुरधरं धृता उद्धृता विधुरा विह्वला धरा मही येनेति । गिरिगुरुपोत्रं गिरि-
वत् गुरु पोत्रं यस्य तमपीहितैश्चेष्टितैर्जयन्तं जलनिधिम्रीयुः । व्याजस्तुतिरिति
क्षित्यादिधारणादधिकगुणस्य जलनिधेस्तोत्रव्यपदेशेन वराहेण मुख्यत्वात् । तम-
पि महावराहं जयन्तमिति किञ्चिद्विधानुमिच्छया निन्दनात् । तथा चोक्तम्—
'दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता ॥ किञ्चिद्विधित्वा निन्दा व्याजस्तुतिरसौ
यथा ॥' इति ॥

उपमा-रूपकम्—

८७०—गिरि-परिगत-चञ्चलाऽऽपगाऽन्तं

जल-निवहं दधतं मनोऽभिरामम् ॥

गलितमिव मुवो विलोक्य रामं

धरणि-धर-स्तन-शुक्ल-चीन-पट्टम् ॥ ६१ ॥

गिरीत्यादि—गिरिभिः परिगताः संवृष्टाः चञ्चला विलोका आपगाम्ना
नक्षन्ता यस्मिन् जलनिवहे, तं जलनिवहं दधतं धारयन्तं सञ्जुग्रीयुः । कीदृश-

२८६ भट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

मिव जलनिवहम् । रामं मर्तारं बिलोक्य इष्टाय इत्यर्थप्राप्तम् । ततश्च पूर्वकाले क्त्वा । भुवः पृथिव्या इव धरणिधरकनयोः शुक्लचीनपट्टमिव गलितम् । उप-
मारूपकमिति । तथोक्तम्—‘उपमानस्य तद्भावमुपमेयस्य रूपयन् ॥ यो वदत्सु-
पमाभेदमुपमारूपकं यथा ॥’ इति ॥

तुल्ययोगिता—

८७१—अ-परिमित-महाद्भुतैर् विचित्रश्रु

च्युत-मलिनः शुचिभिर् महान्-लङ्घ्यैः ॥

तेरु-मृग-पति-लक्ष्मण-क्षितीन्द्रैः

समधिगतो जलधिः परं वभासे. ॥ ६२ ॥

अपरिमितमहाद्भुतैरित्यादि—तेरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः सुग्रीवलक्ष्म-
णरामैः समधिगतः प्राप्तो जलधिः परं सुष्ठु वभासे शोभते स्म । कीदृशः कीदृश
इत्याह—अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्रः नानाद्भुतः । शुचिभिर्विमलैः च्युतमलिनो
निर्मलोऽलङ्घ्यैरनभिभवनीयैः महान् अनभिभवनीयः । एवं च कृत्वा तेनापि
ते समधिगता. परं वभासिरे इति । तुल्ययोगितेति न्यूनानामपि तेषां सुग्री-
वादीनां विशिष्टेन जलनिधिना महाद्भुतत्वादिगुणसाम्यविवक्षया तुल्यस्य कार्यस्य
भासनलक्षणस्यानुष्ठानेन तुल्ययोगान् । तथा चोक्तम्—‘न्यूनस्यापि विशिष्टेन
गुणसाम्यविवक्षया ॥ तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥’ इति ॥

निदर्शनम्—

८७२—न भवति महिमा विना विपत्ते-

रवगमयन्निव पश्यतः पयोधिः ॥

अ-विरतमभवत् क्षणे क्षणे ऽसौ

शिखरि-पृथु-प्रथित-प्रशान्त-वीचिः. ॥ ६३ ॥

न भवतीत्यादि—महिमा महत्त्वं विना विपत्तेः विनाशं विना न भवति
‘६०३। पृथग्विना-॥२॥३॥२॥’ इत्यादिना पञ्चमी । नास्त्येव तन्महत्त्वं यस्य
विनाशो नास्त्येवमवगमयन् बोधयन्निव पयोधिस्तान् पश्यतो रामादीन् अवि-
रतमविच्छेदेन शिखरिषत् पृथुवः प्रथिताः प्रशान्ताश्च वीचयो यस्य स एवं क्षणे
क्षणे अभवत् भूतवान् । निदर्शनेति प्रतिक्षणं वीचीनां पृथुत्वप्रशान्तत्वभवन-
क्रिययैव महिमभवनस्य तदर्थस्य विपत्तिफलस्य उपादानात् । न यथेववतिश-
ब्दानां प्रयोगात् । तथा चोक्तम्—‘क्रिययैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् ॥ इष्टा
निदर्शना नाम यथेववतिमिविना ॥’ इति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२८७

समुद्रोपकण्ठे रामस्य मदनावस्थामाह—

विरोधः—

८७३—मृदुभिरपि बिभेद पुष्प-बाणैश्च
चलशिशिरैरपि मारुतैर् ददाह ॥
रघु-तनयमनर्थ-पण्डितो ऽसौ,
न च मदनः क्षतमाततान, ना ऽर्चिः ॥ ६४ ॥

मृदुभिरित्यादि—मदनोऽनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुशलः पुष्पबाणैरपि सु-
दुभिः रघुननयं बिभेद । न चामौ क्षतं खण्डनमाततानं जनितवान् । जलशि-
शिरैर्मारुतैस्समेव रघुननयं ददाह न चामावर्षिर्ज्वालामाततान । विरोध इति
पुष्पबाणानां यन्मादवं भरुनां च जलसंसर्गाद्यष्टैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणे क्रिये
विरुद्धे तयोरभिधानात् । तयोश्च क्रिययोर्वा विरोधिनी क्रिया क्षतार्चियोरवतान-
लक्षणा तस्याः कामोद्वेकप्रतिपादनाभिधानात् । तथा चोक्तम् 'गुणस्य च क्रियाया
वा विरुद्धान्यक्रियाभिधा । या विशेषाभिधानाय विरोधं न विदुर्यथा ॥' इति ॥

उपमेयोपमा—

८७४—अथ मृदु-मलिन-प्रभौ दिनाऽन्ते
जलधि-समीप-गतावतीत-लोकौ ॥
अनुकृतिर्मितरेतरस्य मूर्त्योर्
दिन-कर-राघव-नन्दनार्वाकार्थम् ॥ ६५ ॥

अर्थेत्यादि—अथ यथोक्तवस्त्वनन्तरं मृदुमलिनप्रभौ मृदुरप्रचण्डा मलिना
प्रभा ययोः तां दिनकरराघवनन्दनौ । रघोरपत्यं राघवः दशरथस्तन्नन्दनो रामः
दिनान्ते अन्योन्यस्य दिवाकरो रामस्य रामो ऽपि दिवाकरस्येति मूर्त्योर्दिहयोरनु-
कृतिमिवानुकारमिव यथोक्तधर्मेनुत्पत्तया अकाष्टौ कृतवन्तौ । अनीतलोकौ त्यक्त-
लोकौ । उपमेयोपमेति । तयोः पर्यायेण उपमानोपमेयत्वात् । तथा चोक्तम्—
'उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् ॥ उपमेयोपमां धीरा बुवने तां यथो-
दिताम् ॥' इति ॥

सहोक्तिः—

८७५—अपहरदिव सर्वतो विनोदान्
दयित-गतं दधदैकधा समाधिम् ॥
घन-रुचि ववृधे ततो ऽन्धकारं
सह-रघु-नन्दन-मन्मथोदयेन ॥ ६६ ॥

२८८ सट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-शब्दे लक्षण-रूपे प्रयगो वर्जः,

अपहरदित्यादि—तत्तत्सूत्रकाळं दिवसे वे विनोदाः चेतसः संस्वायकाः तान् सर्वतः सर्वान् सर्वेषां वा प्रकारेण । आद्यादित्यादिसिः । अपहरदिव अपनयदिवान्धकारं दयितगतं प्रियागतं च । समाधिं चित्तकाप्रतां एकवा एकप्रकारं दृष्ट्वा धारयत् । घनरुचि बहुलच्छावं वदुषे वर्धते अ । सह रघुनन्दनमम्भयोदयेन तदानीं तस्य कामोदयोऽपि वदुषे । सहोक्तिरिति अम्भकास्वप्नममथाश्रितयोर्वर्धनक्रियोस्तुल्यकालयोः वदुष इत्यनेन पदेन कथनात् । तथा चोक्तम्—‘तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते ॥ वाक्येनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा अत्र यथा ॥’ इति ॥

परिवृत्तिः—

८७६—अधि-जलधि तमः क्षिपन् हिमांशुः

परिददृशे ऽथ दृशां कृताऽवकाशः ॥

विदधदिव जगत् पुनः प्रलीनम्.

भवति महान् हि पराऽर्थ एव सर्वः. ॥ ६७ ॥

अधिजलधीत्यादि—अथ हिमांशुरन्धकारवर्धनानन्तरम् । अधिजलवि जलधेयपरि । विभक्त्यर्थेऽभ्ययीभावः । तमः क्षिपन् अपनयन् । परिददृशे दृष्टः । दृशां चक्षुषां कृतावकाशः दत्तावसरः । जगत्लोकं प्रलीनं निरोद्धूतं पुनर्विदधदिव सृजन्निव । कस्मात्तेनैवं कृतमित्याह—यस्माद्यो महान् स सर्वः परार्थं पूर्वं पर-प्रयोजन एव भवति । परिवृत्तिरिति दृशां कृतावकाश इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुन आदानात् । तमः क्षिपन्नित्यनेनास्य वस्तुनः अपोहान्, भवतीत्यादिना अर्थान्तरम्यास्यात् । तथा चोक्तम्—‘विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः ॥ अर्थान्तरम्यासवती परिवृत्तिरसौ यथा ॥’ इति ॥

स-सन्देहः—

८७७—अशनिर्यमसौ, कुतो निरञ्जे.

शित-शर-वर्षम-सत् तदप्य-शाङ्गम्. ॥

इति मदन-वशो मुहुः शशाङ्के

रघु-तनयो, न च निश्चिकाय चन्द्रम्. ॥ ६८ ॥

अशनिरित्यादि—असौ चन्द्रः किमयमशनिर्यमं, असौ कुतो निरञ्जे नमस्ति कुतः, यतोऽसौ मेघादुत्पद्यत इति । उत निश्चितानां शराणां वर्षं तदप्यशाङ्गम-विद्यमानधनुः असद्विद्यमानमित्यर्थं मदनवशः कामाभिभूतो मुहुः अणं शशाङ्के शशाङ्कविषये रघुतनयोऽभूदित्यर्थात् दृष्टव्यम् । न च चन्द्र निश्चिकाय निश्चि-नोति अ । ‘२५२५। विद्याया चेः ॥७३५८॥’ इति कुत्वम् । ससन्देह इति । अशनिशरवर्षाभ्यां उपमेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वं अशनिशरवर्षमिति प्रबो-क्तुमिधानात् । कुतो निरञ्जे तदप्यशाङ्गमिति पुनरुपमन्नेपमेययोर्मेदामि-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताऽभिधानदर्शनं' नाम द्वाविंशः सर्गः—२८९

धानात् न निक्षिपाथ चन्द्रमिति स्तुत्यर्थं सन्देहबोधोऽभिधानाच्च । तथा चोक्तम्—
'उपमानोपमेयस्य तत्त्वं च वदतः पुनः ॥ ससन्देहबोधः स्तुत्यर्थं ससन्देहं
विदुर्बधा ॥' इति ॥

अनन्वयः—

८७८—कुमुद-वन-चयेषु कीर्ण-रश्मिः

क्षत-तिमिरेषु च दिग्-बधू-मुखेषु ॥

वियति च विललास तद्-वर्दिन्दुर,

विलसति चन्द्रमसो न यद्-वर्दन्यः ॥ ६९ ॥

कुमुदवनचयेष्वित्यादि—कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु, विग्वधमुखेषु,
वियति च, क्षततिमिरेषु खण्डिततमःसु यतस्तेषु विकीर्णरश्मिः क्षिप्तमयूतः
विललास तद्वदिन्दुः शोभते स्म । चन्द्रमसः मकाशात् अन्यो यद्वद्यथा न विकसति
तथा विललास । इदमुक्तं भवति । इन्दुर्विललास चन्द्र इवेति । अनन्वय इति
सस्मद्वशात् साम्यस्याविवक्षात्तश्चन्द्रस्योपमानोपमेयत्वात् । तथा चोक्तम्—'यत्र तेनैव
तस्य स्यादुपमानोपमेयता ॥ सादृश्यस्याविवक्षात्ममित्याहुरनन्वयम् ॥' इति ॥

उत्प्रेक्षाऽवयवः—

८७९—शरणमिव गतं तमो निकुञ्जे

विटपि-निराकृत-चन्द्र-रश्म्यरातौ ॥

पृथु-विषम-शिलाऽन्तराल-संस्थं

स-जल-घन-द्युति भीत-वत् ससाद ॥ ७० ॥

शरणमित्यादि—पृथुविषमशिलानां शान्त्यन्तरालानि तेषु संस्थं संतिष्ठ-
मानं सत्तमः निकुञ्जे गहने विटपिभिर्निर्गताश्चन्द्रस्य रश्मय एवारातयो यस्मा-
च्चिकुञ्जात् तस्मिन् ससाद विलीनं शरणमिव । यथा कञ्चित् भीतो दुर्गे मिली-
यते । सजलस्य घनस्येव द्युतिर्यस्य तमसः । उत्प्रेक्षावयव इति । भीतवत्त-
सादेति उपमाश्लेषलक्षणस्य श्लिष्टस्यार्थेन योगात् शरणमिव गतमित्युत्प्रेक्षायो-
गात्, 'विटपिनिराकृतचन्द्ररश्म्यरातौ' इति रूपकार्थेन योगात् । तथा चोक्तम्—
'श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिदोत्प्रेक्षयाम्बितः ॥ रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो
यथा ॥' इति ॥ 'विटपितिरस्कृतचन्द्ररश्मिबोगः' इति पाठान्तरं तत्र रूपकार्थो
नास्तीति असंपूर्णलक्षणात् ॥

संसृष्टिः—

८८०—अथ नयन-मनो-हरो ऽभिरामः

स्मर इव चित्त-भवोऽप्य-वाम-शीलः ॥

२९० मट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसव-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

रघु-सुतर्मनुजो जगाद वाचं

स-जल-घन-स्तनयिक्षु-तुल्य-घोषः—॥ ७१ ॥

अथेत्यादि—अथ चन्द्रदर्शनानन्तरं रघुसुतं राममभिरामः कामाभिभूत-
त्वादाभिमुख्येन रम्यत इति । अनुजः कनीयान् भ्राता वाचं वक्ष्यमाणां जगाद्
गदितवान् । नयनमनोहरः प्रेक्षणीय इत्यर्थः । अत्र नयने मनश्चावर्जयन् नयन-
मनोहर इति तुल्ययोगिता । न्यूनस्य लक्ष्मणस्याधिकेन सहाभिरमणीयगुणसाम्य-
विषयत्वात् अभिरमणतुल्यक्रियायोगात् । अर इव वित्तभवोऽपि तस्य चेतसि
सदा भवतीति श्लिष्टम् । तथाप्यवामशीलोऽप्रतिकूल इति विरोधः । अरस्तु
वामशीलः । सजलघनस्तनयिक्षुना शब्देन तुल्यो घोषो यस्य । संसृष्टिरिति
बहुलंकारयोगात् । तथा चोक्तम्—‘परामिभूता संसृष्टिर्बहुलंकारयोगतः ॥
रचिता रत्नमालेव सा चैवं कथ्यते यथा ॥’ इति ॥

आशीः—

८८१—‘पति-वध-परिलुप्त-लोल-केशीर्

नयन-जलाऽपहृताऽञ्जनौष्ठ-रागाः ॥

कुरु रिपु-वनिता, जहीहि शोकं,

क च शरणं जगतां भवान्, क मोहः ॥ ७२ ॥

पतीत्यादि—पतिवधेन परिलुप्ता अष्टा लोलाः केशा यासां रिपुवनिता-
नाम् । नयनजलेनाधुना अपहृतमञ्जनमोहरागश्च यासां ताः मन्दोदगीप्रभृतीः
कुरु । शोकं जहीहीत्याशंसे । किं तत् । क भवान् जगतां शरणमाश्रयः क च मोह
इति । आशीरिति वृद्धस्याशंसनम् । तथा चोक्तम्—‘आशीरिति च केषांश्चिद-
लंकारतया मता ॥ सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तद्यथा ॥’ इति ॥

हेतुः—

८८२—अधिगत-महिमा मनुष्य-लोके

वत सुतरामवसीदति प्रमादी, ॥

गज-पतिरुरु-शैल-शृङ्ग-वर्ष्मा

गुरुरवमज्जति पङ्क-भाङ्ग, न दारु. ॥ ७३ ॥

अधिगतमहिमेत्यादि—मनुष्यलोके बोधिगतमहिमा प्राप्तधिपत्यः स
प्रमादी शोकादिषु प्रमादवान् वत कष्टमवसीदति न कार्यसमर्थो भवति । कुत
एतदित्याह—गजपतिः उरुशैलशृङ्गवर्ष्मा महाशैलशृङ्गप्रमाणं वर्ष्मं वपुर्यस्य
सः । पङ्कभाङ्गं पङ्कं भजतीति । ‘२९७६। अजो णिवः । ३। २। ६२।’ पङ्कमवतीर्णः
सन् अवमज्जति अवसीदति । यस्मादसौ गुरुः, न पुनर्दासं काष्ठं तस्मात्पुच्छ
शोकम् । हेतुरिति गजपतेर्हेतुद्वारेण निर्देशात् अवमर्षान्तरो वृष्ट्यः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताऽभिज्ञानदर्शने' नाम दशमः सर्गः—२११

निपुणम्—

८८३—बोद्धव्यं किमिव हि, यत् त्वया न बुद्धं,
किं वा ते निमिषितमप्य-बुद्धि-पूर्वम्, ॥
लब्धाऽऽत्मा तव सुकृतैरनिष्ट-शङ्की
क्षोहीषो घटयति मां तथापि वक्तुम्, ॥ ७४ ॥

बोद्धव्यमित्यादि—किमिव तद्बोद्धव्यं ज्ञातव्यमस्ति नैवेत्यर्थः । यत्त्वया न बुद्धं बुद्ध्या विज्ञेयं तव किंचिद्विहितमपि बोधेष्टापूर्वकं यतो निमिषितमप्यङ्गो-
र्निमीलनमपि अबुद्धिपूर्वकं नैवेत्यर्थः । यद्येवं किमित्यस्मानुपदिशसीत्याह—
लब्धात्मेति । तथापि सुकृतैर्लब्धात्मा लब्धजन्मा क्षोहीषः क्षोहसमूहः । अनि-
ष्टशङ्की अनिष्टशङ्कनशीलः । मां वक्तुं बदेति घटयति । निपुणमिति अर्थावगा-
हत्वात्स्य चोदात्तेऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः । भाषिकत्वमित्यलंकार उक्तः । तद्बोद्धव्य-
वयवात्पृथक् प्रदर्शयिष्यति ॥

८८४—सौमित्रेरिति वचनं निशम्य रामो
जृम्भा-वान् भुज-युगलं विभज्य निद्रान् ॥
अध्यष्टाच्च छिद्ययिषया प्रवाल-तल्पं
रक्षायै प्रति-दिशमादिशन् प्लवङ्गान्, ॥ ७५ ॥
इति भट्टिकाव्ये दशमः सर्गः ॥

सौमित्रेरित्यादि—इत्येवं सौमित्रेः लक्ष्मणस्य वचनं निशम्य श्रुत्वा रामो
जृम्भावान् ज्ञातजृम्भिकः जृम्भणं जृम्भा । '३२८०। गुरोश्च हलः । ३।३।१०३।' इत्यकारः । टप् । निद्रान् निद्रां गच्छन् । '११२८। प्रा कुत्सार्थो गतौ ।'
इत्यस्मादादादिकस्य निपूर्वस्य ज्ञातरि रूपम् । शिद्ययिषया शयितुमिच्छया ।
भुजयुगलं विभज्य एकं शिरःस्थाने न्यस्य द्वितीयं शरीरस्योपरि प्रसार्येत्यर्थः ।
विभुज्येति पाठान्तरम् । तत्र क्रोडभागे वक्त्रीकृत्येत्यर्थः । प्रवालतल्पं प्लवङ्गशय-
नीये अध्यष्टान् अधिष्ठितवान्—'२२२३। गाति-स्था—१२।४।७७।' इति सिचो
लुक् । '२२०६। प्राक् सितान्—१८।३।६३।' इत्यादिना चत्वम् । समुद्रदिदक्षया
नियमपूर्वं सुप्वापेत्यर्थः । रक्षायै रक्षानिमित्तं प्लवङ्गानादिशन् नियोजयन् । प्रति-
दिशं दिशि दिशि । '६७७। अग्न्ययीभावे क्षरत्प्रभृतिभ्यः । ५।४।१०७।' इति टप् ।
तत्र दिक्शब्दस्य पठितत्वात् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये
तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्ष्मण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वगः),
तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'सीताऽभिज्ञानदर्शने' नाम
दशमः सर्गः ॥

२१२ मट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

एकादशः सर्गः—

माधुर्यमपि काव्यस्य गुण उक्तः । तथा चोक्तम्—‘आम्यं नातिसमस्त्यर्थं काव्ये मधुरमिष्यते’ इति । तद्व्यादर्शनार्थं लङ्कागतप्रभातवर्णनमधिकृत्याह—

८८५—अथा ऽस्तमासेदुषि मन्द-कान्तौ

पुण्य-क्षयेणेव निधौ कलानाम् ॥

समाललम्बे रिपु-मित्र-कल्पैः

पद्मैः प्रहासः कुमुदैर् विषादः ॥ १ ॥

अथेत्यादि—अथानन्तरं कलानां निधौ चन्द्रमसि अस्मिन् पर्वतमासेदुषि गत-
वति । यथा कस्मिंश्चित् पुण्यक्षयेणावसानमासेदुषि । ‘३०९७। भाषायां सद-वस-
-।३।२।१०८।’ इति लिटः कसुरादेशः । मन्दकान्तावित्यन्तगमने पूर्वलिङ्गं दर्श-
यति । रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासः विकासः, मित्रकल्पैः कुमुदैर्विषादः संकोचः समा-
ललम्बे समालम्बितः ॥

८८६—दूरं समारुह्य दिवः पतन्तं

भृगोरिवेन्दुं विहितोपकारम् ॥

बद्धा ऽनुरागो ऽनुपपात तूर्णं

तारा-गणः संभृत-शुभ्र-कीर्तिः ॥ २ ॥

दूरमित्यादि—दूरं दिव आकाशस्य भागं समारुह्य पश्चात्तत्र एवाकाशात्
भृगोरिव प्रपातादिव पतन्तमिन्दुं तारापतिमनु पश्चात् तारागणः विहितोपकारं
तदुद्ध्येन तारागणाभ्यासनात् बद्धानुरागः अन्तगमनकाटे अनुगतरक्तभावः संभृता
विपुलीकृता शुभ्रा निर्मला कीर्तियेन स तारागणः पपात । यथा कस्मिंश्चित्
मिलि भृगोः पतति पश्चात्स्वामिभक्त्या भृत्यलोको बद्धानुरागः संभृतशुभ्रकीर्तिः
पतति तद्वदिति ॥

८८७—क्व ते कटाक्षाः क्व विलासवन्ति

प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा ॥

लङ्काऽङ्गनानामवबोध-काले

तुलामनारुह्य गतो ऽस्तमिन्दुः ॥ ३ ॥

क्व त इत्यादि—ये कटाक्षाः सविलासस्तिर्यग्दृष्टयः, यानि च प्रोक्तानि
जल्पितानि विलासवन्ति, तदुभयं क मम विद्यते । लङ्काङ्गनानां तु सुखेन्दवः
सकटाक्षाः सविलासाः सजल्पिताश्च । अतो यावच्च विबुधयन्ते तावदपक्रमणं युक्त-
मिति मत्वा निरूप्य तुलामनारुह्य समानतामलम्ब्या निःसंशयो वा भूत्वा ।
तत्प्रबोधकाले । लङ्काङ्गनानामेव । गतोऽस्तमिन्दुः ॥

तथा लङ्घ्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गः— ९९३

८८८—मानेन तल्पेष्व-यथा-मुखीना

मिथ्या-प्रसुप्तैर् गमित-त्रियामाः ॥

स्त्रीभिर् निशाऽतिक्रम-विह्वलाभिर्

दृष्टे ऽपि दोषे पतयो ऽनुनीताः. ॥ ४ ॥

मानेनेत्यादि—पतयस्तल्पेषु शयनीयेषु मानेनायथामुखीनाः पराकृतमुखाः ।
'१८०७। यथामुखसंमुखस्य वर्णनः खः १५।२।६।' पराकृतत्वात् प्रतिबिम्बाश्च-
वत्तेषु बोधितां प्रतिबिम्बमिव मनो न प्रसादीभवतीत्येवं मिथ्याप्रसुप्तैरस्त्रीकलि-
द्राभिः गमितत्रियामाः प्रेरितप्रथमादिग्रहः । दृष्टेऽपि दोषे गोप्रस्थलितादौ ।
पतयः स्त्रीभिरनुनीता यतो निशातिक्रमात्पर्यवमानात् विह्वला विह्वलास्ताः ॥

८८९—ईर्ष्या-विरुग्णाः स्थिर-बद्ध-मूला

निरस्त-निःशेष-शुभ-प्रतानाः ॥

आप्यायिता नेत्र-जल-प्रसेकैः

प्रेम-द्रुमाः संरुरुहुः प्रियाणाम्. ॥ ५ ॥

ईर्ष्याविरुग्णा इत्यादि—प्रियाणां प्रेमद्रुमाः प्रेमाणि द्रुमा इव । स्थिरं
निश्चलं बद्धमूलं उत्पत्तिकारणं येषां ते ईर्ष्याविरुग्णा अत एव निरस्ताः निःशेषाः
शुभा एव हस्मितजल्पितादयः प्रतानाः शाखा येषां ते । प्रसादनानन्तरं नेत्रजल-
प्रसेकैराप्यायिता संरुरुहुः पुनर्नवीभूताः स्थिरबद्धमूलत्वात् ॥

८९०—ततः समाशङ्कित-विप्रयोगः

पुनर्-नवीभूत-रसो ऽवितृष्णः ॥

स्मरस्य सन्तं पुनरुक्त-भावं

ना ऽऽवर्तमानस्य विवेद लोकः. ॥ ६ ॥

तत इत्यादि—प्रेमद्रुमरोहणानन्तरं लोकः समाशङ्कितविप्रयोगो विप्रयोगो-
ऽस्माकमासन्नवर्तीति पुनर्नवीभूतरसः अभिनवीभूतसुरतेष्टः स्मरस्य कामस्य भाव-
तमानस्य पुनःपुनः प्रवर्तनान् । अवितृष्णः साभिलाषः सन्तमपि विद्यमानमपि
पुनरुक्तभावं पौनःपुन्यं न विवेद । आशङ्कितविप्रयोगत्वात्पूर्वमिव ज्ञातवानित्यर्थः ॥

८९१—वृत्तौ प्रकाशं हृदये कृतायां

सुखेन सर्वेन्द्रिय-संभवेन ॥

संकोचमेवा ऽसहमानमेस्या-

द-शक्त-वद् वञ्चित-मानि चक्षुः ॥ ७ ॥

२९४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रपञ्च-ग्रन्थे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

वृत्तावित्यादि—सुरतकाले ओत्रत्वचक्षुर्जिह्वाग्राणानां इन्द्रियाणां तन्व-
स्पर्शरूपरसगन्धग्रहणात् सर्वेन्द्रियसंभवं सुखम् । अथवा सर्वेन्द्रियं यत्रेति
सर्वेन्द्रियः कायः । तत्संभवं सुखं सर्वेन्द्रियसंभवं सुखं तथाह्यालिङ्गनचुम्बन-
दशनच्छेदनेषु पुरुषोपसृष्टेषु तत्र प्रयुज्यमाने काये सुखमुत्पद्यते । तेन सुखेन
हृदये चेतसि प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ कृतायां चक्षुर्ब्रह्मतमिवात्मानं मन्यमानम् ।
'२९९३। आत्ममाने खल्व ॥३।२।८३।' इति निम्निः । संकोचमेव निमीलनमेवा-
ख्यात् अनुष्ठितवत् असहमानमिति सर्वेन्द्रियसंभवं सुखं हृदये वृत्तिं सोढु-
मपारयदित्यर्थः । अशक्तवत् यथा कश्चिदसमर्थोऽन्यसंभवां संपदं सोढुमसहमानः
संकोचमनुतिष्ठति ॥

८९२—पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुग्नांस

तनु-त्वचः पाणि-रुहान् सु-मध्या ॥

इच्छा-विभङ्गाऽऽकुल-मानसत्वाद्

भर्त्रे नखेभ्यश् च चिरं जुजुरे. ॥ ८ ॥

पीन इत्यादि—कापिल सुमध्या सुमध्वमा नखैः व्यापद्यमाना अहमप्यस्य
क्षतं विधास्यामीनि भटस्योरसि पीने कठिने भुग्नां कुक्षितान् । भग्नमिति पाठ-
न्तरम् । पाणिरुहाखलान् वीक्ष्य भर्त्रे नखेभ्यश् च चिरं जुजुरे कुर्याति स्म । कथ-
मस्य वक्षः कठिनं मम च नखास्तनुत्वचो न कठिना इति । '१९३०। वृत्ती ॥२३१।
जुरी हिंसावयोहाम्बो.' इत्यस्यात्मनेपदिनो रूपम् । '५७५। कुष-द्रुह-॥१४।३७।'
इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा । कस्माज्जुजुर इत्याह—इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वात्
चिकीर्षिताकरणेनाकुलचित्तत्वात् ॥

८९३—अस्ताऽङ्ग-चेष्टो विनिमीलिताऽक्षः

स्वेदाऽम्बु-रोमोद्गम-गम्य-जीवः ॥

अ-शेष-नष्ट-प्रतिभा-पटुत्वो

गाढोपगूढो दयितैर् जनोऽभूत्. ॥ ९ ॥

अस्ताङ्गचेष्ट इत्यादि—दयितैर्गाढोपगूढः गाढालिङ्गितः सन् बीजनः अशो-
षनष्टप्रतिभापटुत्वोऽभूत् । अशोषं नष्टं प्रतिभाया बुद्धेः पटुत्वं यस्येति । एवं च
कृत्वा अस्ताङ्गचेष्टोऽपगतकायव्यापारः विनिमीलिताक्षः सुखानुभवादिनिमित्त-
लोचनः । मृगस्तर्हीत्यत आह—स्वेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः स्वेदाम्बुरोमोद्गमाभ्यां
लिङ्गाभ्यां गम्यमानसंज्ञः ॥

८९४—तमः, प्रसुप्तं मरणं, सुखं नु,

मूर्च्छा नु, माया नु मनोभवस्य, ॥

तथा लङ्घ्ये-रूपे कषावके 'प्रभातवर्जने' नाम एकादशः सर्गः— १९५

किं तत् कथं वैत्युपलब्ध-संज्ञा

विकल्पयन्तो ऽपि न संप्रतीयुः ॥ १० ॥

तम इत्यादि—कामुका अपि रतावस्थाया उत्तरकालं उपलब्धसंज्ञा विकल्पयन्ति । तमो नु किमन्धकारं, प्रसुप्तं नु किं प्रकर्षेण सुप्तं, मरणं नु मरणावस्था नु, सुप्तं नु, मूर्च्छां नु, मनोभवस्य वा मायेति किं तद्भवति । कथं वा केन प्रकारेण तस्यात् । इत्येवं विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः, न परमार्थं ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥

८९५—वक्षः स्तनाभ्यां, मुखमाननेन,

गात्राणि गात्रैर् घटयन्न-मन्दम् ॥

स्मराऽतुरो नैव तुतोष लोकः,

पर्यासता प्रेम्णि कुतो विरुद्धा ॥ ११ ॥

वक्ष इत्यादि—वक्षोमुखगात्राणि स्वानि स्तनादिभिः स्त्रीसंबन्धिभिर्घटयन् संक्षेपयन् अमन्दं रदम् । '१३४। ह्रमो ह्रस्वादिषु कमुद-१८।१३।१२।' स्मरातुरो लोको नैव तुतोष तुष्टिं न जगाम । यतः पर्यासता प्रेम्णि कुतो विरुद्धा । नैव, तस्याविरुद्धत्वात् ॥

८९६—स्रस्ताऽङ्ग-यष्टिः परिरम्भमाणा

संहस्यमानाऽप्युपसंहताऽक्षी ॥

अनूढमाना शयने नवोढा

परोपकारैक-रसैव तस्थौ ॥ १२ ॥

स्रस्ताङ्गयष्टिरित्यादि—काचिच्चवोढा परिरम्भमाणा पत्या आलिङ्ग्यमाना स्रस्ताङ्गयष्टिः न प्रतीपमालिङ्गति । संहस्यमानापि मुखमुच्चमस्य उपसंहताक्षी निमीलितलोचना न प्रतीपं पश्यति मानं नैवाचरतीति । अनूढमानापि असंहतमानापि पृक्विद्यापि गती परोपकारैकरसैव तस्थौ । अनुपकारैकाभिप्रायैव अवस्थिता नात्मोपकाराय ॥

८९७—आलिङ्गितायाः सहसा त्रपा-वांसं

त्रासाऽभिलाषाऽनुगतो रताऽऽदौ ॥

विश्वासिताया रमणेन बध्वा

विमर्द-रम्यो मदनो बभूव ॥ १३ ॥

आलिङ्गिताया इत्यादि—कस्याश्चिद्बध्वा रतायाश्च रमणेन सहसा तत्क्षणं आलिङ्गितायास्त्रपावांसमदनो बभूव । रतादौ रतात्मने त्रासाभिलाषाभ्यामनुगतो बभूव । विश्वासितायाः सनैर्विश्वासं कारितायाः विमर्दरम्यो बभूव त्रासामावात् ॥

२९६ मट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

८९८—सामोन्मुखेना ऽऽच्छुरिता प्रियेण

दत्ते ऽथ काचित् पुलकेन भेदे ॥

अन्तः-प्रकोपाऽपगमाद् विलोला

वशीकृता केवल-विक्रमेण. ॥ १४ ॥

सामोन्मुखेनेत्यादि—अथ काचित्कोपात्मानवती प्रियेण सामोन्मुखेन सामपरेण प्रसादयता आच्छुरिताख्येन नखकर्मणा संस्पृष्टा सती पुलकेन रोमा-
ञ्जेन भेदे उद्गमे दत्ते सति अथ अन्तःप्रकोपस्यापगमाद् विलोला विलोलबुद्धिः
केवलविक्रमेण हठाद्गृहणेनैव वशीकृता, उपभुक्तेत्यर्थः ॥

८९९—गुरुर् दधाना परुष-त्वमन्या

कान्ता ऽपि कान्तेन्दु-कराऽभिमृष्टा ॥

प्रह्लादिता चन्द्र-शिलैव तूर्णं

क्षोभात् स्रवत्-स्वेदजला बभूव. ॥ १५ ॥

गुरुरित्यादि—अन्यापि काचित् स्त्री कान्ता कमनीयस्या गुरुः धीरा ।
'५०२। बोतो गुणवचनात् । १। १। १४१।' इति वा स्त्रीप् । न भवति । दधाना
परुषत्वं नैद्युर्थम् । कान्तेन भर्त्रा इन्दुनेव कराभिमृष्टा सती प्रह्लादिता सुखिता ।
क्षोभात् चेतसो विकारान् तूर्णं स्रवत्स्वेदजला बभूव । चन्द्रशिलेव चन्द्रमणिरिव ।
सा गरीयसी कान्ता परुषत्वं काठिन्यं दधाना इन्दुना कराभिमृष्टा प्रह्लादिता
सुखितेव क्षोभात्स्रवत्प्रकृतिकारान् स्रवज्जला भवति ॥

९००—शशाङ्क-नाथाऽपगमेन धूषां

मूर्च्छा-परीतामिव निर्-विवेकाम् ॥

ततः सखीव प्रथिताऽनुरागा

प्राबोधयत् छां मधुराऽरुणश्रीः ॥ १६ ॥

शशाङ्केत्यादि—ततोऽनन्तरं यथा काचित् स्त्री नाथस्य भर्तुरपगमेन
विषोगेन धूषा मलिना मूर्च्छापरीता निश्चेतना अतएव निर्विवेका विवेकमहापा
सती सख्या प्रकाशितस्नेहया प्रबोध्यते तद्वद् व्यामाकाशं शशाङ्कनाथस्यापगमेन
अस्तगमनेन धूषां धूमरतां गतां निर्विवेकां अविद्यमानविशेषां अरुणश्रीः आदि-
स्थलहारीरिति मधुराभिनवा प्रथितानुरागा प्राबोधयत्प्रकाशितवती ॥

९०१—अ-वीत-तृष्णो ऽथ परस्परेण

क्षणादिवाऽऽयात-निशाऽवसानः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गः— २९७

दुःखेन लोकः परवानिवा ऽगात्

समुत्सुकः स्वप्न-निकेतनेभ्यः ॥ १७ ॥

अवीतेत्यादि—अथानन्तरं लोकः परस्परेणाम्बोम्बेन द्युतितो द्युतितया द्युतितोपि द्युतितेन अवीतकृष्णः अनपगतसंभोगाभिलषः अतएव क्षणादिव हुत-मिवाद्यात निष्ठावसानं यस्य । समुत्सुकः उत्कण्ठितः परवानिव पराधीन इव स्वप्ननिकेतनेभ्यः वासगृहेभ्यो दुःखेन भगात् निर्गतवान् ॥

९०२—अर्धोत्थिताऽऽलिङ्गित-सन्निमग्नो

रुद्धः पुनर् यान् गमने ऽनभीप्सुः ॥

व्याजेन निर्याय पुनर् निवृत्तम्

त्यक्ताऽन्य-कार्यः स्थित एव कञ्चित् ॥ १८ ॥

अर्धोत्थितेत्यादि—शयनात् अर्धमुत्थितं यस्येत्यर्धोत्थितः । आहिताद्यादिव द्रष्टव्यः । शयनस्य वा अर्धादुत्थित इति योज्यम् । स चालिङ्गितो द्युतितया सन्निमग्नः शयने सुप्तः । पुनर्याज्ञिर्गच्छन् रुद्धो विष्टः । गमने अनभीप्सुरपि निर्याय व्याजेन निमित्तेन पुनर्निवृत्तः । प्रविष्टस्त्यक्तान्यकार्यः स्थित एव कञ्चित्कामी ॥

९०३—तालेन संपादित-साम्य-शोभं

शुभाऽवधानं स्वर-वद्ध-रागम् ॥

पदैर् गताऽर्थं नृप-मन्दिरेषु

प्रातर् जगुर् मङ्गल-वत् तरुण्यः ॥ १९ ॥

तालेनेत्यादि—नृपमन्दिरेषु रावणादिराजवेश्मसु प्रभातकाले तरुण्यो मङ्गलवत् मङ्गलोपेतं जगुः गायन्ति स्म । तालेन क्रियाकालमानेन संपादिता साम्य-शोभा यत्र गायनक्रियायां, शुभावधानं शोभनमवधानं चित्तैकाग्रता यत्र, स्वर-वद्धरागं पङ्कजादिभिः स्वरबद्धो ग्रामरागो यत्र, पदैः सुसिद्धन्तैर्गताथं परिच्छिन्नाथं, निरर्थकपदरहितमित्यर्थः । अनेन स्वरगतं पदगतं लयगतमवधानगतमिति चतुर्विधं गीतमाख्यातम् ॥

९०४—दुरुत्तरे पङ्क इवा ऽन्धकारे

मग्नं जगत् सन्तत-रदिम-रज्जुः ॥

प्रनष्ट-मूर्ति-प्रविभागमुद्यन्

प्रत्युज्जहारेव ततो विवस्वान् ॥ २० ॥

दुरुत्तर इत्यादि—अन्धकारे पङ्क इव दुरुत्तरे दुःखेनोत्तीर्यत इति । मग्नं प्रविष्टं जगत् । यतः प्रनष्टमूर्तिप्रविभागं प्रनष्टः स्थावरजङ्गममूर्तिनां प्रविभागो

२९८ सङ्घिकाव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

वक्षिन् तत् । विवस्वानुषङ्गं उद्वृण्वन् सन्ततरदिमरजः प्रवितता रश्मयो मधुस्त्रा
वृक्ष रजवो येन सः प्रत्युज्जहारेव उद्धृतवानिव । तत् इत्यन्वकारात् ॥

९०५—पीतौष्ठ-रागाणि हृताऽञ्जनानि

भास्वन्ति लोलैरलकैर् मुखानि ॥

प्रातः कृताऽर्थानि यथा विरेजुस्

तथा न पूर्वद्युरलंकृतानि ॥ २१ ॥

पीतौष्ठरागाणीत्यादि—मुखानि वक्ष्णामित्यर्थात् । यथा प्रातः प्रभाते
विरेजुः तथा पूर्वद्युः पूर्वस्मिन्नहनि अलंकृतानि न रेजुः । तेषामकृतार्थत्वात् ।
तानि पुनः कृतार्थानि कृतकार्याणि । यतो द्यौतैः पीतौष्ठरागाणि भोष्टचुम्बनात् ।
हृताञ्जनानि चक्षुषोरपि चुम्बनात् अपगतकज्जलानि लोलैराकुलैरलकैः कचप्रहाक-
र्षणात् । भास्वन्ति दीप्तिमन्ति ॥

९०६—प्रजागराऽऽताम्र-विलोचनाऽन्ता

निरञ्जनाऽलक्तक-पत्र-लेखाः ॥

तुल्या इवा ऽऽसन् परिवेद-तन्व्यो

वास-च्युताः सेवित-मन्मथाभिः ॥ २२ ॥

प्रजागरेत्यादि—भर्तृभिः सहैकत्र वच्छयनं स वासः तस्माच्च्युताः काश्चिन्
तन्व्यः सेवितमन्मथाभिः अनुष्ठितसुरताभिः तुल्या इवासन् । यतः प्रजागराताम्र-
विलोचनान्ताः द्यौतागमनप्रतीक्षणात् यः प्रजागरसेन ताञ्जनेत्रपर्यन्ताः । नायात
इति गृहीतप्रसाधनतया निरञ्जनालक्तकपत्रलेखाः यदि वा अन्यत्र शयित इति
रोदनात् निरञ्जनाः चित्तोन्माधादितस्ततः पादविक्षेपात् विगतालक्तकाः शयने प्रति-
क्षणमुद्गर्तनपरिवर्तनारूपलोदिभ्यो निष्पन्नलेखा इति लेखाश्च तन्व्यः कृशाङ्गः ॥

९०७—आबद्ध-नेत्राऽञ्जन-पङ्क-लेशस्

ताम्बूल-रागं बहुलं दधानः ॥

चकार कान्तो ऽप्यधरो ऽङ्गनानां

सहोषितानां पतिभिर् लघुत्वम् ॥ २३ ॥

आबद्धेत्यादि—कासाधिदङ्गनानां पतिभिः सहोषितानामप्यधरः लघुत्वं
दौर्भाग्यं चकार, सूचितवानित्यर्थः । यतस्ता इप्सितसुरताप्राप्त्या रुदितारुतश्च
बद्धो लभो नेत्राञ्जनपङ्कलेभ्यो यस्य सोऽधरो द्यौतेरपीतत्वाच्च बहुलं ताम्बूलरागं
दधानः कान्तोऽपि लघुत्वं चकार ॥

९०८—चक्षुषि कान्तान्यपि साऽञ्जनानि

ताम्बूल-रक्तं च स-रागमौष्ठम् ॥

कुर्वन् स-वासं च सु-गन्धि वक्रं

चक्रे जनः केवल-पक्ष-पातम् ॥ २४ ॥

चक्षुंभीत्यादि—काम्नाम्बपि सोमनाम्बपि चक्षुंभिः, विकचोत्पलपुतिस्त्वात् । साजनानि कुर्वन् क्षीजनः, प्रातर्गृह्यमाणप्रसाधनत्वात् । सरागं चौष्टं, स्वभावतो विम्बफलाकारत्वात् । ताम्बूलरक्तं कुर्वन् । स्वभावतश्च सुगन्धि वक्रं मुखं सवासं वासयुक्तं कुर्वन् । केवलपक्षपातं ममत्वं चक्रे अजनादीनां निर्वकत्वात् ॥

९०९—क्षतैरसंचेतित-दन्त-लब्धैः

संभोग-काले ऽवगतैः प्रभाते ॥

अ-शङ्कता ऽन्योन्य-कृतं व्यलीकं

वियोग-बाह्यो ऽपि जनो ऽतिरागात् ॥ २५ ॥

क्षतैरित्यादि—अस्या मया दत्तं अल्पं च मयेति संभोगकाले रागान्धतया असंचेतितान्यज्ञानानि दन्तेभ्यो लब्धानि यानि क्षतानि । '१८०२। चित संचेतने' इति स्वार्थिकप्यनन्त्य रूपम् । प्रभातकाले अवगतैर्दृष्टैः वियोगबाह्योऽपि सुखोऽपि कामिजनः अतिरागात् अतिस्नेहात् अन्योन्यकृतं अन्योन्येन कृतं व्यलीकं अपराधं अशङ्कत विकल्पितवान् । लक्षि रूपम् । किमस्याम्बया हाताशया दत्तमिति बोधि-दशङ्कत, पुरुषोऽपि किमन्येन धूर्तेनास्या इति ॥

९१०—नेत्रेषुभिः संयुत-पक्ष्म-पत्रैः

कर्णाऽन्त-कृष्टरुरु-केश-शूलाः ॥

स्तनोरु-चक्राम् तत-कर्ण-पाशाः

स्त्री-योध-मुख्या जयिनो विचेरुः ॥ २६ ॥

नेत्रेषुभिरित्यादि—नेत्राणि इषव इव तैः संयुतानि संयुक्तानि पद्मान्धवेव पत्राणि येषां तैः । कर्णान्तकृष्टैः कर्णान्तविभ्रान्तैः उपलक्षिताः स्त्रियो योधमुख्या इव उरुकेशशूलाः उरवो महान्तः केशाः शूला इव येषाम् । स्तनोरुचक्राः स्तनाः उरूणि चक्राणीव येषाम् । ततकर्णपाशाः तताः कर्णाः पाशा इव येषां ते जयिनो लब्धविजया विचेरुः आन्ताः ॥

९११—पयो-धरांश् चन्दन-पङ्क-दिग्धान्

वासांसि चा ऽमृष्ट-मृजानि दृष्ट्वा ॥

स्त्रीणां स-पद्मयो जहृषुः प्रभाते

मन्दायमानाऽनुशयैर् मनोभिः ॥ २७ ॥

पयोधरानित्यादि—चन्दनपङ्कदिग्धान् आहुतचन्दनत्वात् । वस्त्राणि च ऽमृष्टमृजानि अनपनीतशुद्धभावाणि स्त्रीणां दृष्ट्वा प्रभाते तत्सपद्मयो मनोभिः न

३०० मट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीये वर्गः,

वाद्यं जहयुः इष्टाः । अप्राप्तसुरतत्वात् मन्दायमानानुशयैः जाभिः सह क्वचिता
इति तासु ये अनुशयाः अक्षान्तयो जाताः ते मन्दायमाणाः शनैः शनैस्तनूभवन्तो
येषु मनःसु तैरित्यर्थः ॥

९१२—स्मराऽऽतुरे चेतसि लब्ध-जन्मा

रराज लोलोऽपि गुणाऽपहार्यः ॥

कुतूहलान् नेत्र-गवाक्ष-संस्थः

पश्यन्निवाऽन्योन्य-मुखानि रागः ॥ २८ ॥

स्मरातुर इत्यादि—दम्पत्योः प्रातरन्योन्यस्य मुखं पश्यतोः चक्षुषो रागो
वर्ण्यते । स्मरातुरे कामातुरे चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः रागो रक्तभावः नेत्र-
गवाक्षसंस्थः नेत्रयोगवाक्षयोरिव स्थितः कुतूहलात् कानुकात् अन्योन्यस्य मुखानि
पश्यन्निव । कीदृशं कामिन्या मुखं कामुकस्य मुखं वेति । गुणापहार्यः तत्प्रतिपक्षेण
शुक्लगुणेन अपनेयः अत एव लोलोऽपि अचिरस्थाय्यपि रराज ॥

९१३—गते ऽतिभूमिं प्रणये प्रयुक्ता-

न-बुद्धि-पूर्वं परिलुप्तमंज्ञः ॥

आत्माऽनुभूतानपि नोपचारान्

स्मराऽऽतुरः संस्मरति स्म लोकः ॥ २९ ॥

गते इत्यादि—प्रणये विश्रम्भे अतिभूमिं गते प्रकृष्टावस्थां प्राप्ते मति ये
अबुद्धिपूर्वं अनिरूप्य स्वयं प्रयुक्ताः उपचाराः नस्तदन्तर्गतदयः तानात्मानुभूतानपि
प्रातर्न स्मरति स्म कामिलोकः । इदमिदं मया प्रयुक्तमिति । यतः सुरतावस्थायां
स्मरातुरतया परिलुप्तमंज्ञो मूढ इति ॥

९१४—वस्त्रैरनत्युल्वण-रम्य-वर्णैर्

विलेपनैः सौरभ-लक्षणीयैः ॥

आस्येऽश्च लोकः परितोष-कान्तै-

रसूचयल्लब्ध-पदं रहस्यम् ॥ ३० ॥

वस्त्रैरित्यादि—वस्त्रैः विलेपनैः सौरभलक्षणीयैः सुरभितया परिच्छेद्यैः
आस्येऽश्च व्यपगताधररागैः परितोषकान्तैर्लिङ्गभूतैः रहसि मयं सुरतं लब्धपदं
प्राप्तविद्धं लोकः प्रकाशयति स्म ॥

९१५—प्रातस्तारां चन्दन-लिप्त-गात्राः

प्रच्छाद्य हस्तैरधरान् वदन्तः ॥

शाम्यन्-निमेषाः सुतरां युवानः

प्रकाशयन्ति स्म निगूहनीयम् ॥ ३१ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गाः— ३०१

प्रातस्तारमित्यादि—गुरुजो नखदशनकृतं मा द्राक्षीदिति युवानः प्रातस्तारां प्रत्युचसि चन्दनलसिगात्रा हस्तैश्चरात् प्रच्छाद्य बद्ध्वाऽपि क्षाम्यक्षिमेष्टा भूमि-
विमनेत्रा निगूहनीये सुतरां प्रकाशयन्ति का नूनमेते सत्कृता येन एवमाचरन्तीति ॥

९१६—साम्नैव लोके विजिते ऽपि वामे !

किमुद्यतं भ्रू-धनुर-प्रसह्यम्, ॥

हन्तुं क्षमो वा वद लोचनेषु

दिग्धो विषेणैव किमञ्जनेन. ॥ ३२ ॥

साम्नेत्यादि—हे वामे प्रतिकूलवर्तिनि ! मधुरेणाधिकृतेन साक्षा लोके
अस्मद्विधे जितेऽपि वशीकृतेऽपि भ्रूधनुरप्रसह्यं प्रसोदुमशक्यं उद्यतं उक्षिप्तम् ।
अथवा विलोचनेषु नैत्रशरः स्वत एव हन्तुं क्षमः ततः किमञ्जनेन च विषेण
दिग्धो विपलित इति वद कथय ॥

९१७—दन्त-च्छदे प्रज्वलिताऽग्नि-कल्पे

ताम्वूल-रागम् तृण-भार-तुल्यः ॥

न्यस्तः किमित्यूचुरुपेत-भावा

गोष्ठीषु नारीम् तरुणीर् युवानः. ॥ ३३ ॥

दन्तच्छद इत्यादि—प्रज्वलिताग्निकल्पे स्वभावलोहितत्वात् दन्तच्छदे ओष्ठे
ताम्वूलरागः किमिति न्यस्तः । तृणभारतुल्यः निष्पयोजनत्वात् । इत्येवमृच्यु-
वानः प्रातरित्यर्थात् । उपेतभावाः जातानुरागाः गोष्ठीषु स्थिता नारीस्तरुणीरिति ॥

९१८—सुखाऽवगाहानि युतानि लक्ष्म्या

शुचीनि संताप-हराण्युरुणि ॥

प्रबुद्ध-नारी-मुख-पङ्क-जानि

प्रातः सरांसीव गृहाणि रेजुः. ॥ ३४ ॥

सुखावगाहानीत्यादि—प्रातः प्रभाते गृहाणि सरांसीव रेजुः । सुखाव-
गाहानि निरुपद्रवत्वात् सुखेनावगाह्यन्ते । युतानि लक्ष्म्या देवतारूपया । शुचीनि
पवित्राणि । संतापहराणि धर्मादिहेतावहाारीणि । उरुणि महान्ति । प्रबुद्धाणि
विनिद्राणि । नारीमुत्थान्येव पङ्कजानि वनेति ॥

९१९—संमृष्ट-सिक्ताऽर्चित-चारु-पुष्पै-

रामोद-वद्-द्रव्य-सुगन्ध-भागैः ॥

लक्ष्मीर् विजिग्ये भवनैः स-भृङ्गैः

सेव्यस्य देवैरपि नन्दनसः. ॥ ३५ ॥

३०१ भट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

संमृष्टेत्यादि—देवैः सेव्यस्यापि नन्दनस्य लक्ष्मीर्भवतैः प्रातर्विजिम्बे विलिता ।
आदौ संमृष्टरजांसि अपमीतरजांसि पञ्चासिक्कानि । पूर्वापरकालसमासः ।
अर्चितानि पूजितानि प्रसक्तानि चारुणि शोभनानि पुष्पाणि येषु भवनेषु संमृष्ट-
सिक्कानि च तानि अर्चनचारुपुष्पाणि चेति विशेषणसमासः । आमोदवन्ति
यानि द्रव्याणि चन्दनादीनि तैः सुगन्धो भाग एकदेशो येषां तैः । गन्धस्येत्ये-
नदेकान्तग्रहणादिव्यं न भवति । समृद्धैरामोदमृतत्वात् ॥

९२०—अक्ष्णोः पतन् नील-सरो-ज-लोभाद्
भृङ्गः करेणाऽल्प-धिया निरस्तः ॥
ददंश्च ताम्बाऽम्बु-रुहाऽभिसन्धिम्
तृणाऽऽतुरः पाणि-तलेऽपि धृष्णुः ॥ ३६ ॥

अक्ष्णोरित्यादि—नीलसरोजलोभात् नीलकमलमेतदित्यक्ष्णोः पतन्नील-
मानो भृङ्गः अल्पधिया अल्पबुद्ध्या कयाचित् करेण निरस्तः क्षिप्तः सन् ताम्बा-
रुहाभिसन्धिः रक्तपद्ममेतदित्यभिसन्धिर्भ्रमप्रायो यस्य भृङ्गस्य स धृष्णुः प्रगल्भः
पाणितलेऽपि ददंश्च ददवान् । तामित्यर्थान् ॥

९२१—विलोल-तां चक्षुषि हस्त-वेपथुं
भ्रुवोर् विभङ्गं स्तन-युग्म-वल्गितम् ॥
विभूषणानां कणितं च पट-पदो
गुरुः यथा नृत्य-विधौ समादधे ॥ ३७ ॥

विलोलतामित्यादि—यथा गुरुनृत्याचार्या नृत्यकर्मणि कस्याश्चिच्छुषि वि-
लोलतां चलतां हस्तवेपथुं हस्तकम्पं भ्रुवोर्विभङ्गं नतोल्लङ्घितं स्तनयुग्मवल्गितं प्रचलितं
भूषणानां कणितं क्षिजितं जनयति, तद् दृष्ट्वा वदपदोऽपि तत्समादधे विहितवान् ॥

९२२—अथाऽनुकूलान् कुल-धर्म-संपदो
विधाय वेशान् सु-दिवः पुरी-जनः ॥
प्रबोध-काले शत-मन्यु-विद्विषः
प्रचक्रमे राज-निकेतनं प्रति ॥ ३८ ॥

अथेत्यादि—अथानन्तरं पुरीजनो कङ्काविवासीजनः प्रतिदिनमवासकल्या-
णत्वात् सुदिवः । '८६०। सुपात-१५४।१३०।' इत्यादिना समासान्तनिपातवत् ।

१—अत्र 'तृणाऽऽतुरः' इति पाठो युक्त इति भाति । तेन हि ताम्बाम्बु-रुहाभिसन्धित्वात्
मकरन्दतृणाया पीकित इति सरन्धरैः प्रतिपद्यते । यथास्मिन्पाठपक्षे तु सुधमत्वात्तृणसदृश-
सुणाकृतन्तुषातुरः सत्यह इति कर्मविदुषेयम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्चनं' नाम एकादशः सर्गः— १०१

यथास्वं कुलधर्मस्य पुरस्य वा संप्रतिभूतिः तस्या अनुकूलात् वेसात्रेपथ्यानि
विधाय कृत्वा सप्तमम्युविद्विपो रावणस्य प्रबोधकाले राजमिकेतनं प्रत्यभिलक्ष्य
प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः । '२७१५। प्रोपाभ्यां समर्थोभ्याम् । १। ३। ४२।' इति तद् ॥

९२३—शैलेन्द्र-शृङ्गेभ्य इव प्रवृत्ता

वेगाज् जलौघाः पुर-मन्दिरेभ्यः ॥

आपूर्य रथ्याः सरितो जनौघा

राजाऽङ्गनाऽम्भोधिमपूरयन्तः ॥ ३९ ॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्य इत्यादि—यथा जलानां पूराः शैलेन्द्रशृङ्गात् प्रवर्तन्ते
तद्वत्पुरमन्दिरेभ्यः प्रवृत्ता जनौघाः रथ्याः सरित इवापूर्वं राजाङ्गनमम्भोधिभिर्वा-
पूरयन्तः पूरितवन्तः ॥

९२४—प्रबोध-कालात् त्रिदशेन्द्र-शत्रोः

प्रागूर्ध्व-शोषं परिशुष्यमाणाः ॥

हीना महान्तश् च समन्त्वमीयुर

द्वाम-स्थैरवज्ञा-परुषाऽक्षि-दृष्टाः ॥ ४० ॥

प्रबोधकालादित्यादि—त्रिदशेन्द्रशत्रोः रावणस्य प्रबोधकालात्प्राक् पूर्वं
ऊर्ध्वशोषं परिशुष्यमाणाः राजाङ्गने ऊर्ध्वं गता एव प्रबोधकाले शोषं नीयमाना
इति अन्तर्भावितव्यर्थो द्रष्टव्यः । एवं च कृत्वा कर्मण्यात्मनेपदम् । अन्ये परि-
शुष्यमाणा इति णिच् पठन्ति । '३३६५। ऊर्ध्वं शुषिः । १। ४। ४४।' इति णमुत् ।
हीनाः महान्तश्च सेवकाः समन्त्रं गृह्यन्वमीयुः । द्वास्थ्यदीवारिकैः । द्वारि तिष्ठ-
न्तीति '२९१६। शुषि स्थः । ३। २। ४।' इति कः । '७६। स्वरवमानयोर्विमर्जनीयः
। ८। ३। १५।' इति [विमर्जनीये] '१३८। विमर्जनीयस्य सः । ८। ३। ३४।' अवज्ञया
अनादरेण परुषमस्त्रिग्वं यदक्षि तेनाङ्गा दृष्टाः ॥

९२५—गुरुरु-चञ्चत्-कर-कर्ण-जिह्व-

रवज्ञया ऽग्राऽङ्गुलि-संगृहीतैः ॥

रक्षांस्यनायास-हृतरुपास्थुः

कपोल-लीनाऽलि-कुलैर् गजेन्द्रैः ॥ ४१ ॥

गुरुरुचञ्चदित्यादि—गुरवोऽलघवः, उग्रवो महाभ्यः, चञ्चत्तल्लभ्यः
कराः कर्णा जिह्वाश्च येषां गजेन्द्राणां तैः अवज्ञया अग्राङ्गुलिसंगृहीतैः पादाङ्गु-
लेण यत्रस्थाने परिगृहीतैः । अङ्गुलेरग्रमिति राजदन्तादिवात् पूर्वनिपातः ।
अनायासहृतैः शनैः शनैः प्रचोदितैः । मत्तत्वात् कपोल-लीनाऽलि-कुलैः रक्षांसि
उपास्थुः सेवामकार्षुः ॥

१०४ मङ्गि-काव्ये—तृतीये प्रबन्ध-काव्ये लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

९२६—निकृत्त-मत्त-द्विप-कुम्भ-मांसैः

संपृक्त-मुकैर् हरयोऽग्र-पादैः ॥

आनिन्यिरे श्रेणीकृतास् तथा ऽन्यैः

परस्परं बालधि-सन्निवद्धाः ॥ ४२ ॥

निकृत्तेत्यादि—अन्यैः सेवार्थं हरयः सिंहाः आनिन्यिरे आनीताः । निकृत्तानि मत्तद्विपकुम्भमांसानि यैरग्रपादैः अतएव संपृक्तमुकैः लग्नकुम्भमुक्ताफला उपलक्षिताः श्रेणीकृता अभ्रजयः भ्रजयः कृताः । '७३८। भ्रज्यादयः—१२।१।५९।' इति सः । परस्परं बालधिसंनिवद्धाः अन्योन्यस्य पुच्छेन संयताः ॥

९२७—उपेक्षिता देव-गणैस् त्रसद्भिर्

निशा-चरैर् वीत-भयैर् निकृत्ताः ॥

तस्मिन्मृदयन्त सुर-द्रुमाणां

स-जाल-पुष्प-स्तवकाः प्रकीर्णाः ॥ ४३ ॥

उपेक्षिता इत्यादि—सुरद्रुमाणां पारिजातानां सजालाः कलिकासहिताः पुष्पस्तवकाः वीतभयैर्निशाचरैर्निकृत्ताः छिन्नाः । वीतभयैरिति पाठान्तरम् । तत्र किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः सजाला एव छिन्नाः छिद्यमानाश्च । देवगणैस्त्रसद्भिर्-उपेक्षिताः । '२३२१। वा आश-१३।१।७०।' इत्यादिना विकल्पेन इयम् । तस्मिन् राजाङ्गणे प्रकीर्णा भवत्यनेन सेवकजनेन ॥

९२८—निराकरिष्णुर् द्विज-कुञ्जराणां

तृणीकृताऽशेष-गुणोऽति-मोहात् ॥

पापाऽशयानभ्युदयाऽर्थमार्चीत्

प्राग् ब्रह्म-रक्षः-प्रवरान् दशाऽऽस्यः ॥ ४४ ॥

निराकरिष्णुरित्यादि—दशान्यो विबुधः सन् अतिमोहादव्यस्ताज्ञानात् निराकरिष्णुर्निराकरणशीलः । द्विजवरानित्यर्थात् । द्विजकुञ्जराणां प्रसक्तद्विजानां अभ्युदयेत्तनां संवम्बितोऽशेषा गुणाः तृणीकृता येन स तृणीकृताशेषगुणः प्राक् पूर्वं सभाप्रवेशात् पापाशयान् पापचित्तवृत्तीन् ब्रह्मरक्ष-प्रवरान् अभ्युदयार्थमार्चीन् ॥

९२९—मायाविभिस् त्रास-करैर् जनाना-

मसैरुपादान-परैरुपेतः ॥

१—अथ छन्दोमङ्गपरिहारार्थं 'भणिक्ताः' इत्येव युक्तं प्रतीयते । '२१२०। वही-१।७७।२६।' इति शास्त्रापेक्षया 'अपि माप अथं कुर्याच्छन्दोमङ्ग न कारयेत्' इति छन्दः-शास्त्रस्य प्रवक्तव्यात् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गः— १०५

सतां विघातैक-रसैरविक्षत्

सदः परिक्षोभित-भूमि-भागम् ॥ ४५ ॥

मायाविभिरित्यादि—आहैरप्यभिचारिभिर्मायाभिर्भिर्ब्रह्मैः परेषां ज्ञान-
करैः । जनानामतिरौद्रत्वात् । उपादानपरैः सतां सम्मार्गस्थितानां विघातैकरसै-
र्विनाशैकस्वभावैः उपेतो दशाख्यः सदः समामविक्षत् प्रविष्टः । '२३३१' शब्द
इगुपधादन्तितः वयः । १३११४५।' कीदृशम् । राक्षसैश्चरणभागेन परिक्षोभित-
भूमिभागम् ॥

९३०—विधृत-निशित-शस्त्रैस् तद् युतं यातुधानै-

रुरु-जठर-मुखीभिः संकुलं राक्षसीभिः ॥

श्वगणि-शत-विकीर्णं वागुरा-वन् मृगीभिर्

वनमिव स-भयाभिर् देव-वन्दीभिरासीत् ॥ ४६ ॥

विधृतेत्यादि—तत्सदो यातुधानैः विधृतनिशितशस्त्रैः गृहीतनीङ्गशस्त्रैर्युतं
युक्तमासीत् । तथा राक्षसीभिः उरुजठरमुखीभिः संकुलं व्याप्तं यथा वनं वागुरावन्
सवागुरं श्वगणिशतविकीर्णं आखेटकशतच्छब्दं मृगीभिः सभयाभिः श्वगणि(के)भ्यो
ज्ञातभयाभिः व्याप्तमासीत् श्वगणा विघ्नन्ते येषामिति श्वगणि[नः] काः । '१९२२।
अन - १५।२।११५।' इति [इति] ठक् ॥

९३१—जलद इव तडित्वान् प्राज्य-रत्न-प्रभाभिः

प्रति-ककुभमुदस्यन् निस्वनं धीर-मन्द्रम् ॥

शिखरमिव सुमेरोरासनं हेममुच्चैर्

विविध-मणि-विचित्रं प्रोन्नतं सोऽध्यतिष्ठत् ॥ ४७ ॥

इति भट्टिकाव्ये एकादशः सर्गः ॥

जलद इत्यादि—प्राज्यानां प्रभूतानां रत्नानां मणीनां प्रभाभिः तडित्वानिब
जलदः प्रोन्नतारामा सर्वेषामुपरि स्थितत्वात् । प्रतिककुभं विक्षि विक्षि । धीरमन्द्रं
मन्द्रगम्भीरं निस्वनं उदस्यन्नक्षिपन् सुमेरोः शिखरमिव हेममासवमुच्चैर्बलं विविध-
मणिविचित्रं नानारूपमणिभिर्विचित्रं नानावर्णकमध्यतिष्ठत् समारोहति क्व ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये

गुनीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

३०६ — अष्टि-काण्डे—तृतीये प्रसक्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

द्वादशः सर्गः—

आधिक्यमलंकारः प्रबन्धविषय उक्तः । नैकदेशिकं तस्य चित्रादयोऽर्थाः प्रवृत्तिहेतवः । तथा चोक्तम्—‘आधिक्यमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् । प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते चित्रार्था भूतभाविनः ॥ चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्वं कथायाः स्वभिनीतता । शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥’ इति तत्सर्वं मञ्जुनिर्णय-प्रबन्धे द्रष्टव्यमिति दर्शयन्नाह—

९३२—ततो वि-निद्रं कृत-देवताऽर्चं
दृष्ट्वैव चित्त-प्रशमं किरन्तम् ॥
आविष्कृताऽङ्ग-प्रतिकर्म-रम्यं
विभीषणं वाचमुवाच माता ॥ १ ॥

तत इत्यादि—ततः प्रभातकालानन्तरं विभीषणं विनिद्रं प्रबुद्धम् । कृत-देवतात्वं कृतेष्टदेवतापूजनम् । दृष्ट्वैव स्निग्धया कायव्यापारेण चित्तप्रशमं किरन्तं प्रकाशयन्तम् । आविष्कृतं प्रदर्शितं यदङ्गस्य प्रतिकर्म प्रमाधनं तेन रम्यं माता नैकवी नाम वाचं बक्ष्यमाणामुवाच ॥

९३३—‘प्रबाधमानस्य जगन्ति धीमंसु !
त्वं सोदरस्याऽतिमदोद्धतस्य ॥
आनन्दनो नाक-सदां प्रशान्तिं
तूर्णं विपस्याऽमृत-वत् कुरुष्व. ॥ २ ॥

प्रबाधमानस्येत्यादि—हे धीमन् ! त्वं नाकसदां देवानां आनन्दनः प्रसोदयिता सन् सोदरस्य आनुर्दशनस्य । गर्भावस्थायां समानमुदरं यस्येति योगावि-भागात्सभाचः । अतिबल्लोद्धतस्य महता सामर्थ्येन इतस्य जगन्ति लोकं प्रबाध-मानस्य पीडयतः प्रशान्तिं प्रशमनं तूर्णं कुरुष्व । अमृतवत् । यथा अमृतं देवा-नामानन्दनं विषस्य कालकूटनाम्नः सोदरस्य एकस्मिन् समुद्रोदरे स्थितश्चात् जगन्ति प्रबाधमानस्य प्रशान्तिं कृतवदिति ॥

९३४—कुर्यास् तथा, येन जहाति सीतां
विषाद-नीहार-परीत-मूर्तिम् ॥
स्थितां क्षितौ शान्त-शिखा-प्रतानां
तारामिव त्रास-करीं जनस्य. ॥ ३ ॥

कुर्या इत्यादि—तथा प्रकारमनुतिष्ठेत्त्वं येन सीतां जहाति । विषादनीहा-रपरीतमूर्ते विषादो नीहार इव तेन परिगतदेहाय । क्षितौ स्थितां निमग्न्याम् । शान्तशिखाप्रतानां अनुज्ज्वलवेषीवन्ध्याम् । जनस्य त्रासकरीं भयहेतुभूताम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथनके 'विभीषणागमनो' यम हास्यः स्वर्गः— १०४

हेतौ टः । ताराभिः । यथा काचित्तरा द्विवै स्थिता पतिता बीहारपरीतमूर्तिः
सान्त्वयित्वाप्रताना ध्वस्तरश्मिजाला कोकत्रासकरी तद्वृत्तामिति ॥

९३५—यावन् न संत्रासित-देव-संघः

पिण्डो विषस्यैव हरेण भीष्मः ॥

संग्रस्यते ऽसौ पुरुषाऽधिपेन,

द्रुतं कुलाऽऽनन्द ! यतस्व तावत् ॥ ४ ॥

यावदित्यादि—यथा संत्रासितदेवसंघः विषस्य कालकूटस्य पिण्डो भीष्मो-
ऽतिरात्रो हरेण संग्रस्तः पीतः तद्वृत्तावदसौ रावणः पुरुषाधिपेन रामेण न संग्र-
स्यते न विनाश्यते, तावत् हे कुलानन्द ! कुलानि आनन्दयनीति । '२९१३।
कर्मण्यण् । ३। २। १।' द्रुतं यतस्व मीतास्वाजनायां वक्तुं कुह ॥

९३६—हता जनस्थान-सदो निकायाः,

कृता जितोत्खात-भट-द्रुमा पूः, ॥

मदांसि दग्धानि, विधेयमस्मिन्

यद् वन्धुना, तद् घटयस्व तस्मिन्.' ॥ ५ ॥

हता इत्यादि—जनस्थानसदो दण्डकारण्यवासिनः निकायाः खरवृषणादीनां
संघा हताः । '२३१४। मंघे चानीसगधर्ये । ३। ३। ४२।' इति विनोतेः वन् ककार-
श्चादेशः । पूष लङ्का जितभटा उग्वानद्रुमा कृता । मदांसि गृहाणि दग्धानि । इति
सर्वमेतत्तत्रया ज्ञानमेव । अनेन प्रकारेण अस्माकमपि विनाशः स्यात् । तदेतस्मिन्-
न्वस्तुनि यद्वन्धुना विधेयं अनुष्ठेयं तद्विधानुं घटयस्व यतस्व । तस्मिन्वस्तुनि ॥

९३७—चिकीर्षिते पूर्व-तरं स तस्मिन्

क्षेमं-करे ऽर्थे मुहुरीर्यमाणः ॥

मात्रा ऽतिमात्रं शुभयैव बुद्ध्या

चिरं सुधीरभ्यधिकं समाधात् ॥ ६ ॥

चिकीर्षित इत्यादि—तस्मिन् मीताप्रत्यर्पणलक्षणेऽर्थे मानुरूपदेशान् पूर्व-
तरं पूर्वमेव चिकीर्षिते कर्तुमीप्सिते मात्रा शुभयैव बुद्ध्या कल्याणया अतिमात्र-
मत्यर्थं मुहुः क्षणमीर्यमाणः प्रवर्तमानः स विभीषणः सुधीः प्राज्ञः चिरकालम-
भ्यधिकं समाधात् चिन्तितवान् । इदमतिन्याय्यमिति । '२२२३। गानि स्वा-
। २। ४। ७७।' इति सिचो लुक् ॥

इयता प्रबन्धेन उदात्तार्थोक्तिर्बालादुदात्तार्थत्वमुक्तम् । इत उत्तरं ग्रहस्त-रावण-
विभीषण-मातामह-कुम्भकर्णादीनां वचनप्रबन्धेन चित्रादुदात्तार्थं द्रष्टव्यम् ।

१०८ अष्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्न-काव्ये कृष्ण-रूपे तृतीयो वर्णः,

स्वमिनीतया सुबोधता सध्यानाकुलता चेतोतदुभवं कवाधामेव मन्त्रनिर्गन्धा-
न्यायां प्रष्टव्यम् ॥

९३८—दौवारिकाऽभ्याहत-शक्र-दूतं
सोपायनोपस्थित-लोक-पालम् ॥
साऽऽशङ्क-भीष्माऽऽप्त-विशन्-निशाटं
द्वारं ययौ रावण-मन्दिरस्य. ॥ ७ ॥

दौवारिकेत्यादि—स विभीषणः रावणमन्दिरस्य द्वारं ययौ । दौवारिकाः द्वारे
नियुक्ताः । '१३८९। द्वारादीनाम्-।७।३।४।' इत्येच् । तैरभ्याहताः शक्रदूता यस्मिन्
द्वारे । सोपायनाः गृहीतकौशलिकाः उपस्थिता भीषणाकिता लोकपाला यत्र ।
साशङ्काः समयाः भीष्मा भयानकाः आप्ता विशन्तो निशाटा यत्रेति तस्मिन् ॥

विशेषकम् ८-१०-

९३९—दूरात् प्रतीहार-नतः स वार्ता
पृच्छन्ननावेदित-संप्रविष्टः ॥
स-गौरवं दत्त-पथो निशाटै-
रैक्षिष्ट शैलाऽग्रमिवैन्द्रशत्रुम् ॥ ८ ॥

दूरादित्यादि—स विभीषणः दूरादेव प्रतीहारेण नतः स्वामिनीव तत्र
गौरवात् । वार्ता पृच्छन् कुशली महाराज इति विभीषणो द्वारि तिष्ठतीति राशे
अनावेदित एव संप्रविष्टो निशाटैः सगौरवं च सविनय दत्तपथो दत्तमार्गः ।
इन्द्रशत्रु रावणमैक्षिष्ट दृष्टवान् । शैलाग्रमिव सिंहासनारूढस्य नस्योक्तत्वात् ॥

९४०—कुशानु-वर्ष्मण्यधिरूढमुच्चैः
सिंहासने संक्षय-मेघ-भीमम् ॥
निसर्ग-तीक्ष्णं नयन-स्फुलिङ्गं
युगान्त-वह्नेरिव धूम-राशिम् ॥ ९ ॥

कुशानुवर्ष्मणीत्यादि—सिंहासने उच्चैस्तुङ्गे कुशानुवर्ष्मणि अभितुल्ये अधि-
कृतं उपविष्टम् । संक्षयमेववज्रीमं अतिभयंकरम् । निसर्गतीक्ष्णं स्वभावरीदृशम् ।
नयनानि स्फुलिङ्गा इव यस्य तमैक्षिष्ट । युगान्तवह्नेरिव धूमराशिं अभितुल्य-
सिंहासने उपरि स्थितत्वात् । सोऽपि संक्षयमेववज्रीमः स्वभावतः कटुकत्वात् ।
स्वभावतीक्ष्णः । नयनानि विस्फुलिङ्गा यत्रेति ॥

९४१—प्रीत्या ऽपि दत्तेक्षण-सन्निपातं
भवं भुजङ्गाऽधिप-वद् दधानम् ॥

तथा छन्दस्य रूपे कथनके 'विभीषणागमनो' नाम शब्दः सर्वो— १०९

तमःसमूहाऽऽकृतिर्मप्यशेषा-

नूर्जा जयन्तं प्रथित-प्रकाशान् ॥ १० ॥

प्रीत्येत्यादि—यथा भुवःशक्तिः शेषः प्रीत्या कोहेन दृष्टेक्षणसंक्षिपातः समर्पितनेत्रनिवहो भयमादधाति तद्वज्रवमादधानम् । तमःसमूहस्यैवाकृतिर्यस्य तमपि प्रथितप्रकाशानशेषानर्कादीन् ऊर्जां बलेन जयन्तमैक्षिह । ऊर्जेति '११५० । आज-भास-१३।२।१००।' इत्यादिना क्विप् ॥

९४२—तं रत्न-दायं जित-मृत्यु-लोका

रात्रि-चराः कान्ति-भृतो ऽन्वसर्पन् ॥

प्रमुक्त-मुक्ता-फलमम्बु-वाहं

संजात-तृष्णा इव देव-मुख्याः ॥ ११ ॥

तमित्यादि—यथा देवमुख्याः अमरत्वाजितमृत्युलोकाः कान्तिभृतो क्षी-
चराः संजाततृष्णाः सन्तः प्रमुक्तमुक्ताफलमम्बुवाहमुपसर्पन्ति तद्वत्तं विभीषणं
रत्नदायं । रत्नं दास्यमीति । '३१८१) अण् कर्मणि च । ३।३।१२।' इति मणिष्य-
त्काले क्रियायां क्रियायांयामित्यण् । तत्र एककर्तृके भिन्नकर्तृके वेति विशेषाभा-
वात् । अथवा '५१५) दय दानगत्योः' इत्यस्मात्कर्मण्यण् । रत्नं दयते दद्यामीति
कृत्वा । रात्रिचरा भग्नप्रमलोका अन्वसर्पन् ॥

९४३—स किङ्करैः कल्पितमिङ्गित-ज्ञैः

संबाधकं पूर्व-समागतानाम् ॥

सिंहासनोपाश्रित-चारु-बाहु-

रध्यास्त पीठं विहित-प्रणामः ॥ १२ ॥

स इत्यादि—स विभीषणः विहितप्रणामः कृतप्रणतिः पीठमध्यास्य निषण्ण-
वान् । किङ्करैर्भृतैरिङ्गितज्ञैरभिप्रायवेदिभिः कल्पितमुपनीतम् । पूर्वसमागतानां
प्रथमप्रविष्टानां संबाधकं संकटकृत्य संबाधत इति ऋक् । रावणस्य सिंहासने
उपाश्रितः स्थितः चारुबाहुयस्य विभीषणस्येति सः ॥

९४४—ततो दशाऽऽस्यः क्षुभिताऽहि-कल्पं

दीप्राऽङ्गुलीयोपलमूढ-रत्नम् ॥

अनेक-चञ्चन्-नख-कान्ति-जिह्वं

प्रसार्य पाणिं समितिं बभाषे ॥ १३ ॥

तत इत्यादि—विभीषणनिवेक्षनादुत्तरकाष्ठं दशास्यः पाणिं क्षुभिताहिकल्पं
कुक्षिस्तृप्तफलेन सर्पेण तुल्यम् । दीपो दीपनशीकोऽङ्गुलीयोपकोऽङ्गुलीयरत्नम् ।

११० अट्टिकाख्ये—तृतीये प्रसक्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

यतः तत एव ऊठरत्नम् । अनेकाश्चान्यग्रलन्त्यो नलकान्तयो जिह्वा इव यस्य ।
तं प्रसार्य समितिं राक्षससमूहं वभाषे ॥

९४५—‘शक्तैः सुहृद्भिः परिदृष्ट-कार्यै-

राज्ञातिभिर् नीतिषु बुद्धि-मद्भिः ॥

युष्मद्-विधैः सार्धमुपाय-विद्भिः

सिध्यन्ति कार्याणि सु-मन्त्रितानि ॥ १४ ॥

शक्तैरित्यादि—शक्तैः समर्थैः सुहृद्भिर्मित्रैः परिदृष्टकार्यैः मा भूददृष्टकर्मणां
कर्मसु विषाद इति । नीतिषु आज्ञातिभिः अभ्यस्तनीतिशास्त्रैरित्यर्थः । ‘१८८८ ।
इष्टादिभ्यश्च । ५।२।८८।’ इति इति । ‘कस्येन्निवचयस्य’ इति कर्मणि सप्तमी ।
बुद्धिमद्भिः ज्ञानवद्भिः । उपायविद्भिः । सामादिकुशलैरित्यर्थः । युष्मद्विधैः सह
कार्याणि सुमन्त्रितानि सिध्यन्ति ॥

९४६—उपेक्षिते वालि-खराऽऽदि-नाशे,

दग्धे पुरे, ऽक्षे निहते स-भृत्ये, ॥

सैन्ये द्विषां सागरमुत्तितीर्षा-

व-नन्तरं ब्रूत, यदत्र युक्तम्.’ ॥ १५ ॥

उपेक्षित इत्यादि—वालिखरादिनाशेपूरेक्षितेषु द्विषां च सैन्ये सागरमुत्ति-
तीर्षाबुत्तरितुमेवणशीले । अनन्तरमिदानीं ब्रूत वदत यदत्र युक्तमिति । उत्तिनी-
र्षन्ति ‘३२०। इकोऽधि विभक्तौ । ७।१।७३।’ इति नुम् न भवति । ‘३२१।
तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्-। ७।१।७४।’ इति पुवद्भावः ॥

९४७—भुजांऽस-वक्षः-स्थल-कार्मुकासीन्

गदाश् च शूलानि च यातुधानाः ॥

परामृशन्तः प्रथिताऽभिमानाः

प्रोचुः प्रहस्त-प्रमुखा दशाऽऽस्यम् ॥ १६ ॥

भुजांसेत्यादि—यदि वयं शत्रून् न व्यापादयामस्तदा किमेतन्भुजादिरुदैरिति
प्रथिताभिमानाः प्रकाशिताहंकारा भुजादीन् परामृशन्तः प्रहस्तप्रमुखा यातुधाना
दशास्त्रं प्रोचुर्बहुमारब्धाः । ‘११३०। वच् परिभाषणे’ लिट् उत् । ॥

९४८—‘अ-खण्ड्य-मानं परिखण्ड्य शक्रं

त्वं पण्डितं-मन्यमुदीर्ण-दण्डः ॥

नराऽऽभियोगं नृ-भुजां प्रधान !

मन्त्रोन्मुखः किं नयसे गुरुत्वम् ॥ १७ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विनीवजागमनो' नाम हास्यः सूर्यः— १११

अस्वल्पमानमित्यादि—शक्यमल्पमानं अनभिभवनीयाहंकारं अतश्च पण्डितंमन्यं पण्डितमात्मनः मन्यमानं नान्यः पण्डितोऽस्तीति तादृशं परित्यज्य जित्वा, त्वं नृभुजां प्रधान ! उदीर्णदण्डः अभ्यर्चितबलः सन् किमर्थं मज्जोन्मुखो मञ्जप्रवणः नराभियोगं गुरुत्वं नयसे प्रापयस्मि । सुमञ्जितानि कार्याणि सिध्यन्तीति । अत्र कर्तुर्गुणाभियोगेन क्रियाफलैर्न योगादात्मनेपदम् ॥

९४९—निर्यत्-स्फुलिङ्गाऽऽकुल-धूम-राशिं

किं ब्रूहि भूमौ पिनषाम भानुम्, ॥

आ दन्त-निष्पीडित-पीतमिन्दुं

द्वीवाम शुष्केक्षु-लताऽस्थि-कल्पम्, ॥ १८ ॥

निर्यदित्यादि—ब्रूहि समादिश आस्तां तावज्जराभियोगः । किं भातुं क्षितौ पिनषाम चूर्णयाम । प्रश्ने लोट । '२५४३। रुधादिभ्यः झम् । ३। १। ७८।' निर्वृता निर्गच्छता स्फुलिङ्गेनाकुलो धूमराशिर्यस्य तं भानुम् । आ इति विकल्पे वर्तते । दन्तनिष्पीडितपीतं इन्दुं वा पूर्वं दन्तनिष्पीडितं पञ्चापीतं द्वीवाम निरस्याम् । '४३३। वोरुपधाया - ८। २। ७९।' इति दीर्घः । शुष्केक्षुयष्टेरस्वीय तत्सदृशम् ॥

९५०—स-राघवैः किं वत वानरैस् तैर्

यैः प्रातराशोऽपि न कस्यचिन् नः ॥

स-स्थाणु-कैलास-धराऽभिधत्स्व,

किं द्यौरधोऽस्तु, क्षितिरेन्तरीक्षे, ॥ १९ ॥

सराघवैरित्यादि—सस्थाणुर्यः कैलासः तस्य धर इति सः । धारयतीति धरः । कर्तर्यच् । हे सस्थाणुकैलासधर ! नोऽस्माकं मध्ये कस्यचिदेकस्य यैः सराघवैः प्रातराशोऽपि प्रातर्भोजनमपि न भवति तैः सराघवैर्वानरैः किं प्रभोजनम् । वतशब्दोऽनुशोचने । अतोऽभिधत्स्व आदिश । किं द्यौराकाशमधोऽस्तु भवतु, क्षितिर्वा अन्तरीक्षे उपरिष्टादस्तिवति ॥

यत्पुत्र दग्धं तद्युष्मत्प्रमादेनैव न शत्रुशक्त्येति दर्शयन्नाह—

९५१—चापल्य-युक्तस्य हरेः कृशानुः

समेधितो वालधि-भाक् त्वदीयैः ॥

शस्त्रेण वध्यस्य गलत्रधाक्षीद्

राजन् ! प्रमादेन निजेन लङ्काम्, ॥ २० ॥

चापल्येत्यादि—चापलस्य भावश्चापल्यम् । आह्वयान्तिवत् प्वम् । युवादि-प्वपि दृश्यते तत्र चापलमिति रूपम् । तेन युक्तस्य हरेर्मर्कटस्य हे राजन् ! शस्त्रेण वध्यस्य सतः यो बाह्विः पुच्छं तद्वाह समाश्रितः कृशानुसद्वीर्यैः शूलैः

३११ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्णः,

समेधितो वर्धितः तैलवृतादिमिर्गृहात् गृहं गच्छतो गच्छन् पुच्छात्पतन् लङ्काम्
भाक्षीत् दग्धवान् । '३२६। एकावो वसो मघ-।८।२।३७।' इत्यादिना धत्स्वम्
इलन्तलक्षणा वृद्धिः । '३२४। हो वः ।८।२।३१।' । '२९५। चदोः कः ।
।८।२।४१। निजेन भायसीवेन प्रमादेन ज्वालादर्शितलक्षणेन । तदानीं तस्मै
शब्दाव्यापादनमेव युक्तमिति ॥

९५२—अथा ऽञ्चितोरस्कमुदीर्ण-दृष्टिः

कृत्वा विवक्षा-प्रवणं शरीरम् ॥

विवृत्त-पाणिर् विहतोत्तराऽर्थ

विभीषणो ऽभाषत यातुधानान् ॥ २१ ॥

अथेत्यादि—प्रहस्तादिबचनान्तरं अञ्चितोरस्कं विन्यस्तहारत्वात् । पूजि-
तोरस्कम् । '८८९। उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।५।४।५१।' '३०४७। अञ्जेः पूजायाम्
।७।२।५३।' इतीदम् । '४२४। नाञ्जेः पूजायाम् ।६।४।३०।' इत्यनुनासिकलोपप्रति-
षेधः । तदर्थं शरीरं विवक्षाप्रवणं वक्तुमिच्छामिमुन्यं कृत्वा शरीरस्य सौहृदं
दग्धाद्येत्यर्थः । उदीर्णदृष्टिस्तदभिमुखदृष्टिः । विवृत्तपाणिस्तदभिमुखीकृतदक्षिण-
पाणिः विभीषणो यातुधानानभाषत विहतोत्तरार्थं विहतः प्रतिविद्धः परैरुदितस्य
वचनस्यार्थो वज्र भाषण इति ॥

९५३—'युद्धाय राज्ञा सुभृतैर् भवद्भिः

संभावनायाः सदृशं यदुक्तम्, ॥

तत् प्राण-पण्यैर् वचनीयमैव,

प्रज्ञा तु मन्त्रे ऽधिकृता, न शौर्यम् ॥ २२ ॥

युद्धायेत्यादि—युद्धार्थं राज्ञा भवन्तः सुभृताः संवर्धिताः तैः सुभृतैर्यदुक्तं
'भानुं पितृवाम' इत्यादि । कीदृशम् । संभावनायाः सदृशम् । तत्प्राणपण्यैर्वचनी-
यमेव । मन्त्रे तु प्रज्ञाधिकृता न शौर्यम् ॥

'नराभियोगं किं नश्यते गुरुवम्' इत्यत्रोत्तरमाह—

९५४—यच्च चापि यत्ना-ऽऽदृत-मन्त्र-वृत्तिर्

गुरु-त्वमायाति नराऽभियोगः ॥

वशीकृतेन्द्रस्य, कृतोत्तरो ऽस्मिन्

विध्वंसिताऽशेष-पुरो हनूमान् ॥ २३ ॥

यथेत्यादि—वशीकृतेन्द्रस्य निर्जितस्यस्य रावणस्य नराभियोगो वशादृत-
मन्त्रवृत्तिर्वैजयन्ताया मन्त्रवृत्तिर्वैजयन्ता सः तद्वत्तो गुरुत्वमायातीति वशाप्युक्तं अस्मिन्
वस्तुनि हनूमाद् कृतोत्तरो दक्षोत्तरः । वशः विध्वंसिताशेषपुरः । पुरं कक्षा ।

तथा लङ्घ्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः— २१३

पूःसकृदो वा कृतसमाप्तः । अत्र कपिनाथभृत्येव ईदृशमनुष्ठितं स कथं
नराभियोगो मञ्जोन्मुखो न निरूप्यत इति ॥

प्रमादेनाग्निः लङ्कामघातीदित्यत्रोत्तरमाह—

९५५—अग्निः प्रमादेन ददाह लङ्कां

वध्यस्य देहे स्वयमैधितश्चेत्, ॥

विमृश्य तद् देव-धिया ऽभिधत्त

ब्रह्माऽस्त्र-बन्धोऽपि यदि प्रमादः ॥ २४ ॥

अग्निरित्यादि—वध्यस्य वधाहंस्य देहे तदेकदेशेषु पुच्छादिषु प्रमादेन
स्वयं युष्माभिरग्निरिधितो दीपितः लङ्कां ददाह चेत्, तथास्तु । ब्रह्मास्त्र-
बन्धोऽपि यदि प्रमादः तदेवधिया देवतुल्या देवानां साग्निकत्वाभिर्महा बुद्धिः
तया विमृश्य निरूप्याभिधत्त ब्रूत । सोऽपि प्रमाद इति बभौऽसाधमोघोऽपि
विश्लेषितः । अभिधत्तेति । '२५०१ । दधस्तथोञ्च । ८।२।३८।' इत्यम्यासदका-
रस्य भप् धातोश्च त्वरि चत्वंम् ॥

पराभियोगः सर्वथा निरूप्यत इति दर्शयन्नाह—

९५६—जगन्त्यमेयाऽद्भुत-भाव-भाजि,

जिताऽभिमानाश्च जना विचित्राः, ॥

कार्ये तु यत्नं कुरुत प्रकृष्टं,

मा नीति-गर्भान् सु-धियो ऽवमन्ध्वम्. ॥ २५ ॥

जगन्तीत्यादि—असंख्यविचित्रभावभाजि जगन्ति तत्रत्या अपि जनाः
विचित्राः शक्तिदेशकालवशान् जिताभिमानाश्च । अन्यैरुत्कृष्टैर्जीयतेऽभिमान-
स्तेषाम् । तेनात्मन्यभिमानो न कर्तव्य इति दर्शयति । कार्ये तु प्रकृष्टमुत्तमं
यत्नं कुरुत । येन तत्तत्कार्यं सिध्यति । तत्र च ये युक्तिमभिदर्शयति तात्क्षीति-
गर्भान् नीतिरेव पादगुण्यादिज्ञानं गर्भं येषाम् । अत एव सुधियो मावमन्ध्वं
मा परिभूत । तदयुक्तानुष्ठानान् । '२६९३। हनः सिच् । १।१।१४।' इति
किञ्चविधानसामर्थ्यान् अनुनासिकलोपाभावः । '२२४५। धि च । ८।२।३५।' इति
सिचो लोपः ॥

यथा च विजिगीषुणा वर्तितव्यं तथोपदिशन्नाह—

९५७—वृद्धि-क्षय-स्थान-गतामजस्रं

वृत्तिं जिगीषुः प्रसमीक्षमाणः ॥

घटेत सन्ध्याऽऽदिषु यो गुणेषु,

लक्ष्मीर्न तं मुञ्चति चञ्चला ऽपि. ॥ २६ ॥

३१४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काव्ये लक्षण-रूपे नाम तृतीयो वर्गः,

बुद्धीत्यादि—आत्मब्रह्मप्रकृतिसंपन्नो वयस्वाचिष्ठानं विजिगीषुः तस्य च
बुद्धिक्षयस्यानमिति श्रीणि फलानि । गुणाश्च सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वै-
भावाः च । तत्र चक्षिन् गुणे स्थितः पश्येद्विहस्यः पश्यामीति । दुर्गसेतुवधि-
कृषिशून्यनिवेशनप्रव्यहस्निवनकर्माभ्यात्मनः प्रवर्तयितुं परस्य चैतामि हन्तुं
गुणमातिष्ठेत् सा बुद्धिः । चक्षिन् गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातं पश्येत् नेतरस्य
तस्मिन् निष्ठेन स क्षयः । स्वकर्मणां बुद्धिगुणेनाभिपश्येदेतत् स्थानमित्यनेन
मार्गेण यो विजिगीषुः बुद्धिक्षयस्यानगतामात्मनः परस्य च वृत्तिमज्ज्ञं शाश्वत्
प्रसमीक्षमाणो निरुपयन् सन्ध्यादियु वरगुणेषु चटेत यतेत तं विजिगीषुं लक्ष्मीः
राज्यधीः चक्षलापि न मुञ्चति । गुणशृङ्खलाबद्धत्वात् ॥

अग्नि स कालो यत्र विजिगीषुणा परबुद्धिरुपेक्षणीयेति दर्शयन्नाह—

९५८—उपेक्षणीयं च परस्य बुद्धिः

प्रनष्ट-नीतेरजितेन्द्रियस्य ॥

मदाऽऽदि-युक्तस्य विराग-हेतुः,

सन्मूल-घातं विनिहन्ति या ऽन्ते. ॥ २७ ॥

उपेत्यादि—परः शत्रुः प्रनष्टनीतिर्यादजितेन्द्रियः न मदाविपङ्गं त्यजति,
किन्तु तेनैव युज्यते । तस्यैवंविधस्य या बुद्धिः सा सर्वस्यैव लोकस्य विरागाहेतुः
वेमुक्तकारणमुपेक्षणीयं च न तद्भावाच्च । तेनेदशी या अन्ते अवस्थाने सन्मूल-
घातं सर्वं सर्वेण विनिहन्ति विनाशयति ॥

तथार्थात् स कालो यत्र विजिगीषुणाऽन्तःकारमक्षय उपेक्षणीय इत्याह—

९५९—जनानुरागेण युतो ऽवसादः

फलानुबन्धः सुधिया ऽऽत्मनो ऽपि ॥

उपेक्षणीयो ऽभ्युपगम्य संधिं

कामाऽऽदि-षड्-वर्ग-जिता ऽधिपेन. ॥ २८ ॥

अनेत्यादि—आत्मनोऽवसादः क्षयः जनानुरागेण युतः संबद्धः अनु-
रक्तप्रकृतिसमष्टलत्वाद्विजिगीषोः फलानुबन्धः फलमनुब्रूयति । सुधिया विदुषा
अधिपेन राजा । कामादिषड्वर्गजिता कामकोपलोभमोहमदेत्याणां वर्णां वर्गः
तज्जिता उपेक्षणीयः । तत्रापि परैः संधिमभ्युपगम्य कृत्वा । अन्धया शीणोऽ-
यमिति परोऽभियुज्यते ॥

यदा च विजिगीषुः संधिविग्रहार्थां फलं न पश्येत् तदा स्वबुद्धिमास्थयमा-
सनं कुर्यादित्युपदिशन्नाह—

९६०—यदा विगृह्णन् न च संदधानो

बुद्धिं क्षयं चा ऽनुगुणं प्रपश्येत्, ॥

आसीत् राजा ऽवसर-प्रतीक्षस्
तदा प्रयासं वितथं न कुर्यात्. ॥ २९ ॥

यदेत्यादि—यदा हि राजा विजिगीषावस्थितः विगृह्णन् विग्रहं कुर्वन् आत्म-
नोऽनुगुणामनुकूलं वृद्धिं न पश्येत् क्षयं वा परस्वात्मनोऽनुगुणं न पश्येत् ।
संदधान इति संधिं च कुर्वन्नात्मनोऽनुगुणं न पश्येत् तदा आसीत् स्वदुःखार्थमा-
सनं कुर्यात् न विग्रहं संधिं वा । अवसरः कालस्तं प्रतीक्षत इति अवसरप्रतीक्षः ।
'२९१३। कर्मण्यण् । ३। २। १।' संधेर्विग्रहस्य वा स्वपरवृद्धिप्रयानुकूलं कालं
प्रतीक्षमाण इत्यर्थः । न पुनः प्रयासं संधिविग्रहोद्यमं वितथं निष्फलं निष्प्रयोजनं
कुर्यात् । यदा तु परं विग्रहीतुमशक्तः तदा श्रावराहकलहं समानमुपदेक्ष्यति ॥

संधिं कृतवतोऽपि विजिगीषोः परेण वा वियुज्यमानस्य विधिसुपदिष्टाह—

९६१—संधौ स्थितो वा जनयेत् स्व-वृद्धिं
हन्यात् परं वीपनिषत्प्रयोगैः ॥
आश्रावयेदस्य जनं परैर् वा
विग्राह्य कुर्यादवहीन-संधिम्. ॥ ३० ॥

संधावित्यादि—संधौ स्थितो वर्तमानः जनयेत् स्ववृद्धिम् । यया अत्यु-
च्छ्रितः तामभियुज्जीत परं वा शत्रुं उपनिषत्प्रयोगैः विषादिदानैः हन्यात्
विनाशयेत् संधिना जातविश्वासत्वात् । आश्रावयेदस्य जनं देशादिदानेनाकर्षयेत् ।
बलवता अभियुज्यमानः परैः विग्राह्य कलहं कारयित्वा अवहीनसंधिं आक्रान्त-
संधिं कुर्यात् । तस्योपतापितत्वात् ॥

संधिभ्योर्विजिगीषोः शत्रुमण्डलमेतं कुर्वतः सुकरः संधिरित्युपदिष्टाह—

९६२—संदर्शित-स्नेह-गुणः स्व-शत्रून्
विद्वेषयन् मण्डलमस्य भिन्ध्यात् ॥
इत्येवमादि प्रविधाय संधिर्
वृद्धेर् विधेयो ऽधिगमाम्युपायः. ॥ ३१ ॥

संदर्शितेत्यादि—अथाच्छत्रयोऽनेन संधानं मा कार्पूरिति तान्निवेशयन्
विमुक्तानुत्पादयन् । दर्शितस्नेहगुणः प्रकटीकृतानुरागगुणः । अस्य शत्रोर्मण्डल-
ममाख्यादिप्रकृतिं भिन्ध्यात् इत्येवमादि प्रविधाय संदर्शितेत्येवमादिवाक्यार्थं
कृतेत्यर्थः । वृद्धेरधिगमाम्युपायः प्राप्तिहेतुः संधिर्विधेयोऽनुष्ठेयः ॥

३१६ मद्भि-काव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काव्ये लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

विग्रहोऽपि विशिष्टैश्च विजिगीषोर्न यस्य कस्यचिदित्युपदिशन्नाह—

९६३—मत्वा सहिष्णून्परोपजप्यान्

स्वकानधिष्ठाय जलाऽन्त-दुर्गान् ॥

द्रुमाऽद्रि-दुर्लङ्घ्य-जलाप्रधृत्यान्

वर्धेत राजा रिपु-विग्रहेण. ॥ ३२ ॥

मन्वेत्यादि—स्वकानात्मीयाननुजीविनः सहिष्णून् समर्थान् अपरोपज-
प्यान् पररभेष्टान् जलान्ते ये दुर्गाः प्रदेशाः तानधिष्ठाय तत्र स्थापयित्वा ।
'५४२। अधिष्ठाह—(१।४।४६।' इति कर्मसंज्ञा । कीदृशान् । द्रुमैरद्रिभिर्दुर्ल-
ङ्घ्यजलैश्चाप्रधृत्यान् अगम्यान् । वनपर्वतजलमेवान् त्रिविधं दुर्गम् । रिपुणा सह
यो विग्रहः तेन हेतुना राजा वर्धेत वृद्ध्युपचितः स्यान् ॥

यदा अरिविजिगीषू परस्परं हन्तुं न शक्नोति तदा विजिगीषोरामनमुपदिशन्नाह—

९६४—शक्नोति यो न द्विषतो ऽभिहन्तुं,

विहन्यते ना ऽप्य-बलैर् द्विषद्भिः, ॥

स श्वा-वराहं कलहं विदध्या-

दासीत दुर्गाऽऽदि विवर्धयंश् च. ॥ ३३ ॥

शक्नोतीत्यादि—यो विजिगीषुः अबलत्वात् द्विषतः शत्रुनमिहन्तुं विग्र-
हीतुं न शक्नोति अर्थाद्विषद्भिर्न विहन्यते स विजिगीषुः श्वावराहं कलहं विद-
ध्यान् अनुतिष्ठेत् । श्वः च वराहश्च श्वावराहं तदीयमिव कलहम् । '१५००।
तस्येदम् । ४।३।१२०।' इत्यण् । यथा चाण्डाला वराहं हन्तुमशक्ता श्वानं विमुच्य
योधयन्ति यथं हतोऽनेन वा अयमिति तयोर्भक्ष्यत्वादुभयथा कार्यस्तिष्ठः ।
तद्द्रुमयोर्द्विषतोः कलहं विदध्यात् । स्वयं च दुर्गादि विवर्धयन् दुर्गमेतद्विजि-
गीषुः निवेशनद्वयहस्तिवनकर्माण्युपचिन्वन् आसीत तिष्ठेत् ॥

यदा विजिगीषुर्यान्मात्रमाभ्यं शत्रुमात्मानं वा शक्तिहीनं पश्येत् तदा यायात्
संशयेतेति गुणद्वयमुपदिशन्नाह—

९६५—प्रयाण-मात्रेण परे प्रसाध्ये

वर्तेत यानेन कृताऽभिरक्षः, ॥

अ-शक्नुवन् कर्तुर्मेरुं विधातं

स्व-कर्म-रक्षां च परं श्रयेत्. ॥ ३४ ॥

प्रयाणमात्रेणेत्यादि—प्रयाणमात्रेण प्रसाध्ये परे शत्रौ नापरं विग्रहमपे-
क्षेत, यानेन वर्तेत, स्वशुची वर्तेत । कृतभिरक्षः अभियास्यतः कर्मणां द्विविध-
स्वप्रतिविधानात् । अरेर्बिधातं दुर्गादिकर्मोपधातान् स्वकर्मरक्षां स्वेषां दुर्गा-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः— ११७

द्विकर्मणां अपरेणोपहृत्स्वमानानां रक्षां कर्तुमशक्नुवन् शक्तिहीनत्वात् परं श्रयेत् ।
यमाश्रित्य क्षयस्थानात् शानहृदिमामुवाच । परो द्विषिः अभिचोक्ता तद्विषि-
ष्टबलोऽपरोऽस्य इति ॥

यदा तु महायसाध्यं कार्यं पश्येत् तदा संधिविग्रहासनद्वैधीभावं गच्छेदित्यु-
पदिशन्नाह—

९६६—एकेन संधिः, कलहो ऽपरेण

कार्यो ऽभितो वा प्रसमीक्ष्य वृद्धिम्, ॥

एवं प्रयुञ्जीत जिगीषुरेता

नीतीर विजानन्नहिताऽऽत्म-सारम्, ॥ ३५ ॥

एकेनेत्यादि—अभित उभयपार्श्वयोः संधिना विग्रहेण वा वृद्धिं प्रसमीक्ष्य
पश्चादेकेन दायुणा स्वयमभियुक्तेन संधिः अपरेण सहायाभियुक्तेन विग्रहः
कार्यः । एवमुक्तेन प्रकारेण अहितस्य शत्रोरारम्भस्य सारं बलाबलं विजिगीषु-
विजानन् एता नीतीः पाठ्यलक्षणाः प्रयुञ्जीत ॥

त्वया पुनरेवं न प्रयुक्ता इति दर्शयन्नाह—

९६७—त्वया तु लोके जनितो विरागः,

प्रकोपितं मण्डलमिन्द्र-मुख्यम्, ॥

रामे तु राजन्, विपरीतमेतत्

पश्यामि, तेना ऽभ्यधिकं विपक्षम्, ॥ ३६ ॥

त्वयेत्यादि—त्वया पुनश्चतुर्षणांच्छेदकारिणा लोके जनितो विरागः । इन्द्र-
मुख्यं शक्रप्रधानं च मण्डलं प्रकोपितम् । रामे तु सर्वमेतद्विपरीतं अनुरागेण
जनितं मण्डलं चानुराजितं तेनाभ्यधिकं विपक्षं रामं पश्यामि ॥

न चेदानीं भवतः कार्यं विनष्टं अपि तु प्रागेवेति दर्शयन्नाह—

९६८—एकेन वाली निहतः शरेण

सुहृत्-तमस् ते, रचितश् च राजा ॥

यदैव सुग्रीव-कपिः परेण,

तदैव कार्यं भवतो विनष्टम्, ॥ ३७ ॥

एकेनेत्यादि—नच सुहृत्तमो वाली यदैव परेण रामेण कर्त्रा शरेणैकेन निहतः,
सुग्रीवश्च कपिस्त्वच्छत्रू राजा रक्षितः स्थापितः तदैव भवतः कार्यं विनष्टमिति ॥

२१८ मट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्न-कण्ठे लक्षण-रूपे तृतीये वर्गे,

अथ प्रतापवतो मम कथं कार्यं विनश्यति प्रतापादेव सन्नवो नश्यन्तीति चेदाह—

९६९—प्राकार-मात्राऽऽवरणः प्रभावः

खराऽऽदिभिर् यो निहतैस् तवाऽभूत्, ॥

लङ्का-प्रदाहाऽक्ष-वध-दुःभङ्गैः

ह्याम्यत्यंसार्वर्ष्यधुना ऽतिमात्रम्. ॥ ३८ ॥

प्राकारेत्यादि—तव त्रलोक्यप्रभावी प्रताप आसीत् । पुनः खरादिभिर्निहतैः प्राकारमात्रावरणो जातः । लङ्कायामेव समर्यन्तात् । असावप्यधुना लङ्कादाहेन, अक्षवधेन, दुःभङ्गेन असोकवनिवासङ्गेन च अतिमात्रमत्यर्थं ह्याम्यति ग्लानि-मुपगच्छति ॥

अतो रामेण सह युद्धं न घटते तदेव दर्शयन्नाह—

९७०—वडुर्ग-वश्यः परिमूढ-बन्धु-

रुच्छिन्न-मित्रो ऽरिगणैरुपेतः ॥

मा पाद-युद्धं द्वि-रदेन कार्षीर्

नम क्षितीन्द्रं प्रणतोपभोग्यम्. ॥ ३९ ॥

पङ्क्तौत्यादि—वशंगतो वश्यः कामाद्वशयः । परिमूढबन्धुः मूर्खमात्यादि-परिवारः । उच्छिन्नमित्रः वर्गस्यामंभवात् । अरिगणैरुपेतः । तद्विपरितो रामः । अतो द्विरदेन पादयुद्धमिव तेन ज्यायसा मा विग्रहं कार्षीः । अपितु क्षितीन्द्रं रामं नम । प्रणतोपभोग्यम् । अनेन हीनसंभिमाह । तथा चोक्तम्—‘प्रवृत्तं मञ्जि-णाक्रान्तो राजा बलवता बलः ॥ संघिनोपनम्रेत्तुं दण्डकोशात्मभूमिभिः ॥’ इति ॥

युवयोः संधानकारणमस्त्येषेति दर्शयन्नाह—

९७१—रामो ऽपि दाराऽऽहरणेन तप्तो,

वयं हतैर् बन्धुभिर्मात्म-तुल्यैः, ॥

तप्तस्य तप्तेन यथा ऽऽयसो नः

संधिः परेणा ऽस्तु, विमुञ्च सीताम्. ॥ ४० ॥

राम इत्यादि—यथा तप्तेनायसा तप्तस्यायसः संघिर्घटते तद्वदस्माकं तप्तानां तप्तेन रामेण संघिरस्तु । अतो विमुञ्च सीतां संघिमिश्रितम् ॥

यदि च तेन तप्तेनापि सना ज्यायसा न संधानं तदा सर्वे वयं न जीवामः तव तेजसो विनाशकरादिति दर्शयन्नाह—

९७२—संधुक्षितं मण्डल-चण्ड-वातै-

रमर्ष-तीक्ष्णं क्षिति-पाल-तेजः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः— ३१९

सामाऽम्भसा शान्तिमुपैतु राजन् !

प्रसीद, जीवाम स-बन्धु-भृत्याः ॥ ४१ ॥

संधुक्षितमित्यादि—क्षितिपालतेजः सीताखियोगजम् । इन्द्रादिमण्डलै-
अण्डवार्तरिव संधुक्षितं दीपितम् । अमर्षनीयं असहिष्णुतयासकम् । सामा-
म्भसा साम्ना संबिता अभ्यसेव शान्तिमुपैतु । हे राजन् ! प्रसीद किं संरक्षेण ?
अन्यथा तमारण्योऽग्निरिव दुःस्वामर्यजं तेजो विक्रमयतीति ॥

समानयोरपि संधानमेव युज्यते न विग्रहः किं पुनर्यायसीत्यत्र हेतुं दर्शयन्नाह—

९७३—अ-पक्व-कुम्भाविंश भङ्ग-भाजौ

राजक्षियातां मरणं समानौ, ॥

वीर्ये स्थितः किंतु कृताऽनुरागो

रामो भवांश् चोत्तम-भूरिवैरी. ॥ ४२ ॥

अपक्वेत्यादि—हे राजन् ! यथा कुम्भावपक्वो भङ्गभाजौ परस्परभिहतौ
विनश्यतः । तद्वत् समानौ युध्यमानौ मरणमियानाम् । सार्वधानुक्यकारत्वा-
दिणो न दीर्घत्वम् । राजक्षियातामिति '१३४। इमो ह्रस्वादपि रुमुद-।८।३।३२।'
किंतु रामो वीर्ये स्थितः । उत्साहशक्तियुक्त इत्यर्थः । विक्रमबलं चोत्सा-
हशक्तिः । कृतानुगमश्च अनुरक्तमण्डलवान् । भवान् पुनः उत्तमभूरिवैरी ।
उत्तमा इन्द्रादयो भूरयः प्रभूता वैरिणः शत्रवो यस्य । अतस्तेन संधानमेव
युक्तं न विग्रहः । ननु च समयायोभ्यां संधीयेत हीनेनैव विगृहीयात् ।
महप्रभावोत्साहशक्तिमियुक्तो ज्यायान् । अपचितो हीनः । तुल्यशक्तिः समः ।
तत्र ज्ञानबलं मज्जशक्तिः । कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः । विक्रमबलं उत्साहशक्तिः ॥

मन्यामुत्साहशक्तौ शेषयोरभावाच्च हीनेन विग्रह एव युज्यत इत्याह—

९७४—दण्डेन कोशेन च मन्यसे चेत्

प्रकृष्टमात्मानमरेस् तथापि ॥

रिक्तस्य पूर्णेन वृथा विनाशः

पूर्णस्य भङ्गे बहु हीयते तु. ॥ ४३ ॥

दण्डेनेत्यादि—दण्डेन चतुरङ्गेन बलेन, कोशेन हेमरूप्यादिना यदि
प्रकृष्टमात्मानमरेः सकाशान्मन्यसे, तथाप्येवमपि न युक्तं, यतो रिक्तस्य पूर्णेन
भवता विनाशो भङ्गः वृथा निष्फलः । पूर्णस्य पुनर्भवतो भङ्गे बहु हीयत इति
हीनेन बलवतोऽपि संधानं युक्तम् । रिक्तस्य भङ्गो माऽभूत् ॥

११० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

अन्यद्विजयफलमस्तीति चेदाह—

९७५—क्लिष्टाऽऽत्म-भृत्यः परिमृग्य-सम्पन्
मानी यतेता ऽपि स-संशये ऽर्थे, ॥
संदेहमारोहति यः कृताऽर्थो,
नूनं रतिं तस्य करोति न श्रीः. ॥ ४४ ॥

क्लिष्टेत्यादि—यो मानी क्लिष्टात्मभृत्यः चिरकालक्लिष्टशरीरः क्लिष्टभृत्यश्च । परिमृग्यसम्पन्नं प्रार्थनीया विभूतिर्येन । मृगयतेः स्वार्थिकण्यन्तादृष्टो यन् । संशयेऽर्थे स्यान्न स्यादिति यनेतापि यन्न कुर्यात् । यः कृतार्थो भवद्दशः प्रलोक्यविजयित्वात् संदेहमारोहति संदेहे प्रवर्तते, तस्य नूनमवश्यं श्रीर्विभूतिः रतिं स्थितिं न करोति ॥

कदा तर्हि विग्रह इत्याह—

९७६—शक्यान्य-दोषाणि महा-फलानि
समारभेतोपनयन् समाप्तिम् ॥
कर्माणि राजा विहिताऽनुरागो,
विपर्यये स्याद् वितथः प्रयासः. ॥ ४५ ॥

शक्यानीत्यादि—शक्यानि यानि कर्तुं पार्यन्ते । अदोषाणि शुद्धानि महा-फलानि कार्वाणि राजा समारभेत विग्रहेणेत्यर्थात् । उपनयन् समाप्तिं नयन् । विहिनानुरागोऽनुरक्तहृतिः । विपर्यये उक्तस्य । अशक्यानि दोषाधिकानि स्वल्पफलानि राजा समारभेत समाप्तिं च न नयति स वितथः प्रयासः निष्फलो विग्रहः ॥

समापि रामविग्रहेण सर्वमस्तीति चेदाह—

९७७—जेतुं न शक्यो नृ-पतिः सु-नीतिर्
दोषः क्षयाऽऽदिः कलहे ध्रुवश्च, च ॥
फलं न किञ्चिन् न शुभा समाप्तिः,
कृताऽनुरागं भुवि संत्यजा ऽरिम्. ॥ ४६ ॥

जेतुमित्यादि—नृपती रामः जेतुं न शक्यः विग्रहेण । उपमाहशक्तियु-क्त्यात् । तेन सह कलहे दोषः क्षयादिः ध्रुवोऽवश्यमासी । विग्रहे वा सति अयम्यप्रयासप्रत्यवाया भवन्नीत्युक्तम् । फलं न किञ्चित् । न शुभा समाप्तिः स्वबन्धुविनाशहेतुत्वात् । अतो योद्धुमरिं ज्यायोसं संत्यज । भुवि कृतानुरागं त्वं पुनरकृतानुराग इति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३२१

अन्यच्च वालिवधे एव तत्कार्यसम्पन्नत्वाच्चेति दर्शयन्नाह—

९७८—त्वन्-मित्र-नाशो, निज-मित्र-लाभः,

समेत-सैन्यः स च मित्र-कृच्छ्रे ॥

भोग्यो वशः पश्य शरेण शत्रोः

प्रसाधितो वालि-वधे न को ऽर्थः ॥ ४७ ॥

त्यन्मित्रेत्यादि— वालिवधे सति शरेण रामस्य कोऽर्थो न प्रसाधितः, अपि तु सर्व एव पश्य । तथाहि । त्वन्मित्रनाशः तस्य च मित्रलाभः मित्रं च तद्द्वारा-
मेति । समेतसैन्यः कृच्छ्रे संकटप्राप्तौ भूतभोग्यः उपजीव्यः । वशोऽनुकूल इति ॥

तं विभिन्न साधयिष्यामीति चेद्वाह—

९७९—लोभाद् भयाद् वा ऽभिगतः कपीन्द्रो

न राघवं, येन भवेद् विभेद्यः, ॥

स्थितः सतां वर्त्मनि लब्ध-राज्यः

प्रति-प्रियं सो ऽभ्यगमच्च चिकीर्षुः ॥ ४८ ॥

लोभादित्यादि—कुडलुब्धमीतावमानिताश्चत्वारो भृत्याः परस्य भेद्याः । तत्र कपीन्द्रो राघवं लोभाद्भयाद्वा ग्रामाद्वा नाभिगतः । येन हेतुनाऽपि विभेद्यः स्यात् । यस्मादसौ यना मार्गे स्थितः सन् लब्धराज्यो लाभरतः प्रतिप्रियं चिकीर्षुः ॥

तदनुजीविनोऽपि न भेद्या इति दर्शयति—

९८०—फलाशिनो निर्झर-कुञ्ज-भाजो

दिव्याऽङ्गनाऽनङ्गरसाऽनभिज्ञाः ॥

न्यग्-जातयो रत्न-वर्ण-लभ्या

मुख्याः कपीनामपि नोपजप्याः ॥ ४९ ॥

फलाशिन इत्यादि—कपीनामपि मुख्या नीलकुमुदादयोऽपि नोपजप्याः नोपजपितुं शक्याः । यतः फलाशिनो मिष्टान्ननिरपेक्षाः । निर्झरकुञ्जभाजः न रम्यप्रासादवासिनः । दिव्याङ्गनानङ्गरसानभिज्ञाः दिव्याङ्गनासु योऽनङ्गरसः सुरतरसः तदनभिज्ञाः । न्यग्जातयः न्यङ्गन्तीति '३७६। करिवग्-१३।२।५९।' इत्यादिना किन् ॥

युष्मन्मित्रपुत्रोऽङ्गदोऽप्यभेद्य इति दर्शयन्नाह—

९८१—कृताऽभिषेको युवराज-राज्ये

सुग्रीव-राजेन सुताऽविशेषम् ॥

३२२ अट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसक्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

तारा-विधेयेन कथं विकारं

तारा-सुतो यास्यति राक्षसार्थम्. ॥ ५० ॥

कृतेत्यादि—सुग्रीवराजेन ताराविधेयेन तारावित्तानुवर्तिना । तारासुतोऽद्भुतः
बौधराज्ये कृताभिषेकः सुताविशेषमिति क्रियाविशेषणम् । सुतनिर्विशेषं ममेवायं
सुतो न बालिन इति । तत्कथं राक्षसार्थं विकारं भेदं यास्यति । नैवेत्यर्थः ॥

अन्वयसमाश्रयादपि रामेण विग्रहो न युज्यत इति दर्शयन्नाह—

९८२-पश्यामि रामादधिकं समं वा

ना ऽन्यं, विरोधे यमुपाश्रयेम, ॥

दत्त्वा वरं साऽनुशयः स्वयम्भू-

रिन्द्राऽऽदयः पूर्व-तरं विरुद्धाः. ॥ ५१ ॥

पश्यामीत्यादि—रामादधिकं ज्याबांसं समानं वा न पश्यामि । यं विरोधे
विग्रहनिमित्तमुपाश्रयेम आश्रयं गच्छेम । मंत्रधे निष्ठ । स्वयम्भूद्वा तावन्ना-
श्रयः यतो वरं दत्त्वा सानुशयः विप्रतीकारवान् जातः । किमिदमकार्यमनुष्ठितं
मयेति इन्द्रादयस्तु पूर्व-तरं विरुद्धाः ॥

एवं दुर्गममाश्रयो ऽपि न युज्यत इति दर्शयन्नाह—

९८३-दुर्गाऽऽश्रितानां बहुना ऽपि राजन् !

कालेन पाष्णिग्रहणाऽऽदि-हेतुः ॥

दुर्गोपरोधं न च कुर्वतो ऽस्ति

शत्रोश्चिरेणा ऽपि दशाऽऽस्य ! हानिः ॥ ५२ ॥

दुर्गेत्यादि—दुर्गाश्रितानामस्माकं दुर्गोपरोधं कुर्वतः शत्रोर्बहुनापि कालेन
हे राजन् ! पाष्णिग्रहणादेः । आदिशब्दादादिकान्तपालादिप्रकोपस्य हेतुर्नास्ति
यद्दुर्गादुपरोधो न अभिप्यति । अत्र स्थितानां क्षय एव केवल न च शत्रोरुपरोधं
कुर्वतः चिरेणापि हानिः । युद्धसरीरोपयोगिनां सर्वदा संभवान् ॥

९८४-शस्त्रं तरुर्वी-धरमम्बु पानं

वृत्तिः फलैर्, नो गज-वाजि-नार्यः ॥

राष्ट्रं न पश्चान्, न जनोऽभिरक्ष्यः,

किं दुःस्थमाचक्ष्व भवेत् परेषाम्. ॥ ५३ ॥

शस्त्रमित्यादि—तरवश्च उर्वीधराश्चेति '९१०। जानिस्राग्निनाम् । २। १। १।' इति एकवद्भाषः । तच्छस्त्रं न शूकस्त्रादि । पानमम्बु न मैत्रेयादि । फलैर्वृत्तिर्नौ-
दनादिभिः । नो गजवाजिनार्यः शरीरमात्रत्वाच्चिन्तिताः । राष्ट्रं देशो न पश्चात्,

तथा कृद्ध्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—१२३

अथ एव तत्स्थो जगो नाभिरक्षयः । एवं च सति परेषां किं दुःस्वं इत्याचक्ष्व
कथय । अतो रामेण ज्यायसा संधिरेवास्तु न विग्रह इति ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

९८५—संधानमेवा ऽस्तु परेण तस्मान्,
नाऽन्यो ऽभ्युपायो ऽस्ति निरूप्यमाणः, ॥
नूनं वि-संधौ त्वयि सर्वमेतन्
नेप्यन्ति नाशं कपयो ऽचिरेण.' ॥ ५४ ॥

संधानमित्यादि—तस्मात्परेण संधिरेवास्तु । अन्य उपायो नास्ति ।
अन्यथा त्वयि विरुद्धबुद्धौ सर्वं कपयो विनाशयिष्यन्तीति ॥

९८६—विभीषणोक्तं बहु मन्यमानः
प्रोन्नम्य देहं परिणाम-नघम् ॥
स्वलङ्-वलिरु वार्धक-कम्प-मूर्धा
मातामहो रावणमित्युवाच. ॥ ५५ ॥

विभीषणोक्तमित्यादि—बहु मन्यमान. श्लाघमानो मातामहो मातुः
पिता माल्यवाङ्मात्रम् । देहं परिणामनघं वयमः परिणामात्मनशीलं प्रोन्नम्यो-
क्षिप्य । अत एव म्वलङ्कृतिः । वार्धकेन वृद्धभावेन । मनोज्ञादिवाङ् वृष् ।
कम्प. कम्पनशीलो मूर्धा यस्य सः । रावणमिति वक्ष्यमाणमुवाच ॥

९८७—'एकः पदातिः पुरुषो धनुष्मान्
यो ऽनेक-मायानि वियद्-गतानि ॥
रक्षः-सहस्राणि चतुर्दशा ऽऽदीत्,
का तत्र वो मानुष-मात्र-शङ्का. ॥ ५६ ॥

एक इत्यादि—एकः असंख्यः पदातिः न हस्याद्यास्तु. पुरुषो मनुष्यः ।
धनुष्मान् धनुर्मात्रायुधः । चतुर्दश रक्षःसहस्राणि अनेकमायानि विपद्रुताणि
प्रयानुमशक्यानि । पङ्क्त्यामित्यर्थः । आदीन् हिंसितवान् । का तत्र वः युष्माकं
मानुषमात्रशङ्का, नैवेत्यर्थः ॥

किंतु दिव्योऽस्माविनि तदेव दर्शयन्नाह—

९८८—ब्रह्मर्षिभिर् नूनमयं स-देवैः
संतापितै रात्रिचर-क्षयाय ॥
नराऽऽकृतिर् वानर-सैन्यशाली
जगत्स-जय्यो विहितो ऽभ्युपायः. ॥ ५७ ॥

३२४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

ग्रहोत्पादि—मदेवैर्ब्रह्मादिभिः संतापितैः रात्रिचरक्षयाय नूनमयं राम उपायो
विहितः उत्पादिनः । नराकृतिः आकृत्यैव केवलं नरः । वानरसैन्यशाली आश्रयः ।
अजय्यो जेतुमशक्यः ॥

इष्टश्रेवं प्रकारो देवानां मयेति दर्शयन्नाह—

९८९—वज्राऽभिघातैर-विरुग्ण-मूर्तेः

फेणैर् जलानामसुरस्य मूर्धः ॥

चकार भेदं मृदुभिर् महेन्द्रो

यथा, तथैतत् किमपीति बोध्यम्. ॥ ५८ ॥

वज्राभिघातैरित्यादि—असुरस्य नमुचेः वज्राभिघातैरपि अबिरुग्णमूर्तेः
अचूर्णितशरीरस्य संबन्धिनो मूर्धो जलानां फेणैर्मृदुभिः भेदं चकार यथा तथेद-
मपि शमे स्थितानामपि देवानां नराकृति वस्तु किमपीति बोद्धव्यम् ॥

अन्यथा कथं फेणपिण्डैर्विनाश इत्याह—

९९०—क स्त्री-विपद्याः करजाः, क वक्षो

दैत्यस्य शैलेन्द्र-शिला-विशालम्, ॥

संपश्यतैतद् द्युमदां मुनीतं,

विभेद तैम् तन् नर-सिंह-मूर्तिः. ॥ ५९ ॥

कैत्यादि—स्त्रीविपद्याः स्त्रीभिः मोदुं शक्याः करजा नखाः क । दैत्यस्य
हिरण्यकशिपोः शैलेन्द्रशिलाविशालं वक्षः क च । वक्षःकरजयोरपि दूरमन्तरं,
तथापि द्युमदां देवानां पृतस्मुनीतं सुनयं संपश्यत । यत् तैर्नरैर्नरसिंहमूर्तिः
तद्ब्रह्मो विभेद ॥

यत्रैवमुपायेन देवैर्निहन्यते तत्र त्वं कथं प्रमादी मुह्यसीत्याह—

९९१—प्रमाद-वांस् त्वं क्षत-धर्म-वर्त्मा

गतो मुनीनामपि शत्रु-भावम्, ॥

कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत्

कुरुष्व राजेन्द्र ! विभीषणोक्तम्. ॥ ६० ॥

प्रमादवानित्यादि—त्वं यतः प्रमादी अजितेन्द्रियत्वात् । क्षतधर्मवर्त्मा
त्यक्ताचारः । अतो मुनीनामपि शमे स्थितानां शत्रुत्वं गतः । ईदृशोऽपि कुलस्य
शान्तिं बहु मन्यसे चेत् स्थाप्यसे यदि । हे राजेन्द्र ! कुरुष्व विभीषणोक्तम् ॥

९९२—घोषेण तेन प्रतिलब्ध-संज्ञो

निद्राऽऽविलाऽक्षः श्रुत-कार्य-सारः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणामग्नौ' नाम द्वादशः सर्गः— ३१५

स्फुरद्-धनः साऽम्बुरिवाऽन्तरीक्षे
वाक्यं ततोऽभाषत कुम्भकर्णः ॥ ६१ ॥

घोषेजेत्यादि—प्रहस्तविभीषणमात्मा महानां वदतां यो घोषः तेन प्रतिक-
ब्धसंज्ञो विबुधः कुम्भकर्णो विद्राविलाक्षः विद्रया कषायितचक्षुः श्रुतकार्यसारः
श्रुतकार्यशरीरः । ततः कार्यमारम्भवर्णनम्तरं वाक्यमभाषत । यथा वनः साम्नुः
सज्जलोऽन्तरीक्षे वियति स्फूर्जति तद्वत् स्फूर्जति ॥

कार्यं निश्चित्य तदस्ति भाषणानि न पञ्चाङ्गमङ्गं विनेति साङ्गं तं तावदुप-
दर्शयन्नाह—

९९३—'क्रिया-समारम्भ-गतोऽभ्युपायो,
नृ-द्रव्य-सम्पत् सह-देश-काला, ॥
विपत्-प्रतीकार-युताऽर्थ-सिद्धिर्
मन्त्राऽङ्गमेतानि वदन्ति पञ्च ॥ ६२ ॥

क्रियेत्यादि—क्रियाणां दुर्गादिकर्मणां यः समारम्भस्तं गतः प्राप्तो योऽभ्यु-
पायः कर्मणामारम्भोपाय इत्यर्थः । इदमेकमङ्गम् । नृद्रव्यसम्पत् पुरुषाणां
द्रव्याणां च सम्पदिति द्वितीयम् । द्वयोस्सहवचनं योगवाहित्वज्ञापनार्थम् ।
सहदेशकालेति । यस्मिन् देशे काले च कार्यमिद्विभ्राभ्यां सह वर्तत इति
तृतीयम् । अत्रापि सहवचनं योगादेव । कर्मणामनुष्ठीयमानानां वा विपत्तयाः
प्रतीकारस्तेन युक्तेति चतुर्थम् । अर्थसिद्धिः कार्यसिद्धिरिति पञ्चमम् । एतानि
पञ्च मन्त्रव्याङ्गानि वदन्ति नीतिज्ञाः ॥

९९४—न निश्चिताऽर्थं समयं च देशं
क्रियाऽभ्युपायाऽऽदिषु योऽतिघायात्, ॥
स प्राप्नुयान् मन्त्र-फलं न मानी
काले विपक्षे क्षणदा-चरेन्द्र ! ॥ ६३ ॥

नेत्यादि—निश्चितार्थोऽवश्यं सिध्यतीति यस्मिन् समये काले देशे च
कार्यमिद्विः तादृशं समयं देशं च यो विजिगीषुर्नोतिघायात् नातिक्लमेत् ।
प्रतिषेध्यस्य द्विवान् प्रतिषेधद्वयं बोध्यम् । समयं च देशमिति पाठान्तरे
समुच्चयेनैक एव बोध्यः । क्रियाभ्युपायादिषु मन्त्रु, आदिशब्दान् पुरुषद्रव्य-
संपद्विपत्प्रतीकारे च स प्राप्नुयान्मन्त्रफलम् । हे क्षणदाचरेन्द्र ! न पुनर्मानो
भवादृशः काले विपक्षे प्राप्नोति । स हि देशकालौ हापयति ॥

९९५—औष्ण्यं त्यजेन् मध्य-गतोऽपि भानुः,
शैत्यं निशायामयवा हिमांशुः ॥

१२६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काव्ये लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

अनर्थ-मूलं भुवनाऽवमानी

मन्ये न मानं पिशिताशि-नाथ ! ॥ ६४ ॥

औष्ण्यमित्यादि—हे पिशिताशिनाथ ! मानुर्मध्यगतोऽपि मध्याह्नेऽपि औष्ण्यमुष्णतां त्यजेत् । संभावने लिङ् । अथवा हिमाञ्जलिनाथामपि शैलं त्यजेत् । भुवनावमानी पुनर्भुवनमवमन्तुं क्षीलमन्येति । नास्ति मत्सम इति स अवाहसो मानं न त्यजेत् । अनर्थमूलं अनर्थस्य कारणम् । एवं मन्ये जानामि ॥

९९६—तथा ऽपि वक्तुं प्रसन्नं यतन्ते

यन् मद्-विधाः सिद्धिर्मभीप्सवस् त्वाम् ॥

विलोम-चेष्टं विहिताऽवहासाः

परैर् हि तत् स्नेह-मयम् तमोभिः ॥ ६५ ॥

नथापीत्यादि—नथापि एवमपि मनि मद्विधाः सिद्धिं कार्यनिष्पत्तिमभीप्सवः आमुमेवणशीलाः । यस्मां विलोमचेष्टं प्रतिकूलचेष्टितम् । प्रसन्नमाह्वय वक्तुं यतन्ते । परैः वृत्तजनैः शत्रुजनैर्वा विहितावहासा एवविधा अप्युपदिशन्तीनि । वाशब्दः पाठपूर्णः । तस्मात्प्रमयैः स्नेहस्वभावममोभिरज्ञानैः । स्नेहतम-साधुता भुवन्नीत्यर्थः ॥

९९७—कूराः क्रियाः, ग्राम्य-मुखेषु सङ्गः,

पुण्यस्य यः संक्षय-हेतुरुक्तः, ॥

निषेवितो ऽसौ भवता ऽतिमात्रं

फलत्य-वल्गु ध्रुवमेव राजन् ! ॥ ६६ ॥

कूरा इत्यादि—कूराः क्रियाः परहिंसादयः, ग्राम्यमुखेषु परदारोपभोगादिषु सङ्गः प्रसक्तिः, यः पुण्यव्याजितस्य संक्षयहेतुरुक्तः विषादद्वैः । असौ भवतातिमात्रं सुष्ठु निषेवितः सन् हे राजन् ! इदानीं फलति फलं ददाति । अवल्गु असारम् । ध्रुवमविनाशम् ॥

तस्माद्विलोमचेष्टस्व भवनो हिनोपदेशो मम न किञ्चित् प्रयोजनं, तावन्तु स्यात् स्वदुर्धं मत्पाणत्याग इति दशोपग्राह—

९९८—दत्तं न किं, के विषया न भुक्ताः,

स्थितो ऽस्मि या कं परिभूय नोच्चैः, ॥

इत्थं कृताऽर्थस्य मम ध्रुवं स्यान्

मृत्युस् त्वदुर्थे यदि, किं न लब्धम् ॥ ६७ ॥

दत्तमित्यादि—तव प्रसादादर्थिभ्यः किं न दत्तम्, के विषया न भुक्ताः, सर्व एवानुभूताः । कं वा परिभूय तितिक्षस्व उच्चैर्नहति पदे न स्थितोऽस्मि ।

तथा छद्म-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—१२७

इत्थमनेन प्रकारेण कृतार्थत्वं कथञ्चनमकलत्वं मम यदि त्वदर्थे द्युत्सुरवश्यं
स्यात्, तदा किं न कथयम् । सर्वमेव जम्भफलं लब्धमित्यर्थः ॥

तव पुनरद्यापि विभीषणोक्तं युक्तं, न ग्रहस्तमुक्तमिति दर्शयन्नाह—

११९—किं दुर्नयैस् त्वय्युदितैर् मृषाऽर्थैर्
वीर्येण वक्ता ऽस्मि रणे समाधिम्. ॥
तस्मिन् प्रसुप्ते पुनरित्थमुक्त्वा
विभीषणो ऽभाषत राक्षसेन्द्रम्. ॥ ६८ ॥

किं दुर्नयैरित्यादि—त्वद्यपि स्थिते 'किं धौरधोऽस्तु' इत्यादिना पान्थु-
दितान्ययुक्तानि अलीकार्यानि तैर्दुर्नयैः किम् । न किञ्चित् फलम् । कस्यादिति
चेत् यस्मात्तेषां समाधिं प्रतीकारं संग्रामे रामसंबन्धिना वीर्येण वक्तास्मि वदि-
ताहम् । रामवीर्यप्रतीकाराद्रीत्यर्थः । इत्यमेवं तस्मिन् कुम्भकर्णे उक्त्वा पुनः
मयः प्रसुप्ते सति विभीषणो राक्षसेन्द्रमभाषत ॥

१०००—'निमित्त-शून्यः स्थगिता रजोभिर्
दिशो, मरुद्भिर् विकृतैर् विलोलैः ॥
स्वभाव-हीनैर् मृग-पक्षि-घोषैः
क्रन्दन्ति भर्तारमिवा ऽभिपन्नम् ॥ ६९ ॥

निमित्तशून्यैरित्यादि—रजोमिनिमित्तशून्यः निनिमित्तैः विशः स्थगिताः
संछादिताः । 'स्थग संवरणे' । मरुद्भिश्च विकृतैः परुषैर्विलोलैरनियतदिग्बर्तिभिः
स्थगिताः । मृगपक्षिणां च घोषैः स्वभावहीनैर्भेदैर्भर्तारमिवाभिपन्नं मृतं शोकात्
क्रन्दन्ति ॥

१००१—उत्पात-जं छिद्रमसौ विवस्वान्
व्यादाय वक्ताऽऽकृति लोक-भीष्मम् ॥
अक्षुं जनान् धूसर-रश्मि-राशिः
सिंहो यथा कीर्ण-सटो ऽभ्युदति. ॥ ७० ॥

उत्पातजमित्यादि—असौ विवस्वान् छिद्रम् उत्पातजं वक्ताऽऽकृति लोक-
भीष्मं लोकस्थ भवानकं व्यादाय प्रसार्य । व्याकृष्टत्वं ददातेः क्त्यो ह्यपि
रूपम् । जनान् अक्षुं धूसररश्मिराशिः सन् अभ्युदति उद्गच्छति । यथा
सिंहः कीर्णसटः विशिष्टकेसरकक्षापः मुखं व्यादायात्तुमुज्जति तद्वदिति ॥

१००२—मार्गं गतो गोत्र-गुरु भृगूणा-
मंगस्तिना ऽध्यासित-विन्ध्य-शृङ्गम्, ॥

३२८ अङ्कि-काव्ये—तृतीये प्रथम-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

संहस्यते शक्र-पुरोहितो, ऽहिः,

ह्मां कम्पयन्त्यो निपतन्ति चोल्काः ॥ ७१ ॥

मार्गमित्यादि—अगस्तिना यदध्यासितं विन्ध्यशृङ्गं तन्मासं भृगूणां गोत्र-
गुरुः शुक्रो गतः दक्षिणमार्गचारी शुक्र इत्यर्थः । शक्रपुरोहितोऽपि बृहस्पतिः अहि
दिक्से संहस्यते । उल्काश्च ह्मां पृथिवीं कम्पयन्त्यः निपतन्ति ॥

१००३—मांसं हतानामिव राक्षसाना-

मांशंसवः क्रूर-गिरो रुवन्तः ॥

क्रव्याऽशिनो दीप्त-कृशानु-वक्रा

भ्राम्यन्त्य-भीताः परितः पुरं नः ॥ ७२ ॥

मांसमित्यादि—राक्षसानां हतानामिव मांसमांशंसव आर्जसन्शीलाः
'३१४८। सनाशंसमिक्ष उः।३।२।१६८।' मांसभुजः शृगालादयः क्रूरगिरः पर-
पशवनाः कृशानुवक्राः ज्वलनसदृशवदनाः निर्भयाः परितो भ्रमन्ति ॥

१००४—पयो घटोभीरपि गा दुहन्ति

मन्दं विवर्णं विरसं च गोपाः, ॥

हव्येषु कीटोपजनः स-केशो

न दीप्यते ऽग्निः सु-समिन्धनो ऽपि ॥ ७३ ॥

पय इत्यादि—गोपाः पयः क्षीरं विवर्णं दुर्बलं विरसं अम्बादु मन्द अल्पं
पयस्विनीरपि दुहन्ति । '५३९। अकथितं च।१।४।५१।' इति द्विकर्मकता । तथा
शोभनेन्धनोऽप्यग्निं दीप्यते, हव्येषु हवनीयेषु घृतादिषु सत्सु । '२८४२।
अथो यत्।३।१।९३।' उपजननमुपजनः । भावे घञ् । '२५१२। जनिवध्योश्च
।७।३।४५।' इति न वृद्धिः । कीटानामुपजनोऽस्येति कीटोपजनः । सहकेशैः
सकेशः । दहमानकीटकेश इत्यर्थः ॥

१००५—तस्मात् कुरु त्वं प्रतिकारमस्मिन्

स्नेहान् मया रावण ! भाष्यमाणः, ॥

वदन्ति दुःखं ह्यनुजीवि-वृत्ते

स्थिताः पदस्थं परिणाम-पथ्यम् ॥ ७४ ॥

तस्मादित्यादि—यस्मादेवं विनाशसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते, तस्मात्
हे रावण ! स्नेहान्मया त्वं भाष्यमाणः अस्मिन् वस्तुनि प्रतीकारं सीताप्रत्यर्प-
णेनैव सम्मानं कुरु । '१०४४। उपसर्गस्य घञ्-।६।३।१२२।' इति बहुलं दीर्घः ।
यस्मादेवं भाष्यत इति चेत् । यस्मादनुजीविवृत्तेऽवस्थिताः यद्वचनं दुःखं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणनामनो' बांभे इत्यर्थः सार्गः— १२९

दुःखहेतु तदा कदुकत्वात् । परिणामपथ्यम् आबन्धां हितं तत्पदस्य स्वाभि-
पदे स्थितं वदन्ति ॥

१००६—विरुग्ण-संकीर्ण-विपन्न-भिन्नैः

प्रक्षुण्ण-संह्रीण-शिताऽख-वृक्षैः ॥

यावन् नराऽशैर् न रिपुः शवाऽशान्

संतर्पयत्यानम तावदस्मै.' ॥ ७५ ॥

विरुग्णेत्यादि—यावद्विपुः नराज्ञैः राक्षसैः शवाणान् गृध्राणाकादीन् ।
शवमभन्ति इति कर्मण्यण् । न संतर्पयन्ति न प्रीणयन्ति तावदस्य रिपोः आनम
चरणवित्पथ्याम् । कीटैः । विरुग्णैर्भिन्नैः । '३०१९। ओदितश्च ॥ ८१२। ४५।'
इति निष्ठानन्वयम् । संकीर्णः इतस्ततो विभ्रिस्तैः, विपक्षैर्मृगैर्भिन्नैर्विदारितवेहैः,
प्रक्षुण्णैः । एभ्यो '३०१६। रदाभ्याम्-॥ ८१२। ४२।' इति नत्वम् । संह्रीणैर्ल-
जितैः वयमेवमवस्थां नीता इति । शिनेन लीहणेन अक्षेण वृक्षैः छिन्नैः ।
'२४१२। ग्रहि-ज्या-॥ ६। १। १६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । संयोगादिलोपः ।
कुरुवं च । ओदित्वाचम्यम् ॥

१००७—भू-भङ्गमाधाय विहाय धैर्यं

विभीषणं भीषण-रुक्ष-चक्षुः ॥

गिरं जगादोग्र-पदामुदग्रः

स्वं स्फावयन् शक्र-रिपुः प्रभावम्. ॥ ७६ ॥

भूभङ्गमित्यादि—शक्ररिपुर्दशाननः विभीषणवचनान् कुहः । भूभङ्गं
भुङ्कुटिमाधाय आबन्धय धैर्यं विहाय त्यक्त्वा भीषणरुक्षचक्षुः भवानकपल-
चक्षुः । उदग्रः उन्नामितदेहः स्वं प्रभावं विक्रमं स्फावयन् वर्षयन् । '२५९७।
स्फावो वः ॥ ७। ३। ४१।' इति णी वाचम् । विभीषणं जगाद् गिरं वाचम् ।
उग्रपदां सुसिक्कन्तानां स्वरूपतोऽर्पितश्च परवृत्तान् ॥

१००८—'शिला तरिष्यत्युदके न पर्णं,

ध्वान्तं रवेः स्यन्त्यति, वह्निरिन्दोः' ॥

जेता परो ऽहं युधि जेष्यमाणस्

तुल्यानि मन्यस्व पुलस्त्य-नसः ! ॥ ७७ ॥

शिलेत्यादि—उदके शिला तरिष्यति न पुनः पर्णम् । रवेः सूर्यान् ध्वान्त-
मन्धकारं स्यन्त्यति स्रविष्यति । '८१४। स्यम् प्रसवणे' इत्यस्मात् '२३४८।
न वृक्षस्तुर्म्यः ॥ ७। २। ५९।' इतीदं न भवति । '१२१। अरि च ॥ ८। ४। ५५।'
इति चत्वंम् । तथा वह्निरिन्दोः स्रम्यति । अहमप्येष पर उत्कृष्टः जेता युधि
संग्रामे जेष्यमाण इत्येतानि चत्वारि हे पुलस्त्यनसः विभीषण ! तुल्यानि

११० भट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसव-काव्ये लक्षण-रूपे तृतीयो वर्षः,

मन्यस्व अवगच्छ । लोटि रूपम् । यदि जेताप्यहं परेण जीये शिष्टातरणादी-
न्यपि मविष्यन्ति ॥

१००९—अ-निर्वृतं भूतिषु गूढ-वैरं

सत्कार-काले ऽपि कृता ऽभ्यसूयम् ॥

विभिन्न-कर्माऽऽशय-वाक् कुले नो

मा ज्ञाति-चेलं, भुवि कस्यचिद् भूत् ॥ ७८ ॥

अनिर्वृतमित्यादि—भूतिषु ज्ञातिसंबन्धिनीषु अनिर्वृतमसुखिनम् । गूढ-
वैरं काले हनिष्वामीति संभूतापकाराद्यम् । मरकारकालेऽपि पूजाकालेऽपि
कृतामर्षम् विभिन्नाः कर्माशयवाचो यस्य तद्विमिश्रकर्माशयवाक् । आशयो-
ऽभ्यो वाक्कर्मणी काव्ये यस्येति । ईदृशं ज्ञानिचेलं गर्हितज्ञातिरक्षाकं कुले मा
भूत् । कस्यचिदभ्यस्य वा मा भूत् । चेलशब्दो गर्हिते वर्तते ॥

१०१०—इच्छन्त्यभीक्ष्णं क्षयमात्मनो ऽपि

न ज्ञातयम् तुल्य-कुलस्य लक्ष्मीम् ॥

नमन्ति शत्रून्, न च बन्धु-वृद्धिं

संतप्यमानैर् हृदयैः सहन्ते. ॥ ७९ ॥

इच्छन्तीत्यादि—ज्ञातयः आत्मनः सुष्ठु क्षयं विनाशमिच्छन्ति, न पुनस्तु-
ल्यकुलस्य एकहेतुगोत्रस्य लक्ष्मीं क्षियम् । तथा शत्रुं कामं नमन्ति, न पुनर्बन्धु-
वृद्धिं बन्धुसन्ततिं सहन्ते । संतप्यमानेर्हृदयैः ईर्ष्याया दृष्टमानैः ॥

किं मया कृतं येनैवमुच्यत इति चेदाह—

१०११—त्वयाऽद्य लङ्काऽभिभवे ऽति-हर्षाद्

दुष्टो ऽति-मात्रं विवृतो ऽन्तरात्मा, ॥

धिक् त्वां, मृषा ते मयि दुस्य-बुद्धिर्

वदन्निदं तस्य ददौ स पार्थिवम्. ॥ ८० ॥

न्ययेत्यादि—लङ्कापरिभवे लङ्कोपरोधे अनिहर्षात् हर्षेण दुष्टान्तरात्मा
अतिमात्रं सुष्ठु त्वयाद्य विवृतः प्रकाशितः । मयि दुस्यबुद्धिः अस्मद्विषये दुस्वो-
ऽभियुक्तोऽयमिति बुद्धिः ते मृषा मिथ्या । अतस्त्वां विमिति वदन् स दसाननः
तस्य विनीषणस्तु मिह्रासजोपाजितबाहोः पार्थिव पादप्रहारं शिरसि ददौ ॥

१०१२—ततः स कोपं क्षमया निगृह्णन्,

धैर्येण मन्युं, विनयेन गर्वम्, ॥

मोहं धियोत्साह-वशादशक्तिं,

समं चतुर्भिः सचिवैरुदस्थात्. ॥ ८१ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम भावार्थः सुखैः— १११

तत इत्यादि—ततः पार्किष्महरादन्तरं स विभीषणः कोपं क्षमया क्षाम्या निगृह्य अभिभवन्, तथा वैषेण मय्युं लोकां, विनयेन गर्वं, मोहं वैचित्यं धिया प्रहृषा, उस्ताहवशादुपशमितामर्षं निगृह्य अपमानेन कोपादीनां संभवात् । चतुर्भिः सन्धिवैरमात्रैः समं सार्धमुपस्थाप्य आसनादुरिपतः ॥

१०१३—उवाच चैनं क्षणदा-चरेन्द्रं—

‘सुखं महा-राज ! विना मया ऽऽस्व. ॥

मूर्खाऽऽतुरः पथ्य-कट्टननश्नन्

यत् साऽऽमयोऽसौ, भिषजां न दोषः ॥८२॥

उवाचेत्यादि—उत्थितश्चानन्तरं रावणमुवाच—हे महाराज ! मया विना सुखमास्व तिष्ठ । अन्तेर्लोद । तवात्र दोषो न ममोपदेष्टुः । यस्मान्मूर्खोऽतुरः मूर्खो य आतुरः पथ्यकट्टननश्नन् अभक्षयन् यत्स्यामयः रोगवान् असी भिषजां वैद्यानां न दोषः, किंतु तस्मै ॥

१०१४—करोति वैरं स्फुटमुच्यमानः,

प्रतुष्यति श्रोत्र-सुखैर-पथ्यैः ॥

विवेक-शून्यः प्रभुरात्म-मानी,

महान्नर्थः सुहृदां वता ऽयम्. ॥ ८३ ॥

करोतीत्यादि—प्रभुर्विवेकशून्यो निर्विवेकः । आत्ममानी मत्प्रमोऽन्धो नान्तीति आत्मानं श्लाघमानः । आत्ममाने इति । स्फुटमुच्यमानो वैरं करोति ज्ञेहं करोति पथ्यमनेनोक्तमिति । श्रोत्रमुखैः तदर्थमनोहासिभिः अपथ्यैस्तुष्यति । तस्यादयं प्रभुः सुहृदामाश्रितानां महान् अनर्थः । अनर्थहेतुवान् । वतशब्दः खेदे ॥

१०१५—क्रीडन् भुजङ्गेन गृहाऽनुपातं

कश्चिद् यथा जीवति मंशय-स्थः, ॥

संसेवमानो नृ-पतिं प्र-मूढं

तथैव यज् जीवति, सो ऽस्य लाभः. ॥ ८४ ॥

क्रीडन्नित्यादि—यथा कश्चित् सर्पप्राप्ती गृहानुपातं गृहं गृहमनुपश्य । ‘३३७८। विस्ति-पति-१३।७।५६।’ इत्यादिना णमुल् । भुजङ्गेन सह क्रीडन् जीवति मंशयस्थः संदेहे वर्तमानः किमर्थं खादित्यति न वेति । तथैव प्रमूढं मूर्खम-विपतिं संसेवमानो यजीवति सोऽस्य लाभः । आत्मानन्दो लाभ इति ॥

१०१६—दत्तः स्व-दोषैर् भवता प्रहारः

पादेन धर्म्यं पथि मे स्थितस्य, ॥

स चिन्तनीयः सह मन्त्रि-मुख्यैः

कस्या ऽऽवयोर् लाघवमादधातु. ॥ ८५ ॥

३३२ भट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीये वर्गः,

दत्त इत्यादि—स्वधोषैरविशेषैर्वादिभिर्भवता पादप्रहारः सो मम धर्म्यं चसोत्तमपेते मार्गे स्थितस्तु दत्तः, स मन्त्रिसुखैरेतैः सह विन्यसीतः । आवयो-
र्मध्ये कस्य कायवभावात्प्राप्तुं करोत्विति । यावन्निरूप्यमाणस्तथैवेति भावः ॥

१०१७—इति वचनमसौ रजनि-चर-पतिं

बहु-गुणमसकृत् प्रसभमभिदधत् ॥

निरगमद-भयः पुरुष-रिपु-पुरान्

नर-पति-चरणौ नवितुमरि-नुतौ ॥ ८६ ॥

इतीत्यादि—इत्येवं वचनं बहुगुणम् अर्थावगाढत्वात् असकृत् बहुत्वात् प्रसभम् आहत्य रजनिचरपतिमभिदधत् ब्रुवन् । '४२७। नाभ्यस्ताच्छतुः । ७।१।७८।' इति नुप्रतिषेधः । रजनिचर इति '१००१। कृपायोः संज्ञाच्छब्द-
सोर्बहुलम् । ६।३।६३।' संज्ञायां ह्रस्वत्वम् । पुरुपरिपुपुरालङ्कारः निरगमत्
निष्क्रान्तः । अभयः सन् नरपतिचरणौ रामस्य पादौ अरिभिरपि नुतौ शूर-
त्वात् । '२३८१। श्रुक्-। ७।२।११।' इतीदमितिषेधः । नवितुं प्रणामपूर्वकं
भोतुम् । अनेकार्थत्वाद्वातृतां नन्मुमित्यर्थः ॥

१०१८—अथ तमुपगतं विदित-सुचरितं

पवन-सुत-गिरा गिरि-गुरु-हृदयः ॥

नृ-पतिरमदयन् मुदित-परिजनं

स्व-पुर-पति-करैः सलिल-समुदयैः ॥ ८७ ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्न-काण्डे भाविकन्वप्रदर्शनम्

तृतीयः ॥ काव्यस्य द्वादशः सर्गः ॥

अथेत्यादि—अथ अनन्तरं विभीषणमुपेतं सेतुबन्धविन्ताकाले राममुप-
गतवानिति द्रष्टव्यम् । अन्यथा वक्ष्यमाणप्रभातकथनं विरुध्यते । पवनसुत-
गिरा इन्ममदृष्टनेन सञ्चरितोऽयमिति विदितं सुचरितं येन नृपतिः रामः
गिरिगुरुहृदयः गिरिवत् गुरु अप्रकम्प हृदयं यस्य । सलिलसमुदयैः जलपूर्णघटे
स्थितैः स्वपुरपतिकरैः । लङ्काधिपतिं कुर्वन्तीति हेतौ ट । अमदयत् हर्षितवान् ।
'८१५। मदी हर्षे' इत्यस्य हेतुमण्यन्यस्य घटादित्वान्मित्रे ह्रस्वत्वम् । मुदित-
परिजनं स्वामी लङ्काधिपत्येऽभिपिच्यत इति तस्य दृष्टा अनुजीवन इत्यर्थः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये

तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीये परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाऽगमनो' नाम

द्वादशः सर्गः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम प्रबोधः सर्गः— ११३

त्रयोदशः सर्गः—

कार्त्तव्यं संस्कृतप्राकृतपञ्चशमेवात्रिभिश्च । तत्र शब्ददेशीयपदयोः प्राकृत-
माचक्षोरपञ्चशस्य च संस्कृतभाषायां समावेशासंभवात् शब्दसमायाः प्राकृत-
भाषायाः समावेशः । तमार्यामीत्या स्कन्धकलङ्कणया दर्शयन्नाह ॥

विभीषणागमनात्प्राक् यदुक्तं रामस्य तदाह—

१०१९—चारु-समीरण-रमणे

हरिण-कलङ्क-किरणाऽऽवली-स-विलासा ॥

आबद्ध-राम-मोहा

वेला-मूले विभावरी परिहीणा. ॥ १ ॥

चार्वित्यादि—रामो रात्रौ निद्रावान् पल्लवशयनमध्वच्छादित्युक्तम् । तस्य
नियमपूर्वं सुप्तवतः प्रभातमभूदिति कथयति । वेलामूले पारसमीपे । प्रकृते
पुंलिङ्गनपुंसकयोराकारान्तस्य पदस्य सप्तम्या एकवचने मित्वमेत्वं वा रूपम् ।
चारुसमीरणरमणे रमयतीति रमणम् । '२८९६। नन्दि-१३।१।१३४।' इत्यादिना
ल्युः । समीरणेन रमणम् । चारु च तत्समीरणरमणं चेति । तत्र विभावरी रात्रिः
परिहीणा क्षीणा । हरिणकलङ्कस्य याः किरणावलयः ताभिः सविलासा सविभ्रमा ।
अतश्चाबद्धो रामस्य मोहो मूर्च्छा ययेति । 'कृदिकारादकिनः' इत्यनेन आबद्धि-
रावलीत्युभयमपि संस्कृतप्राकृतयोः प्रयुज्यते ॥

१०२०—बद्धो वामर-सङ्गे

भीमो रामेण लवण-सलिलाऽऽवासे ॥

सहसा संरम्भ-रसो

दूराऽऽरूढ-रवि-मण्डल-समो लोले. ॥ २ ॥

बद्ध इत्यादि—नियमास्थितेऽपि मयि नासौ समुद्र उल्लिख्य इति । वास-
रसङ्गे प्रभातकाले रामेण लवणमलिलावासे समुद्रे इति निषयसप्तमी ।
सहसा तत्क्षणं संरम्भरसः कोधरसो वीराग्नयः भीमो दुःप्रेक्ष्यः बद्धो जलितः ।
दूरारूढरविमण्डलममो लोल इति । दूरमारूढो मध्याह्नस्यो यो रविः तस्य
मण्डलं तेन समस्तुल्योऽतितीक्ष्णत्वात् । लोले चञ्चले समुद्रे प्रभातवातेन
क्षोभ्यमाणत्वात् ॥

१०२१—गाढ-गुरु-पुङ्ख-पीडा-

स-धूम-सलिलाऽरि-संभव-महा-बाणे ॥

आरूढा संदेहं

रामे स-मही-धरा मही स-फणि-सभा. ॥ ३ ॥

३२४ अहि-काण्डे—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थे सर्वाः,

गाढेत्यादि—गाढं सुष्ठु गुरोः पुङ्गव्य या पीडा पीडनम् अङ्गुष्ठाभ्यां तथा हेतुभूतया सधूमसलिलकारैः अग्नेः संभवो यत्र स महाबाणो यस्य रामस्य तस्मिन् सति । महासंवेदमारूढा संसर्गं प्राप्ता समहीधरा मही सफणिसभा सह शुक्ल-समूहेन । धारयन्तीति धराः । अत्र धकारस्य पदमुखे वर्तमानस्य हकारो न भवति । प्राकृते पदमध्यान्नयोर्विधीयमानत्वात् । महीधर इति समस्तपदेऽपि न प्रवर्तते । अत्र पूर्वपदमुत्तरं पदमिति व्यपदेशात् । एवं च सति गोधर-वज्र-धर-चक्रधर-साङ्गधरादिषु न प्रवर्तते । महीधरो महीधर इत्युभयमपि प्राकृते प्रयुज्यते । अहम्मानां विकल्पेन ह्रस्वदर्शनात् ॥

१०२२—घोर-जल-दन्ति-संकुल-

मह-महापङ्क-काहल-जलाऽऽवासम् ॥

आरीणं लवण-जलं

समिद्ध-फल-बाण-विद्ध-घोर-फणि-वरम् ॥४॥

घोरेत्यादि—रामेणाग्नेये शरे क्षिप्ते मति लवणजलआरीणं समन्तात् शुष्कम् । '११३८। रीरू खवणे' इत्यस्मात् निष्ठातकारस्य 'स्वाद्य ओदितः' इति मत्वम् । '१२७। अट्-कुपु-१८।४।२।' इति णत्वम् । रीणमित्यप्रयोगः प्राकृते महाराष्ट्रे तस्याप्रयोगात् । घोरैः रौद्रजलदन्तिभिः संकुलं व्यासम् । अट्ः शुष्को यो महापङ्कः तेन काहला विह्वला जलावामा मत्स्यावयो यत्र । '२६३। अट् अति-कम-हिंसनयोः' इत्यस्य रूपम् । समिद्धफलेन दीप्तफलेन बाणेन विद्धाः घोराः फणिवराः महासर्पा यत्रेति ॥

१०२३—स-भयं परिहरमाणो

महाऽहि-संचार-भासुरं सलिल-गणम् ॥

आरूढो लवण-जलो

जल-तीरं हरि-बलाऽऽगम-विलोल-गुहम् ॥५॥

सभयमित्यादि—सलिलगणं सलिलसमूहं सभयम् । महाहीनां संचारणं भासुरं भासवशीलम् । तच्छिरोमणिद्योनिनस्वान् परिहरमाणः परिखजन् । कर्त्र-मिप्राये तद् । लवणजलः समुद्रः । लवणं जलमस्येति । जलतीरं तटं यत्र राम-सिंहति तदारूढः संप्राप्तो मूर्तिमान् । हरिबलागमेन वानरसैन्यागमेन विलोला व्याकुला गुहा यत्रेति ॥

१०२४—चञ्चल-तरु-हरिण-गणं

बहु-कुसुमाऽऽबन्ध-बद्ध-रामाऽऽवासम् ॥

हरि-पल्लव-तरु-जालं

तुङ्गोरु-समिद्ध-तरु-वर-हिम-च्छायम् ॥ ६ ॥

वञ्जलेत्यादि—वञ्जलञ्जपलः तरहरिणानां वानराणां गणो यत्र वञ्जलतीरे । बहुङ्गुसुमानां वृक्षाणामाबन्धेन परस्परसंस्लेषेण बद्धो बद्धितो रामावासो यत्र । हरिपल्लवानि तरुजालानि यत्र । तुङ्गा उरवः परिमण्डलाः समिद्धा उज्ज्वला ये तरुवरास्तैर्हिमा शीतला छाया यत्र तञ्जलतीरम् ॥

१०२५—वर-वारणं सलिल-भरेण

गिरि-मही-मण्डल-संवर-वारणम् ॥

वसु-धारयं तुङ्ग-तरङ्ग-सङ्ग-

परिहीण-लोल-वसुधा-रयम् ॥ ७ ॥

कुलकम् ॥ एतानि सप्त संकीर्णानि ॥

वरेत्यादि—वरा उक्लृष्टा वारणा यत्र । सलिलभरेण सलिलसमूहेन यो गिरीणां महीमण्डलस्य च संवरः संवरणमावरणम् । '३२३४। ग्रह-॥३॥५८।' इत्यादिनाम् । तस्य वारणं निषेधकम् । समुद्रस्य वेलातिक्रमात् । वसु द्रव्यं तस्य धारयं धारकम् । '२९००। अनुपमर्गात्-॥३॥११३८।' इति जिज्ञासाच्छः । तुङ्गाः अभ्रंलिहा ये तरुजालैः सह यः सङ्गः संस्लेषः तस्मात् परिहीणो नष्टो लोलो वसु-धायां तत्संबन्धिन्यां रयो वेगो यत्र तञ्जलतीरमारुहः । गणितक्रममेतत् । एतानि सप्त संकीर्णानि । संस्कृतप्राकृतयोरविवक्षितानि ॥

१०२६—प्रणिपत्य ततो वचनं

जगाद हितमायतो पतिर् वारीणाम् ॥

गङ्गावलम्बि-बाहू

रामं बहलोरु-हरि-तमाल-च्छायम्. ॥ ८ ॥

प्रणिपत्येत्यादि—ततन्तीरप्राप्तेरनन्तरं वारीणां पतिः समुद्रः रामं प्रणिपत्य वचनं जगाद । हितमायमनो रामस्य पथ्यमायनावागमिति काले । गङ्गावलम्बी गङ्गावलम्बनशीलः संपूर्णत्वादाहुयंस्य स गङ्गावलम्बिबाहुः । संस्कृते '१०४। ढूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । ६।३।११।' प्राकृते तु पुंलिङ्गे उकारस्य दीर्घत्वम् । विभक्तिमकारस्य च लोपः । उरुर्महान् हरिः हरितो यस्तमालः । बहुला घना तस्येव छाया यस्य तमिति । पूर्वार्धे निरवद्यमिति । पूर्वविश्वार्धे प्राकृतस्याभावान् निरवद्यं पश्चादर्थे तु संकीर्णमेव ॥

पूर्वार्धं निरवद्यम्

१०२७—'तुङ्गा गिरि-वर-देहा,

अ-गमं सलिलं, समीरणो रस-हारी, ॥

अ-हिमो रवि-किरण-गणो,

माया संसार-कारणं ते परमा. ॥ ९ ॥

११६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

तुङ्गा इत्यादि—गिरिवरदेहाः कुलपर्वतकायाः तुङ्गाः प्राञ्चवः, अगमं सलिलं अगम्यम् । '३२१४। ग्रह—१३।३।५८।' इत्यादिनाम् । समीरणो रसहारी अपा-
मुष्कोषकः, अहिम् उष्णः रवेः किरणगणः । एतत्सर्वं तव भाषा परमा महती
संसारस्य कारणम् । सर्वथा एवं विष्णुः स्वकृतेषु को रोष इति ॥

१०२८—आयास-संभवारुण !

संहार संहार-हिम-हर-सम-च्छायम् ॥

वाणं, वारि-समूहं

संगच्छ पुराण-चारु-देहाऽऽवासम्. ॥ १० ॥

आयासेत्यादि—यस्मात्संसारकारणं यदगम्यं मलिलं कृतं, तस्मात्त्वं हे
आयाससंभवारुण रोषसंभवेन रप्तीभूत ! संहारे प्रलये हिमहरा आदित्यास्तैः
समा छाया यस्य बाणस्य तं संहार उपशमय । वारिसमूह संगच्छ अङ्गीकुह ।
सकर्मकत्वात् '२६९९। समो गमि—१३।३।२९।' इत्यात्मनेपदं न भवति । पुराणः
शाश्वतः दर्शनीयो यो देहः तस्य आवासमवस्थानम् ॥

१०२९—अ-सुलभ-हरि-संचारं

जल-मूलं बहल-पङ्क-रुद्धाऽऽयामम् ॥

भण किं जल-परिहीणं

सु-गमं तिमि-कम्बु-वारि-वारण-भीमम्. ॥ ११ ॥

असुलभेत्यादि—अन्यच्च यदेतज्जलमूलं जलस्यावस्थानं आग्नेयशरशोषि-
तत्वाज्जलपरिहीणं सन्, तत् किं सुखेन गम्यत इति भण ब्रूहि । यतो बहलः
सान्द्रो यः पङ्कलेन रुद्ध आयासो दध्यं यत्र । तिमयो मत्स्याः कम्बवः शङ्काः
वारिवारणाः जलहस्तिनः तैर्भीमम् । एवं च यति असुलभो दुर्लभः हरिसंचारो
बाभरपर्यटनं यत्रेति ॥

गमनोपायमाह—

१०३०—गन्तुं लङ्का-तीरं

बद्ध-महासलिल-संचरेण स-हेलम् ॥

तरु-हरिणा गिरि-जालं

बहन्तु गिरि-भार-संसहा गुरु-देहम्. ॥ १२ ॥

गन्तुमित्यादि—संचरन्त्यनेनेति संचरः । '३२९८। गोचर-संचर । ३।३।
११९।' इति टच् । बद्धो घटितो महासलिले यः संचरः तेन सेतुना सहेलम् ।
एकबहुधा कङ्कततीरं लङ्कोपलक्षितं तटं गन्तुं तरुहरिणा वानरा गिरिभारस्य
संसहाः कृत्वाः । संसहस्ये इत्यच् । गिरिजालं गिरिसमूहं बहन्तु । गुरुर्देहः
क्षरीरं कस्य गिरिजालस्य ॥

तथा छद्म-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम प्रबोधनाः सर्वाः— ११०

१०३१—हर-हास-रुद्ध-विगमं

पर-कण्ठ-गणं महाऽऽहव-समारम्भे ॥

छिन्दन्तु राम-बाणा

गम्भीरे मे जले महा-गिरि-बद्धे. ॥ १३ ॥

हरेत्यादि—मे मम जले गम्भीरे जगामे महागिरिबिबद्धे सति यो महा-
हवस्य समारम्भः प्रवर्तनं तस्मिन् परस्य सन्तोः कण्ठगणं ग्रीवासमूहं हरस्य
मुह्यत्वाद् यो हासः तेन रुद्धो विगमश्छेदो यस्य तं रामशरादिछिन्दन्तु ।
आशिषि लोद ॥

१०३२—गच्छन्तु चारु-हासा

वीर-रसाऽऽवन्ध-रुद्ध-भय-संबन्धम् ॥

हन्तुं बहु-बाहु-बलं

हरि-करिणो गिरि-वरोरु-देहं सहसा. ॥ १४ ॥

एतानि षट् संकीर्णानि ॥

गच्छन्वित्यादि—बहवो बाहुव एव बलं यस्य बाहुनां तरुणामिव बहु-
रत्वात् । तं रावणं वीररसस्य शौर्यस्य च आवन्धः सन्ततप्रवर्तनं तेन रुद्धो निवा-
रितो भवसंबन्धस्यासंपर्को यस्य तं गिरिवरोरुदेहं गिरिवन्महाकायं सहसा
हन्तुं तत्क्षणं हनिष्याम इति हरिकरिणः कपिहस्तिनः चारुहासाः मम जले बद्धे
सति गच्छन्तु ॥ एतानि षट् संकीर्णानि संस्कृतप्राकृतयोस्तुल्यत्वात् ॥

१०३३—जिगमिषया संयुक्ता

वभूव कपि-वाहिनी मते दाशरथेः ॥

बुद्ध-जलाऽऽलय-चिन्ता

गिरि-हरणाऽऽरम्भ-संभव-समालोला. ॥ १५ ॥

पूर्वाऽर्थ निरवद्यम् ।

जिगमिषयेत्यादि—दाशरथेर्मतेऽभिप्राये सति कपिवाहिनी कपिसेना
जिगमिषया गन्तुमिच्छया संयुक्ता वभूव । बुद्धजलालयचिन्ता विदितसमुद्राभि-
प्राया गिरीणां यद्हरणमानवर्गं तस्य च आरम्भसंभवः तेन समालोला आकुला ॥
इत्येतदर्थं निरवद्यम् ॥

१०३४—गुरु-गिरि-वर-हरण-सहं

संहार-हिमा-रि-पिङ्गलं राम-बलम् ॥

म० का० २९

११८ मर्द्धि-काव्ये—तृतीये प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

आरूढं सहसा खं

वरुणाऽऽलय-विमल-सलिल-गण-गम्भीरम् १६

गुर्वित्यादि—ततो रामबलं सहसा तत्क्षणं स्वमारूढम् । गुरुणा गिरिव-
राणां यदाहरणमानयनं तत्सहस्र इति मूलविमुञ्जादित्वात् कः । तस्य वा सह
शक्तम् । सहस्र इत्यच् । संहारे प्रलये यो हिमरिरग्निः तद्वत्पिङ्गलम् । वरुणाल-
यस्य समुद्रस्य यो विमलसलिलगणः निर्मलजलसमूहः तद्वद्गम्भीरं स्वमिति ॥

कलापकं चतुर्भिः १७-२०

१०३५-अवगाढं गिरि-जालं

तुङ्ग-महा-भित्ति-रुद्ध-सुर-संचारम् ॥

अ-भयहरि-रास-भीमं

करि-परिमल-चारु-बहुल-कन्दर-सलिलम्. १७

अवगाढमित्यादि—स्वमारूढ रामबलेन गिरिजालमवगाढं अवष्टब्धम् ।
तुङ्गाभिरुचिताभिर्महतीभिः परिणाहवनीभिर्मितिभी रुद्धः सुराणां संचारो
यस्मिन् तेषामुन्नतत्वात् । अभया ये हरयः सिंहास्तेषां रासेन शब्देन भीमं
अयानकम् । करिणां य. परिमलः संमर्दस्तेन चारु शोभनम् । बहुलं घनं कन्दर-
सलिलं यस्मिन् ॥

१०३६-अलि-गण-विलोल-कुसुमं

स-कमल-जल-मत्त-कुरर-कारण्डव-गणम् ॥

फणि-संकुल-भीम-गुहं

करि-दन्त-समूढ-सरस-वसुधा-खण्डम् ॥१८॥

अलिगणेत्यादि—अलिगणैर्विलोलानि कुसुमानि यत्र । सकमलेषु जलेषु
मत्ताः कुरराणां कारण्डवानां च गणा यत्र । फणिभिः संकुला व्याप्ताः सत्यो
भीमा गुहा यत्र । करिदन्तैः समुष्णितं सरसं सान्द्रं वसुधायाः खण्डं यत्र ॥

१०३७-अरविन्द-रेणु-पिञ्जर-

सारस-रव-हारि-विमल-बहु-चारु-जलम् ॥

रवि-मणि-संभव-हिम-हर-

समागमाऽऽवद्ध-बहुल-सुर-तरु-धूपम् ॥ १९ ॥

अरविन्देत्यादि—अरविन्दरेणुभिः पिञ्जराः पिञ्जका ये सारसास्तेषां रवेण
हारि मनोहारि विमलं बहु चारु जलं यत्रेति । रविमणिसंभवः सूर्यकान्तमणिस-
म्भवः यो हिमहरः अग्निः तेन यः समागमः संक्षेपस्तेनावद्धो जनितो बहुलः
सुरतरुधूपो यत्र ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम त्रयोपशोः सर्गः— ११९

१०३८—हरि-रव-विलोल-वारण-

गम्भीराऽऽबद्ध-स-रस-पुरु-संरावम् ॥

घोणा-संगम-पङ्कऽऽ-

विल-सुबल-भर-महोरु-वराहम्. ॥ २० ॥

एतानि पञ्च संकीर्णानि ॥

हरिरवेत्यादि—हरीणां सिंहानां यो रवस्तेन विलोलाच्छन्नो ये वारणा-
स्तैर्गम्भीरो मग्न आबद्धो जनितः सरसो भयानकरसयुक्तः पुरुर्महान् संरावो
यत्र । घोणायाः संगमात् संपर्कात् संभवो बल्य पङ्क्त्य । घोणासमुद्भूतो यः
पङ्क्त इत्यर्थः । तेनाविहा लिसाङ्गाः सुबलाः तत एव भरसहाः उरवश्च वराहा
यत्र । तत्रिरिजालमालमचगाढमिति ॥ एतानि पञ्च संकीर्णानि ॥

१०३९—उच्चरुनुः परिरन्धान्

कपि-सङ्घा बाहुभिस् ततो भूमि-भृतः ॥

निष्पिष्ट-शेष-मूर्ध्नः

शृङ्ग-विकीर्णोष्ण-रश्मि-नक्षत्र-गणान्. ॥ २१ ॥

सर्वं निरवद्यम् ॥

उच्चरुनुरित्यादि—ततोऽवगाहादनन्तरं बाहुभिः परिरन्धान् समाच्छिद्यन्
भूमिभृतः पर्वतान् कपिसङ्घा उच्चरुनुः उत्खातवन्तः । '२३४३। गम-हन-
। ६। ४। ९८।' इत्युपधालोपः । निष्पिष्टशेषमूर्ध्नः व्याप्तपातालमूलरवात् चूर्णित-
नागराजमस्तकान् । शृङ्गैः शिखरैर्विकीर्णं उष्णरश्मिगदित्यो नक्षत्रगणश्च यैर्दिवं
व्याप्य स्थितवान् ॥ सर्वं निरवद्यमिति अत्र प्राकृतस्याप्रयुक्तवान् ॥

विशेषक त्रिभिः । २२-२४-

१०४०—तुङ्ग-महा-गिरि-सुभरा

बाहु-समारुद्ध-भिदुर-टङ्का बहुधा ॥

लवण-जल-बन्ध-कामा

आरूढा अम्बरं महा-परिणाहम् ॥ २२ ॥

तुङ्गेत्यादि—तुङ्गा उच्चा महान्तः परिणाहवन्तो ये गिरयस्तैः सुभरा जात-
भराः कपयः बाहुभिः समारूढा भिदुराः विदारणशीलाः टङ्का उच्चतमप्रदेशा
यैस्ते बहुधा अनेकप्रकारं लवणजलबन्धकामाः एवमेवं बद्धव्यमिति आतेष्ट्याः
आरूढा अम्बरं महापरिणाहम् अप्रमेयद्विग्विभागम् ॥

१०४१—बहु-धवल-वारि-वाहं

विमलाऽऽयस-महाऽसि-देह-च्छायम् ॥

१४० भट्टि-काल्ये—तृतीये प्रसक्त-काल्ये लक्षण-रूपे वस्तुषु वर्णः,

वद्ध-विहङ्गम-मालं

हिम-गिरिर्मिव मत्त-कुरर-रव-संवद्धम् ॥२३॥

वह्नित्यादि—वहवो धवला वारिवाहा वज्रम्बरे । विमलायसः अयसो विकारः गुरुरलघुर्मेहान् योऽस्तिः सङ्घः तस्य यो देहः तस्य छायेव छाया यस्य । वद्धा विरमिता विहङ्गानां माला पङ्क्तिर्यत्र । मत्तानां कुरराणां रवेण संबद्धं युक्तम् । अतो हिमगिरिर्मिवाम्बरमारूढा इति ॥

१०४२—चारु-कलहंस-संकुल-

म-चण्ड-संचार-सारसाऽऽबद्ध-रवम् ॥

स-कुसुम-कण-गन्ध-वहं

समयाऽऽगम-वारि-सङ्घ-विमलाऽऽयामम् ॥२४॥

चारुकलहंसेत्यादि—चारुभिः कलहंसैः संकुलं व्याप्तम् । अचण्डसंचारैः शनैः संचरद्भिः सारसैराबद्धो रवो यस्मिन् । सकुसुमकणः सपुष्परेणुर्गन्ध-वहो वायुर्गन्धेति । वहतीति वहः कर्तर्यच् । गन्धस्य वह इति सः । समयस्य प्रावृत्तकालस्य य आगमः तेन यो वारिसङ्घः तेन प्रक्षालितत्वात् विमला आयामा यत्र तदम्बरमारूढा इति ॥

१०४३—सहसा ते तरु-हरिणा

गिरि-मुभरा लवण-सलिल-बन्धाऽऽरम्भे ॥

तीर-गिरिमारूढा

रामाऽऽगम-रुद्ध-स-भय-रिपु-संचारम् ॥२५॥

एतानि चत्वारि संकीर्णानि ॥

सहसेत्यादि—ते तरुहरिणाः शाखासृगाः गिरिभिः मुभराः सन्तः लवण-सलिलबन्धारम्भे समुद्रबन्धनारम्भे सहसा तत्क्षणं तीरगिरिं तटस्थितं पर्वत-मारूढाः । अत्र संस्कृतपक्षे संहिताया अविश्वसितत्वात् तीरगिरिमारूढा इति नोक्तम् । अन्ये भारूढा तीरगिरिर्मिति विपर्ययमस्य पठन्ति । यदयुक्तम् । संस्कृतपक्षे असंभाव्यत्वं नास्ति । अतो विसर्जनीयस्य सकार एव स्यात् । रामस्य य आगमस्तो न रुद्धः सभयानां रिपूणां शत्रूणां संचारे यत्र तीरगिरौ । राम आगत इति तत्र भयार्ं संचारं त्यक्तवन्त इति ॥ एतानि चत्वारि संकीर्णानि ॥

१०४४—ततः प्रणीताः कपि-यूथ-मुख्यैर्

न्यस्ताः कृशानोम् तनयेन सम्यक् ॥

अ-कम्प-ब्रह्माऽम-नितम्ब-भागा

महाऽर्णवं भूमि-भृतो ऽवगाढाः ॥ २६ ॥

निराख्यातं निरवधं च ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सैमुवन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— १४१

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं भूमिभूतः पर्वताः कपिपुत्रमुक्त्वैर्नोकादिभिः
कृशानोत्तनयस्य नलस्य प्रसीताः अर्पिताः सम्यक्सेनैव कृशानुत्तनयेन सम्यक्
साधु न्यस्ताः सन्तः महार्णवम् अवगाढाः अवष्टम्भयन्तः अङ्गमाः स्विताः
ब्रह्माग्रनितम्बानां भागा येषां ते । ब्रह्मो मूलम् । 'इण्डिजजिदीसेटव्यधिम्बो
नक्' इत्यधिकृत्य 'बन्धेर्बन्धितुषी च' इत्यौणादिको वक् ॥ इदं निराख्यातं
तिष्ठन्तपदाभावात् । निरवद्यं च प्राकृताभावात् ॥

१०४५—तेने ऽद्रि-बन्धो, ववृधे पयोधित्,
तुतोष रामो, मुमुदे कपीन्द्रः, ॥
तत्रास शत्रुर्, ददशे सुवेलः,
प्रापे जलान्तो, जहपुः प्लवङ्गाः. ॥ २७ ॥

एकान्तराख्यातं निरवद्यम् ॥

तेन इत्यादि—अद्रिबन्धनेने कनैर्विस्तारं गतः अतः । एव ववृधे पयोधि-
वृद्धिं गतः । गितिभिः पूर्वमाणोदरत्वात् तीरं प्लावयति अ । तुतोष रामस्तु-
ष्टवान् । सुकरमिदानीं शत्रुव्यापादनमिति । मुमुदे कपीन्द्रः इष्टवान् । प्राप्ते
मे प्रत्युपकारकाल इति । तत्रास शत्रुः त्राममुपगतः सैतुं बद्धवानिदानीमा-
यातो राम इति । ददशे सुवेलः दौकमानैः सर्वैरष्टः । जलान्तः प्रापे प्राप्ताः ।
ततो जहपुः हृष्टाः प्लवङ्गाः स्वाम्यादेशः संपादित इति । एतदेकान्तराख्यातं
मुबन्तपदैर्व्यवधानात् । निरवद्यं च प्राकृताभावात् ॥

१०४६—भ्रेमुर, ववल्गुर, ननृतुर, जजक्षुर,
जगुः समुत्पुष्टुचिरे, निषेदुः, ॥
आस्फोटयांचक्रुरभिप्रणेदू,
रेजुर, ननन्दुर, विययुः, समीयुः. ॥ २८ ॥
आख्यात-माला ॥

भ्रेमुरित्यादि—ते पारं प्राप्य केचित् प्रदेशदर्शनोत्सुकाः भ्रेमुः भ्रान्ताः ।
अन्धे ववल्गुः तोषं गतवन्तः । 'उत्थ उल्लि-' इत्यत्र पर्यातिर्गौ पठ्यते ।
केचिद्विहर्षात् जन्तुः । अन्धे रावणपराक्रमान् न्यकुर्वन्तो जजक्षुः इतिष-
वन्तः । बुभुक्षया वा फलानि अक्षितवन्तः । 'जक्ष अक्ष-इमनयोः ।' केचित्
जगुः गायन्ति अ । केचित्समुत्पुष्टुचिरे उत्प्लुत्योत्प्लव गच्छन्ति अ । केचित्
भ्रान्ता निषेदुः निषण्णाः । केचिदास्फोटयांचक्रुर्बं बुभुक्षाम इति आस्फोटं कुर्व-
न्तीति ष्यन्ताह्लित्याम् । केचित्तोषादभिप्रणेदुः सुष्टु नादितवन्तः । केचिद्रेजुः
दीप्तवन्तः । केचिन्ननन्दुर्बयमीदृशं कर्म कृतवन्त इति । अन्धे विययुरितस्ततो
गच्छन्ति अ । केचित्समीयुः एकत्र संगताः ॥ आख्यातमालेति तिष्ठन्तमाला ॥

३४५ अष्टि-काव्ये—तृतीयेऽप्रसन्न-कण्ठे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१०४७—गिरि-पङ्क-चारु-देहं

ककोल-लवङ्ग-वद्ध-सुरभि-परिमलम् ॥

बहु-बहलोरु-तरङ्गं

परिसरमारूढमुद्धरं लवण-जलम् ॥ २९ ॥

गिरित्यादि—गिरीणां प्रक्षिप्यमाणानां यः पङ्कः गैरिकादिधातुर्कर्मः तेन चारुदेहम् । ककोललवङ्गाभ्यां वद्धः सुरभिः परिमलो गन्धो यस्मिन् । बहवः प्रभूता बहलाः स्थूला उरवः उच्चास्तरङ्गा यस्य तदीदृशं लवणजलम् । उद्धरम् उद्धृतं कर्तृभूतम् । परिसरं तटमारूढं सेतुना निवारितगनित्वात् ॥

१०४८—लोलं कूलाऽभिगमे

खे तुङ्गाऽमल-निबद्ध-पुरु-परिणाहम् ॥

सुर-गङ्गा-भरण-सहं

गिरि-बन्ध-वरेण लवण-सलिलं रुद्धम् ॥ ३० ॥

लोलमित्यादि—कूलाभिगमने तटगमने लोलं चञ्चलम् । खे आकाशे तुङ्गं च तटमलं चेति तुङ्गामलम् । निबद्धः संयुक्तः पुरुर्महान् परिणाहो यस्य । तुङ्गामलं च तस्मिन्नपुरुषागिणाहं चेति । वियनि आरोहपरिणाहाभ्यां युक्तमित्यर्थः । सुरगङ्गायाः मन्दाकिन्याः यद्धरणं पूरणं तत्र महं शक्तं तादृशं लवण-जलं गिरिबन्धवरेण सेतुना रुद्धम् ॥

कुलकम्—१३१—४३।—

१०४९—आरूढं च सुवेलं

तरु-मालाऽऽबन्ध-हारि-गिरि-वर-जालम् ॥

रावण-चित्त-भयङ्कर-

मापिङ्गल-लोल-केसरं राम-बलम् ॥ ३१ ॥

आरूढमित्यादि—रामबलं तटे स्थित्वा आरूढं च सुवेलं पर्वतम् । भका-रस्य प्राकृते स्वरशेषता न भवति । पदमध्यान्तयोरवर्तमानत्वात् । तरुमालाया य आबन्धः तेन हारि मनस्तुष्टिकरं तादृशं गिरिवराणां पर्यन्तगिरीणां जालं यस्य सुवेलस्य । रावणचित्तस्य भयङ्करं रामबलम् । आपिङ्गलानि लोलानि केसराणि यस्य तदिति ॥

१०५०—लङ्काऽऽलय-तुमुलाऽऽरव-

सुभर-गभीरुरु-कुञ्ज-कन्दर-विवरम् ॥

वीणा-रव-रस-सङ्गम-

सुर-गण-संकुल-महा-तमाल-च्छायम् ॥ ३२ ॥

तथा लक्ष्यरूपे कृषानके 'सेतुबन्धनं' नाव प्रयोक्तुः सतीः— १४३

लङ्केत्यादि—लङ्कालयानां राक्षसानां वस्तुमुक्तो महावारवः तेन सुभराः
परिपूर्णाः गम्भीरोत्कुञ्जा गम्भीरमहागहनानि कम्बुरविवराणि च यत्र सुबेले ।
वीणारवे यो रसस्तृप्या तेन सङ्गमः समागमो येषां सुरगणानां ते च सुरग-
णाश्चेति सः । तैः संकुला व्याप्ता महातमालच्छाया यत्रेति ॥

१०५१—सरस-बहु-पल्लवाऽऽविल-

केसर-हिन्ताल-वद्ध-बहल-च्छायम् ॥

ऐरावण-मद-परिमल-

गन्धवहाऽऽवद्ध-दन्ति-संरम्भ-रसम् ॥ ३३ ॥

सरसेत्यादि—सरसाः सार्द्धाः ये बहवः पल्लवाः तैराविला बन्धकारिता
ये केसरवृक्षाः हिन्तालवृक्षाश्च तैर्वद्धा बहला वना छाया यत्र सुबेले । ऐराव-
णस्य ऐरावणस्य हस्तिनो मदपरिमलो यस्मिन् गन्धवहे तादृशेन गन्धवहेन
वद्धो दन्तिनां हस्तिनां संरम्भरसः क्रोधरसो यत्रेति । ऐरावण ऐरावत इत्यु-
भयमपि प्राकृते साधु ॥

१०५२—तुङ्ग-तरु-च्छाया-रुह-

कोमल-हरि-हारि-लोल-पल्लव-जालम् ॥

हरिण-भयंकर-स-कुसुम-

दाव-सम-च्छवि-विलोल-दाडिम-कुञ्जम् ॥ ३४ ॥

तुङ्गेत्यादि—तुङ्गरूपां या छाया तस्यां रोहन्तीति इगुपधलक्षणः कः ।
तुङ्गतृच्छायारूढाः विटपाः तेषां कोमलं हरि हरिणं हरि तुष्टिकरं लोलं पल्लव-
जालं यत्र । हरिणानां भयंकरा दावसदृशावात् सकुसुमदावसमच्छवयः दावा-
मितुल्पाः लोलदाडिमकुञ्जा यत्र ॥

१०५३—कल-हरि-कण्ठ-विरावं

सलिल-महा-बन्ध-संकुल-महा-सालम् ॥

चल-किसलय-संबद्धं

मणि-जालं सलिल-कण-मयं-विवहन्तम् ॥ ३५ ॥

कलेत्यादि—कलो मनोहरः हरीणां कण्ठविरावो यत्र । सलिलस्य यो
महाबन्धमेन संकुला महान्तः सालाः सालवृक्षा यत्र । चलकिसलयेषु संबद्धं
मंलग्नं सलिलकणमयं सलिलकणरूपं मणिजालं मणिसमूहमिव विवहन्तं
धारयन्तम् ॥

१०५४—तुङ्ग-मणि-किरण-जालं

गिरि-जल-संघट्ट-वद्ध-गम्भीर-रवम् ॥

१४४ मष्टि-काव्ये—तृतीये प्रबन्ध-काव्ये अष्टम-रूपे चतुर्थी वर्णः,

चारु-गुहा-विवर-सर्भं

सुरं-पुर-समर्ममर-चारण-सुसंरावम् ॥ ३६ ॥

तुङ्गेत्यादि—तुङ्गमणीनां किरणजालं यत्रेति । गिरिजलानि निर्झरजलानि
तेषां यः संघट्टः परस्परसंस्पर्शेन बद्धो गम्भीरो रवो यत्र । चारुगुहाविवरमेव
सभा क्षाला यत्र । अमरचारणानां गन्धर्वाणां गायतां शोभनः संरावो यत्र ।
अत एवामरपुरसमम् ॥

१०५५—विमल-महा-मणि-टङ्कं

सिन्दूर-कलङ्क-पिञ्जर-महा-भित्तिम् ॥

वीर-हरि-दन्ति-सङ्क्रम-

भय-रुद्ध-विभावरी-विहार-समीहम् ॥ ३७ ॥

विमलेत्यादि—विमलमहामणीनां पद्मरागादीनां टङ्काः छेदा यत्र । अतश्च
सिन्दूरकलङ्केन लान्छनेन पिञ्जरा इव महाभित्तयो यस्य । वीराणां हरीणां
दन्तिनां च यः सङ्क्रमोऽन्योन्यगमनं तस्याद्यद्वयं तेन रुद्धा निवारिता विभा-
वयां विहारसमीहा विहरणेच्छा यत्र ॥

१०५६—स-महा-फणि-भीम-विलं

भूरि-विहङ्गम-तुमुलोरु-घोर-विरावम् ॥

वारण-वराह-हरि-वर-

गो-गण-सारङ्ग-संकुल-महा-सालम् ॥ ३८ ॥

समेत्यादि—समहाफणीन्वत एव मीमानि विलानि विवराणि यत्र भूरीणां
विहङ्गमानां तुमुलोऽनेकप्रकार उर्म्यहान् घोरो रौद्रो विरावो यत्र वारणादिभिः
स्कन्धकर्षणार्थिभिः सङ्कुला महासाला यत्र ॥

१०५७—चल-किसलय-स-विलासं

चारु-मही-कमल-रेणु-पिञ्जर-वसुधम् ॥

स-कुसुम-केसर-बाणं

लवङ्ग-तरु-तरुण-बहरी-वर-हासम् ॥ ३९ ॥

चलेत्यादि—चलैः किसलयैः इत्येति च विलासं प्रारब्धवृत्तम् । चारुनां
महीकमलानां स्वकजानां रेणुभिः पिञ्जरा वसुधा यत्र । सकुसुमाः केसराः बाणाश्च
यत्र । लवङ्गतरोक्षारुणा वा वल्लर्यः प्ररोहास्ता एव वरो हासो विकासाल्यो यत्र ॥

१०५८—अ-मल-मणि-हेम-टङ्कं

तुङ्ग-महा-भित्ति-रुद्ध-रुह-पङ्क-गमम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम त्रयोदशः सूत्रैः— १४५

अमराऽऽरुढ-परिसर

मेरुमिवा ऽऽविल-स-रस-मन्दार-तरुम् ॥४०॥

अमलेत्यादि—अमलमणीनां हेमादीनां टङ्गादिवत् यत्र । पुष्पा उष्णा महती विलारवती वा भित्तिस्रया रुद्धो रुक्मणां सुगाणां पङ्कगमः पङ्केन गमनं यत्र । रसैः '१२३४ प्रह-॥३॥५८॥' इत्यादिना अप् । वङ्कगमं इति पाठा-
म्वरम् । तत्र वङ्कः कुटिलो गमो यत्र । 'वकि कौटिल्ये' इत्यस्य रूपम् ।
अमरैरारुढाः परिसरास्तटा यत्र । अखिरलाः सरसा मन्दारतरवो देववृक्षा
यत्र । तन्निर्णयं मेरुमिव ॥

१०५९—फल-भर-मन्थर-तरु-वर-

म-विदूर-विरुढ-हारि-कुसुमाऽऽपीडम् ॥

हरिण-कलङ्क-मणि-संभव-

बहु-वारि-भर-सुगम्भीर-गुहम् ॥ ४१ ॥

फलेत्यादि—फलभरेण मन्थरा ईषज्जवास्तद्वरा यत्र । अविदूरे विरुद्धा
हारिणः कुसुमापीडा यत्र । पुष्पस्तवकानां हन्ताप्राप्तत्वात् हरिणकलङ्कमणिः
महाचन्द्रकान्तः तस्मात् संभवो यस्य बहुवारिणः तेन सुभराः परिपूर्णा गम्भीरा
गुहा यस्य । अत्र मणिमहत्तया वारिमहत्त्वात् गम्भीरगुहापूरणमिति ॥

१०६०—जल-काम-दन्ति-संकुल-

स-हेम-रस-चारु-धवल-कन्दर-देहम् ॥

अकुर-रोह-सम-च्छवि-

रुरु-गण-संलीढ-तरल-हरि-मणि-किरणम् ४२

जलेत्यादि—जलमेतदित्येवं कामदन्तिभिः संकुलाः सहेमरसाः सह हेम-
रसेन घर्तमानाः चारवः शोभनाः धवलाः कन्दरदेहाः कन्दरमन्त्रिवेदा यत्र ।
रोहणं रोहः अकुरारोहो यस्य शस्यस्य तेन समच्छवयस्तुल्यवर्णा रुरुगणास्तैः
संलीढाः तरलाश्चलाः हरिमणिकिरणा मरकतमयूखा यत्र ॥

१०६१—गाढ-समीरण-सुसहं

भीम-रवोत्तुङ्ग-वारि-धर-संघट्टम् ॥

धवल-जल-वाह-माला-

संबन्धाऽऽबद्ध-हिम-धरा-धर-लीलम् ॥ ४३ ॥

गाढेत्यादि—गाढो महान् यः समीरणः तं सुमहत् इति मूलविभुजादि-
त्वात्कः । भीमरवास्तुङ्गा ये वारिधरास्तेषां संबद्धो यत्र । धवला ये जल-

३४६ मद्दि-काव्ये—तृतीये-प्रसन्न-काव्ये लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

बाह्यालोषां माहाया (यत्संबद्ध) यः संबन्धः संबन्धनम् । आवे कः । तेन करण-
भूतेन भावदा अनुकृता हिमधराधरस्य हिमवतो धराधरस्य लीला विभ्रमो
वेन तं सुबेलं आरूढम् ॥

रामबलं कीदृशमित्याह—

१०६२—लवण-जल-बन्ध-सरसं

तरु-फल-संपत्ति-रुद्ध-देहाऽऽयासम् ॥

लङ्का-तोरण-वारण-

मारूढं समर-लालसं-राम-बलम् ॥ ४४ ॥

लवणेत्यादि—लवणजलबन्धादेतोः सरसं सहर्षम् । तरुफलसंपत्त्या रुद्धो-
ऽवनीतः देहायासः झुत्पीडा यस्य । लङ्कातोरणस्य वारणं निषेधकम् । आलोलं
चञ्चलं समरलालसं रणमनूषणं रामबलं तं सुबेलमारूढमिति पूर्वेण योज्यम् ।
तस्मिन्मारूढे परबलं सन्नद्धमित्थं प्रवृत्तमित्यर्थः । इत्थं कथं तद्ग्राह गुरुपण-
वेत्यादिना—

विशेषकं त्रिभिः । ४५—४७।—

१०६३—गुरु-पणव-वेणु-गुञ्जा-

भेरी-पेलोरु-झलुरी-भीम-रवम् ॥

ढक्का-घण्टा-तुमुलं

सन्नद्धं पर-बलं रणाऽऽयास-सहम् ॥ ४५ ॥

गुर्वित्यादि—गुरुपणवादीनां मीमो रवो यस्मिन् परबले तत्र । गुरुपणवो
महान् पणवः । पेला वाद्यविशेषः । डक्काझुरी महती झलुरी । ढक्काघण्टयो-
स्तुमुलः संमूर्च्छितः शब्दो यत्रेति । रणायाससहं रणकेशसहम् ॥

१०६४—आरूढ-बाण-घोरं

वि-मलाऽऽयस-जाल-गूढ-पीवर-देहम् ॥

चञ्चल-तुरङ्ग-वारण-

संघट्टाऽऽवद्ध-चारु-परिणाह-गुणम् ॥ ४६ ॥

आरूढेत्यादि—अनुवि आरूढबाणान्वान् घोरं परबलम् । विमलेनाय-
सजालेन बर्मेण गूढश्छन्नः पीवरः स्थूलो देहो यस्य । चञ्चलानां तुरङ्गानां
वारणानां च यः परस्परसंबद्धः श्लेषणं तेनावद्धश्चारुः परिणाहगुणः विस्तार एव
गुणो यस्य तत्परबलं संनद्धम् ॥

१०६५—असि-तोमर-कुन्त-महा-

पट्टिश-भल्ल-वर-बाण-गुरु-पुरु-मुसलम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— १४७

वीर-रसाऽलङ्कारं

गुरु-संचार-हृय-दन्ति-स-मही-कम्पम् ॥ ४७ ॥

असीत्यादि—अस्यादीनां वरबाणपर्यन्त्यानां इन्द्रः । तैरस्यादिभिः गुरु
अनभिभवनीयं पुरु महन्मुसलं यत्र । अस्यादिगुरु च तत् पुरु मुसलं चेति सः ।
वीररस एवालङ्कारो यस्य । पुरुः संचारो येषां हृयदन्तिनां महाकायत्वात् तैः
समहीकम्पं सह महीकम्पेन वर्तमानं परबलं संनद्धम् ॥

१०६६—ते रामेण स-रभसं

परितरला हरि-गणा रण-समारम्भे ॥

रुद्धा लङ्का-परिसर-

भू-धर-परिभङ्ग-लालसा धीर-रवम् ॥ ४८ ॥

ते इत्यादि—ते हरिगणाः कपिगणाः रणसमारम्भे रणप्रवर्तननिमित्तं सर-
भसं संभ्रमपूर्वकं परितरलाः स्थानुमशक्रुवन्तः लङ्कापरिमरे लङ्कासमीपे ये मूढराः
नरवः तेषां परिभङ्गे चूर्णने लालसा. सगृह्णाः सन्तो रामेण रुद्धाः प्रतिषिद्धाः
मा भाङ्गुरिति । धीररव धीरो रवो यस्यां प्रतिषेधनक्रियायामिति ॥

युग्मकम्—

१०६७—जल-तीर-तुङ्ग-तरु-वर-

कन्दर-गिरि-भित्ति-कुञ्ज-विवराऽऽवासम् ॥

भीमं तरु-हरिण-बलं

सु-समिद्ध-हिमारि-किरण-माला-लोलम् ४९

जलेत्यादि—तरुहरिणबलं कपिबलं निषिद्धं सत् भीमं मयानकं जलती-
राद्यैरावासो यस्य तत् सुसमिद्धस्य हिमारेरग्रेरादित्यस्य वा वा किरणमाला
तद्बलोलं समारुढमिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

१०६८—रावण-बलमवगन्तुं

जल-भर-गुरु-सलिल-वाह-गण-सम-च्छायम् ॥

अट्ट-तरु-मञ्च-मन्दिर-

तोरण-माला-सभासु समारूढम् ॥ ५० ॥

इति भट्टि-काव्ये प्रसन्न-काण्डे भाषा-समावेशो

नाम चतुर्थः, काव्यस्य त्रयोदशः सर्गः ।

रावणेत्यादि—रावणबलं अवगन्तुं कीदृशमिति जलभरेण गुरुर्यः सलिलवाह-

१४८ भट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थी वर्गी,

गणो जलधरसमूहः तेन समस्यार्थं तुल्यच्छात्रं रावणवत्कं ब्रह्मादिषु समाकृतम् ॥

एतानि द्वारिवातिः संकीर्णानि ।

इति श्री-अयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-

चतुर्थे प्रसङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (वर्गी),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः—

मुनिहृद्युत्पत्तौ बल्यौघं तदपि काव्यस्याङ्गमुक्तम् । अतः प्रसङ्गकाण्डानन्तरं
निष्कृष्टकाण्डं शब्दलक्षणप्रयोगार्थं कथ्यते । तत्र लक्ष्य स्थाने तिबादयः । लका-
शब्द नव लेटश्छन्दोविषयत्वादिति । अत्र नवविलसितानि । विलसितं च नाना-
रूपता । तत्र मृत्तार्थवतो छिटोऽविकृत्य तद्विलसितमाह—

१०६९-ततो दशाऽऽख्यः स्मर-विह्वलाऽऽस्मा

चार-प्रकाशीकृत-शत्रु-शक्तिः ॥

विमोह्य माया-मय-राम-मूर्ध्ना

सीतामनीकं प्रजिघास्य योद्धुम् ॥ १ ॥

तत इत्यादि—ततः स्वपरयलयो रणादुत्तरकालं दशाख्यः स्मरविह्वलास्मा
कामवशीकृतदेहः । अन्तरि निराशा सती सीता ममानुकूला भविष्यतीति माया-
मयेन मायास्वभावेन राममूर्ध्ना छिन्नेन सीतां विमोह्य मोहयित्वा चारैः प्रणि-
भिभिः प्रकाशीकृता शत्रुशक्तिः वैरिसामर्थ्यं यस्मै योद्धुमनीकं सैन्यं प्रजिघास्य
प्रहितवान् । '२५३१। हेरचक्रि १७।३।५६।' इति कुत्वम् । भूतानघतन-
परोक्षे सर्वत्र छिद ॥

१०७०-कम्बूनय समादध्मुः, कोणैर् भेर्यो निजघ्निरै, ॥

वेणून् पुपूरिरे, गुञ्जा जुगुञ्जुः कर-घट्टिताः ॥ २ ॥

कम्बूनित्यादि—अथ सैन्यप्रेषणानन्तरं कम्बून् समादध्मुः शब्दितवन्तः
शक्तिः । कोणैर्वाद्यवादनैः काष्ठमयैः भेर्यो निजघ्निरै ताडिताः कर्मणि छिद ।
वेणून् बन्धान् पुपूरिरे सुखमकृता पूरितवन्तः । '१२२९। पूरी आप्यायने' इति
वैषादिकोऽनुदात्तेत् । गुञ्जाः समरबादनाः करघट्टिताः अङ्गुलिघृष्टाः जुगुञ्जुः
शब्दितवन्तः । '२१२। गुञ्जि अव्यक्ते सन्दे' ॥

१०७१-वाद्यांश्चक्रिरे ढक्काः, पणवा दध्वनुर् हताः, ॥

काहलाः पूरयांचक्रुः, पूर्णाः पेराश् च सस्वनुः ॥ ३ ॥

वाद्यामित्यादि—ढक्का वाद्यांश्चक्रिरे शब्दितवन्तः । ढक्कावादका इत्यर्थः ।
वदेर्हेतुमन्वयन्त्याप्तास्माति '२३११। अवायमन्त-१६।१५५।' इत्यत्रादेकः । '२२७०।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३४९

आम्बत्यवधत्—११३।६३।' इति कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदे । '२५३४। विषय ११३।७४।' इति आम्बत्यवादात्मनेपदस्य विहितत्वात् । वणवा बाघविशेषः हताः पाणविकैलाहिताः दध्नुर्ध्वनिताः । काहलाः गोशृङ्गसंस्थानाः । पूर्वाचक्रः पूरितवन्तः । 'पुरी आप्याचने' इति चौरादिकस्योदात्तेतो रूपम् । वेराः खरसु-खाकाराः पूर्णा मुखमरुता सख्युः । '३३५४। कर्णा च सप्तानाम् ११४।१२५।' इति लिटि एवविधानस्य विकल्पितत्वात् नैत्वम् ॥

१०७२—मृदङ्गा धीरमास्वेनुर, हतैः स्वेने च गोमुखैः ॥

घण्टाः शिशिञ्जिरे दीर्घ, जहादे पटहैर् भृशम् ॥४॥

मृदङ्गा इत्यादि—मृदङ्गा मुरजाः पीरं आस्वेनुः गम्भीरं ध्वनिताः । एव-पक्षे रूपम् । गोमुखैर्वाघविशेषैः हतैः स्वेने शब्दितम् । भावे लिट् । घण्टाः दीर्घ शिशिञ्जिरे उच्चैः शब्दितवन्तः । पटहैर्भृशमत्यर्थम् । जहादे शब्दितम् । भावे लिट् ॥

१०७३—हया जिहेषिरे हर्षाद्, गम्भीरं जगजुर गजाः, ॥

संत्रस्ताः करभा रेदुश्, चुकुबुः पत्ति-पङ्कयः ॥५॥

हया इत्यादि—हया अश्वाः हर्षात् जिहेषिरे हेषितवन्तः । '६६४। हेच अव्यक्ते शब्दे' भावादिफोऽनुदात्तत्वं । अभ्यासस्य ['२१८०। इत्यः ७।४।४९।'] इति एत इन्द्रवनि । गजा गम्भीर मन्द्रं जगजुः गर्जितवन्तः । 'गज गजी शब्दार्थौ ।' करभा उष्ट्राः मंत्रन्मा नानावादित्रभवणात् रेदुः शब्दं कृतवन्तः । 'रट परिभाषणे' इति शब्दार्थः । पत्तिपङ्कयः पङ्कानिर्महतयः चुकुबुः शब्दित-वन्तः । गच्छत किं निष्ठतेति । 'क शब्दे' इत्युदात्तत्वं ॥

१०७४—तुरङ्गा-पुस्फुटुर भीताः, पुस्फुटुर् वृषभाः परम् ॥

नार्यश् चुक्षुभिरे मम्लुर मुमुहुः शुशुचुः पतीन् ॥ ६

तुरङ्गा इत्यादि—तुरङ्गा अश्वा भीता वादित्रभवणात् पुस्फुटुः स्फुरिताः भयादितस्तनो गताः । 'स्फुट विज्ञरणे' । वृषभाः परं पुस्फुटुः सुष्ठु वलिताः । 'स्फुर वलने ।' नार्यश्चुक्षुभिरे अस्माकमायातो वियोग इति क्षोभमुपगताः । व्यम्ब-विज्ञा जाता इत्यर्थः । काश्चिदामम्लुः । 'म्लै गात्रक्षये' । मुमुहुः कश्चिन्मोहमु-पगताः पतीन् काश्चित् शुशुचुः शोषितवन्तः । हा कष्टं नियतं विनष्टा इति ॥

१०७५—जगर्जुर, जहृषुः, शूरा रेजुस् तुष्टुविरे परैः, ॥

वबन्धुरङ्गुलि-त्राणि, सन्नेहुः परिनिर्ययुः ॥ ७ ॥

जगर्जुरित्यादि—शूरा जगर्जुः अस्माभिर्वृष्टाः शराः क थास्यन्तीति शब्दित-वन्तः । तथा जहृषुः तुष्टाः विरमायातः समर इति । '१३०८। इव तुष्टौ ।' अत एव रेजुः क्षोभमते क्व । '३५४। कर्णा च सप्तानाम् ११४।१२५।' इत्ये-वाम्यासकोपौ । परैर्न्यैस्तुष्टुभिरे स्तुताः । मयतामयवः समरे के सिद्धन्तीति ।

१५० ग्रहि-काण्डे—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

अङ्गुलित्राणि बन्धन्तुः बध्नान्ति स्म । '१०४१। बध बन्धने ।' तथा परे सङ्केहुः
कवचानि बध्नान्ति स्म । '१२४१। णह बन्धने' । परिनिर्ययुः निष्कान्ताः ॥

१०७६—धनूंष्यारोपयांचक्रुरारुरुह रथाऽऽदिषु, ॥

असीनुद्ववृहुर दीप्तान्, गुर्वीरुच्चिक्षिपुर् गदाः ॥८॥

धनूंषीत्यादि—धनूंषि आरोपयांचक्रुः आरोपितगुणानि कृतवन्तः । '२५९९।
रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७।३।४३।' इति णौ पादेशः । आरुरुहुरारोहन्ति स्म रथा-
दिषु । द्वितीया न कृता । अधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । दीप्तान्निष्कलङ्कान-
सीन् ववृहुः कोशादाकृष्य उद्यतान् कृतवन्तः । 'वृह उद्यमने ।' गुर्वीरुगदा उच्चि-
क्षिपुः उत्क्षिप्तवन्तः ॥

१०७७—शूलानि भ्रमयांचक्रुर्, बाणानाददिरे शुभान्, ॥

भ्रेमुश्, चुकुर्दिरे, रेसुर् ववल्गुश् च पदातयः ॥९॥

शूलानीत्यादि—शूलानि भ्रमयांचक्रुः भ्रमयन्ति स्म । मान्तरान्निमरुवे
ह्रस्वत्वम् । बाणान् शुभान् युद्धयोग्यानाददिरे गृहीतवन्तः । '२६८६। आङो
वोऽनास्यविहरणे । १।३।२०।' इति तद्ध । पदातयश्च भ्रेमुः इतस्ततो याताः ।
चुकुर्दिरे शस्त्रपाणयः क्रीडितवन्तः । 'कुर्द-सुर्द-गुर्द-गुद क्रीडायामेव ।' रेसुः
अयकृते निनादान् कृतवन्तः । 'रस शब्दे ।' ववल्गुः प्रमुक्ताः । वल्गानिः 'उत्स
उत्वि-' इत्यत्र पठ्यते ॥

१०७८—समुत्पेतुः कशा-घातै, रश्म्याकर्षेर् ममङ्गिरे ॥

अश्वाः, प्रदुद्रुवुर् मोक्षे रक्तं निजगरुः श्रमे. ॥१०॥

समुत्पेतुरित्यादि—कशाघातैः कर्मलताप्रहारैः अश्वाः समुत्पेतुः उत्प्लुताः ।
रश्म्याकर्षेः प्रमहाकर्षणे । ममङ्गिरे शोभन्ते स्म । संकोचितघोणत्वात् । 'मणि
मण्डने ।' मोक्षे रश्मीनां प्रसारणे प्रदुद्रुवुः वेगेन गताः । श्रमे सति ग्वलीनप्र-
भवं रक्तं निजगरुः पीतवन्तः । '१५०४। गृ निगरणे ।' '२३८३। ऋच्छत्यृताम्
। ७।४।११।' इति गुणः ॥

१०७९—गजानां प्रददुः शारीन्, कम्बलान् परितस्तरुः, ॥

तेनुः कक्षां, ध्वजांश् चैव समुच्छिन्नयोरुच्छिखान्. ११

गजानासित्यादि—गजानां शारीन् प्रददुः पृष्ठेषु आरोपितवन्तः । हस्ति-
पका इत्यर्थात् । तथा कम्बलान् नानावर्णविभिन्नान् परितस्तरुः आस्तीर्णवन्तः ।
कक्षां हेमादिमयीं तेनुः विस्तारितवन्तः । उच्छिखान् उद्धृतक्षिखान् ध्वजान्
समुच्छिन्नयुः उत्क्षिप्तवन्तः ॥

१०८०—विशिश्वासयिषांचक्रुरालिलिङ्गुश् च योषितः, ॥

आजमुर् मूर्ध्नि बालांश् च चुचुम्बुश् च सुत-प्रियाः. ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शार-बम्बो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३५१

विशिश्वासयिषांचक्रुरित्यादि—योषितः आत्मीयान् विशिश्वासयिषांचक्रुः
विश्वासयितुमिष्टवन्तः । अन्यन्यथा न भवनीयमिति । व्यन्तक रूपम् ।
आलिलिङ्गश्च श्लिष्यन्ति स्म । लिङ्गित्यर्थः । आरूप्यः परिष्वङ्गे वर्तते । बाह्यान्
मिश्रान् आजगुः शिरसि आघातवन्तः । तथा पुपुम्बुश्च पुम्बितवन्तः । सुत-
प्रियाः सुताः प्रियाः बासायामिति ॥

१०८१—गम्भीर-वेदिनः संज्ञा गजा जगृहुरक्षताः, ॥

ववृधे शुशुभे चैषां मदो, हृष्टैश्च पुपुवे. ॥ १३ ॥

गम्भीरवेदिन इत्यादि—ये गजा मत्तत्वाद्बुधैर्दमाहताः । गम्भीरं
विदन्ति ते गम्भीरवेदिनः । तस्मिन् काले संज्ञा युद्धोपयिकीर्जगृहः गृहीतवन्तः ।
अक्षतास्तोत्राङ्गुशिरनाहताः सन्तः हृष्टैश्च गर्जः पुपुवे भुतम् । भावे लिट् । हर्षा-
देषां मदो ववृधे वर्धते स्म । शुशुभे च शोभते स्म ॥

१०८२—मृगाः प्रदक्षिणं सस्रुः, शिवाः सम्यग् ववाशिरे, ॥

अ-वामैः पुरफुरे देहैः, प्रसेदे चित्त-वृत्तिभिः. ॥ १४ ॥

मृगा इत्यादि—एवं संनष्टा चलतां मृगाः दक्षिणपार्श्वेन गताः । सम्यग्-
वाशिरे । वामपार्श्वस्थाः शिवाः कठिद्रतवत्य इत्यर्थः । 'वाश्ट शब्दे ।' अवामै-
र्दक्षिणदेहैर्भुजादिभिः पुरफुरे स्फुरितम् । भावे लिट् । चित्तवृत्तिभिर्मनोवृत्तिभिः
प्रसेदे प्रसन्नम् । पूर्ववत्सदेभावे लिट् ॥

१०८३—प्राच्यमाजिहिषांचक्रे प्रहस्तो रावणाऽज्ञया ॥

द्वारं ररङ्गतुर् याम्यं महापार्श्व-महोदरौ. ॥ १५ ॥

प्राच्यमित्यादि—एवं शुभनिमित्तोत्साहितः प्रहस्तो रावणाज्ञया प्राच्यं
प्राचि भव पूर्वद्वारम् '१३२१। शुभाङ्क-१४।२।११०।' इति यत् । आजिहिषांचके
गन्तुमिष्टवान् । '१९३३। अहि गतौ' इत्यस्योदात्ततः सनीद्र । '२१७६। अजादे
द्वितीयस्य । ६।१।२।' इति द्विर्वचनम् । '२४४६। न द्वाः-१६।१।३।' इति नकारो
न द्विरुच्यते । '२२४०। आङ्प्रत्ययवत्-१।१।६३।' इत्यात्मनेपदम् । तथा महा-
पार्श्वमहोदरौ राक्षसां याम्य द्वारं दक्षिणम् । यमो देवता अस्येति । '१०७८।
दित्यदित्या-१।१।८०।' इत्यत्र 'यमाञ्चेति वक्तव्यम्' इति उक्तं तेन प्राग्दीप्यती-
येऽर्थे ण्यप्रत्ययः । ररङ्गतु. गतौ । '१९३१। रचि गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥

१०८४—प्रययाविन्द्र-जित् प्रत्यर्गियाय स्वयमुत्तरम्. ॥

समध्यासिसिषांचक्रे विरूपाऽक्षः पुरोदरम्. ॥ १६ ॥

प्रययावित्यादि—अत्यह पश्चिमद्वारं इन्द्रजित् प्रययौ गतवान् । प्रती-
च्याम् द्वारमिति '१९७४। दिक्छन्देभ्यः सप्तमी-१।५।३।२७।' इत्यादिना विहि-
तस्यास्तातेः '१९८०। अञ्जेर्लुक् । ५।३।३०।' । असंज्ञाभावात् '४१६। अचः ।

१५२ अट्टि-काव्ये—चतुर्थे सिन्धु-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

६।१।१३८।' इत्यकारलोपो निवर्तते '४१७। चौ । ६।१।१३८।' इति दीर्घत्वं च ।
 स्वयमिति । रावण उत्तरद्वारमिवाव गतः । विरूपाक्षो राक्षसः पुरोदरं पुरमध्यं
 समभ्यासिस्त्रिंशके समभ्यासितुमिष्टवान् । आक्षेपनुदासेतः सनि इति अजाधिः ।
 '२०३४ । पूर्ववत्सनः । १।१।६२।' इत्यात्मनेपदम् । अनुप्रयोगस्याप्यात्मनेपदम् ॥
 १०८५—शुश्राव रामस् तत् सर्वं, प्रतस्थे च स-सैनिकः ॥

विस्फारयांचकाराऽस्त्रं बबन्धाऽथ च बाणधी. १७

शुश्रावेत्यादि—अयानन्तरं रामस्तत्सर्वं रावणचेष्टितं शुश्राव भुतवान् ।
 प्रतस्थे च गन्तुं प्रवृत्तः । '२६८९। समवप्रविभ्य. स्यः । १।३।२२।' इति तद् ।
 ससैनिकः सह योजैः । सेनायां समवेता इति '१५९५। सेनाया वा । ४।४।
 ४५।' इति पक्षे ठक् । अस्त्रं धनुर्विस्फारयांचकार आरोप्याकृष्टवान् । स्फुरतेः ।
 '२५६९। विस्फुरोणौ । ६।१।५४।' इत्यावम् । बबन्ध च बाणधी तूणीरे
 बध्नाति अ । बाणा धीयन्ते ऽस्मिन्निति । '३२७१। कर्मण्यधिकरणे च । ३।३।
 ९३ ।' इति किः ॥

१०८६—ईक्षांचक्रे ऽथ सौमित्रिर्मनुजज्ञे बलानि च, ॥

नमश्चकार देवेभ्यः पर्ण-तल्पं मुमोच च. ॥ १८ ॥

ईक्षामित्यादि—सौमित्रि च युद्धाय ईक्षांचके दृष्टवान् । ईक्षेरनुदासेतः ।
 '२२३७। इजादे-। ३।१।३६।' इत्याम् । बलानि च अनुजज्ञे अनुज्ञातवान् ।
 अनुपूर्वे जानातिरनुज्ञाने वर्तते तस्य परस्मैपदित्वात् । '२७४३। अनुपसर्गात्-
 १।३।७६।' इति वचनादारम्भनेपदम् । उपसर्गेण युक्तत्वात् । नमश्चकार देवेभ्यः ।
 वमःशब्दयोगे चतुर्थी । पर्णतल्पं पर्णशयनीय मुमोच मुक्तवान् ॥

१०८७—चकासांचक्रुरुत्तस्थुर, नेदुरानशिरे दिशः ॥

वानरा, भूधरान् रेधुर, वभञ्जुश्, च ततस् तरुन्.

चकासांचक्रुरित्यादि—ततोऽनुज्ञानान्तरं वानरा उत्तस्थुः उत्थिताः ।
 नेदुः शब्दितवन्तः । दिश आनशिरे व्याप्ताः । '२५३३। अभोतेश्च । ७।४।७२।'
 इत्यभ्यासस्य दुट् । '२२४८। अत आदेः । ७।४।७०।' इति दीर्घत्वम् । भूधरान्
 पर्वतान् रेधुः उन्मूलितवन्तः । '२५३२। राधो हिंसायाम् । ६।४।१२३।' इत्ये-
 त्वाभ्यासलोपः । तरुन्श्च वभञ्जुः भग्नवन्तः । एवं च ते चकासांचक्रुः क्षोभन्ते
 अ । काश्यनेकाजग्रहणमित्याम् ॥

१०८८—ददाल भूर, नभो रक्तं गोप्पदग्रं ववर्ष च, ॥

मृगाः प्रससृपुर् वामं, खगाश् चुकुविरेऽशुभम्. २०

ददालेत्यादि—श्लोकद्वयं रावणयोर्ब्रह्माक्षवधसूचनार्थमनिमित्तदर्शनम् ।
 सूर्यदाल विदीर्णो । नभश्च रक्तं रुधिरं ववर्ष बृहत् । क्लृटः पित्वादक्लिबे
 चातोर्गुणः । कियत्प्रमाणं गोप्पदग्रं यावता गोप्यं पुरयित्वा । '३३५२। वर्ष-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-सन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— १५३

प्रमाणे—१३।४।३२।' इत्यादिना जमुल उलोपश्च । सृगाः प्रसस्युर्बार्म वामपा-
र्श्वेन गता इत्यर्थः । खगाः पक्षिणोऽशुभान् अनिष्टांशुकुबिरे शब्दितवन्तः ।
'ऊङ् शब्दे ।' अशुभमिति पाठान्तरम् । तत्र क्रियाविशेषणं वेदितव्यम् ॥

१०८९—उल्का ददृशिरे दीप्ता, रुरुवुश चाऽशिवं शिवाः, ॥
चक्ष्माये च मही, रामः शशङ्के चाऽशुभाऽगमम्. २१

उल्का इत्यादि—दीप्ता उल्का ददृशिरे दृष्टाः । अशिवा अनिष्टाः शिवा
गोमायवः रुरुः शब्दितवन्तः । मही च चक्ष्माये कम्पिता । 'क्ष्मायी विधूने'
इत्यनुदात्तेन । रामश्चाशुभागममनिष्टप्राप्तिमाशङ्कते शङ्कते स्म । चेतसः पर्याकु-
लत्वात् इदमप्यनिष्टमेव ॥

१०९०—रावणः शुश्रुवान् शत्रून् राक्षसान्भ्युपेयुषः, ॥
स्वयं युयुत्सयांचक्रे प्राकाराऽग्रे निषेदिवान्. ॥२२॥

रावण इत्यादि—राक्षसान्भ्युपेयुषो ऽभिसुखसुपगतवन्तो ये शत्रवो रा-
मादयस्मान् रावणः शुश्रुवान् । स्वयं च प्राकाराग्रे निषेदिवान् निषण्णः सन् ।
'३०९७। आपायां सट-वस-१३।२।१०८।' इत्यादिना कसुः । युयुत्सयांचके योद्धु-
मिच्छन्तं प्रयोजितवानित्यर्थः । सञ्जन्यन्तस्य रूपम् ॥

१०९१—निरासू राक्षसा बाणान्, प्रजहुः शूल-पट्टिशान् ॥
असीश च वाहयांचक्रुः पाशैश् चाऽऽचकृषुस् ततैः ॥

निरासुरित्यादि—रावणप्रचोदिना राक्षसा बाणास्त्रिरासुः क्षिप्तवन्तः ।
शूलपट्टिशान् शूलमहितान् पट्टिशान् । शाकपार्थिवादिरवात्तपुरुषः । इन्द्रे तु
'९१०। जानिरप्राणिनाम् । २।४।६।' इत्येकवज्रावः स्यात् । तान् प्रजहुः त्यक्तवन्तः ।
'ओहाङ् त्यागे ।' असीश्च खड्गान् वाहयाचक्रुः उपापारितवन्तः । प्यन्तस्य रूपम् ।
पाशैस्तैर्विस्तृतैः आचकृषुः आकृष्टवन्तः । कित्त्वे गुणप्रतिषेधः ॥

१०९२—भल्लैश् च विभिदुम् तीक्ष्णैश्
विविधुस् तोमरैश् तथा. ॥
गदाभिश् चूर्णयांचक्रुः,
शितैश् चक्रैश् च चिच्छिदुः. ॥ २४ ॥

भल्लैरित्यादि—भल्लैर्विभिदुर्विदारितवन्तः । तीक्ष्णैस्तथा तोमरैर्विविधुस्ता-
द्वितवन्तः । व्यधेः '२४१२। ग्रहि ज्या-१६।१।१६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
गदाभिश् चूर्णयांचक्रुः चूर्णितवन्तः । '२५६३। सत्य-१३।१।२५।' इत्यादिना
णिच् । '१६५०। चूर्णं प्रेरणे' इति चौरादिकत्वाद्वा । चिच्छिदुः चिच्छितवन्तः ।
राक्षसपुत्रमेतत् ॥

३५४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

१०९३—वानरा मुष्टिभिर् जम्बुर् ददंशुर् दशनैस् तथा, ॥

निरासुश् च गिरीस् तुङ्गान्, द्रुमान् विचकरुस् तथा. २५

वानरा इत्यादि—वानरा मुष्टिभिर्जम्बुः हतवन्तः । राक्षसानित्यर्थात् । दशनैर्ददंशुः दष्टवन्तः । गिरीशिरासुः क्षिप्तवन्तः । द्रुमान् विचकरुर्विक्षिप्तवन्तः । '१५०३। कृ विज्ञेये ।' '२३८३। कृच्छत्युताम् । ७।४।११।' इति गुणः ॥

१०९४—लाङ्गूलैर् लोठयांचकुस्, तलैर्, निन्युश् च संक्षयम्, ॥

नखैश् चकृततुः, कुद्धाः पिपिषुश् च क्षिर्ता वलात्. २६

लाङ्गूलैरित्यादि—लाङ्गूलैर्लोठयांचकुः लाङ्गूलैर्घापादितवन्तः । 'रुठ लुठ प्रतिघाते' परस्मैपदिनो ण्यन्तस्य रूपम् । तलैर्हस्ततलैः संक्षयं विनाशं निन्युः नीतवन्तः । नखैश्चकृततुरुच्छिन्नवन्तः । 'कृनी च्छेदने' कुद्धाः वानराः वलात् हठात् क्षिर्ता पिपिषुश्छर्णितवन्तः ॥

१०९५—संबभूवुः कवन्धानि, प्रोहुः शोणित-तोय-गाः, ॥

तेरु भटाऽऽस्य-पद्मानि, ध्वजैः फेणैरिवाऽऽवभे, २७

संबभूवुरित्यादि—कवन्धानि संबभूवुः संभूतानि । प्रतिमहत्वं व्यापाद-
नाम् । कवन्धस्यैकस्योत्पादनात् । शोणितनोयगा, शोणितनद्यः प्रोहुः प्रकर्षेण
प्रवृत्ताः । वट्टेयंजादिन्वान सम्प्रसारणम् । भटास्यपद्मानि योधमुखपद्मानि तेरुः
तुनानि । '२३०१। तु-फल-॥६।४।१२२।' इत्यादिना एवाभ्यामलोपी । फेणैरिव
ध्वजैः शोणितनदीषु आबभे शोभितम् । भाषे लिट् ॥

१०९६—रक्त-पङ्के गजाः सेदुर्, न प्रचक्रमिरे रथाः, ॥

निममज्जुस् तुरङ्गाश् च, गन्तुं नोत्सेहिरे भटाः २८

रक्तपङ्क इत्यादि—रक्तपङ्के गजाः सेदुः निषण्णाः । रक्तपङ्कस्य शृङ्खल-
त्वात् । तथा रथा न प्रचक्रमिरे न गन्तुमारब्धाः '२७१५। प्रोपाभ्याम्-।
१।१।४२।' इत्यात्मनेपदम् । तुरङ्गा निममज्जुः निमग्नाः । भटाश्च गन्तुं नोत्से-
हिरे नोत्सहन्ते क्व ॥

१०९७—कोट्या-कोट्या पुर-द्वारमैकैकं रुरुधे द्विषाम्, ॥

षट्-त्रिंशद्धरि-कोट्यश् च निवम्रुर् वानराऽऽधिपम्, २९

कोट्येत्यादि—द्विषामेकैकं पुरद्वारं वानराणां कोट्या कोट्या रुरुधे रुरुधम् ।
कर्मणि लिट् । षट्त्रिंशद्धरिःकोट्यः वानरकोट्यो वानराधिपं सुग्रीवं निवम्रुः
आवृत्य स्थिताः ॥

१०९८—तस्तनुर्, जहलुर्, मम्बुर्, जगलुर्, लुलुठिरे क्षताः, ॥

मुमूर्च्छुर्, ववमू रक्तं, ततृषुश् चोभये भटाः ॥ ३० ॥

तस्तनुरित्यादि—उभये भटा रामरावणसंबन्धिनो बोधाः ज्ञाताः सम्बन्ध-
स्तनुः स्तनितवन्तः । जङ्गलः चलितः । 'हल-हल चलने' । मम्बुः म्बानाः ।
'म्बे गात्र-श्रये ।' जगलः हर्षक्षयं गताः । लुलुठिरे भूमौ लुठन्ते स्म । 'हठ
लुठ प्रतिघाते' तुदादावात्मनेपदी पञ्चोते । मुमूर्च्छुः मोहमुपगताः । रक्तं वचसुः
गीर्णवन्तः । तनृपुः तृष्यन्ति स्म । एतत् संकुलयद्ब्रमाह ॥

१०९९—सम्पातिना प्रजङ्गम् तु युयुधे, ऽसौ द्रुमाहतः ॥

चकम्पे, ऽतीव चुकोश, जीवनाशं ननाश च. ३१

सम्पातिनेत्यादि—प्रजङ्गो नाम राक्षसः सम्पातिनाम्ना वानरेण सह युयुधे
युध्यते स्म । अयौ प्रजङ्गो द्रुमाहतश्चकम्पे कम्पते स्म । अतीव अत्यर्थं चुकोश
क्रोशति स्म । जीवनाशं ननाश जीवेन विनष्टः । '३३६४। कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्न-
शिवहो । ३।४।४३।' इति णमुळ ॥

११००—उच्चस्त्राते नलेना ऽऽजौ स्फुरत्-प्रतपनाऽक्षिणी, ॥

जम्बुमाली जहौ प्राणान् प्राण्णा मारुतिना हतः. ३२

उच्चस्त्रात इत्यादि—स्फुरन् चलन् प्रतपनो नाम राक्षसः तस्याक्षिणी
स्फुरतीव प्रतपनस्याक्षिणी नयने नलेन वानरेण उच्चस्त्राते उत्त्वाते । कर्मणि
लिट् । '२३६३। गम हन-। ६।४।९। ८।' इत्युपधात्तोपः । मारुतिना हनूमता
प्राण्णा पापाणन हनो जम्बुमाली राक्षसः प्राणान् जहौ त्यक्तवान् ॥

११०१—मित्रघ्नस्य प्रचुक्षोद गदया ऽङ्गं विभीषणः. ॥

सुग्रीवः प्रघसं नेभे, बहून् रामम् ततर्द च. ॥३३॥

मित्रघ्नस्येत्यादि—मित्रघ्नस्य राक्षसस्य अङ्गं गदया विभीषणः प्रचुक्षोद ।
प्रघसं नाम राक्षसं सुग्रीवो नेभे हिंसितवान् । 'णभ तुभ हिंसायाम्' इत्यनुदा-
त्तेन । रामश्च बहून् राक्षसान् ततर्द हिंसितवान् । 'उ-तर्दिर् हिंसाऽनादरयोः' ॥

११०२—वज्रमुष्टेर विशिष्टेष मैन्देना ऽभिहतं शिरः, ॥

नीलश चकर्त चक्रेण निकुम्भस्य शिरः स्फुरत्. ३४

वज्रमुष्टेरित्यादि—वज्रमुष्टे राक्षसस्य शिरो मैन्देन वानरेण अभिहतं सत्
विशिष्टेष विशिष्टम् । निकुम्भस्य शिरः स्फुरन् चकन् । नीलो वानरश्चक्रेण
चकर्त छिन्नवान् ॥

११०३—विरूपाक्षो जहे प्राणैस् तृढः सौमित्रि-पत्रिभिः, ॥

प्रमोचयांचकाराऽसून् द्विविदम् त्वंशनि-प्रभम्. ३५

विरूपाक्ष इत्यादि—विरूपाक्षो राक्षसः सौमित्रिपत्रिभिर्लक्ष्मणशरैः तृढः
हत इत्यर्थः । 'तृढ' [ह] हिंसायः [बां] इति तौदादिकस्योदित्वाविधाय-

१५६ मट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिष्ठन्त-काव्ये लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

मि (ती) दप्रतिषेधः । प्राणैर्जडे त्यक्तः । कर्मणि लिट् । द्विविधो वाग्वरः अश्लीलप्रभं-
राक्षसं प्राणान् प्रमोचयान् चकार त्याजितवान् । मुचेर्ण्यन्तस्य लिटि रूपम् ॥

११०४—गदा शक्र-जिता जिघ्ये, तां प्रतीयेष वालि-जः ॥

रथं ममन्थ स-हयं शाखिना ऽस्य ततो ऽङ्गदः ३६

गदेत्यादि—शक्रजिता इन्द्रजिता गदा जिघ्ये प्रहिता । हिनोतेः कर्मणि
लिट् । '२५३१। हेरचडि । ७।३।५६।' इति कुत्वम् । तां गदां वालिजो ऽङ्गदः ।
प्रतीयेष प्रतीष्टवान् । इषेः '२२९०। अग्यासस्यासवर्णे । ६।४।७८।' इतीषङ् ।
ततोऽनन्तरं अन्य शक्रजितो रथं सहयं साश्वं शाखिना तरुणा ममन्थ चूर्णित-
वान् । 'मयि हिंसामंक्रेशनयोः ॥'

११०५—तत् कर्म वालि-पुत्रस्य दृष्ट्वा विश्वं विसिष्मिये, ॥

संत्रेसू राक्षसाः सर्वे, बहु मेने च राघवः ॥ ३७ ॥

तत्कर्मत्यादि—तत्कर्म रथस्य चूर्णनं दृष्ट्वा विश्वं त्रैलोक्यं विसिष्मिये विस्मि-
तम् । राक्षसाः सर्वे संत्रेसुः । राघवश्च बहु मेने । अङ्गदं श्लाघितवानित्यर्थः ॥

११०६—सुग्रीवो मुमुदे, देवाः साध्वित्यूचुः स—विस्मयाः, ॥

विभीषणो ऽभिनुष्टाव, प्रशशंसुः श्रवङ्गमाः ॥ ३८ ॥

सुग्रीव इत्यादि—सुग्रीवो मुमुदे हृष्टवान्, देवाः साध्वित्यूचुः, '२४०९।
वधि-स्वपि-। ६।१।१५।' इति सम्प्रसारणम् । विभीषणोऽभिनुष्टाव अभिष्टुतवान् ।
'बुध् स्तुनौ ।' '२२०० । उपसर्गात्-। ८।३।६५।' इत्यादिना पत्वम् । श्रवङ्गमाः
प्रशशंसुः प्रशंसां कृतवन्तः ॥

११०७—ही चित्रं लक्ष्मणेनोदे, रावणिश् च तिरोदधे ॥

विचकार ततो रामः शरान्, संतत्रसुर द्विषः ॥ ३९ ॥

ही चित्रमित्यादि—हीति विस्मये । चित्रमाश्चर्यमिति लक्ष्मणेनोदे उक्तम् ।
वदेर्भावे लिट् । यजगदित्वात्मप्रसारणम् । रावणिः इन्द्रजित् रावणस्यापत्यम् ।
'१८९५। अत इज् । १।१।१५।' तिरोदधे अदृश्योऽभूत् । ततः अदर्शनानन्तरं
रामः शरान् विचकार विक्षिप्तवान् । 'कृ विक्षेपे' । द्विषः संतत्रसुः संत्रयः ॥

११०८—विभिन्ना जुघुरुर् घोरं, जक्षुः कव्याऽशिनो हतान्, ॥

चुक्ष्योत व्रणिनां रक्तं, छिन्नाश् चेलुः क्षणं भुजाः ४०

विभिन्ना इत्यादि—ह्यैर्विभिन्ना जुघुरुः घोरं भीमसङ्घं कृतवन्तः । 'धुर
भीमार्थ-पाष्पयोः ।' कव्याशिनः शृगाळादयो हतान् बिनष्टान् जक्षुः मक्षित-
वन्तः । '२४२४। छिन्नान्यतरस्याम् । २।४।४०।' इत्यदेर्घस्य । उपधालोपः ।
'१२३। कर्त्ति च । ८।४।५५।' इति कर्त्तव्यम् । व्रणिनां शरैः कृतव्रणानां रक्तं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३५७

शुभ्रवोऽथ मृणादित्ययां कर्तेरि लिटः पित्वादकित्वे गुणः । मुञ्जद्विज्ज्ञाः सन्तः
क्षणमात्रं चेलुल्लिताः ॥

११०९—कृतैरपि दृढ-क्रोधो वीर-वक्रैर् न तत्यजे, ॥

पलायांचक्रिरे शेषा, जिह्रियुः शूर-मानिनः. ॥ ४१ ॥

कृतैरित्यादि—वीरपक्षैः शूरमुखैः कृतैरपि छिन्नैरपि दृढो घनः क्रोधो न
तत्यजे न त्यक्तः । दृष्टौष्ठभुकुट्यादीनां तथावस्थानात् । कर्मणि लिट् । पला-
यांचक्रिरे पलायिताः । '२३२४' दयायासञ्च । १११३०' इत्याम् । '२३२६'
उपसर्गास्यायतौ । ८१११९' इति लत्वम् । शेषा ये न पलायिताः ते शूरमा-
निनः । '२९९२' मनः । ११२१८२' इति णितिः । जिह्रियुः लज्जन्ते स्म ॥

१११०—राघवो न दयांचक्रे, दधुर् धैर्यं न केचन, ॥

मग्ने पतङ्गवद् वीरैर् हाहेति च विचुक्रुशे. ॥ ४२ ॥

राघव इत्यादि—राघवो न दयांचक्रे न दयां कृतवान् । पूर्ववदाम् । न
केचन न केचित् धैर्यं दधुः चारितवन्तः । सर्व एव अहमहमिकया प्रवृत्ताः ।
यदि वा न केचन केचिद्धैर्यं न दधुः अपि तु दधुरेव । पतङ्गवत्पतङ्गरिव वीरैर्मग्ने
मृतम् । भावे लिट् । हाहेति च विचुक्रुशे रुदितम् ॥

११११—तिरोबभूवे सूर्येण, प्रापे च निशया ऽऽस्पदम्, ॥

जग्रसे काल-रात्रीव वानरान् राक्षसांश्च सा. ४३

तिग् इत्यादि—सूर्येण तिरोबभूवे तिरोभूतम् । अस्मिं गतमित्यर्थः । भावे
लिट् । निशया निशा च आस्पदं प्रतिष्ठाम् । '१०६१' आस्पदं प्रतिष्ठायाम्
१६११४६' इति निपातनम् । प्रापे प्राप्तम् । कर्मणि लिट् । सा च निशा
कालरात्रीव कालः कृतान्तस्तेन प्रयुक्ता रात्रिरिति श्लाकपार्थिवत्वासः ।
'३४४५' रात्रेश्चाजसौ । ४११३१' इति ङीप् । वानरान् राक्षसांश्च जग्रसे प्रसवे
स्म । भक्षितवतीत्यर्थः ॥

१११२—चुकोपेन्द्रजिदत्युग्रं सर्पाऽस्त्रं चा ऽऽजुहाव, सः ॥

आजुहुवे तिरोभूतः परानीकं, जहास च. ॥ ४४ ॥

चुकोपेत्यादि—रामग्यापारं दृष्ट्वा इन्द्रजित् तिरोहितः मन् चुकोप कुपित-
वान्, अत्युग्रं च सर्पास्त्रं सर्पां अस्त्रमिव आजुहाव आहुनवान्, आहुयतेः दाह्ये
वर्तमानस्य '२४१७' अभ्यस्तस्य च । ६११३३' इति द्विर्वचनात् प्राक् सम्प्रसारणं
सतो द्विर्वचनम् । परानीकं च रामबल आजुहुवे स्पर्धते स्म । '२७०४' स्पर्धाया-
माहः । ११३३१' इत्यात्मनेपदम् । पूर्ववत्सम्प्रसारणम् । यजद्वित्वाद्वा । तच्च
दबकादेशः । जहास च विहसितवान् ॥

१११३—बबाधे च बलं कृत्स्नं, निजग्राह च सायकैः ॥

उत्ससर्ज शरांसु, तेऽस्य सर्प-साच्च च प्रपेदिरे. ४५

३५८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

बबाध इत्यादि—बबाधे च अभिमूतवान् । ‘बाध बिलोढने’ निजग्राह च निगृहीतवान्, सायकैः लोहयुक्तैः सर्पाकैः उत्ससर्ज शरान् क्षिप्तवान्, ते उत्सृष्टाः शरा अत्य बलस्य सर्पसात् । काष्ठ्यै सातिः । संप्रपेक्षिरे संप्रपद्यन्ते स्म ॥

१११४—आचिचाय स तैः सेनामाचिकाय च राघवौ, ॥

बभाण च, ‘न मे मायां जिगायेन्द्रोऽपि, किं नृभिः’.

आचिचायेत्यादि—स इन्द्रजित् सर्पास्त्रैर्वानराणां सेनामाचिकाय छद्म-वान् । ‘२५२५। विभाषा चेः । ७।३।५८।’ इति अकुर्वपक्षे रूपम् । राघवौ च रामलक्ष्मणावाचिकाय । कुर्वपक्षे रूपम् । बभाण च भणति स्म । मम मायामि-न्द्रोऽपि न जिगाय न जितवान् । ‘२३३१। संहितोर्जेः । ७।३।५८।’ इति कुर्वम् । किं नृभिः । न किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः ॥

१११५—आचिक्रयाते च भूयो ऽपि राघवौ तेन पन्नगैः ॥

तौ मुमुहतुरुद्विग्नौ, वसुधायां च पेततुः ॥ ४७ ॥

आचिक्रयात इत्यादि—तेनेन्द्रजिता भूयोऽपि राघवावाचिक्रयाते छद्मा । कर्मणि लिट् । तौ पाशबद्धौ मुमुहतुः मोहं गतां । उद्विग्नौ समीहितानिष्पत्ते । वसुधायां च पेततुः पतितौ । बन्धपरवशीकृतत्वात् ॥

१११६—ततो रामेति चक्रन्दुस्, त्रेसुः परिदिदेविरे ॥

निशश्वसुश् च सेनान्यः, प्रोचुर धिगिति चाऽऽत्मनः.

तत इत्यादि—ततः पतनादनन्तरं सेनान्यः सुग्रीवादयः । ‘२७२। ग्रने-काचः—। ६।४।८२।’ इति यण् । रामेति नामग्राहं चक्रन्दुः रुदितवन्तः, त्रेसुः भीताः परिदिदेविरे परिदेवनं कृतवन्तः । ‘देव देवने’ अनुदात्तेन । निश-श्वसुः कोष्णं निश्वासानुत्ससृजुः, आत्मनश्च धिगिति प्रोचुः गदितवन्तः । धिग्योगाङ्गिनीया ॥

१११७—मन्युं शेकुर् न ते रोदुं, ना ऽस्मं संरुहधुः पतत्, ॥

विविदुर नेन्द्रजिन्-मार्गं, परीयुश् च प्लवङ्गमाः. ४९

मन्युमित्यादि—मन्युं शोक रोदुं वारितुं न शेकु पारितवन्तः । अस्मं च लोचनेभ्यः न संरुहधुः पतत् न संरुहवन्तः, इन्द्रजितो मार्गं न विविदुः न ज्ञातवन्तः, कासौ निष्ठति इति । प्लवङ्गमाश्च परीयुः समन्ताद्गतवन्तः । कासावगमदिति ॥

१११८—दधावा ऽङ्गिस् ततश् चक्षुः सुग्रीवस्य विभीषणः ॥

विदांचकार धौताऽक्षः स रिपुं स्वे, ननर्द च. ॥ ५० ॥

दधावेत्यादि—ततोऽनन्तरं विभीषणः सुग्रीवस्य मन्त्रपूताभिरङ्गिश्चक्षु-र्द-धाव प्रक्षालितवान्, सुग्रीवः धौताक्षः प्रक्षालितचक्षुः । ‘८५२। बहुमीही

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्विंशः सर्गः— ३५९

सकथ्यदणोः—१५।४।१३।' इति समाप्तान्तष्टप् । रिपुमिन्द्रजितं चो स्थितं विद्वा-
चकार शतवान् । '२३४३। उप-विद्—१३।१।३८।' इत्यादिना आम् । जनर्द च
शब्दितवान् । केदानीं वास्यसीति ॥

१११९—उज्जुगूरे ततः शैलं हन्तुमिन्द्रजितं कपिः ॥

विहाय रावणिम् तस्मादानंहे चाऽन्तिकं पितुः. ५१

उज्जुगूर इत्यादि—ततोऽन्तरं कपिः सुग्रीवः इन्द्रजितं हन्तुं शैलमु-
ज्जुगूरे उन्निक्षिप्तवान् । '१२२९। गूरी हिंसा-गत्योः' इति द्रैवादिक्कोऽनुदात्तेत् ।
तस्य गतौ वर्तमानस्य रूपम् । रावणिरिन्द्रजित् विहाय अर्थाप्युद्धं विहाय तस्मा-
दाकाशात्पिनुरन्तिकमानंहे गतः । '१९३३। अहि गतौ ।' '२२८८। तस्मात्पुह
द्विहलः । ७।४।११।' इति नुद ॥

११२०—आचक्षे च वृत्तान्तं, प्रजहर्ष च रावणः ॥

गाढं चोपजुगूहैनं, शिरस्युपशिशिङ्घ च. ॥ ५२ ॥

आचक्षे इत्यादि—नागपाशेन राघवौ बद्धाविति वृत्तान्तमाचक्षणे
आगम्यातवान्, रावणः प्रजहर्षं नुष्टवान्, एनं च रावणि च उपजुगूह एवमा-
क्षिष्टवान् । अत्र क्रियाफलस्याविवक्षितत्वात् तद् न भवति । '२३६४। ऊदुप-
धाया गोहः । ६।४।८९।' इत्युत्त्वम् । गिरस्ति उपशिशिङ्घ आघ्रातवान् । 'शिधि
आघ्राणे ॥'

११२१—ध्वजानुद्दुधुवुम् तुङ्गान्, मांसं चेमुर्, जगुः, पपुः. ॥

कामयांचकिरे कान्ताम्, ततम् तुष्टा निशाचराः. ॥

ध्वजानित्यादि—ततो निशाचरा अपि ध्रुत्वा तुष्टाः सन्तः ध्वजानुद्दुधु-
वुवुः उन्निक्षिप्तवन्तः, मांसं चेमुः खादितवन्तः, 'चमु छमु अद्ने ।' जगुर्गानवन्तः,
पपुः मद्यं पीतवन्तः, कान्ताः कामयांचकिरे । कसेर्णिहन्तादाम् ॥

११२२—दर्शयांचकिरे रामं मीतां राज्ञश् च शामनात्, ॥

तस्या मिमीलतुर् नेत्रे, लुलुठे पुष्पकोदरे. ॥ ५४ ॥

दर्शयामित्यादि—तथाभूतं रामं दृष्ट्वा सीता मम विधेया स्यादित्यभिप्रा-
ययतो राज्ञो रावणस्य आज्ञया राक्षसाः अशोकवनिकातः पुष्पकमारुह्य मीतां
रामं दर्शयांचकिरे दर्शितवन्तः । 'अभिवादि-दशोरागमनेपद् उपमंस्थानम्' इति
विकल्पेन द्विकर्मकता । तस्याः मीताया नेत्रे मिमीलतुः मिमीलिते । 'मील निसे
पणे ।' पुष्पकोदरे पुष्पकमध्ये । मूर्च्छया लुलुठे लुठिता ॥

११२३—प्राणा दध्वंसिरे, गात्रं तस्तम्भे च प्रिये हते, ॥

उच्छश्वास चिराद् दीना, रुरोदाऽसौ ररास च. ५५

३६० भट्टि-काव्ये—वतुषे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

प्राणा इत्यादि—प्रिये रामे इते प्राणा वाचकः दुष्प्रसिरे प्रस्ताः, गात्रं च तस्मिन्ने काष्ठवन् निबलमभूत् । 'दृभि-स्कमि प्रतिबन्धे ।' विरादुच्छ्वास उच्छ्वासितवती, अतो लब्धसंज्ञा दीना दुःखिता करोद रुदितवती, ररास च वक्ष्यमाणं च विलापं कृतवती ॥

११२४—'लौह-वन्धैर् बबन्धे नु, वज्रेण किं विनिर्ममे ॥

मनो मे, न विना रामाद् यत् पुस्फोट सहस्र-धा. ५६

लौहवन्धैरित्यादि—लोहस्येमे लौहाः तैर्बन्धैर्मनो हृदयं मम बबन्धे बद्धम् । कर्मणि लिट् । नुशब्दो चित्के । उत वज्रेण विनिर्ममे निर्मितम् । '११६३। माह माने' इत्यस्मात्कर्मणि लिट् । आतो लोपस्य '२२४३। द्विर्ब-चनेऽचि १११५९।' इति म्यानिवद्भावात् द्विर्बचने ह्रस्वत्वे च रूपम् । यद्यस्मात् विना रामात् रामेण विना । '६०३। पृथग्विना-१२।३।३२।' इति पञ्चमी । न पुस्फोट न स्फुटितं सहस्रधा । '१९८८। संख्याया विधार्थे धा ५।३।४२ ॥'

११२५—उत्तेरिथ समुद्रं त्वं मदर्थे, ऽरीन् जिहिंसिथ, ॥

ममर्थं चाऽतिथोरां मां धिग् जीवित-लघूकृताम्. ॥५७॥

उत्तेरिथेत्यादि—मदर्थे मक्षिमिन् समुद्रमुत्तेरिथ उत्तीर्णोऽसि '२३०१। त-फल-१६।४।१२२।' इत्यादिना ण्वाभ्यामलोपो । तथा अरीन् जिहिंसिथ निह-तवानसि । थलि रूपम् । वनो मदर्थं ममर्थं मरणावस्थां गतोऽसि । अतोऽति-थोरामतिरौघां मां धिग् जीवितलघूकृतां जीवत्याजितमहस्वान् ॥

११२६—न जिजीवा ऽसुखी तातः प्राणता रहितम् त्वया, ॥

मृतेऽपि त्वयि जीवन्त्या किं मया ऽणकभार्यया.' ५८

न जिजीवेत्यादि—त्वया प्राणता जीवता । '११४४। अन प्राणने' । रहितो विमुक्तमातो दशरथो न जिजीव न जीवितः । त्वयि मृते ऽपि जीवन्त्या मया न किञ्चिदप्रयोजनम् । अणकभार्यया । '७३३। पापाणके-१२।१।५४।' इति स ॥

११२७—सा जुगुप्सान् प्रचक्रे ऽसून्, जगर्हे लक्षणानि च ॥

देहभाजि, ततः केशान् लुलुञ्च, लुलुढे मुहुः. ॥५९॥

सा जुगुप्सानित्यादि—सा सीता पूर्वोक्तकारणादेव असून् प्राणान् जुगु-प्सान् प्रचक्रे निन्दितान् कृतवती । जुगुप्सन्त्य इति ध्वम् । तदन्तत्वं सन्नि-रूपम् । आसि प्रत्यये तु प्रचक्र इत्यनुप्रयोगो न घटते । देहभाजि शरीरस्थानि लक्षणानि अवैधव्यसूचकानि च जगर्हे-गर्हते अ । 'गर्ह-गदम् कुत्सने ।' मुहुः केशान् लुलुञ्च अपनीतवती, तथा लुलुढे पतित्वा ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३६१

११२८—जगलौ, दध्यौ, वितस्तान, क्षणं प्राण न, विव्यथे, ॥
दैवं निनिन्द, चक्रन्द, देहे चाऽतीव मन्युना ॥६०॥

जगलावित्यादि—शोकभारात् जगलौ ग्लानिं गता, दध्यौ व्यावृत्ती, पुनः
किं मया द्रष्टव्योऽसीति । वितस्तान पीडया शब्दं कृतवती । '२००२। स्तन
शब्दे' । न प्राण न मूर्च्छिता । न त्रिजीव निःसंश्लेषात् । '११४४। अन प्राणने' ।
'२२४८। अत आदेः । ७।४।७०।' इति दीर्घत्वम् । विव्यथे लक्ष्यसंज्ञा पीडिता ।
'२३५३। व्यथो लिटि । ७।४।६८।' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । दैवं निनिन्द
निन्दितवती हे दैव ! विरूपमाचरितं त्वयेति । चक्रन्द रुदिता । पुनर्मन्युना
शोकेन देहे दुग्धा । कर्मणि लिट् ॥

११२९—आश्वासयांचकाराऽथ त्रिजटा तां, निनाय च, ॥
ततः प्रजागरांचक्रु वानराः स-विभीषणाः ॥६१॥

आश्वासयामित्यादि—अथानन्तरं त्रिजटा रावणभगिनी तां सीतामा-
श्वासयांचकार आश्वासितवती । विष्णुरग्रे दाशरथिः कथमस्य विरूपं भविष्य-
तीति । निनाय च तस्मात्पुष्पकाङ्गीनवती, नत उत्तरकालं वानरा विभीषणेन
सह प्रजागरांचक्रुः आलोचनां कृतवन्तः । भत्रानुपयोगे नास्मिन्नेपदं पूर्व-
स्यानात्मनेपदित्वात् ॥

११३०—चिचेत रागम् तत् कृच्छ्रमौषांचक्रे शुचाऽथ सः, ॥
मन्युश्चाऽस्य समापिप्ये, विरुराव च लक्ष्मणम्, ६२

चिचेतेत्यादि—तत् कृच्छ्रं शरबन्धदुःखं रामश्चिचेत ज्ञातवान् । 'चिनी
संज्ञाने' इत्युदात्तेत् । शुचा शोकेन ओषांचक्रे । कर्मणि लिट् । '२३४१।
उषविद्-।३।१।३८।' इत्याम् । स च मन्युः शोकः अस्य रामस्य समापिप्ये वृद्धि
गतः । 'ओप्यायी वृद्धौ ।' तस्य लिटि '३०७२। प्यायः पी । १।१।२८।' इति
पीभावः । 'एरुनेकाचः । ६।४।८२।' इति यण् । लक्ष्मणं च विरुराव
शब्दितवान् वरस ! जीवसीति ॥

११३१—समीहे मर्तुमानर्चे तेन वाचाऽखिलं बलम्, ॥

आपपृच्छे च सुग्रीवं स्वं देशं विससर्ज च, ॥६३॥

समीहे इत्यादि—मर्तुं प्राणांस्त्यक्तुं समीहे इच्छति अ । तेन रामेणाखिलं
समस्तं बलं वाचा आनर्चे पूजितम् अवज्ञिः साध्वनुद्धितं अस्मद्भाग्यमन्त्रापरा-
धनीति । कर्मणि लिट् । '२२८८। तस्माच्च द्विहलः । ७।४।७१।' इति नुट् ।
सुग्रीवं आपपृच्छे आपृच्छति अ । आमन्त्रितवानित्यर्थः । एहि तावद्दमनं
मे देहि परिष्वजस्वेति । 'आहि नुप्रच्छयोरुपसंस्थानम्' इति णङ् । स्वं च
देशं किष्किन्वां विससर्ज प्रहितवान् ॥

३६२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे शिञ्ज-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

११३२—आदिदेश स किष्किन्धां राघवौ नेतुमङ्गदम्, ॥

प्रतिजज्ञे स्वयं चैव सुग्रीवो रक्षसां वधम्. ॥ ६४ ॥

आदिदेशोऽस्यादि—सुग्रीवो राघवौ किष्किन्धां नेतुमङ्गदमादिदेश, स्वयं च रक्षसां विनाशं प्रतिजज्ञे अहमेव व्यापादयामीति । ‘२७१९। संप्रतिभ्याम्-११।३।४९।’ इति लङ् । सकर्म्यकार्यं वचनम् ॥

११३३—‘नागाऽस्त्रमिदमेतस्य विपक्षस् ताक्ष्य-संस्मृतिः’ ॥

विभीषणादिति श्रुत्वा तं निदध्या रघूत्तमः. ॥ ६५ ॥

नागास्त्रमित्यादि—नागास्त्रमिदं न शराः, एतस्य च विपक्षः शत्रुस्त्राक्ष्य-संस्मृतिः गरुडसंस्मरणं यत्संस्मरणादेवास्त्रं शान्तिरिति । एवं विभीषणाच्छ्रुत्वा रघूत्तमो राघवस्ताक्ष्यं दध्यां ध्यातवान् ॥

११३४—ततो विजघटे शैलैरुद्वेलं पुपुवे ऽम्बुधिः ॥

वृक्षेभ्यश् चुच्युते पुष्पैर्, विरेजुर्भासुरा दिशः ६६

तत इत्यादि—ततो ध्यानानन्तरं तद्रागमनवायुवेगाच्छैलैर्विजघटे विघटितम् । भावे लिट् । अम्बुधिरुद्वेलं वेलाभतिक्रम्य पुपुवे गतः, वृक्षेभ्यः सकाशान् पुष्पैश्चुच्युते च्युतम्, दिशश्च भासुराः सुपर्णपक्षप्रभाभिः प्रभासनशीलाः सत्यो विरेजुः शोभन्ते स्म । ‘२३५४। कणां च सप्तानाम् । ६।४।१२५।’ इत्येत्वपक्षे रूपम् । तत्र वेत्यनुवर्तते ॥

११३५—जगाहिरे ऽम्बुधिं नागा, ववौ वायुर् मनो-रमः ॥

तेजांसि शंशमांचक्रुः, शर-बन्धा विशिश्रिषुः. ॥ ६७ ॥

जगाहिरे इत्यादि—नागा भयादम्बुधिं जगाहिरे प्रविष्टाः, वायुस्तत्प्रभवो ववौ वाति स्म, तेजांसि रक्षादीनां शंशमांचक्रुः अत्यर्थं प्रशान्तानि । शमेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम् । एवं च कृत्वा अनुप्रयोगो परस्मैपदम् । शरबन्धा विशिश्रिषुर्विशिष्टाः दूरत एव तत्प्रभावात् ॥

११३६—भेजिरे ऽक्षत-वद् योधा, लेभे संज्ञां च लक्ष्मणः, ॥

विभीषणोऽपि बभ्राजे, गरुत्मान् प्राप चा ऽन्तिकम् ॥

भेजिर इत्यादि—अक्षतवत् अक्षता इव योधा भेजिरे दीप्यन्ते स्म । ‘२३५४। कणां च सप्तानाम् । ६।४।१२५।’ इत्येत्वपक्षे रूपम् । संज्ञां चेतनां लक्ष्मणो लेभे प्राप्तवान्, विभीषणोऽपि बभ्राजे संपत्ता मे मनोरथा इति । भवेत्वपक्षे रूपम् । अन्तिकं च रामलक्ष्मणवोर्गल्गमात् प्राप । गलतः पक्षिण-सोऽनुजीवितयाश्च सम्म्यसि मनुष्य । यथादेराकृतिगणत्वात् ‘१८९८। ऋषः । ८।१।१०।’ इति वचनं न भवति ॥

तथा लङ्घ्य-रूपे कथामके 'शर-बन्धो' नाम वतुर्दशः सर्गः— ३६३

११३७—संपस्पर्शा ऽथ काकुत्स्थौ, जज्ञाते तौ मत-व्यधौ ॥
तयोरात्मानमाचख्यौ, ययौ चा ऽथ यथा-गतम्. ६९

संपस्पर्शोत्यादि—अनन्तरं गच्छमान् काकुत्स्थौ राजद्वौ संपस्पर्शं स्पृष्टवान्, तौ च स्पृष्टौ गतम्ययौ जज्ञाते जातौ, तयोः काकुत्स्थबोरात्मानमाचख्यौ गच्छ-
त्मानमस्मिन्ति कथितवान् । '२४३७। वा लिति । १।४।५५।' इति चक्षिकः ख्यात् ।
ययौ चापि यथागतं यथा तेनागतं तथा गतवान् ॥

११३८—स्वेनुस्, तित्विबुरुद्येमुखश्चरुः पर्वतांस् तरुन्, ॥
वानरा दद्रमुश् चा ऽथ संग्रामं चाऽऽशशाशिरं. ७०

स्वेनुरित्यादि—अथानन्तरं वानराः दृष्टाः स्वेनुः समुद्रितवन्तः, तित्विबुः,
शोभिताः, 'त्विष दीप्तौ' उद्येमुः उद्योगं चक्रुः, पर्वतानुषरुः उरिक्षितवन्तः,
दद्रमुः इतस्ततो आन्ताः । 'द्रम हंस मीम्ब गतौ' । संग्रामं च आशशाशिरं
अभीष्टवन्तः । 'आकः शासु इच्छायाम्' आदाविकोऽनुवासेत् ॥

११३९—दुढौकिरे पुनर् लङ्कां, बुबुधे तान् दशाननः ॥
जीवतश् च विवेदा ऽरीन्, बभ्रंशेऽसौ धृतेस्ततः. ७१

दुढौकिर इत्यादि—पुनर्भूयो लङ्कां दुढौकिरे जम्मुः, तान् वानरान्
दौकितान् दशाननो बुबुधे बुद्धवान्, जीवतश्चारीन् रामादीन् विवेद ज्ञातवान् ।
अन्यथा कथं वानरा दौकिताः । ततश्च धृतेः सकाशाद्बभ्रंशे अभटः ॥

११४०—सखंसे शर-बन्धेन दिव्येनैति बुबुन्द सः, ॥

वभाजा ऽथ परं मोहमूहांचक्रे जयं न च. ॥७२॥

सखंसे इत्यादि—दिव्येन शरबन्धेन सखंसे खलतम् । भावे लिट् । इत्येवं
दशाननो बुबुन्द भुतवान् । 'बुद्धि निशामने' । अथानन्तरं महामोहं मूच्छां-
कारं वभाज सेवते अ । न जयमूहांचक्रे वितर्कितवान् ॥

११४१—धूम्राक्षो ऽथ प्रतिष्ठासांचक्रे रावण-संमतः ॥

सिंहाऽऽस्यैर् युयुजे तस्य वृकाऽऽस्यैश् च रथः स्वगैः. ॥

धूम्राक्ष इत्यादि—अथ धूम्राक्षो रावणसंमतो रावणेनानुज्ञातः सन् ।
भूते निष्ठात्र द्रष्टव्या । प्रतिष्ठासांचक्रे गन्तुमिच्छां कृतवान् । प्रपूर्वातिष्ठतेः
'२६८९। समवप्रविभ्यः स्वः । १।१।१२।' इति तट्ट । '२२००। उपसर्गात्
। ८।१।६५।' इत्यादिना कृतम् । तस्य च गन्तुमिच्छतो रथः स्वगैः आकाशगामि-
नियानैः सिंहमुखैर्वृकमुखैश्च युयुजे युक्तः । कर्मणि लिट् ॥

११४२—त्वक्-त्रैः संविव्ययुर्देहान्, वाहनान्यधिशिदियरे, ॥
आनर्जुर् नृ-भुजोऽस्त्राणि, ववक्नुश् चाऽऽहव-क्षितिम्.

३६४ मट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

त्वक्कैरित्यादि—धूम्राक्षसंबन्धिनो गृभुजो राक्षसाः त्वक्कैः सञ्चाहेः । त्वचं त्रायन्त इति देहान् संबिध्ययुः छादितवन्तः । '१०६५। व्येज् संवरणे' इत्यस्य । '२४१६। न व्यो लिटि । ६।१।४६।' इत्यात्वप्रतिषेधः । '२४०८। लिट्यभ्यासस्योभ-
येषाम् । ६।१।१७।' इति सम्प्रसारणम् । बाह्वान्बन्धिशिष्ये आरूढवन्तः । '२७२। एरनेकाचः । ६।१।८२।' इति यण् । '५४२। अधिशीङ्—१।१।४६।' इति कर्मसंज्ञा । अस्त्राण्यनर्जुः गृहीतवन्तः । 'अर्जं प्रतियजे ।' '२२४७। अत आदेः । ७।१।७०।' इति दीर्घः । '२२८८। तस्मान्नुह द्विहकः । ७।१।७१।' आनर्जुः इति पाठान्तरम् । पूजितवन्तः । आहवक्षितिं च रणभूमिं ववञ्चुर्गताः । 'वञ्चु गतौ' ॥

११४३—अध्युवास रथं, तेये पुराच्च, चुक्षाव चा ऽशुभम्, ॥

संश्रावयांचकारा ऽऽख्यां धूम्राक्षम् तत्त्वरे तथा. ७५

अध्युवासेत्यादि—धूम्राक्षो रथमध्युवास आरूढः । '५५४। उपान्वध्याह्व-
वसः । १।१।४८।' इति कर्मसंज्ञा । पुरात् लङ्गात् तेये निष्क्रान्तः । 'अय पय-
तय' इत्यादिषु तयिरनुदात्तेषु । चुक्षाव च शब्दं कृतवान्, अशुभ भयानकम् ।
'अशु शब्दे' । आख्यां आत्मीयं नाम संश्रावयांचकार श्रावितवान्, तथा तत्त्वरे
त्वरते स्म युद्धाय ॥

११४४—निलिल्ये मूर्ध्नि गृध्रोऽस्य. क्रूरा ध्वाङ्गा ववाशिरे, ॥

शिशीके शोणितं व्योम, चचाल क्षमा-तलं तथा. ७६

निलिल्य इत्यादि—अस्य धूम्राक्षस्य गच्छतो मूर्ध्नि गृध्रो निलिल्ये
मिलीनः । '२७२। एरनेकाचः—६।१।८२।' इति यण् । ध्वाङ्गाः क्रूराः अशुभशंसिनः
ववाशिरे वाशन्ते स्म । व्योम कर्तुं शोणितं शिशीके क्षरितवत् । 'शीङ् सेचने'
इत्यनुदात्तेषु । तथा क्षमातलं पृथ्वीतलं चचाल चलितम् ॥

११४५—ततः प्रजघटे युद्धं, शस्त्राण्यासुः परस्परम्, ॥

वप्रश्चुरांजुघूर्णुश, च स्येमुश, चुकूदिरे तथा. ७७

तत इत्यादि—ततो निमित्तादनन्तरं युद्धं प्रजघटे घटितम्, ते हरिराक्षसाः
वक्ष्यमाणाः शस्त्राण्यासुः क्षिप्तवन्तः, परस्परं वप्रश्चुः छिन्नवन्तः, आजुघूर्णुः
चक्रवङ्कान्ताः । कूर्णतिरनुदात्तेषु । स्येमुः शब्दं कृतवन्तः । स्यमेः फणादित्वा-
देत्यम् । चुकूदिरे क्रीडितवन्तः ॥

११४६—रुरुजुर, भ्रेजिरे, फेणुर, बहुधा हरि-राक्षसाः, ॥

वीरा न विभयांचक्रुर्, भीषयांचक्रिरे परान्. ॥७८॥

रुरुजुरित्यादि—रुरुजुर्भगवन्तः, भ्रेजिरे शोभिताः, बहुधा बहुप्रकारं फेणु-
गताः 'फण गतौ ।' वीराः सात्त्विका न विभयांचक्रुः न बिभ्यति स्म । '२४९१ ।
भी-ह्री-श्रु-हुवां स्तुवच । ३।१।३९।' इत्याम् । विभेतेः परस्मैपदित्वात् अनुप्रयोगे

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः खर्गः— ३६५

परसौपदम् । परान् शब्दान् शौर्यगुणयुक्ताः प्रयोजकाः शीघ्रवीर्यक्रिये शीघ्रयन्ते
स्य । अत्र '२५९४। मी-स्मोर्हेतुमये । १।३।६८।' इति तद् अनुप्रयोगेऽपि ॥

११४७—रक्तं प्रचुश्रुतुः क्षुण्णाः, शिम्बियुर बाण-विक्षताः, ॥

अस्यतां शुशुवुर बाणान् भुजाः साऽङ्गुष्ठ-मुष्टयः. ७९

रक्तमित्यादि—केचित् क्षुण्णाः स्वण्डिताः सन्तो रक्तं प्रचुश्रुतुः प्रक्षरिताः,
केचित् शिम्बियुः । '२४२०। विभाषा श्वेः । ६।१।३०।' इत्यसम्प्रसारणपक्षे रूपम् ।
बाणानस्थानां क्षिप्यतां बोधानां भुजाः साङ्गुष्ठमुष्टय अङ्गुष्ठमुष्टिसहिताः शरवि-
क्षताः शरभिन्नाः शुशुवुः गताः । गत्यर्थे द्रष्टव्यम् । सम्प्रसारणपक्षे रूपम् ॥

११४८—रणे चिक्रीड धूमाक्षम्, तं ततर्जाऽनिलाऽऽत्मजः, ॥

आददे च शिलां, साऽश्वं पिपेषाऽस्य रथं तथा. ८०

रण इत्यादि—धूमाक्षो रणे चिक्रीड क्रीडति स, तमनिलारामजो हनुमान्
ततर्जं भस्मितवान्, शिलामाददे च गृहीतवान्, तथा शिलया अस्य धूमाक्षस्य
साश्वं रथं पिपेष क्षूर्णितवान् ॥

११४९—पपात राक्षसो भूमौ, रराट च भयंकरम्, ॥

तुतोद गदया चाऽरिं, तं दुध्रावा ऽद्रिणा कपिः. ॥

पपातेत्यादि—राक्षसो धूमाक्षो भूमौ पपात, पतितः सन् भयंकरं रराट
रटितवान्, ततोऽरिं हनुमन्तं गदया तुतोद आहतवान्, तं राक्षसं स कपिः
अद्रिणा दुध्राव व्यापादितवान् ॥

११५०—अकम्पनस् ततो योद्धुं चकमे रावणाऽज्ञया, ॥

स रथेना ऽभिदुद्राव, जुघुरे चाऽतिभैरवम्. ॥८२॥

अकम्पन इत्यादि—ततो धूमाक्षविनाशानन्तरं अकम्पनो राक्षसः रावणा-
ऽज्ञया युध्यस्वेति योद्धुं चमके इष्टवान् । '२३०५। आयादय आर्धभागुके वा
१३।१।३१।' इति णिष्ठभावपक्षे रूपम् । सो ऽकम्पनः रथेनाभिदुद्राव अभिमुखं
गतः, च शब्दं कृतवान्, अतिभैरवं अतिभयानकम् । जुघुरे । 'घुर मीमायंश-
ब्दयोः' इत्यनुदात्तेत् ॥

११५१—पस्पन्दे तस्य वामाऽक्षि,

सस्यमुश चाऽशिवाः खगाः, ॥

तान् वज्राजा ऽवमत्या ऽसौ,

बभासे च रणे शरैः. ॥ ८३ ॥

पस्पन्द इत्यादि—तस्माकम्पनस्याभिहितवसूचकं वामाक्षि पस्पन्दे स्पन्दि-
तम्, अक्षिबाह्व अक्षिवसूचकाः खगाः सस्यमुः शब्दं कृतवन्तः । अनेत्वपक्षे रूपम् ।
तान् खगान् अवमत्यावज्रायासौ वज्राज गतः, रणे शरैश्च बभासे क्षोभितम् ॥

१६८ मट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काव्ये लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

समालेभे समालब्धम् । ववसे आच्छादितम् । '१०९२ । वस आच्छादने ।'
उमुजे मुक्तम् । पये पीतम् । भावे लिट् ॥

११६१—जहसे च क्षणं, यानैर् निर्जग्मे योद्धुभिस् ततः ॥

विप्रान् प्रहस्त आनर्च, जुहाव च विभावसुम्. ९३

जहस इत्यादि—क्षणं जहसे हसितम् । यानैः करणभूतैः निर्जग्मे निर्ग-
तम् । ततः प्रहस्तः विप्रान् गोसुवर्णादिदानेन आनर्चं पूजितवान् । विभावसुं
चाग्निं आज्यादिना जुहाव प्रीणितवान् ॥

११६२—संवर्गयांचकारा ऽऽप्तान्, चन्दनेन लिलेप च, ॥

चचाम मधु मार्द्वीकं, त्वक्-त्रं चाऽऽचकचे वरम्. ९४

संवर्गयामित्यादि—आप्तान् विश्वासिनः संवर्गयांचकार कटकदिप्रदानेन
मंत्रगितवान् । संवर्गं करोमीति व्यस्तस्य रूपम् । चन्दनेन लिलेप समालब्ध-
वान् । मृद्वीका द्राक्षा तस्या बिकारः मार्द्वीकं मधु चचाम । त्वक्त्रं च सन्नहनं
वरं श्रेष्ठं आचकचे बद्धवान् । '१०७ । कठ बन्धने' इत्यनुदात्तेत् ॥

११६३—उष्णीषं मुमुचे चारु, रथं, च जुजुषे शुभम्, ॥

आललम्बे महाऽस्त्राणि, गन्तुं प्रववृते ततः. ॥ ९५ ॥

उष्णीषमित्यादि—उष्णीषं शिरस्त्राणं मुमुचे । रथं च जुजुषे । जुषिरु-
दात्तेत् । महास्त्राणि आललम्बे गृहीतवान् । '४०३ । लषि अवलम्बने' इत्यनुदा-
त्तेत् । तत उत्तरकालं गन्तुं प्रववृते प्रवृत्तः ॥

११६४—आजघ्नुम् तूर्य-जातानि, तुष्टुवुश् चा ऽनुजीविनः, ॥

रजः प्रववृधे घोरं, घोषश् च व्यानशे दिशः. ॥ ९६ ॥

आजघ्नुरित्यादि—तूर्यजातानि वाद्यसमूहान् आजघ्नुः ताडितवन्तः । तक्षि-
वुष्ण इत्यर्थान् । '२६९५ । आको यमहनः । ११३ । २७ ।' इति तद्ध न भवति सक-
र्मकत्वात् । अनुजीविनश्च तुष्टुवुः । 'जय जीव' इति स्तुवन्ति स्म । पदक्षोभाद्-
घोरं रजः प्रववृधे वर्धते स्म । घोषश्च कलकलशब्दः दिशो व्यानशे व्यासवान् ॥

११६५—तं यान्तं दुद्रवुर् गृध्राः, क्रव्यादश् च सिषेविरे ॥

आववुर् वायवो घोराः, स्वादुल्काश् च प्रचक्षरुः. ९७

तं यान्तमित्यादि—तं ग्रहणं गृध्राः यान्तं अशुभसूचकाः दुद्रवुर्गतवन्तः,
क्रव्यादश्च शुभाकाः सिषेविरे सेवितवन्तः, वायवो घोराः पांशुग्राहिणः आववुः
समन्ताद्गन्ति स्म, उल्काश्च तदा तस्मिन् काले प्रचक्षरुः पतितः । '९०८ । क्षर
संचकने' इत्यकर्मकः ॥

११६६—सस्यन्दे शोणितं व्योम, रणाऽङ्गानि प्रजञ्चलुः, ॥

रथाः प्रचस्वलुः साऽम्बा, न, ररंहाऽ-श्वकुक्षरम्. ९८

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शार-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३१९

सस्यन्द इत्यादि—व्योम कर्तुं शोणितं सस्यन्दे सिञ्चति अथ । स्यन्दः सकर्मकः । रणाङ्गानि चङ्गादीनि जज्वलुः ज्वलन्ति अथ । साक्षाः सहायैः रथाः प्रचस्वलुः स्खलन्ति अथ । अचक्रुः अरं न ररंह न गतम् ॥

११६७—प्रतोदा जगलुर, वाममानञ्चुर यज्ञिया मृगाः ॥

ददाल भूः, पुपूरे द्यौः, कपीनामपि निःस्वनैः ॥९९॥

प्रतोदा इत्यादि—प्रतोदाः जगलुः हस्तेभ्यो गलिताः । '५८०। गल अद्ने' अनेकार्थत्वात्पतनेऽपि । मृगाः यज्ञियाः यज्ञार्हाः कृष्णसाराः । '१७३५। यज्ञ-स्त्रिभ्यां ष-स्वञौ । ५। १। ७१।' वाममङ्गमानञ्चुः गतवन्तः । '२२४८। अत आदेः । ७। १। ७०।' इति दीर्घः । '२२८८। तस्माच्चुह द्विहलः । ७। ४। ७१।' भूर्दाल विदीर्णा । जज्वालेति पाठान्तरं चचालेत्यर्थः । कपिनिःस्वनैर्द्यौराकाशं पुपूरे पूर्णम् । दिवः पूरणनिमित्तं यतः कपयो हर्षात्तद्विनाशसूचका एवमाचरन्ति ॥

११६८—मिमेह रक्तं हस्त्यश्वं, राक्षसाश् च नितिष्ठिवुः, ॥

ततः शुशुभतुः सेने, निर्दयं च प्रजहतुः ॥ १०० ॥

मिमेहेत्यादि—हस्त्यश्वं कर्तुं रक्तं मिमेह मूत्रितवदित्यर्थः । '१०६१। मिह सेचने ।' राक्षसाश्च स्वरक्तं नितिष्ठिवु निरस्तवन्तः । ततो दुर्निमित्तादनन्तरं ते सेने सङ्गदे शुशुभतु शोभितवन्तौ । निर्दयं प्रजहतुः प्रहतवन्तौ ॥

११६९—दिद्विपुश्च, दुद्युवुश्च, चच्छुश्च,

चक्रमुः, सुषुपुश्च, हताः ॥

चखादिरे चखादुश्च,

विलेपुश्च च रणे भटाः ॥ १०१ ॥

दिद्विपुश्चित्यादि—रणे भटाः दिद्विपुः परस्परं द्विष्टवन्तः । '१०८२। द्विष अप्रीतौ ।' दुषुषुः अभिमुख गतवन्तः । '१११३ । षु अभिगमने ।' चच्छुः छिन्नवन्तः । '१२२१। छो छेदने ।' हताश्चक्रमुः मूर्च्छा गतवन्तः । सुषुपुः भूमौ पतिताः । चखादिना सम्प्रसारणम् । चखादिरे खादिताः । कर्मणि छिद्र । चखादुः खादितवन्तः । विलेपुश्च विलापं कृतवन्तः । '२२६०। अत एकह्रस्व- । ६। ४। १२०।' इत्येत्वम् ॥

११७०—प्रहस्तस्य पुरो-मात्यान् जिहिंसुश्च, दधृषुश्च तथा ॥

वानराः, कर्म सेनानी रक्षसां चक्षमे न तत् ॥ १०२ ॥

प्रहस्तस्येत्यादि—अमात्यान् सचिवान् प्रहस्तस्य पुरोऽग्रतः वानरा जिहिंसुर्हृतवन्तः । तथा दधृषुः परिभूतवन्तः । '१३०५। जिहृषा प्रागल्भ्ये' । तच्च कर्म वानरैर्यत्कृतं रक्षसां सेनानीः प्रहस्तः न चक्षमे अथ ॥

१७० मट्टिकाद्यै—चतुर्वे तिष्ठन्त-कण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

११७१—ऊर्णनाथ स शस्त्रौघैर् वानराणामनीकिनीम्, ॥

शशास च बहून्, योधान्, जीवितेन विवेच च, ॥

ऊर्णनाथेत्यादि—स सेनानीवानराणामनीकिनीः सेनाः शस्त्रैर्ऊर्णनाथ
छादितवान् । ऊर्णोतेर्णुबद्धावादिजादेरित्याम् न भवति । शशास च योधान् ।
'७७७। शसु हिंसामाह' । जीवितेन च विवेच पृथक् कृतवान् । '१५३६। विचिर
पृथग्भावे' इति रुचार्द्धं स्वरितम् ॥

११७२—आससञ्ज भयं तेषां, दिद्युते च यथा रविः, ॥

नाऽऽययास, द्विषद्-देहैर् जगाहे च दिशो दश. १०४

आससजेत्यादि—तेषां योधानां युयुस्मनां भयमाससञ्ज आलभम् ।
'१०५६। यञ्ज सञ्जे' इत्यकर्मकः । प्रहस्तश्च रविरिव दिद्युते द्योतते स्म । '२३४४।
द्युति-स्वाप्योः सम्प्रसारणम् । ७।४।६७।' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । नायबास
युष्यमानो नायस्त्विति स्म । '१२८६। यमु प्रयजे ।' द्विषद्देहैश्च शत्रुकार्यैः करण-
भूतैः दश दिशो जगाहे अभष्टव्यवान् ॥

११७३—केचित् संचुकुटुर् भीता, लेजिरे ऽन्ये पराजिताः, ॥

संग्रामाद् बभ्रशुः केचिद् ययाचुश्च ऽपरे ऽभयम्. ॥

केचिदित्यादि—केचिज्जीताः सन्तः संचुकुटुः संकुटिताः । निष्प्रयत्नाः स्थिता
इत्यर्थः । '१४५५। कुट कौटिल्ये ।' अन्ये पराजिताः सन्तः लेजिरे भस्मिताः प्रह-
स्तेन युगा इव कातरा यूयमिति । '२४७।२४८। लज्ज-ल्लाजि भस्मिने ।' कर्मणि
लिट् । केचित् संग्रामाद्बभ्रशुः पराजिताः । '१३०३। भृशु-भंशु अधःपतने ।'
अपरे चाभय ययाचुः याचितवन्तः ॥

११७४—एवं विजिग्ये तां सेनां प्रहस्तो, ऽतिददर्प च, ॥

शशाम न च संक्रुद्धो निर्जुगोप निशाचरान्. ॥१०६॥

एवमित्यादि—एवमुक्तेन प्रकारेण प्रहस्तस्तां सेनां विजिग्ये जितवान् ।
'२६८५। विपराम्यां जेः । १।३।१९। इति तट् । '२३३१। सँलिटोर्जेः । ७।३।५७।' इति कुत्वम् । अतिददर्प च सुष्ठु दृष्टवान् । '१२७२। दप हर्षविमोचनयोः' । न
च शशाम न च शमं शतः । निशाचरान् स्त्रीयानमात्यान् निर्जुगोप रक्षितवान् ।
आभाभावपक्षे रूपम् ॥

११७५—चुकुधे तत्र नीलेन, तरुश्च चोच्चिक्षिपे महान्, ॥

प्रहस्तो ऽभिहतस् तेन बाणान् विससृजे बहून्, १०७

चुकुध इत्यादि—तत्र तस्मिन् संग्रामे नीलेन चुकुधे कुडम् । भावे लिट् ।
तरुश्चोच्चिक्षिपे उरिक्षतः । कर्मणि लिट् । तेन तस्मिन् उन्मूलितेनाभिहतः सन्
प्रहस्तो बाणान् विससृजे क्षिप्तवान् । '१२५४। सृज विसर्गे' इति देवादिङो
ऽनुदात्ते ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-वृण्णो' नाम चतुर्दशः सर्गः— १७१

११७६—सेहे कपी, रथाऽम्बांश् च रिपोस् ततर्ह शाखिना, ॥

धरित्रीं मुसली तेवे प्रहस्तश्, चिखिदे न च, १०८

सेह इत्यादि—कपिर्नीलो बाणान् सेहे सोढवान् रथान्बाण रिपोः प्रह-
स्तस्य शाखिना सद्यमा ततर्ह हतवान् । '१५४९। तुह-हिस्ति हिंसावाम् ।' हत-
रथान्स्य प्रहस्तो मुसली गृहीतमुसलः धरित्रीं तेवे गतवान् । '५०८। ५१०।
अय पय' इत्यत्र तमिरनुदात्तेत् । न च चिखिदे खिन्नः । '१५४३ । खिद दैम्बे'
इत्यनुदात्तेत् ॥

११७७—संदुधुक्षे तयोः, कोपः, पस्फाये शस्त्र-लाघवम्, ॥

नुनोद शाखिनं नील, आवत्रे मुसली तरुम्, ॥१०९॥

सन्दुधुक्ष इत्यादि—तयोर्नीलप्रहस्तयोः कोपः संदुधुक्षे वृद्धि गतः । अस्त्र-
लाघवमस्त्रकौशलं पस्फाये वृद्धि गतम् । नुनोद शाखिनं प्रेरितवान् । मुसली
प्रहस्तः तरुमावत्रे मुसलेनाकृतवान् ॥

११७८ वियत्यानभ्रतुर्, भूमौ मण्डलानि विचेरतुः, ॥

प्रदुद्भवतुरन्योन्यं वीरौ, शश्रमतुर् न च, ॥११०॥

वियतीत्यादि—वीरौ तौ वियति आकाशे आनभ्रतुः गतौ । '५९७।५९८।-
अभ्र-वभ्र' इति गत्यर्थः । वियतोऽधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् द्वितीया न कृता ।
भूमौ च मण्डलानि निर्वाग्रमणानि विचेरतुः आचरितवन्तौ । अन्योन्यं प्रदुद्-
भवतुः उपतापितवन्तौ । न च शश्रमतुः आन्तौ ॥

११७९—समीरयांचकारा ऽथ राक्षसस्य कपिः शिलाम्, ॥

क्षतम् तथा ममारा ऽसावांशिश्नाय च भू-तलम्, ॥

समीरयामित्यादि—अथानन्तरं कपिः राक्षसस्य शिलां समीरयांचकार
क्षितवान् । '१९४७। ईर क्षेपे' इति धारादिक उदात्तेत् । असौ राक्षसस्तथा
शिलया हतः सन् ममार मृतवान् । भूतलं च आशिश्नाय आक्षितवान् । पतित
इत्यर्थः ॥

११८०—तुतुषुर् वानराः सर्वे, नेशुश् चित्रा निशा-चराः, ॥

जेरुंशा दशास्यस्य, सैन्यं नीलं नुनाव च, ॥११२॥

तुतुषुरित्यादि—वानराः सर्वे तुतुषुः तुष्टाः । निशाचरा नेशुः पलायिताः ।
विचित्राः नानाप्रकाराः दशास्यस्य आज्ञाः मनोरथा जेरुः जीर्णाः । '२३५६। वा
जृ-भमु व्रसाम् । ६।४।१२४।' इत्येत्वम् । सैन्यं च कर्तुं नीलं नुनाव स्मृति अ ॥

११८१—यदा न फेलुः क्षणदा-चराणां

मनोरथा राम-बलाऽभियोगे, ॥

३७२ भट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

लङ्कां तदा भेजुरुदीर्ण-दैव्या,

व्याचख्युरुच्चैश् च हतं प्रहस्तम्, ॥ ११३ ॥

यदेत्यादि—क्षणदाचराणां रामबलाम्रियोगे मनोरथा वाञ्छितानि यदा न केलुः न फलिताः, प्रहस्तस्य व्यापादितत्वात् । तदा लङ्कां भेजुः सेवितवन्तः । उदीर्णदैव्याः उदीर्ण महर्ष्यं दीनभावो येषामिति । प्रहस्तं च हतं मृतमुच्चैराख्युः आख्यातवन्तः । रावणायेत्यर्थात् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-

चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः—

इतः प्रवृत्ति लुङ्मधिकृत्य तद्विलसितमाह—तत्र भूतत्वामान्ये लुङ् । ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति—

११८२—राक्षसेन्द्रम् ततो ऽभैषीदैक्षिष्ट परितः पुरम्, ॥

प्रातिष्ठिपच्च च बोधाऽर्थं कुम्भकर्णस्य राक्षसान्, १

राक्षसेत्यादि—ततः प्रहस्तवधश्चवर्णानन्तरं 'ईदृशोऽपि व्यापादितः' इति अभैषीत् । '२४९७। सिषि वृद्धिः—१७।२।१।' परितः समन्तात् पुरं लङ्कामैक्षिष्ट दृष्टवान् । 'किमत्र शक्यते स्थातुं न वा' इति । कुम्भकर्णस्य सुप्तस्य बोधनाथं राक्षसान् प्रातिष्ठिपत् प्रस्थापितवान् । तिष्ठतेश्चरूपरे णाबुपधाहस्वापवादः । २५८८। निष्ठमेरि ॥७।४।५। इतीत्वम् । द्विर्वचनमभ्यासकार्यम् । धातोरादेशः शरं दृष्टं च ॥

११८३—ते ऽभ्यगुर् भवनं तस्य,

सुप्तं चैक्षिषता ऽथ तम्, ॥

व्याहार्षुम् तुमुलान् शब्दान्,

दण्डैश् चा ऽवधिषुर् द्रुतम् ॥ २ ॥

तेऽभ्यगुरित्यादि—ते राक्षसास्तस्य कुम्भकर्णस्य भवनं गृहं अभ्यगुः गताः । '२४५८। इणो गा—१२।४।४५।' इति लुङि गादेशः । '२२२३। गति-स्था- २।४।७७।' इति सिषो लुङ् । '२२१४। उत्सपदान्तात् । ६।१।९६।' इति पररूपत्वम् । ते च सुप्तमैक्षिषत दृष्टवन्तः । अथानन्तरं प्रबोधार्थं तुमुलान्महतो ध्वनीन् व्याहार्षुः व्याहृतवन्तः । '२२६८। नेटि । ७।२।७।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । दण्डसमुदायपरिग्रहणादुद्देशेः प्राप्तत्वात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-लघो' नाम पञ्चदशः सर्वाः— १७३

११८४—केशानलुब्धिषु, तस्य गजान् गात्रेष्वचिक्रमन्, ॥
शितैरभ्यषिचंस् तोयैरलतैश् चाऽप्यदग्निषुः ॥१॥

केशानित्यादि—तस्य केशानलुब्धिषुः उत्पादितवन्तः । गात्रेषु गजानचिक्र-
मन् क्रमयन्ति स्म । क्रमेणागतत्वाभ्यामसंज्ञायां ह्रस्वत्वम् । अस्ति सम्बन्धावाप्त्या-
सस्य '२३१०। सन्धतः । ७।४।७९।' इति इत्वम् । शितैस्तोयैरभ्यषिचन् सिद्धयन्ति
स्म । अत्र सिचिरम्बुक्षणे वर्तते । तेनोदकस्य करणत्वम् । '२४१८ । लिपितिचि
ह्रस्व । ३।१।५३।' इत्यह । '२२७६। प्राक् सितादृक्त्ववायेऽपि । ८।३।९३।' इति
षत्वम् । अलतिरङ्गारैश्चाप्यदग्निषुः दग्धवन्तः । अनेकार्थत्वादात्तत्वात् ॥

११८५—नखैरकतिषुस् तीक्ष्णैरदाङ्क्षुर् दशनैस् तथा, ॥

शितैरतौत्सुः शूलैश् च, भेरीश् चाऽवीवदन् शुभाः ॥ ४

नखैरित्यादि—तीक्ष्णैर्नखैरकतिषुश्चित्तवन्तः । तथा दशनैस्तीक्ष्णैरदाङ्क्षुः
दशन्ति स्म । दंशेरनिटो हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२९४ । ब्रह्म-। ८।२।३६।' इत्या-
दिना पत्वम् । '२९५। षटोः कः सि । ८।२।४१।' । शितैर्नखैः शूलैरतौत्सुः
व्यथयन्ति स्म । तुदेरनिटो हलन्तलक्षणा वृद्धिः । भेरीश् शुभाः उच्चैःशब्दा
अवीवदन् वादितवन्तः । '२३१३। सम्बलघुनि-। ७।४।९३।' इति सम्बन्धावाप्त्या-
भ्यासस्येव '२३१८। दीर्घो लघोः । ७।४।९४।' इति दीर्घत्वम् ॥

११८६—स तान् ना ऽजीगणत् सर्वा-

निच्छया ऽबुद्ध च स्वयम्, ॥

अबुबुधत कस्मान् मा-

मप्राक्षीच् च निशा-चरान् ॥ ५ ॥

स तानित्यादि—स कुम्भकर्णः तान् सर्वान् उपद्रुतान् नाजीगणत् न गण-
यति स्म । न वेदितवानित्यर्थः । गणेः स्वार्थिकव्यन्तस्यादन्तस्याभ्यासस्य '२५७३।
इं च गण । ७।४।९७।' इतीत्वम् । स्वयं चात्मन ह्रस्वयाबुद्ध बुध्यते स्म ।
'२२८१। झलो झलि । ८।२।२६।' इति सिचो लोपः । निशाचराश्चाप्राक्षीन् गृह-
वान् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२९४। ब्रह्म-। ८।२।३६।' इत्यादिना पत्वम् ।
'२९५। षटोः कः सि । ८।२।४१।' कस्याभ्यासबुबुधत यूयं प्रबोधितवन्तः । बुधे-
ष्वन्तस्य मध्यमपुरुषबहुवचने '२३१४। णौ चङ्गुपञायाः-। ७।४।९१।' इति ह्रस्वस्य
अभ्यासस्य '२३१८। दीर्घो लघोः । ७।४।९४।' इति दीर्घत्वम् ॥

११८७—ते ऽभाषित 'राजा त्वां दिदृक्षुः क्षणदा-चर !' ॥

सोऽस्त्रासीद्, व्यलिपन्, मांसमप्लासीद्, वारुणीर्मपात्

त इत्यादि—ते राक्षसास्तपोक्ताः सन्तः अभ्याषितव्यं भाषितवन्तः । हे
क्षणदाचर ! राजा रावणस्त्वां दिदृक्षुः दृष्टुमेवमतीक इति । '६२७। न लोक
म० का० ३२

१७४ मद्रि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-शब्दे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

—१२।३।१९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । स कुम्भकर्णः श्रुत्वा अज्ञासीत् ज्ञातवान् ।
'२३७७। यम-रम-१७।२।७३।' इत्यादिना समिटौ । व्यलिपत् समालिप्तवान् ।
'२४१८। लिपिसिचि-१३।१।५३।' इत्यङ् । मांसमप्सासीत् '११२९। प्सा भक्षणे ।'
वारुणीमपात् पीतवान् । '२२२३। गाति-स्था-१२।४।७७।' इति सिचो लुङ् ॥

११८८—न्यवसिष्ट ततो द्रष्टुं रावणं, प्रावृत्तत् गृहात् ॥

राजा यान्तं तमद्राक्षीवुदस्थाच्च चैषदासनात् ॥ ७ ॥

न्यवसिष्टेत्यादि—ततो रावणं द्रष्टुं न्यवसिष्ट पूर्वनिवसितं वसनं त्यक्त्वा
अन्यद्वक्षं परिदधाति स्म । गृहात् स्वस्मात्प्रावृत्तप्रवृत्तः । '२३४५। श्रुत्यो लुङि
१३।३।९१।' इति परस्मैपदम् । '२३४३। पुषादि-१३।१।५५।' इत्यादिना अङ् ।
तस्माद्यान्तं राजाद्राक्षीत् दृष्टवान् । '२४०५। सृजिदशो-१६।१।५८।' इत्यम्
इलन्तलक्षणा वृद्धिः । आसनाच्च ईषदुदस्थात् उर्यधितः । अर्धकर्मकत्वादात्मने-
पदं न भवति ॥

११८९—अतुषत्, पीठमासन्ने निरदिक्षच्च च काञ्चनम् ॥

अस्मेष्ट कुम्भकर्णोऽल्पमुपाविक्षदथा ऽन्तिके ॥ ८ ॥

अतुषदित्यादि—एष्टा चातुषत् तुष्टः । पुषादित्वादङ् । आसन्ने चास्मन्नः
काञ्चनं पीठं निरदिक्षत् आदिष्टवान् । दिशेः '२३३६। शल इगुपधादनिटः क्सः
१३।१।४५।' इति क्सः । अथानन्तरं कुम्भकर्णं अस्मेष्ट ईषद्वसितवान् । स
चार्यो येनायमादर इति । अन्तिके चास्य काञ्चनं पीठमध्यास्य पीठे उपाविक्षत्
उपविष्टः । पूर्ववत् क्सः ॥

११९०—अवादीन् 'मां किर्मित्याहो' राज्ञा च प्रत्यवादि सः ॥

'मा ज्ञासीस्त्वं सुखी, रामो यदकार्षीत् स रक्षसाम् ९

अवादीदित्यादि—तत उपविश्य तमवादीदुक्तवान् । '२२६७। वदव्रज
—१७।२।३१।' इत्यादिना वृद्धिः । किमिति कस्मात् कारणात् मामाहः आहूतवान् ।
'२४१८। लिपिसिचि इङ् १३।१।५३।' इत्यङ् । '२३७२। आतो लोपः १६।४।६४।'
राज्ञा च स कुम्भकर्णः प्रत्यवादि प्रत्युक्तः । कर्मणि लुङ् । '२७५।८। चिण्
भावकर्मणोः १३।१।६६।' इति चिण् । '२३२९। चिणो लुङ् १६।४।१०४।' इति
तलोपः । सुखी त्वं येन रामो रक्षसां यदकार्षीत् तत्त्वं मा ज्ञासीः न ज्ञातवा-
नसि । '२३७७। यम-रम-१७।२।७३।' इति समिटौ ॥

११९१—उदतारीदुदन्वन्तं पुरं नः परितो ऽरुधत्, ॥

व्यद्योतिष्ट रणे शस्त्रैरनैषीद् राक्षसान् क्षयम् १०

उदतारीदित्यादि—स शुदम्बम् समुद्रमुदतारीत् उत्तीर्णः । '२२९७।
सिचि वृद्धिः—१७।२।११।' नो ऽस्माकं पुरं परितः समस्तादरुधत् आवृतवान् ।
'२२६९। इरितो वा १३।१।५७।' इत्यङ् । रणे शस्त्रैर्योतिष्ट योतिषवान् । युता-

तथा लङ्-रूपे कबानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः स्तवः—१७५

देतुंकीति विकल्पेन परस्मैपदविधानादात्मनेपदम् । राक्षसाद् क्षयं विनाशमने-
षीत् नीतवान् ॥

११९२—न प्रावोचमहं किञ्चित् प्रियं, यावदजीविषम्, ॥

बन्धुस् त्वमर्चितः स्नेहान् मा द्विषो न वधीर् मम ११

न प्रावोचमित्यादि—यावदजीविषं यावन्तं कालं जीवितः तावन्तं कालं
कल्पयित्प्रियं किञ्चित् प्रावोचं नोक्तवानहमिति तव विदितमेव । किन्तु
बन्धुस्त्वं स्नेहादर्थितः सन् मम संबन्धिनो द्विषः शत्रून् मा न वधीः मा न
मारय किन्तु मारयेति । माकिं लुक् । सर्वलकारापवादः । प्रावोचमिति '२४५४।
वच उम् । ७।१।२२।' ॥

११९३—वीर्यं मा न ददर्शस् त्वं,

मा न त्रास्थाः क्षतां पुरम्, ॥

तवा ऽद्राक्ष्म वयं वीर्यं,

त्वमर्जैषीः पुरा सुरान्' ॥ १२ ॥

वीर्यमित्यादि—त्वं वीर्यं मा न ददर्शः किन्तु दर्शय । ण्यन्तस्य चङि
रूपम् । क्षतां परैरवसादितां पुरं मा न त्रास्थाः किन्तु प्रायस्व । '१०३४।
त्रैङ् पालने' । न च त्वमशक्तः यतस्तव वीर्यमद्राक्ष्म दृष्टवन्तो वयम् । '२४०७।
न दशः । ३।१।४७।' इति कसादेशो न भवति । '२२६९। इमितो वा । ३।१।५७।' इति
विकल्पेनाङ्गविधानात्तदभावपक्षे रूपम् । पुरा पूर्वं त्वं सुरान् देवानर्जैषीः
जितवानसि ॥

११९४—अवोचत् कुम्भकर्णस् तं, 'वयं मन्त्रेऽभ्यधाम यत् ॥

न त्वं सर्वं तदर्जौषीः, फलं तस्यैदमागमत्. ॥ १३ ॥

अवोचदित्यादि—इत्युक्तवन्तं तं रावणं कुम्भकर्णो ऽवोचत् उक्तवान् ।
मन्त्रे मन्त्रणसमये 'क्रियासमारम्भगतोऽभ्युपाय' इत्यादिना यद्वयमभ्यधाम अमि-
हितवन्तः । आधातोः '२२२३। गाति-स्था-१२।४।७७।' इति मिचो लुक् ।
तत्सर्वं त्वं नार्जौषीः न क्षुतवानसि । तस्याभ्रवणस्येवं फलं विनाशरूपमागमत्
आगतम् । गमेर्लृट्त्वाद्ङ् ॥

११९५—प्राज्ञ-वाक्यान्यवामंस्था, मूर्ख-वाक्येष्ववस्थिताः ॥

अध्यगीष्ठाश् च शास्त्राणि, प्रत्यपत्था हितं न च १४

प्राज्ञवाक्यानीत्यादि—प्राज्ञानां विभीषणादीनां वाक्याभ्यवामंस्थाः अव-
ज्ञातवानसि । '१२५२। मन ज्ञाने ।' मूर्खवाक्येषु प्रहस्याविवाक्येषु अवा-
स्थिताः अवस्थितोऽसि । '२१८९। समवप्रभिम्ब स्थः । १।३।२२।' इति लृक् ।
'२३८९। स्थाण्वोरिङ् । १।२।१७।' त्वं च शास्त्राभ्यव्यगीष्ठा अवस्थितवानसि ।

३७६ अट्टि-काव्ये—वपुर्णे विज्जन्त-काव्ये कल्लव-रूपे द्वितीयो वर्णः,

‘३४६०। विभाषा लुक्-लुक्तेः। २।३।५०।’ इति इत्ते गादेशः। न च हितं प्रत्य-
पत्त्याः प्रतिपन्नवानसि। ‘१२४४। पद गतौ’। ‘२२८१। झलो झल्लि। ८।२।२६।’
इति सिचो लोपः॥

११९६—मूर्खास् त्वामववञ्चन्त, ये विग्रहमचीकरन्,॥

अभाषीन् माल्यवान् युक्तमक्षंस्थास् त्वं न तन् मदात् १५

मूर्खा इत्यादि—मूर्खाः सर्व एवैते त्वामववञ्चन्त विप्रलब्धवन्तः। ‘१८३६।
वञ्च प्रलम्भने’ ण्यन्तस्य ‘२७३९। गृहि-वञ्चि-। १।३।६९।’ इत्यादिना तद्धि ककि
रूपम्। ये विग्रहमचीकरन् कारितवन्तो भवन्तम्। एष मातामहो माल्य-
वान् युक्तमभाषीत् भणितवान् ‘४७७। भण शब्दे।’। ‘२२६१। इट ईटि
। ८।२।२८।’ इति सिचो लोपः। तत् त्वं मदाक्षाक्षंस्थाः न सोढवानसि। ‘४७२।
क्षम् सहने।’॥

११९७—राघवस्या ऽमुषः कान्तामासैरुक्तो न चाऽर्पिपः,॥

मा नाऽनुभूः स्वकान् दोषान्, मा मुहो मा रूपोऽधुना. १६

राघवस्येत्यादि—प्रमादित्वमपि तेऽस्ति। यतो राघवस्य कान्तां अमुषः
कथितवानसि। अण्डनं चास्या इदं यद्गर्वा वियोजनम्। ‘मुम सण्डने।’
पुषादित्वादक् पुषाद्वञ्च गणान्ता गृहीताः। आहोर्विभीषणादिभिरुक्तो न चार्पिपः
नार्पितवानसि कान्ताम्। अर्तेणौ ‘२५७०। अर्ति-ही-। ७।३।३६।’ इत्यादिना
पुगन्तगुणः। ककि ‘२२४३। द्विर्बचने ऽब्धि। १।१।५९।’ इति स्थानिवद्भावात्
‘२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य। ६।१।२।’ इति पिशन्द्रो द्विरुच्यते। रेफस्य ‘२४४६।
न न्द्राः-। ६।१।३।’ इति प्रतिषेधः। तदधुना स्वकानात्मीयान्दोषान् दुश्चरितानि
मा नानुभूः, अपि त्वनुमष। ‘२२१९। माकि लुक्। १।३।१७५।’। ‘२२२३।
घाति-त्वा-। २।३।७७।’ इति सिचो लुक्। मा मुहः मोहं मा गमः। मा रूपः
रोषं मा कार्पीः। मुहिरुचिन्वा पुषादित्वादक्॥

११९८—तस्याऽप्यत्यक्रमीत् कालो, यत् तदाऽहमवादिषम्॥

अघानिषत् रक्षांसि परैः, कोशांस् त्वमव्ययीः. १७

तस्येत्यादि—यत्तदा तस्मिन् कालेऽहमवादिषं अमिहितवानसि। ‘रामः
सन्धीषताम्’ इति तस्यापि सन्धेः कालो ऽत्यक्रमीदस्ति कान्तः। ‘२२२३। लुक्-
मोरनात्मनेपदनिमित्ते। ७।२।२३६।’ इतीदं। मान्तत्वाद्विप्रतिषेधः। यतः परैः
क्षत्रभिः रक्षांस्यघानिषत् इतामि। चिन्वज्जावाद्द्विषत्ये। त्वं च कोशमव्ययीः
त्वक्तवानसि। लङ्कावाहे तस्मात्कृतत्वात्। ‘२०८२। व्यञ्च कित्तसमुत्सर्गे’ इति
पुरादौ पठ्यते। यद्वा ‘अघृणाद्वा’ इति निश्च नास्ति तदा रूपम्। ‘२२९९।
इषन्त-। ७।२।५।’ इत्यादिना द्विप्रतिषेधः। ‘व्यञ्च गतौ’ इत्यस्यापि रूपम्।
अनेकार्थत्वाद्वापुनामुत्सर्जनेऽपि द्रष्टव्यम्॥

तथा लक्ष्य-कृते कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—१७७

११९९—सन्धान-कारणं तेजो न्यर्गभूत् ते, कृथास् तथा, ॥
यत् त्वं वैराणि कोशं च सह-दण्डमजिग्लपः.' १८

सन्धानेत्यादि—तथा त्वमकृथाः कृतवानसि । '१५३०। तवादिभ्यस्त-
यालोः । ११४।७५' इति सिचो लुक् । यथा सन्धानकारणं सन्धानहेतुकं वस्तु
तेजः प्रचष्टव्यं तत् न्यर्गभूत् न्यर्गभूतम् । '१३२३। गति-स्था—१२।४।७७।'
इति सिचो लुक् । कुत इत्याह । यत्वं वैराणि शत्रुभाषायां कोशं च सहदण्डं
संसन्ध्यमजिग्लपः ग्लपितवानसि । ग्लापयतेर्णौ पुकि 'ग्लो-ज्ञा-बनु-वमां च'
इति सिक्वात् इत्यत्वम् । ग्लापयतेर्ब्रुकि रूपम् । यदि हि तेजो भवेत् सर्वं
तथावस्थितमेव स्यात् ततश्च तेजसो ऽभावाद् कथं सन्धानं द्वयोः परस्पराभ्युप-
तापात् । यथोक्तं यावन्मात्रमुपकुर्वात् तावन्मात्रमेवास्मिन् प्रत्युपकुर्वात् । तेजो हि
सन्धानकारणं तप्तं लोहं तप्तेन लोहेन सम्भवति इति ॥

१२००—अकुधञ् चाऽभ्यधाद् वाक्यं कुम्भकर्ण दशाननः ॥

'किं त्वं मामजुगुप्सिष्ठा, नैदिधः स्व-पराक्रमम्. १९

अकुधदित्यादि—अथैवमुक्ते दशाननः अकुधञ् कुञ्जवान् । पुषादित्वादङ् ।
कुञ्जश्च कुम्भकर्णमभ्यधात् अभिहितवान् । '२२२३। गति-स्था—१२।४।७७।' इति
सिचो लुक् । किमिति त्वं मां अजुगुप्सिष्ठाः निन्दितवानसि । स्वधिक्रमं नैदिधः
न वर्धितवानसि । एषधत्तोर्ण्यन्तस्य चकि स्थानिवद्भावात् '२१७६। अजादोर्हि-
नीयस्य । ६।१।२।' इति चिशाब्दो द्विरुच्यते ॥

१२०१—मौजिग्रहः सु-नीतानि, मा स्म क्रंस्था न संयुगे. ॥

मौपालब्धाः कृतैर् दोषैर् मा न वाक्षीर् हितं परम्.' २०

मौजिग्रह इत्यादि—सुनीतानि सुनिवाद् मा उजिग्रहः मा उद्धाहच ।
ग्रहेर्ण्यन्तस्य चकि रूपम् । संयुगे युद्धे विषयभूते मा क्रंस्था मोत्साहं न कार्षीः
अपि तुत्सहस्य । '३२२०। ओष्ठरे लङ् च । ३।३।१७६।' इति चकाराजुक् ।
'२७११। वृत्ति-सर्ग—११।३।३८।' इत्यादिना क्रमेः सर्गे उत्साहे तङ् । दोषैः अस्म-
त्कृतैः मौपालब्धाः मौपालभस्य । '२२८१। झलो झलि । ८।२।२६।' इति सिचो
लोपः । '२२८०। झस्त्योर्धो ञः । ८।२।४०।' '५२। झलां जह झलि । ८।४।५३।'
हितं परं कार्यस्य मा न वाक्षीः मा न बह किन्तु बह । बहोर्मितो हलन्तलक्षणा
बुद्धिः । उत्पत्त्यवस्थानि ॥

१२०२—कुम्भकर्णस् ततो ऽगर्जीद्,

भटांश् चा ऽन्यान् न्यवीकृतत्. ॥

उपायंस्त महाऽस्त्राणि,

निरमाच्च च द्रुतं पुरः. ॥ २१ ॥

३७८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिहन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

कुम्भकर्ण इत्यादि—यतस्तद्वचनानन्तरं कुम्भकर्णोऽर्जोत् गर्जितवान् । अन्यांश्च भटान् पृष्ठतो गच्छतो न्यवीवृतत् निवर्तितवान् । वृतेश्चरूपरे णानु-पधाया '२५६७। उर्कत् ७।४।७।' इत्यपवाद ऋकारादेशः । महास्त्राणि उपायंस्त स्वीकृतवान् । औपचारिकमत्र स्वीकरणं तेन तद् । यदि वा उपाहपूर्वाद्यमेः '२७४०। समुदाहृत्यो यमोऽग्रन्ये १।३।७५।' इति तद् । पुरश्च लङ्कातः द्रुतं निरगात् निर्गतः । इणो गादेशः । '२२२३। गानि-१२।४।७७।' इति स्विचो लुक् ॥

१२०३—मूर्ध्ना दिवर्मिवा ऽलेखीत्,
खं व्यापद् वपुर्पोरुणा, ॥
पादाभ्यां क्षमामिवा ऽभैत्सीत्,
दृष्ट्या ऽधाक्षीर्दिव द्विषः ॥ २२ ॥

मूर्ध्नेत्यादि—निर्गच्छन् मूर्ध्ना दिवर्मलेखीदिव लिखितवानिव । उरुणा महता वपुषा खं व्यापन् व्याप्तवान् । लक्षित्वादह । इमां पृथ्वीं पादाभ्यामभै-त्सीदिव विदारितवानिव । द्विषः शत्रून् दृष्ट्याधाक्षीदिव भस्मसात् कृतवानिव । '१०६०। दह भस्मीकरणे' ॥

१२०४—दग्ध-शैल इवा ऽभासीत्, प्राकंस्त क्षय-मेघ-वत्, ॥
प्राचकम्पदुन्दन्वन्तं, राक्षसानर्प्यतित्रसत्. ॥ २३ ॥

दग्धशैल इत्यादि—महर्षात् कृष्णत्वाच्च दग्धशैलवद्दमासीत् भाति स्म । '११२५। मा दीप्ती' । '२३७७। यम-रम-१७।२।७३।' इति सगिटौ । क्षयमे-घवत्प्राकंस्त प्रस्थितः । '२७१५। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् १।३।४२।' इति तद् । प्रतिहमानश्च उद्वन्वन्तमचकम्पत् कम्पितवान् । '४०१। कपि चलने' । इदितो व्यन्तस्य चकि रूपम् । राक्षसानपि अतित्रसत् आस्तितवान् । असे-र्वन्तस्य चकि रूपम् ॥

१२०५—स-पक्षो ऽद्रिर्निवा ऽचालीन्,
न्यम्बसीत् कल्प-वायु-वत्, ॥
अभार्षीद् ध्वनिना लोका-
नभ्राजिष्ट क्षयाऽग्नि-वत् ॥ २४ ॥

सपक्ष इत्यादि—सपक्ष इवाग्निः बाह्योः पक्षानुकारित्वात् अचालीत् चलितः । लान्तत्वास्तिषि वृद्धिः । कोपात्कस्यान्तवानुबस्यभसीत् निवसितवान् । '२२९९। ह्यन्त-१७।२।५।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । ध्वनिना लोकानभार्षीत् पुरितवान् । '२६४। मृद् भरणे' । ईद्वन्तस्य स्तिषि वृद्धिः । नभ्राजिष्ट भ्राजते अ । क्षयाग्नि-वत् पिङ्गलकेशत्वात्, लोकविनाशहेतुत्वाच्च ॥

१२०६—अनंसीद् भूरु भरेणा ऽस्य,
रंहसा शालिनो ऽलुठन्, ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ष-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ३७९

सिंहाः प्रावुद्बुधन् भीताः,

प्राधुभन् कुल-पर्वताः ॥ २५ ॥

अनंसीदित्यादि—अस्य अरेण भूरनंसीत् नता । '२३७७। यम-रम-
। ७। २। ७३।' इति समीटी । रंहसा वेगेन शाखिनो वृक्षा अलुठन् पतिताः । '३५७।
रुड लुट प्रलिघाते' । घुतादित्वादङ् । घुतादीनामनुदात्तेष्वानङ् । '२३४५।
घुञ्यो लुकि । १। ३। ९१।' इति परस्मैपदधिकल्पः । सिंहाः भीताः सन्तः प्रावु-
द्बुधन् पलायिताः । '१३१२। जि-ञि-। ३। १। ४८।' इत्यादिना ञङ् । कुलपर्वताः
प्राधुभन् संचलिताः । घुतादित्वादङ् । पूर्ववच्चारमनेपदम् ॥

१२०७—उत्पाताः प्रावृत्तम् तस्य, द्यौरशीकिष्ट शोणितम्, ॥

वायवोऽवासिषुर् भीमाः, कूराश् चाऽकुपत द्विजाः, २६

उत्पाता इत्यादि—तस्य गच्छन् उत्पाताः प्रावृत्तम् प्रवृत्ताः । '८११।
वृत् वत्तेने' घुतादि । द्यौः शोणितमशीकिष्ट सिञ्चति स्य । '७७। शीकृ सेचने'
अनुदात्ते । वायवो भीमाः प्रचण्डा अवासिषुर्वान्ति स्य । '२३७७। यम-रम-
। ७। २। ७३।' इति समीटी । कूराश्चाद्युभयूचका द्विजाः पक्षिणोऽकुपत क्षुब्धिताः ।
'१४९४। कुङ् शब्दे' इत्यनिट् । कुटादित्वात् सिचः किल्बे न गुणः ॥

१२०८—अस्पन्दिष्टा ऽक्षि वामं च,

घोराश् चाऽराटिषुः शिवाः, ॥

न्यपसन् मुसले गृध्रा,

दीप्तया ऽपाति चोल्कया. ॥ २७ ॥

अस्पन्दिष्टेत्यादि—वामं चास्याक्षि अस्पन्दिष्ट स्पन्दते स्य । घोराः अग्नि-
हृष्टसिन्धः शिवाः अराटिषु रटन्ति स्य । '३३८४। अतो हलादेः—। १। २। ७।' इति वृद्धिधिकल्पः । गृध्रा मुसले न्यपसन् उपविष्टवन्तः । लृटित्वाङ् । '३२५५।
पतः पुम् । ७। ४। १९।' इति पुमागमश्च । दीप्तया उल्कया अपाति पतितम् ।
भावे चिणादेशः ॥

१२०९—आंहिष्ट तानं-संमान्य दर्पात् स प्रधन-क्षितिम्, ॥

ततोऽनदीं दिनन्दीञ् च, शत्रूनाह्लास्त, चाऽऽहवे. २८

आंहिष्टेत्यादि—तान् उत्पातान् कुम्भकर्णोऽसंमाम्य दर्पादवज्ञाय प्रधन-
क्षितिं बुद्धमृमिमांहिष्ट गतवान् । तत उत्तरकालं अनदीं गर्जितवान् 'ह वात्स-
येदानीम्' इति । अनन्दीञ् जयशिवं स्थापितवानित्यर्थः । आहवे संग्रामे
शत्रूनाह्लास्त आहूतवान् 'आगच्छत, जुष्यन्वन्' इति । '२००४। स्पर्चा-

१८० अट्टि-काव्ये—पशुर्बे तिष्ठन्त-काव्ये लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

यामाकः ॥३१॥३१॥' इति चङ् । '२४२९। आत्मनेपदेण्यन्तरस्याम् ॥३१॥५४॥'
इत्यङभाषणे रूपम् ॥

१२१०—प्राशीन्, न चाऽतृपत् क्रूरः,
क्षुच् चाऽस्याऽवृधदश्नत्, ॥
अधाद् वसामधासीच् च
रुधिरं वन-वासिनाम्. ॥ २९ ॥

प्राशीदित्यादि—प्राशीत् भक्षितवान् । वनवासिन इत्यर्थात् । न चासी
क्रूरः दुष्टचेता अतृपत् तृप्तवान् । पुषादिस्वादङ् । अश्नतोऽप्यस्य खादतः क्षुत्
बुभुक्षा अवृधत् वर्धते स्म । '८१२ । वृधु वृद्धौ' घुतादिः । वनवासिनां वान-
राणां वसामधात् पीतवान् । '२३७६। विभाषा प्रा-धेद्-॥२१४७८॥' इति सिचो
लुक्पक्षे रूपम् । रुधिरं चाधासीत् । '२३७५। विभाषा धेद्-अयोः ॥३१॥४९॥'
इति चङ्भाषणे रूपम् ॥

१२११—मांसेनाऽस्याऽश्वतां कुक्षी,
जठरं चाऽप्यंशिभ्वियत्, ॥
बहूनामग्लुचत् प्राणा-
नग्लोचीच् च रणे यशः. ॥ ३० ॥

मांसेनेत्यादि—वनवासिनां मांसेनाख कुम्भकर्णस्य कुक्षी उदरपाथौ अश्वतां
शूनौ । '२२९३। जृ-सम्भु-॥३१॥५८॥' इत्यादिना अङ् । '२४२९। अयतेरः ।
०१४१८॥' इत्यत्वम् । जठरं चोदरमक्षिभ्वत् शूनम् । '२३७५। विभाषा धेद्-
अयोः ॥३१॥४९॥' इति चङ् । इयङ्प्रदेशः । बहूनां वनवासिनां प्राणानग्लुचत्
हृतवान् । '२०६। मुबु-ग्लुबु-कुडु-सुडु-सोषकरणे' । '२२९३। जृ-सम्भु-॥३१॥५८॥'
इत्यादिना अङ् । विकल्पनादङ्भाषणे रूपम् । यशस्य बहूनां रणे अग्लोचीत् अप-
मीतवान् । 'बभ्रु-बभ्रु' इत्यादौ ग्लुर्निर्गत्यर्थः । अङ्भाषणे रूपम् ॥

१२१२—सामर्थ्यं चाऽपि सोऽस्तम्भीद्
विक्रमं चाऽस्य नाऽस्तमन्, ॥
शास्त्रिनः केचिदध्यधुर्
न्यमाङ्गधुरंपरेऽम्बु-धौ. ॥ ३१ ॥

सामर्थ्यमित्यादि—स कुम्भकर्णः केवापिद्वलवतामपि वनवासिनां साम-
र्थ्यमस्तम्भीत् विजयितवान् । अङ्भाषणे रूपम् । विक्रमं च केचिदस्य नास्तमन्
विजयितवन्तः । अङ्पक्षे रूपम् । क्लिप्तपुनासिककोपः । केचिद्वयाद् वृक्षान-
प्यधुः जविष्ठितवन्तः । तिष्ठतेः '२२२३। गति-ख्या-॥२१॥४७८॥' इति सिचो लुक् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पद्यसङ्घः सर्वो— १८१

आदेशसकारस्य कस्यं वृत्तं च । अपरेऽनुचौ न्यसाङ्गनिर्मलाः '२५००। मसि-
मसोर्जलि । ७।१।६०।' इति वृत् । मस्तेरन्वत्पूर्व तुमसिच्छति । अनुपपन्नसंयो-
गादिलोपार्थम् ॥

१२१३—अन्ये त्वलक्षिषुः शैलान्, गुहास्वन्ये न्यलेषत, ॥
केचिदासिषत सत्त्वा, भयात् केचिदधूर्णिषुः ॥ ३२ ॥

अन्ये त्वित्यादि—अन्ये शैलानलक्षिषुः भयादाकृता इत्यर्थः । अन्ये गुहासु
न्यलेषत । '१२१४। लीङ् लेषणे' । केचित् सत्त्वाः स्यानुवदासिषत आसते ।
अपरे भीत्या भयात् अधूर्णिषुः पूर्णन्ते स्म ॥

१२१४—उदातारिषुरम्भो-धिं वानराः सेतुना ऽपरे, ॥

अलज्जिष्टाऽङ्गदसु तत्र, प्रत्यवास्थित चोर्जितम् ॥ ३३ ॥

उदातारिषुरित्यादि—अपरे वानराः सेतुना अम्भोभिमुदातारिषुः उत्तीर्णाः ।
तत्र तेषु तथाभूतेष्वङ्गदोऽलज्जिष्ट लज्जते स्म । उर्जितं च पराक्रमं प्रत्यवास्थित
प्रतिपन्नवान् । '२६८९। समवप्रविभ्यः स्वः । १।३।२२।' इति तङ् । '२३६९।
ह्रस्वादङ्गात् । ८।२।२७।' इति सिचो लोपः ॥

१२१५—सत्त्वं समदुधुक्षच् च वानराणामयुद्ध च, ॥

ततः शैलानुदक्षैप्सुकंदगूरिषत द्रुमान् ॥ ३४ ॥

सत्त्वमित्यादि—वानराणां सत्त्वं समदुधुक्षत् समीपितवान् । युद्धेः सन्धी-
पनार्थात् व्यन्ताष्टेक्षश्च । स्वयमयुद्धं च युध्यते स्म । '२२८१। झलो झलि
। ७।२।२६।' इति सिचो लोपः । ततः सत्त्वयुक्षणानन्तरं वानराः शैलानुदक्षैप्सुः
उरिक्षसवन्तः । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । द्रुमांश्चोदगूरिषत उर्यापितवन्तः । '१८२१।
गूरी उद्यमने' ॥

१२१६—अनर्दिषुः कपि-व्याघ्राः,

सम्यक् चा ऽयुत्सताऽऽहवे, ॥

तानमदीदंखादीश् च,

निरास्थश् च तलाऽऽहतान् ॥ ३५ ॥

अनर्दिषुरित्यादि—उरिक्षलौकद्रुमाः कपिव्याघ्रा अनर्दिषुः नर्दितवन्तः
'ह्योऽस्माभिः क वाससि' इति । सम्यक् निर्भवमाहवे अयुत्सत युध्यन्ते स्म ।
'२६१३। हलन्ताश्च । १।२।१८।' इति सिचः कित्ते गुणामाचः । तान् द्वयङ्गमाश्च
युध्यमानान् कुम्भकर्णोऽमदीत् वृद्धितवान् । अदीदंभूपपगुणः । अखादीश् भक्षि-
तवान् । हस्ततलेनाहतान् निरास्थश्च हस्ततः क्षितवान् । '२४३८। अक्षति
-१।१।५२।' इत्यादिना जङ् । '२५२०। अक्षतेऽङ्ग । ७।१।१०।' ॥

३८२ महि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

१२१७—प्राचुर्चूर्णञ् च पादाम्यामिबिभीषत च द्रुतम्, ॥

अतर्हीञ् चैव शूलेन कुम्भकर्णः स्रवङ्गमान्. ॥३६॥

प्राचुर्चूर्णदित्यादि—पादाम्यां प्राचुर्चूर्णत् विष्टवान् । '१६५७। चूर्णं प्रेरणे' इति चुरादिः । एवं चूर्णयन् द्रुतमभिभीषत भीषयते अ । '२५९५। भियो हेतु-भये पुक् । ७।३।४०।' । '२५९४। मी-स्योर्हेतुभये । १।३।६८।' इति तत् । शूलेन प्रहरणेन अतर्हीञ् विष्टवान् । '१५४९। तृह हिंसायाम् ।' इत्यन्तत्वाच्च वृद्धिः ॥

१२१८—अतौत्सीद् गदया गाढमपिषञ् चौपगूहनैः, ॥

जानुभ्यामदमीञ् चाऽन्यान्, हस्त-वर्तमवीवृतत्, ॥

अतौत्सीदित्यादि—कांश्चिद्गदया गाढमतौत्सीत् व्यञ्जितवान् । उपगूहनै-रपिषत् चूर्णितवान् । लुदितवादङ् । अन्यांश्च जानुभ्यां अदमीत् शासितवान् । अवष्टभ्य नियमितवानित्यर्थः । इत्यन्तत्वाच्च वृद्धिः । हस्तवर्तमवीवृतत् हस्ताभ्यां वर्तितवान् विष्टवानित्यर्थः । वृतेर्ण्यन्तात् '३३६०। हस्ते वर्ति-ग्रहोः । ३।४।३९।' इति णमुल् । '३३६६। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३।४।४६।' ॥

१२१९—अदालिषुः शिला देहे,

चूर्ण्यभूवन् महा-द्रुमाः, ॥

क्षिप्ताम् तस्य न चाऽचेतीत्

तानसौ, नाऽपि चाऽक्षुभत्. ॥ ३८ ॥

अदालिषुरित्यादि—वानरैस्तस्य देहे क्षिप्ताः शिला अदालिषुर्विशीर्णाः । '५८९। दल विशरणे ।' भौवादिकः । लान्तत्वाद्वृद्धिः । महाद्रुमाश्चूर्ण्यभूवन् चूर्णीभूताः । न च तान् क्षिप्तानसौ कुम्भकर्णो अचेतीत् चेतिववान् । '३९। चिती संज्ञाने ।' नापि चाक्षुभत् क्षुभितः । '१३१८। क्षुभ संचलने' दिवादिः ॥

१२२०—अद्राष्टां तं रघु-व्याघ्रौ आख्यञ् चैनं विभीषणः ॥

‘एष व्यजेष्ट देवेन्द्रं नाऽशक्किष्ट विवस्वतः. ॥३९॥

अद्राष्टामित्यादि—तं तादृशौ रघुव्याघ्रौ रामलक्ष्मणावद्राष्टां दृष्टवन्तौ । विभीषणश्चैनमआख्यत् कथितवान् 'कुम्भकर्णोऽयम्' इति । '२४३८। अस्यति- । ३।१।५२।' इत्यादिनाऽङ् । 'प्रभावं आस्य कथयन्नाह-देवेन्द्रमेव व्यजेष्ट चिजितवान् । '२६८५। वि-पराम्यां जेः । १।६।१९।' इति तत् । विवस्वतः सूर्यात् नाशक्किष्ट न शक्नुते अ ॥

१२२१—यक्षेन्द्र-शक्तिमच्छासीन्, नाऽप्रोधीदस्य कश्चन, ॥

कुम्भकर्णान् न भैष्टं मा युवामस्मान् नृपाऽऽत्मजौ. ॥

यक्षेत्यादि—यक्षेन्द्रस्य कुबेरस्य शक्तिं प्रहरणमच्छासीत् लण्डितवान् । '१२२१। ओ छेदने ।' अस्स तु कश्चन कश्चित् नाप्रोधीत् न प्रभवति अ । लण्डिते

तथा लङ्घ्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ३८३

प्रहरणायेत्यर्थात् । '१२६। प्रोयु पर्याप्तौ ।' पर्याप्तियाने चतुर्थी न भविष्यति पर्याप्तेरविवक्षितत्वात् । अतोऽस्मादेवंविधात् कुम्भकर्णात् युवां नृपात्मजौ मा न मैष्ट किन्तु विभीतम् । '२२१९। माकि लुङ् ॥३३॥१७५॥' मध्यमपुरुषद्विवचने रूपम् । मादाब्दः प्रतिषेधे ॥

१२२२—घ्नन्तं मोपेक्षिषाथां च, मा न काष्टमिहाऽऽदरम्., ॥

'अमुं मा न वधिष्टे'ति रामोऽवादीत् ततः कपीन्. ४१

घ्नन्तमित्यादि—तस्मात् घ्नन्तमेनं युवां मोपेक्षिषाथां मोपेक्षकौ भूतमित्यर्थः । इह च कुम्भकर्णे आदरं मा न काष्टं अपि तु कुरुतम् । ततो विभीषणवचनानन्तरं रामः कपीनवादीत् उक्तवान् । अमुं कुम्भकर्णं मा न वधिष्ट इति किन्तु हतेति । '२४३३। हनो वध लुङि ॥२१॥४२॥' ॥

१२२३—ते व्यरासिषुराह्वन्त राक्षसं चाऽप्यपिप्लवन्,

अवभासन् स्वकाः शक्तीर, द्रुम-शैलं व्यकारिषुः. ४२

त इत्यादि—ते वानराः हर्षाद्व्यरासिषुः किलकिलाशब्दं कृतवन्तः । '२२८४। अतो ह्लादेः—॥७॥२॥७॥' इति वृद्धिः । राक्षसं च कुम्भकर्णमाह्वन्त स्पर्धमाना आहूतवन्तः । '२४१९। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥३॥१॥५४॥' इति द्वेनः पक्षे अह् । अपिप्लवन् प्रभावितवन्तः । अपिः शब्दार्थे । तथा कृतवन्तः यथासौ क्षुतिं कर्तुमारब्धः प्लवतेर्ण्यन्तस्य चङि सन्वत्कार्यमिति । '२५२८। खवति-ष्टृणोति—॥७॥४॥८॥१॥' इत्यादिना अभ्यामस्येत्वम् । स्वका आत्मीयाः शक्तीरवभासन् प्रकाशयन्ति स्म । भासेर्ण्यन्तस्य चङि '२५६५। आज-भास—॥७॥४॥३॥' इत्यादिना उपधा-ह्रस्वविकल्पः । द्रुमाश्च शैलाश्च द्रुमशैलम् । '९१०। जातिरप्राणिनाम् ॥२॥४॥६॥' इत्येकवद्भावः । व्यकारिषुः तदुपरि क्षिप्तवन्तः । '१०५३। कृ क्षिषेये' ॥

१२२४—ते तं व्याशिषता ऽक्षौत्सुः

पादैर, दन्तैस् तथा ऽच्छिदन्. ॥

आर्जिजत् शरभो वृक्षं,

नीलम् त्वा ऽऽदित पर्वतम्. ॥ ४३ ॥

ते तमित्यादि—ते वानरास्तं राक्षसं व्याशिषत व्याप्तवन्तः । '१३४५। अश्रु व्याप्तौ ।' पादैश्चाक्षौत्सुः पिष्टवन्तः । '१५२७। क्षुदिर् सम्पेषणे ।' दन्तैरच्छिदन् छिन्दन्ति स्म । '२२६९। हरितो वा ॥३॥१॥५७॥' इत्यह् । शरभो नाम कपिवृक्ष-आर्जिजत् ग्रहीतुं यतने स्म । '१८५८। अर्जं प्रतियजे' इति स्वार्थिकण्यन्ताच्चङि- '२२४३। द्विर्वचनेऽङि ॥१॥१॥५९॥' इति स्थानिवद्भावात् '२१७६। अजादेर्द्विती-यस्य ॥६॥१॥२॥' इति द्विर्वचनम् । रेफस्य '२३४६। न द्वाः—॥६॥१॥३॥' इति प्रलि-षेधः । नीलः पर्वतमादित गृहीतवान् । '२३८९। स्था-ज्योतिष ॥१॥२॥१७॥' ॥

१८४ मट्टि-काव्ये—बहुवै तिष्ठन्त-काव्ये लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्णः,

१२२५—ऋषभो ऽग्नीनुदक्षैप्सीत्, ते तैररिमतर्दिषुः ॥

अस्फूर्जीद्, गिरि-शृङ्गं च व्यस्राक्षीद् गन्धमादनः, ॥

ऋषभ इत्यादि—ऋषभो नाम कपिरग्नीनुदक्षैप्सीत् उल्लिखितवान् । ते शर-
मादयस्त्वृक्षादिभिररिमतर्दिषुः इत्यवन्तः । '५९। तर्दं हिंसावाम् ।' गन्धमादनो
नाम कपिरस्फूर्जीत् वज्रमिव । गिरिशृङ्गं च व्यस्राक्षीत् विसृष्टवान् । सृजित्वौ-
दादिक उदात्तेत् ॥

१२२६—अकूर्दिष्ट, व्यकारीच च गवाक्षो भू-धरान् बहून् ॥

स तान् नाऽजीगणद् वीरः कुम्भकर्णोऽव्यथिष्ट न. ४५

अकूर्दिष्टेत्यादि—गवाक्षो नाम कपिः अकूर्दिष्ट क्रीडापूर्वकं खेदते स्म ।
भूधरान् महीधरांश्च व्यकारीन् विक्षिप्तवान् । वीरः कुम्भकर्णस्तान् शरभादीन्
नाजीगणत् न गणयामास । अजगणदिति पाठान्तरम् । तत्र चकारेणात्वमप्यनु-
वर्तते । न चाप्यथिष्ट व्यथितोऽभूत् ॥

१२२७—अमन्धीच च पराऽनीकमण्डोष्ट च निरङ्कुशः, ॥

निहन्तुं चाऽत्वरिष्टाऽरीनजक्षीच चाऽङ्गमागतान् ॥

अमन्धीदित्यादि—पराणीकं शत्रुसैन्यममन्धीत् क्षोभितवान् 'मन्थ बिलो-
डने ।' निरङ्कुशश्चाप्रतिहतशक्तिः अण्डोष्ट आन्तवान् । '१०२६। कुङ् गती' । अरींश्च
वानरास्त्रिहन्तुमत्वरिष्ट त्वरते स्म । '८३१। अित्वरा संभ्रमे ।' अङ्गं च समीपमाग-
तानजक्षीत् भक्षितवान् । '११४५। जक्ष-भक्ष हसनयोः' इति भक्षणे जक्षिः ॥

१२२८—व्यक्रुक्षद् वानराऽनीकं, संपलायिष्ट चाऽऽयति, ॥

हस्ताभ्यां नश्यदक्राक्षीद् भीमे चौपाधिताऽऽनने. ४७

व्यक्रुक्षदित्यादि—तस्मिन्नायत्यागच्छति सति, आक्रुपूर्वत्वेणः शतरि रूपम् ।
वानरानीकं व्यक्रुक्षत् विक्रोसति स्म । '२३३६। शल इगुपधादनिटः क्सः ।
।३।१।४५।' संपलायिष्ट पलायते स्म । 'तच्च नश्यत्पलायमानं हस्ताभ्यामक्राक्षीत्
आकृष्टवान् कुम्भकर्णः । 'कृष विलेखने' । '२४०२। अनुदात्तस्य च-।६।१।५९।' इत्यम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । आकृष्टं चातिभीमेऽतिभयङ्करे विकृते आनने
वक्त्रे उपाधित न्यस्तवान् । धान् । '२३८९। स्था-घोरिच ।१।२।१०।' ॥

१२२९—रकेना ऽचिक्लिदद् भूमिं,

सैन्यैश्च चाऽतस्तरुतैः, ॥

ना ऽताप्सीद् भक्षयन् क्रूरो,

ना ऽश्रमद् घ्नन् सुवङ्गमान्, ॥ ४८ ॥

रकेनेत्यादि—वानरानीकस्य रकेन भूमिमचिक्लिदत् क्लेशितवान् '१३२१।
क्लिद् भार्दीभावे ।' तस्य व्यवप्तस्य चक्षि रूपम् । सैन्यैश्च इत्येर्भूमितस्तरत् क्लेशित-

तथा लङ्घ्य-रूपे कथनके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पदद्वयः सर्वोः—१८५

वाग् । स्तृणातेजौ चकि रूपम् । '२५६६ । अद् स्तृ-इ-त्वर-।७।४।९५।' इत्यादिना अत्वम् । तत्र मक्षयत्रय क्रूरः नाताप्यात् न तुलः । '१२०१ । वृष प्रीत्यने' पुषादिः । 'स्तृप्त-स्तृप्त-कृष-तृप-इषां च्छेः सिञ्चा' इति पक्षे सिच । इषवङ्मात्रम् अन् हिंसन् नात्रमत् न आन्तवान् । '१२८० । अमु तपसि खेदे च' इति खेदे पुषादित्वादङ् ॥

१२३०—न योद्धुमंशकन् केचिन्, ना ऽदौकिषत केचन, ॥

प्राणशन् नासिकाभ्यां च, वक्त्रेण च वनौकसः. ४९

न योद्धुमित्यादि—तेषां मध्ये केचिद्वनौकसो वानरा योद्धुं नाशकन् न शक्ता भवन् । लक्षित्वादङ् । केचिन्नादौकिषत न दौकस्ते स्म । ये तु तेन पदेव क्षिप्तास्ते नासिकाभ्यां नासिकाविवराभ्यां वक्त्रेण च प्राणशन् प्रनष्टाः । निःसृता इत्यर्थः । नदोः पुषादित्वादङ् । '२२८७ । उपसर्गात्-।८।४।१४।' इत्यादिना णत्वम् ॥

१२३१—उदरे चा ऽजरक्षन्त्ये तस्य पाताल-सन्निभे, ॥

आक्रन्दिषुः, सखीनाङ्गन्, प्रपलायिषताऽस्विदन्.

उदरे चेत्यादि—अन्ये च तस्योदरे पातालसन्निभे सदृशे अजरन् जीर्णाः । '२२९१ । जृ-स्तम्भु-।३।१।५८।' इत्यादिनाऽङ् । '२४०९ । ऋदशोऽकि गुणः ।७।४।१६।' आक्रन्दिषुः आक्रन्दिदवन्तः । सखीन् मित्राणि आङ्गन् आहूतवन्तः । '२४१८ । लिपि-सिचि-।३।१।५३।' इत्यादिनाङ् । प्रपलायिषत प्रपलायन्ते स्म । पलायमानाश्चास्विदन् प्रस्विन्नाः । पुषादित्वादङ् ॥

युग्मम्—

१२३२—रक्तमंश्चयोतिषुः क्षुण्णाः, क्षताश् च कपयोऽतृपन्, ॥

उपास्थायि नृपो भग्नैरसौ सुग्रीवमैजिहत् ॥ ५१ ॥

रक्तमित्यादि—अन्ये क्षुण्णाः सन्तः रक्तमंश्चयोतिषुः ज्योतस्मिन् स्म । '२२६९ । इरितो वा ।३।१।५७।' इत्यङ्भावपक्षे रूपम् । क्षताश्च खण्डिता अतृपन् तृपन्ति स्म । '१३०७ । जितृया पिपासायाम् ।' पुषादित्वादङ् । नृपो रामसौ-भङ्गरुपास्थायि उपस्थापितः । अन्तर्भावितो वयसः । कर्मणि चिण् । असौ रामः सुग्रीवमैजिहत् योद्धुमीहां कारितवान् । ईहेतेर्ण्यन्ताच्च '२२४३ । द्विर्वचनेऽचि ।१।१।५९।' इति स्थानिवज्जावात् द्वितीयस्य द्विर्वचनम् । आद । वृद्धिः । योद्धुमिति वक्ष्यमाणेन योज्यम् ॥

१२३३—योद्धुं सो ऽप्यरुषच्छत्रोरैरिरिष च महा-हुमम्. ॥

तं प्राप्तं प्रासहिष्टाऽरिः, शक्तिं चोग्रामुदग्रहीत्. ५२

योद्धुमित्यादि—सोऽपि सुग्रीवः अरुषत् कुप्यति स्म । '१०९८ । वृष रोषे' पुषादिः । शत्रोश्च हुममैरिरिष क्षिप्तवान् । '१९४७ । ईर क्षेपे' इति स्वार्थिकण्व-म० अ० ३३

१८६ भट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

न्तस्य रूपम् । तं द्रुमं प्रासमरिः कुम्भकर्णः प्रासहिष्ट प्रसहते स्म । शक्तिं चोभ्रां प्राणहरामुदग्रहीत् उद्ग्रहीतवान् ॥

१२३४—स ताम्रविभ्रमद् भीमां,

वानरेन्द्रस्य चाऽमुचत् ॥

प्रापप्तन् मारुतिस् तत्र

तां चाऽलासीद् वियद्-गताम् ॥ ५३ ॥

स तामित्यादि—तां गृहीतां शक्तिं स कुम्भकर्णः अविभ्रमत् भ्रमयति स्म । अमेर्ष्यस्तादृक्चि रूपम् । वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्योपरि अमुचत् मुक्तवान् । लुदिस्वादृक् । तत्र तस्यां मुक्तायां मारुतिर्हनुमान् प्रापप्तत् प्रत्युपस्थितः । लुदिस्वादृक् । '२३५५। पतः पुम् । ७।४।१९।' इति पुमागमः । तां च वियद्गतामलासीद् आस-वान् । '११३२। ला आदाने ।' '२३७७। यम-रम-। ७।२।७३।' इति सगिटौ ॥

युग्मम्—

१२३५—अशोभिष्टाऽचखण्डच् च

शक्तिं वीरो, न चाऽयसत् ॥

लौह-भार-सहस्रेण

निर्मिता निरकारि मे ॥ ५४ ॥

अशोभिष्टेत्यादि—असौ गृहीतशक्तिर्यैरः अशोभिष्ट शोभते स्म । शक्तिम-चखण्डश्च भगवान् । '१६९४।९५। खड-खडि भेदने' चौगदिकः । तां च खण्ड-यन्नायसत् नायस्यति स्म । '१२८९। यसु प्रयत्ने ।' पुषादिः । लौहभारसहस्रेण निर्मिता घटिता मम शक्तिर्निरकारि भग्ना अनेनेति रक्षः कुम्भकर्णोऽकुपदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१२३६—शक्तिरित्यकुपद् रक्षो, गिरिं चोदखनीद् गुरुम्, ॥

व्यसृष्ट तं कपीन्द्रस्य, तेनाऽमूर्च्छीर्दसौ क्षतः ॥ ५५ ॥

शक्तिरित्यादि—अकुपत् कुपितः । '१३१२। कुप क्रोधे' पुषादिः । गिरिं च गुरुमुदखनीत् उत्खातवान् । '२२८४। अतो हलादेर्लघोः । ७।२।७।' इति वृष्ण-भावपक्षे रूपम् । कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्योपरि तं च गिरिं व्यसृष्ट विसृष्टवान् । 'सृज विसर्गे' अनुदात्तेत् । तस्माद्बलन्तादात्मनेपदे सिचः कित्त्वे गुणाभावः । असौ कपीन्द्रस्तेन क्षतः हतः सन् अमूर्च्छीत् मोहमुपगतः ॥

१२३७—अलोठिष्ट च भू-पृष्ठे, शोणितं चाऽप्यसुसुवत्, ॥

तमादायाऽपलायिष्ट, व्यरोचिष्ट च राक्षसः ॥ ५६ ॥

अलोठिष्टेत्यादि—सूक्ष्मितश्च भू-पृष्ठे अलोठिष्ट लुठते स्म । 'लुठ-लुठ प्रति-धाते' इति घुतादिः । '२३४५। लुठ्यो लुठि । १।३।९१।' इति परस्मैपदविक-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-बोधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ३८७

क्येनःत्मनेपदम् । अथ क्षोणितं च व्यसुक्षुब्धत् सुतम् । '२३१२। वि-वि-
१३।१।४६।' इत्यादिना चङ् । तं सुग्रीवमादाय राक्षसः कुम्भकर्णः पलायिष्ट
पलायते अ । व्यरोचिष्ट रोचते अ । '७९७। रुच दीप्तौ' ॥

युग्मम्—

१२३८—अभैषुः कपयो, ऽन्वारत् कुम्भकर्णं मरुत्-सुतः, ॥

शनैर्बोधि सुग्रीवः, सोऽलुञ्छीत् कर्ण-नासिकम् ५७

अभैषुरित्यादि—तस्मिञ्छीते कपयोऽभैषुः भीताः । मरुत्सुतः कुम्भकर्ण-
मन्वारत् अनुगतः । अर्तेः '२३८२। सर्ति-शास्यतिम्बञ्च १३।१।५६।' इत्यङ् ।
'२४०६।' ऋदशोऽङ्कि गुणः । ७।४।१६।' । सुग्रीवः शनैर्मनागबोधि लब्धसंज्ञो
बभूव । '२३२८। दीप-जन-१३।१।६१।' इत्यादिना जुधेः कर्तरि णिष् । स
बुद्धः कर्णनासिकम् । प्राणयज्ञत्वादेकवद्भावः । अस्यालुञ्छीत् कृतवान् । राक्षस-
स्येति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१२३९—राक्षसस्य, न चा ऽत्रासीत्, प्रनष्टुर्मयतिष्ठ च. ॥

अक्रोधि कुम्भकर्णेन, पेष्टुमारम्भि च क्षितौ. ॥५८॥

राक्षसस्येत्यादि—राक्षसस्य कुम्भकर्णस्य सम्बन्धे स सुग्रीवो न चात्रा-
सीत् न त्रस्तः । राक्षसात् प्रनष्टुं पलायितुम् । '२५१७। महिज-नमोर्होति ।
७।१।६०।' इति जुम् । अयतिष्ठ च यतते अ । कुम्भकर्णेनात्मनोऽवस्थां दृष्ट्वा
अक्रोधि कुब्धम् । भावे लुङ् । क्षितौ च पेष्टुं चूर्णयितुं सुग्रीव आरम्भि आरब्धः ।
कर्मणि लुङ् । '२५८१। रमेरक्षालिदोः । ७।१।६३।' इति जुम् ॥

१२४०—सुग्रीवो ऽस्या ऽभ्रशङ्कस्तात्,

समगाहिष्ट चा ऽम्बरम्, ॥

तूर्णमन्वसृपद् राम-

माननन्दच्च च वानरान्. ॥ ५९ ॥

सुग्रीव इत्यादि—अथ कुम्भकर्णस्य हस्तात् सुग्रीवः अभ्रशात् अष्टः ।
'१३०४। अशु-अंशु अघःपतने' पुषादिः । स चाग्बरमाकाशमगाहिष्ट आका-
न्तवान् । '६९६। गाहू विलोडने' अनुदासेत् । तूर्णं च राममन्वसृपत् अनुगतः ।
लुप्तिच्चादङ् । वानरांश्च कर्ण-नासिककर्तृनेमाननन्दत् तोषितवान् । नन्दतेर्ण्य-
न्तस्य रूपम् ॥

१२४१—अतत्वरच्च च तान् योद्धुर्मचिचेष्टच्च राघवौ. ॥

कुम्भकर्णो न्यवर्तिष्ट, रणेऽयुत्सन्त वानराः. ॥६०॥

अतत्वरदित्यादि—तांश्च वानरान् योद्धुमतत्वरत् त्वरयति अ 'मा विल-
म्बध्वम्' इति । त्वरेर्ण्यन्ताङ् । '२५६६। अत् स्मृ-दृ-त्वर-१७।१।९५।' इति

१८८ मट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काव्ये लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

अभ्यासस्य अत्वम् । राघवौ च योद्धुमभिवेष्टत् व्यापारयति स्म । '२५८३।
विभावा वेष्टि-वेष्टयोः । ७।४।९६।' इत्यभ्यासस्वात्वपक्षे रूपम् । स कुम्भकर्णो
योद्धुं न्यवर्तिष्ट निवृत्तः । निवृत्तिर्गुणादिः । '२३४५। शुब्धः—१३।३।९३।' इत्यादि-
नामनेपदे नाक् । वानराभ्यायुत्सन्त युज्यन्ते स्म ॥

१२४२—अविवेष्टन् नृपाऽऽदेशादारुक्षंश्च चाऽऽशु राक्षसम् ॥
तानर्धावीत् समारूढांस्तेऽप्यंशंसिषता ऽऽकुलाः. ६१

अविवेष्टित्यादि—वानरा राक्षसमविवेष्टन् वेष्टयन्ति स्म । अत्र राम
इत्यर्थाद्दृष्टव्यम् । यतस्तदादेशादाशु ते राक्षसमारूढान् आरूढाः । रूढः '२३३६।
शल इगुपधात्—१३।१।४५।' इत्यादिना क्तः । वानरा एव नृपादेशादविवेष्टित्ति
व्याख्याने स्वातन्त्र्येण तेषां कर्तृत्वात्प्रयोजकत्वं न घटते । तांश्च वानरानारूढान्
कुम्भकर्णोऽर्धावीत् भूतवान् । '२२७९। स्वरति—७।२।४४।' इत्यादिना इद् ।
इत्यबुद्धेः '२२६८। नेटि । ७।१।४।' इति प्रतिषेधः । ते व्याकुलाः सन्तोऽंशंसिषत
कलाः । पतिता इत्यर्थः । '८०३। जंसु-जंसु जवजंसने' गुणादिः । परस्मैपदा-
भावाच्चाक् ॥

१२४३—अग्रसिष्ट, व्यधाविष्ट, समाश्लिष्यन् च निर्दयम् ॥
ते चाऽप्यंशोरिषुरघोरं, रक्तं चाऽवमिषुरमुखैः. ॥६२॥

अग्रसिष्टेत्यादि—कुम्भकर्णः कांश्चिदग्रसिष्ट ग्रसते स्म । कांश्चिद्विदं समा-
श्लिष्यन् । '१२६२। श्लिष आलिङ्गने' । '२३३६। शलः—१३।१।४५।' इति क्तः ।
ते चाश्लिष्टाः महाघोरं श्रुतिकटुकं अवोरिषुः शब्दमुक्तवन्तः । '१४३३। घुर
मीमार्थ-शब्दयोः' इति तुदादिरनुदात्तेत् । रक्तं चावमिषुः उद्गीर्णवन्तः ॥

१२४४—स चाऽपि रुधिरैर् मत्तः स्वेषामर्प्यदयिष्ट न, ॥
अग्रहीच्च चाऽऽयुरन्येषामरूढ च पराक्रमम्. ॥६३॥

स चेत्यादि—स चापि कुम्भकर्णः रुधिरैर्मत्तः स्वेषामपि नादयिष्ट न दयार्थं
कृतवान्, किमपरेषाम् । '६१३। अचीगर्थ—१२।३।५२।' इति षष्ठी । अन्येषां वान-
राणां आयुर्जीवितमग्रहीत् गृहीतवान् । '२२९९। इवन्त—७।२।५।' इति न वृद्धिः ।
'अदोहीवाऽऽयुः' इति पाठान्तरम् । तत्र तथाभूतं कुम्भकर्णं दृष्टवतामन्येषा-
मायुरदोहीव स्वयं गतमिव । '२०६९। युहन् । ३।१।६३।' इति कर्मकर्तारि णिष् ।
पराक्रमं चान्येषामरूढ च आकृतवान् । रुधेः कर्माभिप्राये तक् । '२२८१। शलो
शलि । ८।३।२६।' इति सिचो लोपः । '२२८०। श्यस्तयोर्धोऽथः । ८।२।४०।' ।
'५२। शलां जश् शलि । ८।३।५३।' ॥

१२४५—संत्रस्तानामपमाहारि सत्त्वं च वन-वासिनाम्, ॥
अच्छेदि लक्ष्मणेनाऽस्य किरीटं कवचं तथा. ॥६४॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-संधौ' नाम पञ्चदशः सर्गः— १८९

संभ्रस्तानामित्यादि—तेन सत्त्वमपाहारि अपहृतम् । सर्वेषां प्रसत्त्वात् ।
कर्मणि लुङ् । लक्ष्मणेनैव अथ किरीटं मुकुटं तथा कवचमण्डोदि छिन्नम् ।
कर्मणि लुङ् ॥

बुग्मन्—

१२४६—अमेदि च शरैर् देहः प्राशंसीत् तं निशा-चरः. ॥

अस्पर्धिष्ट च रामेण तेना ऽस्या ऽक्षिप्सतेष्वः, ६५

अमेदीत्यादि—देहश्चास्य शरैः करणभूतैरमेदि छिन्नः । निशाचरश्च तं
लक्ष्मणं प्राशंसीत् स्तुतवान् 'साधु भवता पुढम्' इति । रामेण सहास्पर्धिष्ट
योद्धुं स्पधंते स्म । तेन रामेणास्य हृषवः अक्षिप्सत क्षिप्ताः । कर्मणि लुङ् ।
हलन्तादात्मनेपदे सिचः क्तिवाहुनाभावः ॥

१२४७—यैरघानि खरो, वाली, मारीचो, दूषणस् तथा. ॥

अवामंस्त स तान् दर्पात्, प्रोदयंसीच्च च मुद्गरम्. ६६

यैरित्यादि—यैः शरैश्च खरोऽघानि व्यापादितः । कर्मणि लुङ् । ते अक्षि-
प्सतेति योज्यम् । स कुम्भकर्णकान् प्रवृत्तं दर्पादवामंस्त अवमन्वते च । मुद्गरं
प्रोदयंसीत् उद्धूयवान् । '२३७७। चम-रव-१७।१।७१।' इति त्रिंशदौ ॥

१२४८—वायव्याऽस्त्रेण तं पाणिं

रामो ऽच्छैत्सीत् सहाऽऽयुधम्, ॥

आदीपि तरु-हस्तो ऽसा-

वंधावीच्च चा ऽरि-संमुखम्. ॥ ६७ ॥

वायव्यास्त्रेणेत्यादि—येन पाणिना मुद्गरमुदयंसीत् तं पाणिं सहायुधं रामो
वायव्यास्त्रेण मरुदेवतादत्तेन अच्छैत्सीत् । छिन्नपाणिज्वालयौ तरुहस्तः । तरुहस्तौ
यस्येति तरोः प्रहरणत्वात् सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । आदीपि दीप्यते च ।
'२३२८।' दीप जन-१३।१।६१।' इत्यादिना कर्तरि णिच् । अरिसंमुखं च
रामाभिसंमुखमन्वावीत् वेगेन गतवान् ॥

१२४९—स-वृक्षमच्छिदत् तस्य शक्राऽस्त्रेण करं नृपः, ॥

जह्वे चा ऽशीशतद् बाणैरप्रासीर्दिबुभिर् मुखम्. ६८

सवृक्षमित्यादि—तस्य सवृक्षमपि करं नृपः शक्रास्त्रेणाच्छिदत् । '२२३९।
इरितौ वा १३।१।५७।' इत्यङ् । जह्वे चाभ्यर्बाणैरशीशतत् शमनासमर्थं कृत-
वान् । शदेणौ '२५९८। शदेरगतौ-१७।३।४२।' इति तत्त्वम् । शुकं चेदुभिरप्र-
सीत् पूरितवान् । '११३५। प्रा पूरणे' ॥

१२५०—ऐन्द्रेण हृदये ऽव्यात्सीत्,

सो ऽध्यवात्सीच्च च गां हतः. ॥

१९० मट्टि-काव्ये—चतुर्थे सिङ्ग-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

अपिक्षाता सहस्रे द्वे

तद्-देहेन वनौकसाम् ॥ ६९ ॥

पेन्द्रेणेत्यादि—पेन्द्रेण शरेण हृदयेऽभ्यासीत् विद्धवान् । स तथा हतो गामध्यवात्सीत् भूमिमध्युषितवान् । तस्य पततो देहेन वनौकसां वानराणां द्वे सहस्रे अपिक्षातां चूर्णिते । '१५४६। पिपू संचूर्णने' कर्मणि लुङ् ॥

१२५१—अस्ताविषुः सुरा रामं, दिशः प्रापन् निशा-चराः, ॥
भूरकम्पिष्ट साऽद्रीन्द्रा, व्यचालीदम्भसां पतिः. ७०

अस्ताविपुरित्यादि—तस्मिन् हते सुरा देवा राममस्ताविषुः स्तुवन्ति स्म । '२३८५। स्तु-स्तु-धूम्यः परस्मैपदेषु । ७।२।७२।' इतीद् । निशाचरालङ्घयाद्दिशः प्रापन् प्राप्तवन्तः । '१३४१। आप् व्यासौ ।' साद्रीन्द्रा सकुलपर्वता भूमिरकम्पिष्ट चलति स्म । अम्भसां पतिः समुद्रो व्यचालीत् प्रक्षुभितवान् ॥

१२५२—हतं रक्षांसि राजानं कुम्भकर्णमशिश्रवन्, ॥

अरोदीद् रावणोऽशोचीन्, मोहं चाऽशिश्रियत् परम् ॥

हतमित्यादि—हतं व्यापादितं कुम्भकर्णं रक्षांसि राजानं रावणमशिश्रवन् श्रावितवन्तः । शृणोतेत्यन्तात् सनीव कार्यमिति '२५७८। स्रवति-शृणोति -। ७।४।८१।' इत्यादिना अभ्यासस्य विकल्पेनेद् । एवं च कृत्वा अशुश्रुवन्निति पाठान्तरम् । द्विकर्मकता तु बुध्यर्थात् । श्रुत्वा च रावणोऽरोदीत् अभूणि सुमोच । अशोचीत् शोचति स्म । 'तेनापि त्यक्तोऽस्मि' इति । परं च मोहं मूर्च्छामशिश्रियत् । '९६३। श्रिन् सेवायाम्' । '२३१२। णि-श्रि-। ३।१।४८।' इत्यादिना चङ् ॥

युग्मम्—

१२५३—अपप्रथद् गुणान् भ्रातुरचिकीर्तच्च च विक्रमम्, ॥

'कुब्जेन कुम्भकर्णेन येऽदर्शित शत्रवः ॥ ७२ ॥

अपप्रथदित्यादि—भ्रातृगुणान् बुद्धिमत्त्वादीनपप्रथत् प्रख्यापितवान् । '८१८ प्रथ प्रख्याने' घटादिः । तस्मात् व्यन्ताबहिः '२५६६। अत् हृत्-हृ-स्वर-। ७।४।९५।' इत्यादिनाऽबच्च । विक्रमं च शौर्यमचिकीर्तय उदीरितवान् । '१७७५। कृत संशब्दे' इति चौरादिकः । '२५८९। जिघ्रतेर्वा । ७।४।६।' इत्यधिकृत्य '२५६७। उर्कत् । ७।४।७।' इति इकाराभावपक्षे रूपम् । '२५७१। उपधायाश्च । ७।१।१०१।' इतीत्यम् । विक्रमकीर्तनं चाह—कुब्जेन क्रोधकर्त्रा कुम्भकर्णेन ये शत्रवोऽदर्शित इष्टाः । कर्मणि लुङ् । '२७५७। खसिच्-। ७।४।६२।' इत्यादिना इदोश्चिण्वदिद् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ष-वधो' नाम पद्यद्वयः सर्वैः— १११

१२५४—कथं न्वजीविषुस् ते च, स चा ऽमृत महा-बलः. ॥

अयुयुत्सिषता ऽऽश्वास्य कुमारा रावणं ततः ७३

कथमित्यादि—ते ऽल्पाः कथं नाम अजीविषुः जीविताः । स च कुम्भ-
कर्णो महाबलः अमृत मृतः । '२५३८। त्रियतेर्लुङ्-लिटोश्च । १।३।६१।' इति तट्ट ।
'२३६९। इत्वाद्ङात् । ८।२।२७।' इति सिचो लोपः । अनन्तरं कुमाराः राज-
पुत्रा देवान्तकादयो रावणं शोचन्तमाश्वास्य अपनीतशोकं कृत्वा अयुयुत्सिषत
योद्धुमिष्टवन्तः । '२६१३। हलन्ताच्च । १।२।१०।' इति सनः कितबम् । '२७३४।
पूर्ववत्सनः । १।३।६२।' इति तट्ट ॥

१२५५—देवान्तको ऽतिकायश् च त्रिशिराः स नरान्तकः ॥

ते चांऽऽहिषत संग्रामं बलिनो रावणाऽऽत्मजाः. ७४

देवान्तक इत्यादि—ते च रावणात्मजाः संग्राममाहिषत गतवन्तः । '६७८ ।
अहि गतौ । किं नामानः । देवान्तकः अतिकायः त्रिशिराः नरान्तक इति ॥

१२५६—युद्धोन्मत्तं च मत्तं च राजा रक्षार्थमाञ्जित् ॥

युतानां, निरगातां तौ राक्षसौ रण-पण्डितौ. ॥७५॥

युद्धेत्यादि—सुतानां रक्षार्थं राजा युद्धोन्मत्तं मत्तं च राक्षसं आञ्जित्
प्रस्थापितवान् । अंहतेणौ चङ्परे द्वितीयादिवचनम् । तौ राक्षसौ रणपण्डितौ
निरगातां निर्गतौ । '२४५८। इणो गा लुङि । २।१।४५।' ॥

१२५७—तैरजेषत सैन्यानि, द्विषो ऽकारिषता ऽऽकुलाः ॥

पर्वतानिव ते भूमावचैषु वानरोत्तमान्. ॥ ७६ ॥

तैरित्यादि—तैः राक्षसैः सैन्यानि अजेषत जितानि । कर्मणि लुङ् । अचि-
प्वद्भावपक्षे रूपम् । द्विष आकुला अकारिषत । ते राक्षसा वानरोत्तमान् वान-
राणां प्रधानभूतान् पर्वतानिव भूमौ अचैषुः पुञ्जीकृतवन्तः । 'चिन् चयने' ॥

१२५८—अङ्गदेन समं योद्धुर्मघटिष्ट नरान्तकः, ॥

प्रेषिषद् राक्षसः प्रासं, सो ऽस्फोटीदङ्गदोरसि. ७७

अङ्गदेनेत्यादि—नरान्तकः कुमारः अङ्गदेन सह योद्धुर्मघटिष्ट घटते अ ।
राक्षसः प्रासं कुन्तं प्रेषिषत् । 'इषु गतौ' इत्यस्य व्यन्तस्य चङि रूपम् । स
प्रासोऽङ्गदोरसि अस्फोटीत् विशीर्णः ॥

१२५९—अश्वान् बालि-सुतो ऽहिंसीदतताड च मुष्टिना. ॥

रावणिश् चा ऽव्यथो योद्धुमारब्ध च महीं गतः. ७८

अश्वानित्यादि—बालिसुतोऽश्वान् रथयुक्तानहिंसीत् व्यापादितवान् ।
'१५४९। तट्ट हिंसि हिंसायाम्' । मुष्टिना पाणिना अतताडत् आहतवान्
'१६९३ । तट्ट आघाते' । ताडनं ताडः । '३१८३। माघे । ३।३।१८।' घम् । ताडं

१९२ महि-काव्ये—अतुर्थे तिरुन्त-काव्ये कक्षान-रूपे द्वितीयो वर्गः,

करोतीति सिध् । नाविष्टवदिति टिलोपः । '२११३। नौ चक्षुषधावा-॥७११।' इति '२५०२। नाक्कोपिशास्वृष्टिताम् ।७।१।२।' इति ह्रस्वप्रतिषेधः । स च राव-
गिरम्ययो व्यथारक्षितः । इताश्चाद्रयादवतीर्ष महीं गतः सन् बोद्धुमारब्ध आर-
भते अथ । '२२८१ । श्रलो श्रलि ।८।२।२१।' इति सिचो लोपः । अथ च ॥

१२६०—तस्या ऽहारिषत प्राणा मुष्टिना वालि-सूनुना. ॥

प्रादुद्रुवन्सु ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम्. ॥७९॥

तस्येत्यादि—तस्य प्राणाः वालिपुत्रेण अहारिषत हताः । कर्मणि लुक् ।
विश्वज्ञावः । ततो ऽनन्तरं सर्वे रावणयः रावणस्यापत्यानि देवान्तकादयः क्रुद्धाः
सन्तोऽङ्गदं प्रादुद्रुवन् गतवन्तः । '२३१२। नि-भि-॥११।४८।' इत्यादिना चक्ष् ॥

१२६१—ततो नील-हनूमन्तौ रावणीनववेष्टताम्, ॥

अकारिष्ठां गिरींस् तुङ्गानरौत्सीत् त्रिशिराः शरैः ८०

तत इत्यादि—ततो रावणीनङ्गदाभिमुखमागच्छतो नीलो हनूमांश्चाववेष्टतां
वेष्टितवन्तौ । '२५८३। विभाषा वेष्टि-वेष्टयोः ।७।१।९१।' इत्यम्यासस्यात्वम् ।
गिरींश्चाकारिष्ठां विक्षिप्तवन्तौ । '१५०३। कृ विक्षेपे' । सिचि वृद्धिः । तांश्च गिरी-
विक्षिप्तान् त्रिशिराः शरैस्तुङ्गानरौत्सीत् आहूतवान् । '१५३२। रुषिद् आवरणे' ॥

१२६२—परिधेणा ऽवधिष्टा ऽथ रणे देवान्तको बली, ॥

मुष्टिना ऽददरत् तस्य मूर्धानं मारुताऽऽत्मजः. ॥८१॥

परिधेनेत्यादि—अथ देवान्तको बली परिधेनावधिष्ट इतवान् । '२६९५।
आलो यम-इवः ।१।३।२८।' इति लृक् । अविवक्षितकर्मकत्वात् '२६९६। आत्म-
नेपदेण्वम्यतरस्याम् ।२।१।४४।' इति ह्रनो वधादेशः । तस्य भ्रतो मूर्धानं मारु-
तात्मजः मुष्टिना अददरत् दासितवान् । '१५८८। दृ विदारणे' व्यन्तस्य चक्षुरे
नौ '२५६६। अत् स्तृ-दृ-स्वर-॥७।१।९५।' इत्यादिनाम्यासस्यात्वम् ॥

१२६३—अदीदिपत् ततो वीर्यं, नीलं चाऽपीपिडच् छरैः ॥

युद्धोन्मत्तस्, तु नीलेन गिरिणाऽनायि संक्षयम्. ८२

अदीदिपदित्यादि—ततो देवान्मकविवाशादन्मत्तं युद्धोन्मत्तः युवानां
रक्षार्थं यः प्रेषितः स वीर्यमदीदिपत् । '२५६५। आज-भास-॥७।१।३१।' इत्या-
दिना ह्रस्वमावपक्षे रूपम् । नीलं च शरैरपीपिडत् पीडितवान् । ह्रस्वमावपक्षे
रूपम् । अपीपरदिति पाठान्तरम् । पूरितबालित्वर्थः । '१६५३। पू पूरणे' इति
पुरादिः । स तु नीलेन संक्षयं गिरिणा आनायि नीतः । कर्मणि लुक् ॥

१२६४—अबभ्राजत् ततः शर्किं त्रिशिराः पवनाऽऽत्मजे, ॥

हनूमता क्षतास् तस्य रणे ऽमृषत वाजिनः. ॥८३॥

तथा लङ्घ्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-बधो' नाम पद्यद्वयः सुगोः— १९३

अथभाजदित्यादि—ततोऽनन्तरं त्रिहिराः कुमारः पद्मनाभजविषये शक्तिं वीर्यमवभाजत् दीपयति स्म । '२५६५। भाज-१७४१३। इत्यादिना ब्रह्मानाथ-पक्षे रूपम् । तस्य बाजिनो रथपुच्छ रणे इन्मत्ता इत्याः सन्तः अक्षुण्णत मृताः '२५३८। शिबतेर्लुङ्-११३।६१।' इति तद् ॥

१२६५—अक्षसच्च चाऽऽहतो मूर्ध्नि,
खड्गं चाऽजीहरद् द्विषा, ॥
प्राणानौज्जीव च खड्गेन
छिन्नैस् तेनैव मूर्धभिः. ॥ ८४ ॥

अक्षसदित्यादि—त्रिहिराश्च इन्मत्ता मूर्ध्नि हतः सन् रथान्मयी अक्षसत् खड्गः पतितः । '२३४५। धुञ्जो लुङि ११३।९१।' इति परस्मैपदम् । धुतादि-त्वादङ् किति इत्यनुनासिकलोपः । अक्षश्च स खड्गं इत्यस्य द्विषा इन्मत्ता अजीहरत् हारितवान् । तेनैव च खड्गेन छिन्नैर्मूर्धभिर्हेतुभूतैः प्राणानौज्जीव त्यक्तवान् । '१३८८। उज्ज उल्लसौ' ॥

धुग्मम्-

१२६६—मत्सेना ऽमारि संप्राप्य शरभाऽस्तां महा-गदाम्, ॥
सहस्र-हरिणा ऽक्रीडीदतिकायस् ततो रणे. ॥ ८५ ॥

मत्सेनेत्यादि—शरभेण वानरेणास्तां क्षिप्तां महागदां प्राप्य मत्सेन धुतानां रक्षार्थं प्रेषितेन राक्षसेनामारि मृतम् । भावे लुङ् । ततोऽनन्तरं अतिकायो राजपुत्रो रणे अक्रीडीत् बिहरति स्म । रथेनेति वक्ष्यति । सहस्रं हरयोऽथा यस्य रथस्य ॥

१२६७—रथेना ऽविव्यथच्च चाऽरीन्,

व्यचारीच्च च नि-रङ्कुशः, ॥

विभीषणेन सो ऽख्यायि

राघवस्य महा-रथः. ॥ ८६ ॥

रथेनेत्यादि—अरींश्चाविव्यथत् पीडितवान् । व्यथेर्ण्यन्तस्य चङि रूपम् । निरङ्कुशश्चाप्रतिहतशक्तिर्व्यचारीत् आम्पति स्म । रास्तत्वाद्बुद्धिः । स विचरम्म-हारश्चः विभीषणेन राघवस्य अख्यायि कथितः । कर्मणि लुङ् ॥

१२६८—'अतस्तम्भदयं वज्रं, स्वयम्भुवर्मतूतुषत्, ॥

अशिक्षिष्ट महाऽस्त्राणि, रणे ऽरक्षीच्च च राक्षसान्. ८७

अतस्तम्भदित्यादि—अयं कश्चिन्ना वज्रं अतस्तम्भत् कश्चित्तवान् । '४४३। स्तम्भि स्तम्भि प्रतिहृम्भे' पञ्चमस्य । '२३१२। शि-भि-१३।१४८।' इत्यादिना चङ् । स्वयम्भुवर्मतूतुषत् उभेण तपसा आराधनात् तोषितवान् । '१३६० ।

३९४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे द्विचन्त-काव्ये लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

मुष प्रीतौ' प्यन्तः । महास्त्राणि दिव्यानि चाक्षिपिष्ट क्षिपते अ । '६४७।
क्षिप विघ्नोपादाने' । रणे च राक्षसानरक्षीत् रक्षति अ ॥

१२६९—अध्यगीष्टा ऽर्थ-शास्त्राणि,

यमस्या ऽहोष्ट विक्रमम्, ॥

देवाऽऽहवेष्वादीपिष्ट,

ना ऽजनिष्टा ऽस्य साध्वसम्, ॥ ८८ ॥

अध्यगीष्टेत्यादि—अर्थशास्त्राणि पराभिसन्धानार्थानि अध्यगीष्ट अधीत-
वान् । '२४६० । विभाषा लुङ्-लङोः । २।४।५०।' इति लङो गाढादेशः ।
यमस्याप्ययं विक्रममहोष्ट अपनीतवान् । '११५६। कुङ् अपनयने ।' अहलन्तत्वा-
त्सिचो न क्त्वम् । देवाहवेष्वादीपिष्ट शोभितः । अस्य च साध्वसं भयं नाज-
निष्ट न जातम् । '२३२८। दीर्घ-जन-। ३।१।६१।' इत्यादिना चिण्वद्भावपक्षे रूपम् ॥
१२७०—एष रावणिरापादि वानराणां भयङ्करः ॥

आहता ऽथ स काकुत्स्थं धनुश्चा ऽपुस्फुरद् गुरु, ॥

एष इत्यादि—य एवं स एष रावणिः आपादि अस्माकं समीपमागतः ।
'१२४४। पद गतौ ।' '२५१३। चिण् ते पदः । ३।१।६०।' इति चिण् । यतो
रावणिवानराणां भयङ्करः । अथ सोऽस्तिकायः समीपमागतः काकुत्स्थमाहूत
युद्धायाहूतवान् । '२४१९। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३।१।५४।' इत्यङ् । धनुश्च
गुरु महदपुस्फुरत् स्फारितवान् । '२५६९। चि-स्फुरोर्णौ । ६।१।५४।' इत्यात्वम् ॥
१२७१—सौमित्रिः सर्प-वत् सिंहमार्दिदत् तं महाऽऽहवे, ॥

तौ प्रावीवृततां जेतुं शर-जालान्यनेकशः, ॥ ९० ॥

सौमित्रिरित्यादि—यथा सर्पः सिंहं गच्छति तद्वत्तमस्तिकायमार्दिदत् गत-
वान् । '५६। अर्दं गतौ ।' अर्दनमर्दः । तस्फुरोतीति णिच् । तदन्ताच्चङि रूपम् ।
'१९६८। अर्दं हिंसायाम्' इति चौरादिको वा । तौ सौमित्र्यतिकायौ जेतुं
शरजालानि प्रावीवृततां बहूनि प्रवर्तितवन्तौ । '२५६७। उर्कत् । ७।४।७।' इति
णौ चङगुपधाया अपवाद क्रकारः ॥

१२७२—अच्छैत्तां च महाऽऽत्मानौ, चिरमश्रमतां न च, ॥

तथा तावास्थतां बाणानतानिष्टां तमो यथा, ॥ ९१ ॥

अच्छैत्तामित्यादि—तौ च महात्मानौ परस्परस्य शरजालानि अच्छैत्तां
छिन्नवन्तौ । '२२६९। इरितो वा । ३।१।५७।' इत्यङ्भावपक्षे रूपम् । '२२८१।
झलो झलि । ८।२।२६।' इति सिचो लोपः । चिरं चिरेणापि नाश्रमतां न
आन्तौ । आभिः पुषादिः । तौ तथा बाणानास्त्रतां क्षिप्तवन्तौ । '२४३८।
अस्त्रति-वक्ति-। ३।१।५२।' इत्यङ् । '२५२०। अस्त्यतेऽधुक् । ७।४।१७।' यथा

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-खड्गो' नाम पञ्चदशः सर्गः— १९५

अन्धकारमताल्लिष्टां विकारितवन्तौ । '२२८४। अतो हलादेर्लघोः । ७।२।७।' इति वृद्धिचिह्नः ॥

१२७३—सौर्याऽऽग्नेये व्यकारिष्टामस्त्रे राक्षस-लक्ष्मणौ, ॥

ते चोपागमतां नाशं समासाद्य परस्परम्. ॥ ९२ ॥

सौर्याग्नेये इत्यादि—राक्षसः सौर्यमक्षं व्यकारीत् विकसितवान् । '१५०३। कृ विक्षेपे ।' लक्ष्मणोऽप्याग्नेयं इत्येवं तौ व्यकारिष्टाम् । ते आस्त्रे परस्परमासाद्य प्राप्य नाशमुपागमताम् । लुटित्वादङ् ॥

१२७४—अभिभ्रजत् ततः शस्त्रमैषीकं राक्षसो रणे, ॥

तदप्यध्वंसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणे रितम्. ॥ ९३ ॥

अभिभ्रजदित्यादि—ततोऽनन्तरं रावणिः ऐषीकमक्षम् । इषीकाया इदम् । तत्सर्वस्रोतस्यु प्रविशत् जीवितमपहरति । रणे अभिभ्रजत् दीपितवान् । '२५६५। आज-भास-७।४।३।' इत्यादिना उपधाया इच्छत्वम् । तदपि अध्वंसत् ध्वंसम् । ध्वंसिर्धुनादिः । लक्ष्मणे रितं लक्ष्मणप्रेरितं माहेन्द्रमक्षमासाद्य तद्गतरोधं कृत्वा ध्वंसयति स्म ॥

१२७५—ततः सौमित्रिरस्मार्षीददेविष्ट च दुर्-जयम् ॥

ब्रह्माऽस्त्रं, तेन मूर्धानमदध्वंसन् नर-द्विषः. ॥ ९४ ॥

तत इत्यादि—अनन्तरं सौमित्रिः दुर्जयं अनभिभवनीयं ब्रह्मास्त्रमस्मार्षीत् स्मरति स्म । '२२९७। सिचि वृद्धिः-७।२।१।' तच्च स्मरणानुपस्थितं अदेविष्ट स्रोतते स्म । '५३३।३४। तेह देह देवने' इति अनुदात्ते । स्रोतने द्रष्टव्यः । देवतस्यानेकार्थत्वात् । तेन च ब्रह्मास्त्रेण प्रयोजककर्त्री नरद्विषो राक्षसस्य मूर्धानमदध्वंसन् पातितवान् सौमित्रिः । हेतुमण्यन्ताच्छक्ति रूपम् ॥

१२७६—ततोऽक्रन्दीद् दशग्रीवम् तर्माशिश्वसदिन्द्रजित्, ॥

निरयासीच्च च संकुद्धः, प्रार्चिचच्च च स्वयम्भुवम्. ९५

तत इत्यादि—ततः सुतमरणानन्तरं दशग्रीवः अक्रन्दीन् रोदिति स्म । तं च क्रन्दन्तमिन्द्रजिदाशिश्वसत् आश्वासितवान् । 'मयि जीवति किं वृथा जनवद्रोदिषि' इति । हेतुमण्यन्तस्य चक्रि रूपम् । संकुद्धश्च निरयासीत् । शवणगृहास्त्रिगतः । '११२३। या प्रापणे' । निर्गत्य च स्वगृहे स्वयम्भुवं ब्रह्माणं प्रार्चिचत् पूजितवान् । '१९४५। अर्च पूजायाश्च' इति चुरादिः । '२३१५। चक्रि । ६।१।१।' अजादिद्विर्षचनम् ॥

१२७७—अहौषीत् कृष्णवर्त्मानं, समयष्टा ऽस्त्र-मण्डलम्, ॥

सो ऽलब्धब्रह्मणः शस्त्रं स्यन्दनं च जयाऽऽवहम्. ९६

अहौषीदित्यादि—कृष्णवर्त्मानमग्निमहौषीत् । हृष्येन ग्रीणितवानित्यर्थः ।

११६ भट्टि-काव्ये—ननुर्वे विकृत-कान्ते लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्णः,

अक्षरमण्डलं आयुधग्रामं समवष्ट पूजितवान् । स इन्द्रजित् जहणः सज्जसात्
जयावहमकं त्यन्दनं चालय्य लब्धवान् । १२८१। शलो शक्ति १८।१२।१६।
इति सिचो कोषः ॥

१२७८—तमध्यासिष्ट दीप्राऽग्रममोदिष्ट च रावणिः ॥

छन्न-रूपस् ततो ऽकर्तीद् देहान् रावण-विद्विषाम्. ९७

तमित्यादि—तं त्यन्दनं दीप्राग्रं उपरिभाषस्य रक्तप्रत्युत्पत्त्यात् । अज्यासिष्ट
अध्यासितवान् । '५४२। भवि-शीर्ष-११।४।४१।' इति कर्मसंज्ञा । तत्रत्यज
रावणिरिन्द्रजित् अमोदिष्ट दृष्टवान् । ततोऽसी छन्नरूपः महश्यः सन् रावण-
विद्विषां वानराणां देहानकर्तीत् छिन्नवान् । '१४२९। कृती केदने ।' '२५०६।
सैत्तिवि-१७।२।५७।' इत्यादिना सिचोऽन्यत्रेद्विकल्पः । 'रावणिविद्विषाम्' इति
पाठान्तरम् । तत्र देवान्तकादिविद्विषामित्यर्थः ॥

१२७९—सप्त-वष्टिं प्लवङ्गानां कोटीर् बाणैरसूषुपत्. ॥

निशाऽन्ते रावणिः क्रुद्धो राघवौ च व्यमूमुहत्. ९८

सप्तपष्टिमित्यादि—वानराणां कोटीः सप्तवष्टिं बाणैरसूषुपत् स्थापितवान्
व्यापादितवानित्यर्थः । '२५८४। स्थापेच्छक्ति १६।१।१८।' इति सम्प्रसारणम् ।
निशांते च निशावसाने रावणिः क्रुद्धः सन् राघवौ व्यमूमुहत् मोहितवान् ।
'१२७४। मुह वैचित्ये । णौ चक्ति रूपम् ॥

१२८०—अपिस्फवत् स्व-सामर्थ्यमगूहीत् सायकैर् दिशः, ॥

अघोरीच्च च महा-घोरं, गत्वा, प्रैषीच्च च रावणम्. ९९

अपिस्फवदित्यादि—तौ मोहयित्वा आत्मीयं सामर्थ्यमपिस्फवत् बध्ने-
यति अ । 'ईदृशस्तादृशोऽहम्' इति । '२५९७। स्फावो वः १७।१।४१।' इति
णौ बत्वम् । दिशः सायकैरगूहीत् छादितवान् । '२२७८। नेष्टि ७।१।४।' इति
वृद्धिप्रतिषेधः । इत्यन्तत्वाद्वा । महाघोरं चातिरौद्रं शब्दमघोरीन् मुक्क-
वान् । गत्वा च लङ्गां रावणं प्रैषीत् प्रेषितवान् । 'गच्छ तत् ममाद्भुतपराक्रमं
ब्रह्म' इति । 'इषु गतौ' ॥

युग्मम्—

१२८१—विभीषणस् ततो ऽबोधि स-स्फुरौ राम-लक्ष्मणौ, ॥

अपारीत् स गृहीतोत्सको हत-शेषान् प्लवङ्गमान्. ॥

विभीषण इत्यादि—ततस्तस्मिन् काले विभीषणः रामलक्ष्मणौ सस्फुरौ
चलन्तौ अबोधि बुद्धवान् जीविताविति । '२३९८। दीप-ज्व-१३।१।६१।' इत्या-
दिना कर्तरि णिप् । स्फुरणं स्फुरः । जज्ये कविधानम् । यदुक्तं स्वाध्यागाव्य-
चिह्नियुष्यर्थमिति तदुपलक्षणं न परिगणनम् । स विभीषणः अन्धकारात्
गृहीतोत्सकः सन् हतशेषान् प्लवङ्गमानपारीत् 'आ भैष्ट' इति प्रीणितवान् ॥

तथा लङ्-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ष-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— १९७

१२८२—'मा शोचिष्ट, रघु-व्याघ्रौ नाऽमृषातामिति ब्रुवन् ॥

अवाबुद्ध स नीलाऽऽदीन् निहतान् कपि-यूथ-पान् ॥

मा शोचिष्टेत्यादि—यूथं मा शोचिष्ट शोकं मा कुर्वन् । '२२१९। माहि लुह् । ३।३।१७५।' यस्माद्रघुव्याघ्रौ नाऽमृषातां न मृतौ इत्येवं ब्रुवन् अपारी-दिति योज्यम् । ये च निहतास्त्राहीलादीन् कपियूथपान् स विभीषणः परित्र-मन् अवाबुद्ध अवबुद्धवान् । एते हता इति । '२३२८। दीप-। ३।१।१९१।' इत्यादिना चिणो विकल्पितत्वादभावपक्षे रूपम् ॥

१२८३—तत्रैषज् जाम्बवान् प्राणीदुदमीलीच् च लोचने, ॥

पौलस्त्यं चाऽगदीत् 'कच्चिर्दजीवीन् मारुताऽऽत्मजः' ॥

तत्रेत्यादि—तत्र तेषु जाम्बवान् ईषन्मनाह् प्राणीत् उष्कसिति अ । '११४४। अन प्राणने ।', '२४७८। अनितेः । ८।४।१९।' इति जत्वम् । लोचने च उदमीलीच् उन्मीलितवान् । '५५६। मील-इमीळ निमेषणे' । पौलस्त्यं च विभीषणमगदीत् गदितवान् । '२२८४। अनो हलादेः-। ७।२।७।' इत्यबुद्धौ रूपम् । कश्चित् किं हनुमान् अजीवीन् जीवितवान् । न मृत इति ॥

१२८४—तस्य क्षेमे महा-राज ! ना ऽमृष्मह्यंखिला वयम् ॥

पौलस्त्यो ऽशिश्रवत् तं च जीवन्तं पवनाऽऽत्मजम् ॥

नस्येत्यादि—तस्य हनुमतः क्षेमे जीवितत्वे सति हे महाराज ! अखिलाः सर्व एव वयं नामृष्महि न मृता इति । '२७९०। आशंसायां मृतवच्च । ३।३।१३२।' इति लुङ् । एवमुक्तः पौलस्त्यो जीवन्तं पवनात्मजं तमशिश्रवत् आश्रितवान् । शृणोतेऽर्पयन्ताश्चकि मन्वद्भावे अभ्यासे वर्णस्य '२५७८। स्रवति-मृणोति-। ७।४।८१।' इत्यादिना इत्वपक्षे रूपम् ॥

युग्मम्—

१२८५—आयिष्ट मारुतिस् तत्र, तौ चा ऽप्यहृषतां ततः, ॥

प्राहेष्टां हिमवत्-पृष्ठे सर्वौषधि-गिरिं ततः ॥ १०४ ॥

आयिष्टेत्यादि—तत्र पौलस्त्याहृतो मारुतिरायिष्ट आगतवान् । '५०८। अय गतौ' आहृपूर्वः । ततोऽनन्तरं तौ जाम्बवद्विभीषणौ अहृषतां हृष्टवन्तौ । '१३०८। हृष तुष्टौ' पुषादिः । ततस्तौ हृष्टौ हनुमन्तमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । प्राहेष्टां प्रहितवन्तौ । '२२९७। सिचि वृद्धिः-। ७।२।११।' '१३३७। हि गतौ' । हिमवत्पृष्ठे हिमवतः पृष्ठे । सर्वौषधिमिरिम् । सर्वा ओषधयो वक्ष्यन्ति ॥

१२८६—तौ हनूमन्तमानेतुमौषधीं मृत-जीविनीम् ॥

सन्धान-कर्णीं चाऽन्यां वि-शल्य-कर्णीं तथा. १०५

अ० अ० ३४

३९८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

सावित्यादि—या मृतं जीवयति या च कृतस्य सम्भारं करोति तथा विशाल्यं च या करोति । '२८४१। कृत्यव्युटो बहुलम् । ३। ३। ११३।' तामो-
षधीमानेतुं प्राहैष्टामिति योज्यम् । '२५३४। ओषधेः विमलवप्रथमायाम्
। ६। ३। १३२।' इति दीर्घत्वम् ॥

१२८७—प्रोदपाति नभस् तेन, स च प्रापि महा-गिरिः, ॥

यस्मिन्नज्वलिषू रात्रौ महौषधः सहस्र-शः ॥ १०६ ॥

प्रोदपातीत्यादि—तेन हनूमता नभः प्रोदपाति उत्पतितम् । स च महा-
गिरिस्तेन प्रापि प्राप्तः । कर्मणि लुङ् । यस्मिन् गिरौ महौषधः सहस्रशोऽनेकवा
रात्राज्वलिषुः दीप्यन्ते स्म । '२३३०। अतो लाम्बस्य । ७। ३। २।' इति वृद्धिः ॥

१२८८—निरचायि यदा भेदो नौषधीनां हनू-मता, ॥

सर्व एव समाहारि तदा शैलः सहौषधिः. ॥ १०७ ॥

निरचायीत्यादि—यदा हनूमता ओषधीनां भेदो न निरचायि विशेषतो
न निश्चितः तदा कृत्स्न एव शैलः सहौषधिरोषधिसहितः समाहारि समानीतः ॥

१२८९—प्राणिषु निहताः केचित्,

केचित् तु प्रोदमीलिषुः ॥

तमो ऽन्ये ऽहासिषु योधा,

व्यजृम्भिषत चाऽपरे. ॥ १०८ ॥

प्राणिषुरित्यादि—यदा ओषधिसन्निधानात् ते निहताः केचिद्योधाः
प्राणिषुः उच्छ्वसितवन्तः । केचित् प्रोदमीलिषुः उन्मीलितलोचना बभूवुः । अन्ये
तमो मोहमहासिषुः त्यक्तवन्तः । '२३७७। यम-रम-। ८। २। ७३।' इति सगिटी ।
तथान्ये ऽहासिषुरिति पाठान्तरम् । ते तथाभूतमात्मानं दृष्ट्वा सविलासं हसि-
तवन्तः । अपरे व्यजृम्भिषत जृम्भिकां कृतवन्तः । '४१५। १६। जमि-जृमि
गात्रविनामे' इत्यात्मनेपदी ॥

१२९०—अजिघ्रपंसु तथैवाऽन्यानौषधीरालिपंसु तथा, ॥

एवं तेऽचेतिषुः सर्वे, वीर्यं चाऽधिषताऽधिकम्. १०९

अजिघ्रपन्तित्यादि—तथान्यान् लब्धसंज्ञानौषधीराजिघ्रपन् प्रापितवन्तः ।
नासिकयाम्बवहतवन्त इत्यर्थः । '५४०। गति-वृद्धि-। १। ४। ५२।' इत्यादिना
प्रत्ययसन्ने कर्मसंज्ञा । '२५८९। जिघ्रतेर्वा । ७। ४। ६।' इति '२३१३। णौ चङ्यु-
पधायाः -। ७। ४। १४।' इत्यकारः । तथालिपन् लिखन्तः । अन्यानौषधीरालि-
पन्ति । '२५१८। लिपि-सिधि-। ३। १। ५३।' इत्यङ् । एवमनेन प्रकारेण सर्वे-
ऽचेतिषुः संज्ञा लब्धवन्तः । '३९। चिती संज्ञाने ।' अकिञ्च च वीर्यमौषधि-
बलादधिषत इति स्म । '२३८९। स्था-ञ्चोरिच । १। ४। १७।' ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—२९९

१२९१—अजिह्वदत् स काकुत्स्थौ,
शेषांश्च चाऽजीजिवत् कपीन् ॥
हनुमानंथ ते लङ्का-
मग्निनाऽदीदिपन् द्रुतम् ॥ ११० ॥

अजिह्वदित्यादि—एवं च सति हनुमान् काकुत्स्थावजिह्वदत् द्वादितवान् ।
'१७१ द्वादी सुखे च' व्यन्तः । शेषांश्च कपीनजीजिवत् जीवयति स्म । अथ ते
जीविताः सन्तः लङ्कां द्रुतमदीदिपन् दीपितवन्तः । '२५६५१ आज-१७१३१'
इत्यादिना ह्रस्वपक्षे रूपम् ॥

१२९२—समनात्सीत् ततः सैन्यममार्जीद् भल्ल-तोमरम्, ॥
अमार्क्षीच् चाऽसिपत्राऽऽदीनवभासत् परश्वधान् ॥

समनात्सीदित्यादि—ततः सैन्यं समनात्सीत् सङ्ग्रहम् । '४४० । नहो
धः । ८१२१३४' इति धावम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । भल्लतोमरममार्जीद्
शोधितवान् । सृजेरुदित्वात् पक्षे रूपम् । असिपत्रादीनमार्क्षीत् । इडभावे
रूपम् । उभयत्रापि '२४७३१ सृजेरुद्विः । ७१२११३१' । परश्वधानवभासत्
दीपितवान् । '२५६५१ आज-भास-१७१३१' इति ह्रस्वपक्षे रूपम् । अभासी-
वेति पाठान्तरम् । तत्रान्तर्भाषितो व्यर्थः ॥

१२९३—कुम्भकर्ण-सुतौ तत्र समनद्धां महा-बलौ ॥

निकुम्भश्चैव कुम्भश्च, प्रापतां तौ ह्रवङ्गमान् ॥

कुम्भकर्णेत्यादि—कुम्भश्चैव निकुम्भश्च कुम्भकर्णसुतौ महाबलौ तत्र सैन्ये
समनद्धां सङ्गदौ । तौ च ह्रवङ्गमान् प्रापतां प्राप्तवन्तौ । लुदित्वाद् ॥

१२९४—अगोपिष्टां पुरीं लङ्कामगौष्ठां रक्षसां बलम्, ॥

अत्याक्तामायुधाऽनीकमनैष्टां च क्षयं द्विषः ॥ ११३ ॥

अगोपिष्टामित्यादि—लङ्कां च पुरीं अगोपिष्टां रक्षितवन्तौ । गुपेरुदित्वा-
दिदृपक्षे रूपम् । अगौष्ठासितीडभावपक्षे रूपम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२९८११
शलो शलि । ८१२१२६१' इति सिचो छोपः । आयुधानीकं आयुधसमूहमत्याक्तां
रक्षितवन्तौ विषुष्टवन्तौ । '१०५५१ त्यज हानौ' । पूर्ववद्विः सिचो छोपः ।
द्विषः शत्रून् क्षयमनैष्टां नीतवन्तौ । '२२९७१ सिचि वृद्धिः-१७१३१' ॥

१२९५—अकोकूयिष्ट तत् सैन्यं, प्रपलायिष्ट चाऽऽकुलम्, ॥

अच्युतच् च क्षतं रक्तं, हतं चाऽध्यशयिष्ट गाम् ॥

अकोकूयिष्टेत्यादि—तत् सैन्यं ह्रवङ्गमानां मयावकोकूयिष्ट शृङ्गां शब्दं
कृतवत् । '१०१७१ कुक् शब्दे' इत्यस्मात् यङ्यभ्यासस्य '२६४११ न कवतेर्यङि
। ७१३६३१' इति कुक्भुत्वप्रतिषेधः । ततो यङ्यत्वाद् ॥ प्रपलायिष्ट पलायते

४०० अङ्गिकाव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-अङ्गे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

अ । अजादेरङ्गस्य । '२२५४। आङ्गजादीनाम् । ६।४।७२।' । परचोरनङ्गत्वाच्च
'२३२६। उपसर्गस्यावतौ । ८।२।१९।' इति लत्वम् । क्षतं च स्फुटितं च सत्
रक्तमप्युतत् क्षरति अ । '२२६९। इरितो वा । ३।१।५०।' इत्यङ् । हतं च निहतं
सत् गामध्यशयिष्ठ भूमौ पतितम् । '५४२। अधिशीङ्-। १।४।७६।' इति कर्मसंज्ञा ॥

१२९६—अङ्गदेना ऽहसातां तौ युध्यकम्पन-कम्पनौ, ॥

अभ्यादीद् वालिनः पुत्रं प्रजङ्घो ऽपि स-मत्सरः, ११५

अङ्गदेनेत्यादि—अकम्पनः कम्पनश्च तौ । ज्येष्ठत्वात् पूर्वनिपातः । युधि
संग्रामे अङ्गदेन अहसाताम् । कर्मणि लुक् । '२६९६। आत्मनेपदेष्वन्यतर-
स्याम् । २।४।७४।' इति वधादेस्त्राभावपक्षे रूपम् । प्रजङ्घो नाम राक्षसः समत्सरः
सकोपः वालिनः पुत्रमभ्यादीन् प्रहृतवान् । '१९६८। अर्दं हिंसायाम्' ॥

१२९७—तस्या ऽप्येवेभिदिष्टा ऽसौ मूर्धानं मुष्टिना ऽङ्गदः, ॥

अहार्षीच्च च शिरः क्षिप्रं यूपाक्षस्य निराकुलः ॥ ११६ ॥

तस्येत्यादि—तस्य प्रजङ्घस्यापि मूर्धानमसावङ्गदो मुष्टिनावेभिदिष्ट अत्यर्थं
भिन्नवान् । भिदेर्यङ्कन्तस्य '२३०८। अनो लोपः । ६।४।४८।' । '२६३१। यस्य
हलः । ६।४।४९।' इति वलोपे रूपम् । निराकुलश्च नाम वानरः यूपाक्षस्य राक्ष-
सस्य शिरः क्षिप्रमहार्षीत् छिन्नवान् ॥

१२९८—शरीरं लोहिताक्षस्य न्यभाङ्गीद् द्विविदस् तदा, ॥

कुङ्गः कुम्भस् ततो ऽभैत्सीन् मैन्दं स-द्विविदं शरैः ॥

शरीरमित्यादि—द्विविदो नाम वानरो लोहिताक्षस्य शरीरं न्यभाङ्गीत्
चूर्णितवान् । '१५४७। भओ भामर्दने' । ततोऽनन्तरं कुम्भकर्णसुतः मैन्दं
वानरं सद्विविदं द्विविदेन सह शरीरभैत्सीत् भिन्नवान् ॥

युग्मम्—

१२९९—आघूर्णिष्टां क्षतौ, क्षमां च तावांशिभ्रयतामुभौ, ॥

मातुलौ विह्वलौ दृष्ट्वा कुम्भं वालि-सुतो नगैः ॥ ११८ ॥

आघूर्णिष्टामित्यादि—तावुभौ क्षतौ आघूर्णिष्टां चक्रवद् भ्रान्तौ । क्षमां
च भूतमाशिभ्रयतां आक्षितवन्तौ । भूमौ पतितान्नित्यर्थः । '२३१२। नि-धि-
। ३।१।४८।' इत्यादिना चङ् । तौ च ताराभ्रातृत्वात् मातुलौ विह्वलौ दृष्ट्वा वालि-
सुतो नगैर्वृक्षैः कुम्भं प्रौर्णावीदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१३००—प्रौर्णावीच्च, छर-वर्षेण तानंप्रौहीन् निशा-चरः, ॥

वानरानैजिह्वद् रामस् तूर्णं रक्षितुमङ्गदम्, ॥ ११९ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४०१

प्रौर्णवीदित्यादि—प्रौर्णवीत् छादितवानित्यर्थः । '२४४७। विनाचोर्णोः । १।२।३।' इत्यकित्वपक्षे रूपम् । स च निशाचरस्ताम्रगान् सरवर्षेणापौहीत् निर-
सवान् । 'उपसर्गादस्यत्पूहोर्वावचनम्' इत्यात्मनेपदधिकल्पः । रामश्च तद्वज्र-
कोशले इष्ट्वा अङ्गदं रक्षितुं तूर्णं वानरानैजिहत् व्यापारितवान् । ईहतिष्यन्तः ॥

१३०१—द्रुतमत्रास्त सुग्रीवो भ्रातृव्यं शत्रु-संकटात्, ॥

मुष्टिना कौम्भकर्णिं च क्रुद्धः प्राणैरतित्यजत् ॥१२०॥

द्रुतमित्यादि—सुग्रीवस्तस्माच्छत्रुसंकटात् भ्रातृव्यं भ्रातुरपत्यम् । '११६७।
भ्रातृव्यञ्च । १।१।१४४।' द्रुतमत्रास्त रक्षितवान् । अग्रतो भूत्वा । '१०३४। त्रैष्ट-
पालने' । कौम्भकर्णिं कुम्भं क्रुद्धः सन् मुष्टिना प्राणैरतित्यजत् त्याजितवान् ।
त्यजिष्यन्तः ॥

१३०२—निकुम्भो वानरेन्द्रस्य प्राहृषीत् परिधं ततः, ॥

हनूमांश्च चाऽऽपतन्तं तर्भभाङ्गीद् भोगि-भीषणम् ॥

निकुम्भ इत्यादि—ततो भ्रातृवधात् निकुम्भो वानरस्य सुग्रीवस्य परिधं
प्राहृषीत् प्रहृष्टवान् । '१३३७। हि गती ।' परिधमापतन्तं निकुम्भाद् भोगि-
भीषणं अहिषत् भीषणम् हनूमानभाङ्गीत् अग्रवान् ॥

१३०३—प्रौर्णवीत् तेजसाऽरातिर्मरासीच्च च भयंकरम्, ॥

ग्रीवां चाऽस्य तथाकाक्षीर्दजिजीवद् यथा न तम् ॥

प्रौर्णवीदित्यादि—परिधं च हनूमान् तेजसा प्रौर्णवीत् अभिभूतवान् ।
किंवा दृष्टिपक्षे रूपम् । भयंकरं चारासीत् शब्दितवान् । अस्य च निकुम्भस्य
ग्रीवां तथाकाक्षीत् आकृष्टवान् । अमागमपक्षे रूपम् । यथा तं नाजिजीवद्
न जीवति स्म । ग्रीवामाकृष्यैव व्यापादितवानित्यर्थः । '३१५७। आज-भास-
। ३।२।१७०।' इत्यद्वैतपक्षः ॥

१३०४—समगतकपि-सैन्यं सम्मदेनाऽतिमात्रं,

विटप-हरिण-नाथः सिद्धिमौहिष्ट नित्याम्, ॥

नृ-पति-मतिरंरस्त प्राप्त-कार्मेव हर्षात्,

रजनि-चर-पतीनां सन्ततोऽतायि शोकः ॥१२३॥

इति भट्टिकान्वये तिङ्-काण्डे लुङ्-विलसितो नाम

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

समगतेत्यादि—प्रधानयोध्या निहता इति सम्मदेन हर्षेणातिमात्रमस्वर्थं
समगत संगतं कपिसैन्यम् । '२६९९। समो गन्धर्वि-। १।१।२९।' इति लक् ।
'२७००। वा गमः । १।२।१३।' इति स्तिचः कित्वाऽनुनासिककोपः । '२३६९।

४०२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

इत्यादङ्गात् । ८।१।२७।' इति सिचो लोपः । विटपहरिग्रन्थायः साखाभृगार्णा-
नाथः नित्यां सिद्धिमवश्यं भाविनीमौहिष्टं तर्कितवान् । नृपतिमतिः रामस्य
बुद्धिः प्राप्तकामेव संपन्नैक्येव रावणवध-सीतालामयोः सिद्धिरुपपत्त्यात् । हर्षो-
दरस्त रमते स्म । रजनिचरपतीनां मेघनादादीनां शोकः सन्ततोऽविच्छिन्नः
अतापि वर्धते स्म । '२३२८। दीप-जन-१३।१।६१।' इत्यादिना कर्तरि णिष् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये
चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ष-वधो' नाम
पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः—

इतः प्रभृति लटमधिकृत्य बिलसितमाह—तत्र '२१९३। लट्शेषे च ।
३।३।१३।' इति लट् । ततोऽम्बत्रापि दर्शयिष्यति ॥

१३०५—ततः प्ररुदितो राजा रक्षसां इत-बान्धवः ॥

'किं करिष्यामि राज्येन, सीतया किं करिष्यते. १

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं रक्षसां राजा रावणः इतबान्धवः व्यापा-
दितआमृत्वात् शोकामिभूतः सन् प्ररुदितः क्रन्दितुमारब्धः । 'किं करिष्यामि'
इत्यादिना । '३०५३। आदिकर्मणि क्तः-१३।४।७१।' अतिकाये वीरे हते किं
करिष्यामि राज्येन, न किञ्चित् । '२३६६। ऋद्वनोः स्वे । ७।२।७०।' इतीदं ।
सीतया च किं करिष्यते, न किञ्चित् ॥

१३०६—अतिकाये हते वीरे प्रोत्सहिष्ये न जीवितुम्. ॥

हेपयिष्यति कः शत्रून्, केन जायिष्यते यमः. ॥२॥

अतीत्यादि—वीरे अनिकाये हते जीवितुमेव नोत्सहे किमन्यत्कर्तुम् ।
शक्तः पलायनेन कः हेपयिष्यति लज्जयिष्यति । '२५७०। अर्ति-ही-१७।३।३६।' इत्यादिना नौ पुगन्तगुणः । केन यमः जायिष्यते । '६०२। जि जये' । कर्मणि
लट् । '२७५७। स्व-सिच्-१६।४।६२।' इत्यादिना णिष्बहिद च ॥

१३०७—अतिकायाद् बिना पाशं

को वा छेत्स्यति वारुणम्, ॥

रावणं मंस्यते को वा,

स्वयम्भूः कस्य तोक्ष्यति. ॥ ३ ॥

अतीत्यादि—'६०३। पृथग्-बिना-१२।३।३२।' इति पञ्चमी । अतिकाया-
दिना वारुणं पाशं को वा छेत्स्यति द्विधा करिष्यति । को वा रावणं मंस्यते

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम बोद्धव्यः सार्गः— ४०३

पूजयिष्यति । स्वयम्भूषणा कस्य तोक्ष्यति प्रीतिं जनयिष्यति । '१२६० । तुष प्रीतौ' । '२९५। ष-डोः कः सि । ८।२।४१।' ॥

१३०८—श्लाघिष्ये केन, को बन्धून् नेष्यत्युन्नतिमुन्नतः, ॥

कः प्रेष्यति पितृन् काले, कृत्वा कत्थिष्यते न कः. ४

श्लाघिष्य इत्यादिना—केनाहं श्लाघिष्ये श्लाघां करिष्यामि 'ममेदमः पुत्रः' इति । कः स्वगुणैरुन्नतः सन् बन्धूनुन्नतिं परां कोटिं नेष्यति । काले पितृक्रियोषिते कः पितृन् प्रेष्यति तर्पयिष्यति । '१५६९। प्रीम् तर्पणे' । कृत्वा किञ्चित्कार्यम् । को न कत्थिष्यते कथनां न करिष्यति 'अहमेवंविधः' इति । अतिकायाद्विनेति सर्वत्र योज्यम् ॥

१३०९—उद्यंस्यति हरिर् वज्रं, विचरिष्यति निर्भयः, ॥

भोक्ष्यते यज्ञ-भागांश् च शूर-मानं च वक्ष्यति. ॥५॥

उद्यंस्यतीत्यादि—तथा हरिर्गन्धर्वः हन्तुं वज्रमुद्यंस्यति उदारयिष्यति । उपपूर्वाद्यमे रूपम् । निर्भयमेतत्सतो विचरिष्यति । यज्ञभागांश्चाग्नीषान् भोक्ष्यते भक्षयिष्यति । '२७३७। भुजो जनघने । १।३।६६।' इति तद् । शूरमानं च 'शूरोऽस्मि' इति वक्ष्यति आरयिष्यति । वहेः '३२४। हो ङः । ८।२।३१।' । '२९५। ष-डोः कः सि । ८।२।४१।' ॥

१३१०—रविस् तपस्यति निः-शङ्कं, वास्यत्यनियतं मरुत्, ॥

निर्वर्त्येत्यु-संधातः, स्वेच्छयेन्दुरुदेष्यति. ॥ ६ ॥

रविरित्यादि—रविः निःशङ्कं शङ्कां विना तपस्यति शोतिष्यते । मरुत्वा-नियतं स्वच्छन्दो वास्यति । '११२४। 'वा गति-गन्धनयोः' । ऋतुसंधातः षट्-तवः निर्वर्त्यति सर्वदा न भविष्यति । '२३४७। वृज्यः स्व-सनोः । १।३।९२।' इति विकल्पः । '२३४८। न वृज्यः ऋतुभ्यः । ७।२।५९।' इतीदमतिषेधः । स्वेच्छ-येन्दुरुदेष्यति सदा पूर्णमण्डलो नोद्गमिष्यति । '१११८। इण् गतौ' ॥

१३११—तीव्रं स्यन्दिष्यते मेघैरुग्रं वर्तिष्यते यमः, ॥

अतिकायस्य मरणे किं करिष्यन्ति नाऽन्यथा. ॥७॥

तीव्रमित्यादि—मेघैस्तीव्रं अतिशयेन स्यन्दिष्यते पूर्वं रजःप्रशमनमात्रं बृहम् । माघे लद् । '२३४८। न वृज्यः—। ७।२।५९।' इतीदमतिषेधो न भवति । तत्र परस्मैपदग्रहणमनुवर्तते । यमः उग्रं वर्तिष्यते रौद्रं चरिष्यति । आत्मनेपदे नेदमतिषेधः । अतिकायस्य मरणे सति इन्द्रादयः किमन्यथा विपर्ययं न करिष्यन्ति किन्तु करिष्यन्तीति । 'किं भविष्यति नाम्बधा' इति पाठान्तरम् । तत्र सर्वमेतद्भविष्यतीत्यर्थः ॥

१३१२—उन्मीलिष्यति चक्षुर मे वृथा, यद् विनयाऽऽगतम् ॥

आज्ञा-लाभोन्मुखं नष्टं न द्रक्ष्यति नरान्तकम्. ॥८॥

४०४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिक्त-कण्ठे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

उन्मीलिष्यतीत्यादि—मे मम चक्षुर्वृथा निष्फलमुन्मीलिष्यति । यद्यस्मात् विनयागतं विनीतम् । आशालाभोन्मुखम् । नञं नमनशीलम् नरान्तकं पुत्रं न द्रक्षति ॥

१३१३—धिङ् मां, त्रि-शिरसा ना ऽहं

सन्दर्शिष्ये ऽद्य यत् पुनः, ॥

घानिष्यन्ते द्विषः केन

तस्मिन् पञ्चत्वमागते. ॥ ९ ॥

धिङ् मामित्यादि—यत् त्रिशिरसा अद्य पुनरपि नाहं सन्दर्शिष्ये न दृष्टो भविष्यामि । कर्मणि लृट् चिण्वदिद् च । तस्मिन् त्रिशिरसि पञ्चत्वमागते मृते द्विषः शत्रवः केन घानिष्यन्ते । अत्रापि चिण्वदिद् च ॥

१३१४—शत्रुभिर् निहते मत्ते द्रक्ष्ये ऽहं संयुगे सुखम्, ॥

युद्धोन्मत्ताद् विना शत्रून् समास्कन्त्यति को रणे १०

शत्रुभिरित्यादि—मत्ते मत्तनाम्नि शत्रुभिर्निहते । तैरेव शत्रुभिः संयुगे सुखमहं द्रक्ष्ये द्रष्टव्योऽस्मि पूर्वं भयादृष्टः । अचिण्वद्भावपक्षे रूपम् । तस्य च भ्रातृयुद्धोन्मत्तादिना रणे शत्रून् कः समास्कन्त्यति अभिवात्यनि । ‘१०४८। स्कन्दिद् गति शोषणयोः’ । ‘१२१। स्त्रि च । ८। १। ५।’ इति चर्त्वम् ॥

१३१५—आह्लास्यते वि-शङ्को मां योत्स्यमानः शत-क्रतुः, ॥

प्रकल्प्यति च तस्या ऽर्थो निकुम्भे दुर-हणे हते ११

आह्लास्यत इत्यादि—शतक्रतुरिन्द्रः योत्स्यमानः युद्धं करिष्यन् विशङ्को निर्भयः मां युद्धायाह्लास्यते । ‘२००४। स्पर्धायामाहुः । १। ३। ३१।’ इत्यात्मनेपदम् । निकुम्भे दुर्हणे दुःखेन हन्यत इति । ‘३१०५। ईषत्—१३। ३। १२९।’ इत्यादिना खल । तस्मिन् हते तस्य शतक्रतोर्भयः निष्कण्टकराज्यलक्षणः प्रकल्प्यति संपत्स्यते ॥

१३१६—कल्पिष्यते हरेः प्रीतिर्, लङ्का चोपहनिष्यते, ॥

देवान्तक! त्वया त्यक्तो रिपोर् यास्यामि वश्यताम्. ॥

कल्पिष्यत इत्यादि—शत्रुभिः कुम्भं च निपातितं भुत्वा हरेरिन्द्रस्य प्रीतिः कल्पिष्यते भविष्यति । ‘२३५१। लुटि च कूपः । १। ३। १२३।’ इति चकारात्त्व-सनोरपि परस्मैपदविकल्पः । आत्मनेपदे च नेद्व्यतिषेधः । लङ्का च शत्रुभिरुपह-निष्यते बिलोप्यते । कर्मणि लृट् । अचिण्वद्भावपक्षः । ‘२३६९। ऋद्धनोः स्वे । ०। २। ००।’ इतीद । इह सुरैरागं स्यते । भावे लृट् ॥

१३१७—मरिष्यामि, विजेष्ये वा,

हताश् चेत् तनया मम, ॥

तथा छद्म्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम श्लोकाः सर्गः— ४०५

हनिष्यामि रिपूंस् तूर्णं,

न जीविष्यामि दुःखितः ॥ १३ ॥

मरिष्यामीत्यादि—यदि मम मनसा हताः तदा मरिष्यामि सत्रून् वा विजेष्ये । '२५३८। श्रियतेलुङ्-लिङोः-११।३।६१।' इति निष्पात्तः न भवति । उत्तरत्र '२६८५। वि-पराभ्यां जेः ११।३।१९।' इति तर्कः । ततो रिपून् तूर्णं हनिष्यामि । पुनर्वन्धुं विनाकृतत्वात् दुःखितः सन् न जीविष्यामि ॥

१३१८—स्नेष्यन्ते मुनयो, देवाः

कथयिष्यन्ति चाऽनिशम् ॥

‘दश-ग्रीवस्य दुर्-नीतेः

विनष्टं रक्षसां कुलम्.’ ॥ १४ ॥

स्नेष्यन्त इत्यादि—मुनयो हर्षात् स्नेष्यन्ते हसिष्यन्ति । क्लिप्वात्तर्कः । देवाः अनिशं कथयिष्यन्ति । यथा दशग्रीवस्य दुर्नीतेर्दुर्नयात् रक्षसां कुलं विनष्टम् ॥

१३१९—केन सम्भावितं तात—कुम्भकर्णस्य राघवः ॥

रणे कर्त्स्यति गात्राणि मर्माणि च वितर्त्स्यति. ॥१५॥

केनेत्यादि—हे तातेति शोकात् बुद्धिस्थं पितरमभिमुखीकरोति । केनैतत्सम्भावितं निश्चितम् । यत् कुम्भकर्णस्य गात्राणि रणे राघवः कर्त्स्यति छेत्स्यति । '१५२९। कृती छेदने' । मर्माणि वितर्त्स्यति अपनेष्यति । '१५४०। उतुदिद् हिंसाऽनादरयोः' । '२५०६। सेमिषि-१७।२।५७।' इत्यादिना इद्विकल्पः ॥

१३२०—पतिष्यति क्षिर्ता भानुः, पृथिवी तोलयिष्यते. ॥

नभस्त्रान् भङ्क्ष्यते व्योम मुष्टिभिम् ताडयिष्यते. ॥

पतिष्यतीत्यादि—क्षिर्ता भूमौ भानुरादित्यः पतिष्यति अधो गमिष्यति । पृथिवी तोलयिष्यते ऊर्ध्वं क्षेप्यते । '१०१६। तुल उन्माने' चुरादाबद्धन्तेषु च पठ्यते । कर्मणि लृट् । नभस्त्रान् वायुः काष्ठवद्भङ्क्ष्यते । कर्मणि लृट् । मुष्टि-भिर्ग्राम ताडयिष्यते हनिष्यते ॥

१३२१—इन्दोः स्यन्दिष्यते बह्विः, समुच्छोक्ष्यति सागरः, ॥

जलं धक्ष्यति, तिग्मांशोः स्यन्त्स्यन्ति तमसां चयाः. ॥

इन्दोरित्यादि—इन्दोः बह्विः स्यन्दिष्यते प्रसविष्यति । '२३५७। वृज्यः स्यसतोः ११।३।९२।' इति परस्मैपदविकल्पः । सागरः समुच्छोक्ष्यति शोषं यास्यति । जलं धक्ष्यति मत्स्यसात् करिष्यति । '१०६०। दह मल्लीकरणे' । '३२४। हो ढः १८।२।३१।' । '३२६। एकाचो बशो भष्-१८।२।३७।' इति भष्भावः । तिग्मांशोरादिष्वसमसां चयाः तमःसंघाः स्यन्त्स्यन्ति । स्यन्दोः पूर्ववत्परस्मैपदविकल्पः । '२३४८। न वृज्यः-१७।२।५९।' इतीदमतिषेधः ॥

४०६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे सिङ्गन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१३२२—कुम्भकर्णो रणे पुंसा क्रुद्धः परिभविष्यते ॥

संभावितानि नैतानि कदाचित् केनचिज् जने. ॥१८॥

कुम्भकर्ण इत्यादि—कुम्भकर्णो रणे क्रुद्धः सन् पुंसा परिभविष्यते ।
कर्मणि लृट् । एतानि भानुपतनादीनि कुम्भकर्णपरिभवान्तानि जने लोके केनचित्
न संभावितानि न विम्बितानि ॥

१३२३—कुम्भकर्णे हते लङ्का-

मारोक्ष्यन्ति प्लवङ्गमाः, ॥

दङ्क्ष्यन्ति राक्षसान्, दप्ता

भङ्क्ष्यन्ति च ममाऽऽश्रमान्. ॥ १९ ॥

कुम्भकर्ण इत्यादि—कुम्भकर्णे हतं हते सति प्लवङ्गमा लङ्कामारोक्ष्यन्ति
आक्रमिष्यन्ति । '९१६। हृद् बीजजन्मनि' । राक्षसान् दङ्क्ष्यन्ति दशनेः
छेत्स्यन्ति । दप्ताश्च ममाश्रमान् गृहान् भङ्क्ष्यन्ति चूर्णयिष्यन्ति ॥

१३२४—चर्त्स्यन्ति बाल-वृद्धांश्च, नर्त्स्यन्ति च मुदा युताः ॥

तेन राक्षस-मुख्येन विना तान् को निरोत्स्यति. २०

चर्त्स्यन्तीत्यादि—बालान् वृद्धांश्च चर्त्स्यन्ति व्यापादयिष्यन्ति । '१४११।
चूनी हिंसा-ग्रन्थनयोः' इति तौदादिकः । मुदा हर्षेण युताः नर्त्स्यन्ति । '११९१।
नृती गात्रविक्षेपे ।' '२५०६। सेस्तिचि-।७।२।५७।' इत्यादिना विकल्पेनेद् ।
तेन च राक्षसमुख्येन विना तान् को निरोत्स्यति निवारयिष्यति ॥

१३२५—अमर्षो मे परः, सीतां राघवः कामयिष्यते, ॥

च्युत-राज्यात् सुखं तस्मात् किं किलाऽसाववाप्स्यति.

अमर्ष इत्यादि—अमर्षः क्रोधः पर उत्कृष्टः मम यद्वाघवः सीतां काम-
यिष्यते । कर्मणि लृट् । तदन्तात्, '२८०२। अनवङ्कृत्यमर्षयोरकिञ्चिदेऽपि ।
३।३।१४५।' इति अमर्षे क्रोधे लृट् । अन्यच्च च्युतराज्यात्तस्मात् रामादसौ सीता
किं किल नाम सुखमवाप्स्यति तन्न सम्भावयामि । '२८०३। किंकिलास्त्यर्थेषु
लृट् । ३।३।१४६।' इति अनवङ्कृतावसंभावनायां लृट् ॥

१३२६—मारयिष्यामि वैदेहीं, खादयिष्यामि राक्षसैः, ॥

भूमौ वा निखनिष्यामि विध्वंसस्याऽस्य कारणम् २२

मारयिष्यामीत्यादि—अथवा अस्य सर्वस्य विध्वंसस्य विनाशस्य कारणं
वैदेहीं मारयिष्यामि व्यापादयिष्यामि । एतैर्वा राक्षसैः खादयिष्यामि भोजयि-
ष्यामि । '५४०। गति-बुद्धि-।१।४।५२।' इत्यादिना प्रत्यवसानार्थे कर्मसंज्ञार्थां
प्राप्तायाम् 'आदिखाद्योः प्रतिषेधः' इति कर्तृसंज्ञैव भवति । भूमौ वा निखनिष्यामि ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम बोद्धव्यः स्वर्गः— ४०७

१३२७—ना ऽनुरोत्स्ये जगत्-लक्ष्मीं, घटिष्ये जीवितुं न वा ॥

न रंस्ये विषयैः शून्ये भवने बान्धवैरहम्. ॥ २३ ॥

नानुरोत्स्य इत्यादि—जगत्लक्ष्मीं नानुरोत्स्ये न कामयिष्ये । अनो रुषिः कामे । जीवितुं वा न घटिष्ये प्रयत्नं न करिष्यामि । तस्मान्नवने बान्धवैः शून्ये विषयैः शब्दादिभिर्न रंस्ये न क्रीडां करिष्ये ॥

१३२८—मोदिष्ये कस्य सौख्ये ऽहं, को मे मोदिष्यते सुखे ॥

आदेयाः किंकृते भोगाः कुम्भकर्ण ! त्वया विना. २४

मोदिष्य इत्यादि—हे कुम्भकर्ण ! त्वया विना कस्य सौख्ये अहं मोदिष्ये हर्षिष्ये । न कस्यचित् । मम वा सुखे सति को मोदिष्यते इहो भविष्यति । न कश्चिदपि । किंनिमित्तं परभोगा आदेयाः आदातव्याः ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

१३२९—याः सुहृत्सु विपक्षेषु मामुपैष्यन्ति संपदः, ॥

ताः किं मन्यु-क्षताऽऽभोगा न विपत्सु विपत्तयः. २५

य इत्यादि—सुहृत्सु विपक्षेषु याः संपदो विभूतयः समुपैष्यन्ति निष्पत्त्यन्ते ताः मन्युक्षताभोगाः शोकैः खण्डिताभोगाः किं विपत्सु न विपत्तयः क्षतक्षारसंस्थानीया भवन्तीति ॥

१३३०—'विनङ्क्ष्यति पुरी क्षिप्रं, तूर्णमेप्यन्ति वानराः, ॥

अ-सन्धिस्तोस् तवै' त्येतद् विभीषण-सुभाषितम्. २६

विनङ्क्ष्यतीत्यादि—असन्धित्तोः रामेण सन्धानमनिच्छोः क्षिप्रमेवा पुरी लङ्का विनङ्क्ष्यति । '२५१७। ममिन्न नशोः—१७।१।६०।' इति जुम् । ततः तूर्णं वानरास्तां समेप्यन्ति । उभयत्रापि '२७९१। क्षिप्रवचने लृट् । १३।१३३।' तदेतद्विभीषणभाषितं सर्वमुपपन्नम् । धर्मं निर्णीय तेनोक्तं 'सन्धानमेवास्तु परैः' इत्यादिना ॥

१३३१—'अर्थेन संभृता राज्ञा न भाषिष्यामहे वयम्, ॥

संयोत्स्यामह,' इत्येतत् ग्रहस्तेन च भाषितम्. ॥२७॥

अर्थेनेत्यादि—राज्ञा वयमर्थेन भृताः ततो न भाषिष्यामहे किमत्र शुक्लमिति एतत्प्रहस्तेन भाषितं तच्च तथैव संपादितम् । अशब्दोऽत्र निपातः । यद्यपीदृशं मङ्गनिर्णये ग्रहस्तेन शोकं 'सन्धानमेवास्तु परैः' इत्यादिना, तथापि विभीषणवचनादनुमीयते तेनाप्ययमर्थोऽभ्युपगत इति रावण एवमाह । तथाच विभीषणवचनं 'युद्धाय राज्ञा संभृतैः' इत्यादि ॥

१३३२—मानुषो नाम पत्कापी राजानं पुरुषाऽश्विनाम् ॥

योधयिष्यति संग्रामे दिव्याऽस्त्र-रथ-दुर्जयम्. ॥२८॥

४०८ भट्टि-काव्ये—वतुर्वे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

मानुष इत्यादि—मासेवं दुर्जयं मानुषो नाम पक्षाधी पादाम्यां गमनशीलः पदातिः सन् । '९९२। हिम-काषि-हतिषु च । ६।३।५४।' इति पादस्य पदादेशः । पुरुषाशिनां रक्षसां राजानं दिव्यास्त्रयतया दुर्जयं दुरभिमवनीयं बोधयिष्यति ॥

एवं बहुधा विलप्य आतामर्षः पुनराह—

१३३३—सन्नत्स्याम्यथवा योद्धुं, न कोप्ये सत्त्व-हीन-वत्, ॥
अद्य तर्प्यन्ति मांसाऽदा, भूः पास्यत्यरि-शोणितम्.

सन्नत्स्यामीत्यादि—सत्त्वहीनवत् सत्त्वेन हीन इव न कोप्ये न रोक्षिषि '१११५। कु शब्दे' । योद्धुं सन्नत्स्यामि सन्नाहं करिष्ये ऽहमिति । अत्र किंवृत्तेऽप्यमर्षे लिङ्पवादो लट् । '४४०। नहो धः । ८।२।३४।' । '१२१। खरि च । ८।४।५५।' इति चर्त्तम् । ततश्चाद्यास्मिन्नहमि मांसादाः क्रव्यादाः तर्प्यन्ति तृप्ता भविष्यन्ति । '२९७७। अदोऽनन्ने । ३।२।६८।' इति विटि प्राप्ते वासरूपविधिना अणपि भवति । भूश्च इतानामरीणां शोणितं पास्यति । '२८०८। शोवे लट् । ३।३।५१।' ॥

१३३४—आकक्ष्यामि यशः, शत्रून्पनेष्यामि कर्मणा, ॥
अनुभाविष्यते शोको मैथिल्या ऽद्य पति-क्षयात्. ३०॥

आकक्ष्यामीत्यादि—सर्वयोद्धृणां यश आकक्ष्यामि आहरिष्यामि । शत्रूंश्च कर्मणा युद्धाख्येनापनेष्यामि न्यूनयिष्यामि । अद्य पतिक्षयात्पतिभिनाशात् शोको मैथिल्या सीतया अनुभाविष्यते संवेदयिष्यते । कर्मणि लट् षिण्वदिद् ॥

१३३५—मन्तूयिष्यति यक्षेन्द्रो, वल्गूयिष्यति नो यमः, ॥
ग्लास्यन्त्य-पति-पुत्राश् च वने वानर-योषितः. ॥३१॥

मन्तूयिष्यतीत्यादि—यक्षेन्द्रो धनदः दाशरथिमापन्नं श्रुत्वा मन्तूयिष्यति दुर्मना भविष्यति । यमश्च न वल्गूयिष्यति हृष्टमना न भविष्यति । मन्तू-वल्गुशब्दाभ्यां । '२६७८। कण्ठादिभ्यो यक् । ३।१।१७।' तदन्तात् लट् । वने वानरयोषितः अपतिपुत्राः सत्यः ग्लास्यन्ति ग्लानिं वास्यन्ति ॥

१३३६—सुखं स्वप्स्यन्ति रक्षांसि,
अमिष्यन्ति च निर्भयम्, ॥
न विक्रोक्ष्यन्ति राक्षस्यो,
नरांश् चा ऽत्स्यन्ति हर्षिताः. ॥ ३२ ॥

सुखमित्यादि—रक्षांसि चैतानि सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयं च अमिष्यन्ति । राक्षसश्च न विक्रोक्ष्यन्ति न क्रन्दिष्यन्ति । '९१३। कुश आह्वाने रोदने च' । हर्षिताश्च सख्यो नरानत्स्यन्ति मक्षमिष्यन्ति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम चोदकः स्वर्गः— ४०९

सुग्मम् ३३-३४-

१३३७—प्राङ् सुहृतात् प्रभातेऽहं भविष्यामि ध्रुवं सुखी ॥

आगामिनि, ततः काले यो द्वितीयः क्षणोऽपरः ॥

प्रागित्यादि—योऽयमागामी प्रभातकालः सुहृत्तद्वयसंमितः तस्मिन्कालेति षष्ठीसप्तम्योरभेदात् । यो द्वितीयो सुहृत्तः तस्मात् प्राक् प्रथमे सुहृते अहमवश्यं सुखी भविष्यामि । तदानीं हतवानुत्वात् । ततः प्रभातादागामी यः कालः क्षणद्वयसंमितः तस्मिन्नागामिनि काले यो द्वितीयः तस्माच्छदपरः क्षणः पूर्वं तत्रेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१३३८—तत्र जेतुं गमिष्यामि त्रिदशेन्द्रं सहाऽमरम्, ॥

ततः परेण भूयो ऽपि लङ्कामेप्याम्यमत्सरः, ॥३४॥

तत्रेत्यादि—तत्र क्षणे त्रिदशेन्द्रं सहामरं देवैः सहितं जेतुं द्रुतं गमिष्यामि । प्राङ् सुहृतात् सुखी भविष्यामि । क्षणाच्छदपरं तत्र जेतुं गमिष्यामीति '२७९५। कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३।३।१३७।' इति अनद्यतनवत् प्रत्ययप्रतिषेधे लृट् । तत्र हि '२७९३। नानद्यतनवत्-। ३।३।१३५।' इति 'भविष्यतिमर्थादाव-चनेऽवरस्मिन्' इति चानुवर्तते । तत्र जेतुं कालमर्थादाविभागे सति योऽवर आद्यप्रविभागः तत्र भविष्यति काले अनद्यतनवत्प्रत्ययविभिन्नं भवति । ततो लृट्प्रतिषेधाल्लृट् भवति । ततः परेणेति यस्मिन्नागामिनि काले शक्रं जेतुं गमिष्यामि तत्र द्वितीयो यः क्षणस्तस्मात् परेणोपरिष्ठात् शक्रं जित्वा भूयोऽपि लङ्कामेप्यामि । आरूपपूर्वत्येणो रूपम् । अमत्सरो विगतक्रोधः सन् । '१७९३। परस्मिन् विभाषा । ३।३।१३८।' इत्यनेन विभाषालुट्प्रतिषेधाल्लृट् । तत्र हि कालविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन् विभाषा अनद्यतनवत्प्रत्ययविभिन्नं भवतीत्युक्तम् ॥

१३३९—तमेवं-वादिनं मूढमिन्द्रजित् समुपागतः ॥

‘युयुत्सिष्ये ऽहमित्येवं वदन् रिपु-भयंकरः. ॥३५॥

तमित्यादि—तं रावणं मूढत्वादेवंवादिनं एवंभाषणशीलं इन्द्रजित् रिपोभयंकरः समुपागतः । युयुत्सिष्येऽहं योद्धुमिच्छां करिष्यामीति बुवन् ॥

केन सह योद्धुमिच्छामीति चेदाह—

१३४०—ना ऽभिज्ञा ते महाराज !,

जेप्यावः शक्र-पालितम् ॥

दृप्त-देव-गुणाऽऽकीर्ण-

मावां सह सुराऽऽलयम्, ॥ ३६ ॥

नामिज्ञेत्यादि—हे महाराज ! ते तव नामिज्ञा स्थितिः सुरालयं शक्रेण पालितं दृष्ट्वा देवगणैराकीर्णं व्याप्तम् । आवां द्वावपि सह संभूय जेप्यावः जितवन्तौ । '१७९३। अभिज्ञावचने लृट् । ३।२।११२।' तत्र 'भूतानद्यतने' इति वर्तते म० क० ३५

४१० मट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काव्ये लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१३४१—ना ऽभिज्ञा ते, स-यक्षेन्द्रं

भङ्क्ष्यावो यद् यमं बलात्, ॥

रत्नानि चा ऽऽहरिष्यावः,

प्राप्स्यावश् च पुरीमिमाम्. ॥ ३७ ॥

नाभिज्ञेत्यादि—न सेत्यभिज्ञास्ति । सयक्षेन्द्रं धनदसहितं यमं बलात् सामर्थ्येन आर्वा भङ्क्ष्यावः भग्नवन्तौ रत्नानि च साम्भ्या बलादाहरिष्यावः । इमां च पुरीं लब्ध्वा प्राप्स्यावः । '२७७५। विभाषा साकाङ्क्षे । ३।२।११४।' इति लट् । लक्ष्यलक्षणयोः सरबन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा । तत्र भजनं लक्षणं रत्नाद्याहरणं च लक्ष्यम् ॥

१३४२—एष पेक्ष्याम्यरीन् भूयो, न शोचिष्यसि रावण ! ॥

जगद् द्रक्ष्यसि नी-राममवगाहिष्यसे दिशः. ॥ ३८ ॥

एष इत्यादि—एषो ऽहं भूयः पुनररीन् पेक्ष्यामि चूर्णयिष्यामि । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानिकप्रत्ययस्य विकल्पेन विधानाल्लङ्घेव भवति । येन हे रावण ! न शोचिष्यसि शोकं न करिष्यसि । भविष्यति लट् । जगत् नीरामं रामरहितं द्रक्ष्यसि । दिशश्च सर्वा अवगाहिष्यसे व्याप्यसि ॥

१३४३—सह-भृत्यः सुराऽऽवासे भयं भूयो विधास्यसि ॥

प्रणंस्यत्यद्य देवेन्द्रम् त्वां, वक्ष्यति स सन्नतिम्. ३९

सहेत्यादि—भृत्यैः सह सुरावासे स्वर्गं भूयो भयं विधास्यसि करिष्यसि । देवेन्द्रश्च त्वां प्रणंसति 'त्वदीयोऽहम्' इति निवेदयिष्यति । वक्ष्यति च सन्नतिं भणिष्यति च नमस्कारम् ॥

१३४४—भेष्यते मुनिभिम् त्वत्तम् त्वमधिष्ठास्यसि द्विषः, ॥

ज्ञास्ये ऽहमद्य संग्रामे समस्तैः शूर-मानिभिः. ॥ ४० ॥

भेष्यत इत्यादि—मुनिभिस्त्वत्तो भेष्यते भीतैर्भक्षितव्यम् । भावे लट् । त्वमधिष्ठास्यसि द्विषः शत्रून् परिभविष्यसि । '५४२। अधिशीङ्—।१।४।४६।' इति कर्मसंज्ञा । यादृशश्चाहं तादृशः संग्रामे ज्ञास्ये ज्ञातो भविष्यामि । कर्मणि लट् । कैः । समस्तैः शूरमानिभिः वयं शूरा इत्यात्मानं मन्यमानैः । '२९९३ । आत्ममाने स्वश्च । ३।२।८३।' ॥

१३४५—ज्ञायिष्यन्ते मया चा ऽद्य

वीरं-मन्या द्विषद्-गणाः, ॥

गूहिष्यामि क्षितिं कृत्तै-

रद्य गात्रैर् वनौकसाम्. ॥ ४१ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम षोडशः सर्गः— ४११

ज्ञायिष्यन्त इत्यादि—एते च द्विषां गणाः शत्रुसंघाः वीरमन्थाः अथ मया
ज्ञायिष्यन्ते परिछेत्स्यन्ते यादृशा इति । कर्मणि लृट् । चिण्वदिद् । वनौकसां
कपीनां गात्रैः [कृतैः] छिन्नैरथ क्षितिं गृहिष्यामि ॥

१३४६—आरोक्ष्यामि युगान्त-वारिद-घटा-
संघट्ट-धीर-ध्वनिं
निर्यास्यन् रथमुच्छ्रित-ध्वज-धनुः-
खड्ग-प्रभा-भासुरम्. ॥
श्रोष्यस्यद्य विकीर्ण-वृक्कण-विमुख-
व्यापन्न-शत्रौ रणे
तृसांश्छोणित-शोण-भीषणमुखान्
क्रव्याशिनः क्रोशतः. ॥ ४२ ॥

इति भट्टि-काव्ये तिङन्त-काण्डे लृङ्-विलसितो
नाम षोडशः सर्गः ॥

आरोक्ष्यामीत्यादि—अतोऽहं रथमारोक्ष्यामि निर्यास्यन् इतो निर्गच्छन् ।
आरोक्ष्यामीति क्रियायां क्रियाधायामुपपदे निर्यास्यन्निति '२१९३। लृट् शेषे
च । ३। ३। १३।' इति चकारालुट् । कीदृशं रथम् । युगान्ते प्रलयकाले वा वारिद-
घटास्तासां यः संघट्टः परस्परसंमर्दः तस्यैव धीरो गम्भीरो ध्वनिर्यस्य रथस्य ।
उच्छ्रिता ध्वजाः ध्वनिं च यत्र । खड्गप्रभाभिश्च भासनशीलो यः । पश्चाद्विदो-
षणसमासः । उच्छ्रितानां वा ध्वजादीनां प्रभाभिर्भासुर इति बोध्यम् । विकीर्णा
इतस्ततो विक्लिप्ता वृक्कणाः छिन्नाः छिन्नमस्तकाः विमुक्ताः पराकुप्ता व्यापन्ना मृताः
शत्रवो यस्मिन् रणे । क्रव्याशिनः शृगालादीन् क्रोशतः फूत्कुर्वन्तः अथ श्रोष्यसि ।
कीदृशान् । तृसान् शोणितमांसोपभोगान् । शोणितेन शोणानि कोहितानि तत एव
भीषणानि भयंकराणि मुखानि देषामिति । वृश्चेरोदितो निहानत्वस्यासिद्धत्वात् बोः
कुत्वे वृक्कण इति ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये
चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (वगः)
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम
षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

१—पक्षेऽस्मिन् वृत्त शार्दूलविक्रीडितम् । तलक्षणम्—'सूर्याभिम-स-जयन्त-ताः सगुरवः
शार्दूलविक्रीडितम् ।' इति इतरङ्गाकरे मट्टकेदारः ।

४१२ भट्टि-काल्ये—चतुर्थे तिबन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

सप्तदशः सर्गः—

इतः प्रभृति कङ्कमधिकृत्य विलसितमाह—तत्र भूतानघतने कङ्क ततोऽन्यत्र दर्शयिष्यति—

१३४७—आशासत ततः शान्तिमक्षुरग्नीनहावयन्, ॥

विप्रानवाचयन् योधाः, प्राक्कुर्वन् मङ्गलानि च. ॥१॥

आशासतेत्यादि—ततः प्रतिज्ञानन्तरं योधाः इन्द्रजित्सम्बन्धिन इत्यर्थात् उपद्रवपरिहारार्थं शान्तिमाशासत अभीष्टवन्तः । '१०९२ । आहः शासु इच्छायाम्' इत्यनुदात्ते । '२२५८ । आत्मनेपदेष्वनतः । ७।१।५।' इत्युदात्तः । शान्तिं च दर्शयन्नाह—अक्षुः स्नाताः । '११२६। ण्णा शौचे' । आत इत्यधिकृत्य । '२४६३। कङ्कः शाकटायनस्यैव । ३।४।१११।' इति श्लेर्जुस् । '२२१४। उख्यपदान्तात् । ६।१।९६।' इति पररूपम् । अग्नीनहावयन् अग्निकर्म कारितवन्तः । विप्रानवाचयन् स्वस्ति-वाचनं कारितवन्तः । मङ्गलानि मङ्गलयुक्तानि कर्माणि कृतवन्तः ॥

१३४८—अपूजयन् कुल-ज्येष्ठानुपागूहन्त बालकान्. ॥

स्त्रीः समावर्धयन् साऽन्नाः, कार्याणि प्रादिशंस् तथा. २

अपूजयन्नित्यादि—कुलज्येष्ठान् वृद्धानपूजयन् पूजितवन्तः पादपतनादिना । बालकानुपागूहन्त आक्षिप्तवन्तः । गतानां किं भविष्यतीति सास्त्राः स्त्रीः योषितः । '३०२। वाऽम्-शलोः । ६।४।८०।' इतीयङ्भावपक्षे रूपम् । समावर्धयन् ताम्बु-लादिना संवर्धितवन्तः । 'प्रातिपदिकादाल्यर्थे' इति णिच् । तथा कार्याणि गृह-कार्याणि प्रादिशन् निर्दिष्टवन्तः । 'इदमिदं कार्यम्' इति ॥

१३४९—आच्छादयन्, व्यलिम्पंश् च,

प्राश्नन्नथ सुराऽऽमिषम्, ॥

प्रापिबन् मधु-माध्वीकं

भक्ष्यांश् चाऽऽदन् यथेप्सितान् ॥ ३ ॥

आच्छादयन्नित्यादि—आच्छादयन् वस्त्राणि पिनद्धवन्तः । '१८३४। छद् संवरणे' चुरादिः । व्यलिम्पंश् समालिप्तवन्तः । '१७२७। लिप उपदेहे' । '२५४२। शे मुचादीनाम् । ७।१।५९।' इति नुम् । '१४०। न इच्छव्यप्रक्षान् । ८।३।७।' इति स्त्वम् । पूर्वस्त्वानुनासिकः । अधानन्तरं सुरामिषं प्राभन् अभ्यवहृतवन्तः । मधु माध्वीकं मध्वासवं प्रापिबन् सुष्ठु पीतवन्तः । भक्ष्यांश् खण्डपायसादीन् यथेप्सितानादन् भक्षितवन्तः । अदित्यनुवृत्तौ '२४२६। अदः सर्वेषाम् । ७।२।१००।' इत्यङागमः ॥

१३५०—न्यश्यन् शस्त्रार्ण्यभीष्टानि, समनह्यंश् च वर्मभिः, ॥

अध्यासत सु-यागानि, द्विषन्त्यश् चाऽशपंस् तथा. ४

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४११

न्यय्यन्नित्यादि—अभीष्टानि यथानुमाहितानि शस्त्राणि ज्ञेयान् तेजित-
वन्तः । '१२२०। शो तनुकरणे' '२५१०। ओतः इयमि । ७।३।७१।' इत्योका-
रलोपः । वर्मेभिश्च कवचैः समनहन् संनद्धाः । शरीराण्यवृतवन्त इत्यर्थः ।
सुयानानि शोभनयानानि अध्यासत आरूढाः । '५४२। अधिशीङ्—११।४।४६।' इति कर्मसंज्ञा । तथा द्विषन्तोऽशपन् आकुटवन्तः 'पापाः क वास्यथ' इति ।
'५७२। श्लाघ-हुङ्—११।१।३४।' इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा ॥

१३५१—अपूजयंश् चतुर्-वक्त्रं, विप्रानर्चिस् तथा ऽस्तुवन्, ॥

समालिपत शक्राऽरिर् यानं चा ऽभ्यलषद् वरम् ॥५॥

अपूजयन्नित्यादि—चतुर्वक्त्रं ब्रह्माणमपूजयन् अर्चितवन्तः । विप्रानर्चन् दानमस्कारादिना पूजितवन्तः । तथा अस्तुवन् परस्परं स्तुतवन्तः । शक्रारिश्च हन्द्रजित् समालिपत समालिखवान् । यानं वरमुत्कृष्टमभ्यलषद् अभीष्टवान् '२३२१। वा आश-।३।१।७०।' इत्यादिना इयनो विकल्पितत्वात् पक्षे शप ॥

१३५२—आमुञ्चद् वर्म रक्षाऽऽढ्यमवध्नात् खड्गमुज्ज्वलम्, ॥

अध्यास्त स्यन्दनं घोरं, प्रावर्तत ततः पुरः. ॥ ६ ॥

आमुञ्चदित्यादि—रक्षाण्यं रक्षप्रत्युप्तं वर्म कवचमामुञ्चत् शरीरं आमुक्त-
वान् । पिनद्धवानित्यर्थः । खड्गं चोज्ज्वलमवध्नात् कक्षापार्श्वोन्नितं कृतवान् । घोरं
भीषणं स्यन्दनमध्यास्त आरूढः । ततो ऽनन्तरं पुरः पुरतः प्रावर्तत प्रवृत्तः ॥

१३५३—आग्नन् भेरीर् महा-स्वानाः,

कम्बूंश् चा ऽप्यधमन् शुभान्, ॥

अताडयन् मृदङ्गांश् च,

पेराश् चा ऽपूरयन् कलाः. ॥ ७ ॥

आग्नन्नित्यादि—तस्मात् प्रवृत्ताः महास्वानाः महानादाः । '३२३५। खग-
इयोर्वा ।३।३।६२।' इत्यप । भेरी. आग्नन् ताडितवन्तः । वादका इत्यर्थात् ।
शुभान् सुस्वरान् कम्बून् शङ्खानधमन् शब्दितवन्तः । '२३६०। पा-आ-
।७।३।७८।' इत्यादिना धमादेशः । मृदङ्गांश्चाताडयन् आहतवन्तः । '१६५३।
तड आघाते' इति चुरादिः ॥

१३५४—अस्तुवन् बन्दिनः, शब्दान्न्योन्यं चोदभावयन्, ॥

अनदन् सिंहनादांश् च, प्राद्रेकत हय-द्विपम् ॥८॥

अस्तुवन्नित्यादि—बन्दिनः स्तुतिपाठका अस्तुवन् 'जय जीव' इत्यादिना
स्तुतिं कृतवन्तः । अन्नोन्यं अन्यस्य अन्यस्य च शब्दान् सांप्रामिकनामानि उद-
भावयन् उद्गादितवन्तः सैनिका इत्यर्थात् । सिंहनादांश्चावदन् शब्दितवन्तः ।

५१४ मट्टि-कान्ये—वतुर्धे तिष्ठन्त-कान्ये लक्षण-रूपे वतुर्धो वर्गीः,

हयद्विर्धं पशुद्वन्द्वस्य विभाषैकवज्रावः । प्राद्वेकत शब्दितवन्तः । '८१। त्रेक
मन्दोत्साहे' इत्यनुदात्ते ॥

१३५५—अ-निमित्तान्यथा ऽपश्यन्नस्फुटद् रवि-मण्डलम्, ॥

औक्षन् शोणितमम्भोदा, वायवोऽवान् सु-दुःसहाः॥

अनिमित्तानीत्यादि—अनिमित्तानि कुत्सितनिमित्तानि । नञ् न कुत्सायाम् ।
गच्छन्तोऽपश्यन् दृष्टवन्तः । तानि दर्शयति—रविमण्डलमस्फुटत् स्फुटितम्,
अम्भोदाः शोणितमौक्षन् वृष्टाः । '७०५। उक्ष सेचने' । वायवः सुदुःसहाः प्रवण्डा
अवान् वाग्नि स्म । शकटावनमलादत्र उसादेशः ॥

१३५६—आच्छन् वामं मृगाः कृष्णाः,

शस्त्राणां व्यस्मरन् भटाः, ॥

रक्तं न्यष्टीवदक्लाम्य-

दंखिद्यद् वाजि-कुञ्जरम्. ॥ १० ॥

आच्छन्नित्यादि—निर्गच्छतां वामपार्श्वं कृष्णमृगा आच्छन् गताः । अतः
'२६६०। पा-प्रा-।७।३।७८।' इति ऋच्छादेशः । '१३८०। ऋच्छ गती' इत्यस्य
वा रूपम् । भटाश्च शस्त्राणां व्यस्मरन् विस्मृतवन्तः । '६१३। अधीगर्थ-।२।३।५२।' इति
कर्मणि षष्ठी । वाजिकुञ्जरमखिद्यमध्वान्तमपि रक्तं न्यष्टीवत् । '६०१ छिबु
मिरसने' इति भौवादिकस्य ग्रहणम् '२३२०। छिबु-कृमु-चमां शिति ।७।३।७५।' इति दीर्घः ।
अक्लाम्यत् क्लान्तं च ॥

१३५७—न तानगणयन् सर्वानास्कन्दंश्च रिपून्, द्विषः ॥

अच्छिन्दन्नसिभिस् तीक्ष्णैरभिन्दंस् तोमरैस् तथा ११

न तानित्यादि—तान् सर्वानशुभाजगणयन् नाहतवन्तः किमेतैरिति । अपि
न रिपूनास्कन्दन् अभिगतवन्तः । द्विषो राक्षसांस्तीक्ष्णैरसिमिररीनच्छिन्दन् छिन्न-
वन्तः । तथा तोमरैस्तीक्ष्णैरभिन्दन् विदारितवन्तः ॥

१३५८—न्यकृन्तंश्चक्र-धाराभिरितुदन् शक्तिभिर्दृढम्, ॥

भलैरविध्यन्नग्राऽग्रैरतृंहंस् तोमरैरलम्. ॥ १२ ॥

न्यकृन्तन्नित्यादि—चक्रधाराभिः न्यकृन्तन् छिन्नवन्तः । मुखादित्वास्तुम् ।
शक्तिभिश्च दृढमर्थमनुदन् व्यवधितवन्तः । भलैरविध्यन् ताहितवन्तः । '२४१२।
ग्रहि-ज्या-।६।१।१६।' इति सम्प्रसारणम् । उग्राग्रैस्तीक्ष्णाग्रैस्तोमरैरकं पर्याप्तमनुदन्
हतवन्तः । '१५४९। तृह हिंसायाम् ।' कथादित्वात् अम् । अहोपातुस्वारी ॥

१३५९—आस्यन् प्लवङ्गमा वृक्षानधुन्वन् भू-धरैर्भृशम्, ॥

अहिसन् मुष्टिभिः क्रोधाददंश्च दशनैरपि. ॥ १३ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'राक्षस-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४१५

आस्यन्नित्यादि—पुनरुक्ता अपि इक्ष्वाकुस्य क्षिप्तवन्तः । '१२८५। असु शेषणे' । तथा भूधरेः पर्वतैरधुन्वन् हतवन्तः । 'अधुन्वन्' इति पाठान्तरम् । तत्र '२२६५। उपधायां च । ८।२।२८।' इति दीर्घः । क्रोधान्मुष्टिमिरहिंसन् साहितवन्तः । दधानैर्दन्तैरदधान् खादितवन्तः । '२३२६। दंस-सअ-स्वआं शपि । ६।४।२५।' इत्यनुनासिकलोपः ॥

१३६०—प्रादुन्वन् जानुभिस् तूर्णमनुदंस् तल-कूर्परैः, ॥

प्राहिण्वन्नरि-मुक्तानि शस्त्राणि विविधानि च. ॥१४॥

प्रादुन्वन्नित्यादि—जानुभिस्त्वं प्रादुन्वन् पीडितवन्तः '१३३६। दुडु उप-तापे ।' इत्यादिः । तलकूर्परैः इत्यतलैः प्रकोष्ठैश्चातुदन् व्यवहितवन्तः । भरिभिर्मुक्तानि विविधानि यानि शस्त्राणि तानि प्राहिण्वन् ग्रहितवन्तः ॥

१३६१—अतृणेद् शक्र-जिच् शत्रून्भ्राम्यच् च समन्ततः, ॥

अध्वनच् च महा-घोरं, न च कंचन नाऽदुनोत्. १५

अतृणेडित्यादि—ततः शक्रजिदिन्द्रजित् शत्रून्तृणेद् हितितवान् । तृडेः भम् । तस्य '२५४५। तृण ह इम् । ७।३।२२।' इत्युक्त्यादिलोपः । हकारस्य ळत्वजश्चकार्वाणि । समन्ततश्चाभ्राम्यन् भ्रान्तवान् । महाघोरं च भीषणं स्त्रवं अध्वनन् नादितवान् । न च कंचन नादुनोत् कंचिदपि न नोपतापितवान् अपि तु सर्वानपि पीडितवानित्यर्थः ॥

१३६२—नाऽजानन् सन्दधानं तं, धनुर् नैक्षन्त बिभ्रतम् ॥

नैपूरनचेतन्नस्यन्तं, हतास् तेना ऽविदुर् द्विषः. ॥१६॥

नाजानन्नित्यादि—धनुषि शरं सन्दधानमारोपयन्तमिन्द्रजितं नाजानन् न ज्ञातवन्तः । धनुर्विभ्रतं नैक्षन्त धनुर्धारयन्तं न दृष्टवन्तः । इपून् शरानस्यन्तं क्षिप्यन्तं नाचेतन् हलालाघवात् न ज्ञातवन्तः । '३९। चिनी संज्ञाने' । '१३४। ह्रमो हस्वात्-। ८।३।३२।' इति ह्रमुट् । तेन हवाः सन्तो द्विषः अविदुः ज्ञातवन्तः पूर्वोक्तम् । '२२२६। सिजभ्यन्त-विदिभ्यश्च । ३।४।१०९।' इति श्लेष्मुस् ॥

१३६३—अशृण्वन्नन्यतः शब्दं, प्रपलायन्त चाऽन्यतः, ॥

आक्रन्दमन्यतोऽकुर्वन्स् तेना ऽहन्यन्त चाऽन्यतः. १७

अशृण्वन्नित्यादि—अन्यतः अन्यस्मिन् प्रदेशे कंचिद् द्विषः शब्दमश्रुण्वन् । '२३८६। श्रुवः श्रु च । ३।१।०४।' इति श्रुभावः श्रुप्रत्ययश्च । अन्यत्र स्थिताः प्रपलायन्त पलायिताः । अन्यतोऽन्यत्र प्रदेशे स्थिताः आक्रन्दं अकुर्वन् रोदनं कृतवन्तः । अन्यतोऽन्यत्र तेनेन्द्रजिता अहन्यन्त व्यापादिताः । कर्मणि लङ् । सर्वत्राद्यादिवाचसिः ॥

१३६४—प्रालोठन्त, व्यभिद्यन्त, परितो रक्तमंसवन्, ॥

पर्यश्राम्यन्नतृप्यंश् च क्षतास् तेना ऽस्त्रियन्त च १८

४१६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे सिद्ध-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

प्रालोठन्तेत्यादि—तेन क्षताः केचिन्मौ प्रालोठन्त । ‘७४९। लुठ लोठने ।’
मुवीतस्ततो व्यभिचन्त व्यनीयन्त हताः सन्त इत्यस्ततो जीताः । कर्मणि लङ् ।
परितः समन्ताद्रक्षमन्त्रवन् मुक्तवन्तः । पर्यव्याप्यन् शिक्षाः । अतृप्यन् विपा-
सिताः । दिवादित्वात् इयन् । केचिद्विचिन्तन्त । ‘२५३८ । चिन्ततेर्लुङ्-लिटोश्च
।१।३।९१।’ इति वङ् ॥

१३६५—सौमित्रिराकुलम् तस्मिन् ब्रह्माऽखं सर्व-रक्षसाम् ॥

निधनाया ऽऽजुह्वत् तं व्यष्टभ्राद् रघु-नन्दनः. १९

सौमित्रिरित्यादि—तस्मिन् इन्द्रजिति तथाभूते सति सौमित्रिराकुलो व्यस्त-
चित्तः सर्वरक्षसां निधनाय ब्रह्मास्त्रमाजुह्वत् आह्वातुमैच्छत् । ‘२४२७। अभ्य-
स्तस्य च ।६।१।३३।’ इति अभ्यस्ताकारस्य ह्यतेः प्रागेव द्विवचनात् सम्प्रसा-
रणम् । तं च सौमित्रि रघुनन्दनो रामः व्यष्टभ्रात् निवारितवान् ‘मा भूद्विभीष-
णस्यापि नाशः’ इति । ‘२५५५। सन्मु-स्तुम्भु-।३।१।८२।’ इत्यादिना आप्रत्ययः ।
‘२२७२। स्तम्भेः ।८।३।६७।’ इति मूर्धन्यः ॥

१३६६—ततो माया-मयीं सीतां घ्नन् खड्गेन वियद्-गतः ॥

अदृश्यतेन्द्रजिद्, वाक्यमवदत् तं मरुत्-सुतः. २०

तत् इत्यादि—ततोऽनन्तरं इन्द्रजित् वियद्वत् आकाशगतः सीतां माया-
मयीं मायानिमितां खड्गेन घ्नन् व्यापादयन्नदृश्यत् दृष्टः । कर्मणि लङ् । तथाभूतं
राक्षसं मरुत्सुतो हनूमान् वाक्यमवदत् भाषितवान् ॥

१३६७—‘मा ऽपराधोदित्यं किंचिदभ्रश्यत् पत्युरन्तिकात्, ॥

सीता राक्षस! मा सैनानां निगृह्याः पाप! दुःखिताम्’ २१

माऽपराधोदित्यादि—हे पाप! राक्षस! सीता पत्युरन्तिकादभ्रश्यत् अप-
गता । इयं भवतो नापराधोत् नापराधा । ‘१३५३। राध-साध संसिद्धौ।’ इति
स्वाद्यौ । तस्मादेनां दुःखितां मा स्म निगृह्याः मा वधीः । ‘२२४०। सोत्तरे लङ्
च ।३।३।१७६।’ इति वर्तमाने लङ् ॥

१३६८—‘पीडा-करम-मित्राणां कर्तव्यमिति शक्रजित् ॥

अब्रवीत्, खड्ग-कृष्टश्च तस्या मूर्धानमच्छिनत्. २२

पीडाकरमित्यादि—इयमपराधा भवतु न वा सर्वथा यदमित्राणां पीडा-
करं तद्वद्व्यं कर्तव्यमिति शक्रजिदब्रवीत् उक्तवान् । खड्गकृष्टश्च कृष्टः खड्गो येन ।
‘ग्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः’ तस्या मूर्धानमच्छिनत् छिन्नवान् । तिपो
हलङ्घ्यादिलोपः । वकारस्य चत्वंम् ॥

१३६९—‘यत्-कृते ऽरीन् व्यगृह्णीम, समुद्रमंतराम च, ॥

सा हर्ते’ति वदन् राममुपातिष्ठन् मरुत्-सुतः. ॥२३॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथामके 'राघव-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४१७

यत्कृत इत्यादि—वत्साः कृते वक्षिमितं [अरीन्] वराण् असोकवनिष्ठा-
स्थितान् व्यगृहीम विगृहीतवन्तः । '२२२० । नित्यं क्षितः । १३।४।९९।' इति
लक्षि उत्तमस्व कोपः । समुद्रं चातराम तीर्थवन्तः । '२१७० । अतो दीर्घो वणि
। ७।३।१०१।' इति दीर्घः । सा सीता इतेति वदन्मरुत्पुतः राममुपातिष्ठत्
दौक्षितवान् । अत्र यमुना गङ्गायुपतिष्ठत इत्येवं सङ्गतकरणम् । उपक्षेपो
नास्तीति 'उपादेवपूजा-' इत्यादिना तद् न भवति ॥

१३७०—ततः प्रामुह्यतां वीरौ राघवावरुतां तथा, ॥

उष्णं च प्राणतां दीर्घमुच्चैर् व्याक्रोशतां तथा. ॥ २४ ॥

तत इत्यादि—ततो हनूमद्वचनानन्तरं राघवौ वीरौ प्रामुह्यतां मोहं गतौ
तथाऽहतां क्रुद्धितवन्तौ । '११०७। क शब्दे' । '२४४३। उतो वृद्धिः—१७।३।८९।'
न भवति तत्रापि 'सार्वधातुके' इत्यनुवर्तते । तथा दीर्घमुष्णं च प्राणतां
निश्चितवन्तौ । '११४४। अन प्राणने' । '२४७४। रुदादिभ्यः सार्वधातुके ।
७।२।७६।' इतीद । तथा उच्चैराक्रोशतां 'हा सीते' इति आहूतवन्तौ ॥

१३७१—तार्वाभाषत पौलस्त्यो 'मा स्म प्ररुदितं युवाम्, ॥

ध्रुवं स मोहयित्वाऽस्मान् पापोऽगच्छन्निकुम्भिलाम्. ॥

तावित्यादि—पौलस्त्यो विभीषण आगत्य तौ तथाभूतावभाषत उक्तवान् ।
युवां मा स्म प्ररुदितं मारोदिष्टम् । '२२२०। ओत्तरे लङ् च । १३।२।१०६।'
इति लङ् । यतो ध्रुवमवश्यं स हनूमजिन् पापः अस्मान् मोहयित्वा माघया
विमोह्य । मुहुरकर्मकत्वाद् '५४०। गति-बुद्धि-११।४।५२।' इत्यादिना कर्मसंज्ञा ।
निकुम्भिलामग्निगृहमगच्छन् गतवान् । तत्र भूतानद्यतन एव लङ् ॥

१३७२—मा स्म तिष्ठत, तत्र-स्थो वध्यो ऽसार्व-हुताऽनलः, ॥

अस्त्रे ब्रह्म-शिरस्युग्रे स्यन्दने चा ऽनुपार्जिते. ॥ २६ ॥

मा स्मेत्यादि—मा स्म तिष्ठत मा बिलम्बध्वं, गच्छत । '२२२०। ओत्तरे
लङ् च । १४।३।१०६।' यत्सत्रस्थो निकुम्भिलास्थोऽसावहुतानलः अकृताप्रिकार्यो
वध्यः शक्यो हन्तुम् । '२८२३। शक्ति लिङ् च । १३।३।१७२।' इति चकारात्
'३३१२। कृत्याश्च । १३।३।१०१।' इति वचनात् लङ् । 'कृत्याश्च' इति वचनात्
'हनो वधश्च' इति उपसंख्यानार्थात् 'कथमहुतानलो वध्य' इति चेत् अस्त्रे
ब्रह्मशिरसि ब्रह्मशिरोनाम्नि उग्रे दुष्प्रयोगे स्यन्दने च अनुपार्जितेऽप्राप्ते सति ॥

कथमुभयं तेनोपार्ज्यत इत्याह—

१३७३—ब्रह्मा ऽदधाद् वधं तस्य तस्मिन् कर्मण्यसंस्थिते' ॥

प्रायच्छदाज्ञां सौमित्रेर् यूथपानां च राघवः. ॥ २७ ॥

अस्त्रेत्यादि—यत्सत्त्वां निकुम्भिलायां कर्मण्यसंस्थिते असमाप्ते ब्रह्मा वधं
तस्यादधात् धारितवान् । उक्तवामित्यर्थः । सौ द्विर्वचनम् । एवं विभीषणवचः

४१८ मङ्गि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्ये लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

श्रुत्वा राववः सौमित्रैर्यूपानां च गन्तुमाशां प्रायच्छत् दत्तवान् । '९९६ ।
दाण् दाने' । '२३६०। पा-घ्रा । ७।३।०८।' इत्यादिना वच्छादेशः ॥

१३७४—तां प्रत्यैच्छन् सु-संप्रीतास् ततस् ते स-विभीषणाः, ॥
निकुम्भिलां समभ्यायन्, न्यरुध्यन्त च राक्षसैः ॥२८॥

तामित्यादि—ततस्ते सविभीषणाः सुसंप्रीतास्तामाशां प्रत्यैच्छन् प्रतीष्टवन्तः
प्रतिगृहीतवन्तः । '१४४०। इषु इच्छायाम्' । '२४००। इषु-गमि-यमां छः
। ७।३।०७।' ते च निकुम्भिलां समभ्यायन् समभिगताः । '५०८। अय गतौ ।'
तत्र च ये दिक्पालाः राक्षसाः तैर्म्यरुध्यन्त रुद्धाः प्रवेष्टुं पन्थानं न लब्धवन्तः ।
कर्मणि लङ् ॥

१३७५—दिक्-पालैः कदनं तत्र सेने प्राकुरुतां महत्, ॥

ऐतां रक्षांसि निर्जित्य द्रुतं पौलस्त्य-लक्ष्मणौ, ॥२९॥

दिक्पालैरित्यादि—तत्र निकुम्भिलोद्देशे उभे अपि सेने महत्कदनं विना-
शनं युद्धं प्राकुरुतां कृतवन्तौ । तानि रक्षांसि निर्जित्य पौलस्त्यलक्ष्मणौ द्रुतमैतां
गतवन्तौ । '१११८। इष् गतौ ।' आद्र वृद्धिः ॥

१३७६—तत्रेन्द्रजितमैक्षेतां कृत-धिष्ण्यं समाहितम्. ॥

सोऽजुहोत् कृष्णवर्त्मानमामनन् मन्त्रमुत्तमम्. ॥३०॥

तत्रेत्यादि—तत्र निकुम्भिलायां तावैक्षेतां दृष्टवन्तौ । इन्द्रजितं कृतधिष्ण्यं
कृताध्यगारम् । समाहितं एकाग्रमानसम् । स इन्द्रजित् कृष्णवर्त्मानमजुहोत्
कृतवान् । मन्त्रमुत्तममामनन् आवर्तयन् । '९९५। ज्ञा अभ्यासे ।' शतरि
'२३६९। पा-घ्रा-। ७।३।०८।' इत्यादिना मनादेशः ॥

१३७७—अध्यायच् छक्रजिद् ब्रह्म, समाधेरचलन् न च. ॥

तमाह्वयत सौमित्रिरगर्जच् च भयंकरम्. ॥३१॥

अध्यायदित्यादि—शक्रजिदिन्द्रजित्परं ब्रह्माध्यायत् चिन्तितवान् । '९७४।
ध्वै चिन्तायाम्' आत्वं शिति । न च समाधेश्चक्रवृत्तिनिरोधादचलत् चलि-
तवान् । तं तथाभूतमिन्द्रजितं सौमित्रिर्युद्धायाह्वयत आहूतवान् । भयंकरं
वागजैत् शब्दितवान् ॥

१३७८—अकुप्यदिन्द्रजित् तत्र, पितृव्यं चाऽगदद् वचः ॥

'त्वमत्राऽजायथा, देह इहाऽपुष्यत् सुराऽमिषैः, ३२

अकुप्यदित्यादि—तत्र तस्मिन्नाह्वाने कृतवति गर्जिते च सति अकुप्यत्
कुपः '१३१२। कुप क्रोधे' दैवाधिकः । पितृव्यं च पितृभ्रातरं विभीषणम् । पितृश-
ब्दाद् आतरि व्यधिषातितः । वचो वक्ष्यमाणमगदद् उक्त्वान् । अत्रास्मिन्
राक्षसकुले स्वमजावथाः जातोऽसि । '१२२४। जनी प्रादुर्भावे ।' दैवाधिको

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४१९

ऽनुदात्ते ह ह च देहः सुरामिवैरपुण्यद् इति गतः । पुषिदैवाधिकः । देहमपुण्य इति पाठान्तरम् । तत्र देहं पोषितवानसि । अन्तर्भावितव्यर्थो द्रष्टव्यः ॥

१३७९—इहा ऽजीव, इहैव त्वं क्रूरमरभथाः कथम्, ॥

नाऽपश्यः पाणिमार्द्रं त्वं बन्धु-त्वं नाऽप्यपैक्षथाः, ३३

इहेत्यादि—इहाजीवः जीवितोऽसि कथमिहैव त्वं क्रूरं कर्म आरभथाः आरब्धवानसि । मार्द्रं पाणिं च नापश्यस्त्वं न इष्टवानसि । बाधता कालेन भुक्त्वा पाणिः शुष्यति तावन्तमपि काकं नापेक्षितवानसीत्यर्थः । आस्तां ताव-
देतत् । बन्धुत्वमपि एकगोत्रत्वमपि नापैक्षथाः ॥

१३८०—अ-धर्मान् ना ऽत्रसः पाप !

लोक-वादान् न चा ऽविभेः, ॥

धर्म-दूषण ! नूनं त्वं

ना ऽजाना, ना ऽशृणोरिदम्, ॥ ३४ ॥

अधर्मादित्यादि—हे पाप ! अधर्मादपि नात्रसः न त्रस्तोऽसि । '११९२। त्रस्ती उद्वेगे' । दिवादौ । '२३२१। वा आश-॥३॥१७०।' इत्यादिना पक्षे शप । लोकवादात् जनापवादान् न चाविभेः न भीतोऽसि । श्ला द्विर्वचनम् । भ्रातो-
गुणः । '५८८। मी-त्रार्थानाम्-॥११४।२५।' इत्युपादानसंज्ञा । हे धर्मदूषण । धर्मस्य दूषण धर्मोच्छेदक । अनिधिपरीते स्थितत्वात् । '१२६१। दुष वैकृत्ये' । '२६०४। दोषो णौ ।६।४।९०।' इत्युपधाया उत्त्वम् । दूषयतीति दूषणः । '२८४१। कृत्यल्युटो बहुलम् ।३।३।११३।' इति कर्तरि ल्युट् । न तु नन्दादि-
पाठे ल्युः । तत्र हि 'नन्दि-वाशि-मदि-दूषि-माषि-पषि-शोषि-रोचि-भ्यो ण्यन्तेभ्यः पूजायाम्' इत्युक्तम् । न चात्र पूजा गम्यत इति । नूनं अवश्यं त्वं नाजानाः स्वयमिदं न ज्ञातवानसि । '१६०४। ज्ञा आवबोधने ।' कथादाबुदात्तेत् । '२५११। ज्ञा-जनोर्जा ।७।३।७९।' इदमन्यतोऽपि नाशृणोः द्विषन्त्यो न भुतवानसि । '२३८६। श्रुवः श्रु च ।३।१।७४।' ॥

किं तदित्याह—

१३८१—निराकृत्य यथा बन्धून् लघु-त्वं यात्य-संशयम्, ॥

पितृव्येण ततो वाक्यमभ्यधीयत शक्रजित् ॥ ३५ ॥

निराकृत्येत्यादि—यथा बन्धून् निराकृत्य परित्यज्य [लघुत्वम्] लघुतां यात्य-
संशयमसन्देहम् । ततः पुत्रोक्तेरनन्तरं पितृव्येण विभीषणेन शक्रजिद्वाक्यमभ्य-
धीयत अभिहितः । कर्मणि लङ् । '२४६२। घु-माख्या-।६।४।६६।' इतीत्यम् ॥

१३८२—'मिथ्या मा स्म व्यतिक्रामो,

मच्छीलं मा न बुध्यथाः ॥

४२० भट्टिकान्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-कण्ठे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

सत्यं समभवं वंशे

पापानां रक्षसामहम्. ॥ ३६ ॥

मिथ्येत्यादि—मिथ्या सृष्टा मा सा ज्यतिक्रमः मा परिभूः । '२३२२ । क्रमः-१०।३।७९।' इत्यादिना क्षिति दीर्घः । शीलं स्वभावः मा न बुध्ययाः मा न बुद्धास्त्वं अपि तु ज्ञातवानसि । '२२२०। ओत्तरे लङ् च । ३।३।१०६।' पापानां रक्षसां वंशेऽहं सत्यं समभवं संभूत इति ॥

१३८३—न त्वजायत मे शीलं

तादृग्, यादृक् पितुस् तव. ॥

क्षयाऽऽवहेषु दोषेषु

वार्यमाणो मया ऽरमत् ॥ ३७ ॥

न त्वित्यादि—यद्यप्यहं राक्षसकुले जातस्तथापि तव पितुर्यादृक् शीलं स्वभावस्तादृक् मे न त्वजायत नैवाभूत् । यतोऽसौ क्षयमावहन्तीति क्षयावहाः । पचाद्यच् । तेषु दोषेषु परस्त्रीहरणादिषु मया वार्यमाणोऽपि । दशग्रीव इति संबन्धः । अरमत् रतिं कृतवान् । २७४९। व्याङ् परिभ्यो रमः । १।३।८३।' इति परस्मैपदम् ॥

१३८४—दश-ग्रीवो ऽहमेतस्मादत्यजं, न तु विद्विषन्. ॥

पर-स्वान्यार्जयन्, नारीरन्यदीयाः परामृशत्. ॥ ३८ ॥

दशग्रीव इत्यादि—एतस्मात्कारणादहं रावणमत्यजं त्यक्तवानस्मि न पुनर्दिषन् अमित्रीभवन् । '३१११। द्विपोऽमित्रे । ३।२।१३१।' इति शत्रुप्रत्ययः । तान् दोषानाह-परस्वानि परस्त्रिणां आर्जयन् अन्यैर्ग्राहितवान् । '२३३।३५। अर्जे सर्जे अर्जने' इति भ्वादां हेतुमण्णिच् । '१८५८। अर्जे प्रतियये' इति चौराविकस्य वा रूपम् । अन्यदीयाः नारीश्च परामृशत् स्पृष्टवान् । '१५१९। मृश आमर्शने' इति तुदादाबनुदात्तेत् ॥

१३८५—व्यजिघृक्षत् सुरान् नित्यं, प्रामाद्यद् गुणिनां हिते, ॥

आशङ्कत सुहृद्-बन्धून्-वृद्धान् बह्वमन्यत. ॥ ३९ ॥

व्यजिघृक्षदित्यादि—सुरान् नित्यं व्यजिघृक्षत् विग्रहीतुमैच्छत् । गुणिनां माह्वयवत्प्रभृतीनां यदुक्तं हितं तस्मिन् विषये प्रामाद्यत् प्रमादं गतः । '१२८४। मदी हर्षे' । '२५१९। शमामष्टानाम्-१०।३।७९।' इति दीर्घः । सुहृदो बन्धूश्च सुहृद्बन्धून् आशङ्कत विकल्पितवान् । अवृद्धान् अबिदुषः प्रहस्तादीन् बह्वमन्यत श्लाघितवान् ॥

१३८६—दोषैररमतैर्भिस् ते पिता ऽत्यज्यत यैर् मया. ॥

ततो—रूप्यदर्नर्दश्च च, द्वि-विंशतिभिरेव च ॥ ४० ॥

तत्र लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-बधो' नाम पतञ्जलः सर्गः— ४११

दोषैरित्यादि—एभिर्दोषैस्तत्र पिता रावणः अरमत क्रीडितवान् । वैदोषै-
र्मया अत्यज्यत । कर्मणि लङ् । ततः पितुर्दोषप्रकाशनवचनमादमन्तरम् । रावणि-
रिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अल्पत् सट् । 'रुच सटो' । अगर्ध्व विस्कूर्जितवान् ॥

१३८७—शरैरैताडयद् बन्धुं, पञ्च-विंशतिभिर् नृपम् ॥

रावणिस् तस्य सौमित्रिरमग्राच्च चतुरो हयान् ४१

शरैरित्यादि—बन्धुं विभीषणं द्विविंशतिभिरताडयत् । चत्वारिंशतेत्यर्थः ।
द्वे विंशती येषां शराणामिति बहुव्रीहिः । एवं च '८०८' ग्रहणः संख्यावाच-
'१६१४७' इत्याख्यं न । तथा पञ्चविंशतिभिः शरैर्नृपं लक्ष्मणं अताडयत् ।
अतेनेत्यर्थः । द्वौ च विंशतिश्च पञ्च विंशतिश्चेत्यस्मिन् व्याख्याने द्वाविंशत्या पञ्च-
विंशत्येति च प्राप्नोति । सौमित्रिस्तु तस्य रावणेश्चतुरो हयान् बाणैरमग्राच्च ।
'२०५' मये बिलोडने' इति ऋचादौ ॥

१३८८—सारथिं चाऽलुनाद् बाणैरभनक् स्यन्दनं तथा, ॥

सौमित्रिमकिरद् बाणैः परितो रावणिस् ततः ४२

सारथिमित्यादि—तस्य रावणेः सारथिं चालुनाद् छिन्नवान् । '२५५८।
प्यादीनां ह्रस्वः । ७१३।८०।' तथा स्यन्दनमभनक् अग्नवान् । '१५४७। भञ्जो
आमर्दने' इति ऋचादिः । ततोऽनन्तरं रावणिः सौमित्रिं परितः समन्ताद्
बाणैरकिरत् छादितवान् ॥

१३८९—तार्वस्फावयतां शक्तिं, बाणांश् चाऽकिरतां मुहुः ॥

वारुणं लक्ष्मणोऽक्षिप्यदक्षिपद् रौद्रमिन्द्रजित् ४३

तावित्यादि—ताविन्द्रजिह्मणौ शक्तिं सामर्थ्यमस्फावयतां वर्धितवन्तौ ।
'२५९७। स्फायो वः । ७१३।४१।' बाणांश्च मुहुःकिरतां विक्षिप्तवन्तौ । वारुण-
मखं लक्ष्मणोऽक्षिप्यत् । दैवादिकस्य रूपम् । इन्द्रजिद्वौ पाशुपतमक्षिपत्
क्षिप्तवान् । तौदादिकस्य रूपम् ॥

१३९०—ते परस्परमासाद्य शस्त्रे नाशमगच्छताम्, ॥

आसुरं राक्षसः शस्त्रं ततो घोरं व्यसर्जयत्, ॥४४॥

ते परस्परमित्यादि—ते शस्त्रे परस्परमासाद्य प्राप्य नाशमगच्छतां नाशं
गते । ततस्तत्तादादयन्तरं राक्षसो रावणिः आसुरं असुरदैवतं शस्त्रं घोरं जीर्णं
व्यसर्जयत् क्षिप्तवान् ॥

१३९१—तस्मान् निरपतद् भूरि शिला-शूलेष्टि-मुद्गरम् ॥

माहेश्वरेण सौमित्रिरस्तभ्नात् तत् सुदुर्जयम् ॥४५॥

तस्मादित्यादि—तस्मादासुरादजाय शिलाशूलेष्टिमुद्गरं निरपतद् । इष्टिः
म० का० ३६

४९२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काव्ये लक्ष्मण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

ग्रहरणविशेषः । तच्चानुरं सुदुर्जयं सौमित्रिः माहेन्द्रेण अस्त्रज्ञात् सम्मितवान् ।
'२५५५। सम्मु-३।१।८२।' इत्यादिना सा चकारात् मुञ्च ॥

१३९२—ततो रौद्र-समायुक्तं माहेन्द्रं लक्ष्मणोऽस्मरत्, ॥

तैनाऽऽगम्यत घोरेण, शिरश् चाऽह्रियत द्विषः ४६

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं रौद्रसमायुक्तं रौद्रास्त्रेण सहितं माहेन्द्रमस्त्रं
लक्ष्मणोऽस्मरत् चिन्तितवान् । तेन स्मरणादेवागम्यत आगतम् । भावे लङ् ।
तस्य द्विषः शत्रोः शिरश्चाह्रियत छिद्यम् । कर्मणि लङ् ॥

१३९३—अनुप्यर्षमराः सर्वे, प्राहृष्यन् कपि-यूथपाः, ॥

पर्यष्वजत सौमित्रिं, मूर्ध्न्यजिघ्रश्च राघवः ॥४७॥

अनुप्यर्षित्यादि—तस्मिन् श्रुते अमरा देवाः । अनुप्यन् नृपाः । कपि-
यूथपाः प्राहृष्यन् प्रहृष्टाः । राघवश्च सौमित्रिं पर्यष्वजत आछिद्यवान् । '२३९६।
दंश-सञ्ज-१६।१।२५।' इत्यनुनासिकलोपः । '२२७६। प्राक् सितादहव्यबायेऽपि
।८।३।६३।' इति वचनान् । '२२७५। परि नि-विभ्यः-।८।३।७०।' इत्यादिना
षत्वम् । मूर्ध्न्यजिघ्रश्चाघ्रातवान् ॥

१३९४—अरोदीद् राक्षसाऽनीकमरोदन् नृ-भुजां पतिः, ॥

मैथिल्यै चाऽशपद्धन्तुं तां प्राक्रमत चाऽऽनुरः ४८

अरोदीदित्यादि—राक्षसानीकं राक्षससैन्यमरोदीत् रुदितम् । '२४७५।
रुदश्च पञ्चभ्यः । ७।३।९८।' इतीदं । नृभुजां पतिः रावणः अरोदन् रुदितः ।
'२४७६। अह गार्ग्यगालवयोः । ७।३।९९।' इत्यङागमः । मैथिल्यै चाशपन्
आकृष्टवान् । सर्वदोषस्य मूलमिति । '५७२। श्लाघ-हुक्—।१।४।३४।' इत्या-
दिना कर्मणि सम्प्रदानसंज्ञा । तां च हन्तुं आनुरो मन्युक्षतः प्राक्रमत प्रारब्ध-
वान् । '२७१५। प्रोपाभ्याम्-।१।३।४२।' इति लङ् ॥

१३९५—'अ-युक्तमिदमि' त्यन्ये तमाप्ताः प्रत्यवारयन्, ॥

न्यरुन्धंश् चाऽस्य पन्थानं बन्धुता शुचमारुणत् ४९

अयुक्तमित्यादि—अन्ये आप्ताः राक्षसाः अयुक्तमेतदिति मन्यमानाः तं
तथाविधं प्रत्यवारयन् आवार्य स्थिताः । '१९५०। वृज् आवरणे' घुरादिः ।
न्यरुन्धंश्च हस्तपादादिग्रहणेन रुन्धवन्तः । बन्धुता बन्धुममूहः । अस्य शोक-
मारुणत् अपनीतवती । हलङ्घ्यादि लोपः । चकारस्व जश्चम् ॥

१३९६—आस्फायताऽस्य वीरत्वममर्षश् चाऽप्यतायत ॥

रावणस्य ततः सैन्यं समस्तमयुयुत्सयत् ॥ ५० ॥

आस्फायतेत्यादि—अथ विरुद्धशोकस्य रावणस्य वीरत्वं शौर्यं आस्फायत
वृद्धिं गतम् । अमर्षश्च क्रोधः असाधत विस्तारं गतः । ततः स रावणः समस्तं
सैन्यं अयुयुत्सयत् युयुत्सुमानं प्रबोजितवान् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथनके 'राक्षण-धनो' नाम वृत्तद्वयः सर्वः— ४२३

१३९७—अग्नीनवरिवस्यंश् च ते, ऽनमस्यंश् च शङ्करम्, ॥

द्विजानग्नीणयन् शान्त्यै यातुधाना भवद्-भियः. ५१

अग्नीनित्यादि—ते यातुधानाः अवज्जिवः उत्पद्यमानसीतवः । अग्नीनव-
रिवस्यन् परिचारितवन्तः । '२६७५ । नमोवरिवस्यप्रकः कथम् । ३।१।१९।' इति
वरिवसः परिचर्यायामिति कथम् । तदन्ताल्लङ् । शङ्करं च महादेवं अनमस्यन्
पूजितवन्तः । अत्र नमसः पूजायां कथम् । द्विजान् शान्त्यै शान्त्यर्थमग्नीणयन्
प्रीणितवन्तः । 'धृञ्-प्रीञोर्जुवक्तव्यः' ॥

१३९८—परितः पर्यवाद् वायुराज्य-गन्धिर् मनो-रमः, ॥

अश्रूयत स-पुण्याहः स्वस्ति-धोषः समुच्चरन्. ॥५२॥

परित इत्यादि—अग्निसन्तर्पणादाज्यगन्धिः आज्यस्य गन्धो बहिन्वायौ
स वायुर्मनोरमः परितः सर्ववेदमसु पर्यवात् वाति स्म । स्वस्तिबोधश्च सपुण्याहः
पुण्याहशब्देन सह समुच्चरन् अश्रूयत श्रूयते स्म । कर्मणि लङ् ॥

१३९९—योद्धारो ऽविभरुः शान्त्यै साऽक्षतं वारि मूर्धभिः, ॥

रत्नानि चाऽददुर् गाश् च, समवाञ्छन्मथाऽऽशिषः.

योद्धार इत्यादि—योद्धारः शान्त्यै शान्त्यर्थं साक्षतं अक्षततण्डुलैर्युक्तं
सलाजं च वारि जलं मूर्धभिरविभरुः दधति स्म । '२२२६। सिज्जम्यस्त—
। ३।४।१०९।' इति संजुष । '२४९६। शृजामिन् । ७।४।७६।' इतीत्वम् । रत्नानि
गाश्चाददुः दत्तवन्तः । आशिषश्च तेभ्यः समवाञ्छन् काङ्क्षितवन्तः । '२१७।
वाङ्छि इच्छायाम्' ॥

१४००—अदिहंश् चन्दनैः शुभ्रैर्, विचित्रं समवस्त्रयन्, ॥

अधारयन् स्रजः कान्ता, वर्म चाऽन्ये ऽदधुर् द्रुतम्.

अदिहन्नित्यादि—शुभ्रैः शुक्लवर्णैश्चन्दनैः अदिहन् गात्राणि लितवन्तः ।
'१०८४। दिह उपचये' । विचित्रं शोभनं समवस्त्रयन् आच्छादितवन्तः ।
'२६७७। मुण्ड-मिश्र-। ३।१।१।' इत्यादिना वस्त्रात्समाच्छादने णिप् । कान्ताः
शुभ्राः स्रजः अधारयन् धारितवन्तः । '९६६। धृञ् धारणे' । अण्यन्तस्य
प्रयोग एव नास्ति । अन्ये च वर्माणि कवचाणि द्रुतमद्रुः धारितवन्तः ॥

१४०१—समक्ष्णुवत शस्त्राणि, प्रामृजन्, खड्ग-संहतीः, ॥

गजाऽऽदीनि समारोहन्, प्रातिष्ठन्ता ऽऽथ सत्वरः.

समक्ष्णुवतेत्यादि—शस्त्राणि समक्ष्णुवत । '१११०। क्ष्णु तेजने' । '२७३६।
समः क्ष्णुवः । १।३।६५।' इति तङ् । खड्गसंहतीः प्रामृजन् शोभितवन्तः ।
शृजेरजादौ विभाषा वृद्धिः । गजादीनि यानानि समारोहन् आरूढाः । गजा-
दिष्विति पाठान्तरम् । तत्राधिकरणत्वं विवक्षितम् । अथानन्तरमारूढाः सत्वराः
प्रातिष्ठन् प्रस्थिताः । '२६८९। समव-प्र-विभ्यः स्तः । १।३।९२।' इति तङ् ॥

४२४ महि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काव्ये लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१४०२—अपूरयन् नमः शब्दो बल-संवर्त-संभवः ॥

अपूर्यन्त च दिग्-भागास् तुमुलैस् तूर्य-निस्वनैः. ५६

अपूरयदित्यादि—बलानां संवर्त एकीभावः तस्मात्संभवो यस्य स शब्दः नम आकाशमपूरयत् पूरितवान् । तुमुलैस्तूर्यनिस्वनैः महद्भिर्बौधैर्दिग्भागा अपूर्यन्त पूर्णाः । कर्मणि लङ् ॥

१४०३—आसीद् द्वारेषु संघट्टो रथाऽश्व-द्विपरक्षसाम् ॥

सुमहान-निमित्तैश् च समभूयत भीषणैः ॥ ५७ ॥

आसीदित्यादि—रथादीनां निर्गच्छतां लङ्काद्वारेषु संघट्टः सुमहानासीत् । जनभूयस्तथा संघर्षोऽभूत् । २३२५। अस्तिस्त्रिचोऽष्टके । ७।३।९६। इतीद । अलि-मितैः भीषणैर्भयकरैर्महद्भिः समभूयत क्षयकरैर्निमित्तैर्भूतम् । भाषे लङ् ॥

१४०४—कपयो ऽविभयुस् तस्मिन्मृगंश् च महा-द्रुमान् ॥

प्रोदखायन् गिरीस् तूर्णमगृह्णन् च महा-शिलाः. ५८

कपय इत्यादि—तस्मिन्निर्गते कपयोऽविभयुः भीतवन्तः । महाद्रुमांश्च बोद्धुमभजन् भग्नवन्तः । गिरीन् प्रोदखायन् उत्खातवन्तः । ‘९७८ । खे खदने’ शिति आत्वं न भवति । महाशिला अगृह्णन् गृहीतवन्तः ॥

१४०५—ततः समभवद् युद्धं प्राहरन् कपि-राक्षसाः, ॥

अन्योन्येना ऽभ्यभूयन्त, विमर्दमसहन्त च. ॥ ५९ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं युद्धं समभवत् प्रवृत्तम् । कपिराक्षसाः प्राहरन् प्रहृतवन्तः । अन्योन्येनाभ्यभूयन्त कपयो राक्षसैः राक्षसाश्च कपिभिरिति । कर्मणि लङ् । विमर्दमसहन्त च सोढवन्तः ॥

१४०६—प्रावर्धत रजो भौमं, तद् व्याश्रुत दिशो दश, ॥

पराऽऽत्मीय-विवेकं च प्रामुष्णात् कपि-राक्षसाम्. ॥

प्रावर्धतेत्यादि—बलद्वयप्रक्षोभात् भौमं रजः प्रावर्धत प्रवृद्धम् । तद्रजो दश दिशो व्याश्रुत व्याप्नोत् । अयं परोऽयं चात्मीय इति यो विवेकस्तं च प्रामु-ष्णात् अपनीतवत् । ‘१६२९। मुष स्तेये’ क्र्यादिः ॥

१४०७—ततो ऽद्विषुर् निरालोके

स्वेभ्यो ऽन्येभ्यश् च राक्षसाः. ॥

अद्विषन् वानराश् चैव

वानरेभ्यो ऽपि निर्दयाः ॥ ६१ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं निरालोके समरे राक्षसाः स्वेभ्योऽन्येभ्य-श्चाद्विषुः कुप्यन्ति च । वानरा अपि वानरेभ्योऽद्विषन् निर्दयाः सन्तः । अपि

तथा लक्ष्य-रूपे कथावके 'रावण-बधो' नाम सप्तसहस्रः सर्गाः— ४२५

शब्दात् राक्षसेभ्योऽपि । '२४३५ द्विषन् ॥३१११२॥' इत्यनेन शाकटाव-
नमते हेतुः । अन्वेषामद्विषन् । '५७५। कुच-कुह-॥३१११३॥' इत्यादिना
सम्प्रदानसंज्ञा ॥

१४०८—अधुरंस् ते महा-घोरमन्त्रयोतन्नथ शोणितम्, ॥

समपद्यत रक्तेन समन्तात् तेन कर्दमः. ॥ ६२ ॥

अधुरन्नित्यादि—अथानन्तरं ते हताः अधुरन् घोरं रौद्रं शब्दितवन्तः ।
'१४३३ । घुर मीमार्थशब्दयोः' । शोणितं चाश्रयोतत् क्षरति अ । तेन च रक्त-
क्षुतेन समन्तात्सर्वतः कर्दमः समपद्यत संपन्नः । कर्मणि लङ् ॥

१४०९—गम्भीराः प्रावहन् नद्यः, समजायन्त च हृदाः, ॥

वृद्धं च तद् रजो ऽशम्यत्, समवेद्यन्त च द्विषः. ॥

गम्भीरा इत्यादि—तेन रक्तेन वर्षिष्णुना गम्भीरा अगाधाः नद्यः प्राव-
हन् प्रवृत्ताः । हृदास्तडागाः समजायन्त संजाताः । तच्च रजः प्रवृद्धमशम्यत्
शान्तम् । उद्गमाभावात् । उत्पन्नस्य च पतनात् रजःशमनात् । द्विषश्च सम-
वेद्यन्त संवेद्यन्ते अ । '१८४१ । विद् चेतनाख्याननिवासेषु' इति चौरादिकः ।
कर्मणि लङ् ॥

१४१०—ततो ऽचित्रीयता ऽस्त्रौघैर्

धनुश् चा ऽधूनयन् महत् ॥

रामः, समीहितं तस्य

नाऽचेतन् स्वे न चा ऽपरे. ॥ ६४ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं रामः अस्त्रौघैरचित्रीयत आक्षर्योन्मूतः ।
'३६०५। नमो-वरिवः-॥३१११९॥' इति 'चित्रङ् आक्षर्ये' । हिन्वाप्तङ् । धनुश्च
महदधूनयत् विधूलितवान् । 'धूज्-प्रीजोर्नुङ्क्थ्यः' । तस्य रामस्य समीहित-
मभिप्रेतं स्वे आसीया वानराः न च अपरे परकीया नाचेतन् न ज्ञातवन्तः ॥

१४११—छिन्नानैक्षन्त भिन्नांश्च समन्ताद् राम-सायकैः. ॥

कुष्ठं हाहेति चा ऽशृण्वन् न च रामं न्यरूपयन्. ६५

छिन्नानित्यादि—रामसायकैश्छिन्नान् भिन्नांश्च समन्तादेक्षन्त । हा हेति
च कुष्ठं शब्दमन्योन्यस्य चाशृण्वन् । न च नैव रामं न्यरूपयन् राम इति च
न लिखितवन्तः । 'रूपं व्याफिवायाम्' इति चौरादिकः ॥

१४१२—अभिनच् छत्रु-संघातानध्रुणद् वाजि-कुञ्जरम्, ॥

अपिन्द च रथाऽनीकं, न चा ऽज्ञायत संचरन्. ६६

अभिनदित्यादि—छत्रुसंघातानभिनत् भिन्नवान् । वाजिकुञ्जरमध्रुणद्
सम्पिष्टवान् । '१५५७ । ध्रुविर् सम्पेचने' । रथानीकं रथसमूहमपिन्द पिष्ट-

४२६ मट्टि-काव्ये—चतुर्वे तिकन्त-काव्ये लक्षण-रूपे चतुर्वे वर्गः,

वान् । '१५४६। मिषु संचूर्णने' सर्वे रौघादिकाः । न च संचरन् रामः अज्ञा-
यत न ज्ञातः । स्वैः परिवर्त्ययात् । कर्मणि लङ् ॥

युग्मम्-६७।६८

१४१३-दश दन्ति-सहस्राणि रथिनां च महाऽऽत्मनाम् ॥

चतुर्दश सहस्राणि साऽऽरोहाणां च वाजिनाम् ६७

१४१४-लक्षे च द्वे पदातीनां राघवेण धनुर्-भृता ॥

अनीयन्ताष्टमे भागे दिवसस्य परिक्षयम्. ॥ ६८ ॥

दशत्यादि—अनेन श्लोकद्वयेन राघवेण धनुर्भृता दिवसस्याष्टमे भागे
अर्धप्रहरे दश दन्तिनां सहस्राणि रथिनां च महात्मनां चतुर्दश सहस्राणि ।
सारोहाणां च वाजिनां तावन्त्येव । पदातीनाम् द्वे लक्षे परिक्षयं विनाश-
मनीयन्त नीताः । कर्मणि लङ् । अनीयतेति पाठान्तरं तत्र सर्वमेतदनी-
यतेति योज्यम् ॥

१४१५-यम-लोकमिवा, ग्रन्थाद्,

रुद्राऽऽक्रीडमिवा ऽकरोत्, ॥

शैलैरिवा ऽचिनोद् भूमिं

बृहद्भी राक्षसैर् हतैः. ॥ ६९ ॥

यमलोकमित्यादि—स राघवः तैः राक्षसैः बृहद्भिः यमलोकमिवाप्रभात्
सन्दर्भितवान् । '१६०९।१०। अन्ध ग्रन्थ सन्दर्भे' इति क्यादिः । रुद्राक्रीडमिव
रुद्रस्य क्रीडास्त्रानं अज्ञानमिवाकरोत् । भूमिं शैलैरिवाचिनोत् छादितवान् ॥

१४१६-अस्तुवन् देव-गन्धर्वा, व्यस्मयन्त प्लवङ्गमाः, ॥

कपीन्द्रेऽतन्यत प्रीतिः, पौलस्त्योऽमन्यताऽद्भुतम्. ॥

अस्तुवन्नित्यादि—तमद्भुतकर्मकारिणं देवा अस्तुवन् स्तुवन्ति स्म । प्लव-
ङ्गमाः कपयः व्यस्मयन्त विस्मिताः । हित्वास्तद् । कपीन्द्रे सुग्रीवे प्रीतिरतन्यत
तन्यते स्म । कर्मकर्तरि लङ् । पौलस्त्यो विभीषणः आश्चर्यं ज्ञातवान् ॥

१४१७-राक्षस्यः प्रारुदन्मुचैः, प्राजुगुप्सन्त रावणम्. ॥

अमुह्यद् बाल-वृद्धं च, समरौर्दितरो जनः ॥७१॥

राक्षस्य इत्यादि—राक्षसो भर्त्रादिवधदुःखिताः उचैः प्रारुदन् रुदितवत्यः ।
'२४७४। रुदादिभ्यः-।७।२।७६।' इतीदं न भवति अह्लादित्वान् । रावणं प्राजु-
गुप्सन्त सिद्धितवत्यः । एतदुर्णवात् सर्वमिति । बाला वृद्धाश्च तद्वयं अमुह्यद्
अयान्मोहं गतम् । इतरो जनः राक्षसीबालवृद्धेभ्योऽन्धः समरौर् आकुष्टवान् ।
'११०७। रु मावदे' '२४४३। उतो वृद्धिर्लुकि इति ।७।३।८९।' ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम धर्मद्वयः सर्गः— ४१७

१४१८—सर्वतश्चाऽभयं प्राप्नोन्

नैच्छन् नृभ्यस् तु रावणः, ॥

फलं तस्यैदमभ्यायाद्

दुरुक्तस्येति चाऽब्रुवन्. ॥ ७२ ॥

सर्वत इत्यादि—सर्वतो देवादिभ्यः अभयं रावणः प्राप्नोत् प्राप्तवान् । यतो 'ब्रह्मणि वरं दातुमुद्यते देवादीनामवधो भूयासम्' इत्युक्तवान् । नृभ्यस्तु सका-
शादभयं नैच्छेष्टवान् के मम भावुषा इति तस्य दुरुक्तस्य फलमभ्यायाद्
उपागतम् । इत्येवमपरे अब्रुवन् उक्तवन्तः ॥

१४१९—ततोऽधावन् महा-धोरं रथमास्थाय रावणः, ॥

अक्ष्मायत मही, गृध्राः समारार्यन्त भीषणाः ॥ ७३ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तर महाधोरं रथमास्थायात् रावणः बोधुं वेगे-
नाधावत् गतवान् । तस्य च धावतो मही अक्ष्मायत कम्पिता । '५२०। इमांभी
विधूने' । गृध्राश्च भीषणाः समारार्यन्त अत्यर्थं गतवन्तः । 'सूचि-सूत्रि-भूत्रि-
भ्यो यङ्' अव्यत्यंशूर्णोतीनां ग्रहणं यङ्विधावनेकाजह्लाद्यर्थमित्युपसंख्यानान्
अर्नेयङ् । '२३८० । गुणोऽतिसंयोगाघोः । ७।४।२९।' इत्यधिकृत्य '२६३३। यङि
च । ७।४।३०।' इति गुणः ॥

१४२०—मेघाः स-विद्युतोऽवर्षश्चेल-क्रोपं च शोणितम्, ॥

अवान् भीमा नभस्वन्तः, प्रारुवन्न-शिवाः शिवाः ॥

मेघा इत्यादि—सविद्युतो मेघाश्चेलक्रोपं शोणितं रक्तं अवर्षन् वर्षितवन्तः ।
यावता रक्तेन चेलं वासः क्रोपयते सिच्यते तावत्प्रमाणं वृष्टवन्तः । '५१९। कृषी
शब्दे' इत्यस्य ण्यन्तस्य '२५७०। अर्ति-ही-। ७।३।३६।' इत्यादिना पुङ्क्ति यलोपः ।
'३३५४। चेले क्रोपे । ३।४।३३।' इति णमुल् । भीमाः नभस्वन्तः वायव्यः अवान्
वान्ति स्म । '२४६३। लङ् शाकटायनस्यैव । ३।४।१११।' इति नियमादप्यमते
ज्ञेयुस् न भवति । शिवाः शृगाल्यः अशुभाः अनिष्टशंसिन्यः प्रारुवन् शब्दितवन्तः ॥

१४२१—आटाट्यताऽवमत्याऽसौ

दुर्निमित्तानि, संयुगे ॥

अधुनोद् धनुरर्खाधैः

प्रौर्णोन्वयत विद्विषः. ॥ ७५ ॥

आटाट्यतेत्यादि—असौ रावणः दुर्निमित्तान्यवमत्य युद्धार्थमाटाट्यत अत्य-
थमाटत् । 'सूचि-सूत्रि-' इत्यादिना यङ् । संयुगे युद्धे धनुरधुनोत् कम्पितवान् ।
अर्खाधैर्विद्विषः शत्रून् प्रौर्णोन्वयत शत्रुं छादितवान् । 'ऊर्णुम् आच्छादने' । ऊर्णो-
तेर्णुवज्राभात् 'सूचि-सूत्रि-' इत्यादिना वा यङ् । '२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य

४१८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-छन्दे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

।६।१।२।' इति द्विर्वचने '२४४६। न न्द्राः-।६।१।३।' इति रेफो न द्विरुच्यते ।
नुशब्दस्य द्विर्वचनम् । '२६३०। गुणो बह्वल्लुकोः । ७।४।८२। इति गुणः । '२२-
९८। अङ्गुत्सार्षधातुकयोः-। ७।४।२५।' इति दीर्घः ॥

युग्मम्-७६।७७

१४२२—व्यनाशयस् ततः शत्रून् सुग्रीवाऽस्ता महीभृतः, ॥

ततो व्यरसदंगलायदध्यशेत मही-तलम्. ॥ ७६ ॥

व्यनाशयन्नित्यादि—ततोऽनन्तरं सुग्रीवास्ताः सुग्रीवेण क्षिप्ता महीभृतः
पर्वताः शत्रुसैन्यं व्यनाशयन् मारितवन्तः । ततो मांसादां रक्षसां बलं सुग्रीव-
बाधितं पीडितमित्युत्तरश्लोकेन संबन्धः । व्यरसत् आक्रमितवत् । अंगलायत्
ग्लानिं गतम् । महीतलमध्यशेत महीतले पतितम् । '२४४१।' शीरुः सार्षधा-
तुके गुणः । ७।४।२१।' ॥

१४२३—आश्रयोतद् रुधिरं, तोयमलसच्च चाऽति विह्वलम्, ॥

अशीयत नृ-मांसाऽदां बलं सुग्रीव-बाधितम्. ॥ ७७ ॥

आश्रयोतदित्यादि—रुधिरमाश्रयोतत् अस्रवत् । विह्वलं च सत् तोयमल-
सत् अभिलषितवत् । '२३२१। वा आश-। ३।१।७०।' इत्यादिना विकल्पेन
शप् । अशीयत च अवसन्नम् । '२३६२। शदेः शितः । १।३।६०।' इति तक् ।
'२३६०। पाष्ठा-। ७।३।७८।' इत्यादिना शीयादेशः । मांसमदन्तीति । '२९७७।
अदोऽनञ्जे । ३।२।६८। इति बिद् ॥

१४२४—विरूपाक्षस् ततो क्रीडत् संग्रामे मत्त-हस्तिना, ॥

मुष्टिनाऽदालयत् तस्य मूर्धानं वानराऽधिपः. ७८

विरूपाक्ष इत्यादि—ततो विरूपाक्षो नाम राक्षसः मत्तहस्तिना संग्रामे
अक्रीडत् आन्तवान् । तस्य मूर्धानं वानराधिपः सुग्रीवः मुष्टिना अदालयत्
दलितवान् । '१८८८। दल विदारणे' चुरादिः ॥

१४२५—अचूर्णयच्च च यूपाक्षं शिलया तर्दनन्तरम्. ॥

संकुद्धो मुष्टिनाऽतुभ्रादङ्गदोऽलं महोदरम्. ॥ ७९ ॥

अचूर्णयदित्यादि—तदनन्तरं वानराधिपः यूपाक्षं नाम राक्षसं शिलया
अचूर्णयत् चूर्णितवान् । 'तत्करोति' इति णिच् । अङ्गदोऽपि संकुद्धः मुष्टिना म-
होदरं अलं पर्याप्तमतुञ्जात् व्यापादितवान् । '१६१९। नभ तुभ हिंसायाम्' क्वादिः ॥

१४२६—ततो ऽकुष्णाद् दशग्रीवः

क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम्, ॥

अगोपायच्च च रक्षांसि

दिशश् चाऽरीनभाजयत्. ॥ ८० ॥

तथा लक्ष्यरूपे कवानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४२९

तत इत्यादि—ततो दशग्रीवः कुब्जः वनौकसां वानराणां प्राणानकुब्जात् कुब्जवान् । '१६१६। कुप निष्कर्षे' । रक्षांसि च राक्षसां प्राणोपायत् रक्षितवान् । '२३०३। गुप-धूप-१३।१२८।' इत्यादिना आयप्रत्ययः । अरींश्च द्विशोऽभाजयत् प्रहितवान् ॥

१४२७—आलोकयत् स काकुरस्थमधृष्णोद्, घोरमध्वनत्, ॥
धनुरभ्रमयद् भीममभीषयत विद्विषः. ॥ ८१ ॥

आलोकयदित्यादि—स दशग्रीवः काकुरस्थमालोकयत् दृष्टवान् । घोरदर्शनमधृष्णोत् दृष्टवान् । '१३५०। त्रिष्टया प्रागस्म्ये' इति स्वादिः । ताननुसरन् घोरमध्वनत् ध्वनितवान् । रामं मारयामीति भीमं धनुरभ्रमयत् भ्रमितवान् । '२५६८। मितं ह्रस्वः १६।४।९२।' मान्तरात्मिरवम् । ये विद्विषो न पलायिताः तानभीषयत त्रासितवान् । '२५९५। भियो हेतु-भये पुक् १७।३।४०।' । '२५-९४। भीस्योर्हेतुभये ११।३।६८।' इति तच् ॥

१४२८—आस्कन्दल् लक्ष्मणं बाणैरत्यक्रामच्च च तं द्रुतम्, ॥
राममभ्यद्रवज् जिष्णुरस्कुनाच्च चैषु-वृष्टिभिः. ८२

आस्कन्ददित्यादि—जिष्णुर्जयशीलो दशग्रीवः लक्ष्मणं बाणैरास्कन्दत् बाधितवान् । '१०४८। स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' । तं च लक्ष्मणं द्रुतमत्यक्रामत् आक्रान्तवान् । शिति दीर्घः । अतिक्रम्य च राममभ्यद्रवत् अभिमुखं गतवान् । '१०११। द्रु गती' । इषुवृष्टिभिरस्कुनात् छादितवान् । '१५०३। स्कुम् आवरणे' । '२५५५। स्तम्भु-स्तम्भु-१३।१।८२।' इत्यादिना चकारात् आ ॥

१४२९—अपौहद् बाण-वर्षं तद् भलै रामो निराकुलः, ॥

प्रत्यस्कुनोद् दश-ग्रीवं शरैराशी-विषोपमैः. ॥ ८३ ॥

अपौहदित्यादि—तद्बाणवर्षं रामो निराकुलः सन् भलैरपोहत् अपनीतवान् । 'उपसर्गादस्यस्यूद्योर्व' इति पक्षे तिप् । दशग्रीवं बाणैराशीविषोपमैः दुःसहत्वाद्यत्यस्कुनोत् प्रतीपं छादितवान् । अत्र भ्रुप्रत्ययः ॥

१४३०—मण्डलान्याटतां चित्रमच्छित्तां शस्त्र-संहतीः, ॥

जगद् विस्मापयेतां तौ, न च वीरार्वसीदताम्. ८४

मण्डलानीत्यादि—चित्रमाक्षर्यं मण्डलान्याटतां चक्रवद् आन्तो । शस्त्र-संहतीः अच्छित्तां छिन्नवन्ती । जगत् विस्मापयेतां विस्मापितवन्ती । '२५९६। नित्यं कथ्यतेः १६।१।५७।' इत्यात्वम् । न च तौ वीरौ असीदतां अवसन्नौ । '२३६०। पा-प्रा-१७।३।७८।' इति सीदादेशः ॥

१४३१—व्योम प्राचिनुतां बाणैः, क्षमामक्षमापयतां गतैः, ॥

अभित्तां तूर्णमन्योन्यं शिक्षाश् चाऽतनुतां मुहुः. ॥

४३० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

व्योमेत्यादि—बाणव्यासं प्राप्तिनुतां छादितवन्तौ । इमां पृथिवीं अक्षमाप-
यतां कम्पितवन्तौ । ‘५२०। इमांभी विधूने’ । ‘२५०० । अति-ही-।७।३।३६।
इत्यादिना पुक् । अन्योन्यमभिसां बिदारितवन्तौ । ‘२४६९। असोरछोपः
।६।४।१११।’ चत्वेन च तकारः । तृणं शिक्षाः अनुपि कौशलानि मुहुरतनुतां
बिस्तारितवन्तौ ॥

१४३२—समाधत्ता ऽऽसुरं शस्त्रं राक्षसः क्रूर-विक्रमः, ॥

तदक्षरन् महासर्पान् व्याघ्र-सिंहांश् च भीषणान् ॥

समाधत्तेत्यादि—राक्षसः आसुरं शस्त्रं समाधत्त अनुप्यारोपितवान् । श्लौ-
घिर्वचनमन्यासकार्यम् । ‘२४८३। आभ्यस्तयोः-।१।२।१२।’ इत्याकारलोपः ।
‘२५०१। दधस्तथोश्च ।८।२।३।८।’ इति भष्भावः । ‘२२८०। भवस्तथोर्धोऽधः
।८।२।४०।’ इति प्रतिषेधान् तकारस्य धत्वं न भवति । तत्संहितं सर्पादीन्
प्राक्षरत् मुक्तवत् ॥

१४३३—न्यषेधत् पावकाऽस्त्रेण रामस् तद् राक्षसस् ततः ॥

अदीव्यद् रौद्रमत्युग्रं, मुसलाऽऽद्यंगलत् ततः॥८७॥

न्यषेधदित्यादि—तदासुरं शस्त्रं गमः पावकास्त्रेण न्यषेधन् निषिद्धवान् ।
ततो राक्षसो रौद्रमस्त्रमत्युग्रमदीव्यत् क्षिप्तवान् । अत्र दिविर्गतौ वर्तते । ततो
रौद्रात् क्षिप्तात् मुसलादिप्रहरणमगलत् निर्गतवत् । ‘५८७। गल अदने’ ।
अनेकार्थत्वाद्धातूनां गलिरत्र निर्गमे वर्तते ॥

१४३४—गान्धर्वेण न्यविध्यत् तत्

क्षितीन्द्रो, ऽथ नराऽशनः ॥

सर्व-मर्मसु काकुत्स्थ-

मौम्भत् तीक्ष्णैः शिलीमुखैः. ॥ ८८ ॥

गान्धर्वेणेत्यादि—क्षितीन्द्रो रामः तद्रौद्रमस्त्रं गान्धर्वेणास्त्रेण न्यविध्यत्
साधितवान् । अथ नराशनो राक्षसः शिलीमुखैर्बाणैः सर्वमर्मसु काकुत्स्थमौम्भत्
पूरितवान् । ‘१४०७। उग्म पूरणे’ तुदादौ ॥

१४३५—ततस् त्रिशिरसं तस्य

प्रावृश्चल लक्ष्मणो ध्वजम्, ॥

अमघ्नात् सारथिं चाऽऽशु,

भूरिभिश् चाऽतुदच्छरैः. ॥ ८९ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं लक्ष्मणस्तस्य रावणस्य ध्वजं त्रिशिरसं त्रिशूलाग्रं
प्रावृश्चत् छिन्नवान् । ‘१३७६। ओवृश् छेदने’ तुदादौ । सारथिं चामघ्नात्

तया लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम धर्मदशः सर्गः— ४३१

ध्वस्तवान् । '१६०८। मन्थ बिलोदने' इत्यादिः । भूरिभिन्न प्रभूतैः शरैरतुल्य व्यथितवान् ॥

१४३६—अश्वान् विभीषणो ऽतुभ्नात्
स्यन्दनं चाऽक्षिणोद् द्रुतम्, ॥
ना ऽधुभ्नाद् राक्षसो, भ्रातुः
शक्तिं चोदवृहद् गुरुम्, ॥ ९० ॥

अश्वानित्यादि—विभीषणश्चाश्वानतुभ्नात् हतवान् । '१६१८।१९। नम तुभं हिंसायाम्' । स्यन्दनं चाक्षिणोत् भग्नवान् । '१५६१। क्षिणु हिंसायाम्' तनादौ । राक्षसो रावणः नाधुभ्नात् न क्षोभं गतः । '१६१७। क्षुभ सञ्चलने' इत्यादौ गृह्यते न दिवादौ । आतुर्विभीषणस्य कृते गुरुं शक्तिमुदवृहद् उच्यतवान् । '१४३५। वृह उच्यमने' । तुदादौ गुरुमिति '५०२। वोतो गुणवचनात् । ४।१।४४।' इति विकल्पेन ङीप् ॥

१४३७—तामापतन्तीं सौमित्रिस् त्रिधाऽकृन्तच्छिलीमुखैः, ॥

अशब्दायन्त पश्यन्तम् ततः क्रुद्धो निशाचरः ९१

तामित्यादि—तस्योपरि शक्तिमापतन्तीं सौमित्रिः शिलीमुखैश्चिन्ना त्रिप्रकारं अकृन्तत् छिन्नवान् । '१५२९। कृती छेदने' तुदादौ । यत्र प्रेक्षकाः पश्यन्तः ते अशब्दायन्त शब्दं कृतवन्तः । 'वीर लक्ष्मण ! साधु कृतम्' इति । '२६७३। शब्दवैर-।३।१।२७।' इत्यादिना करोत्यर्थे क्यङ् । ततोऽनन्तरं निशाचरः क्रुद्धः क्रोधं कृतवान् ॥

क्रुद्धो निशाचरः किं कृतवानित्याह—

१४३८—अष्ट-घण्टां महा-शक्तिमुदयच्छन् महत्तराम्, ॥

रामाऽनुजं तया ऽविध्यत्, स महीं व्यसुराश्रयत्, ॥

अष्टेत्यादि—अष्टौ घण्टा यस्यां महाशक्तौ तां शक्तिं प्रभाषेण महत्तरां महतीं अतिशयेन महाप्रमाणां उदयच्छन् उच्यतवान् । '२७४२। त्वमुद्राङ्गम्भो यमोऽग्रन्थे । १।३।७५।' इति तद्ध न भवति अकर्त्रभिप्रायत्वान् । तया च करणभूतया रामा-नुजं लक्ष्मणमविध्यत् विद्धवान् । राममनुजान्वामिति । '३०१०। अनी कर्मणि । ३।२।१००।' इति डः । स च लक्ष्मणो विद्धः व्यसुः विगतप्राणः महीमाश्रयत् आश्रितवान् । सुवि पतित इत्यर्थः ॥

१४३९—राघवस्याऽभृशायन्त सायकास्, तैरुपद्रुतः ॥

ततस् तूर्णं दशग्रीवो रण-क्षमां पर्यशेषयत्, ॥ ९३ ॥

राघवस्येत्यादि—तस्मिन् पतिते राघवस्य सम्बन्धिना बाणाः अभृशायन्त अभृशान् भृशान् अभवन् शीघ्रगतयो जाता इत्यर्थः । ततस्तैरुपद्रुतो दशग्रीवः तूर्णीन्-त्वा रणक्षमां रणभूमिं पर्यशेषयत् त्यक्तवान् । '१९९४। क्षिप असर्वोपयोगे' चुरादिः ॥

४३२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थी वर्गाः,

१४४०—स-स्फुरस्योदकर्षच् च सौमित्रेः शक्तिर्मग्न-जः, ॥

असिञ्चदोषधीस् ता याः समानीता हनूमता. ॥९४॥

सस्फुरस्येत्यादि—अग्रजः रामः सौमित्रेः सस्फुरस्य उच्छ्वसतः शक्तिं हृदयलङ्घ्यामुदकर्षत् उत्कृष्टवान् । याश्च हनूमतौषधयः समानीतास्ता असिञ्चत् अणुदेशेषु क्षारितवान् ॥

१४४१—उदजीवत् सुमित्रा-भूद्

भ्राता ऽऽश्लिष्यत् तर्मायतम्, ॥

सम्यङ् मूर्धन्युपाशिङ्घ-

दपृच्छच्च च निरामयम्. ॥ ९५ ॥

उदजीवदित्यादि—ततः सुमित्राभूर्लक्ष्मणः उदजीवत् प्रत्युज्जीवितवान् । तं च जीवितं भ्राता रामः आयतं दीर्घकालमाश्लिष्यत् आलिङ्गितवान् । मूर्धनि च सम्यगुपाशिङ्घत् आघ्रातवान् । '१७०। शिषि आघ्राणे' । निरामयं च कुशलमपृच्छत् पृष्टवान् । 'किं व्यपगता पीडा' इति ॥

१४४२—ततः प्रोदसहन् सर्वे योद्धुर्मभ्यद्रवत् परान्, ॥

अकृच्छ्रायत च प्राप्तो रथेना ऽन्येन ऽरावणः. ॥९६॥

तत इत्यादि—ततः सर्वे एव रामादयो योद्धुं प्रोदसहन् प्रोत्साहितवन्तः । '१९४६। सह मर्षणे' इति चौरादिकः परस्मैपदी । 'आष्टवाद्वा' इति णिञ् न भवति । नतु औषादिकः तस्यात्मनेपदित्वात् । रावणश्चान्येन रथेन प्राप्तः सन् परानुत्साहतोऽभ्यद्रवत् अभिमुखं गतवान् । अकृच्छ्रायत च कृच्छ्राय पापाय कर्मणे कर्मितवान् । 'सत्रकक्षकष्टकृच्छ्राहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्' इति वयङ् । कण्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा ॥

१४४३—'भूमि-ष्ठस्या ऽसमं युद्धं रथ-स्थेनै' ति मातलिः ॥

आहरद् रथमत्युग्रं स-शस्त्रं मघवा ऽऽज्ञया. ॥९७॥

भूमिष्ठेत्यादि—भूमिष्ठस्य रामस्य । '२९१८। अम्बाम्ब-१८।३।९७।' इति मूर्धन्यः । रथस्थेन रावणेन सह युद्धमसममतुल्यमयुक्तमिति निरूपितवतो मघवतः इन्द्रस्य आज्ञया मातलिः सशस्त्रं रथमत्युग्रमाहरत् आनीतवान् ॥

१४४४—सो ऽध्यष्टीयत रामेण, शस्त्रं पाश्रुपतं ततः ॥

निरास्यत दशाऽऽस्यस्, तच्छक्राऽस्त्रेणाजयन् नृपः. ॥

सोऽध्यष्टीयतेत्यादि—स रथो रामेणाध्यष्टीयत अभ्यासितः । कर्मणि लङ् । '२४६२। बु-मा-स्या-१६।४।६६।' इतीत्वम् । '२२७०। उपसर्गाद-१८।३।६५।' इत्यादिना चत्त्वमङ्गुयवायेऽपि । ततोऽनन्तरं दशास्यः पाश्रुपतमस्त्रं निरास्यत क्षिप्त-

तथा लक्ष्मण-रूपे कथामके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४३३

वान् । 'उपसर्गादस्यत्पूजोर्वाचनम्' इति तत् । तत्प्राप्तुपत्तं श्रुत्वा रामः सन्म-
खेणाजयत् जितवान् ॥

१४४५—ततः शत-सहस्रेण रामः प्रौर्णोन् निशाचरम् ॥

बाणानामक्षिणोद् धुर्यान्, सारथिं चाऽदुनोद् द्रुतम्.

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं रामः निशाचरं बाणानां शतसहस्रेण कक्षेण
प्रौर्णोत् छादितवान् । '२४४८। गुणोऽपृक्ते ॥७३।९३॥' इति गुणः । द्रुतं धुर्यान्-
वान् । '१६२८। पुरो यद्वक्त्रे ॥१४॥७७॥' इति चत् । अक्षिणोत् इति चत् ।
सारथिं चादुनोत् उपतापितवान् ॥

१४४६—अदृश्यन्ता ऽनिमित्तानि,

प्राङ्मलत् क्षिति-मण्डलम्, ॥

रावणः प्राहिणोच्छूलं,

शक्तिं चैन्द्रीं मही-पतिः. ॥ १०० ॥

अदृश्यन्तेत्यादि—रावणस्यानिमित्तानि अदृश्यन्त दृष्टानि । कर्मणि लङ् ।
क्षितिमण्डलं प्राङ्मलत् चलितम् । '६२। ङ्गल चलने' । रावणश्चानिमित्तानि दृष्ट्वा
ब्रह्मदत्तशूलं प्राहिणोत् क्षिप्तवान् । महीपतिः स राम ऐन्द्रीं शक्तिं प्राहिणोत् ।
'१३३७। हि गतौ' स्वादिः ॥

१४४७—ताभ्यामन्योन्यमासाद्य समवाप्यत संशमः, ॥

लक्ष्णे पत्रिणां वक्षः क्रुद्धो रामस्य राक्षसः ॥ १०१ ॥

ताभ्यामित्यादि—ताभ्यां शूल-शक्तिभ्यामन्योन्यमासाद्य संक्रिय संशमः
संशमनम् । घञि '२७६३। नोदात्त-॥७३।३४॥' इति वृद्धिप्रतिषेधः । समवाप्यत
प्राप्तः । कर्मणि लङ् । अनन्तरं क्रुद्धो राक्षसः पत्रिणां शराणां लक्ष्णेण शतसह-
स्रेण रामस्य वक्षः अस्तृणादिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । छादितवान् । '१५५८।
प्रादीनां ह्रस्वः ॥७३।८०॥' ॥

१४४८—अस्तृणादधिकं रामस् ततो ऽदेवत सायकैः, ॥

अङ्गाम्यद्रावणम्, तस्य सूतो रथमनाशयत्. ॥ १०२ ॥

अस्तृणादित्यादि—ततोऽनन्तरं रामो राक्षसादधिकं अदेवत क्रीडितवान् ।
'५३३। तेवृ-देवृ देवने' इति स्वादावनुदात्तेत् । स तथा देवबाणेनाहतो रावणः
अङ्गाम्यत् ग्लानिमुपगतः । तस्य तथाभूतस्य रावणस्य सूतः सारथिः स्वामिजी-
वितेच्छया रथमनाशयत् दूरं अपनीतवान् ॥

१४४९—राक्षसोऽतर्जयत् सूतं पुनश् चाऽढौकयद् रथम्, ॥

निरास्येतामुभौ बाणानुभौ धुर्यान्विध्यताम् ॥ १०३ ॥

४३४ मद्दि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्णः,

राक्षस इत्यादि—राक्षसो रावणः सूतमतर्जयत् अस्ति तवान् । 'हा पाप ! किं शत्रुसमीपाद्रयं पराबुलबस्ति' इति । इत्थं संतर्जितः सूतः पुनरपि रथमङ्गीकयत् दौकितवान् । रामसमीपमित्यर्थात् । उभौ रामरावणौ बाणाक्षिराख्येतां क्षिप्तवन्तौ । 'उपसर्गादस्यस्यूद्योर्वा' इति तद् । पुर्यान्वागधिष्यतां ताडितवन्तौ ॥

१४५०—उभावकृन्ततां केतूनाव्यथेतामुभौ न तौ ॥

अदीप्येतामुभौ धृष्णू, प्रायुज्जातां च नैपुणम् १०४

उभावित्यादि—तामुभौ रामरावणौ केतून् ध्वजानकृन्ततां क्षिप्तवन्तौ । तामुभौ नाप्यथेतां न व्यथितवन्तौ । उभावदीप्येतां शोभितवन्तौ । धृष्णू च प्रगल्भा नैपुणं कौशलं प्रायुज्जातां प्रयुक्तवन्तौ ॥

१४५१—उभौ मायां व्यतायेतां, वीरौ नाऽश्राम्यतामुभौ ॥

मण्डलानि विचित्राणि क्षिप्रमाक्रामतामुभौ ॥१०५॥

उभौ मायामित्यादि—तामुभौ मायां व्यतायेतां विस्तारितवन्तौ । '५२३। तावृ सन्तानपाकनयोः' भादौ । उभौ वीरौ नाश्राम्यतां न आन्तौ । युध्यमानौ च तामुभौ मण्डलानि विचित्राणि मतिवैचित्र्यात् क्षिप्रमाक्रामतां आन्तौ । '२३२१। वा आश-१३।१।७०।' इति शप् ॥

१४५२—न चोभावप्यलक्ष्येतां, यन्तारावाहतामुभौ ॥

स्यन्दनौ समपृच्येतामुभयोर् दीप्तवाजिनौ ॥१०६॥

न चेत्यादि—तामुभौ नाप्यलक्ष्येतां प्रेक्षकैर्न ज्ञातौ । 'अयं रामः अयं च रावणः' इति । कर्मणि लङ् । यन्तारौ सूतौ । कर्मपदमेतत् । उभौ परस्परस्य । अहतामाहृतवन्तौ । '२४२८। अनुदात्तोपदेश-१६।४।३७।' इत्यादिनानुनासिकलोपः । स्यन्दनौ रथौ उभयोः रामरावणयोः दीप्तवाजिनौ चामरादिमण्डनात् दीप्ता उज्ज्वला वाजिनो ययोः तयोः स्यन्दनौ समपृच्येतां संपृक्ते । '१५५७। पृथ्वी सम्पर्के' कर्मणि लङ् ॥

१४५३—ततो मायामयान् मूर्ध्नो राक्षसोऽप्रथयद्गणे, ॥

रामेणैकशतं तेषां प्रावृक्ष्यत शिलीमुखैः ॥ १०७॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं राक्षसः मायामयान् मायास्वभावान्मूर्ध्नः शिरास्ति अप्रथयत् प्रदर्शितवान् । 'प्रथ प्रख्याने' इति घटादौ । तेषां च शिरसां एकशतं एकाधिकं शतं रामेण शिलीमुखैः शरैः प्रावृक्ष्यत छिन्नम् । कर्मणि लङ् ॥

१४५४—समक्षुभ्रद्भुदन्वन्तः, प्राकम्पन्त महीभृतः, ॥

सम्प्रासमभिभः शक्रः, प्रैखच्च, क्षुभिता क्षितिः ॥१०८॥

समक्षुभ्रदित्यादि—छिन्नानां च पततां क्षोभादुदन्वन्तः सागराः समक्षुभ्रन् सञ्चलिताः । '१६१७। क्षुभ सञ्चलने' इति ऋषिः । महीभृतः प्राकम्पन्त

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४१५

कम्पिताः । शक्र इन्द्रः संक्रासमभिभः श्रुतवान् । पततां शिरसां पुनःपुनस्त्वयात् ।
मायया विमोह्यायं राममजैषीदिति । विभर्तेः स्त्री द्विर्बचनम् । '२५९६। शृणो-
मिह । ॥१४॥६६।' चाखोगुणः । पररूपत्वमिति लोपविसर्जनीयो । प्रैङ्गत् क्षुभि-
तञ्च स शक्रः । उल्लेखादाविति रिति पठ्यते । कितिञ्च क्षुभिता चलिता ॥

१४५५—ततो मातलिना शस्त्रमस्मर्यत महीपतेः ॥

वधाय रावणस्योग्रं स्वयम्भूर्यदकल्पयत् ॥१०९॥

तत इत्यादि—रावणस्य वधाय स्वयम्भूर्यदकल्पयत् कल्पितवान् ।
कृपेणो गुणः । '२३५०। कृपो रो लः । ८।२।१८।' तदस्त्रं मातलिना अस्मर्यत
स्मारितम् । स्मरतेर्ष्यन्तात् कर्मणि लङ् । मित्वाङ्गस्त्वम् । महीपतेरिति
'६१३। अशीगर्थ—१२।३।५२।' इति षष्ठी ॥

कीदृशं तद्वित्याह—

१४५६—नभस्वान् यस्य वाजेषु, फले तिग्मांशु-पावकौ ॥

गुरुत्वं मेरु-सङ्काशं, देहः सूक्ष्मो वियन्मयः ॥११०॥

नभस्वानित्यादि—यस्य शस्त्रस्य वाजेषु [पक्षेषु] नभस्वान् वायुः सन्नि-
हितं फले [शल्के] तिग्मांशुरादित्यः पावकश्च । यस्य गुरुत्वं मेरुवत् मेरोरिव ।
'इदत्वं मेरुसङ्काशम्' इति पाठान्तरम् । तत्र मेरुस्थलगौरवसदृशमित्यर्थः । सूक्ष्मो
देहो दिव्यचक्षुरागम्यः वियन्मय आकाशस्वभावः ॥

१४५७—राजितं गारुडैः पक्षैर् विश्वेषां धाम तेजसाम् ॥

स्मृतं तद् रावणं भित्त्वा सुघोरं भुव्यंशाययत् ॥१११॥

राजितमित्यादि—गारुडैः पक्षैर् राजितं शोभितम् । तेजसां विश्वेषां अनेक-
प्रकाराणां धाम स्थानम् । तदस्त्रं रामेण स्मृतं स्मृतिमागत्य सुघोरं रावणं भित्त्वा
भुवि अशाययत् शायितवत् । रावणस्योदरं भित्त्वा भूमौ पानितवदित्यर्थः ॥

१४५८—आवधन् कपि-वदनानि संप्रसादं,

प्राशंसत् सुर-समितिर् नृपं जिता ऽरिम्, ॥

अन्येषां विगत-परिप्लवा दिगुन्ताः,

पौलस्त्योऽजुषत शुचं विपन्न-वन्धुः ॥ ११२ ॥

इति भट्टि-काव्ये तिङन्त-काण्डे लङ्-विलसितो नाम

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

आवधन्नित्यादि—तस्मिन् हते कपिवदनानि कर्तुंभूतानि त्रीषाव संप्रसाद-

१. 'अस्मर्यत महीपतिः' इति पाठान्तरम् । २—'८५३। पक्षो बाजकिपूत्तरे' इत्यमर-
सिंहः । ३—'प्रहर्षिणीवृत्तम्' 'मौजौगजिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति कण्ठगात् ।

४२६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङ्मत्-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो सर्गः,

मावन्न सेवितवन्ति । सुरसमितिः सुरसमूहः नृपं जितार्द्रं प्राशंसत् स्तुत-
वती । अन्येषां अन्यजनानां विगन्ताः रावणवधाद्विगतपरिहृषा विरूपद्वा जाता
इत्यर्थात् । पौलस्त्यो विभीषणः विपन्नबन्धुः मृतआतुकः शुचं शोकमनुषत्
सेवितवान् । जुषिस्तुदादावनुदात्तेत् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये

चतुर्थे तिङ्मत्-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (सर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-बन्धो' नाम

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः—

इतः प्रभृति छटमधिकृत्य लङ्किलसितमाह—तत्र वर्तमाने छट् । ततोऽन्य-
त्रापि दर्शयति—

१४५९—व्यभृते स्म ततः शोको नाभि-सम्बन्ध-सम्भवः ॥

विभीषणमसावुञ्चै रोदिति स्म दशाऽऽननम् ॥१॥

व्यभृत इत्यादि—ततो वधादनन्तरं शोको विभीषणं व्यभृते स्म व्यास-
वान् । '१७७८। छट् स्मे-॥३॥११८।' इति भूतानघतनपरोक्षे छट् । नाभिस-
म्बन्धेन एकोदुरसम्बन्धेन सम्भवो यस्य शोकस्य । असौ प्रवृद्धशोको विभीषणः
उच्चैर्महता शब्देन दशाननं नामग्राहं रोदिति स्म रुदितवान् ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

१४६०—'भूमौ शेते दशग्रीवो महार्ह-शयनोचितः, ॥

नेक्षते विह्वलं मां च, न मे वाचं प्रयच्छति ॥२॥

भूमावित्यादि—महार्हशयने उचितो यः स भूमौ शेते । शोकाद्विह्वलं मां
च नेक्षते । मे वाचं प्रतिवचनं न प्रयच्छति न ददाति । '९९६। दाणू दाने' ।
'२३६०। पा-प्रा-॥७॥१७८।' इत्यादिना यच्छादेशः ॥

१४६१—विपाकोऽयं दश-ग्रीव ! संदृष्टो ऽनागतो मया ॥

त्वं तेनाऽभिहितः पथ्यं किं कोपं न नियच्छसि ॥३॥

विपाक इत्यादि—हे दशग्रीव ! अयं विपाको मरणलक्षणं फलं अनागतो
अविष्यद्येव मया संदृष्टः सम्यगुपलब्धः । इदानीं पश्यसि तेन कारणेन योऽभि-
हितोऽसि 'सीतां मुञ्च' इति । अतः किमिति कोपं न नियच्छसि नापनयसि ।
नास्त्येव मम दोषः । निपूर्वो यस्मिन्पनयने वर्तते ॥

१४६२—भजन्ति विपदस् तूर्णमृतिकामन्ति सम्पदः ॥

तान्, मदान् नाऽवतिष्ठन्ते ये मते न्यायवादिनाम् ४

तथा छद्म-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाद्यंशः सर्गः— ४३०

भजन्तीत्यादि—अन्वयः ये स्वामिनो मदादवलेपात् न्यायवादिनां मास्व-
वप्यभृतीनां मते नावतिष्ठन्ते । '२६८९। समन्-प्र-विन्मः स्वः । ११३।२९।'
इति वृह । ते पुरुषाः विपदस्तूर्णं भजन्ति अवसादं सेवन्ते । भजिहभनपदी ।
सम्पदश्चातिक्रामन्ति त्यजन्ति ॥

१४६३—अ-पथ्यमायतौ लोभादामनन्त्यनुजीविनः ॥

प्रियं, शृणोति यस् तेभ्यस्, तमृच्छन्ति न सम्पदः. ५

अपथ्यमित्यादि—प्रायेण अनुजीविनः ग्रहस्तादिसत्त्वाः । आयताशागा-
मिनि काले वृद्धावस्थायामपथ्यमनिष्टं फलं लोभेन तृष्णाया वा प्रियमामनन्ति
उपदिशन्ति 'साधु इदम्' इति । तेभ्यो यः शृणोति तं सम्पदो न ऋच्छन्ति ।
अर्ते ऋच्छादेशः ॥

१४६४—प्राज्ञासूतेजस्विनः सम्यक् पश्यन्ति च, वदन्ति च, ॥

तेऽवज्ञाता महाराज ! क्लाम्यन्ति, विरमन्ति, च. ॥६॥

प्राज्ञा इत्यादि—ये प्राज्ञाः तेजस्विनः अस्मद्विधाः सम्यगविपरीतं वाक्य-
क्षुपा पश्यन्ति वदन्ति च सम्यक् । हे महाराज ! अवज्ञानास्ते तिरस्कृताः क्लाम्यन्ति
खिद्यन्ते । विरमन्ति च विमुखा भवन्ति । तदवज्ञानफलमेतत् इति भावः ॥

१४६५—लेढि भेषज-वन् नित्यं यः पथ्यानि कटून्पि, ॥

तदर्थं सेवते चाऽऽप्तान्, कदाचिन् न स सीदति. ॥७॥

लेढीत्यादि—यस्तु स्वामी आदी कटून्पि पथ्यानि परिणाममुत्थामि
भेषजवदौपधमिव नित्यं लेढि श्रोत्रेन्द्रियेणानुभवति तदर्थं चात्मानं भिषंवादिनः
सेवते स कदाचिन्नावसीदति इह च परत्र यावसन्नो न भवति ॥

१४६६—सर्वस्य जायते मानः, स्व-हिताच्च च प्रमाद्यति, ॥

वृद्धौ भजति चाऽपथ्यं नरो येन विनश्यति. ॥८॥

सर्वस्येत्यादि—प्रायेण वृद्धौ सत्यां सर्वो जनो मानी सञ्जायते वृद्धेस्त्रि-
विकारित्वात् । स्वहिताच्च प्रमाद्यति हिताच्छो भवति । अपथ्यं च भजति
सेवते । येनापथ्येन सेवितेन नरो विनश्यति ॥

१४६७—द्वेष्टि प्रायो गुणेभ्यो यन्, न च स्निह्यति कस्यचित्,

वैरायते महद्भिश्च शीयते वृद्धिमानपि. ॥ ९ ॥

द्वेष्टीत्यादि—यद्यस्माद्वृद्धौ सत्यां प्रायेण गुणेभ्यः वृद्धसेवित्वादिभ्यः प्रशु-
र्द्वेष्टि । '५७५। कुच दुह-११।२।३७।' इति सम्प्रदानसंज्ञा । न च कस्यचित्
स्निह्यति प्रीयते । महद्भिश्च सह वैरायते वैरं करोति । '२६७३। सम्प्र-वैर-
१३।११७।' इति वचः । तस्मात्कारणात् वृद्धिमानपि शीयते विनश्यति । शदेः
क्षिति शीयादेशः । '२३६२। शदेः क्षितः ११।३।६०।' इति वृह ॥

४१८ अट्टि-काव्ये—बतुर्वे तिहन्त-काव्ये लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

१४६८—समाश्वसिमि केना ऽहं, कथं प्राणिमि दुर्-गतः ॥

लोक-त्रय-पतिर् भ्राता यस्य मे स्वपिति क्षितौ. १०

समाश्वसिमीत्यादि—यस्य मम भ्राता लोकत्रयपतिः क्षितौ स्वपिति सोऽहं केनोपायेन समाश्वसिमि शोकं त्यजामि । ‘३४७४। रुदादिभ्यः । ७। २। ७६।’ इतीदृ । दुर्गतो दुःस्थितः कथं केन प्रकारेण प्राणिमि जीवामि ॥

१४६९—अहो जागर्ति कृच्छ्रेषु दैवं, यद् बल-भिज्जितः ॥

लुठ्यन्ति भूमौ क्लियन्ति बान्धवा मे स्वपन्ति च. ११

अहो इत्यादि—अहो इति विस्मये । कृच्छ्रेषु दुःखेषु दैवं जागर्ति अव-हितमित्यर्थः । लियं दुःखोपादनात् । यद्यस्मात्कारणादपरमपि मम बान्धवाः बलभिजितः बलं भिनत्तीति बलभिदिन्द्रः तं जयन्तीति क्लिप् । भूमौ लुठ्य-न्ति । ‘लुठ-लुठ लोटने’ दिवादी । तथा क्लियन्ति पूयन्ति । स्वपन्ति दीर्घनिद्रां प्रवेशिताः ॥

१४७०—शिवाः कुण्णन्ति मांसानि,

भूमिः पिवति शोणितम्, ॥

दशग्रीव-सनाभीनां

समदन्त्यामिषं खगाः, ॥ १२ ॥

शिवा इत्यादि—दशग्रीवसनाभीनां दशग्रीवेण तुल्यगोत्राणाम् । ‘१०१३। ज्योतिर्जनपद-१६। ४। ८५।’ इत्यादिना समानस्य सभावः । मांसानि शिवाः शृगालाः कुण्णन्ति । ‘१६१६। कुष निष्कर्षे’ । भूमिः शोणितं पिवति । खगाः पक्षिणः मांसशोणितव्यतिरिक्तं वसामज्जादिकं समदन्ति भक्षयन्ति ॥

१४७१—येन पूत-क्रतोर् मूर्ध्नि स्थीयते स्म महाऽऽहवे, ॥

तस्याऽपीन्द्रजितो दैवाद् ध्वाक्षैः शिरसि लीयते. १३

येनेत्यादि—येनेन्द्रजिता पूतक्रतोरिन्द्रस्य महाहवे महासमरे मूर्ध्नि अग्रतः स्थीयते स्म स्थितम् । ‘२७७९। अपरोक्षे च । ३। २। ११९।’ इति लट् । विभीष-णस्य ह्यपरोक्षभूतानघतनत्वादर्थस्य । तस्यापीन्द्रजितः शिरसि दैवाद्रामादेतु-भूतात् ध्वाक्षैः काकैर्लीयते । वर्तमान एव आद्ये लट् ॥

१४७२—स्वर्भानुर् भास्करं ग्रस्तं निधीवति कृताऽह्निकः, ॥

अभ्युपैति पुनर् भूर्ति राम-ग्रस्तो न कश्चन. ॥ १४ ॥

स्वर्भानुरित्यादि—स्वर्भानुः राहुः भास्करं ग्रस्तं प्रासीकृतं कृताह्निकः कृताहारः निधीवति स्वमुखाधिरस्यति । रामग्रस्तो रामाभिभूतः पुनर्भूर्ति नाभ्युपैति कश्चन कश्चिदपि भूर्ति नाभ्युपैति प्राप्नोति । ‘७३। एत्वेचन्यूरुसु

तथा छन्द-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापा' नामाष्टादशः सर्गः—४३९

।६।१।८९।' इति वृद्धिः । अन्वमीति पाठान्तरं तदयुक्तं छान्दस्तत्वात् । यतः यमो बहुलं छन्दसि हलादावनन्तरे सार्वधातुके '२४४१। तु-स्तु-सायनः सार्वधातुके ।७।३।९५।' इतीह ॥

१४७३—त्वमजानन्निदं राजर्षीडिषे स्म स्व-विक्रमम्, ॥

दातुं नैच्छसि सीतां स्म, विषयाणां च नैशिषे. १५

त्वमित्यादि—हे राजन् ! त्वमिदं यथोदितमजानन् स्वविक्रममीडिषे स्म स्तुतवानसि । '२४४०। ईद-जनोर्ध्वे च ।७।२।७८।' इति चकारात् सेशब्द-स्यापीद । एवं च कृत्वा त्वं सीतां दातुं नैच्छसि स्म नेष्टवानसि । विषयाणां शब्दादीनां नैशिषे स्म विषयाच्च जितवानसि । '२४३९। ईशः से ।७।२।७७।' इतीह । '६१३। अर्षीगर्थ-।२।३।५२।' इति कर्मणि षष्ठी । सर्वत्र '२७७९। अपरोक्षे च ।३।२।११९।' इति लट् ॥

१४७४—मन्त्रे जातु वदन्त्यज्ञास्, त्वं तानर्प्यनुमन्यसे, ॥

कथं नाम भवांस् तत्र नाऽवैति हितमात्मनः ॥१६॥

मन्त्र इत्यादि—मन्त्रविषये अपठिताः मूर्खाः सन्तः जातु कदाचिदपि वदन्ति गार्हितमेतत् । तानपि त्वमनुमन्यसे अनुमतवान् । इदमप्यतिगार्हितम् । '२७९९। गार्हायां लट्पिजात्वोः ।३।३।१४२।' इति अपिजात्वोरुपपदयोः काल-सामान्ये लट् । कथमेतत् न्याय्यं यत्तत्र भवान् रावणः विद्वानपि नात्मनो हितमवैति न विदितवान् । '२८००। विभाषा कथमि लिङ् च ।३।३।१४३।' इति कथंशब्द उपपदे चकारात् गार्हायां लट् । तत्र भवानिति '१९६३। इत-राभ्योऽपि ह्यपन्ते ।५।३।१४१।' इति भवदादिषोरे प्रथमान्तात् त्रधत्त्ययः ॥

१४७५—अ-पृष्ठो नु ब्रवीति त्वां मन्त्रे मातामहो हितम्, ॥

‘न करोमीति पौलस्त्य ! तदा मोहात् त्वमुक्तवान् १७

अपृष्ठ इत्यादि—किमस्मिन् काले युज्यत इति मन्त्रे मातामहो मात्स्यवान् अपृष्ठः सन् हितं नु ब्रवीति । हे पौलस्त्य ! त्वं पुनर्हितमकार्षीरिति मात्स्यवता धृष्टं तदा तस्मिन् काले न करोमीति मोहादज्ञानानुक्तवान् । अत्र नुसब्दे न कश्चदे चोपपदे । '२७८०। ननौ पृष्टप्रतिवचने ।३।२।१२०।' इति भूते वात्वर्थे '२७८१। नन्वोर्विभाषा ।३।२।१२१।' इति विभाषा लट् ॥

१४७६—त्वं स्म वेत्थ महाराज ! यत् स्माऽऽह न विभीषणः ॥

पुरा त्यजति यत् क्रुद्धो मां निराकृत्य संसदि. ॥१८॥

त्वमित्यादि—हे महाराज ! विभीषणो यद्वाह स्म उक्तवान् तत्त्वं न वेत्थ स्म न विदितवानसि । किमेतेन हितमुक्तं न वेति । उमवत्र '२७७९। अप-रोक्षे च ।३।२।११९।' इति लट् । तत्र पूर्वस्मिन् '२४६७। विदो लटो वा

४४० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काव्ये लङ्कार-रूपे पञ्चमो वर्णः,

।३।४।८३।' तिपस्थादेशः । अपरस्य '२४५०। जुषः पञ्चानाम्-।३।४।८४।' इति तिपो णलादेशः । यद्यप्याप्तं कुङ्कः सन् मां संसदि सभायां निराकृत्य पाद-प्रहारेण पुरा पूर्वं त्वजसि त्यक्तवानसि '२७८२। पुरि लुङ् चाखे ।३।४।१९२।' इति चकारालङ्कारः ॥

१४७७—हविर् जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवान्सौ, ॥

प्रवाति स्वेच्छया वायुरुद्गच्छति च भास्करः. ॥१९॥

हविरित्यादि—असौ मघवान् इन्द्रः मखेषु यज्ञेषु हविराज्यादिकमधुना जक्षिति भक्षयति । '२४७४। रुदादिभ्यः-।७।१।७६।' इतीदं । वायुश्च स्वेच्छया प्रवाति गच्छति । 'पबते' इति पाठान्तरम् । पवित्रीकरोतीत्यर्थः । भास्करश्च यज्ञे-हमुद्गच्छति उदेति ॥

१४७८—धनानामीशते यक्षा, यमो दाम्यति राक्षसान्, ॥

तनोति वरुणः पाशमिन्दुनोदीयते ऽधुना. ॥ २० ॥

धनानामित्यादि—यक्षाः कुबेरादयः धनानामीशते [प्रभवन्ते] । स्वाम्यं लभन्ते इत्यर्थः । '१०८९। ईश ऐश्वर्ये' । यमोऽपि राक्षसान् दाम्यति बलीकरोति । वरुणः पाशं तनोति विस्तारयति । इन्दुनोदीयतेऽधुना । भावे लङ् । अधुनेति सर्वत्र योज्यम् । अधुनेति पाठान्तरं असंपूर्णत्वात् ॥

१४७९—शाम्यत्यृतु-समाहारस्, तपस्यन्ति वनौकसः, ॥

नो नमस्यन्ति ते बन्धून्, वरिवस्यन्ति नाऽमराः २१

शाम्यतीत्यादि—ऋतूनां समाहारः सम्भूयावस्थानं शाम्यति अपैति । वनौकसो वनवास्तिनो मुनयः तपस्यन्ति तपश्चरन्ति । '२३७१। कर्मणो रोमन्थ-।३।१।१५।' इत्यादिना क्यङ् । तपसः परस्मैपदं च । ते त्वद्बन्धूनमरा नो नमस्यन्ति न प्रणमन्ति । न वरिवस्यन्ति । नाप्रतिषेधेन परिचरन्ति । '२६७५। नमो वरिवश्चित्रकः क्यङ् ।३।१।१९।' ॥

१४८०—श्रीर् निष्कुप्यति लङ्कायां, विरज्यन्ति समृद्धयः. ॥

न वेद तन्, न यस्याऽस्ति मृते त्वयि विपर्ययः. २२

श्रीरित्यादि—लङ्कायां पुर्यां अधुना श्रीर्निष्कुप्यति । 'कुप रोषे' । '२७७२। कुषि-रजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ।३।१।९०।' समृद्धयश्च विरज्यन्ति अप-वाप्ति । सर्वथा तद्वस्तु न वेद न वेधि । '२४६४। विदो लटो वा ।३।४।८३।' इति तिपो णत् । यस्य त्वयि मृते न विपर्ययः नान्यथाभावः ॥

१४८१—शार्किं संस्वजते शक्रो, गोपायति हरिः भ्रियम्, ॥

देव-बन्धः प्रमोदन्ते, चित्रीयन्ते, धनोदयाः. ॥२३॥

शक्तिमित्यादि—शार्कः शार्किं ग्रहरणमधुना संस्वजते गृह्णाति । '२३९६।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टदशः सर्गः— ४४१

दंश-सज्ज-स्वर्गां क्षपि । ६।४।२५।' इत्यनुनासिकलोपः । हरिर्विष्णुः भियं गोपा-
यति आत्मन्वेव कृत्वा रक्षति । देवबन्धः प्रमोदन्ते इष्यन्ति । जनोदयाक्षित्री-
यन्ते नानारूपेणाद्भुतायन्ते सृते त्वयीति सर्वत्र योज्यम् ॥

विशेषकम् २४, २५, २६—

१४८२—विभ्रत्यस्त्राणि साऽमर्षा

रण-काम्यन्ति चाऽमराः, ॥

अकासति च, मांसाऽदां

तथा रन्ध्रेषु जाग्रति. ॥ २४ ॥

विभ्रतीत्यादि—अमराः सामर्षाः सकोपाः अस्त्राणि विभ्रति चारयन्ति ।
रणकाम्यन्ति च आत्मनो रणमिच्छन्ति । आत्मेच्छायां काम्यम् । अकासति
च दीप्यन्ते च । अक्षित्यादिष्वदम्यस्तसंज्ञायां शेरदादेशः । तथा मांसादां
राक्षसानाम् । '२९७७। अदोऽनके । ३।२।६८।' इति बिट् । रन्ध्रेषु व्यसनेषु
जाग्रति सावधाना भवन्ति ॥

१४८३—चञ्चूर्यते ऽभितो लङ्कामस्मांश्च चाऽप्यतिशेरते, ॥

भूमयन्ति स्व-सामर्थ्यं, कीर्ति नः कनयन्ति च. ॥ २५ ॥

चञ्चूर्यन्त इत्यादि—लङ्कामभितः बाह्यतोऽभ्यन्तरतश्च । '१९५६। पर्व-
भिभ्यां च । ५।३।९।' इति सर्वोभयार्थे तसिः । चञ्चूर्वन्ते गार्हितं चरन्ति ।
'२६३५। लुप-सद-। ३।१।२४।' इति आबगर्हायां यङ् । '२६३६। चर-फलोश्च
। ७।४।८७।' इत्यभ्यासस्य जुङ् । '२६३७। उत्परस्यातः । ७।४।८८।' इत्युत्वम् ।
अस्त्रास्त्राणि अतिशेरते अतिशयिता भवन्ति च । स्वसामर्थ्यं भूमयन्ति बर्च-
यन्ति । बहूनां भाव इति '१७८४। पृथ्वादिभ्य इमनिच् । ५।१।१२२।' । '२०१७।
बहोर्लोपो भू च बहोः । ६।४।१५८।' इति बहोर्भूरादेशः । इमनिजादिलोपश्च ।
भूमानं कुर्वन्तीति णिषि णाबिहवत्पातिपदिकस्येतीहवद्भावाद् टिलोपयणादिपर-
लोपः । बिन्मतोलुंगर्थमिति वचनाद्वा टिलोपः । किंच नोऽस्माकं कीर्तिं कन-
यन्ति अस्मां कुर्वन्ति । अमरा इति योज्यम् । अस्मां कुर्वन्तीति णिषि णाबिह-
वद्भावाद् '२०१९। युवा-ल्पयोः कनय्यतरस्याम् । ५।३।६४।' इति कनादेशः ॥

१४८४—दिशो व्यभ्रवते हसाम्

त्वत्-कृतां जहति स्थितिम्, ॥

क्षोदयन्ति च नः क्षुद्रा,

हसन्ति त्वां विपद्-गतम्. ॥ २६ ॥

दिश इत्यादि—हसाः सन्तः दिशो व्यभ्रवते व्याभ्रवन्ति । स्थितिं व्यवस्थां
त्वत्कृताम् । '१३७३। प्रत्ययोरुपरपदयोश्च । ७।१।९८।' इति त्वदादेशः । जहति

४४२ मद्दि-काव्ये—वतुषं विवन्त-काव्ये लक्षण-रूपे पद्यमो वर्णः,

ज्वजन्ति । विपद्गतं च त्वां हसन्ति । क्षुद्राः अस्पृकायाः क्षोदकमतीव क्षुद्रमि-
वाचक्षत इति । भुवने यो हि न्यकृतत्रिलोकः स कथं क्षुद्र उच्यते । '२०१५
स्थूल-दूर-१६।४।१५६।' इत्यादिना णौ यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः ॥

१४८५—शमं शमं नभस्वन्तः पुनन्ति परितो जगत्, ॥

उज्जिहीषे महाराज ! त्वं प्रशान्तो न किं पुनः ॥२७॥

शममित्यादि—नभस्वन्तो वायवः शमं शमं शान्त्वा शान्त्वा । '३३४३।
आमीक्ष्ये णमुल् ॥३।४।२२।' । '२७६३। नोदात्त-॥७।३।३४।' इति वृद्धिप्रति-
षेधः । आमीक्ष्ये द्वे भवतः । परितः सर्वतो जगद् पुनन्ति पश्चिन्नयन्ति ।
प्रशान्ता अपि पुनर्भूत्वा जगद् पुनन्ति । हे महाराज ! त्वं पुनः प्रशान्तोऽपि
किं नोजिहीषे नोत्तिष्ठसि । 'ओहाक् गतौ' इत्यन्यासस्य '२४९६। मृणामिद्
॥७।४।७६।' । '२४९७। हे हस्यघोः-॥६।१।१३।' इतीत्वम् ॥

१४८६—प्रोणोति शोकस् चित्तं मे,

सत्त्वं संशाम्यतीव मे, ॥

प्रमार्ष्टि दुःखमालोकं,

मुञ्चाम्यूर्जं त्वया विना. ॥ २८ ॥

प्रोणोतीत्यादि—हे महाराज ! त्वया विना शोको मम चित्तं प्रोणोति
आच्छादयति । सत्त्वं अवष्टम्भः संशाम्यतीव अपगच्छतीव । मां त्यजतीत्यर्थः ।
दुःखं च कर्तुं आलोकं प्रज्ञानं प्रमार्ष्टि अपनयति । अतस्त्वया विना ऊर्जं बलं
मुञ्चामि । अलसो भवामीत्यर्थः ॥

१४८७—केन संविद्वते-नाऽन्यस् त्वत्तो बान्धव-वत्सलः, ॥

विरौमि शून्ये, प्रोणोमि कथं मन्यु-समुद्भवम्. ॥२९॥

केनेत्यादि—त्वत्तोऽन्यो बान्धववत्सलो नेति के न संविद्वते न जानते ।
'२६९९। समो गमि-॥१।३।२९।' इति तक् । '२७०१। वेत्तेर्विभाषा ॥७।१।७।'
इति रुद्र । बन्धुरेव बान्धवः । प्रज्ञादिस्वादण् । अतोऽहं शून्ये बन्धुविरहिते
विरौमि फूत्करोमि । कथं केन प्रकारेण मन्युसमुद्भवं शोकोत्पादं प्रोणोमि
आच्छादयामि ॥

१४८८—रोदिर्म्यनाथमात्मानं बन्धुना रहितस् त्वया, ॥

प्रमाणं नोपकाराणामवगच्छामि यस्य ते ॥ ३० ॥

रोदिमीत्यादि—त्वया बन्धुना रहितत्वादनाथोऽस्मीति आत्मानमेव रोदिमि
न त्वां कृतकार्यम् । यस्य ते उपकाराणां प्रमाणमित्यन्तं नावगच्छामि ॥

१४८९—नैदानीं शक्र-यक्षेन्द्रौ विभीतो, न दरिद्रितः, ॥

न गर्व जहितो हसौ, न क्लिभीतो दशाऽऽनन ! ॥३१॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः— ४४३

नेदानीमित्यादि—इदानीं त्वय्येवंभूते शक्र-यज्ञेन्द्रौ न विभीतः न भयं कुरुतः । '२४९२। भियोऽन्वतरत्नाम् । ६।४।११५।' इति इत्याभाषणस्य कथम् । न दरिद्रितः दरिद्रौ न भवतः । '२४८२। इरिद्रिश्च । ६।४।११४।' इति इत्यादौ किति सार्वधातुक इत् । इतौ न गर्वं जहितः परित्वजतः । '२४९८। जहातेच । ६।४।११६।' इतीत्वम् । न क्षिभीतः क्लेशं नानुभवतः । '२४९७। ई हृष्यथोः । ६।४।११३।' इतीत्वम् ॥

१४९०—त्वया ऽपि नाम रहिताः

कार्याणि तनुमो वयम् , ॥

कुर्मश्च जीविते बुद्धिं,

धिकं तृष्णां कृत-नाशिनीम् ॥ ३२ ॥

त्वयेत्यादि—यद्वयं त्वया विना कार्याणि राज्याङ्गानि तनुमः प्रसारयिष्यामः । जीविते च बुद्धिं कुर्मः । तदिमां कार्यं जीविते च तृष्णां कृतनाशिनीं धिक् । '२७९९। गहायां लडपि-जात्वोः । ३।३।१४२।' इति भविष्यति लट् ॥

१४९१—तृणेक्षि देहमात्मीयं,

त्वं वाचं न ददासि चेत् , ॥

द्राघयन्ति हि मे शोकं

स्मर्यमाणा गुणाम् तव ॥ ३३ ॥

तृणेक्षीत्यादि—मम प्रतिवचनं न ददासि चेत् यदि त्वं तर्हि आत्मीयं देहं तृणेक्षि इमिम् । '२५४५। तृणह इम् । ७।३।९२।' । हि यस्मात् स्मर्यमाणा-स्त्व गुणाः मम शोकं द्राघयन्ति दीर्घं कुर्वन्ति । णाविष्टवद्भावेन '२०१६। प्रिय-स्थिर- । ६।४।१५७।' इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः ॥

१४९२—उन्मुच्य स्रजमात्मीयां

मां स्रजयति को हसन् , ॥

नेदयत्यासनं को मे,

कर्हि मे वदति प्रियम् ॥ ३४ ॥

उन्मुच्येत्यादि—आत्मीयां स्रजं मालामुन्मुच्यापनीय देहात् हसन् परि-तोषात् को मां स्रजयति स्रग्विणं करोति । णाविष्टवद्भावात् '२०२०। विन्मतो-र्लृक् । ५।३।६५।' इति विनो लृक् । '२०१०। प्रकृत्यैकाच् । ६।४।१६३।' इति टिलोपाभावः । को वा ममासनं नेदयति अन्तिकं करोति । अत्रापि णौ इष्टव-द्भावात् '२०२४। अन्तिकवाडयोर्नेदसाधौ । ५।३।६३।' इति अन्तिकशब्दस्य नेदादेशः । कर्हि कदा को मे प्रियं वदति वक्षिष्यति । '२७८४। विजाया कदा-कक्षोः । ६।३।५।' इति भविष्यति लट् ॥

४४४ मङ्गिकाव्ये—चतुर्थे तिङन्त-शब्दे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

१४९३—न गच्छामि पुरा लङ्का-

मायुर् यावद् दधाम्यहम्, ॥

कदा भवति मे प्रीतिस्,

त्वां पश्यामि न चेदहम्. ॥ ३५ ॥

न गच्छामीत्यादि—यावद्दधमायुर्दधामि धारयिष्यामि । ‘२७८३। याव-
पुराणिपातयोर्लट् । ३।३।४।’ इति भविष्यति लट् । पुरासदोऽत्र भविष्यदा-
सत्तिमाह । प्रीतिर्हि लङ्काप्रवेश इति दर्शयन्नाह—येद्यद्यहं त्वां जीवन्तं न
पश्यामि । वर्तमाने लट् । कदा कश्चिन् काले मे मम प्रीतिर्भवति भविष्यति ।
‘२७८४। विभावा कदाकर्णोः । ३।३।५।’ इति भविष्यति लट् ॥

१४९४—ऊर्ध्वं श्रिये मुहूर्ताद्धि

विह्वलः क्षत-बान्धवः, ॥

मन्त्रे स्म हितमाख्यामि,

न करोमि तवाऽप्रियम्. ॥ ३६ ॥

ऊर्ध्वमित्यादि—मुहूर्तादूर्ध्वं उपरि अहं श्रिये मरिष्यामि । क्षतबान्धव-
त्वात् विह्वलः सन् । अनेन मरणस्य निमित्तभूतं प्राप्तकालं लोडर्थं दर्शयति ।
तेन ‘२७८८। लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३।३।९।’ इति लोडर्थलक्षणे भविष्यति
लट् । लोडश्च प्रेषादिकः । ‘२५३८। त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १।३।९१।’ इति चका-
रात् शितश्चात्मनेपदम् । अन्यच्च मन्त्रे मन्त्रविषये हितमाख्यामि स्म आख्या-
तवानहम् । ‘२७७९। अपरोक्षे च । ३।२।११९।’ इति लट् । ममाप्रियं मा कार्षी-
रिति । पृष्टः सङ्ग्रहं न करोमि तवाप्रियमिति न कृतवानसि । ‘२७८२। नन्वो-
र्विभाषा । ३।२।१२१।’ इति पृष्टप्रतिबचने लट् ॥

युग्मम्—३७-३८

१४९५—अन्तःपुराणि पौलस्त्यं पोराश् च भृश-दुःखिताः ॥

संश्रुत्य स्माऽभिधावन्ति हतं रामेण संयुगे. ॥ ३७ ॥

अन्तःपुराणीत्यादि—अनन्तरं पौलस्त्यं रामेण हतं संश्रुत्य अन्तःपुराणि
पोराश्च दुःखिताः अभिधावन्ति स्म दौकन्ते स्म । ‘२७७८। लट् स्मे । ३।२।११८।’
इति भूतानद्यतनपरोक्षे लट् ॥

१४९६—मूर्धजान् स्म विलुञ्चन्ति,

क्रोशन्ति स्माऽतिविह्वलम्, ॥

अधीयन्त्युपकाराणां

मुहुर् भर्तुः प्रमन्यु च. ॥ ३८ ॥

तथा लङ्घ्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः—४४५

मूर्धजानित्यादि—[मूर्धजान्] केशान्विबुधमिति अ अपनयन्ति अ । अतिविह्वलं अतिवैह्वल्यं । गुणप्रधानो निर्देशः । कोशमिति अ कूटकारं कुर्वन्ति अ । अन्तःपुराणीत्यर्थः । भर्तृव्योपकाराणां सुहृदधीयन्ति अ । '११२०१ इह स्मरणे' । '६१३। अषीगर्थे—१२।३।५२।' इति कर्मणि षष्ठी । प्रमन्यु-चेति क्रियाविशेषणम् । प्रकृष्टशोकमित्यर्थः । 'प्रमन्यवः' इति पाठादन्तरम् । प्रकृष्ट-शोका इत्यर्थः ॥

१४९७—रावणस्य नमन्ति स्म पौराः सास्त्रा रुदन्ति च. ॥'

भाषते स्म ततो रामो वचः पौलस्त्यमाकुलम्—॥३९॥

रावणस्येत्यादि—पौराश्च रावणस्य नमन्ति अ नमस्यन्ति । पादाभिलषार्थात् तत्सम्बन्धिधत्वात् । सास्त्राश्च सन्तः रुदन्ति च अ । ततोऽनन्तरं रामः पौलस्त्यं विभीषणं आकुलं वचो भाषते अ उक्तवान् ॥

१४९८—'दातुः स्थातुर् द्विषां मूर्ध्नि यष्टुस् तर्पयितुः पितृन् ॥

युद्धाऽभग्नऽऽविपन्नस्य किं दशाऽऽस्यस्य शोचसि ४०

दातुरित्यादि—दशास्थो दाता, द्विषां मूर्ध्नि स्थाता, यष्टा यज्ञानां, पितृन् तर्पयिता । '१९५१। तृष तृषौ' चुगदिः । युधि देवादीनां संग्रामेऽभग्नः अवि-पन्नः । तस्यैवंविधस्य किं शोचसि । शोच्यमेव नास्ति । वर्तमाने लट् ॥

१४९९—बोभवीति न सम्मोहो व्यसने स्म भवाद्दशाम्, ॥

किं न पश्यसि, सर्वो ऽयं जनस् त्वामवलम्बते. ॥४१॥

बोभवीतीत्यादि—भवादृशां युष्मद्विधानां व्यसनेषु दुःखेषु सम्मोहः अज्ञानं न बोभवीति अत्यर्थं न भवति । यद्बलुकि रूपम् । एवं च सति स्वार्थो न हीयते । यतः किं न पश्यसि । अयं सर्वो जनः त्वामवलम्बते 'त्वमेव स्वामी' इति प्रतीक्षते ॥

१५००—त्वमर्हसि आतुरं नन्तराणि

कर्तुं, जनस्या ऽस्य च शोक-भङ्गम्, ॥

धुर्यं विपन्ने त्वयि राज्य-भारो

मज्जत्यनूढः क्षणदा-चरेन्द्र !' ॥ ४२ ॥

इति भट्टि-काव्ये तिङन्त-काण्डे लङ्घविलसितो

नामाऽष्टादशः सर्गः ॥

त्वमर्हसीत्यादि—तस्मात् आतुरमन्तराण्यभिसात्कारादीनि कर्तुं त्वमर्हसि युज्यसे । अस्य च जनस्य शोकभङ्गं शोकापनयनं कर्तुं च । अन्यथा त्वमि

४४६ भट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो वर्गः,

धुर्यं धुरं वहति विपक्षे विनष्टे सति हे क्षणदाचरेन्द्र ! राज्यभारः अनूढः अन्यै-
रनधिष्ठितः सन् मज्जति अवो याति शत्रुभिर्विनश्यति । तस्मात् त्वया समाहि-
तेन राज्यभारो बोद्धव्य इति ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये
चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणप्रलापो' नाम
अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः—

इतः प्रभृति लिङ्मधिकृत्य विलसितमाह—तत्र विध्यादिषु लिङ् । ततो-
ऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति—

१५०१—अप-मन्युस् ततो वाक्यं पौलस्त्यो राममुक्तवान्—॥

‘अ-शोच्योऽपि व्रजन्नस्तं सनाभिर्दुनुयान् न किम्. १

अपमन्युरित्यादि—ततोऽनन्तरं पौलस्त्यो विभीषणः अपमन्युः अपगतो
मन्युर्यस्य । प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च । रामं वाक्यमुक्त-
वान् । देव ! किमेवमभिधत्से अशोच्य इति । यतः सनाभिः सगोत्रोऽस्तं
व्रजन् विनाशं गच्छन्नशोच्योऽपि सन् किं न दुनुयादियोगेन अवश्यतया किं
नोपलापयेत् । निमज्जणे नियोगकरणे लिङ् ॥

१५०२—तं नो देवा विधेयासुर् येन रावण-वद् वयम् ॥

सपत्न्यांश्च ऽधिजीयास्म, संग्रामे च मृषीमहि. २

तं न इत्यादि—युष्मद्वचनादात्मा मया स्थिरीकृतः किन्निबदमाशंसे ।
तमुपायं नोऽस्माकं देवा विधेयासुः । ‘२३१२। घु-मा-स्था-१६।४।६६।’ इत्यनु-
वृत्तौ ‘२३७४। एलिङ्कि । १६।४।६७।’ इत्येकारादेशः । येनोपायेन रावणवद्
सपत्न्यान् वयमधिजीयास्म । ‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते’ इति सक-
र्मकता । संग्रामे च मृषीमहि । लिङ्श्चेति लिङ्ः कित्वाच्च गुणः । आर्धधातुक-
त्वाच्च सलोपः । सर्वत्रैवाशिषि लिङ् ॥

१५०३—क्रियेरंश् च दशाऽऽस्येन

यथा ऽन्येना ऽपि नः कुले ॥

देवद्व्यश्चो नराऽहारा

न्यश्चश्च द्विपतां गणाः. ॥ ३ ॥

क्रियेरशित्यादि—यथा दक्षाख्येन नराहारा राक्षसाः देवद्व्यश्चः देवैः सहा-
ज्जन्तो गच्छन्तः क्रियेरन् कृताः । ‘४१८। विष्णुदेवयोश्च-१६।१।९२।’ इत्या-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामैकोनविंशतितमः सर्गः—४४७

दिना देखादेशः । द्विपतां च गणाः न्यञ्जन्तः नीचैरञ्जन्तः कृताः तिरस्कृताः ।
तथा नोऽस्माकं कुले अन्ये नाधिक्येवं । आशंसायां कर्मणि लिङ् । कृषीरक्षिति
वा पाठः । आशिषि कर्मणि लिङ् ॥

१५०४—स एव धारयेत् प्राणानीदृशे बन्धु-विप्लवे, ॥

भवेदाश्वासको यस्य सुहृच्छको भवादृशः ॥ ४ ॥

स एवेत्यादि—ईदृशे बन्धुविप्लवे बन्धुविनाशेऽपि स एव प्राणान् धारयेत्
नियोगतो विभूयात् । निमज्जणे निबोगकरणे लिङ् । यस्य अवधारणः सुहृन्मित्रं
शक्त आश्वासकः सान्त्वयिता भवेत् । सम्भावनायां लिङ् ॥

१५०५—त्रियेयोर्ध्वं मुहूर्ताद्धि, न स्यात् त्वं यदि मे गतिः, ॥

आशंसा च हि नः, प्रेते जीवेम-दशमूर्धनि. ॥ ५ ॥

त्रियेयेत्यादि—यदि मे मम गतिः शरणं त्वं न स्याः न भवेः । लिङ् ।
तदा यस्मिन्मुहूर्ते रावणेऽपि नष्टः तस्यान्मुहूर्ताद्ध्वं त्रियेय । नियोगतः प्राप्त-
कालः । प्राणास्त्यक्तवानहम् । अत्र प्राप्तकाले गम्यमाने '२८१८' लिङ् चोर्ध्व-
मौहूर्तिके '३३३१६४' इति लिङ् । तत्र हि प्रेषादयोऽनुवर्तन्ते । '२५३८'
त्रियेतेर्लुङ् लिङ्कोश '११३१६१' इति तङ् । ततः सार्धपातुकरवात् शः । हि यस्मा-
न्नोऽस्माकं नेयमाशंसा । यदशमूर्धनि दशानने प्रेते मृते स्वयि वाऽशरणे जीवेम
प्राणान् धारयिष्याम इति । अत्राशंसावचनस्योपपदत्वात् लिङ् ॥

१५०६—प्रकुर्याम वयं देशे गह्यां तत्र कथं रतिम्, ॥

यत्र विंशति-हस्तस्य न सोदर्यस्य सम्भवः. ॥ ६ ॥

प्रकुर्यामेत्यादि—यत्र देशे सोदर्यस्य भ्रातुर्विंशतिहस्तस्य न सम्भवोऽस्ति तत्र
कथं वयं गह्यां निष्ठां रतिं प्रकुर्याम करिष्यामः । नैवेत्यर्थः । अत्र गह्यामित्य-
विकृत्य '२८००' विभाषा कथमि लिङ् च '३३३१६३' इति कथमित्युपपदे
भविष्यति लिङ् ॥

१५०७—आमन्त्रयेत तान् प्रह्वान्

मन्त्रिणोऽथ विभीषणः— ॥

गच्छेत त्वरितं लङ्कां,

राज-वेश्म विशेषत च. ॥ ७ ॥

आमन्त्रयेतेत्यादि—अथानन्तरं विभीषणः सप्तमि यैर्मन्त्रिभिः सह उच्यते
तामन्त्रिणः प्रह्वानामन्त्रयेत कर्मसु नियोगतः संहितवानित्यर्थः । निमज्जणे निबो-
गकरणे लिङ् । तदेव दर्शयति । लङ्कां त्वरितं यूयं गच्छेत यात । गताश्च राज-
वेश्म विशेषत च । अत्र विधौ प्रेषणे लिङ् । स हि सर्वलकारणामपवादः ॥

१५०८—आददीध्वं महाऽर्हाणि तत्र वासांसि स-त्त्वराः ॥

उद्धुनीयात सत्-केतून्, निर्हरेताऽग्न्य-चन्दनम्. ॥ ८ ॥

४४८ अट्टिकाव्ये—तदुयं तिष्ठन्त-काव्ये लक्ष्यरूपे षडो वर्गः,

आददीध्वमित्यादि—तत्र राजवेष्टमणि वासांसि महार्हाणि महामूल्यानि सत्त्वरा आददीध्वं गृहीत । ‘२४८३। सम्बसचोरातः । १६।४।११२।’ इत्याकार-लोपः । सत्केतून् शोभनध्वजान् उज्जुनीयात ऊर्ध्वीकरिष्यथ । ‘२५५८। प्वादीनां ह्रस्वः । ७।३।८०।’ । ‘२४९७। ई ह्रस्वयोः । १६।४।११३।’ अड्यचम्यन् सञ्चम्यन्क-छानि निर्हरेत् निर्गमयत् ॥

१५०९—मुञ्चेताऽऽकाश-धूपांश्च, ग्रशीयात् स्रजः शुभाः, ॥

आनयेता ऽमितं दारु कर्पूराऽगुरु-कुङ्कुमम्. ॥ ९ ॥

मुञ्चेतेत्यादि—धूपघटिकाभिराकाशधूपांश्च मुञ्चेत् प्रवर्तयेत् । स्रजः पुष्प-मालाः शुभाः ग्रशीयात् गुम्फिष्यथ । ‘१६१० । अन्य ग्रन्थ सन्दर्भे’ इति लिङ् । पुषादिप्रयोगश्च ॥

१५१०—उद्योरन् यज्ञ-पात्राणि,

ह्रियेत च विभावसुः, ॥

भ्रियेत चाऽऽज्यमृत्विग्भिः,

कल्प्येत च समित्-कुशम्. ॥ १० ॥

उद्योरन्त्यादि—यज्ञपात्राणि सुगादीनि उद्योरन् आनीयन्ताम् । विभाव-सुभाभिः ह्रियेत । ऋत्विग्भिः आज्यमपि भ्रियेत । समित्कुशं कल्प्येत च क-ल्प्यम् । सर्वत्र विधौ कर्मणि लिङ् ॥

१५११—स्नानीयैः स्नापयेताऽऽशु, रभ्यैर् लिम्पेत वर्णकैः, ॥

अलंकुर्यात् रक्षैश्च रावणाऽहैर् दशाऽऽननम्. ॥ ११ ॥

स्नानीयैरित्यादि—यथा स्वविहितं च कृत्वा रभ्यैः स्नानीयैर्दशाननं राक्षसा-भिर्न स्नापयेत् स्नापयिष्यथ । ‘ग्लान्नावनुवर्मां च’ इति विकल्पेन मित्वम् । तत्र ‘ज्वल-ङ्गल-नमामनुपसर्गाद्वा’ इति बाग्रहणमनुवर्तते । वर्णकैश्चन्दनादिभिः रभ्यै-र्हिम्पेत बिलेप्स्यथ । रक्षैश्च रावणाहैर्नित्यनैमित्तिकैरलंकुर्यात् अलंकरिष्यथ ॥

१५१२—वासयेत् सु-वासोभ्यां

मेध्याभ्यां राक्षसाऽऽधिपम्,

ऋत्विक् सग्विणमादध्यात्

प्राङ्-मूर्धानं मृगाऽजिने. ॥ १२ ॥

वासयेतेत्यादि—सुवासोभ्यां मेध्याभ्यां पुलाभ्यां वासयेत् च आच्छादयि-ष्यथ । ऋत्विक् यज्ञा सग्विणं प्राङ्माभूषितं कृत्वा मृताजिने प्राङ्मूर्धानं प्राच्यां मूर्धा यस्य पूर्वशिरसमावृष्यात् स्थापयेत् ॥

तथा लङ्घ्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामैकोनविंशतितमः सर्गः—४४९

१५१३—यज्ञ-पात्राणि गात्रेषु चिनुयाच् च यथा-विधि, ॥

जुहुयाच् च हविर् वह्नी, गायेयुः साम सामगाः. १३

यज्ञपात्राणीत्यादि—स एव यथाविधि यथाकर्म यज्ञस्य पात्राणि कुगादीनि गात्रेषु विचिनुयात् । हविराज्यं वह्नी जुहुयात् । सामगाः छन्दोगाः साम च गायेयुः । सर्वत्र विधी लिङ् ॥

१५१४—गत्वा ऽथ ते पुरीं लङ्कां

कृत्वा सर्वं यथोदितम् ॥

समीपेऽन्त्याऽऽहुतेः साऽस्त्राः

प्रोक्तवन्तो विभीषणम्—॥ १४ ॥

गन्वेत्यादि—अधानन्तरं ते मन्त्रिणः लङ्कां गत्वा यथोदितं च कृत्वा । अन्त्या-हुतेर्मुक्ताहुतेः अनन्तरं सास्त्राः सवाण्याः विभीषणं प्रोक्तवन्तः ॥

१५१५—‘कृतं सर्वं यथोदिष्टं, कर्तुं वह्नि-जल-क्रियाम् ॥

प्रयतेथा महाराज ! सह सर्वैः स्व-बन्धुभिः. ॥१५॥

कृतमित्यादि—यथोदिष्टं यथाविहितं सर्वमस्माभिः कृतं । स्वमिदानीं आतुर्य-द्विक्रियां जलक्रियां च कर्तुं स्वबन्धुभिः सर्वैः सह प्रयतेथाः । प्रार्थनायां लिङ् ॥

१५१६—अज्ञ-वन् नोत्सहेथास् त्वं,

धेया धीर-त्वम-च्युतम्, ॥

स्थेयाः कार्येषु बन्धूनां,

हेयाः शोकोद्भवं तमः ॥ १६ ॥

अज्ञवदित्यादि—शोकादप्रवर्तमानं पुनराहुः । अज्ञवत् किं नोत्सहेथाः किम-वसीदसि गार्हितमेतत् । ‘२८०१ किं-कृते लिङ्छटौ ॥१५१४४॥’ इति गार्हायां लिङ् । इत्थं चास्माकमाज्ञांसा । यत्तु धीरत्वं धैर्यं अप्युतं [अज्ञतं] धेयाः ध्यास्यसि । बन्धूनां च कार्ये स्थेयाः स्थास्यसि । शोकोद्भवं च तमो हेया-स्यस्यसि । सर्वत्राक्षिपि लिङ् । आर्षधातुकत्वात् ‘२३७४ एर्लिङि ॥१५१६७॥’ इत्यसंयोगादरेष्वम् ॥

१५१७—नाऽवकल्प्यमिदं, ग्लान्येद् यत् कृच्छ्रेषु भवानपि ॥

न पृथग्-जन-वज् जातु प्रमुह्येत् पण्डितो जनः. १७

नावकल्प्यमित्यादि—अन्यथा नावकल्प्यमिदं न सम्भाव्यमेतत् येन कृच्छ्रे-षु दुःखेषु भवानपि ग्लान्येत् ग्लानिं याति । जनवद्भूतौ असम्भावनायां ‘२८०२। अनवद्भूत्वमर्षयोः-॥१५१७५॥’ इत्यादिना लिङ् । सार्षधातुकत्वात् ‘२३७८।

४५० मट्टिकाव्ये—ननुयं तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे वष्टो वर्गः,

वाग्व्यस-।६।१।१८।' इत्येत्वं न विकल्प्यते । यस्मात् पण्डितो जनः पृथग्जनवत् अपण्डितवत् जातु कदापिदपि न प्रमुह्येत् न मोहं यातीति सम्भावयामः । '२८०४। जानुयदोलिङ् । ३।३।१४७।' इत्यनवकृतौ लिङ् ॥

१५१८—यच्च यत्र भवांसु तिष्ठेत्,

तत्राऽन्यो रावणस्य न, ॥

यच्च यत्र भवान् सीदेन्

महद्भिस् तद् विगर्हितम्. ॥ १८ ॥

यच्चेत्यादि—यत्र देशे काले वा भवांसु तिष्ठेत् तत्र यच्च अन्यो रावणस्य कस्मिन्नेतृ अवस्थानं कः करिष्यति । नैतत्सम्भावयामः तस्य तत्र न्यूनत्वात् । अन्यस्मिन्नावकृतौ यच्छब्देनोपपदेन योगात् '२८०५। यच्चयत्रयोः । ३।३।१४८।' इत्यनवकृतौ भविष्यति लिङ् । यच्चेति निपातसमुदायो यच्छब्दस्यार्थे वर्तते । किं च यत्र देशे काले वा यच्च भवान् सीदेत् अवसादं करोतीति महद्भिः पण्डितैः विगर्हितं निन्दितम् । गृह्यां चेति सर्वलकाराणामपवादो लिङ् । 'यच्चयत्रयोः' इत्यनुवर्तते । अनवकृतसति निवृत्तम् ॥

१५१९—आश्चर्यं, यच्च यत्र त्वां

प्रब्रूयाम वयं हितम्, ॥

अपि साक्षात् प्रशिष्यास् त्वं

कृच्छ्रेष्विन्द्र-पुरोहितम्. ॥ १९ ॥

आश्चर्यमित्यादि—यत्र देशे काले वा यच्च यद्वयमपि त्वां हितं प्रब्रूयाम तदाश्चर्यं विशित्रमेतत् । '२८०७। चित्रीकरणे च । ३।३।१५०।' इति लिङ् । '२८०५। यच्चयत्रयोः । ३।३।१४८।' इति वर्तते । त्वामित्यकथितं कर्म । अतस्त्वं कृच्छ्रेषु व्यसनेषु साक्षादिन्द्रपुरोहितं ब्रूहस्यतिं प्रशिष्याः बाढं शिक्षयन्ति । '२८०९। उताप्योः समर्थबोलिङ् । ३।३।१५२।' अपञ्चन्दस्योपपदत्वात् समर्थत्वं चानयोर्बाढमित्येतस्मिन् अर्थे । '२४८६। शास इदङ्-इलोः । ६।४।३४।' । '२४१०। शास्ति-वसि-।८।३।६०।' इत्यादिना वस्वम् ॥

१५२०—कामो जनस्य—'जह्यास् त्वं प्रमादं नैर्ऋताऽधिप !' ॥

उत द्विषोऽनुशोचेयुर् विप्लवे, किमु बान्धवाः. ॥ २० ॥

काम इत्यादि—हे नैर्ऋताधिप रक्षसां नाथ ! त्वं प्रमादं जह्याः स्वज । अस्य जनस्य पौरस्य काम इच्छा । '२८१०। कामप्रवेदनेऽकथिते । ३।३।१५३।' इति लिङ् । कश्चिच्छब्दस्याग्रयोगात् । कामप्रवेदनं च जनानिग्राहप्रकाशनम् । अन्यच्च मस्मिन् विप्लवे विनाशे द्विषः सत्रयोऽपि उत अनुशोचेयुः अनुशोचन्ति किमु बान्धवाः । '२८०९। उताप्योः समर्थबोलिङ् । ३।३।१५२।' ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामैकोनविंशतितमः सर्गः—४५१

१५२१—स भवान् भ्रातृ-वद् रक्षेद् यथावदलिलं जनम्, ॥

न भवान् संप्रमुह्येच्च चेदाश्वस्युश्च निशाचराः, २१

स इत्यादि—चेष्टादि भवाच्च सम्प्रमुह्येत् मोहं न गच्छेत् तदा स भवान् भ्रातृवत् यथा भ्रात्रा जनो रक्ष्यते तद्वत् अलिलं जनं यथावत् सम्यक् रक्षेत् । एते च निशाचरा आश्वस्युराश्वासं गच्छेयुः । '२८१३। हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥३॥ १५६।' अत्र प्रमोहो हेतुः । जनरक्षणं निशाचराश्वासनं च हेतुमत् । अस्मैरदादि-त्वाच्छपो लुक् । आश्वस्युरिति पाठान्तरम् ॥

१५२२—ततः स गतवान् कर्तुं भ्रातुरग्नि-जल-क्रियाम्, ॥

प्रोक्तवान् कृत-कर्तव्यं वचो रामोऽथ राक्षसम्, ॥२२॥

तत इत्यादि—ततो वचनानन्तरं भ्रातुरग्निक्रियां जलक्रियां च कर्तुं गतवान् । अथ कृतकर्तव्यं राक्षसं रामः वचः प्रोक्तवान् ॥

१५२३—अम्भांसि रुक्म-कुम्भेन

सिञ्चन् मूर्ध्नि समाधिमान्—॥

‘त्वं राजा रक्षसां लङ्का-

मवेक्षेथा विभीषण ! ॥ २३ ॥

अम्भांसीत्यादि—रुक्मकुम्भेन स्वर्णकलशोनाम्भांसि जलानि मूर्ध्नि सिञ्चन् पातयन् । रामः प्रोक्तवानिति पूर्वोणान्वयः । हे विभीषण ! (समाधिमान् ध्यानवान्) त्वमद्यप्रभृति रक्षसां राजा लङ्कामवेक्षेथाः कार्याकार्यनिरूपणेन द्रक्ष्यसि ॥

१५२४—क्रुद्धाननुनयेः सम्यक्,

धनैर्लुब्धानुपार्जयेः, ॥

मानिनो मानयेः काले,

व्रस्तान् पालस्य ! सान्त्वयेः, ॥ २४ ॥

क्रुद्धानित्यादि—हे पालस्य ! क्रुद्धाननुनयेः प्रसादयिष्यसि । ये लुब्धा-
न्नान् धनेनोपार्जयेः दानेन गृहीष्यसि । मानिनः सत्कारोचिते काले मानयेः
पूजयिष्यसि । व्रस्तान् भीतान् सान्त्वयेः समाश्वासयिष्यसि । सर्वत्र निमग्नौ
नियोगकरणे प्रार्थनायां वा लिङ् ॥

१५२५—इच्छा मे परमा, नन्देः कथं त्वं वृत्र-शत्रु-वत्, ॥

इच्छेद्धि सुहृदं सर्वो वृद्धि-संस्थं यतः सुहृत्, ॥२५॥

इच्छेत्यादि—इयं च मे इच्छा महती । सर्वं इष्टमनुवदिन्नु ह्य कथमा-
नन्देः मुदितो भविष्यति । '२८१४। इच्छार्थेषु लिङ्ढोटी ॥३॥ १५७।' इति

४५२ अहि-काव्ये—वतुर्गं तिष्ठन्त-काव्ये लक्षण-रूपे वटो वर्गः.

लिङ् । इच्छार्थस्य चातोत्पपदत्वात् । यतः सर्व एव सुहृत् सुहृदं वृद्धिसंस्थं उदयस्थमिच्छेत् इच्छति । '२८१६। इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३। ३। १६०।' इति लिङ् ॥

१५२६—वर्धिषीष्ठाः स्वजातेषु,
वध्यास् त्वं रिपु-संहतीः, ॥
भूयास् त्वं गुणिनां मान्यस्,
तेषां स्थेया व्यवस्थितौ. ॥ २६ ॥

वर्धिषीष्ठा इत्यादि—स्वजातेषु स्वजातिषु राक्षसेषु मध्ये त्वं वर्धिषीष्ठाः वृद्धिमान् भविष्यसि । आक्षिपि लिङ् । एवं वक्ष्यमाणेष्वपि सर्वत्र । रिपुसंहतीः शत्रुसमूहान् वध्याः विनाशयिष्यसि । '२४३३। हनो वध लिङ् । २। ४। ३२।' भूयाश्च गुणिनां मान्यः । श्रुतशीलवतां मानार्हश्च भविष्यसि । तेषां च गुणिनां व्यवस्थायां चिरकालं स्थेयाः स्यात्स्यसि ॥

१५२७—धेयास् त्वं सुहृदां प्रीतिं,
वन्दिषीष्ठा दिवौकसः, ॥
सोमं पेयाश् च, हेयाश् च
हिंसा हानि-करीः क्रियाः ॥ २७ ॥

धेया इत्यादि—त्वं सुहृदां प्रीतिं धेयाः जनयिष्यसि । दिवौकसो देवान्-वन्दिषीष्ठाः प्रणम्यसि । सोमं पेयाः पायस्यसि । तथा हिंसाः परोपघातिकाः हानि-करीः अपचयहेतुकाः क्रियाः हेयाः त्यक्ष्यसि ॥

१५२८—अवसेयाश् च कार्याणि धर्मेण पुर-वासिनाम्, ॥
अनुरागं क्रिया राजन् ! सदा सर्व-गतं जने. ॥ २८ ॥

अवसेया इत्यादि—पुनः । पुरवासिनां पौराणां कार्याणि धर्मेणावसेयाः समाप्स्यसि । '१२२१। योऽन्तर्कर्मणि' । हे राजन् ! अत्र जने अनुरागं सर्वगतं सर्वभ्यापिनं क्रियाः करिष्यसि ॥

१५२९—घानिषीष्ट त्वया मन्युर्, ग्राहिषीष्ट समुज्जतिः, ॥
रक्षोभिर् दर्शिषीष्ठास् त्वं, दक्षीरन् भवता च ते. २९

घानिषीष्टेत्यादि—मन्युः क्रोधः त्वया घानिषीष्ट इतिष्यते । विष्वज्जातो वृद्धिर्वत्त्वं च । समुज्जतिरभ्युदयः ग्राहिषीष्ट ग्रहीष्यते । रक्षोभिर्दर्शनपरैर्दर्शि-षीष्ठाः त्वं द्रक्ष्यसे । ते च राक्षसाः भवता दर्शनेनपरेण च द्रक्षीरन् । अभिष्व-ज्जातपक्षः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विंशतितमः सर्गः—४५१

१५३०—मन्युं वध्या भट-वध-कृतं बाल-वृद्धस्य राजन् !,
शास्त्राऽभिज्ञाः सदसि सु-धियः सन्निधिं ते क्रियासुः,
संरंसीष्ठाः सुर-मुनि-गते वर्त्मनि प्राज्य-धर्मे,
संभुत्सीष्ठाः सु-नय-नयनैर् विद्विषामीहितानि.' ३०

इति भट्टि-काव्ये तिङन्त-काण्डे लिङ्-विलसितो
नामैकोनविंशति-तमः सर्गः ॥

मन्युमित्यादि—अन्यच्च हे राजन् ! बालानां वृद्धानां च । सर्वो ह्यमो विभा
वैकवद्भवतीति । बालाश्च वृद्धाश्च बालवृद्धम् । तस्य मन्युं शोकम् । भटवधकृतं
भटानां पितृपुत्रादीनां च यो वधः तत्कृतम् । वध्याः प्रियवचनार्थप्रदानादि-
भिरपनेष्यति । शास्त्रार्थज्ञाः शास्त्रार्थकुशलाः ते तव सदसि सभायां सन्निधिं
क्रियासुः । सन्निहिता अवन्निवत्यर्थः । सुरैर्मुनिमिश्र गते सेविते नामैनि मार्गे
प्राज्यधर्मे भूरिपुण्ये संरंसीष्ठाः रंश्यसे । द्विषां शत्रूणां ईहितानि चेहितानि सुन-
यनयनै शोभनाः ये नयाः तैरेव नयनैश्चक्षुर्भिरिवावस्थितैः सम्भुत्सीष्ठाः ज्ञानीषाः
ज्ञास्यमि । 'बुध अवगमने' एकावो वशो भव ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये
चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठः परिच्छेदः (बर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणामिवैको' नाम
एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

इतः प्रभृति लोटमधिकृत्य तद्विलसितमाह—तत्र 'लोट् च' इति वचना-
द्विष्वादिष्वर्थेषु लोट् । ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति—

१५३१—समुपेत्य ततः सीतामुक्तवान् पवनाऽऽत्मजः— ॥

दिष्ट्या वर्धस्व वैदेहि ! हतस् त्रैलोक्य-कण्टकः ॥१॥

समुपेत्येत्यादि—ततोऽनन्तरं पवनात्मजः रामाज्ञया सीतां समुपेत्य
समुपागम्योक्तवान् । हे वैदेहि ! रावणस्यैलोक्यस्य प्रतोदकरवाय् कण्टके हतलोभ
दिष्ट्या प्रियवचनेन वर्धस्व नियोगतो वर्धसीति । मिमञ्जये लोट् ॥

१५३२—अनुजानीहि हन्यन्तां मयैताः क्षुद्र-मानसाः ॥

रक्षिकासु तव राक्षस्यो, गृहाणैतासु मत्सरम्. ॥२॥

अनुजानीहीत्यादि—अनुजानीहि अनुज्ञां प्रवच्छ । प्रार्थनायां लोट् । येन
मयैता राक्षस्यस्तव रक्षिकाः क्षुद्रमानसाः पापातायाः हन्यन्तां विनाश्यन्ताम् ।

४५४ मट्टिकाव्ये—यतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

अत्र विधौ कर्मणि लोट् । तस्मादेतासु मत्सरं गृहाण जनव । प्रार्थनायां लोट् ।
येन गृहीतक्रोधा मामनुज्ञास्वसि ॥

१५३३—तृणहानि दुराऽऽचारघोर-रूपाऽऽशय-क्रियाः, ॥

हिंसा भवतु ते बुद्धिरेतासु, कुरु निष्ठुरम्. ॥ ३ ॥

तृणहानीत्यादि—एता दुराचाराः घोररूपाशयक्रियाः क्रूराणि आकारा-
भिप्रायानुष्ठानानि यासां तास्तृणहानि हनिष्यामि । तदेतासु हिंसा हिंसनशीला
तव बुद्धिर्भवतु । निष्ठुरं च नैष्ठुर्यं कुरु । भावप्रधानो निर्देशः ॥

१५३४—पश्चिमं करवामैतत् प्रियं देवि ! वयं तव, ॥'

ततः प्रोक्तवती सीता वानरं करुणाऽऽशया. ॥४॥

पश्चिममित्यादि—हे देवि ! किमत्र विचारितेन तव पश्चिममन्त्यं प्रियं
एतद्वयं करवाम करिष्यामः । अस्माद् एकत्वे बहुवचनमन्यतरस्याम् । ततोऽन-
न्तरं सीता करुणाशया सती वानरं प्रोक्तवती ॥

१५३५—‘उपशाम्यतु, ते बुद्धिः पिण्ड-निर्वेश-कारिषु ॥

लघु-सत्त्वेषु, दोषोऽयं यत्-कृतो-निहतो ऽसकौ. ॥५॥

उपेत्यादि—लघुसत्त्वेषु स्त्रीजनेषु पिण्डनिर्वेशकारिषु पिण्डस्य प्रासस्य नि-
र्वेशो निष्कयः तत्कारिषु ते बुद्धिरुपशाम्यतु सकरुणा भवतु । सर्वत्र विधौ लोट् ।
किमिति चेत् । यत्कृतो यजनितोऽयं दोषः समैताभिः कृतः । असकौ असौ राव-
णो निहतो व्यापादितः । कुत्सायाम् ‘२०२६। अव्ययसर्वनाज्ञामकच् प्राक् टेः
।५।३।७३।’ इति अकच् ॥

१५३६—न हि प्रेक्ष्य-वधं घोरं करवाण्यस्तु ते मतिः, ॥

एधि कार्य-करस् त्वं मे गत्वा प्रवद राघवम्. ॥६॥

नहीत्यादि—अन्यच्च न हि नैव घोरं प्रेक्ष्यवधं करवाणि करिष्यामीतीत्यम्
मतिसत्वाप्यस्तु । ‘२१९५। आशिषि लिङ्लोटौ ।३।३।१७३।’ इति लोट् । अत-
स्त्वं कार्यकरः कार्यकरणे अनुकूलः । आनुलोम्ये टः । एधि भव । ‘२४६९ ।
असोरलोपः ।६।४।१११।’ । ‘२४७१। च्वसोरेदावभ्यासलोपश्च ।६।४।११२।’ ।
एत्वस्य समानाश्रयत्वाद्दस्तिदत्त्वे । ‘२४२५। दुष्प्रत्ययो हेर्धिः ।६।४।१०१।’ कार्य-
माह । गत्वा प्रवद राघवं ममावेसाद् ब्रूहि ॥

किं मया वक्तव्यमिति चेत्तदाह—

१५३७—‘दिदक्षुर् मैथिली राम ! पश्यतु त्वाऽविलम्बितम्’.

तथैति स प्रतिज्ञाय गत्वा राघवमुक्तवान्. ॥ ७ ॥

दिदक्षुरित्यादि—हे राम ! द्रष्टुमिच्छुर्मैथिली सीता अबिलम्बितं वृत्तं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विवक्षितम्: सर्गः— ४५५

त्वा त्वां पश्यतु । सर्वत्र प्रार्थनायां लोद । स पवनारमजस्येति वयाश्चापवसीति
प्रतिज्ञाय स्वीकृत्य गत्वा राघवमुक्तवान् ॥

किमित्याह—

१५३८—‘उत्सुकाऽऽनीयतां देवी काकुत्स्थ-कुल-नन्दन ! ॥’

क्षमां लिखित्वा विनिश्चस्य स्वराऽऽलोक्य विभीषणम्

उत्सुकेत्यादि—हे काकुत्स्थकुलनन्दन ! उत्सुका देवी आनीयतामिति ।
प्रार्थनायां कर्मणि लोद । एवमुक्ते राघववधे महति प्रयासेऽकृतेऽपि जनवाद्भ-
वात् न तथा सह वासः कार्य इत्यभिप्रायेण राघवः क्षमामकृष्टेन लिखित्वा विनि-
श्चस्य स्वराऽलोक्य आकाशं दृष्ट्वा । स्वरित्यव्ययम् । विभीषणमुक्तवानिति वक्ष्यमा-
णेन संबन्धः ॥

१५३९—उक्तवान् राघवः—‘सीतामानया ऽलंकृतामिति.’ ॥

गत्वा प्रणम्य तेनोक्ता मैथिली मधुरं वचः. ॥ ९ ॥

उक्तवानित्यादि—सीतामलंकृतामानयेति राघव उक्तवान् । विधौ लोद ।
तेन विभीषणेन गावा प्रणम्य च मैथिल्युक्ता मधुरं वचः ॥

१५४०—‘जहीहि शोकं वैदेहि ! प्रीतये धेहि मानसम्, ॥

रावणे जहिहि द्वेषं, जहाहि प्रमदा-वनम्. ॥ १० ॥

जहीहीत्यादि—शोकं पतिवियोगजं जहीहि । ‘२४९८। जहातेञ्ज। ६।४।१।१।’
इत्यन्यतरस्यामिस्त्वमीत्वं च । ‘२४९९। आ च ह्री । ६।४।२।१।’ इत्यकार इनि
रूपत्रयम् । प्रीतये प्रीत्यर्थं पुनर्मानसं धेहि घटयस्व । ‘२४७१। एवसोरेखावभ्या-
सलोपश्च । ६।४।१।१।’ । रावणे रावणविषये द्वेषं जहिहि तस्य विनष्टत्वात् । प्रम-
दावनं अशोकवनिकां जहाहि । पत्युरन्तिकं याहीत्यर्थः । सर्वत्र विधौ लोद ॥

१५४१—स्नाह्यनुलिम्प धूपाय,

निवस्त्वाऽऽविध्य च स्रजम्, ॥

रत्नान्याऽऽमुख, संदीप्ते

हविर् जुहुधि पावके, ॥ ११ ॥

१५४२—अद्धि त्वं पञ्च-गव्यं च,

छिन्धि संरोध-जं तमः, ॥

आरोह शिविकां हैमी,

द्विषां जहि मनो-रथान्. ॥ १२ ॥

स्नाहीत्यादि—शोकद्वयं मिश्रेण व्याख्यातम् । स्नाहि स्नानं कुरु । ततः काय-
धौ सवन्नुपहतं पञ्चगव्यमग्निं मज्जय । ‘२४२५। हु-सलभ्यो हेर्षिः । ६।४।१०।१।’

४५६ मट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-कण्ठे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्णः,

गोरेतानि गव्यानि । सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे चत् । पञ्च गव्यानि समाहृतानीति पात्रादिदर्शनाच्च कीप् । ततः पवित्रीकृतकाषा, सन्दीप्ते पाषके हविर्जुहुषि । ततः स्वामिने गन्तुमनुष्ठितदेवकार्या सती त्वमालिभ्य समालभस्व । ततो निवस्स्व आच्छादय । '१०९२। वस आच्छादने' अदादित्वाच्छपो लुङ् । धातुसकारस्य परगमनम् । ततो धूपाय धूपितमात्मानं कुरु । धूपेरायप्रत्ययः । आविष्य च खजं मालां क्षिरस्याक्षिप । '१२५७। म्यध ताडने' इयनि '२४१२। ग्रहिज्या-।६।१।१६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । रत्नान्यामुञ्च विन्यस्वत्ययमर्थवशात् क्रियाक्रमो द्रष्टव्यः । यथा देवदत्तं भोजय खापय उद्धर्तयेति । किंच संरोधजं तमः अस्वतप्त्रीकरणजं शोकं छिन्धि अपनय । हेमीं शिविकां सौवर्णयानमारोह अधितिष्ठ । सर्वत्र अर्जु-
नियोगकरणे लोट् । तामारुढा द्विषां मनोरथान् हृदये स्थितानभिप्रायान् जहि नाशय । द्वौ परतो '२४३१। हन्तेर्जः ।६।४।३६।' ॥

१५४३—तृणेदु त्वद्-वियोगोत्थां राजन्यानां पतिः शुचम्, ॥

भवतादधियुक्ता त्वमत ऊर्ध्वं स्व-वेदमनि. ॥ १३ ॥

तृणेद्वित्यादि—गतायां त्वयि राजन्यानां क्षत्रियाणां पती रामः शुचं शोकं स्वद्वियोगोत्थां स्वद्वियोगप्रभवाम् । २९१६। सुपि स्थः ।३।२।४।' इति कः । 'उदः स्यात्सम्भोः पूर्वस्य' इति पूर्वसवर्णः । तृणेदु हिनस्तु । अतः अस्मात्कालादूर्ध्वं कालं स्ववेदमनि अयोध्यायां अधियुक्ता त्वं भवतात् भूयाः । '२९९७। तुषोः-।७।१।३५।' इति तातङ् ॥

१५४४—दीक्षस्व सह रामेण त्वरितं तुरगाऽध्वरे, ॥

दृश्यस्व पत्या प्रीतेन प्रीत्या प्रेक्षस्व राघवम्. ॥ १४ ॥

दीक्षस्वेत्यादि—तुरगाध्वरे अश्वमेधे रामेण सह त्वरितं दीक्षस्व दीक्षिता भूयाः । आशिषि लोट् । प्रीतेन पत्या दृश्यस्व दृष्टा भव । इहापि कर्मणि लोट् । प्रीता च सती राघवं त्वं प्रेक्षस्व ॥

१५४५—अयं नियोगः पत्युस् ते, कार्या नाऽत्र विचारणा, ॥

भूषया ऽङ्गं, प्रमाणं चेद्, रामं गन्तुं यतस्व च ॥ १५ ॥

अयमित्यादि—तत्र पत्युरयं नियोगः यत्कृतः खानादिव्यापारः । अत्र वस्तुनि विचारणा न कार्या किमेवं न वेति । एतत्प्रमाणं चेत् भूषयाङ्गं खानादि-पूर्वकमलङ्कुरु । रामं गन्तुं यतस्व ॥

१५४६—मुदा संयुहि काकुत्स्थं,

स्वयं चा ऽऽमुहि सम्पदम्, ॥

उपेह्यूर्ध्वं मुहूर्तात् त्वं

देवि ! राघव-सन्निधिम्. ॥ १६ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विद्यतितमः सर्गः—४५७

मुदेत्यादि—गत्वा च काकुत्स्थं मुदा हर्षेण संबुद्धिं मिश्रव । 'बु मिश्रजे' । तत्र गमनेन स्वयं च संमदं हर्षं प्राप्नुहि '३२४५। प्रमदसंमदौ हर्षे ॥३१३।१८।' । सर्वत्र प्रार्थनायां लोद । हे देवि ! अस्मान्मुहूर्तादूर्ध्वं राघवसन्निधिम् । राघवः सन्निधीयते यस्मिन् प्रदेशे इति '३२७१। कर्मण्यधिकरणे च ॥३१३।२३।' इति किप्रत्ययः । तं त्वमुपेहि गच्छ ॥

१५४७—ऊर्ध्वं मुहूर्तादहो ऽङ्ग ! स्वामिनी स्म भव क्षितेः ॥

राज-पत्नी-नियोग-स्थमनुशाधि पुरी-जनम्. ॥१७॥

ऊर्ध्वमित्यादि—तथा मुहूर्तादूर्ध्वं क्षितेः स्वामिनी भव स्म । अङ्गेति सम्बोधनपदम् । अत्र '२८१९। स्मे लोद ॥३१३।१६५।' इत्यनेन प्रैवे लोद । तत्र हि '२८१७। प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्वा ॥३१३।१६३।' इति और्ध्वमौर्ध्विक इति च वर्तते । प्राप्तकालतायां लोद । राघवसन्निधिं गन्तुं क्षितेः स्वामिनी भविष्युं प्राप्तकाला देवी । अन्यथा कालानिक्रमे मयि विरक्तेति रामो विरज्येत । अन्यथा इयमस्माकमाशंसा । त्वं राजपत्नीनियोगस्थं महादेव्याज्ञाकरणतत्परं पुरीस्वाम्यो-ध्यावस्थितं जनं अनुशाधि विधेयीकुरु । आक्षिपि लोद । '२४८७। शा हौ-॥६।४।३५।' इति शादेशः । तस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वे '२४२५। दु-सलम्बो हेर्धिः ॥६।४।१०१।' ॥

१५४८—उत्तिष्ठस्व मते पत्युर्, यतस्वा ऽलङ्कृतौ तथा, ॥

प्रतिष्ठस्व च तं द्रष्टुं द्रष्टव्यं त्वं मही-पतिम्. ॥१८॥

उत्तिष्ठस्येत्यादि—तस्मात्प्रार्थनयेऽहं पत्युर्मते अभिप्राये मत्समीपमागन्तव्यमिति उत्तिष्ठस्व तदर्थं षट्स्र । '२६९१। उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥११३।२४।' इति तद् । तथा अलङ्कृतौ अलङ्करणे यतस्व यत्नं कुरु । लज्जया कदाचिन्नोत्सहतेति पुनःपुनरभिधानं अविरुद्धम् । यथा आहीत्यादि भूषयाङ्गमिति मन्यते तेन वारह्वयमुक्तमेवं अलङ्कृत्य त्वं महीपतिं द्रष्टव्यं दर्शनार्हम् । '२८९२। अर्हे कृत्यनृच ॥३१३।१६९।' इति अवश्यद्रष्टव्ये वा आवश्यके '३३१२। कृत्वा ॥३१३।१७१।' इति संद्रष्टुं प्रतिष्ठस्व गच्छ । प्रार्थनायां लोद । '२६८९। समव-प्र-वि-म्यः स्वः ॥११३।२२।' इति तद् ॥

१५४९—अनुष्ठाय यथाऽऽदिष्टं नियोगं जनकाऽऽत्मजा ॥

समारूढवती यानं पट्टांऽशुक-वृताऽऽनना. ॥१९॥

अनुष्ठायेत्यादि—लोकप्रथं एवमुक्तं भर्तृव्योद्दिष्टं नियोगं ज्ञानादिकमनुष्ठाय कृत्वा जनकात्मजा मां कञ्चिन्माद्राक्षीदिति पट्टांशुकवृत्तानना यानं स्त्रिविका-मारूढवती पत्युरन्तिकं च गत्वा यानादवतीर्षेत्यर्थान् ॥

१५५०—लज्जाऽनता विसंयोग-दुःख-स्मरण-विह्वला ॥

साऽस्मा गत्वा ऽन्तिकं पत्युर् दीना रुदितवत्यसौ. २०

४५८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

लज्जानतेत्यादि—लज्जया आनता विभोगदुःखस्य पूर्वानुभूतस्य स्मरणेन विह्वला साक्षा दीना सा पत्युरन्तिकं गत्वा सीता रुदितवती ॥

१५५१—प्राप्त-चारित्र्य-सन्देहसु ततस् तामुक्तवान् नृपः ॥

इच्छा मे-‘नाऽऽददे सीते ! त्वामहं गम्यतामृतः’ ॥ २१

प्राप्तेत्यादि—ततोऽनन्तरं नृपो रामः ‘रावणः किमस्यां खण्डितचारित्रशीलो न वा’ इति प्राप्तचारित्र्यसन्देहस्तामुक्तवान् । किमित्याह—हे सीते ! मे ममेय-मिच्छा यस्वामहं नाददे न गृह्णामि । ‘२८१४। इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३। ३। १५७।’ इति लोट् । अतोऽनिच्छातः कारणाद्येष्टं गम्यताम् ॥

किमिति नेच्छसीति चेदाह—

१५५२—रावणाऽङ्क-परिश्लिष्टा त्वं हृल्लेख-करी मम ॥

मतिं बधान सुग्रीवे, राक्षसेन्द्रं गृहाण वा. ॥ २२ ॥

रावणेत्यादि—रावणाङ्कपरिश्लिष्टा हरणसमये रावणोत्सङ्गे स्थिता सती परि-श्लिष्टा परिमृदितवती त्वं मम हल्लेखकरी चेत्तःपीडनशीला । ‘२९३४। कृजो हेतु-ताच्छील्य-। ३। २। २०।’ इति टः । ‘९८८। हृदयस्य हल्लेखयदण्लास-। १। ३। ५०।’ इति हृदादेशः । कमहं शरणं यास्यामीति चेदाह—सुग्रीवे मतिं बधान बध्नीयाः उत्पादय । राक्षसेन्द्रं विभीषणं वा अनुगृहाण स्वीकुरु ॥

१५५३—अशान भरताद् भोगान्, लक्ष्मणं प्रवृणीष्व वा, ॥

कामाद् वा याहि, मुच्यन्तामशा राम-निबन्धनाः. ॥ २३

अशानेत्यादि—भरताद्वा भोगानशान भुङ्क्व । सर्वत्र ‘२५५७। हलः झः शानज्झौ । ३। १। ८३।’ इति शानच् । लक्ष्मणं प्रवृणीष्व वा अङ्गीकुरु । ‘वृज् वरणे’ इत्यस्य रूपम् । ‘२५५८। प्वादीनां ह्रस्वः । ७। ३। ८०।’ । स्वेच्छया वा याहि अवल्यै यत्र रोचते तत्र गम्यताम् । रामनिबन्धनाः पुनरपि रामो मे पतिर्भूयादि-त्याशाः मुच्यन्तां त्यज्यन्ताम् ॥

किमिति चेदाह—

१५५४—क च ख्यातो रघोर् वंशः, क त्वं पर-गृहोषिता, ॥

अन्यस्मै हृदयं देहि, नाऽनभीष्टे घटामहे. ॥ २४ ॥

क चेत्यादि—परिशुद्धत्वात्सर्वत्र ख्यातः लोके विदितो रघोर्वंशः क । क च त्वं परगृहोषिता जातकलङ्कत्वात् । हृदयमेतद्वरं मिदम् । सर्वत्र विधौ लोट् । अतोऽन्यस्मै हृदयं देहि वित्तं परस्मै देहि । वरं अनभिष्टे विषये न घटामहे । निमग्नो लोट् ॥

१५५५—यथेष्टं चर वैदेहि !, पन्थानः सन्तु ते शिवाः, ॥

कामासुतेऽन्यत्र तायन्तां, विशङ्कां त्यज मद्-गताम्.

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-प्रत्याख्यानं नाम विंशतितमः सर्गः—४५९

यथेष्टमित्यादि—यथेष्टं चर यथेष्टचारिणी भव । बिभौ लोह । तत्र च यथेष्टं चरन्त्याः पन्थानो मार्गाः शिवा निर्विघ्नाः सन्तु भूयासुः । आशिषि लोह । किं च कामाः अभिलाषास्तवान्यत्र तावन्तां स्वीता भवन्तु । अन्ना-प्याशिषि । यथेष्टचारित्वात्किमयं करिष्यतीति मन्त्रतां विशङ्कां भयं खञ्ज खञ्ज-सि । बिभौ लोह ॥

१५५६—ततः प्रगदिता वाक्यं मैथिलाऽभिजना नृपम्—॥

‘स्त्रीसामान्येन सम्भूता शङ्का मयि विमुच्यताम्. २६

तत इत्यादि—ततस्तद्वचनानन्तरं मैथिलामिजना सीता नृपं वाक्यं प्रग-दिता गदितुं प्रवृत्ता । ‘३०५३। आदिकर्मणि कः—१३।४।७।१।’ स्त्रीसामान्येन स्त्रीति कृत्वा या तत्र मयि शङ्का इयं सती न वेति सा विमुच्यताम् । मिथ्या-त्वात् । प्रार्थनायां लोह ॥

१५५७—दैवाद् विभीहि काकुत्स्थ !.

जिहीहि त्वं तथा जनात्, ॥

मिथ्या मामभिसंकुध्य-

ज्ञ-वशां शत्रुणा हताम्. ॥ २७ ॥

दैवादित्यादि—अन्यत्र हे काकुत्स्थ राम ! अवशां पराधीनां शत्रुणा हताम् । मिथ्या अभिसंकुध्यन् अलीकेन । ‘५७६। कुप-बुद्धोरूपसृष्टयोः कर्म ११।४।३।८।’ इति कर्मसंज्ञा । दैवात् अलिप्तफलात् विभीहि भवं जनय भीतो भव । हेरपरिवात्किरवे गुणो न भवति । इतश्च जनादिभ्यं जनं वीक्ष्य जिहीहि लज्जस्व । त्यक्लोपे पञ्चमी । बिभौ लोह ॥

त्वय्यसंक्रान्तायां मम कीदृशं भयं लज्जा चेति चेत्तदाह—

१५५८—चेतसस् त्वयि वृत्तिर् मे, शरीरं रक्षसा हृतम्, ॥

विदांकुर्वन्तु सम्यञ्चो देवाः सत्यमिदं वचः ॥२८॥

चेतस इत्यादि—मे चेतसो वृत्तिरात्मव्यापारः त्वयि तिष्ठति अनन्यमन-स्कावात् । रक्षसा हनाया मम न सर्वं हतं अपि तु शरीरं हृतम् । नैवेदं मिथ्या । तथाहि हे महाभूताविद्यानाः सम्यञ्चः । सर्वत्र वर्तमानाः अज्ञानीति किप् । अज्ञतावप्रत्यये ‘४२१। समः समि १६।३।९।३।’ इति सम्यग्देशः । एते मदीयिताः मम वचः सत्यं विदांकुर्वन्तु अवगच्छन्तु । प्रार्थनायां लोह । विदां-कुर्वन्तिवति निपातनम् ॥

प्रत्येकं प्रार्थनामाह—

१५५९—त्वं पुनीहि पुनीहीति पुनन् वायो ! जगत्-त्रयम् ॥

चरन् देहेषु भूतानां विद्धि मे बुद्धि-विप्लवम्. ॥२९॥

४६० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

त्वं पुनीहीत्यादि—हे बायो ! पुनीहि पुनीहीति जगन्नयं पुनः पुनः पुनामि भृशं वा पुनामीत्यभिप्रायः । त्वं जगन्नयं पुनन् मृतानां देहेषु चरन् मम बुद्धि-
विह्वलं बुद्धेरन्यथात्वं विद्धि अवगच्छ । प्रार्थनायां लोद । पूर्वत्र '२८२५। क्रिया-
समभिहारे लोद-॥३१४।२।' इति लोद । तस्य परस्मैपदसम्बन्धी हिरादेशः ।
क्रियासमभिहारे द्विवचनम् । पुनश्चिति यथाविध्यनुप्रयोगः । पूर्वस्मिन्नित्यनेन
पुनातेरनुप्रयोगः । तत्र हि क्रियासमुच्चयाभावात् ॥

१५६०—खमट, घामटा ऽटौर्वीर्मित्यटन्त्यो ऽति-पावनाः ॥

यूयमापो ! विजानीत मनो-वृत्तिं शुभां मम. ॥३०॥

खमित्यादि—यूयमापोऽतिपावनाः अतिपवित्राः खमट घामट उर्वीमट इति
वयमन्तरिक्षमटाम देवलोकमटाम भूलोकमटामेत्येवमभिप्रायाः सर्वत्राटन्त्यो मम
शुभां चित्तवृत्तिं विजानीतेति । अत्र प्रार्थनायां लोद । पूर्वत्र तु आकाशादिकारकमे-
दात् अनेकाटनक्रियासमुच्चयः । ततश्च '२८२६। समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥३१४।३।'
इति लोद । अटेति समुच्चये सामान्यवचनस्येत्थनुप्रयोगः । आकाशाद्युपगामिनी-
नामटनक्रियाणां पुनरटनक्रियायाः सामान्याया अनुप्रयोगात् ॥

१५६१—जगन्ति धत्स्व धत्स्वेति दधती त्वं वसुन्धरे ! ॥

अवेहि मम चारित्रं नक्तं-दिवसं-विच्युतम्. ॥३१॥

जगन्तीत्यादि—त्वं वसुन्धरे ! धत्स्व धत्स्वेति अहं पुनः पुनर्दधे भृशं
वा दध इति एवमभिप्राया जगन्ति दधती मम चारित्रं नक्तं-दिवसं-विच्युतं
अस्खलितमवेहि । अत्र प्रार्थनायां लोद । पूर्वत्र क्रियासमभिहारे तस्य चारि-
नेपदसम्बन्धिनः स्वादेशः ॥

१५६२—रसान् संहर, दीप्यस्व, ध्वान्तं जहि, नभो भ्रम, ॥

इतीहमानस् तिग्मांऽशो ! वृत्तं ज्ञातुं घटस्व मे. ॥३२॥

रसानित्यादि—हे तिग्मांशो ! त्वमपि अहं रसान् भौमान् संहर संहरा-
मीति । दीप्यस्व दीप्ये । ध्वान्तं जहि हन्मि । नभो भ्रम भ्रमामीत्येवम-
भिप्रायः । ईहमानः जगत्पथं क्रियासु चेष्टमानः मम वृत्तं चारित्रं ज्ञातुं घटस्व
यतस्व । अत्र प्रार्थनायां लोद । पूर्वत्र '२८२६। समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥३१४।३।'
इति तस्य च यथायोगं हिस्वादेशः । ईहमान इति '२८२८। समुच्चये सामान्य-
वचनस्य ॥३१४।५।' इत्यनुप्रयोगः । संहरेत्यादीनामीहतेः सामान्यवचनस्यानु-
प्रयोगात् ॥

१५६३—स्वर्गे विद्यस्व, भुव्याऽऽस्व, भुजङ्ग-निलये भव, ॥

एवं वसन् ममा ऽऽकाश ! संबुध्यस्व कृताऽऽकृतम्. ३३

स्वर्गे इत्यादि—त्वं आकाश ! स्वर्गे विद्यस्व अहं विद्ये । भुवि आस्व
आसे । भुजङ्गनिलये पाताले भव भवामीत्येवमभिप्रायः सर्वत्र । वसन् तिष्ठन्

तथा लक्ष्म्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विंशतितमः सर्गः— ४६१

मम कृताकृतं युक्तायुक्तं गुण्यस्व अवगच्छ । अत्र प्रार्थनायां लोट् । पूर्वत्र '२८२६। समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३।४।३।' इति तस्य च वयायोगं हिस्वादेशः । वसन्ति '२८२८। समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३।४।५।' इत्यनुप्रयोगः । विद्यमानादीनां वसतः सामान्यवचनस्थानुप्रयोगात् ॥

एवं पृथिव्यादीनि महाभूतानि कथयित्वा लक्षणमाह—

१५६४—चितां कुरु च सौमित्रे ! व्यसनस्या ऽस्य भेषजम्, ॥

रामस् तुष्यतु मे वा ऽद्य, पापां पुष्पातु वा ऽनलः ३४

चितामित्यादि—हे सौमित्रे ! व्यसनस्यास्य सिध्यादृषणस्य भेषजं प्रतिक्रियां चितां कुरु । विषो लोट् । मम अप्रौ विद्युद्वाया रामो नियोगतस्तुष्यतु । अनलो वा मां पापां नियोगतः पुष्पातु दहतु । दहन् मर्त्यलोकान्मोक्षयित्वाः । निम-
ग्नो लोट् । 'पुष्प-पुष्प खेहन-मोचन-पूरणेषु' इति त्रयादिः मोचने द्रष्टव्यः । अनेकार्थत्वाद्वाहे ॥

१५६५—राघवस्य मतेना ऽथ लक्ष्मणेनाऽऽचितां चिताम् ॥

दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य रामं प्रगदिता वचः ॥ ३५ ॥

राघवस्येत्यादि—अथ राघवस्य मतेनानुज्ञातेन '६२५। कस्य च वर्तमाने । २।३।६७।' इति षष्ठी । '३०८९। मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च । ३।२।१८८।' इति वर्तमाने कः । तस्य वा मतेनानुज्ञया चितामाचितां रचितां दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य सीतां रामं प्रगदिता वचो गदितुं प्रवृत्ता ॥

१५६६—प्रवपाणि वपुर् वह्नी रामा ऽहं शङ्किता त्वया, ॥

सर्वे विदन्तु शृण्वन्तु भवन्तः स-स्रवङ्गमाः. ॥ ३६ ॥

प्रवपाणीत्यादि—येऽत्र सन्निहिता देवादयः ते सर्वे सप्रवङ्गमाः चानरैः सह भवन्तः विदन्तु चेतसा । शृण्वन्तु श्रोत्राभ्यां मद्बचनम् । हे राम ! त्वया दुष्टेति शङ्किता अहं वह्नी वपुः शरीरं प्रवपाणि नियोगतः प्रक्षिपाणि । निमग्नो लोट् । '२२३१। आनि लोट् । ८।४।१६।' इति णत्वम् ॥

१५६७—मां दुष्टां ज्वलित-वपुः पुषाण वहे !

संरक्ष क्षत-मलिनां सुहृद् यथा वा, ॥

एषा ऽहं क्रतुषु वसोर् यथा ऽऽज्य-धारा

त्वां प्राप्ता विधि-वर्दुर्दीर्ण-दीप्ति-मालम्. ॥ ३७ ॥

इति भट्टि-काव्ये तिङन्त-काण्डे लोट्-प्रदर्शनो नाम

विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

४६२ भट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपेऽष्टमौ वर्गः,

मामित्यादि—हे बह्वे ! यद्यहं द्रुष्टा तदा ज्वलितवपुः ज्वलितशरीरः सन् ।
मित्वाभावपक्षे रूपम् । द्रुषाण देहं मत्संलोकान् मोचय । यथा वा क्षतमलिनां
विशुद्धां सुहृदिव संरक्ष वा । आमन्त्रणे कामचारकरणे क्रोद । एषाहं त्वां विवि-
वत् सम्यक् प्राप्ता क्रतुषु यज्ञेषु वसोः राज्ञः आज्यभारेव । उदीर्णदीप्तिमालं उद्धृत-
ज्वालासमूहं त्वामिति ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये
चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम
विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः—

इतःप्रभृति लङ्मधिकृत्य विलसितमाह—तत्र लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ
भविष्यति भूते च हेतुहेतुमत्तोलिङित्येवमादिकं लिङो निमित्तं क्रियातिपत्तिश्च ।
कुतश्चिद्गुण्यात् क्रियाया अनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः वैगुण्यं च विधुरप्रत्ययोपनि-
पातात् सामान्यभावाच्च द्रष्टव्यम् ॥

१५६८—समुत्क्षिप्य ततो वह्निर् मैथिलीं राममुक्तवान् ॥

‘काकुत्स्थ ! दयितां साध्वीं त्वमांशङ्किष्यथाः कथम् १

समुत्क्षिप्येत्यादि—ततोऽनन्तरं मैथिलीं समुत्क्षिप्य हस्ताभ्यामाकाशे धृत्वा
वह्निर्देहवान् राममुक्तवान् । हे काकुत्स्थ ! साध्वीं पतिव्रतामपि दयितां असा-
ध्वीति त्वं यथाशङ्किष्यथाः शङ्कितवानस्ति तत्कथम् । गर्हितमेतत् न युक्तमाशङ्कितु-
मित्यर्थः । ‘२८००। विभाषा कथमि लिङ् च । १३।३।१४३।’ इति । अत्र कथंशब्दो
गर्हायां च लिङो निमित्तम् । यतस्तत्र गर्हायामित्यनुवर्तते । तस्मिन् लिङ्निमित्ते
क्रियातिपत्तौ लङ् भविष्यतीत्यधिक्रियते । अत्रासाधुत्वं क्रियायाः तद्विरुद्धसाधु-
त्वाभियोगोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते ॥

तदेव साधुत्वं दर्शयति—

१५६९—ना ऽभविष्यदियं शुद्धा यद्यपास्यमहं ततः ॥

न चैनां, पक्षपातो मे धर्मादन्यत्र राघव ! ॥ २ ॥

नेत्यादि—यद्यहमेतां नैवापास्यं नैव रक्षितवान् ततोऽरक्षणादियं शुद्धा नाम-
विष्यद् न भूता । येनैव मया रक्षिता तेनैवेवं शुद्धेति भावः । ‘२८१३। हेतुहेतु-
मतोलिङ् । १३।३।१५६।’ इत्यतः हेतुहेतुमांश्च लिङो निमित्तम् । तत्र पालनस्य
परिशुद्धेश्च हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते नित्यं लङ् । तत्र
‘२७९८। वोताप्चोः । १३।३।१४१।’ इति विकल्पेनाधिक्रियते । अत्रापालनोपनिपा-
तादतिपत्तिर्गम्यते । तदतिपाताद्हेतुमतोऽपि पक्षपातात् स्वयैवमाचरितमिति
चेदाह । हे राघव ! धर्मादन्यत्र अधर्मे न मे पक्षपातोऽनुरागः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः— ४११

इदानीं सीतारावणयोर्यथेष्टितमासीत् तस्मानेनावधार्यं प्रकाशयन्नाह—

१५७०—अपि तत्र-रिपुः सीतां ना ऽर्थयिष्यत दुर-मतिः, ॥

कूरं जातृवदिष्यच्च च जातृवस्तोष्यार्चिष्ठ्यं स्वकाम्. १

अपीत्यादि—तत्र रिपुः स भवान् रिपुः स रावणः । अवच्छन्दोऽर्थाङ्गम्यते तेन '१९६३' इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५।३।१४। इति त्रत् । अपि बाढं नाथेक्षि-
प्यत दुर्मेतिरदुष्टचेता अभविष्यत् तदा सीतां बाढ नाथेक्षिष्यत । भार्या मम भवेति न प्रार्थितवान् । '२८०९। उताप्योः समर्थयोः—१३।३।१५२।' इति ।
अत्रापिशब्दो बाढार्थः लिङ्निमित्तं तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्त्वां भूते नित्यं लङ् । तत्र '२७९८। वोताप्योः । १३।३।१४३।' इति अनुवर्तते । अत्रार्थन-
क्रियायाः तद्विरुद्धदुर्मनित्वोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । अर्थनमर्थः वाचनं । तत्क-
रोतीति णिच् । नाहमवकल्पयामि यद्यदुर्मनिरभविष्यत् कूरं परुषं जानु कदा-
चित् नावदिष्यत् नोक्तवान् । अयं विभूत स्वकामात्मायां इदं मे विभूतिरिति
नास्तोष्यत् न स्तुतवान् स्तुतवांश्च । '२८०४। जानु-यदोर्लिङ् । १३।३।१४०।' इत्यत्र
जानुशब्दोऽनवकृतसिद्धि लिङो निमित्तं तत्र । '२८०२। अनवकृतसमर्थयोः—
१३।३।१४५।' इति वर्तते । कृताभिधानक्रियाया विभूत्याः स्ववर्तक्रियायाश्च तद्वि-
रुद्धदुर्मनित्वोपनिपातादतिपत्तिः । केचित् 'लङ्पिज्जत्तोः' इत्येतदुदाहरित तद-
युक्तं तस्यालिङ्निमित्तत्वात् ॥

१५७१—सङ्कल्पं ना ऽकरिष्यच्च च तत्रैयं शुद्ध-मानसा, ॥

सत्याऽमर्षमवाप्स्यस् त्वं रामः सीता-निवन्धनम्. ॥४॥

सङ्कल्पमित्यादि—तत्रैयं शुभमानसेति नाहमवकल्पयामि यदीयं शुद्धमा-
नसा नाभविष्यत् । तत्र तस्मिन् रावणे इत्थं प्रीयमाणेऽपि सङ्कल्पमभिप्रायमक-
रिष्यत् कृतवती स्यात् । न च कृतवती शुद्धमानसत्वात् । सत्यामर्षमवाप्स्यस्व-
मिति । हे राम ! यद्यशुद्धमानसा अभविष्यत् तदा सीतानिवन्धनं सीताहेतुकं
अमर्षं क्रोधं सत्यमभूतमवाप्स्यस्व त्रैः प्राप्तः स्याः ननु सत्यं यतः शुद्धमानसा ।
'२८०२। अनवकृतसमर्थयोरकिञ्चिदेऽपि । १३।३।१४५।' इत्यत्र अनवकृतसमर्थयोर्लि-
ङ्निमित्तं तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते वा लङ् । तत्र '२७९८। वोता-
प्योः—१३।३।१४३।' इत्यधिक्रियते । अत्र सङ्कल्पक्रियायाः सत्यामर्षक्रियायाश्च
तद्विरुद्धशुद्धमानसत्वोपनिपातादतिपत्तिः ॥

अन्यथास्मिन्त्रस्तुनि नाहमेवैकः प्रमाणं भवानपि प्रमाणमेवेति दर्शयन्नाह—

१५७२—त्वया ऽद्रक्ष्यत किं ना ऽस्याः

शीलं संवसता चिरम्, ॥

अदर्शिष्यन्त वा चेष्टाः

कालेन बहुना न किम्. ॥ ५ ॥

४६४ मट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे ऽष्टमो वर्गः,

त्वयेत्यादि—किं नाम तच्छीलं तच्चरित्रं यदस्याः सीतायाः शीलं चिरं कालं संवसता त्वया नाद्रक्ष्यत नोपलब्धमेव । चेतोधर्मस्वाद्योपलब्धमिति चेत् किंवा नाम चेष्टाः शीलनिबन्धनाः क्रियाः बहुनापि कालेन त्वया नादर्शित्यन्त न दृष्टा अभूवन् । अपि तु दृष्टा एव । ‘२८०१। किंवृत्ते लङ्कलटौ । ३। ३। १४४।’ इति किंशब्दो विभक्त्यन्तो गार्हा च लिङ्निमित्तं तत्र गार्हायामित्येतदनुवर्तते । तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । कर्मण्येव विण्वदिदं । अत्र शीलानुपलब्धि-क्रियायाश्च तद्विरुद्धचिरवासोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । तथाहि ‘शीलं संवसता श्रेयं तच्च कालेन भूयसा’ इति ॥

१५७३—यावज्जीवमशोचिष्यो, ना ऽहास्यश्च चेदिदं तमः, ॥

भानुरप्यपतिष्यत् क्षमामक्षोभिष्यत चेदिदम्. ॥ ६ ॥

यावदित्यादि—अन्यच्च लोकस्याज्ञानमूलं परगृहोषितेत्येतावतैवापरिशुद्धे-ज्ञानमुत्पन्नमिदं तमः अज्ञानं यदि त्वं नाहास्यः न त्यक्ष्यसि तदास्या वैलक्षण्येन मरणादवश्यं यावज्जीवमशोचिष्यः शोकमेप्स्यसि । अतो मयाभिधीयमानः स्वयं च विष्टुशन् परिशुद्धा हीयमित्यवेहि येन न शोचिष्यसि । अत्र भविष्यदज्ञाना-त्यागो हेतुः । यावज्जीवशोचनं हेतुमत् । तयोर्हेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भविष्यति नित्यं लङ् । अत्राज्ञानत्यागक्रियायास्तद्विरुद्धोपदेशकत्वसर्चित-ज्ञानोत्पादनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । अन्यच्च अभूतवस्तुत्पादकसूचक उत्पातो भवति न च तथाभूतोऽस्तीति दर्शयन्नाह । यदीयमक्षोभिष्यत् दुष्टचित्ताभूत् तदा भानु-रपि इमां पृथ्वीमपतिष्यत् गतोऽभूत् । अत्रापि क्षोभो हेतुः भानुपतनं हेतुमत् तयोर्हेतुहेतुमत्त्वम् । लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ् । अत्र क्षोभक्रिया-यास्तद्विरुद्धाक्षोभोपनिपातादतिपत्तिः ॥

अन्यच्च सत्येन सवित्रा लोकपाला अदुष्टचित्तेषु संतिषीयन्त इति दर्शयन्नाह—

१५७४—समपत्स्यत राजेन्द्र ! खैणं यद्यत्र चापलम्, ॥

लोक-पाला इहा ऽऽयास्यन्सु ततो ना ऽमी कलि-द्रुहः. ७

समेत्यादि—खीणमिदं खैणं चापलं चारित्र्यबन्धनं तदत्र सीतायां हे राजेन्द्र ! समपत्स्यत संपन्नमभूत् । ततः कारणादमी लोकपालाः एवमादयो मूर्तिमन्तः कलिद्रुहः पापस्य द्रोणारः इव नायास्यन् नागता असूवन् । चापलमत्र हेतुः लोकपालागमनं हेतुमत् । ततो हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ् । अत्र चापलाचरणक्रियायास्तद्विरुद्धचापलोपनिपातादतिपत्तिः ॥

अन्यच्च योषिस्सामान्येन नेयं द्रष्टव्येति दर्शयन्नाह—

१५७५—आश्चर्यं यच्च यत्र स्त्री कृच्छ्रे ऽवर्त्त्यन् मते तव, ॥

त्रासादस्यां विनष्टायां किं किमालप्स्यथाः फलम्. ८

आश्चर्यमित्यादि—यच्च यत्र वा भवति स्त्री यत्तव कृच्छ्रे मते सङ्कटेऽभि-प्राप्ते अवर्त्त्यन् प्रवृत्तिमती तदाश्चर्यं चित्रमेव वर्तते नान्येति भावः । ‘२८०७।

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः—४६५

चित्रीकरणे च । ३।३।१५०।' इत्यत्र '२८०५। यक्षयत्रयोः । १।३।१४८।' इत्यनुव-
र्तते । यक्षयत्रशब्द उपपदे गम्यमानं चित्रीकरणं लिङ्निमित्तं तस्मिन् लिङ्नि-
मित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ् । अत्र कृच्छ्राभिप्रायानुवर्तनक्रियायास्तस्यां
योषिदनुवर्तनं सामास्यभावाद्गम्यते । अन्यच्च स्वभावत एव योषित् कातरा भवति ।
ततश्च परगृहावस्थित्या दुष्टेति कोषादहमवक्षिसेति त्रासादस्यां विपश्चायां प्रच्छ-
न्नविषयं गतायां सत्यां किं किमालप्स्यथाः फलं नाहमवकल्पयामि । किं
नाम तत्र फलं यदाप्स्यसि नैवेत्यर्थः । '२८०२। अनवकृत्यमर्षवोरकिंभूतेऽपि
। ३।३।१४५।' इत्यत्रापि शब्दात् किंभूतमनवकृत्यसि लङो निमित्तं तस्मिन् लिङ्-
निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भविष्यति लङ् । अत्र फलप्राप्तिक्रियायास्तद्वदप्यसाम-
ग्र्यभावात् गम्यते । 'किंकिमालप्स्यथाः फलम्' इति पाठान्तरं तदयुक्तं, '२८०३।
किंकिमालप्स्यथेषु । ३।३।१४६।' इत्येतस्य लिङ्निमित्तत्वाभावात् ॥

अथवा नाहं दुष्टेऽवगच्छन्त्या योषितस्त्रास एव नास्ति येन गर्हितं मरणमाच-
रेदिति दर्शयन्नाह—

१५७६—यत्र यच्चा ऽमरिष्यत् स्त्री साध्वसाद् दोष-वर्जिता ॥

तदसूया-रतौ लोके तस्या वाच्या ऽऽस्पदं मृषा. ॥१॥

यत्रेत्यादि—गर्हितमेतत् यच्च यत्र या भवति स्त्री दोषवर्जिता शुद्धचरित्रादि
साध्वसान् पतित्रासादमरिष्यत् मृताभूत् नैवेत्यर्थः । अदुष्टायाः साध्वसामावात् ।
गर्हायामित्यत्र यक्षयत्रशब्द उपपदं गर्हा च लिङ्निमित्तं तस्मिन् लिङ्निमित्ते
क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते वा लङ् । अत्र मरणक्रियायास्तद्विरुद्धसाध्वसे परनिपाता-
दनिपत्तिर्गम्यते । यदि हि त्रासान् त्रियेत दोष एव स्वादित्याह । तन्मरणं कोकेऽ-
स्मिन्नसूयारतौ सत्स्वपि गुणेषु दोषाविष्करणपरे तस्या अदुष्टाया योषितः बाध्या-
स्पदं वचनीयाश्रयं मृषा अलीकमेव दुष्टवेयं मृषा अलीकमेव येन प्रच्छन्नमु-
तेति । यदि मरणमकरिष्यत् मृषावचनीयास्पदमभविष्यत् इति क्रियातिपत्तौ
योज्यम् । अन्यथा वाक्चमिदमशरीरकं स्यात् इदमवगच्छन्त्यानाया प्रच्छन्नमरणं
नानुष्ठितम् ॥

१५७७—अमंस्यत भवान् यद्वद् तथैव च पिता तव ॥

ना ऽऽगमिष्यद् विमान-स्थः साक्षाद् दशरथो नृपः. १०

अमंस्यतेत्यादि—यद्वदपि भवानमंस्यत दुष्टेति ज्ञातवान् तथैतच्छदि नाम्यथा
तदा तव पिता दशरथः साक्षात्पत्यक्षो विमानस्थः सन् नागमिष्यत् नागतवान्
स्यात् । अत्र दुष्टताभवनं हेतुः दशरथागमनं च हेतुमत् । तयोर्हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्-
निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ् । अत्र दुष्टताभवनक्रियायास्तद्विरुद्धादुष्ट-
त्वोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५७८—ना ऽकल्पस्यत् सन्निधिं स्थानुः

शूली वृषभ-वाहनः ॥

४६६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपेऽष्टमो वर्गः,

अन्वभाविष्यता ऽन्येन

मैथिली चेत् पतिव्रता. ॥ ११ ॥

नाकल्प्यदित्यादि—मैथिली पतिव्रता सती चेद्यदि स्वतोऽन्येनान्वभाविष्यत परिभुक्ताभूत् । चिष्वदिद् । तदायं स्थाणुर्महादेवः शूली वृषभवाहनः व्यक्त-विह्वः सन् सन्निधिं सन्निधानं नाकल्प्यत् न कृतवान् स्यात् । ‘२३५२’ तासि च रूपः । ७।२।६०।’ इति चकारात् खे च परस्मैपदे लङ् । अन्यानुभवनं हेतुः । स्थाणुवागमनं हेतुमत् । पूर्ववत् क्रियातिपत्तौ लङ् । अत्रान्यानुभवनक्रियायास्तद्विरुद्धानन्यानुभवनोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५७९—आनन्दयिष्यदागम्य कथं त्वामरविन्द-सत् ॥

राजेन्द्र ! विश्व-सूर धाता चारित्र्ये सीतया क्षते. १२

आनन्दयिष्यदित्यादि—हे राजेन्द्र ! सीतया चारित्र्ये क्षते कुत्सिते कृते सति एष धाता ब्रह्मा विश्वसुः सर्वस्य जगतः स्रष्टा अरविन्दसत् कमलासनः सन् आगम्य त्वां कथमानन्दयिष्यत् दर्शनाशीर्वादादिभिरानन्दितवान् गर्हितमेतत् । युक्तमागत्यानन्दयितुमित्यर्थः । ‘२८००। विभाषा कथमि लिङ् च । ३।३।१४३।’ इति कथंशब्दो गृह्यं च लिङ्निमित्तं तस्मिन् क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्रानन्द-नक्रियायास्तद्विरुद्धचारित्र्यक्षतोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५८०—प्रणमन् ब्रह्मणा प्रोक्तो राजका ऽधिपतिस् ततः ॥

‘ना, ऽशोत्स्यन् मैथिली लोके, नाऽऽचरिष्यदिदं यदि.

प्रणमन्नित्यादि—ततोऽनन्तरं राजकाधिपतिः राजसमूहानां पतिः । राजकं राजसमूहः । ‘१२४६। गोत्रोऽक्ष-। ४।२।३९।’ इत्यादिना कुञ् । रामः प्रणमन् ब्रह्माणमित्यर्थात् । ब्रह्मणा प्रोक्तः मैथिली यदि इदं बह्विप्रवेशनं नाचरिष्यत् नानुष्ठितवती तदा लोके दुराराधे नाशोत्स्यत् न शुद्धाभूत् किन्तु शुद्धा । ‘शुभ शौचे’ दिवादिः । अत्राग्निप्रवेशाचरणं हेतुः अशोधनं च हेतुमत् । तयोर्हेतुहेतु-मन्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तां भूते लङ् । अत्राग्निप्रवेशाचरणक्रियायास्तद्विरुद्धा-चरणोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५८१—ना ऽमोक्ष्याम वयं शङ्का-

मिहोधास्यन् न चेद् भवान्, ॥

किं वा चित्रमिदं युक्तं,

भवान् यदकरिष्यत. ॥ १४ ॥

नेत्यादि—चेद्यदि भवामिह सीतां नाधास्यत् न रोषितवान् । अन्तर्भावि-तोऽत्र न्यर्थः । तदा वयं किं शुद्धा नेति शङ्कां नामोक्ष्याम न मुक्तवन्तः । अस्मिन् वस्तुनि अग्निप्रमाणत्वेन लोको गृहीयादित्येवमुक्तवान् । अन्यथा

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः—४६७

ब्रह्मणः सर्ववेदित्वात् कथं शङ्कतं स्यात् अत्राधानं हेतुः शङ्कास्यागच्छ हेतुमान् । अस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्रानाधानक्रियावा-
स्तद्विरुद्धादानोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । अथवा नाहमवकल्पयामि यदीदं पर-
गृहोषिताया अग्निप्रवेशशोधनं युक्तं न्वाप्यं तत् भवान् किं चित्रमकरिष्यत्
विस्मयनीयं कृतवान् । एवं राज्ञः लोकस्य व्यवस्थार्थं विशेषे प्रवर्तनात् । '२८०२।
भनवकुस्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ।३।३।१४५।' इत्यत्रापिशब्दान् किंवृत्तमनवकुसिञ्च
लिङ्गनिमित्तं तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्र चित्रीकरणक्रि-
याया अतिपत्तिस्तद्विरुद्धस्याचित्रीकरणस्योपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । यदि भवान्
परीक्ष्य सीतायाः परिग्रहणमकरिष्यत् लोकोऽपि तथाकरिष्यत् ॥

प्रधानानुयायित्वाल्लोकस्येति दर्शयन्नाह—

१५८२—प्रावर्तिष्यन्त चेष्टाश्चेद-याथातथ्य-वत् तव, ॥

अनुशास्ये त्वया लोके रामाऽवत्स्यस्तरां ततः १५॥

प्रावर्तिष्यन्तेत्यादि—चेद्यदि तव लोकव्यवस्थाकारिणश्चेष्टाः कर्माणि आधा-
यातथ्यवत् यथा अज्ञाना असमीक्ष्यकारिनया प्रवर्तन्ते तद्वत्प्रावर्तिष्यन्त तथाप्र-
वर्तनात् त्वया अनुशास्ये व्यवस्थायां स्थाप्ये लोके हे राम ! ताश्चेष्टा अवत्स्यस्तरां
अतिशयेन प्रावर्तिष्यन्त न च तव प्रवृत्ताः । अत्र रामचेष्टाप्रावर्तनं हेतुः लोकचेष्टाप्र-
वर्तनं च हेतुमत् । तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति लङ् । अत्रापि
परीक्ष्यस्वीकरणलक्षणक्रियायास्तद्विरुद्धपरीक्षितोपादानानतिपत्तिः । अथाथातथ्य-
वदिति वतिप्रत्ययान्तं क्रियाविशेषणम् । '१७८९। यथातथाबधापुरयोः पर्यायेण
।७।४।३।१।' इति नञः पर्यायेण वृद्धिः । प्रावत्स्यस्तरामिति '२००२। तिङ्ब
।५।३।५६।' इत्यातिशयनिकस्तरः । '२००४। किमेत्तिङ्-।५।४।११।' इत्याम् ।
'१४०। नष्टव्यप्रशान् ।८।३।७।' इति स्तवं पूर्वस्यानुस्वारः ॥

१५८३—प्रणमन्तं ततो राममुक्तवानिति शङ्करः ॥

'किं नारायणमात्मानं नाऽभोत्स्यत भवानजम्. १६

प्रणमन्तमित्यादि—ततो ब्रह्मवचनानन्तरं शङ्करो महादेवः वक्ष्यमाणं
वचनं राममुक्तवान् । प्रणमन्तं तमेव राममित्यर्थात् । किञ्चाम तत् यथा
आत्मानम् नारायणमजं नित्यं अस्मिन् प्रादुर्भावे भवाच्चाभोत्स्यत न बुद्धवान्
अपि तु तथाविधं कर्म कुर्वन् ज्ञातवानेव । अत्र नारायणानवबोधक्रियायाः
तद्विरुद्धबोधनोपनिपातादतिपत्तिः ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

१५८४—को ऽन्यो ऽकत्स्यर्दिह प्राणान्

दृष्टानां च सुर-द्विषाम्, ॥

४६८ मट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपेऽष्टमो वर्गः,

को वा विश्वजनीनेषु कर्मसु प्राघटिष्यत ॥ १७ ॥

क इत्यादि—यदि नारायणो न भवान् तदा तस्मादन्यः को नाम सुरद्विषां राक्षसानां हसानां प्राणानकर्त्तव्यं छिन्नवान् । ‘कृती ष्छेदने’ । नैव । विश्वजनीनेषु सर्वलोकहितेषु कर्मसु अनुग्रहलक्षणेभ्यो को नाम प्राघटिष्यत चेष्टितवान् । अत्राच्छेदनक्रियाया अघटनक्रियायाश्च तद्विरुद्धच्छेदनघटनोपनिपातादतिपत्तिः । सर्वत्र ‘२८०१। किंवृत्ते लङ्लटौ ।३।३।१४४।’ इति क्रियातिपत्तौ भूते गार्ह्यां लङ् ॥

१५८५—दैत्य-क्षये महा-राज ! यच्च यत्रा ऽघटिष्यथाः ॥

समाप्तिं जातु तत्रापि किं ना ऽनेष्यस् त्वमीहितम्. १८

दैत्यक्षय इत्यादि—हे महाराज ! नैवेदमवकल्पयामि दैत्यक्षयनिमित्तम् यच्च यत्र त्वमघटिष्यथाः यां पुनरात्मनो घटनां करिष्यसि किन्तु पुनः प्रादुर्भावे घटिष्यसे । तत्रापि प्रादुर्भावत्वमीहितं चेष्टितं जातु कदाचित् समाप्तिं सिद्धिं नानेष्यः किं न नेष्यसि । ‘२८०४। जातुयदोर्लिङ् ।३।३।१४७।’ इति जातुय-च्छब्दौ अनवकृत्सिश्च लिङ्निमित्तं तस्मिन् क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लङ् । अत्राघटनक्रियायाश्चातिपत्तिः ज्ञानेनोपलब्धभविष्यत्प्रादुर्भावसमाप्तिनयनयोस्तद्विरुद्धयोरुपनिपातात् ॥

१५८६—तातं प्रसाद्य कैकेय्या भरताय प्रपीडितम् ॥

सहस्र-चक्षुषं रामो निनंसुः परिदृष्टवान्. ॥ १९ ॥

तातमित्यादि—तातं दशरथं कैकेय्या प्रपीडितं सन्तापितं भरताय भरतार्थं राज्येऽभिषिच्यतामिति प्रसाद्य तद्विषये चित्तकालुष्यं त्याज्यित्वा रामः सहस्रचक्षुषं इन्द्रं परिदृष्टवान् संदृष्टवान् । निनंसुः नन्तुमिच्छुः ॥

१५८७—प्रेता वरेण शक्रस्य प्राणन्तः कपयस् ततः ॥

संजाताः फलिना ऽऽनस्र-रोचिष्णु-द्रुम-सद्रवः. २०

प्रेता इत्यादि—ततः प्रणामानन्तरं शक्रस्य प्रसन्नस्य वरेण कपयः संप्राप्ते प्रेताः संप्राप्ते स्मृताः प्राणन्तो जीवन्तः संजाताः संवृताः । क्रीडाया इत्याह—फलिनाः फलवन्तः । ‘फलवर्हाम्यामिनच्’ । अत एव नन्नाः नमनशीलाः रोचिष्णवः दीपनशीलाः ये द्रुमास्तेषु सद्रवः सदनशीलाः । ‘३१३९। दाघेद स्ति -।३।२।१५९।’ इत्यादिना सदे रुः ॥

१५८८—भ्रमर कुला ऽऽकुलोत्बण-सुगन्धि-पुष्प-तरुस्

तरुण-मधूक-सम्भव-पिशङ्गित-तुङ्ग-शिल्पः ॥ २१ ॥

१ इदं नर्दटकइत्यम्—‘यदि भवतो नजी मज्जला गुरु नर्दटकम्’ इति लक्षणात् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः—४६९

शिखर-शिलाऽन्तराल-परिक्रुस-जलाऽवसरः

स-रस-फल-श्रियं स विततान सुबेल-गिरिः ॥ २१ ॥

अमरेत्यादि—वरेण च स सुबेलगिरिः सरसां अभिनवां कलशियं विभूर्ति विततान विस्तृतबाहू । अमरकुलैराकुला व्यासा उन्मृणाः सुगन्धबन्ध सपुष्पास्त-
रवो यत्र गिरौ । तरुणानां अभिनवानां मधुकानां यः सम्भवः तेन पिबन्निता-
स्तुङ्गाः शिखाः शिखराणि यत्र । शिखरशिलानामन्तरालेषु परिक्रुसा जलावसरा
जलाधारा यत्र । जलमपसरत्येभ्य इति '३२३२। कदोरप ॥ ३।३।५।' ॥

१५८९—संवाङ्गिः स-कुसुम-रेणुभिः समीरै-

रानघैर् बहु-फल-धारिभिर् वनाऽन्तैः ॥

अयोतङ्गिर् मधु-पटलैश् च वानराणाम्

आप्यानो रिपु-वध-सम्भवः प्रमोदः ॥ २२ ॥

संवाङ्गिरित्यादि—सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । रिपुवधः सम्भवो यस्य
प्रमोदस्य स वानराणां आप्यानः वृद्धिं गतः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सोप-
सर्गस्य प्यायतेः पीभावो न भवति । '३०१९। ओदितस्य ॥ ८।२।४५।' इति
निष्ठानत्वम् । कैराप्यानः समीरैः सकुसुमरेणुभिः संवाङ्गिः वङ्गिः । वनान्तैः
फलभरधारिभिः । अत एवान्तैः । मधुकरपटलैः अयोतङ्गिः मध्वित्यर्थात् ॥

१५९०—आयान्त्यः स्व-फल-भरेण भङ्गुरत्वं

भृङ्गाऽऽली-निचय-चिता लताम् तरुणाम् ॥

साऽऽमोदाः क्षिति-तल-संस्थिताऽवलोप्या

भोक्तृणां श्रममदयं न नीतवत्यः ॥ २३ ॥

इति भट्टि-काव्ये तिङन्त-काण्डे लक्ष्-प्रदर्शने

नाम एकविंशति-तमः सर्गः ॥

आयान्त्य इत्यादि—तरुणां लताः स्वफलभरेण भङ्गुरत्वं सुमेधत्वमाश्रित्यः
गच्छन्त्यः । आमोदाः अतएव भृङ्गालीनिचयचिताः । क्षिति-तल-संस्थितरेवावलोक्य
शक्याः । भोक्तृणां कपीनां श्रमं क्षितिकायक्रेमं उदयं वृद्धिं न नीतवत्यः । 'विनीतवत्यः'
इति पाठान्तरम् । उत्पूर्वादयतेः कर्तव्यम् । वृद्धिसुपगच्छन्तं श्रममपनीतवत्य इत्यर्थः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये
चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपेऽष्टमः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नाम
एकविंशतितमः सर्गः ॥ २१ ॥

४७० मष्टि-काव्ये—चतुर्थे शिङ्गन्त-काण्डे लङ्गण-रूपे नवमो वर्गः,

द्वाविंशः सर्गः ।

इतः प्रभृति लुटमधिकृत्य विलसितमाह—तत्र भविष्यदनक्षतने लुट् ॥

१५९१—ततो रामो हनूमन्तमुक्तवान् दृष्ट-मानसम् ॥

‘अयोध्यां श्वः प्रयातासि कपे ! भरत-पालिताम्. १

तत इत्यादि—ततः सीतासंशोधनानन्तरं रामो हनूमन्तं दृष्टमानसं स्वामि-
कार्यस्य निष्पादितत्वात् उक्तवान् । हे कपे ! श्रोदिने अयोध्यां भरतपालितां
प्रयातासि गन्तासि । ‘२१९१। तासस्त्योलोपः । ७।४।५०।’ ॥

१५९२—गाधितासे नभो भूयः स्फुटन्-मेघ-घटाऽऽवलि, ॥

ईक्षितासे ऽम्भसां पत्युः पयः शिशिर-शीकरम्. ॥२॥

गाधितास इत्यादि—भूयः पुनरपि नभः गाधितासे प्रख्यातासे । ‘गाध
प्रतिष्ठालिप्सयोः’ इत्यनुदात्तेत् । त्वद्गमनवातात् स्फुटन्त्यः खण्डशो भवन्त्यः
मेघघटाबलयो मेघपङ्क्तयो यत्र नभसि । अम्भसां पत्युः समुद्रस्य पयः शिशि-
रशीकरं ईक्षितासे द्रष्टासि ॥

१५९३—सेवितासे ह्रवङ्ग ! त्वं महेन्द्रा ऽद्रेरधित्यकाः ॥

व्युत्क्रान्त-वर्त्मनो भानोः सह-ज्योत्स्ना-कुमुद्वतीः. ३

सेवितास इत्यादि—हे ह्रवङ्ग ! भानोरादित्यस्य व्युत्क्रान्तवर्त्मनः अत्यु-
च्चत्वादतिक्रान्तमार्गस्य महेन्द्राद्रेः अधित्यकाः उपरिभागात् । कुमुद्वतीः विष्णु-
मानकुमुदाः सह ज्योत्स्नाया । पञ्चाद्विशेषणसमासः । सज्योत्स्ना वा कुमुद्वत्यः
कुमुदाकरा यासु अधित्यकासु तास्वं सेवितासे अनुभवितासि । ह्रवं गच्छतीति
खच्, ह्रवं गच्छतीति कर्तरि अच् वा । ‘उखडच्’त्यत्र वणिः पठ्यते ॥

१५९४—चन्दन-द्रुम-संच्छन्ना निराकृत-हिम-श्रथाः ॥

दर्शितारस् त्वया ताश् च मलयोपत्यकाः शुभाः. ४

चन्दनेत्यादि—ताश्च पूर्वं दृष्टाः मलयोपत्यकाः मलयासन्नाः भुवः शुभाः
चन्दनद्रुमसंच्छन्नात् । निराकृतहिमश्रथाः तिरस्कृतचन्द्राः । त्वया दर्शितारः
श्रो द्रष्टव्याः । कर्मणि लुट् । विण्वदिद् चेति सकारलोपः । हिमं श्रद्धानि मुञ्च-
तीति हिमश्रथाः चन्द्रः । ‘अन्य सेचनप्रतिहर्षयोः’ इति कर्मण्यण् । ‘३१८७।
अबोदैध-।६।४।६९।’ इत्यादिना अनुनासिकलोपो निपात्यते ॥

१५९५—प्रतन्व्यः कोमला विन्ध्ये सहितारः स्यदं न ते ॥

लताः स्तवक-शालिन्यो मधुलेहि-कुलाऽऽकुलाः. ५

प्रतन्व्य इत्यादि—विन्ध्ये लताः स्तवकशालिन्यः सकुसुमस्तवकोपेताः
मधुलेहिकुलाकुलाः अमरकुलसङ्कुलाः प्रतनुत्वात् कोमलत्वाच्च । गच्छतसे तच्च

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः—५७१

स्वयं जवं न सहितारः न सहिष्यन्ते । '३१८९। स्वदो जवे । ६। ४। २८।' इत्यनु-
नासिकलोपो निपात्यते ॥

१५९६—द्रष्टासि प्रीति-मानारात् सखिभिः सह सेविताम् ॥
स-पक्षपातं किष्किन्धां पूर्व-क्रीडां स्मरन् मुहुः. ॥६॥

द्रष्टासीत्यादि—किष्किन्धां च आरात् नासिकद्वारे द्रष्टासि । प्रीतिमान् ज्ञात-
प्रीतिः सन् सखिभिर्मित्रैः सह सेवितां अनुभूतां एवं च कृत्वा पूर्वक्रीडां स्मरन्
मुहुः । शेषत्वेन विवक्षितत्वात् वही न अवति । सपक्षपातं सानुरागमिति
क्रियाविशेषणम् ॥

१५९७—त्वया सन्दर्शितारौ ते माल्यवद्-दण्डकावने ॥
उपद्रुतश्च चिरं द्वन्द्वैर् ययोः क्लिशितवानहम्. ॥७॥

त्वय्येत्यादि—माल्यवान् पर्वतः दण्डकावनं दण्डकेति नामकमरण्यं ते त्वया
सन्दर्शितारौ । कर्मणि लुट् । ययोर्माल्यवदण्डकावनयोः व्यवस्थितैः द्वन्द्वैः
सीतावियोगदुःखैः चिरमुपद्रुतोऽभिभूतः सन् अहं क्लिशितवान् पीडामनुभूत-
वान् । '३०४९। क्लिषाः क्लानिष्ठयोः । ७। २। ५०।' इतीदम् । '३३२३। खडखड-
—१। २। ७।' इत्यादिना किरवम् ॥

१५९८—आप्तारौ भवता रम्यावाश्रमौ हरिणाऽऽकुलौ ॥
पुण्योदक-द्विजाऽऽकीर्णौ सुतीक्ष्ण-शरभङ्गयोः ॥८॥

आप्तारावित्यादि—सुतीक्ष्णशरभङ्गयो रम्यावाश्रमौ हरिणाकुलौ पुण्योदक-
कैर्द्विजैः पक्षिभिश्चाकीर्णौ भवता आप्तारौ प्राप्तव्यौ ॥

१५९९—अतिक्रान्ता त्वया रम्यं दुःखमंत्रेस् तपो-वनम्, ॥
पवित्र-चित्रकूटेऽद्रौ त्वं स्थातासि कुतूहलात्. ॥९॥

अतिक्रान्तेत्यादि—अत्रेण तपोवनं रम्यत्वात् त्वया दुःखमतिक्रान्ता अति-
क्रमितव्यम् । चित्रकूटे चाद्रौ पवित्रे पुण्ये कुतूहलात् त्वं स्थातासि ॥

१६००—ततः परं भरद्वाजो भवता दर्शिता मुनिः, ॥
द्रष्टारश्च जनाः पुण्या यामुनाऽम्बुक्षतांऽहसः. ॥

तत इत्यादि—ततः चित्रकूटात्परं गच्छता भवता भरद्वाजो मुनिर्दर्शिता
द्रष्टव्यः । जनाश्च पुण्याः यामुनाम्बुक्षतांहसः यमुनाजलस्य स्नानात्पानाच्च क्षपि-
तपापाः द्रष्टारो द्रष्टव्या वा । विष्वदिद् च ॥

१६०१—स्यन्त्वा स्यन्त्वा दिवः शम्भोर्
मूर्ध्नि स्कन्त्वा मुवं गताम् ॥

४७२ महि-काव्ये—चतुर्थे तिबन्त-छाण्डे लक्षण-रूपे नवमो धर्मः,

गाहितासे ऽथ पुण्यस्य
गङ्गां मूर्तिमिव द्रुताम्. ॥ ११ ॥

स्यन्वेत्यादि—अथानन्तरं या गङ्गा दिवः स्यन्त्वा स्यन्त्वा सुत्वा सुत्वा ।
 ‘३३४३। आभीक्ष्ण्येणमुद्र च।३।४।२२।’ इति चकारात् कत्वा च आभीक्ष्ण्ये च द्वे
 भवतः । शम्भोर्भूषि स्कन्वा गत्वा क्षितिं गता । ‘३३२३। क्तिवस्कन्विष्यन्तोः
 ।१।४।२३।’ इत्यनुगासिकलोपप्रतिषेधः । तां पुण्यस्य मूर्तिमिव द्रुतां [द्वयरूपेण
 स्थिताम्] बाहितासे क्षातं विलोभितासि ॥

१६०२-तमसाया महा-नील-पाषाण-सदृश-त्विषः ॥

बनाऽन्तान् बहु मन्तासे नागराऽऽक्रीड-शाखिनः. ॥

तमसाया इत्यादि—तमसायाश्च नद्याः बनान्तान् बनोपकण्ठान् महानी-
लमणेस्तुल्यविषोऽतिनीलत्वात् । नागराणां आकीर्णो रम्यः तस्मादक्षिणः बहु
मन्तासे श्लाघितासे ॥

१६०३-नगर-स्त्री-स्तन-न्यस्त-धौत-कुङ्कुम-पिञ्जराम् ॥

विलोक्य सरयूं रम्यां गन्ता ऽयोध्या त्वया पुरी. १३

नगरेत्यादि—नगरस्त्रियः अयोध्यास्त्रियः तासां क्लनेषु यत्पूर्वन्यस्तं पञ्चा-
 द्वातं कुक्कुमं तेन पित्रां कपिषां अत एव रम्यां सरयूं विलोक्य अयोध्या पुरी
 त्वया गन्ता गन्तव्या ॥

१६०४-आनन्दितारस् त्वां दृष्ट्वा

प्रष्टारश् चावयोः शिवम् ॥

मातरः सह मैथिल्या,

तोष्टा च भरतः परम्. ॥ १४ ॥

आनन्दितार इत्यादि—अयोध्यायां च त्वां हृष्टा मातरः कौसल्यायाः
 आनन्दितारः आनन्दिष्यन्ति । आवयोश्च रामलक्ष्मणयोः सह मैथिल्या सिवं
 कल्याणं प्रष्टारः प्रभं करिष्यन्ति । भरतश्च सुखा परममर्थं तोष्टा प्रीतिं कर्ता ।
 आमञ्जितार इति पाठान्तरम् । तत्राभिलष्यन्ता इति दर्शनं तेषां मित्रं न
 भवति । अन्यथा '२३१३। गेरमिति । ६। ४। १५३।' इति णिलोपो न प्राप्नोति ।
 ततश्चामञ्जितार इति स्वात् । अथवा आमञ्जणमामञ्ज इति घञन्तादाचारे
 सर्वप्रतिपदिकेभ्य इति क्तिप् । तदन्तात्तासेरिट् । अतोलोपे च रूपम् । सह
 मैथिल्योरिति पाठान्तरम् । तत्रापि बहुव्रीहौ '८३३। नष्टुत्तञ्च । १५। ४। १५३।' इति
 कप् न भवति समासान्तविधिरनित्य इति क्त्वा ॥

२—'गङ्गां मूर्तिभिः वृतम्' इति पाठान्तरम् । २—'आक्रीड-साक्षिणः' इति पाठान्तरम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः—४०३

१६०५—आख्यातासि हतं शत्रुर्मभिषिक्तं विभीषणम्, ॥

सुग्रीवं चाऽर्जितं मित्रं, सर्वांश्चाऽऽगामुकान् द्रुतम्

आख्यातासीत्यादि—हतं शत्रुं रावणं लङ्कायामभिषिक्तं विभीषणं अर्जितं मित्रं च सुग्रीवं विशिष्टमाख्यातासि कथयितासि । सर्वांश्चागाम् द्रुतमागामुकान् आगमवशीकृतान् ॥

१६०६—गन्तारः परमां प्रीतिं पौराः श्रुत्वा वचस् तव, ॥

ज्ञात्वैतत् सम्मुखीनश्च समेता भरतो ध्रुवम्. १६

गन्तार इत्यादि—त्वद्वचनं श्रुत्वा पौराः पौरजना परमां प्रीतिं गन्तारो गमिष्यन्ति । एतन्मदागमनद्वयान्तं श्रुत्वा सम्मुखीनः प्रतिविम्बाश्रय इव सम्मुखो भूत्वा मासेवागमिष्यति भरतो ध्रुवमसंशयम् ॥

१६०७—गते त्वयि पथाऽनेन वयमप्यंहितास्महे, ॥

लब्धाहेऽहं धृतिं प्राप्ते भूयो भवति सम्मुखे. ॥१७॥

गत इत्यादि—त्वयि पथा अनेन मयाभिहितेन गते वयमपि अंहितास्महे प्रयातास्मः 'अहि गतौ' । भूयश्च पुनरपि भवति त्वयि सम्मुखे प्राप्ते धृतिमहं लब्धाहे प्राप्तोस्मि । '२२५०। ह एति । ७।४।५२।' इति तासि सकारस्य हकारः ॥

१६०८—गते तस्मिन् गृहीताऽर्थे रामः सुग्रीव-राक्षसौ ॥

उक्तवान् श्वोऽभिगन्तास्थो युवां सह मया पुरम्. १८

गते तस्मिन्नित्यादि—तस्मिन् हनूमनि गृहीतार्थे अवगतसन्देशार्थे गते सति रामः सुग्रीवराक्षसावुक्तवान् । युवां मया सह श्वो दिने अभिगन्तास्थः पुरम-बोध्यं गमिष्यथः ॥

१६०९—द्रष्टास्थस् तत्र तिष्ठो मे

मादस् तुष्टाऽन्तराऽऽत्मनः ॥

आत्यन्तीनं सखि-त्वं च

प्राप्तास्थो भरताऽऽश्रयम्. ॥ १९ ॥

द्रष्टास्थ इत्यादि—तत्र च पुनः पुरां नोऽस्माकं तिष्ठो मादः कौसल्यायाः । स्वसादित्वाच्च कीप् । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तुष्टान्तरात्मनः दृष्टमा-नसाः द्रष्टास्थः । भरताश्रयं च भरतनिबन्धनं च सखित्वं मित्रत्वं आत्यन्तीनं अत्यन्तं गामीत्यस्मिन्नर्थे '१८१२। अवारपार-१५।२।११।' इत्यादिना खः । प्राप्तास्थः कब्धासाथे ॥

१६१०—नैवं विरह-दुःखेन वयं व्याधानितास्महे, ॥

श्रमोऽनुभविता नैवं भवद्भ्यां च वियोग-जः, ॥२०॥

४७४ मद्भि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो वर्गः,

१६११—एवं युवां मम प्रीत्यै कल्पास्यः कपि-राक्षसौ ! ॥

गन्तुं प्रयतितासाथे प्रातः सह मया यदि. ॥ २१ ॥

नैवमित्यादि श्लोकद्वयम्—हे कपिराक्षसौ ! प्रातर्मया सह गन्तुं यदि प्रयतितासाथे यत्नं कर्तास्यः । एवं सति युष्मद्विरहदुःखेन वयं न व्याघमितास्महे न पीडिता भवितास्यः । कर्मणि लुट् । शिष्वदिद् । ‘संयोजितास्महे’ इति पाठा-
न्तरम् । न संयोजिता भवितास्यः । युजेर्ण्यन्तस्य शिष्वदिद् । इतोऽसिद्धत्वात्
‘२३१३। गेरमिति । ६।१।५१।’ इति णिलोपः । नवम्यां च वियोगजः श्रवः खेदो
नानुभविता । अत्रापि शिष्वदिद् । एवं मम प्रीत्यै युवां कल्पास्यः सम्पादितास्यः ।
२३५१। लुटि च कूपः । १।३।९३।’ इति तङ्मावपक्षः । ‘२३५२। तासि च
कूपः । ७।२।६०।’ इतीदृशप्रतिषेधः । कूपि सम्प्रयमाने चतुर्थी ॥

१६१२—उक्तवन्तौ ततो रामं वचः पौलस्त्य-वानरौ ॥

अनुग्रहो ऽयं काकुत्स्थ ! गन्तास्वो यत् त्वया सह. २२

उक्तवन्तावित्यादि—ततोऽनन्तरं पौलस्त्यवानरौ विभीषणसुग्रीवौ रामं वच
उक्तवन्तौ । हे काकुत्स्थ ! त्वया सह यदावां गन्तास्वः गमिष्यावः अयमनुग्रहः
प्रसाद इति ॥

१६१३—अनुमन्तास्वहे नाऽऽवां भवन्तं विरहं त्वया ॥

अपि प्राप्य सुरेन्द्र-त्वं, किं नु प्रप्तं, त्वया ऽऽस्पदम्. ॥

अनुमन्तास्वहे इत्यादि—किं च सुरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं प्राप्तावप्यावां त्वया
सह भवन्तमुत्पद्यमानं विरहं वियोगं नानुमन्तास्महे किं पुनस्त्वया प्रप्तं दत्तम् ।
‘३०७८। अच उपसर्गात्तः । ७।१।४७।’ आस्पदं राज्यं प्राप्तवन्तौ । अत्र सुतरामेव
त्वया सह वियोगो न युज्यते । भवन्तं विरहमिति वर्तमानकालः नानुमन्तास्वहे
इति भविष्यत्कालेन सम्बध्यमानः साधुर्भवति ‘२८२४। आनुसम्बन्धे प्रत्ययाः
। १।४।१।’ इति । एतावल्लुटिलसितम् ॥

अथ सर्गभङ्गार्थं छन्दोन्तरेण तच्छेषव्यूतमर्थवशात् प्रकीर्णकक्रियाविलसितं
दर्शयन्नाह—

१६१४—ततः कथाभिः समतीत्य दोषा-

मारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते ॥

सम्प्रस्थिता वेग-वशार्द-गाधं

प्रक्षोभयन्तः सलिलं पयोधेः. ॥ २४ ॥

तत इत्यादि—कथामिरनन्तरं कथाभिः दोषां रात्रिं समतीत्य प्रेरयित्वा ततो-
नन्तरं ते रामादयः पुष्पकं विमानमारुह्य सैन्यैः सह अयोध्यां यातुं सम्प्रस्थिताः ।
पयोधेः सलिलमगाधमक्षोभ्यमपि वेगवशात्प्रक्षोभयन्तः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथनके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्विचक्रः सर्गः— ४७५

१६१५—सेतुं, महेन्द्रं, मलयं स-विन्ध्यं,
स-माल्यवन्तं गिरिमृष्यमूकम्, ॥
स-दण्डकाऽरण्य-वर्ती च पम्पां
रामः प्रियायाः कथयन् जगाम. ॥ २५ ॥

सेतुमित्यादि—एष सेतुस्त्वदर्धे मया कारितः । एते च महेन्द्रादयः इत्यादि
प्रियायाः सीतायाः कथयन् जगाम । अयोध्याभिमुखं गतवान् ॥

१६१६—एते ते मुनि-जन-मण्डिता दिगन्ताः,
शैलोऽयं लुलित-वनः स चित्रकूटः, ॥
गङ्गेयं सु-तनु- ! विशाल-तीर-रम्या,
मैथिल्या रघु-तनयो दिशन् ननन्द. ॥ २६ ॥

एते इत्यादि—शोभना तनुः शरीरं यस्याः सा एवं हे सुतनु ! कश्चिदुकारान्ध-
मपि स्त्रियः प्रोक्तमिति वचनात् नदीसंश्लकार्वात् सम्बुद्धिः स्वस्त्वम् । 'कृषिचमित-
नित्सर्जिमज्जिभ्यः' इत्यौणादिकस्तनुशब्दः । एते दिगन्ता मुनिजनैस्तद्विवासिभिर्न-
ण्डिताः भूषिताः । अयं स चित्रकूटः यत्र भरतेनागम्य दृष्टोऽस्मि । लुलितवयोऽ-
स्मद्देगावशान् । इयं च गङ्गा विशालतीरतया रम्या । एवं मैथिल्या दिशन् कथ-
यन् ननन्द मुदितः ॥

१६१७—शिञ्जान-भ्रमर-कुलाऽऽकुलाऽग्र-पुष्पाः
शीता-ऽम्भः-प्रविलय-संप्रवाऽभिलीनाः ॥
एते ते सु-तनु ! पुरी-जनोपभोग्या
दृश्यन्ते नयन-मनोरमा वनाऽन्ताः. ॥ २७ ॥

शिञ्जानेत्यादि—हे सुतनु ! एते वनान्ताः पुर्यां दृश्यन्ते । शिञ्जानैः कूजभिः
भ्रमरकुलैः आकुलाग्रानि पुष्पाणि येषां वनान्तानाम् । प्रविलीयतेऽस्मिन्निति प्रवि-
लयः । '१२३१ पुरश् ॥१३॥५६॥' निमिलीम्यां खलवोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
'२५०९ विभाषा लीयतेः ॥६॥१५१॥' इत्याख्यं न भवति । शीतागमसः प्रवि-
लयः कुस्या तेन यः संप्लवः आपना तेनाभिलीनाः कुम्बका सिञ्चमानमूलवत् ।
अत एव नयनमनोरमाः रमयतीति कर्तव्यम् । यस्मात् पक्षीसमासः । एवं च पुरी-
जनानामयोध्यानिवासीनां उपभोग्याः ॥

४७६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे त्रयो वर्गः,

१६१८—स्थानं नः पूर्व-ज्ञानामियमधिकमसौ
 प्रेयसी पूरयोध्या,
 दूरादालोक्यते या हुत-विविध-हविः-
 प्रीणिता ऽशेष-देवा, ॥
 सो ऽयं देशो, रुदन्तं पुर-जनमखिलं
 यत्र हित्वा प्रयातौ,
 आवां सीते ! वना ऽन्तं सह धृत-धृतिना
 लक्ष्मणेन क्षपाऽन्ते. ॥ २८ ॥

स्थानं न इत्यादि—हे सीते ! असौ पुरी नोऽस्माकं पूर्वजानां स्थानमधिकं
 अतएव च प्रेयसी प्रियतमा । दूरादालोक्यते उच्चप्रासादयोगात् । या हुतैर्विभि-
 षैर्हविर्भिर्नाज्यादिभिः प्रीणिता अशेषदेवा यत्र देशो । पुरजनमखिलं समस्तं रुदन्तं
 अपान्ते उपसि हित्वा त्यक्त्वा छलेन आवां वनान्तं प्रयातौ सोऽयं देशः सह
 लक्ष्मणेन धृतधृतिना धृतसौमनस्येन ॥

१६१९—तूर्याणामथ निःस्वनेन सकलं
 लोकं समापूरयन्
 विक्रान्तैः करिणां गिरीन्द्र-सदृशां
 क्षमां कैम्पयन् सर्वतः ॥
 सा ऽऽनन्दाऽश्रु-विलोचनः प्रकृतिभिः
 सार्धं सहा ऽन्तः पुरः
 सम्प्राप्तो भरतः स-मारुतिरलं
 नद्यः समं मातृभिः ॥ २९ ॥

तूर्याणामित्यादि—अथानन्तरं भरतो हनूमतः समुपलब्धरामवृत्तान्तत्वात्
 सानन्दाश्रुविलोचनः सानन्दाश्रुणी विलोचने यत्नं तथाभूतः प्रकृतिभिः अमा-
 त्यादिभिः सार्धं । सहान्तःपुरः अन्तःपुरेण समम् । मातृभिः कौसल्यादिभिः

१—अश्वरावृत्तम् ‘अश्वर्यानां त्रयेण त्रिमुनिवतिभिरुता अश्वरा कीर्तितेयम्’
 इति कथ्यमाणम् । २—शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् । ३—‘क्षमापयन्’ इति
 पाठान्तरम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अथोष्वा-शत्यागमनं' नाम द्वाविधः स्वर्गः—४७७

सह मातुभिः हनूमता च सह । अर्धं गच्छः अनुदत्तः 'समीपं मे माय आगतः'
इति तयोणां मिःस्वनेन सकलं लोकं मार्गप्राप्तं समापूरयन् व्यामुषन् करिषां
च गिरीन्द्रसदृशम् । '४२९। त्वदादिषु दत्तः—॥३१२।६०॥' इति चकारात् किन् ।
विक्रान्तैः पाद्व्यासैः क्मां कम्पयन् सर्वतो विधूनयन् । 'हमापयन्' इति
पाठान्तरम् । तत्र '२५७० । अर्तिही—॥०।३।३६॥' इत्यादिना पुनः । सम्प्राप्तः
रामसमीपमित्यर्थः ॥

१६२०—अथ स-सम्भ्रम-पौर-जनाऽऽवृत्तो

भरत-पाणि-धृतोज्ज्वल-चामरः ॥

गुरु-जन-द्विज-बन्धुभिनन्दितः

प्रविशति स्म पुरं रघु-नन्दनः ॥ ३० ॥

अथेत्यादि—अथ भरतसम्प्राप्त्यनन्तरं रघुनन्दनो रामः ससम्भ्रमेण साह-
रेण सहर्षेण पौरजनेनावृतः । भरतपाणिना धृतमुज्ज्वल चामरं यत् । गुरुजनेन
द्विजैर्बन्धुभिश्च स्तुतिपाठकैरभिनन्दितोऽभिहितः सन् पुरमथोष्वां प्रविशति स्म
प्रविष्टः ॥

१६२१—प्रविधाय धूर्तिं परां जनानां

युव-राजं भरतं ततोऽभिषिच्य ॥

जघटे तुरगाऽध्वरेण यष्टुं

कृत-सम्भार-विधिः पतिः प्रजानाम् ॥ ३१ ॥

प्रविधायेत्यादि—प्रविश्य च पुरं प्रजानां पती रामः जनानां धूर्तिं प्रीति-
रूपचेतोर्धूर्तिं परामुत्कृष्टां प्रविधाय कृत्वा भरतं च युवराजमभिषिच्य ततोऽन-
न्तरम् तुरगाध्वरेणाश्वमेधेन यष्टुं जघटे चेष्टितवान् । कृतसम्भारविधिः । संश्रियत
इति सम्भारः द्रव्यराग इत्यर्थः । कृतोऽनुष्ठितः सम्भारस्तु विधिरितिकर्तव्यता-
लक्षणो येन स इति ॥

नायकाभ्युदयान्तं महाकाव्यमिति परिसमाप्य तत्र अवशिष्टता अवशिष्टा-
वरः कर्तव्य इति दर्शयन्नाह—

१६२२—इदमधिगत-मुक्ति-मार्ग-चित्रं

विवदिषतां वदतां च सन्-निबन्धात् ॥

१—हुतविक्रमिमतवृत्तम् । 'हुतविक्रमिमतमाह नभो मरुता' इति ऋग्वेदात् ॥

४४८ मट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो सर्गः,

जनयति विजयं सदा जनानां

युधि सुसमाहितमैश्वरं यथा ऽस्त्रम् ॥ ३२ ॥

इदमित्यादि—इदं महाकाव्यम् । उक्तेर्वचनस्य यो मार्गः पन्थाः सुसंस्कृत-
शब्दलक्षणः प्रपञ्चितः तेन चित्रं विस्मयनीयम् । सुसमाहितं भलङ्कारयुक्तम् ।
अधिगतं परिज्ञातं सज्जनानां विवदिषतां वक्तुमिच्छतां वदतां च वक्तुं प्रवर्तमा-
नानां सदा विजयं जनयति । सञ्चिबन्धात् शोभनबन्धात्कारणात् । यथास्त्रमै-
श्वरं पाशुपतम् । अधिगतमुक्तिमार्गं अधिगतः प्राप्तः प्रज्ञातो मोचनमार्गः श्लेषण-
मार्गो येन । चित्रं नानावर्णकेन चित्रितत्वात् । सुसमाहितं युधि संग्रामे विजयं
विदधाति तद्वत् ॥

तस्मादादरः कर्तव्य इति तत्रापि य एव व्याकरणमधीतवान् तस्यैवान्नादरो
युक्त इति दर्शयन्नाह—

१६२३—दीप-तुल्यः प्रबन्धो ऽयं शब्द-लक्षण-चक्षुषाम् ॥

हस्ता ऽमर्ष इवा ऽन्धानां भवेद् व्याकरणादृते ॥ ३३

दीपतुल्य इत्यादि—अयं प्रबन्धो महाकाव्यसंज्ञकः । प्रबध्यते विरच्यत
इति कृत्वा । शब्दलक्षणमेव चक्षुर्येषां तेषां दीपतुल्यः । अत एवैतत्काव्याधि-
गमात् स्वातन्त्र्येणान्यानपि शब्दान् प्रयोक्तुं क्षमत्वात् । व्याकरणादृते बिना हस्ता-
मर्ष इवान्धानां हस्तामर्ष इवावबोधः यथा अन्धानां हस्तेन घटपटादिवत् ।
स्वपरास्मृश्यसंस्थानमात्रपरिज्ञानं यथावस्थितस्वरूपपरिज्ञानं एवमनधीतव्याकर-
णानां न शब्दस्वरूपपरिज्ञानं अन्यत्र शब्दश्रवणात् ततश्च तत्स्वरूपापरिज्ञानात्
कुतोऽप्यन्यशब्दप्रयोग इति ॥

एवं च कृत्वा विदुषोऽनुरुध्यमानेन मयेदं काव्यं कृतमिति दर्शयन्नाह—

१६२४—व्याख्या-गम्यमिदं काव्य-

मुत्सवः सु-धियामलम्, ॥

हता दुर-मेघसश् चा ऽस्मिन्

विद्वत्-प्रिय-तया मया ॥ ३४ ॥

व्याख्यागम्यमित्यादि—व्याख्यागम्यं व्याख्यानाद्विना बोद्धुं न शक्यते ।
किमर्थमीदृशं कृतमिति चेत् उत्सवः सुधियामलं शास्त्रे क्षुण्णबुद्धीनां परं प्रमोदो
जायते । एवं च सत्यस्मिन् काव्ये विषयभूतदुर्मेघसो व्याकरणवाद्याः मया हता
नाशुपृहीताः । तस्माद्विद्वत्प्रियतया विद्वांसः प्रिया यस्य मम विद्वत्प्रियः तज्जाव-
स्तत्ता तथा हेतुभूतयेति ॥

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः— ४७९

यत्रेदं काव्यं कृतं तद्दर्शयन्नाह—

१६२५—काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां
श्रीधरसेन-नरेन्द्र-पालितायाम्, ॥
कीर्तिरतो भवतान् नृपस्य, तस्य
प्रेम-करः क्षिति-पो यतः प्रजानाम्. ॥ ३५ ॥

इति भट्टि-काव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः ॥
समाप्तश्चायं भट्टि-काव्य-ग्रन्थः ॥

काव्यमित्यादि—मयेदं काव्यं विहितं कृतम् । श्रीधरसूनुना नरेन्द्रनाम्ना
नृपेण पालितायां रक्षितायां वलभ्यां वलसीनामपुर्याम् । अत एव काव्यविधा-
नाय या कीर्तिः सा तस्यैव राज्ञो भवताम् । आशिषि तातह् । यतः प्रजानां
प्रेमकरः प्रेमानुकूलः । आनुलोम्ये टः ॥

इति वलमीवास्तव्यस्य श्रीस्वामिसूनोर्भट्टमहाप्राज्ञस्य महाब्रह्मयाकरणस्य कृतौ
रावणवधे महातिष्ठन्तकाण्डे लुङ्गिलसितनाम्नो नवमपरिच्छेदस्य जटीश्वरो जयदेवो
जयमङ्गल इति च नामभिस्त्रिभिः सुप्रसिद्धस्य अनेकशास्त्रव्याख्यानकृतौ टीकायां
काव्यस्य 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः ॥

॥ जयमङ्गलकृता टीका समाप्ता ॥

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल न० २८३ भा. १६

लेखक म. ग. मा. १६ ।

शीर्षक भा. १६ भा. १६ ।